TIJDSCHRIFT VOOR INDISCHE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN = EN WETENSCHAPPEN =

DEEL LXXX

1940

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

COMMISSIE VAN REDACTIE:

Prof. Dr. J. Ph. Duyvendak, Dr. K. A. H. Hidding,
Dr. A. J. Bernet Kempers (Secretaris).

INHOUD

Bijdragen: blz.

HOESEIN DJAJADININGRAT, In Memoriam Z. H. Hamengkoe Boewono VIII I

Dr. J. van BAAL, Een reis naar het Gab-Gab-gebied (Midden-Fly-rivier) 1

Dr. H. K. J. COWAN, A Persian inscription in North Sumatra . 15

Dr. C. NOOTEBOOM, Vaartuigen van Mandar. 22

Dr. K. C. CRUCQ, De verdwenen kanonnen van het Kasteel van Japara 34

„ Nog eenige gegevens omtrent de kanonnen te Soerakarta 49

Dr. A. N. J. Th. à Th. van der HOOP, De Megalithische hoofdenzetel oorsprong van den Lampongschen Pepadon? 60

Ir. J. L. MOENS, Was Pūrṇavarman van Tārumā een saura? . . 78

E. DU PERRON, Multatuli's Saïdjah-lied in het maleis 110

V. d. H., In Memoriam Herman Dirk Hendrik Bosboom I

Dr. J. GONDA, Some remarks on onomatopoeia, sound-symbolism and word-formation à propos of the theories of C. N. Maxwell 133

Dr. ALB. C. KRUYT, Volksverhalen van de Oost-toradjas op Midden-Celebes, verzameld, vertaald en van aantekeningen voorzien. 211

Dr. KARL HALUSA, Principieele beschouwingen over muziekschriften voor den Inheemschen zang 266

Mr. H. Th. CHABOT, Over de makassaarsche samenleving en een erfrechtelijke kwestie 325

P. ADOLF BURGER S. V. D., De maan als de brenger van dood en ziekte. Een Manggarais verhaal met enkele varianten. . . 338

Dr. W. F. STUTTERHEIM, Koning Tĕguh op een oorkonde . . 345

J. DE LOOS-HAAXMAN, De verzameling 's Lands Schilderijen . 367

Dr. K. C. CRUCQ, Aanteekeningen over klokken van Oud-Batavia. 385

Dr. A. A. FOKKER, Over verbale vormen in het Maleisch . . . 395

Dr. A. N. J. Th. à Th. van der HOOP, Eenige wenken voor conservatoren van kleine musea in Nederlandsch-Indië 425

Dr. F. R. J. VERHOEVEN, Geschiedenis van het Indische Archiefwezen van 1816-1854 461

Dr. E. J. van den BERG, Een rijstfeest in Lawele 530

Dr. J. C. van LEUR, Eenige aanteekeningen betreffende de mogelijkheid der 18e eeuw als categorie in de Indische geschiedschrijving 544

Dr. J. van BAAL, Een en ander over de bevolking van het Boven-Bian-gebied (Zuid-Nieuw-Guinea) 568

Prof. Dr. H. Th. FISCHER, Over de wordingsgeschiedenis van de Batakse toverstaf 585

Mededeelingen :

blz.

Dr. C. HOOYKAAS, Het Ganges-zwaard 118
Dr. K. C. CRUCQ, Aanteekeningen nopens de terminologie gebruikelijk bij oud geschut 121
Conferenties te Makassar 293
Dr. P. VOORHOEVE, Nog twee Simaloengoen-Batakse puzzles . 611
B. v. T. P., Het Land Weltevreden 613
J. H. HOUBOLT, Bijdrage tot de kennis van de verspreiding van Paleolithische artefacten in Nederlandsch-Indië 614
G. L. TICHELMAN, Een Bataksch bronzen bultenaartje 618
P. C. BLOYS VAN TRESLONG PRINS, Batavia's Bovenstad . . 621

Boekbespreking :

General anthropology, ed. by F. BOAS;
R. F. BARTON, *Philippine pagans. The autobiographies of three Ifugaos*, en
WILHELM MÜHLMANN, *Methodik der Völkerkunde*, door Dr. J. Ph. DUYVENDAK 126
E J. van den BERG, *De Val van Sora*,
The Malay Annals or Sejarah Melayu, en
PRIJONO, *Sri Tañjung, een oud Javaansch verhaal*, door Dr. C. HOOYKAAS 297
CHUZO MUTO, *A short history of Anglo-Japanese relations*, d. A. H. 308
A. MIELI, *La science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale*, door Dr. A. A. FOKKER 309
Javaansche meisjesspelen en kinderliedjes, d. Dr. TJAN TJOE SIEM. 314
J. BLOM, *The antiquities of Singasari*,
FRITZ SARASIN, *Reisen und Forschungen in Ceylon in den Jahren 1883, 1886, 1890, 1902, 1907 und 1925* en
PIETER VAN DAM, *Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie*, door Dr. A. J. BERNET KEMPERS. 318
ANTOINETTE K. GORDON, *The iconography of Tibetan Lamaism*, door Dr. A. J. BERNET KEMPERS. 456
M. M. DJOJODIGOENO en R. TIRTAWINATA, *Het Adatprivaatrecht van Middel-Java*, door Mr. SOEPOMO 457
R. O. WINSTEDT, *A History of Malay Literature, Journal of the Malayan Branch Royal Asiatic Society*, en
R. GORIS, *Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek*, door Dr. C. HOOYKAAS 627
V. I. VAN DE WALL, *Het Hollandsche Barokmeubel, bijdrage tot de kennis van het ebbenhouten meubel omstreeks het midden der XVIIde en het begin der XVIIIde eeuw*, door Dr. A. N. J. Th. à Th. v. d. HOOP 633

Bibliografische notities 1*

Foto Java-Bode.

Wijlen Z. H. Sultan Hamengkoe Boewono VIII.

IN MEMORIAM

ZIJNE HOOGHEID HAMENGKOE BOEWANA
SENAPATI INGALAGA NGABDOERRACHMAN
SAJIDIN PANATAGAMA CHALIFATOELLAH
DE VIIIe, SULTAN VAN JOGJAKARTA.

Op 22 October 1939 verloor het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen zijn eerelid Zijne Hoogheid Hamengkoe Boewana VIII, Sultan van Jogjakarta, wiens onverwachte verscheiden onder tragische omstandigheden op een ieder, die met Zijne Hoogheid in aanraking is geweest, diepen indruk heeft gemaakt.

Met eerbied en dankbaarheid zij hier herdacht wat Zijne Hoogheid in het belang van het Javaansche cultuurleven en de bestudeering daarvan heeft gedaan.

Als Voorzitter van het Java-Instituut is steller dezes bekend de intensieve belangstelling, die Zijne Hoogheid had voor het werk van genoemd Instituut en van deszelfs museum Sono-Boedojo. Hier mogen in het bijzonder worden vermeld de tastbare blijken van belangstelling, die het Bataviaasch Genootschap in den loop der jaren van wijlen Zijne Hoogheid heeft ontvangen: in 1933 een kostbaar ingebonden en verlucht Javaansch handschrift van de Pakem Wirama, handelende over de Kraton-muziek; in 1936 twee series, elk in vier deelen folio in kisten met goud beslag, die in groot verband een aantal lakons behandelen; in 1938 ten-

slotte een eveneens bijzonder fraai verzorgd handschrift van de Serat Kanda.

Deze teksten werden door wijlen Zijne Hoogheid persoonlijk gekozen en werden speciaal voor 's Genootschaps verzamelingen in den Kraton te Jogjakarta vervaardigd.

Zijne Hoogheid, die tijdens Haar verblijf te Batavia in 1933 niet verzuimde door een langdurig bezoek aan het Museum van Hare bijzondere en van kennis van zaken getuigende belangstelling blijk te geven, was sedert 1932 eerelid van het Genootschap.

R. I. P.

HOESEIN DJAJADININGRAT,
Voorzitter van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Een reis naar het Gab-Gab-gebied

(Midden-Fly-rivier)

door

Dr. J. van BAAL.

Op pagina 245 van mijn *Godsdienst en samenleving in Nederlandsch-Zuid-Nieuw-Guinea* wees ik, gelijk vóór mij Wirz reeds had gedaan [1]), op de groote overeenkomst tusschen de bewoners van het boven-Biangebied en die van Lake Murray [2]). Sedert had ik het voorrecht een bezoek te brengen aan de bevolking, die op Nederlandsch gebied den rechter oever der Fly bewoont vanaf het Zuidelijkst grenspunt tot ongeveer het midden van den boog, waarmede de groote rivier de rechte grenslijn onderbreekt. De bevolking dezer streek draagt den naam Gab-Gab, welken zij zelve als Gav-Gav uitspreekt; op pp. 350 en 368 van dit Tijdschrift en het bijbehoorend kaartje nam ik daarom de laatste uitspraak over. Sedert echter berichtte mij P. Verschueren, dat zij zich zelf *Boadzjie* noemen en Gab-Gab komt van het Jee'sch *gab-gaboi*, dwaas. Bij dit bezoek nu genoot ik het gezelschap van evengenoemden Pater J. Verschueren, die als Missionaris hier pionierswerk verrichtte. Voor zijn hulp en het doorlezen en later corrigeeren mijner aanteekeningen op het terrein, waardoor deze veel aan waarde wonnen, ben ik hem grooten dank verschuldigd. Van hem leerde ik ook, dat het woongebied der verschillende groepen, welke tezamen tot dezen stam behooren, zich uitstrekt van het bronnengebied der Maro-rivier tot aan Lake Murray. Al bevindt

---

[1]) P. WIRZ, *Headhunting expeditions of the Tugeri into the Western Division of British New Guinea*. Dit Tijdschrift 78 (1933), p. 105 vv.

[2]) Helaas bedierven twee storende drukfouten daar den zin. Aan het einde der alinea in het midden van p. 245 staat „op geheel andere wijze" in plaats van „op geheel eendere wijze". Voorts werd in noot 7 aldaar verwezen naar Heerley in plaats van naar Hurley.

zich van drie dezer groepen de hoofdvestiging op Nederlandsch territoir, men gaat nog geregeld heen en weer naar laatstgenoemd meer. De Gab-Gab moeten dus behooren tot den door Murray en Hurley beschreven stam. De bouwwijze der woningen, die Verschueren hier bij zijn eerste bezoek aantrof, kwam dan ook overeen met die, welke wij kennen uit Hurley's foto's [1]). In één der foto's herkende Verschueren zelfs een man uit Bofagage (één der op Nederlandsch gebied gelegen Gab-Gab-dorpen).

Bij mijn bezoek had ik volop gelegenheid, de volkomen gelijkenis van het bevolkingstype, dat ik kennen leerde, met de foto's van Hurley op te merken. Zij is op ieder gebied zoo frappant, dat alle twijfel aan deze identificatie uitgesloten moet worden geacht.

De eerste aanraking met de Gab-Gab dateert, naar Verschueren mij mededeelde, uit 1914, in welk jaar de kleine expeditie, van welke onder meer Pater Viegen deel uitmaakte, op den rechter Fly-oever menschen aantrof, die stellig tot dezen stam behoord moeten hebben [2]). Sedert 1920 was er meermalen contact met het Bestuur, ofschoon niet altijd van vreedzamen aard. Het nauwst was deze aanraking met de thans te Bofagage woonachtige stamgroep, die een tijdlang in of bij Moeting verblijf gehouden moet hebben.

Een groote verandering kwam omstreeks 1934, toen Pater Verschueren zijn missiearbeid onder deze lieden aanving. Hij wist een tweetal verspreid wonende stamgroepen tot concentratie te bewegen, elke groep in één kampong. Zoo ontstonden de dorpen Bosset en Bofagage. Hier richtte de bevolking eenvoudige gezinswoningen op van het type, dat ook elders in Zuid-Nieuw-Guinea door het Bestuur is ingevoerd. Elk der kampongs kreeg een school met een apart huis voor de grootere schoolgaande jongens en ook één voor de grootere meisjes. Deze huizen staan onder toezicht van resp. den goeroe en zijn vrouw. Het meisjeshuis is een zeer ongewone figuur en werd eerst later gesticht om het misbruiken

---

[1]) FRANK HURLEY, *Parelvisschers en Papoea's.*

[2]) Een verslag van die reis moet te vinden zijn in de Annalen of de Almanak van de Missie van het Heilig Hart van omstreeks 1914, welke ik echter niet heb kunnen raadplegen.

der meisjes door de oudere mannen (hun vaders incluis) tegen te gaan. De volwassen jongens bleven slapen in het mannenhuis, dat gehandhaafd werd, met dien verstande evenwel, dat de gehuwde mannen daaruit trokken om in gezinswoningen verblijf te houden.

Een poging tot concentratie der derde, verder Noordwaarts wonende groep had minder succes. Wel ging ook deze over tot oprichting van soortgelijke dorpen als Bofagage en Bosset, doch tot algeheele vereeniging kwam het niet. Voorshands gaf men, ook in verband met de ligging der sago-doesoens, er den voorkeur aan gescheiden te blijven wonen. Van Zuid tot Noord ontstonden de aan den rivier-oever gelegen kampongs Daumangge, Azoer en Guís (meestal Goeís geschreven). Beide laatste dorpen kregen een school. Sedert is men echter tot vereeniging overgegaan, die weliswaar nog niet geheel haar beslag gekregen heeft, doch eind 1938 reeds ver gevorderd was.

Op 26 November 1937 vertrokken wij van Boepoel langs het breede, op aandrang van P. Verschueren door de bevolking schoongemaakte boschpad, dat Noordwaarts voert naar Bosset. Na twee stevige dagmarschen van elk ruim 25 km kwamen wij den anderen middag aan de rawa tegenover Bosset. Het landschap, dat zich vanuit de donkerte van het bosch hier voor het oog van den reiziger ontvouwt, is van ongewone schoonheid.

Hoog opgaand bosch omlijst met grillige contouren de wijde moerassen, waaruit hier en daar kleine heuvels het met klappers gekroonde hoofd opsteken. Op het wijde water drijven tallooze waterlelies van het teerste lichtblauw, waarboven zich groote roode lotus-bloemen verheffen. De blauwe lucht, die zich over deze vredige vlakten uitbreidt, is van Hollandsche helderheid en doorzichtigheid. Meer nog dan aan de boven-Bian, waar het landschap een soortgelijk parkachtig aanzien heeft, waant de bezoeker zich hier ver van Indië. De spreekwoordelijke grootschheid der natuur maakt hier plaats voor lieflijkheid en men verbaast zich over het schoon gewaad van een land, dat toch niet onverdiend den naam kreeg, „the devil's own country" te zijn.

Op één der eilandjes in de rawa ligt Bosset, op eenige kilometers afstand van de Fly-rivier. Men had ons verwacht en al

spoedig staken prauwen en een rijk met jonge palmbladeren versierd vlot af van het dorp om den Toean te halen. De ontvangst was feestelijk en zoo ontstond direct een rustige en welwillende sfeer, waarin verschillende zaken met de bevolking op prettige wijze konden worden geregeld en besproken. Tijd voor ethnografisch onderzoek was er echter niet. Die kwam pas in Bofagage.

Bofagage ligt een eind verder van de Fly-rivier verwijderd dan Bosset en men bereikt eerstgenoemde plaats het gemakkelijkst door het water weder over te steken en, na drie uur door het bosch geloopen te hebben, opnieuw per prauw den langen weg door de moerassen te volgen. Aan den boschrand liggen gemeenlijk echter slechts drie prauwen, geheel onvoldoende om ons gezelschap met bagage te vervoeren. Waar onze boodschappers niet tijdig Bofagage meer bereiken konden, om de lieden vandaar te verzoeken ons tegemoet te varen, besloten wij de politie met de mij vergezellende dragers den langen weg via de snelstroomende Fly te zenden en zelf den moerasweg te nemen, waarlangs wij den 28sten November 1937 om 8 uur 's avonds Bofagage, dat evenals Bosset op een eilandje gelegen is, bereikten. De ochtend van den 29sten werd voor ethnografisch onderzoek benut. De middag diende voor rechtzitting.

De Gab-Gab zijn verdeeld in verschillende strikt endogame groepen. Op Nederlandsch grondgebied zijn dit de Wan-menschen te Bosset, de Sangasé-menschen te Bofagage en de Inggias-menschen te Daumangge, Azoer en Guís. Ten Zuiden van de Wan wonen op Australisch gebied de Kaumak-menschen, terwijl er over de grens nog meerdere groepen wonen, waarvan mij de namen onbekend zijn. Het volgende heeft uiteraard alleen betrekking op de Sangasé-menschen.

Een wandeling door het dorp, waarop bij elk huis de clannamen der bewoners werden opgeschreven, was terstond zeer instructief. Daarbij bleek, dat de stam der Sangasé verdeeld is in twee exogame helften, *Kaukwin* en *Moegav* geheeten, van welke de eerste de Oostzijde van het door een straat in twee deelen gescheiden dorp bewoont en de tweede de Westhelft. Nu doet zich het eigenaardige geval voor, dat zich nevens de woningen van vele Moegav-

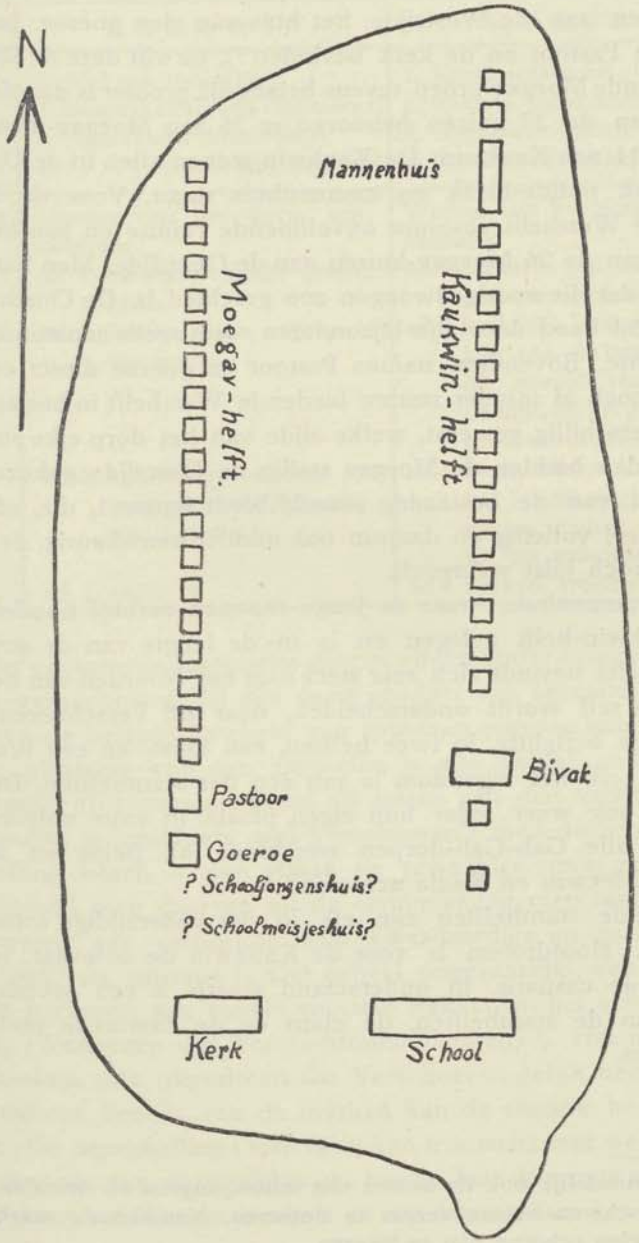
N
Mannenhuis
Moegav-helft.
Kaukwin-helft
Bivak
Pastoor
Goeroe
? Schoolgongenshuis?
? Schoolmeisjeshuis?
Kerk
School

Fig. 1.

menschen aan de Westzijde het huis van den goeroe, het bivak van den Pastoor en de kerk bevinden [1]), terwijl deze de Westhelft bewonende Moegav-groep tevens belangrijk grooter is dan de Kaukwin. Van de 37 huizen behooren er 26 aan Moegav-mannen en slechts 11 aan Kaukwin. De Kaukwin wonen allen in de Oosthelft, waar ook politie-bivak en mannenhuis staan. Voor de Moegav biedt de Westhelft absoluut onvoldoende ruimte en zoo bevinden zich 7 van de 26 Moegav-huizen aan de Oostzijde. Men kan gerust zeggen, dat dit noodgedwongen zoo geschied is. De Oosthelft van het eiland bood door zijn bijzonderen vorm reeds aanstonds meerder ruimte. Bovendien namen Pastoor en goeroe direct een deel van de toch al minder ruimte biedende Westhelft in beslag. Ware het onverschillig geweest, welke zijde van het dorp elke stamhelft betrok, dan hadden de Moegav stellig de Oostzijde gekozen. Een overzicht van de bestaande situatie biedt figuur 1, die, ofschoon niet geheel volledig en daarom ook minder nauwkeurig, de hoofdpunten toch juist weergeeft.

Het mannenhuis, waar de jonge mannen verblijf houden, is in de Kaukwin-helft gelegen en is in de lengte van de straat gebouwd. Het bevindt zich zeer sterk naar het Noorden van het dorp. Het huis zelf wordt onderscheiden, naar mij Verschueren sedert schriftelijk berichtte, in twee helften, een Oost- en een Westhelft, waarvan elk het eigendom is van één der stamhelften. De clans hebben ook weer ieder hun eigen plaats, in vaste volgorde, die men in alle Gab-Gab-dorpen weervindt, nl. Beipa en Rekwin voorop, Mekwin en Kaula achteraan [2]).

De beide stamhelften zijn elk in vier vaderzijdige totemclans verdeeld. Hoofdtotem is voor de Kaukwin de ooievaar, voor de Moegav de casuaris. In onderstaand staatje is een overzicht gegeven van de stamhelften, de clans en de daarmede verbonden associaties.

---

[1]) Vermoedelijk ook de huizen van schooljongens en -meisjes, die ik op mijn schema helaas vergat te noteeren. Nauwkeurig werk is op zoo'n enkelen ochtend niet te leveren.

[2]) Nadere preciseering ontbrak helaas in Verschueren's zeer interessante nota.

Stamhelft	KAUKWIN	MOEGAV
Clans	1. Mekwin (ooievaar) 2. Beipa (kakap, een vischsoort) 3. Ngerakwin (boombeer) 4. . . . . (sago, uitgestorven)	1. Kaula (casuaris) 2. Rekwin (krokodil) 3. Nggekwin (hond) 4. Basikwin (varken)
Associaties	Oosten van het dorp, zon, ooievaar. ad 1. ooievaar, droge grond, rawa. ad 2. kakap, visch, regen, rivierwater. ad 3. boombeer, bamboe (de gewone verblijfplaats van het dier). ad 4. sago.	Westen van het dorp, maan, casuaris. ad 1. casuaris, pijl, boog, bosch, roeispaan, pisang. ad 2. krokodil, prauw, bijl, nakok (d.i. de bamboetrom, die, evenals vermoedelijk de fluit, bij het geheime ritueel wordt gebezigd), fluit. ad 3. hond, klapper, ezam (d.i. het bromhout, het belangrijkste cultus-voorwerp uit het geheime ritueel). ad 4. varken, trommel, sago.

De hier genoteerde associaties mogen alleen onder eenige reserve worden geaccepteerd. Zij zijn deels product van speciale navraag en missen de betrouwbaarheid van spontaan gegeven inlichtingen. Ook de plaatsing van den sago-clan is aan twijfel onderhevig. Deze wordt nl. tevens genoemd als totem van den varkens-clan. Merkwaardig is inmiddels wel Verschueren's mededeeling dat de tegenstelling bosch — open vlakte en rawa hier zoo'n groote rol speelt, terwijl men daarvan uit de clanindeeling niets merkt. Daar is het veeleer een verdeeling naar kwaadaardige en goedaardige dieren (ook een casuaris is niet geheel ongevaarlijk), een verdeeling, die herinnert aan enkele speciale trekken in het schema van Mabuiag (Westgroep der Torres-Straits-eilanden) [1]). Het is inmiddels absoluut niet uitgesloten dat Verschueren gelijk heeft; eerst door ruimere kennis van de mythen kan de situatie beoordeeld worden. De tegenstelling Oost-West kan trouwens zeer wel samenvallen met die van open vlakte en bosch, daar de eerste zich metterdaad naar het Oosten bevindt en het laatste naar het Westen.

[1]) *Report Cambridge Expedition to Torres Straits*, deel V, p. 162-170.

Genoteerd werden 49 huwelijken, waarvan 16 van Kaukwin-mannen met Moegav-vrouwen, 18 van Moegav-mannen met Kaukwin-vrouwen en 15 van Moegav-mannen met Moegav-vrouwen, gespecificeerd als volgt (de mannen steeds voorop genoemd):

Kaukwin – Moegav	Moegav – Kaukwin	Moegav – Moegav
Mekwin – Kaula 3	Kaula – Mekwin 4	Kaula – Rekwin 1
Mekwin – Rekwin 1	Kaula – Beipa 2	Kaula – Basikwin 2
Mekwin – Nggekwin 5	Rekwin – Mekwin 3	Rekwin – Kaula 2
Ngerakwin – Kaula	Rekwin – Ngerakwin 2	Rekwin – Nggekwin 1
Ngerakwin – Rekwin 3	Nggekwin – Mekwin 5	Nggekwin – Rekwin 4
Ngerakwin – Nggekwin 2	Nggekwin – Beipa 1	Nggekwin – Basikwin
	Nggekwin – Ngerakwin 1	Basikwin – Rekwin 1
		Basikwin – Nggekwin 2

Uit bovenstaand staatje volgt, dat de regelen der exogamie, zoolang maar mogelijk is, worden gevolgd. De Kaukwin-mannen zijn allen met Moegav-vrouwen getrouwd en de Kaukwin-vrouwen hebben allen Moegav-mannen. Evenals ten aanzien van de plaatsing der huizen, breekt nood ook hier wet en de overblijvende Moegav-mannen en -vrouwen zijn met elkander gehuwd.

Vroeger werd deze moeilijkheid anders opgelost. Door de endogamie kon men weliswaar van buiten het dorp nergens goedschiks een vrouw krijgen, doch het aangewezen middel, om daarin te voorzien, was vrouwenroof. Zeer kort na mijn komst in Merauke heb ik nog de laatste deelnemers aan zulk een rooftocht vanuit Guís moeten berechten, waarbij een geïsoleerd wonende man was gesneld, die vier vrouwen en enkele groote dochters bezat. Wat daar de oorzaak van was, was mij toen geheel onbekend, maar vermoedelijk is dat ook daar de incongruentie der stamhelften geweest [1]). In ieder geval had men dit middel te Bofagage reeds beproefd omstreeks 1930. Toen was een vrouw uit Bosset geroofd, die bij navraag metterdaad bleek te behooren tot de Kaukwin-helft. Dank zij ons Bestuur kan dit middel, dat voor de beleedigde

[1]) Het was zoowel om tactische redenen als uit tijdnood niet wel mogelijk, daarnaar verder onderzoek in te stellen onder de Inggias-menschen.

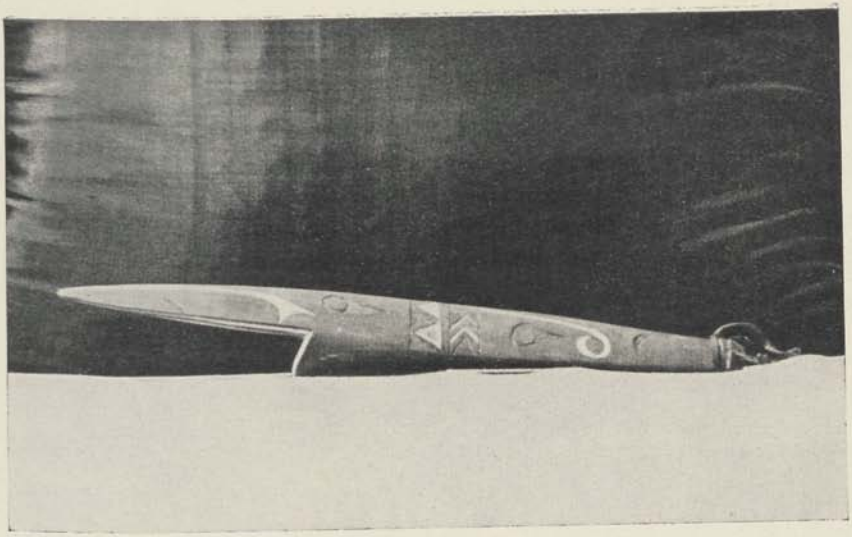

Faroch, afkomstig van de boven-Bian (lengte 47 cm).

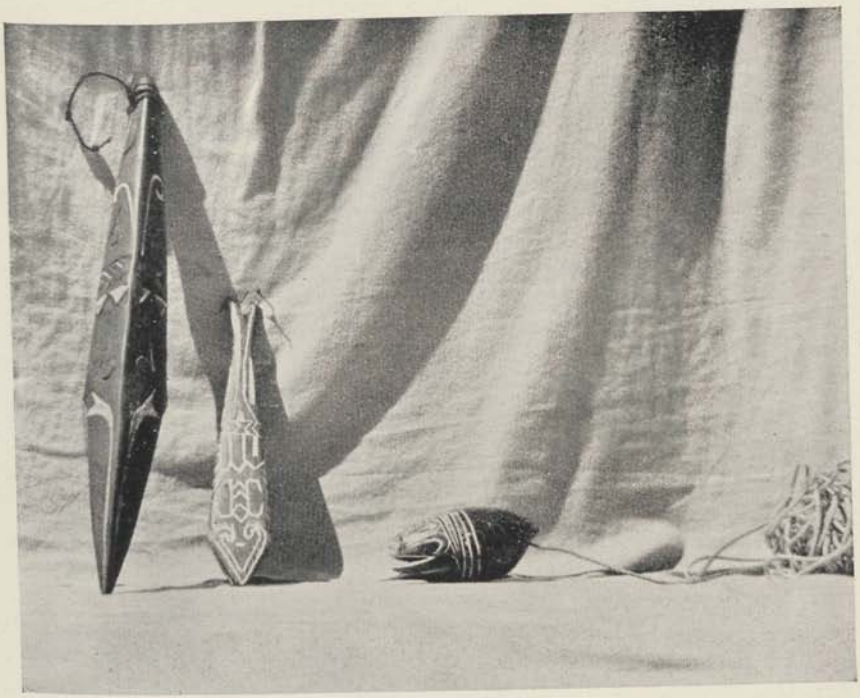

Links: faroch, dezelfde als boven. Midden en rechts: resp tang en oba, gebruikt voor booze tooverij door de Marind-Anim (Zuidkust).

Gab-Gab-vrouwen.

Man van Bofagage met typische groot-bladige roeispanen.

partij steeds een casus belli is, tegenwoordig niet meer toegepast worden. Vandaar de inbreuk op de exogamie te Bofagage.

Van voorkeur voor huwelijken tusschen bepaalde clans blijkt niets. De leden der clans wonen ook min of meer verspreid door het dorp. Van de Beipa-clan zijn alleen vrouwen nog in leven en deze clan zal dus zeer spoedig geheel uitgestorven zijn.

Alvorens echter van dit onderwerp af te stappen moge de aandachtige lezer nog op één allermerkwaardigst feit gewezen worden. De tweedeeling, zooals die mij door de menschen medegedeeld werd, klopt slechts ten deele met de feiten. Wie de huwelijksrelaties tusschen de clans beziet zonder te weten, hoe de tweedeeling loopt, moet noodzakelijkerwijze tot de conclusie komen, dat de Basikwin niet tot de Moegav-helft behooren, gelijk hierboven aangegeven staat, doch tot de Kaukwin. Van de zeven geregistreerde huwelijken van Basikwin-mannen en -vrouwen is er niet één met een Kaukwin-vrouw of -man. Zij zijn allen in eigen stamhelft getrouwd. Dit feit is te merkwaardiger, omdat de Basikwin ook met de sago geassocieerd worden, terwijl juist bij de Kaukwin een reeds uitgestorven sago-clan werd gememoreerd.

Heeft men mij dus onjuist ingelicht? Of is de varkens-clan (Basikwin) bezig over te gaan naar de andere stamhelft? Dit zal slechts een onderzoek van de andere Gab-Gab-groepen ons kunnen leeren.

In dit verband moge tenslotte op nog een merkwaardigheid gewezen worden. De connubiumrelaties der clans verder onderzoekende komt men tot de slotsom, dat de Rekwin een tusschenpositie innemen. Zij huwen zoowel met de overige Moegav-clans als met de Kaukwin-clans. De voorkeur voor Moegav is slechts zeer gering (10 van de 18 gevallen). De Kaula en de Nggekwin daarentegen trouwen niet met elkander. Van de feiten uitgaande krijgt men dus deze groepeering: eenerzijds de exogame groep der Kaukwin met de clans Mekwin, Beipa, Ngerakwin en Basikwin, anderzijds die der Moegav met als clans Kaula en Nggekwin, terwijl tenslotte de Rekwin een tusschenpositie innemen en zoowel met de eene als de andere exogame groep huwen [1]).

[1]) Inmiddels heeft een door Verschueren ingesteld onderzoek uitgewezen, dat de mij opgegeven verdeeling der clans juist is. Ook elders komt zij aldus voor. Alleen de sago-clan neemt een weifelende plaats

De mythe van Nggiwĕ.

Nggiwĕ kwam van beneden, van de Kombes. Hij kwam te Kemaroe. Daar zag hij menschen en roeide door, roeide, roeide, tot hij te Wan kwam. Hij voer binnen, doch zag wederom menschen. Hij sliep aan de monding. Daarna stapte hij weer in en roeide tot de kali Kei (de rivier, die Bofagage met de Fly verbindt). Hij dacht: „Misschien zijn hier geen menschen" en roeide de kali binnen. Daar ontmoette hij een man met name Mamoes. Deze gebruikte boombeertjes voor honden. Nggiwĕ had echte honden en de honden van Nggiwĕ beten de boombeertjes van Mamoes dood. Nggiwĕ bouwde een afdak naast de woning van Mamoes om te slapen (nl. te Wiwija, een oude verblijfplaats der kamponglieden). Des ochtends gingen beide mannen uit om casuaris te jagen. Mamoes echter was een menscheneter. Hij nam zijn boombeer-honden mede. Zij kwamen te Dema. Daar zocht Mamoes menschen. Oogen en mond dezer menschen waren nog geheel gesloten. Mamoes zocht, zocht. Nggiwĕ bleef op zijn plaats en wachtte maar. De menschen vluchtten. Nggiwĕ schoot niet op hen. Hij zeide: „Dat zijn menschen" en hij verborg hen in het gras en het onkruid.

Mamoes schoot een zwangere vrouw, waarop hij terugkeerde bij Nggiwĕ, wien hij vroeg: „Heb je al wat geschoten? Heb je al casuarissen of varkens gezien?" Nggiwĕ antwoordde: „Ik heb niets geschoten; mijn pijl miste". Mamoes zeide: „Ik wel, een dikke vrouw". Nggiwe zeide: „Nu, komaan, laten wij dan maar gaan eten".

Zij maakten vuur en Mamoes sneed de vrouw overlangs open, zoodat het kind te voorschijn kwam, dat eveneens overlangs in tweeën werd gesneden. Zij begonnen met eerst het kind te eten, doch Nggiwĕ at niet, maar wierp zijn helft in het water. Hij at alleen sago en jonge bamboespruiten.

Vervolgens voltooide Mamoes de verdeeling der vrouw; ieder kreeg een helft. Daarop zeiden zij: „Komt, laten wij vertrekken". Mamoes ging voorop, Nggiwĕ kwam achteraan en zeide tot de menschen: „Morgen kom ik terug; vlucht niet". Zij roeiden naar huis en onderweg wierp Nggiwĕ het vleesch weg. Thuisgekomen

---

in en haar leden rekenen zich soms tot de Basikwin. Het onderzoek van Verschueren, dat ook een merkwaardig soort hoofdelingschap onthulde, duurt nog voort en doet ons met groote belangstelling de nadere uitwerking daarvan tegemoet zien.

ging Nggiwĕ er weer op uit, om met zijn honden casuarissen en varkens te jagen. Hij kreeg ze en keerde terug naar huis en ging slapen. Den anderen ochtend laadde hij zijn bezittingen in de prauw. Hij ging naar Mamoes en zeide tot hem: „Wacht tot je mijn trom hoort; dan is mijn huis klaar. Kom niet voor je de trom hoort".

Nggiwĕ maakte een kampong te Daloewa. Hij maakte een groot huis. Daarop ging hij vijf dagen uit.

De menschen verbleven in de aarde. Nggiwĕ beval een leguaan te graven. De leguaan groef en groef tot hij op atap [of: een dak] stuitte. Hij groef verder tot hij menschen zag. De menschen kwamen naar buiten en wachtten daar. Nggiwĕ had een stuk bamboe medegebracht om hun mond en oogen open te snijden. Toen hij daarmede klaar was, schreeuwden de menschen. Nggiwĕ zeide: „Nu kunt gijlieden praten".

Het was reeds namiddag toen hij naar huis terugkeerde. Het huis was gereed en groot. De menschen sliepen er tot den anderen ochtend. Toen sloeg Nggiwĕ op de trom, opdat Mamoes het hooren zou. Nggiwĕ sprak tot de menschen: „Ik ben het niet, die jullie opgegeten heeft, maar Mamoes. Ik heb jullie uit den grond gehaald".

Mamoes hoorde de trom en kwam. Nggiwĕ verborg zijn menschen achter het huis. Mamoes roeide tot hij te Daloewa kwam. Hij zag Nggiwĕ's huis en zeide: „Waarom zooveel menschen?" Nggiwĕ antwoordde: „Ach, ik heb het alleen gemaakt". Mamoes ging maar zitten en vroeg: „Van wie zijn al die slaapplaatsen?" Nggiwĕ zeide: „Ah, allemaal voor mij alleen; ik slaap dan hier, dan daar. Blijf nu maar rustig zitten, ik haal even tabak".

Dit deed hij en waarschuwde tegelijk zijn menschen: „Vooruit, komt te voorschijn, hij zit al voor en heeft reeds veel gevraagd". De menschen kwamen te voorschijn. Nggiwĕ zeide: „Kijk daar". De menschen vervolgden Mamoes en haalden hem in op een klein eilandje. Zij brachtten hem naar huis, doodden hem en hieuwen hem het hoofd af. Vervolgens dansten de menschen. Ze liepen heen en weer en draaiden steeds door in het rond tot des morgens de zon reeds hoog aan den hemel stond. Daarop aten zij; alles aten zij op. Des avonds werd er weer gedanst tot in den nacht. Nggiwĕ's menschen haalden de vrouwen van Mamoes.

Des nachts gingen zij ze halen. Nggiwĕ haalde er één, de helft van zijn menschen haalden de overige vrouwen.

Pas toen alles afgeloopen was verdeelde Nggiwĕ de menschen in clans. Hij verdeelde ze in casuaris-clan, varkens-clan, krokodillen-clan, boombeer-clan, ooievaars-clan, *beipa*-clan, honden-clan. Na die verdeeling zeide Nggiwĕ: „Met de ooievaars-clan vereenigen zich *beipa* en boombeer. Gijlieden behoort allen bij de zon (*panggil semoea matahari*)". Vervolgens riep hij casuaris, krokodil, hond en varken en zeide: „Gij allen behoort bij den casuaris en zijt van de maan (*panggil boelan itoe*)". Nggiwĕ zeide nog: „Dit alles doe ik, opdat gij vrouwen ruilen kunt, de ooievaars trouwen met de casuarissen en de casuarissen trouwen met de ooievaars. Het is niet goed, als er maar één groep is. Beter is, dat wij het in tweeën verdeelen".

Later maakte Nggiwĕ een feest (bedoeld is de inwijdingsritus). Eerst probeerde hij het met een ingepakte muis, doch de muis knaagde een gat in het haar omhullend weefsel en vluchtte. Daarop probeerde hij het met een kangoeroe, doch die maakte teveel lawaai. Vervolgens nam hij sago, doch die bedierf. Tenslotte nam hij een stuk hout, dat hij inwreef met roode en witte aarde. Dat lukte. Hij maakte een scheidingswand. Boven hing hij de zaak nl. het hout, dat den geheimen, elders vernomen naam *faroch* draagt) op. Alleen de jongens, die reeds een schelp droegen, mochten het zien.

Opmerkelijk is, dat het laatste gedeelte zoo geweldig bekort is. Daar hoort, naar P. Verschueren mij mededeelde, nog veel meer bij. Hetzelfde motief van probeeren vindt men in de mythe van het centrale ritueel der Kiwai eilanden [1]).

Het *faroch*-ritueel is hetzelfde als het Ezam-ritueel der Bianners. Alleen schijnt kannibalisme eraan te ontbreken. De hier afgebeelde *faroch* is dan ook afkomstig van de boven-Bian en vertoont min of meer het beeld van een gestyleerden visch; merkwaardigerwijze doet het beeld het meest denken aan een haai. Aan de boven-Bian wordt deze *faroch* gelegd boven op de door Wirz beschreven

---

[1]) G. LANDTMAN, *Folktales of the Kiwai-Papuans. Acta Soc. Scient. Fennicae*, 47, p. 340-345.

stellage [1]). Evenals aan de Bian dragen deze feesten een sterk sexueel karakter. Verschueren heeft er vermoedelijk een deel van medegemaakt, toen hij pas zijn arbeid in deze streken begon. Toen was er tenminste avond aan avond dans in het mannenhuis (overeenkomende met de *gad-zi* der Marind-anim) waaraan mannen en vrouwen, deels zonder eenige schaambedekking, deelnamen. De voortgang der feestelijkheden werd echter abrupt onderbroken door manslag.

Van belang is voorts, dat men op mijn vraag, tot welken clan Nggiwĕ behoorde, geen antwoord kon geven en zeide dat Nggiwĕ niet tot eenigen clan behoorde.

Tenslotte mogen hier nog enkele zaken worden medegedeeld, die ik elders (o.m. op terechtzittingen) vernam.

De Gab-Gab zijn zeer berucht om hun booze tooverij. In Moeting behandelde ik destijds een strafzaak tegen een man van Gab-Gab, die door booze tooverij een vrouw uit Moeting had vermoord, naar welke plaats hij ongeveer een jaar tevoren gevlucht was wegens een bloedwraak-kwestie in Bofagage. Het vonnis vond ik helaas onder mijn papieren niet terug; ik meende een afschrift aangehouden te hebben. Bij de zitting vertelde de beklaagde mij uitvoerig hoe hij alles had gedaan met een tooverpijl en inzonderheid een met kalk ingewreven pluimpje casuarisveeren, dat magisch bijzonder krachtig was. Hij had deze utensilia vroeger van elders verkregen. Het eenige wat ik mij overigens van de zaak herinner, was wel merkwaardig. Voor het pluimpje casuarisveeren werkzaam kon zijn, moest hij drie maal achtereen onaneeren en het pluimpje met het sperma inwrijven [2]). Ook hier dus weer het ons elders uit Zuid-Nieuw-Guinea bekende sperma-geloof.

---

[1]) P. WIRZ, *Die Marind-anim von Holländisch-Süd-Neu-Guinea*, Bd. II, Tl. III, p. 40 vv.

[2]) De rechtzaak zelf was ook uit anderen hoofde merkwaardig, daar het een testcase was voor de bestraffing van tooverij, niet om de gevolgen (die niet voor bewijs vatbaar zijn) maar voor het bloote feit van de uitoefening van booze magie. Het veroordeelend vonnis van den Inheemschen Rechter, waarbij beklaagde deswege tot één jaar gevangenisstraf werd veroordeeld, werd later bekrachtigd en vormde zoodoende den grondslag voor later gevolgde soortgelijke vonnissen.

Een tweede punt, dat mij uit enkele rechtzaken bleek, is de groote beteekenis van de bloedwraak. In bepaalde gevallen kan deze echter door het geven van een betaling worden afgekocht. Dit laatste geval heeft zich voorgedaan bij een jongen, die zijn makker op de jacht door onvoorzichtigheid met een pijl had doorboord en gedood. Wat kleeren, een hakmes en een varken, dat bij een feestmaal werd geconsumeerd, brachten, nadat de jongen meer dan een jaar zich door de vlucht aan de wraak van de beleedigde partij onttrokken had, verzoening.

Over het vervolg van mijn reis kan ik hier kort zijn. Den volgenden dag kwamen wij te Azoer aan, waar beraadslaagd werd over vereeniging van de Inggias-menschen in één kampong op een plaats wat verder van de rivier gelegen. De woonsteden aan den oever waren nl. onhoudbaar gebleken door de ontzettende muskietenplaag, die er heerschte (vooral veel anophelinen komen hier voor). Een bijzonderheid van Azoer is, dat zich op vijf minuten afstand van den kampong een Digoelhuis bevindt, dat een ongeveer 70 man sterke groep Digoelers van de Kau-rivier tot verblijf strekt. Zij voeden zich reeds jaren van de sago-tuinen der Inggias-menschen, hetgeen merkwaardigerwijze nog nimmer aanleiding tot conflicten gegeven heeft.

Te Azoer nam ik afscheid van Verschueren en arriveerde, na een uiterst vermoeienden tocht van zes dagen, waarop wij ons het pad goeddeels kappen moesten, op de plaats, waar eens de vestiging Assike was.

Hier wachtte het gewestelijk vaartuig mij voor de thuisreis.

A Persian inscription in North Sumatra

by

Dr. H. K. J. COWAN.

In my review of Mr. R. A. Kern's chapter on „De Verbreiding van den Islâm" in Dr. F. W. Stapel's *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*, vol. I, ch. 8 [1]) I had the opportunity to mention the existence of a Persian inscription on one of the tombs found in the region of Pasè, the ancient kingdom of Samudra or Sumuṭra [2]).

The tomb was located in the *meunasah* Manchang or the *meunasah* Pi [3]) of the *gampōng* Ulèë Blang of the native district of Geudōng (subdivision Lhō' Seumawè, division North Coast of Achèh), near the border of the native district of Blang Mè, where still exists a *gampōng* of the name of Samudra.

Although the inscription could not be read yet at the time of my writing the said review, I briefly pointed out on what grounds I believed it to be Persian. Very recently, however, I have been able to identify the text as one of the odes of the famous Persian poet Shaikh Muṣliḥ al-Dîn *Sa'dî* (A.D. 1193-1292), whence I am

---

[1]) *Djâwâ*, the Journal of the Java-Institute, Vol. 19 (1939), no. 2.

[2]) About this kingdom see i.a. the *Hikayat Raja-raja Pasai*, ed. DULAURIER, Paris 1849, French transl. by A. MARRE, *Histoire des rois de Pasey*, Paris 1874; the *Sajarah Melayu*, ed. SHELLABEAR, 1343 A. H., pp. 64 sqq., English transl. by RAFFLES, *Malay Annals*, London 1821; Dr. C. SNOUCK HURGRONJE in the *Revue de l'histoire des Religions*, 29e année, t. 57, 1908, pp. 60-80 (*Verspr. Geschr.*, IV 2, pp. 99 sqq.); J P. MOQUETTE, *De eerste vorsten van Samoedra-Pasè* (*Noord-Sumatra*) in *Rapporten van den Oudheidkundigen Dienst* (the Archaeological Service) *in Ned.-Indië*, 1913, pp. 1 sqq.; J. HULSHOFF POL, *De gouden munten van Noord-Sumatra*; Dr. N. J. KROM, *Hindoe-Javaansche Geschiedenis*, see Index; and the present writer in Vol. 78 (1938), pp. 204 sqq. of this Journal.

[3]) See next note.

now in a position to publish its entire contents, allowance being made for possible *variae lectiones* in those parts of the inscription that are not or hardly decipherable.

The tomb in question consists of two white marble stones, one at the top and one at the foot of the grave [1]); the latter (v. Plate II) contains the Persian inscription whilst the former (v. Plate I) shows an Arabic text.

The Arabic text is for the greater part quite clear. The top-vignette contains the Muslim confession of faith: لا اله الا الله محمد رسول الله There is no god but Allâh and Muḥammad is His Apostle. Next follow the *basmalah*: بسم الله الرحمن الرحيم In the Name of God the Merciful, the Compassionate, in Kûfî-like stylized characters [2]), and seven lines containing the following text:

يبشرهم ربهم برحمة منه ورضوان وجنات لهم فيها نعيم مقيم خالدين فيها ابدا
ان الله عنده اجر عظيم [3]) هذا قبر المرحوم المغفور الراجى الى رحمة الله
نائنا حسام الدين ابن نائنا امين غفر الله لهم توفى فى شهر
شوال . . . [4]) سنة ثلاث وعشرين وثمانمائة من الهجرة النبوية.

Translation:

Their Lord giveth them good tidings of mercy from Himself and good will and gardens in which is enduring delight. They will abide therein for ever; verily with God is great reward [5]). This is the grave of him who may find mercy, whose sins may be pardoned, who hopeth for the mercy of God the Exalted, Nâ'inâ Husâm al-Dîn, son of Nâ'inâ Amîn, may God forgive them; he died in the month Shawwâl of the year 823 of the Hijrah of the Prophet.

---

[1]) Full-scale estampages of these stones are kept at the office of the Oudheidkundige Dienst at Batavia, resp. numbered 843 and 846. According to the legend attached to those prints, which have apparently been sent in 1913 by Mr. de Vink, at that time staff-photographer of the Oudh. Dienst, the stones were found in the *meunasah* Manchang, but according to my own local information it was the *meunasah* Pi.

[2]) Note the small lamps suspended between the letters.

[3]) See note 5.

[4]) Here is a word looking like سهور or شهور (plural of شهر ?) which I cannot place. Can شهر من شهور be meant?

[5]) *Qur'ân*, IX, 21-22.

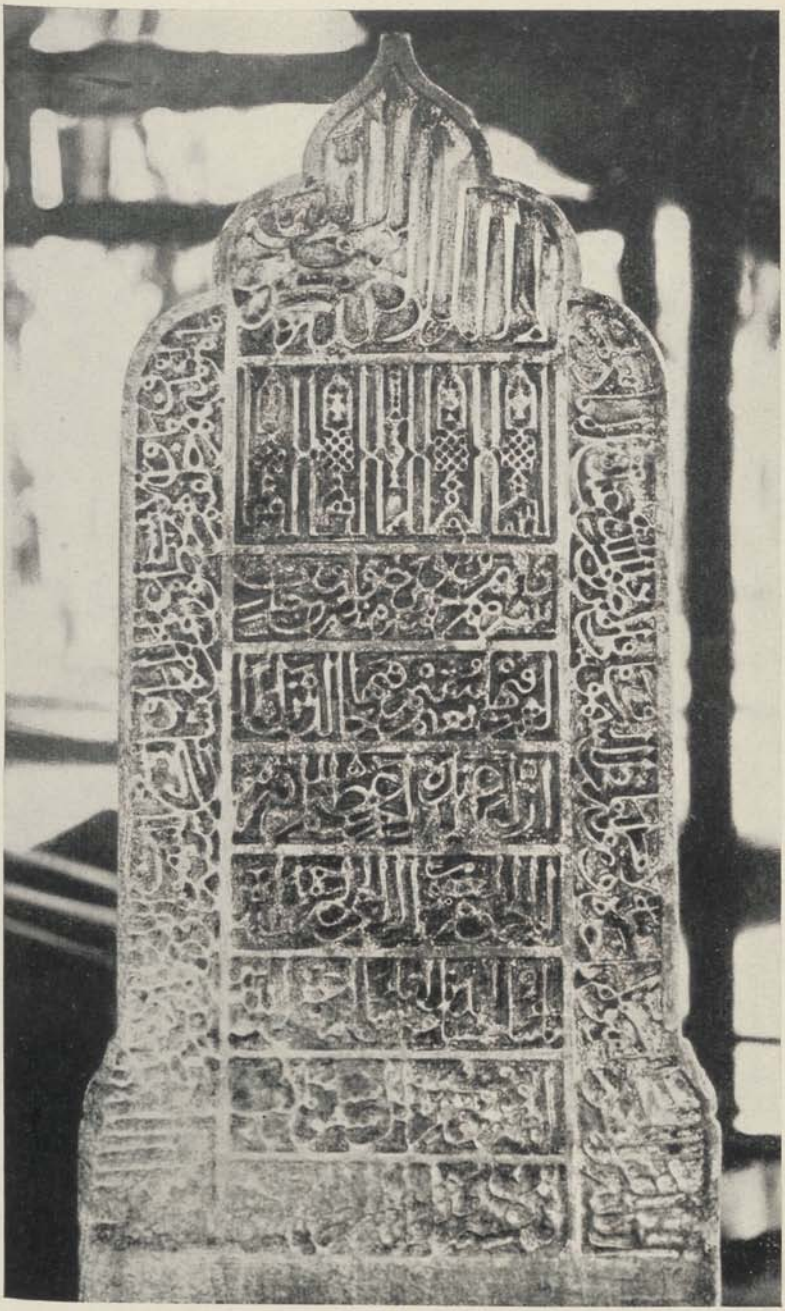

Plate 1.

Plate 2.

Lastly this stone shows a marginal inscription, reading as follows:
الله لا اله الا هو الحى القيوم لا تاخذه سنة ولا نوم له ما فى السموات وما
فى الارض من ذا الذى يشفع عنده الا باذنه يلعم (*here the text passes over to*
ما بين ايديهم وما خلفهم ولا يحيطون بشئ *the left side of the stone*)
من علمه الا بما شاء وسع كرسيه السموات والارض ولا يئوده حفظهما
وهو العلى العظيم [1]).

Translation:

God, there is no god but He, the Living, the Eternal (*or*: the Self-sustaining); slumber takes Him not, nor sleep; His is what is in the heavens and what is in the earth; who is there that will intercede with Him save by His permission? He knoweth (*Here the text passes over to the left side of the stone*) what is before them and what is behind them, and they comprehend not aught of His knowledge but what He willeth; His throne extendeth over the heavens and the earth, and it wearieth Him not to guard them both, for He is the Sublime, the Exalted [1]).

In this tomb, we learn, lies interred Nâ'inâ Husâm al-Dîn, who died in the month Shawwâl A. H. 823 (= Oct./Nov. A. D. 1420).

The Persian inscription on the foot-stone is marginal; the middle is occupied by a sort of vegetable and floral decoration. The writing is a very intricate composition of letters and words, quite illegible at the bottom and very much so elsewhere. Only at the top some words can be read without difficulty. From these I believed at an early date that the inscription, which was certainly neither Arabic nor Malay or Achehnese, must be Persian, but I was convinced only when I discovered that every other vignette, and apparently the first one (i.e. the one at the bottom on the right side) as well, terminates in the rhyme-word رود. This indicated a Persian *ghazal* or short ode of six *baits* or twelve *miṣrâ's*, every *miṣrâ'* occupying one vignette. It remained to be ascertained if such a *ghazal* occurred in the collection of any known poet whose work has been preserved, or if it was

[1]) *Qur'ân*, II, 256. This is the so-called *âyat al-kursî*, the verse of the throne, commonly used in inscriptions.

composed by an unknown author, possibly for this occasion only. An examination of Persian inscriptions in India [1]), amongst which I hoped to find a similar text, did not prove successful. It appeared, however, that verses of Sa'dî's and Jâmî's were favoured [2]). Jâmî, who lived in 1414-1492 A.D., was, of course, out of the question in this case. Of Sa'dî's works his *ghazals* deserved special attention. Of these the *Tayyibât* have been critically edited by Sir Lucas White King in the *Bibliotheca Indica*, published by the Asiatic Society of Bengal, New Series, no. 1424, part I, Calcutta 1919, the only edition on hand in the Batavia Library. And by a lucky chance the *ghazal* that was inscribed on the tomb of Nâ'inâ Husâm al-Dîn appears to be one of them (part I, fasc. I, pp. 168-9, no. 140). The version on the stone omits three *baits*, viz. the sixth, the seventh and the ninth or last. It shows at least two and possibly, viz. in those parts of the inscription that are more or less illegible, more *variae lectiones*. According to the critical apparatus of Sir L. W. King's edition the sixth line is also omitted in one manuscript, whilst it is transposed with verse 7 in two others. The omission of the last verse may seem surprising, since it contains a prayer, but it is not really essential to the poem, and the stone-cutter may have considered it unnecessary because the religious element is represented by the sacred Arabic texts on the top-stone. The fourth verse, lastly, is transposed with the fifth.

The text on this stone should, allowance made for possible *variae lectiones* as stated above, therefore be reconstructed as follows (the verses omitted on the stone but occurring in Sir L.W. King's edition are not numbered and are placed between [ ]):

---

[1]) As far as published in the *Epigraphia Indo-Moslemica*, 1907/8 — 1933/4; the *Epigraphia Indica*, II; MUHAMMAD ASHRAF HUSAIN'S *Record of all the Quranic and non-historical epigraphs on the protected monuments in the Delhi province*, Calcutta 1936; and some of the more important literature mentioned in J. HOROVITZ's *List of the published Mohamedan Inscriptions of India*, containing 1249 numbers (*Epigr. Indo-Mosl.*, 1909-10, pp. 30 sqq.).

[2]) See *Epigraphia Indo-Moslemica*, 1909-10, p. 32, and M.A. HUSAIN, o.c, p. 35.

(*Metre*: – – ∪ / – ∪ – ∪ / ∪ – – ∪ / – ∪ –/).

بسیار سالها بسر خاك ما رود
۱ کاین آب چشمه آید وباد صبا رود
این پنج روزو [1]) مهلت ایام آدمی
۲ بر خاك دیگران بتکبر چرا رود
ای دوست بر جنازهٔ دشمن چو بگذری
۳ شادی مکن که با [2]) تو همین ماجرا رود
خاکت در استخوان رود ای نفس خیره [3]) چشم
۴ مانند سرمه‌دان که دران توتیا رود
دامن کشان که میرود امروز بر زمین
۵ فردا غبار کالبدش بر هوا رود [4])
[دنیا حریف سفله ومعشوق بیوفاست
چون میرود هرآینه بگذار تا رود]
[این است حال تن که تو بینی بزیر خاك
تا جان نازنین که بر آید کجا رود]
۶ بر سایبان حسن عمل اعتماد نیست
سعدی مگر بسایهٔ لطف خدا رود
[یا رب مگیر بندهٔ مسکین ودستگیر
کز تو کرم فزاید واز ما خطا رود]

Translation:

1. Countless years pass over our earth (*or*: grave)
   While the water of the spring passes and the zephyr blows.
2. This life (*litt.* five days' period) is (but) a span of human days,
   Why then do others pass over the earth with pride?
3. Oh friend! when thou passest by the funeral of a foe,
   Do not rejoice, since even such an event will happen to thee!

---

[1]) Ed. KING: پنجروزه. The text on the stone possibly has پنج روز, „five days".

[2]) Ed. KING: بر, but according to the crit. app. با occurs in 4 mss.

[3]) Ed. KING: شوخ, „cheerful", but also „impudent"; خیره means „malignant", „evil", but also „impudent". خیره چشم means also „dim-eyed", „careless", „inattentive to surroundings".

[4]) This verse is no. 4 of King's edition.

4. Dust will penetrate into thy bones, oh thou of the impudent eye (i. e. proud one),
   Like a *surma*-box [1]) into which penetrates *tûtiyâ* [2]).
5. Whosoever goes over the earth to-day, (proudly) drawing up his skirt,
   To-morrow the dust of his body will evaporate [3]).
   [The world is a mean rival and a faithless beloved;
   When he passes along, at all events leave him alone till he is gone.]
   [This is the condition of the body that thou seest beneath the earth;
   Whoever comes forth to precious life, whither does he go?]
6. There is not confidence in the canopy (i. e. protection) of good deeds,
   Sa'dî but goes under the shadow (i. e. protection) of God's grace.
   [Oh Lord! do not seize (i. e. punish) a wretched and helpless slave,
   Since from Thee groweth generosity and from us emanate, errors.]

The Maghribî traveller Ibn Baṭṭûṭah, who visited Samudra, or. Sumuṭra as it was called by the Arabs, in the years 1345-6 A.D., described the sulṭân's court, which reminds us of the court of an Indian prince. He informs us that among the high officials of state were Persians [4]). It is a well-established fact that Islâm was intro-

---

[1]) *Surma*: a collyrium for tinging eyebrows and lashes.

[2]) *Tûtiyâ* = tutty: a collyrium for the eyes. The meaning is that the bones waste away just as the box oxydizes.

[3]) This verse is no. 4 of KING's edition.

[4]) It was MR. KERN's mentioning this in his chapter cited above that caused me to insert a communication about Nâ'inâ's tomb in my review. Ibn Baṭṭûṭah gives us the names of the نائب صاحب البحر or vice-admiral بهروز, Buhrûz or Bihrûz, which is Persian, of the „noble *ḳâḍî*" Amîr Sayyid of Shîrâz, of a certain Tâj al-Dîn of Ispahân, who was one of the *fuḳahâ'*, and of the Amîr دولاسه, Dawlasah, the spelling of which name indicates a Persian rather than an Arabic name (see *Voyages d' Ibn Batoutah*, ed. et trad. par C. DE FRÉMERY et le Dr. B. R. SANGUINETTI, Paris 1858, t. 4 pp. 229-30).

duced into North-Sumatra and the Malay Archipelago in general from India. The discovery in Pasè of the tomb of an 'Abbâsid prince, named 'Abdallâh (d. 1407 A. D.), who was a son of the great-grandson of the Khalif al-Muntaṣir who left Baghdâd — where his grandfather escaped the massacre by the Mongols — and sought refuge at the court of Dihli [1]), proves the continuation of relations with India during a considerable time. Moreover, it has been established that at least some of the stones of the tombs in Pasè were sent from India [2]). Nâ'inâ Husâm al-Dîn is a typically Indian name. In Islamic India Persian was and is largely the language of culture and science. It need not, therefore, cause much surprise that a Persian inscription should be found in this part of Sumatra. Still the discovery is highly remarkable and to my knowledge hitherto unique in the Netherlands Indies.

---

[1]) See Dr. C. SNOUCK HURGRONJE, o. c., p. 64 (*V. G.*, IV 2, p. 102).

[2]) J. P. MOQUETTE, *Tijdschrift Bataviaasch Genootschap*, Vol. 54 (1912), p. 541; Dr. N. J. KROM, o. c., p. 396.

Vaartuigen van Mandar

door

Dr. C. NOOTEBOOM.

Door een gelukkige omstandigheid was ik in staat in April van 1938 een kort bezoek te brengen aan de Mandar kust voor het aanvullen van mijn materiaal over de vaartuigen van Zuid-Celebes en het zoeken van een antwoord op enkele bij het bewerken van mijn gegevens gerezen vragen. Een dag is niet lang, vooral niet als er nog tijd af moet voor eenige honderden kilometers autorijden. Maar in zoo'n korten tijd kan over materieele cultuur veel worden vastgelegd, vooral als men weet wat te zoeken en als men gewapend is met een voorraad fotografisch opnamemateriaal. Een voordeel is, dat bij een onderzoek naar scheepsvormen gewoonlijk veel materiaal op enkele plaatsen bij elkaar wordt aangetroffen en men in deze centra groote kans heeft over betrouwbare en deskundige berichtgevers te kunnen beschikken [1]).

De eenige mij bekende bron over de schepen van de Mandar kust is het artikel van Van Vuuren over de met de handelsprauwen van de Afdeeling Madjene gedreven zeehandel [2]).

Deze schrijver onderscheidt een viertal scheepstypen, zonder evenwel met beschrijvingen of afbeeldingen het zijn lezers mogelijk te maken zich een voorstelling te vormen over deze vaartuigen.

---

[1]) Gaarne breng ik mijn dank aan den Assistent Resident van Mandar, den heer W. J. Leyds Rzn, die mij welwillend allerlei inlichtingen verschafte, en aan den Adspirant Controleur G. J. Wolhoff, die, tot mijn beschikking gesteld door den heer Leyds, mij met zeer veel ambitie ter zijde stond. Ook de Pabitjara van Madjene, Oeki, komt een woord van dank toe voor de vlotte en prettige wijze, waar op hij mij met zijn groote kennis van toestanden en landstaal van hulp is geweest.

[2]) L. VAN VUUREN, *De prauwvaart van Celebes. Koloniale Studiën*, 1916, p. 107.

Het zijn de *padewakang, palari, pinisi* en *pakoer* of *sope*. De weinige foto's waarmede zijn artikel werd verlucht geven geen uitsluitsel over details.

De zeevaart is in de strandkampongs van de Mandar kust het voornaamste middel van bestaan. De Mandareezen zijn energieke zeelui, die door de toepassing van nieuwe vormen voortdurend andere mogelijkheden zoeken. De mandareesche scheepstypen zijn dan ook in de laatste tientallen jaren zeer aan verandering onderhevig geweest en wijzigen zich nog voortdurend. Het is dus uit het oogpunt van de studie van cultureele adaptatie en overname van cultuurelementen van groot belang het nu bestaande vast te leggen, samen met zijn wordingsgeschiedenis, voor zoover nog na te gaan.

Het grootste gedeelte van mijn materiaal vond ik in de kampong Loewaor, Bababoelo, landschap Pembaoeang. Hadji Daeng Pale, gewezen kamponghoofd en vader van het tegenwoordige hoofd, ervaren in zeilvaart en zeehandel, eigenaar van verschillende schepen, leerde mij de bijzonderheden over een zevental typen, zijn woorden soms met ruwe potloodschetsen verduidelijkend. Vervolgens heb ik zijn mededeelingen aan de vele vaartuigen, die op het strand lagen, kunnen toetsen. Ook vond ik in vele gevallen bevestiging uit den mond van oudere zeelui, die ik tijdens mijn wandeling langs de zee bij de vaartuigen ontmoette. Ik ben dus niet uitsluitend van één berichtgever afhankelijk geweest.

De beide eerste typen, de *padewakang* (afb. 1) en de *palari* (afb. 5 en 6) behooren tot de bekende schepen van Zuid-Celebes met het hoog oploopend achterschip en het laag, van het overige vaartuig afgescheiden, voordek. *Padewakang* en *palari* verschillen van elkaar in grootte en vorm van den opbouw. Van het eerstgenoemde type noemt Daeng Pale drie soorten, die zich van elkaar onderscheiden door verschillen in den bovenbouw. Zij hebben, zooals men dit aan de Mandar kust noemt, verschillende *ikatan* (Mand. *abi*), en wel *abi djawa, abi djoempandan* en *abi taroes* (fig. 1).

Eerstgenoemde vorm wordt gekenmerkt door een lage reeling langs het dek, die aan ieder boord uit twee planken bestaat. Deze planken vertoonen ieder aan hun achtereinde eenig snijwerk van een bepaald model. De eerste van deze planken loopt van het voor-

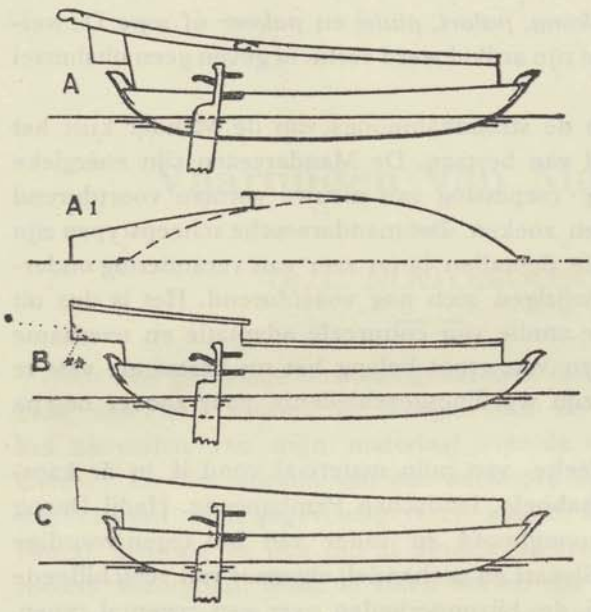

Fig. 1

schip tot boven de roerstelling, waar hij eenigszins buiten boord uitsteekt. Het dek loopt buiten boord tot aan deze reeling toe door. De tweede plank begint ter hoogte van de roerstelling, doch meer midscheeps dan het achtereinde van de voorste plank. Het buiten de scheepswand uitstekende gedeelte van het dek eindigt hier dwars op de huid, zoodat een onderbreking van de reeling ruimte geeft om van de roerstelling af op het dek te komen. Behalve met deze reeling was de *padewakang abi djawa* bovendien vaak versierd met min of meer uitvoerig snijwerk aan de stuurhut. Tegenwoordig zijn schepen van dezen vorm zeldzaam geworden. Ik heb er geen van gezien.

De *abi djoempandan* [1]) heeft geen van voor naar achter doorloopend dek, zooals we tegenwoordig van bijna alle grootere prauwen van Zuid-Celebes kennen. Integendeel is het dek ter hoogte van de roerstelling onderbroken ; ongeveer drie kwart meter hooger, naar voren over het groote dek heenstekend, wordt het als dak van de stuurhut naar achteren voortgezet. Ook de *abi djoempandan* komt weinig meer voor, hoewel veelvuldiger dan de *abi djawa*. Een model, dat in het jaar 1938 voor de verzameling

[1]) *Djoempandan* is de algemeen in Zuid-Celebes gebruikte benaming voor de tegenwoordige stad Makasser. Het moet een afkorting zijn van *Oedjoeng Pandan*, de kaap met de *pandan* boomen, die er vroeger naar men zegt, veel groeiden.

1. Model van padewakang abi djoempandan van Mandar.

2. Model van lete van Mandar.

3. Model van padjala van Mandar.

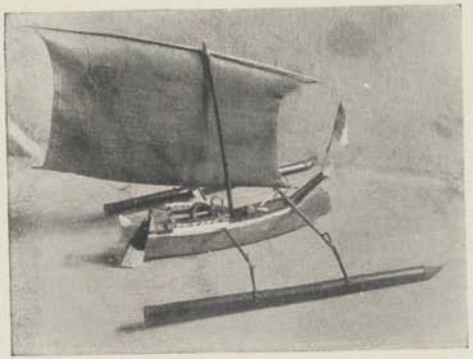

4. Model van olan mesa
(1-4: Modellen der Matthes Stichting).

5. Achterschip van palari, Loewaor.

6. Voorschip van afb. 5.

7. Pakoer op het strand te Loewaor.

8. Lambo afkomstig van Ambon te Mandar.

9. Lambo in aanbouw te Loewaor.

10. Sope palari.

van de Matthes Stichting werd aangemaakt aan de Mandar kust, is van dit type (afb. 1) [1]).

De derde vorm is de *abi taroes*, zonder met insnijdingen versierde planken reeling en zonder onderbroken dek. Vooral echter in tegenstelling met de hierna te noemen *abi palari*, die een scheepswand heeft, waarvan de bovenste gangen op eenigen afstand van elkaar zijn gelegd, zoodat er tusschen open naden zijn van enkele centimeters breed. De *abi taroes* is in den tegenwoordigen tijd het meest gangbare type.

Ook de *abi palari* (afb. 5 en 6), de vorm van den bovenbouw van de *palari*, schijnt wel op kleinere *padewakang* te zijn toegepast. In hoeverre dergelijke schepen dan den naam *padewakang* behouden dan wel *palari* worden genoemd, heb ik niet kunnen vaststellen [2]).

Het belangrijke onderscheid tusschen *padewakang* en *palari* is de grootte. Een *palari* heeft geen grooter laadvermogen dan 15 tot 20 M^3. Grootere vaartuigen van deze soort worden aan de Mandar kust *padewakang* genoemd.

De *padewakang* en de *palari* van Mandar zijn getuigd met de *sombala pinis* (afb. 1), een vorm van tuigage waarbij veel aan de europeesche methoden van scheepstuigen is ontleend. Wel zijn de masten nog de ouderwetsche uit drie pooten bestaande bokmasten [3]), doch in plaats van het ouderwetsche makassaarsche zeil, de *sombala tandja*, gebruikt men nu langscheepsche zeilen.

Iedere mast is uitgerust met één grootzeil, dat met het voorlijk vast verbonden is aan een bamboe tusschen de twee achterste pooten van den bokmast. Het bovenlijk kan met ringen rond de vaste gaffel worden uitgehaald met een lijn door een blok aan den gaffelnok. De gaffel zelf is door een ijzerdraad of een staalkabel met de vaste steng verbonden en kan niet dan met veel

---

[1]) Dit model heeft evenals de *padewakang abi djawa* een reeling, die evenwel niet is uitgesneden, maar wel boven de roerstelling dwarsscheeps gelegenheid geeft om op het dek te komen.

[2]) De schepen van Bira en de bonesche kustgebieden, die *palari* worden genoemd, zijn naar mandareesche opvattingen *padewakang* met *abi taroes*.

[3]) Over bokmasten vergelijke men *De Waterkampioen*, 5 (1931), p. 205 en 218, voorts mijn *De boomstamkano in Indonesië*, p. 216. Over *pinis* mijn *Vaartuigen van Ende*, dit Tijdschrift, LXXVI (1936), p. 102.

moeite worden gestreken. De broek van het zeil kan zoo noodig worden uitgehouden door een losse giek. Tusschen de steng en de gaffel kan een driehoekig topzeil worden aangebracht. Beide masten zijn op deze wijze uitgerust. Tusschen den grooten mast en den boegspriet (kluiverboom) worden twee tot vier driehoekige voorzeilen geheschen.

De reden, die de Mandareezen er toe heeft gebracht hun ouderwetsche *sombala tandja* op te geven voor de meer europeesche *sombala pinis*, is volgens Hadji Daeng Pale het groote gemak, waarmede de laatste kan worden behandeld in vergelijking met de eerste. Bij aanwakkerenden wind moet men op de met *tandja* getuigde schepen dit zeer groote zeil rond de voetra winden, wat een zwaar en niet geheel ongevaarlijk werk is. De *sombala pinis* kan men bij gedeelten innemen door het opvieren van bepaalde lijnen en het aanhalen van andere. Men begint met het strijken der topzeilen en het innemen van de fok. Komt er nog meer wind, dan is het gemakkelijk het grootzeil langs de gaffel naar den mast toe in te halen, waarna men voor den druil en een of meer voorzeilen voldoende voortgang in het schip houdt om niet stuurloos te geraken. Voorts is er bij het kruisen eenig verschil in zeilvermogen, voor een deel omdat de *sombala pinis* hooger aan den wind kan komen. Dit schijnt evenwel niet een groot verschil te zijn. Belangrijker is dat men bij het kruisen gemakkelijker door den wind gaat [1]).

Het derde type der mandareesche vaartuigen is de grondvorm van beide vorige. *Padewakang* en *palari* worden als *padjala* gebouwd en soms eerst na eenige jaren als zoodanig gebruikt te zijn tot *padewakang* of *palari* omgebouwd. Kleinere *padjala* worden meestal alleen als zoodanig gebruikt en niet in de hiervoor genoemde schepen gewijzigd. Men blijft deze scheepjes gebruiken voor visscherij en vervoer, uitgerust met een bokmast en *sombala tandja*.

---

[1]) Volgens Daeng Pale kunnen de boegineesche en biraneesche *palari* hooger aan den wind zeilen dan de mandareesche *padewakang* omdat het onderwaterschip van eerstgenoemde vaartuigen meer gepiekt zou zijn. Ongeballast zijn deze schepen minder stabiel, maar met lading stabieler dan hun mandareesche zusjes. Hoewel niet uitgesloten acht ik voor deze bewering zeker bevestiging van elders noodig. Een nauwkeurige studie van de onderwaterschepen kan hier zekerheid geven.

De *padjala* (afb. 3), die aan de Mandar kust in gebruik zijn, hebben een andere verhouding tusschen lengte en breedte dan de gelijknamige vaartuigen langs de zuidkust van den Zuidwestelijken arm van Celebes. Deze laatsten hebben altijd het meer forsche dat grootere breedte geeft. De mandareesche *padjala* zijn in vergelijking daarmede betrekkelijk smal. Dit onderscheid is zeer duidelijk. Vóór mijn reis naar Madjene zag ik in de verzameling van de Matthes Stichting een model van een *padjala* uit die streek, waaraan mij deze bijzonderheid opviel (afb. 3). Mondelinge informatie bevestigde mij toen reeds, dat deze eigenaardigheid inderdaad ook bij de schepen zelf bestaat, en niet een afwijking is van het bedoelde model. Ik ben niet in staat om aan te geven, of dit verschil wellicht wordt beïnvloed door de omstandigheden van de door de Mandarschepen te bevaren zee.

Het vierde type is de *pakoer* (afb. 7), elders in Celebes bekend als *lepa lepa*, doch van eenigszins afwijkende vormen. Het is een vrij smalle, eenigszins opgebouwde boomstamkano met dubbele vlerken, waarvan de zware bamboe drijvers met licht haakvormige verbindingstukken aan de uithouders zijn vastgemaakt. Deze scheepjes hebben in het midden van boord tot boord een wat hooger opgebouwde en goed afgesloten ruimte. In de voorzijde van dit gedeelte is een paalmast ingebouwd. Aan dezen mast wordt een *sombala tandja* gevaren, dat hooger en minder breed is dan het op andere vaartuigen gebruikte. De stevens van deze scheepjes zijn vrij steil omhoog gebogen. Het profiel van de stevenlijn buigt door tot bijna verticaal, zooals ook de vormen van de *prahoe djoekoeng* van Zuidoost Borneo bekend is [1]).

Deze scheepjes hebben op het achterschip een eenvoudige roerstelling, waaraan een makassaarsch roer wordt gevaren.

Een groot aantal kleine scheepjes van dit type wordt voor de *roempoen*-visscherij gebruikt. De *roempoen* is een bamboe vlot, dat met een zeer dikke van rotan gevlochten kabel ter lengte van ongeveer honderdvijftig meter in diep water wordt verankerd. Daar bepaalde vischsoorten zich bij voorkeur bij deze *roempoen* ophouden, kan men met behulp van netten gemakkelijk een grooten buit verwerven. De Mandareezen plaatsen hun *roempoen*

---

[1]) *De boomstamkano in Indonesië*, foto 50.

langs de geheele westkust van Zuid Celebes, tot dicht bij Makasser toe. Een aantal dezer scheepjes werkt met den eigenaar van den *roempoen* samen. Zij laten hun vischplaats nooit alleen. Men zal er meestal twee, soms ook één *pakoer* bij aantreffen. Een groot aantal dezer booten vond ik bijeen op het strand ten Zuiden van de rivier van Madjene.

Sinds eenigen tijd hebben vele van deze scheepjes een andere tuigage gekregen. Zij varen een langeren mast, die van boven eenigszins naar achteren is gebogen, zooals op torengetuigde zeiljachtjes wel gebruikelijk is. Het zeil, dat aan dezen mast gevaren wordt, is inderdaad een laag en breed torenzeil. De eigenaars van enkele dezer bootjes vertelden mij dat deze tuigage door hen werd nagemaakt in navolging van de jachtzeilen, die zij in Makasser zagen gebruiken. Het simpele en gemakkelijk te behandelen torenzeil is wel zeer aanlokkelijk; het biedt groote voordeelen boven het moeilijk te hanteeren *tandja*-zeil. Het aannemen van dezen jongen tuigvorm heeft evenwel een andere wijziging in de uitrusting van het scheepje noodig gemaakt. De vlerken worden meer naar voren aan den romp aangebracht dan bij de met de *tandja* uitgeruste scheepjes het geval is. Het verband tusschen de tuigage en de plaats der vlerken is mij niet duidelijk. Volgens de eigenaars dezer booten is er een noodzaak voor het veranderen der vlerken. Deze ligt *niet* in de verplaatsing van het zeilpunt naar voren, daar dit bij het torenzeil meer achterlijk ligt dan bij de *tandja*. De torengetuigde *pakoer* worden *sande* genoemd [1]).

---

[1]) Kort na mijn terugkomst van Mandar kwam een *sande* op de Pangkadjene rivier aan. Dit scheepje was door een handelaar van Poelau Koelambing, Hadji Ambotang genaamd, van Mandar gekocht voor zijn tochten naar den vasten wal. — In den vorm *pangkoeroe* is het woord *pakoer* terug te vinden in het *Makassaarsch Woordenboek* van MATTHES, die s.v. *pangkoeroe* zegt „soort van vaartuig, veel overeenkomst hebbende met de *birowang*, zijnde bijv. insgelijks voorzien van een mast, bestaande uit drie houten, alsmede een *bangkeng salara*, doch missende de *pamaroeng* en de *bangkoeng baratang*". Andersgezegd is de *pangkoeroe* een vlerkprauw, zonder stevens, met bokmast en mastgalg, doch zonder de *bangkoeng baratang* geheeten verbinding tusschen de uithouders der vlerken („*baratang*"). Waarschijnlijk dus een boomstamkano met vlerken. Ook Van Vuuren noemt de *pakoer* van Madjene, doch stelt deze gelijk aan de *sope*.

Pakoer en *sande* worden ook gebruikt voor personenvervoer en transport van kleine hoeveelheden goederen. Zij komen hoofdzakelijk voor in de golf van Mandar en zuidelijk daarvan; langs de kust van Pembaoeang worden er wel eenige aangetroffen, doch daar gebruikt men hoofdzakelijk een ander type vlerkprauw voor klein vervoer en visscherij. Dit is de *olan mesa*, die als romp een boomstamkano met rechthoekige doorsnede en zuiver vlakken bodem heeft (afb. 4). De lichte zeegd wordt voor en achter sterk geaccentueerd door het aanbrengen van een naar voor en achter oploopend boeisel op de stevens; dit boeisel sluit met een zeer nauwkeurig bewerkten naad op den scheepswand aan. De voorsteven is hooger dan de achtersteven. Er is een ronde vork op bevestigd, die dient om het opgerolde zeil in neer te leggen. De boorden zijn tusschen de boeisels der stevens met een smalle rand van bladstrooken, waarboven een bamboelat, opgeboeid. De dubbele vlerken bestaan uit bamboe uithouders, daartegen gebonden haakvormige verbindingsstukken en lange en zware bamboe drijvers. De uithouders (fig. 2) zijn ieder zoowel binnen als buitenboord door stroppen van *tali idjoe* verbonden aan een door den romp heen gestoken ronde stok, die op zijn beurt weer midden tusschen de scheepswanden door een strop is vastgemaakt aan een tweede, kortere houten staaf, die tegen de schuine onderkanten van twee aan de binnenzijde der boorden uitgespaarde klampen is geklemd. Dicht bij de voorzijde van den achtersten uithouder, dat is even voorlijker dan midscheeps, staat in mastspoor en mastbank een paalmast van bamboe, waaraan een *sombala tandja* wordt gevaren. Tegen den voorkant van het boeisel van den achtersteven liggen twee vrij lichte roerdoften, door verticale houten verbindingen aan elkaar en aan den romp vastgemaakt. Het zijroer, dat er aan wordt opgehangen, heeft een vorm, die tusschen het makassaarsche en het madoereesche roer in staat.

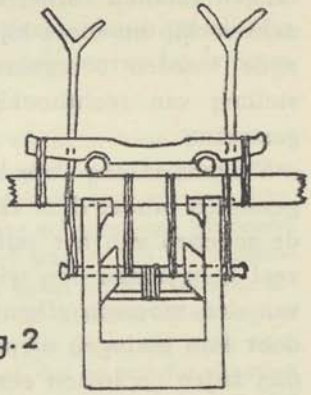

Fig. 2

Een aan de Mandar kust vrij jonge verschijning is de prauw

lete lete, die er eerst gedurende de laatste tientallen van jaren in gebruik is gekomen (afb. 2). Dit zijn vaartuigen van madoereesch model, gekenmerkt door grootere slankheid van lijnen dan de vrachtschepen die op Celebes reeds langer inheemsch zijn. De overgang van kiel naar stevens is zeer geleidelijk, zoodat de buitenkant der stevens, die tot bijna verticaal is doorgebogen, een lange en gelijkmatige ronding vertoont. Beide stevens zijn schuin afgesneden, zoodat hun bovenkant een voortzetting vormt van de vrij sterke zeegd. In tegenstelling met den witgekalkten of witgeschilderden romp zijn deze bovenkanten der stevens donker geschilderd. De voorsteven is duidelijk hooger dan de achtersteven. Door de vrij diepe zeegd heeft het schip weinig vrijboord. Op de *lete lete* van Mandar is meestal een houten dekhut gebouwd waaraan verschillende vormen worden gegeven. De tuigage is het typisch Oost-Javaansch en Madoereesch driehoekzeil, geheschen aan een korten paalmast [1]).

Het roer van de *lete lete* heeft den javaansch-madoereeschen langen smallen vorm; het wordt opgehangen aan een stut op het achterschip en moet bij het door den wind gaan naar de andere zijde worden overgebracht. Voorts staat op het achterschip een stelling van rechthoekigen vorm, waarop het zeil kan worden gestreken.

Volgens Daeng Pale hebben vele Mandareezen de *lete lete* aangenomen omdat deze vaartuigen betere zeilcapaciteiten hebben dan de schepen van het *palari* of *padewakang* type. Zij kunnen zeer veel hooger aan den wind zeilen, zoodat men minder dan vroeger van den moesson afhankelijk is. Ook is het mogelijk deze schepen door hun geringen diepgang tot dicht bij het strand te halen, wat met laden en lossen een groot voordeel beteekent. Er zijn echter ook verschillende nadeelen aan dit bootstype verbonden. Het driehoekszeil met het zeer lange voorlijk, dat hoog aan den wind kruisen mogelijk maakt, is zeer moeilijk te behandelen. Bij aanschietenden wind is het niet mogelijk zeil te minderen, terwijl het strijken van het zeil vooral bij zwaren zeegang bijna ondoenlijk

---

[1]) Over dit zeil vergelijke men *De boomstamkano in Indonesië*, hoofdstuk VIII en *Gids in het Volkenkundig Museum* (van het Koloniaal Instituut), dl. XI, *De Inlandsche scheepvaart*, p. 43.

is. Het moet dan ook niet zeldzaam zijn, dat bij het manoevreeren met dit tuig menschenlevens worden verspeeld [1]).

Een tweede nadeel van de *lete lete* is het geringe vrijboord. Bij zware zee slaan de golven gemakkelijk over het schip heen, tot schade voor de lading. Om deze redenen gaat men in den laatsten tijd in Mandar meer en meer over tot de *lambo*, een scheepstype van eenigszins europeesch karakter [2]).

Het is een type, dat tegenwoordig in de Indische zeeën een groote verspreiding heeft, zij het met plaatselijk verschillende vormen. Volgens Daeng Pale werd de eerste *lambo* aan de Mandar kust gebracht door iemand, die een huwelijk had gesloten op Asi Loeloe, eenige kleine eilandjes bij Ambon (Oeliassers?). Dit schip heeft den voorsteven van een europeesche sloep en een overhangend achterschip met rond hek. Het roer is in een roerkoning opgehangen. De paalmasten van het kitstuig zijn bijna gelijk in lengte. Van vóór den grooten mast tot achter den achtermast is een plat dak over de geheele breedte van het schip. Aan den boegspriet wordt een groote fok gevaren.

Dit type vaartuigen heeft vergeleken bij *padewakang* en *lete lete* verschillende voordeelen. Het heeft belangrijk meer laadruimte

---

[1]) *Lete lete* zijn ook veel in gebruik op de eilanden voor Makasser. Evenals in Mandar zegt men hier dat zij er niet oud-inheemsch zijn, maar eerst de laatste tientallen jaren van de Madoereezen overgenomen. Op Saleier komen elk jaar wel eenige van deze schepen van Madoera. Op het eiland Kajoeadi (onderafdeeling Saleier) was er een klein geimporteerd exemplaar. Van dit type is mij geen enkel model bekend, behalve een jong stuk in de verzameling van de Matthes Stichting te Makasser afkomstig van Mandar en een stuk, dat door mij werd aangetroffen in Segerie (onderafdeeling Pangkadjene), dat op een der eilanden voor de kust heet te zijn vervaardigd. Het eenige gegeven over *lete lete* in de literatuur is één der fraaie teekeningen van NIEUWENKAMP (*Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw*, 1926, p. 209 en 210), die zoo'n scheepje aantrof in de haven van Koepang in Mei 1918. Hij noemt den naam *lete lete* en de herkomst Madoera. De teekening vertoont geheel het zelfde type vaartuig als mij aan de Mandar kust onder den naam *lete lete* bekend is geworden.

In de haven van Makasser kan men vaak meerdere van deze scheepjes aantreffen.

[2]) Over het woord *lambo* vergelijke men mijn *Vaartuigen van Ende*, dit Tijdschrift, 1936, p. 101, noot.

dan de *lete lete* en ook meer dan de *padewakang*. *Lambo* kunnen veel hooger golfslag verdragen, daar zij meer vrijboord hebben en beter zijn ingedekt. Zij zeilen niet veel minder hoog aan den wind dan de *lete lete* en veel hooger dan de *padewakang*. Zij kunnen ten slotte met veel minder bemanning gevaren worden, daar er juist zooals op de *lete lete* maar één roer bediend hoeft te worden tegenover twee op de *padewakang*. Het roer van de *lete lete* moet bij het door den wind gaan elken keer naar het andere boord worden overgebracht. Dat van de lambo blijft op zijn plaats. De *padewakang* heeft altijd een dubbel stel roergangers noodig; de *lete lete* vereischt bij het overstag gaan extra arbeid. Op deze punten bespaart de *lambo* arbeid. Voorts is naar men zegt het tuig van de *lambo* eenvoudiger te behandelen dan dat van de *padewakang*. Stellig is het dit vergeleken bij de *lete lete*. In den jongsten tijd heeft men verschillende *lete lete* omgebouwd tot *lambo*.

Op het strand van Loeawor stonden tijdens mijn bezoek verschillende *lambo* op stapel (afb. 9), waaronder van zeer groote afmetingen. Naar het mij voorkomt zijn de lijnen van deze nieuwe schepen forscher dan die van het schip van Ambon en de omgebouwde *lete lete*. De dekhut wordt meestal doorgetrokken van voor den grooten mast tot boven den achtersteven. Deze nieuwe *lambo* zijn, behoudens den rechten voorsteven, eenigszins te vergelijken met het scheepstype, dat door de Endeneezen *prahoe pinis* genoemd wordt [1])

Eenige kilometers noordelijk van Loewaor vond ik op het strand een half vergaan vaartuigje, waaraan een oude man bezig was reparaties te verrichten, dat mij gezegd werd een *sope* te zijn en wel een *sope palari*, omdat op het achterschip een opbouw was aangebracht als van een *palari* (afb. 10). Het was een op kiel en stevens gebouwd scheepje, dat was gedekt met een zadeldak. De tuigage van de *sope* van de Mandar kust is vermoedelijk niet altijd gelijk. *Sope* zijn van vele streken van Nederlandsch-Indië bekend als kleine, in vele gevallen op kiel en stevens gebouwde vaartuigen, bestemd voor kleine handel en voor visscherij [2]).

---

[1]) *Vaartuigen van Ende*, p. 102. In de verzameling van de Matthesstichting is een model van een *lambo* van Mandar met kottertuig.

[2]) De naam *sope* heeft een groote verbreiding. In het bekende artikel „Vaartuigen" in de tweede druk van de *Encyclopaedie van Nederlandsch-*

De Mandareezen zijn zeer goede scheepstimmerlieden die de meeste hunner vaartuigen zelf bouwen. Het werk der mandareesche vaklieden is echter vrij duur, zoodat men er soms toe over gaat menschen van Ara, het centrum van prauwbouw in het uiterste Zuidoosten van Zuidwestelijk Celebes, waar de biraneesche prauwen worden gebouwd, naar Mandar te doen overkomen. Zij heeten minder zuiver te werken dan de Mandareezen. Zij zijn evenwel zeer veel goedkooper en kennen bovendien vaak allerlei nieuwe snufjes. Vooral dit laatste schijnt voor de Mandareezen een belangrijk punt te zijn.

De berichten van Van Vuuren in zijn in den aanvang genoemde studie over het karakter van den handelsvaart van Mandar bleken mij in groote lijnen nog geheel juist te zijn. Het is echter mijn indruk, dat in de latere jaren meer en meer van dit karakter is ingeboet. Wel overweegt nog de seizoenvaart met regelmatig terugkeerende tochten naar Batavia en de Molukken, doch daarnaast gaat men naar het mij voorkomt ook meer de wilde vaart beoefenen, die aan den eenen kant mogelijk wordt door het in gebruik nemen van nieuwe scheepstypen, aan den anderen kant wellicht het zoeken van nieuwe vormen in de hand werkt. Doch deze zijde van de mandareesche zeilvaart bleef nog geheel buiten het onderzoek. Het punt is zeker de moeite van het bestudeeren waard, evenals vele andere zaken in Westmidden Celebes. Ook in algemeen ethnografisch opzicht meen ik dat er in deze streken zeer vele en belangrijke gegevens kunnen worden gevonden.

Indië (dl. V, p. 444) worden *sope* gemeld van Zuid-Celebes, Oost-Java, Madoera, Karimon Djawa, Batavia, Noord-Celebes. Voorts vergelijke men P. N. VAN KAMPEN, *De hulpmiddelen der zeevisscherij op Java en Madoera*, p. 34 en 35; W. O. J. NIEUWENKAMP, t.a.p., p. 176 en 180 en G. F. DE BRUYN KOPS, *Tijdschrift voor Nijverheid in N. I.*, 1854, p. 32. Voor *sope* van Zuid-Flores raadplege men mijn *Vaartuigen van Ende*.

De verdwenen kanonnen van het Kasteel van Japara

door

Dr. K. C. CRUCQ.

Op den zg. „berg" van Japara lag in de 16de en 17de eeuw een groot fort, gemonteerd met grof geschut, waaronder eenige merkwaardige stukken, die ik hier zal trachten te bespreken en te determineeren.

Het eenige bericht in de literatuur, dat ons omtrent deze kanonnen gegevens verschaft, is de korte beschrijving van de stad Japara in *Reisen van Nicolaus de Graaff*, uitgegeven in 1701, blz. 200, uit het jaar 1686:

„In de mond van de Rivier aan de slinkerhand als men inkomt siet men op een berg een groot Kasteel aan de zeekant met steile klippen en een steene muur opgehaald/en aan de landzijde rondom met pallissaden afgepaggerd. Het selve soud onwinbaar zijn/so 't aan de landzijde so wel bemuurd was als aan de zeekant. Op dit Kasteel leggen eenige ijsere en 4 à 5 seer grote metalen stukken Kanon/zijnde d'een door d'ander 18/19 ja 20 voeten lang/en hoog in de mond 10/11 en ook 12 duim/deselve schijnen niet in Europa/ maar in Indien gemaakt te zijn/gelijk men ook aan haar gedaante/ en merkteekenen die daarop staan kan sien. Binnen de Pagger aan 's Konings Hof siet men diergelijke stukken en bassen".

Vroeger heb ik ondersteld dat met de uitdrukking „hoog in de mond" het kaliber dezer stukken werd bedoeld, maar vergelijking met artillerie-rapporten van Bantën, Macao enz. hebben mij tot de conclusie gebracht dat met „hoog in de mond" niet het kaliber wordt aangeduid, maar de doorsnede van de tromp, buitenwerks [1]).

[1]) Een aequivalent geval vond ik vermeld in *Annual Report Archeological Survey of India 1914-15*, p. 140, waar een groot kanon te Bidar (Dekkan) wordt besproken, met een kaliber van 1 ft. 8 inches = 50,8 cm;

Immers het kaliber van kanonnen wordt steeds aangegeven door het gewicht van den kogel (rondscherp) voor het kanon bestemd („schietende . . . . lb"), of, nauwkeuriger, door het kogelgewicht, waarop het kanon geboord is („geboord op . . . . lb"), aanduidende het gewicht van het fictieve projectiel dat precies in den loop zou passen; een aequivalente uitdrukking is „van de principale mond . . . . lb", die we aantreffen in de opgave der artillerie te Macao, in *Daghregister 1637*, blz. 66. Bij mortieren wordt het kaliber zoowel door het gewicht van het projectiel als in duimen aangegeven („gooiende ..... lb bals" of: een mortier van ..... duim"), maar bij kanonnen steeds door het kogelgewicht.

In duimen wordt echter weergegeven de doorsnede buitenwerks, in de kulas, in het tappenstuk en in den mond, zooals bv. in den Generalen Opneem, Bijlage Resolutie 2 November 1790, in de beschrijving der kanonnen te Bantĕn: diameter van de kulas .... duim, diameter van den mond vóór de tappen ..... duim, diameter van de tappen ..... duim. De opgegeven lengte van 18, 19 en 20 voet, of ongeveer 5.40 — 5.70 — 6 m doet ons onmiddellijk denken aan lange slangen of columbrijnen, waarvan we twee exemplaren kennen onder de kanonnen te Soerakarta, nl. Koembarawa en Koembarawi [1]).

Deze kanonnen, beschreven in *Aanteekeningen betreffende eenig oud en merkwaardig geschut in Nederlandsch-Indië* door Kuypers, *Militaire Spectator*, 1856, blz. 268-282, zijn lang 5.20 m gemeten van de hooge broekband tot voor de mond; met kulas en druif 5.79 m; het kaliber is 16.5 cm. Hun lengte is dus 31½ maal hun kaliber; het is duidelijk dat zij columbrijnen zijn, overeenkomende met de columbrijnen in de hiervoor vermelde artillerie-opgave van Macao in *Daghregister 1637*, en wel speciaal met een columbrijn op het bolwerk St. Francisco aldaar, die aldus wordt beschreven:

---

over welk kanon verder nog wordt gezegd: „M. Thevenot saw the gun in 1667, and roughly calculated the mouth to be 3 feet wide". Het is evident dat hiermede niet het kaliber (van 1 ft. 8 inches) is bedoeld, maar de doorsnede van den mond van het kanon, buitenwerks: „le diamètre dans la bouche" zooals de Fransche vertaling van N. DE GRAAF's *Reisen* de uitdrukking „hoog in de mond" weergeeft.

[1]) Zie mijn bijdrage: *De kanonnen in den Kraton te Soerakarta*, in dit Tijdschrift, Deel LXXVIII, p. 105 e.v.

„schiet een coegel van 20 lb, is van metael, in de broek $3^2/_3$ diameter, in 't lijff $2^2/_3$ diameter, in de mont $2^1/_5$ diameter, is langh $31^2/_3$ diameter, weegt 90 quintaes".

De andere columbrijnen te Macao hebben een lengte van 34 of 35 maal hun kaliber; zij worden allen opgegeven als schietende 20 lb, hetgeen inderdaad past bij een kaliber van ± 16.5 cm of wel een kaliber geboord op 28.8 lb. De lengte dezer columbrijn zou dan 34 à 35 maal 16.5 cm bedragen, dus 5.61 à 5.77 m, hetgeen overeenkomt met de lengte der door De Graaf beschreven kanonnen te Japara.

Nu wat het kaliber betreft: zooals ik hiervoor heb uiteengezet, zullen we de opgave „10, 11 en ook 12 duim hoog in de mond" moeten opvatten als de doorsnede van den tromp buitenwerks. Om de zonderlinge wijze van meten die hier is toegepast goed te begrijpen, moeten we den vorm van den tromp van de stukken die ons als voorbeeld dienen, Koembarawa en Koembarawi, bestudeeren. Deze stukken bestaan uit een bronzen kern, 6 cm dik aan den mond, beslagen met ijzeren banden, 8 cm breed (*Militaire Spectator* o. c.); uit de doorsnede-teekening blijkt dat deze kern, de binnenwand van de ziel, ongeveer 5 cm vóór den ijzeren buitenwand uitsteekt; ook wanneer de buitenwand van metaal is, blijft dit het geval; wanneer men derhalve de „hoogte in den mond" d. w. z. de doorsnede van het stuk in den tromp meet vóór den mond, dan krijgt men 6 cm + 16.5 cm + 6 cm = 28.5 cm of bijna 11 duim. Naar gelang het kaliber en (of) de wanddikte van de kern eenigszins van deze maten afwijkt, kan men ook een doorsnede van ± 10 of 12 duim verkrijgen.

Concludeerende mogen we dus veronderstellen dat de groote stukken, die De Graaf A° 1686 in het Kasteel op den berg van Japara aantrof, culumbrijnen zijn geweest van dezelfde lengte en kaliber als de columbrijnen te Macao, vermeld in Daghregister 1637 blz. 65 e. v.

Het is zeer betreurenswaardig, dat De Graaf de „merkteekenen" op deze stukken niet nader heeft beschreven; waren het inscripties, figuren of versieringen? Zij zouden misschien herkomst en oorsprong dezer kanonnen hebben doen kennen. Dat deze kanonnen van oudsher als bijzondere en belangrijke stukken golden blijkt uit een passage in een brief van Rijkloff van Goens, als gezant

te Mataram, geschreven aan de Hooge Regeering te Batavia, d.d. 10 Sept. 1654: . . . „want verklaert de Conink (Mangkoerat I) nu hij bewust zij van alle de vijanden, daer wij ons tegen in postuyr moeten houden, dat hij niet alleen geen geschut meer van ons begeert, maer presenteert (excepto alleen 't geschut dat op Japara legt) alle zijn geschut, cleyn ende groot aen ons te leveren" [1]).

Het oorspronkelijke fort van Japara zal wel dateeren hetzij uit den tijd van Pangeran Trĕnggana van Dĕmak, hetzij uit den tijd van Ratoe Kali Njamat, toen Japara zijn grootste machtsontwikkeling bereikte (± 1570); onder Pangeran Trĕnggana werd te Dĕmak geschut gegoten onder leiding van een Portugeesch renegaat, Codje Djeinal [2]); daarentegen treffen we in de Memorie van N. Hartingh (Anno 1761) over Japara het volgende aan: „Wij hebben daar heden een steenen fort op den berg aan zee, bij den mond van de rivier gelegen, onoverwinnelijk voor een inlandschen vijand, en is deze berg voorheen extra gefortificeerd geweest door de Portugeezen, waarvan de fondamenten nog te zien zijn".

De betrekkingen tusschen Sultan Agoeng van Mataram en de Portugeezen, die hem geschut ten geschenke zonden en verder als instructeurs op artilleristisch gebied optraden, b.v. bij de vervaardiging van buskruit, heb ik besproken in mijn bijdrage in dit Tijdschrift *De kanonnen in den kraton te Soerakarta.*

Gedurende den 1sten Javaanschen successieoorlog verkreeg de Compagnie bij een met Soenan Amangkoerat II gesloten contract, d.d. 25 Februari 1677 het recht den berg van Japara te bezetten: „Des zal oock de Compe gehouden wesen den bergh van Japara met Nederlants en Inlants guarnisoen voor den Sousouhounan tot versekeringe van Japara in besit te nemen, behoudens dat den Sousouhounan jaerlijcks de costen van 't Guarnisoen in contant, rijs of anders voldoet, alsmede de ongelden betaele om den voorsz. bergh in bequame ordre van defensie te brengen" (*Daghregister 1677*, blz. 115).

Reeds eerder (Ibid. blz. 92) wordt vermeld dat Speelman den Gouverneur van Japara, Wangsadipa, vermaant „dat hij 't fortificatie werck op den Japaersen bergh na 't geordonneerde besteck ten

[1]) DE JONGE, *Opkomst van het Ned. gezag op Java*, VI, blz. 50.

[2]) Zie mijn bijdrage in dit Tijdschrift: *De geschiedenis van het heilig kanon van Bantĕn* (Deel LXXVIII, p. 359 vv.).

spoedigsten souw laten voortgaan, wijl er voor den Sousouhounangh veel aan gelegen was".

Over de stad Japara zelf vermeldt *Daghregister 1676*, blz. 67: . . . . „schoon de stadt Japara met 220 stucken bruyckbaer canon aen de strandt waare versien, lag se aan drie kanten zoo open en vol kreupelbosch" . . . .; de defensiewerken van de stad vertoonen hetzelfde beeld als die van het kasteel: een behoorlijke, met geschut gemonteerde strandmuur, maar geheel onvoldoende versterkt aan de landzijde. Daarentegen schrijft Rijklof van Goens in zijn *Reysebeschrijving van Samarangh nae Mataram* (1656): . . . . „dit fortien is met een steenen muur ende ses punten (alle met canon beleyt) omvangen". Verder beschrijft hij den „berg" van Japara aldus: „Dese rivier heeft zijn uytgangh onder een hoogte aen de Oostzijde, omtrent 100 voeten van 't water steyl opgaende, maeckende een natuerelyck berchsken, strekkende met een scherpe uytsteeckende hoeck tot in zee, ende buyten alle de fortificatien der stad. Dese hooghte is maer 20 à 26 roeden breet, booven bequaem zijnde om een stercke plaets op te bouwen ende met seer weynich volck te bewaeren; oock commandeert deese hooghte over de geheele stadt ende reede. De Javaenen voor d'onse in den oorlogh vreesende, hebben daarop een manier van een fortien gebout, om d'onse in den oorlogh van daer te houden, 't welck seer licht was aff te loopen, ende bij de onse noch lichter te behouden".

Bij Secreete Resolutie van 21 Nov. 1692 was reeds in principe besloten den berg van Japara te ontruimen en 's Compagnies hoofdresidentie op Java's Noordoostkust over te brengen naar Semarang; bij Resolutie van 20 Juni 1700 wordt evenwel besloten dit voorloopig uit te stellen, en ook den berg nog niet te ontruimen, met het oog op de onzekere verhouding tot den Soesoehoenan en de activiteit der Engelschen te Bandjarmasin.

Bij Resolutie van 3 Januari 1708 wordt echter besloten . . . „de hoofdresidentie en principaalsten ommeslagh van Fortificatie als anders te laten intrecken en dien volgens na den teneur van Cnol en Van der Horst de wercken soo beneden als op den bergh gelijck oock de passerpunt te doen demolieeren en alleen de boom in besettinghe te houden met 1 zergeant, 2 corpores en 12 gemeene militairen, mitsgaders het steenen huis A° 1702 door den

Commandeur Sas tegen ordre deser regering gebout, met 20 à 25 man in een beknopte ompaggeringe van palisaden . . . en de nog agterenstaende reecq. der fortificatie, soo beneden als op den bergh ten laste van 't comptoir Generael te laten afschrijven".

Valentijn (*Oud en Nieuw O. Indiën*, IV, blz. 28) vermeldt dat men bij Resolutie van 5 Juni 1705 besloten had den berg aan den Soesoehoenan over te laten.

Over de zware stukken op den berg vernemen we daarna niets meer. In het Artillerie-rapport van Js. Cluysenaar aan den Directeur-Generaal Wijbrant Blom (bijlage Resolutie van 24 Oct. 1737) worden ten comptoire Japara vermeld: 1 ps. metale valkonet van 6 lb bals en 29 ijzere canons van 8 en minder lb bals; misschien is dit evenwel het geschut in 's Compagnies pagger, dus niet op den berg.

Het huidige fort is gebouwd in of na 1754, onder G. G. Mossel, door ingenieur Muller; we lezen hieromtrent in Mossel's verslag van zijn reis naar Semarang, in de Secreete Resoluties van 1754: . . . „had den Gouverneur Generael sulx door voorn. ingenieur doen ontwerpen, formeerende een driehoek met drie punten op den berg en op de oude fundamenten der Portugeesen ten deele, hebbende een omtrek van 120 roeden muurs. . . . ."

Het fort op den berg wordt door Stavorinus (in 1771) in zijn *Reizen* (blz. 116), beschreven: „Aan de Noordzijde, bij het binnenkomen van het riviertje, ligt een plat bergjen, omtrent 50 voeten hoog, en op het Westelijkst vandaar ligt een driehoekig Fortresjen, waarvan de eene punt naar de zee, en de twee andere landwaarts gekeert zijn; in het midden der gordijn, die de twee laatste aan elkander hecht, staat de poort; hetselve is met eenige stukken kanon, van onderscheiden kaliber, voorzien".

Engelhard vermeldt in het verslag van zijn inspectiereis (A° 1803): „Ten comptoire Japara vond ik het fortres in een zeer goeden staat en wel onderhouden" [1]).

In *Memory of the conquest of Java* staat een goede afbeelding van dit fort, dat dus in den Engelschen tijd nog bestond. Toen het kantoor der Compagnie van Japara naar Semarang verplaatst werd, was de toestand van het kasteel van Japara nog zooals De

[1]) DE JONGE, *Opkomst van het Ned. gezag over Java*, XIII, p. 149.

Graaf vermeldt Anno 1686: het fort had wel een steenen muur aan de zeezijde, maar lag aan de landzijde open; dit vernemen we uit de Memorie ter narigt voor den Heer Herman de Wilde, Raad ordinaris van India en veldoverste, naar d' oostkust van Java . . . . d.d. 3 Juli 1705 [1]), waarin na memorie van het voornemen na afloop der expeditie het hoofdkantoor van Japara naar Semarang te verplaatsen, wordt medegedeeld: . . . . „en dan souden wij tot Japara alleen maar verstaan aan te houden onse presente ompaggerde logie en de wacht aan de boom, te samen met . . . . pennisten en militairen genomen op 25 coppen, dog den berg aan de over of oostzijde der rivier tegenover onse logie (en waarin en omtrent de Javenen voorhenen veel superstitieuse gedagten hebben geformeert en den overleden Aman Courat, principaal, ten dien opsighte ook voorlange wel inclinatie getoond, om die weder in syn besit te hebben, 'twelk na de dood van d'E. Tak en door het sedert gecontinueerde mistrouwen op dien vorst agter is gebleven) soude men den vorst (des versoekende) generuselijk connen overgeven, temeer die van de landsijde na de rapporten en 't gunt Uwen E. alvorens nader kont doen onderzoeken, sodanig is gesteld, dat se van die kant alsins open en altyt gemakkelijk des noods van de Javanen meester te worden is" [2]).

Het „fort met zes punten" door Van Goens vermeld, was dus in werkelijkheid slechts een steenen muur aan de zeezijde en een bamboepager aan de landzijde; de tijdens Speelman voorgenomen „fortificatie van den berg van Japara" was dus niet uitgevoerd; het driehoekig fortje, zooals Stavorinus het beschrijft, moet dus dateeren uit de jaren na 1708. Merkwaardig is de passage over de „superstitieuse gedagten" der Javanen omtrent den berg van Japara, die o. m. wel betrekking zullen hebben gehad op het daar liggende geschut.

In dezelfde Memorie treffen we nog een merkwaardige passage aan, handelend over geschut (blz. 234 e. v.): „Omdat het met het canon des Sousouhounangs, ten tijde van den heer Speelman zalr als daarna de Compagnie in handen gekomen, tot desselvs en Compagnies defensie in gebruyk gebleven, wat confuys schijnt

[1]) Ibid. VIII, p. 23.

[2]) Deze passage is een copie van de desbetreffende Resolutie van 9 Juni 1705 (niet 5 Juni, zooals Valentijn vermeldt).

toegegaan, ende den overleden Aman Courat en den veldheer Sindoeradja nu en dan daaraf eenige al wederom versogt en ook gekregen hebben, soo weten wij niet te regt, wat canon den Sousouhounang toebehorende, soo op Sourabaya, Japara als Samarang, nog onder ons mogt in wesen zijn, 't welk U. E. daarom door gecommitteerdens op yder plaats exact konnen doen naspeuren en opnemen, en 't sy dan meer of min, en bequaam of onbequaam, als de 15 ysere en 10 metale stukken by d' instructie voor de heer Tack al vermelt, den Sousouhounang doen aanbieden en overgeven, ten ware hy eenige van dien tot eygen gebruyk onnodig agtende, aan d' E. Compagnie wilde laten, wanneer men deselve die goed en bequaam sijn, in afkortinge van de restant oude schuld van den overleden Aman Courat soude mogen als Compagnies eigen behouden, en bij de negotie of treins boeken innemen en verantwoorden" [1]).

Evenwel is dit rapport over aan de Soesoehoenan behoorende geschut te Soerabaja, Japara en Semarang, dat wellicht omtrent de kanonnen op den berg van Japara definitieve gegevens bevat, hier niet aanwezig [2]).

In een translaat-brief van den Soesoehoenan aan Herman de Wilde, d. d. 27 Juli 1705, verklaart de Soesoehoenan . . . . „de questien wegens de Japaersen berg bij te leggen naer 't behagen van de Comp. en haar HoogEdelen ordre" (De Jonge l. c. blz. 244).

---

[1]) Deze passage is een copie van de desbetreffende Resolutie van 22 Juni 1705.

[2]) In een brief aan den Soesoehoenan, medegegeven aan kapitein Tack, geïnsereerd in Daghregister 1685 d.d. 3 November (p. 876 e. v.) lezen we hierover het volgende: „naar het canon dat door den Admiraal Speelman voor desen van Sourabaija mede na Batavia soude gevoert zijn, hebben wij op U hooghts versoek laten vernemen en zal den heer Tack U hooght daarvan breeder openinge konnen doen, en van het geene datter bevonden is, ook restitutie laten geschieden, als dat na gehouden besprek met Uw maij: soodanigen nut en dienstigh komt geagt te werden. . . ." Uit inmiddels van het Algemeen Rijksarchief verkregen inlichtingen nopens bedoelde passage van Tack's instructie blijkt dat de genoemde 15 ijzeren en 10 metalen stukken in het schip Makassar zijn afgescheept, ter overgave aan den Soesoehoenan, met nog eenige compagnies kanonnen ter vergoeding van vroeger van Japara aangebrachte en verloren gegane stukken.

Omtrent het in den dalĕm te Kartasoera aanwezige geschut vermeldt De Wilde in een schrijven aan de Hooge Regeering d.d. 12 Sept. 1705: „het geschut soo op de passebaen als in den hof en waervan het meeste wel op den grond ligt, bestaat in een groote quantiteyt en daaronder ook diverse van een ongeschikte grootte en kaliber". (De Jonge l.c. blz. 258). Deze kanonnen „van een ongeschikte grootte en kaliber" zijn waarschijnlijk o.a. de drie groote stukken Pantjawoera, Koembarawa en Koembarawi.

Bij deze kanonnen waren er verscheidene afkomstig van den berg van Japara: in Daghregister 1682 d.d. 5 Mei lezen we .... „een missive van E. Cornelis Bartelse Marchier en raat tot Japara, dato 27 April passado aan Haar Ed^{s} geschreven, behelsende onder anderen 't volgende nieuws: „Den Sousouhounang had van den Japaarsen bergh 2 metale en acht ijsere stucken canon nevens 25 bassen doen afhaelen om na Cartasoura de Ningrat te verplaatsen".

Tenslotte moge nog enkele passages in brieven van de G. G. Coen en Brouwer aan de Bewindhebbers der O.I. Compagnie vermeld worden, die, indirect, Harting's mededeeling omtrent den Portugeeschen oorsprong van het oude fort te Japara versterken.

We lezen dan in een brief van G. G. Coen aan Bewindhebbers, over de tuchtiging van Japara door Arent Maertsen: „... hebben d'onse den 8en November passado (1618) met 160 man een landtocht gedaen, het houten fortgen, dat de Mooren gemaect hadden sonder resistentie ingenomen en 't selvige, gelijck mede onse loge en omstaende huysen, verbrant . . .". (De Jonge l.c. IV, blz. 115).

Het volgend jaar schrijft Coen over zijn tuchtiging van Japara „ .... hebben datelijck omtrent 400 mannen tegen den avond gelandt, de plaetse met gewelt aangetast, vechtenderhandt ingenomen en voor de tweede mael verbrant. De plaetse was vrij wat versterckt, daer wierde goede resistentie gedaen . . ." (De Jonge l.c. blz. 163-164).

In een brief van G. G. Brouwer aan Bewindhebbers d.d. 1 Dec. 1632: „. . . de Portuguysen hebben daer (nl. te Japara) haer volck, die groote toesegginge van assistentie doen ende haer sooveel als connen tegen ons animeren en verbitteren" (De Jonge l.c. V, blz. 192).

Uit bovenstaande berichten zou men mogen concludeeren dat omstreeks 1618 het fort te Japara nog slechts uit een houten (of bamboezen) pager bestond, en de permanente versterking van den

„berg" met een steenen muur eerst na dien tijd zou zijn uitgevoerd, en dan natuurlijk met hulp en voorlichting der Portugeezen, die juist in dezen tijd zich intensief met Mataram gaan bemoeien; men denke bv. aan de mededeeling van Van Goens dat de Portugeezen omstreeks 1625 de Javanen leerden buskruit te maken, aan de klok in 1633 door den Portugeeschen onderkoning geschonken aan Soenan Agoeng, aan de schenking van kanonnen in 1640 [1]).

Dit alles vormt een versterking van mijn hypothese dat de groote kanonnen op den „berg" van Japara van Portugeeschen oorsprong zouden zijn geweest, of onder Portugeesche leiding zouden zijn gegoten.

Het driehoekige fortje, dat Stavorinus beschrijft, is eerst in 1830 gedemolieerd; in den Staat van alle 's Lands Civiele Gebouwen op Java en Madura, opgemaakt in Maart 1826, lezen we over Japara: „'t Fort met de daarin staande gebouwen in een slegten staat, dog van geen belang zijnde kan het voor eerst zoo blijven". In 1830 blijken de gebouwen in het fort te zijn afgebroken, en derhalve dateert de tegenwoordige toestand, waarin alleen de muur van het fort over is, uit dien tijd. Een duidelijke en uitvoerige beschrijving van het fort te Japara, zooals het was aan het einde der achttiende eeuw, is te vinden in de Bedenkingen nopens de defensie van Java's N.O. Kust, in het Rapport Verhuell-Vaillant-Gravestein (Anno 1791) s.v. Beschrijving der Fortificatien van Java's N.O. Kust (in het Landsarchief). Ik ontleen hieraan het volgende:

„Dit fort is van driehoekig forme gedeffendeert door 3 Bolwerken wiens flanken aan de Zeekant zich schlegts bestrijken . . . hetzelve is op een Rotze aan d'oever van de Zeekant gelegen, dewelke sig in het Oost-Zuid-Oost tot aan de Japara's berg strekt; aan deze kant is een droog en onbeschoeyde gragt dewelke het fort van de Berg afsneyt. Aan de N.W., Z.W. en Zuyden is de Klip steyl afloopende, dog soo niet of men kan gemakkelijk opklimmen . . . De Rotze is aan de zeekant en tegen de mond van de Rivier (dewelke van de voet van de rotz. van het Zuydoost afloopt) steyle en omtrend 50 à 60 voeten hooger als de waeterpas van de zee; de muren van het fort zijn 9 v<u>ten</u> hoog uyt de grond en geboort

[1]) *De kanonnen in den Kraton van Soerakarta.*

voor 36 en thans gemonteerd met 18 canons van 6 lb caliber met hun noodige ammunitie".

Nog moge ik vermelden de mededeeling omtrent het fort te Japara in H.J. de Graaf, *De moord op Kapitein François Tack*, blz. 112: „Boven op den berg van Japara lagen de overblijfselen van de versterkingen, die daar in 1676 en 1677 in der haast waren opgericht en de triomtocht van Taroenadjaja hadden gestuit. Ofschoon de Soenan ze had moeten onderhouden, was er sedert de vrede niets meer aan gedaan, maar door de natuurlijke sterkte van de „berg", die slechts aan een zijde makkelijk te beklimmen was, en vlak aan de zee lag, viel het niet moeilijk van de vervallen fortificaties een stevig bolwerk te maken, dat niet alleen aanvallen van een Inlandse legermacht kon afslaan, doch ook door zijn geschut in staat was de ganse stad Japara te beheersen en in toom te houden".

Dit komt overeen met het hiervoor vermelde bericht in Daghregister 1677 blz. 92, dat de gouverneur van Japara, Wangsadipa, door Speelman wordt vermaand „het fortificatie werck op den Japaersen bergh na 't geordonneerde besteck te laten voortgaen wijl er voor den Sousouhounangh veel aan gelegen was". Commandeur Jacob Couper suggereerde in 1684 reeds het fort aan den Soenan over te laten, aangezien deze toch ongenegen bleek te zijn, zijn verplichting tot onderhoud na te komen, en aangezien de Comp. het wel zonder het fort stellen kon. Maar de Hooge Regeering bleek anders te oordeelen, en stelde wel prijs op het bezit van het fort. Hiervoor handelen de volgende citaten uit Daghregister 1684:

1e Uit Commandeur Couper's Remonstrantie en kort sentiment . . . . nopende Java's Oostkust, opgenomen in Daghregister dd. 17 April 1684:

„'t Casteel op den bergh is 't sedt 't jaer 1676 in de Comps. militie beseth geweest zijnde door d' Ede heer Speelman daarop eenige oncosten tot het opmaacken van pakhuysen Corps de Guardes en een gerievel. kruijtkelder gedaen; maar de kraal steene punten en wallen beginnen zeer te vervallen zonder dat den Sousouhounangh daaraan jaaself tot de rampaarden etc. eenige oncosten genegen is te doen, hij heeft ook niet konnen verstaan om de gagie aan des Comps. besettelingen te betalen begeerende veel liever dat

het casteel hem ingeruymt wert 't welk voor de Comp. wel de minste onkosten zoude geven, en dan zoo kon dese het op Japara met 50 militairen heel wel stellen".

2e. Uit Korte Notitie over de Saacken en belangen van de Generale Comp. op Java's Oostkust etc. (door Joan van Hoorn en Jacob Couper) opgenomen in Daghregister d.d. 17 April 1684: (in een ontwerp nader contract met den Soenan): „voorts 't besit van den gefortificeerden bergh nevens onse logie tot Japara met zooveel erf en pleyn als men voor 's Comps. belangen en securiteyt zal nodigh agten, bij erf, of donatiebrief voor altijt tot des Sousouhounangs bescherminge met zijn canon en alles dat daar jegenwoordig op is leggende en als nogh mogte vereijschen".

In 1686 blijkt er echter nog niets aan gedaan te zijn; dese refortificatie was evenwel, zooals we o.a. uit berichten van Rijcklof van Goens weten, niet de eerste „bevestiging" van den berg, die in elk geval omstreeks 1650 reeds versterkt blijkt te zijn.

Dat Soenan Amangkoerat II inderdaad geschut naar Japara gezonden had, blijkt uit het vroeger aangehaalde bericht in Daghregister 1682 d.d. 5 Mei, dat de Soenan twee metalen en acht ijzeren stukken en vijf en twintig bassen van den berg van Japara naar Kartasoera doet overbrengen, en verder uit een merkwaardige mededeeling in de Babad Tanah Djawi blz. 292, dat Soenan Amangkoerat II beveelt de kanonnen Si Goentoergĕni, Si Goeloe en Si Koembarawi naar Japara te zenden ter verdediging van deze plaats tegen Kraëng Galĕsong en zijn Makassaren; deze stukken zullen wel identiek zijn met de drie groote kanonnen in den kraton: Pantjawoera, Koembarawa en Koembarawi (Si Goeloe = de hals, de „Langnek"). Pantjawoera is nooit te Japara geweest, Koembarawa en Koembarawi echter wel, zooals straks blijken zal; de schrijver van de babad kende de drie genoemde stukken in den Kraton, en hield hen voor een bij elkander behoorend drietal; vandaar dat hij Pantjawoera ook naar Japara laat verhuizen.

Dat het bezit van Japara ook door de Javanen als zeer gewichtig werd beschouwd, blijkt bv. uit de mededeelingen omtrent een aanslag die in 1691 te Kartasoera zou zijn beraamd, waarin we o.a. lezen: „En als dat zoo niet lukte, zou een algemeene aanval op den berg van Japara bevolen worden „al souden de wegen

met doden opgehoopt ende alomme bedekt werden, want Japara moeten wij hebben" [1]).

De hoeveelheid van het geschut te Japara Anno 1676 blijkt uit het Daghregister van dat jaar d. d. 9 December: „Alle 't canon des Mattarams, op Japara nogh in wesen bevonden, had men ten overstaan der Javanen pertinent doen opnemen, 't welk bestond uyt: 21 metale stucken en 1 metale mortier; 93 diverse ijsere stucken; 68 metale bassen en 16 ijsere bassen.

Aldus alle mij bekende gegevens aangaande het fort te Japara besproken hebbende, zou ik hebben moeten eindigen met een onbevredigend slot; dat dit niet het geval is, dank ik aan Dr. H. J. de Graaf, te Solo, die de hem bekende gegevens over kanonnen te Japara welwillend te mijner beschikking stelde; één dezer berichten bevat de oplossing van het Japarasche kanonnenraadsel en bevestigt ten volle mijn onderstelling dat de groote stukken aldaar aequivalenten waren van Koembarawa en Koembarawi, en zelfs meer dan dat: Koembarawa en Koembarawi blijken tot deze stukken te hebben behoord. Deze gegevens zijn de volgende:

1e Resolutie der Hooge Regeering te Batavia d.d. 15 Januari 1700, uit het rapport van den Directeur Generaal Joan van Hoorn en den Raad Ordinair Dirck de Haas, over hun bespreking met den gezant van den Soenan, Toemenggoeng Martapoera: „En wijders dat hem mogte worden toegelaten na Cartasoura te doen voeren sekere twee stucken metaal canon, die van oude tijden tot het rijk behoort hadden, en tegenwoordig binnen sijn woning ofte dalm op Japara berustende waren, aangesien sijn meester den Sousouhounang deselve derwaarts ontboden hadde, dog den gesaghebber Pieter Durand tot Japara in voorsz. opvoer niet en hadde gelieven te consenteeren" . . . . „Ook is verstaan den gesaghebber Pieter Durand en den raad tot Japara aan te schrijven en te ordonneeren, omme bij nader voorstel ofte versoeck te consenteeren in den opvoer na Cartasoura van voorsz. twee stucken metaal canon, om dewelke gem. Martapoera alhier versoek gedaan heeft, onaangesien deselve mogten wesen begrepen onder het canon hetwelk van den Sousouhounang op Japara berust, en voor sijn hoogheyts agterstal aan d'Comp. verbonden is".

---

[1]) H. J. DE GRAAF, *De moord op Kapitein François Tack*, p. 155 noot.

2e Resolutie 8 Juli 1701: „Wordt in volge het verzoek van den Soenan aan den gezaghebber Zas te Japara goedgevonden, van de 5 stuks kanon „welker binnenste metaal en van buijten met ijsere banden omslagen is", vier stuks aan den Soesoehoenan te laten volgen.

Deze Resolutie bewijst dat de „4 à 5 seer groote metalen stukken kanon" die N. de Graaff in 1686 op den berg te Japara aantrof, inderdaad, zooals ik heb ondersteld, groote columbrijnen waren, aequivalenten van Koembarawa en Koembarawi, „welker binnenste metaal en van buijten met ijsere banden omslagen is".

Dat Koembarawa en Koembarawi tot deze stukken hebben behoord, hoop ik duidelijk te maken in de hierachter gepubliceerde bijdrage: *Nog eenige gegevens omtrent de kanonnen te Soerakarta.*

3e Daghregister Batavia 27 December 1701: „Per Javaan Naya Ditta en Inlands vaartuig wierd van Japara alhier aangebragt een missive van den Commandr. Anthonij Gerrits Zas en raad . . . . tot communicatie dat op den 26sten der jongst afgeloopen maand (dus 26 Nov. 1701) van Semarang aldaar verschenen . . . . den veldheer des Sousouhounangs Radeen Sindouradja . . . . en daags daarna den Pangeran Tsjacraningrat . . . . in de Logie gerecipieert en getracteerd den 20sten daarenvolgens . . . . versogten . . . . ten anderen dat haar de 4 stucken Canon op bovengen. berg leggende en met Javaanse letteren besz. sijnde mogten volgen, gelijk ook dit laatste ingevolge haer Ed. 's ordre haer toegestaan was . . . . "

Het „beschreven zijn met Javaanse letteren" komt overeen met de mededeeling van N. de Graaff over de „merkteekenen die daarop staan". Misschien zijn hiermede slechts ingegrifte inscripties bedoeld, zooals de Javaansche namen der kanonnen te Soerakarta op het bodenstuk der stukken zijn ingegrift; Koembarawa en Koembarawi bezitten deze inscripties, voorzoover mij bekend, niet; het is echter wel duidelijk dat zij tot de vier naar Kartasoera overgebrachte kanonnen van Japara hebben behoord, hetgeen ik in een volgende bijdrage zal bespreken.

Summa summarum: de groote kanonnen op den berg te Japara waren lange slangen of columbrijnen met een metalen ziel, beslagen met ijzeren reepen; vijf dergelijke stukken lagen in het

fort op den berg, waarvan er vier naar Kartasoera zijn gebracht Anno 1701; de verdere lotgevallen dezer vier kanonnen zullen in meergemelde nog te publiceeren bijdrage worden besproken. Aldus blijft nog één raadsel onopgelost, nl. de verdere geschiedenis van het vijfde kanon. Dit zal bij de verplaatsing van het „hooft-comptoir" naar Semarang Anno 1708, waarbij het fort op den berg ontruimd werd, naar Semarang zijn overgebracht, maar wat er verder mede gebeurd is, is onbekend; het zal wel „den weg van alle metaal" zijn gegaan, d. w. z. versmolten; tenzij dat inderdaad gevolg gegeven is aan de Resolutie van 22 Juni 1705, bovenvermeld, waarbij besloten was het aan den Soesoehoenan behoorende geschut te Japara, Soerabaja en Semarang aan dezen te doen teruggeven; evenwel blijkt nergens dat hieraan gevolg gegeven is.

Nog eenige gegevens omtrent de kanonnen te Soerakarta

door

Dr. K. C. CRUCQ.

Bij het voortgezet onderzoek naar alle mogelijke gegevens over oud geschut, trof ik o.a. nog eenige merkwaardige mededeelingen aan over de kanonnen te Soerakarta, en speciaal aangaande het groote kanon Pantjawoera. Deze gegevens heb ik in onderstaande bijdrage verzameld; deze is dus een aanvulling van mijn artikel: *De kanonnen in den Kraton van Soerakarta*, in dit Tijdschrift, Deel LXXVIII (1938), blz. 93-110.

We lezen in *Het fort te Kartasoera in 1741* [1]): Bij den aanval op het Hollandsche fort te Kartasoera stelden de Chineezen voor het fort met de groote kanonnen van den Kraton te beschieten: „Dit keurde de Rijksbestierder goed en gaf de kanonnen met toestemming van den Soesoehoenan aan hen over. Dit nu waren de stukken: Ki Koembarawa, Koembarawi, Koemba Aswani Koembå, Soebrartå, Sagårå Wånå, Pametjoek, en Ki Goentoer Geni; het laatste kanon werd doorgaans slechts met 40 katjes kruid geladen; de Chineezen deden er 80 in met kogels naar evenredigheid, zoodat de loop bijna geheel vol was. De Sara Geni waarschuwden, dat dit de maat niet was, en het misschien ongelukken zou veroorzaken. De Chineezen verzochten hen maar te zwijgen: want, zeiden zij, de Javanen vechten niet zooals wij, en zijn met het behandelen van kanonnen niet bekend". Het stuk werd afgeschoten; de kogels vielen op het fort, dat de Hollanders verbaasde (zouden de Javanen vroeger overheen geschoten hebben?) die evenwel dadelijk antwoorden. De Chineezen schoten onophoudelijk door, totdat eindelijk door het vele schieten de stukken sprongen en

[1]) *Bijdragen Kon. Inst.*, n. volgr., 6, p. 373.

vele manschappen gedood werden. De belegering werd evenwel krachtig doorgezet, zoodat de bewoners van Kartasoera ongerust werden door de vele kogels, die op de huizen en den kraton vielen.

De bovengenoemde kanonnen zijn allen bekend; Koemba en Aswanikoemba zouden andere namen zijn van Koembarawa en Koembarawi; ik kom hierop later terug. Belangrijk is in bovenvermelde passage de mededeeling omtrent de gebruikelijke kruitlading van het groote stuk Ki Goentoer Gĕni (= Pantjawoera, zie bovengenoemde bijdrage over de kanonnen te Soerakarta), t. w. 40 kati = 49½ lb kruit; dit komt naar evenredigheid goed overeen met de kruitlading vermeld bij andere wijdmonders, bv. in Bort's Lijst van het geschut te Malakka, waar o. a. wordt vermeld dat de kruitlading van een wijdmonder van 40 lb steen 20 lb bedraagt; het kogelgewicht van Pantjawoera bedraagt ongeveer 93 lb steen waarbij de kruitlading van 49½ lb vrijwel overeenkomt met de verhouding tusschen kruitlading en kogelgewicht bij bovengenoemden wijdmonder van 40 lb steen te Malakka.

Typisch is de beschrijving van het overladen van het groote stuk, zoowel wat betreft de kruitlading als het volstoppen van den loop met kogels, in de meening dat de uitwerking van het schot des te grooter zal zijn, hetgeen, zooals begrijpelijk is, dikwijls het springen van het stuk ten gevolge heeft; een dergelijk geval zal worden besproken in mijn nog te publiceeren bijdrage: De kanonnen uit den Kraton van Atjeh.

De mededeeling dat „door het vele schieten de stukken sprongen en vele manschappen gedood werden", komt merkwaardig overeen met een dergelijk bericht in *Aanteekening van het gepasseerde te Kartasoera* door den luitenant Nicolaas Wiltvang [1]), waar we lezen (blz. 132): „Tevens is ook het grootste kanon gesprongen dat voor de Lemahdoehoer op drie groote balken leide, en daarbij verongelukt 23 Javanen en 4 Chineezen, waarvan 10 koppen in de nevenstaande waringinboom zijn gevlogen". Nu weten we dat geen der bovengenoemde stukken Pantjawoera, Koembarawa, Koembarawi, Soebrasta, Sagarawana en Pamĕtjoet, is gesprongen; daarentegen lijkt mij het bericht van luitenant Wiltvang, met zijn preciese opgave

[1]) *Bijdr. Kon. Inst.*, n. volgr., 7, p. 102 v.

van het aantal slachtoffers, wel betrouwbaar; er moet dus inderdaad een groot kanon zijn gesprongen zijn; maar welk?

Het grootste kanon in den Kraton was en is nog Goentoergĕni (Pantjawoera, Sapoe Djagad); een grooter of even groot kanon heb ik nergens in eenige beschrijving van den Javaanschen Kraton vermeld gevonden; de verklaring hiervan volgt aan het slot van deze bijdrage.

Uit de mededeeling „dat voor de Lemah doehoer op drie groote balken leide" blijkt dat de kanonnen in den Kraton geen affuiten hadden, maar op primitieve wijze, op de manier van „Legestücke" op balken lagen, waardoor natuurlijk geen behoorlijke bediening van het geschut mogelijk was, zooals elevatie en richten van het stuk, het opvangen van het recul, enz.

Hier volgt de desbetreffende passage in de Babad Pĕtjina (blz. 79 e.v.):

. . . . marijĕm kang agoeng agoeng/kang dinamĕl ingngajoeda// Koembarawa Koembarawi / kalawan Koemba Kinoemba / Djĕng Sinoehoen maringake / wong Tjina ingkang masanga / Soebrasta Sagrawana / miwah marjĕm Ki Pamĕtjoet / wong Saragĕni kang djaga // anĕnggih Ki Goentoergĕni / wong Tjina ingkang andjaga / saksana samja ing ngisen / wawwatannira sinĕngka / Kjai Goentoerdahana / sabĕn sabĕn patang poeloeh kati pannobat kiwala / ing mangke dipoen iseni / woloeng poeloeh kati sigra / mimis pinĕksa lĕboene / wong Saragĕni lon ngoetjap / ĕntjik ikoe kakijan / ja doedoe wawrattanipoen / manawa kapratiwas // pradjoerit Tjina naoeri / mĕnĕnga kang ora ora / bangsa wong Djawa mangkene ija nora tahoe aprang / nora kaja wong Tjina / pan oewis garapanipoen / sawoesira ingngisenan // sigra wadja Saragĕni / Soebrasta Sĕgarawana / sarĕng sinoelĕt kalihe / tibeng lodji mimisira / djoegroeg ingkang lalejan / Koempĕni sadaja goegoep / sigra amales njandjata // marijĕm ing kanan kering / swarane lir gĕlap sasra / ata pradjoerit Tjina / Koemba Kinoemba pan sampoen / Koembarawi Koembarawa // anoelia sinoelĕt sami / lodji kang den arah arah / pan samia rĕmak kalije / tan kĕna piningkalija / mjang Koemba Anikoemba / samja rĕmak kalihipoen / Ki Goentoergĕni anoelja // sinoelĕt Ki Goentoergĕni / doematĕng pradjoerit Tjina / moengĕl lamboengira djĕbol / ingkang njoemĕt kapalĕsat / kongkal goeloenja pagas / kenděl katoer mring sang prabhoe / Djĕng Sinoehoen langkoeng tikbra // sigra amaringi

oening / marang rahadjan dipatja / langkoeng oengoening drijane / nanging sinamoen ing netja / sigra denja parentah / ngangsĕg biting poenggawa goeng/nanging den sami prajitna//tjang Koempĕni datan oening / jen wong Djawa kĕsoesahan / datan ĕgop ambĕdile / giris wadja Kartasoera/adrĕs mimis kang tiba/ing pomahan siti loehoer/ obang abing mimis swat // ja ta sagoeng ing dipati / samja nganssĕg bitingnira / samja ambĕtjiki tembok / toewin ingkang aneng . . . .

D. w. z.: de groote kanonnen in het gevecht (in actie) te brengen: Koembarawa, Koembarawi en Koemba en Kinoemba. Djĕng Sinoehoen gaf deze aan de Chineezen om ze op te stellen. Over Soebrasta, Sagarawana en Pamĕtjoet hadden de Saragĕni het opzicht, maar de Chineezen over Ki Goentoergĕni. Vervolgens werd hij geladen. De zwaarte van de lading werd opgevoerd (te zwaar geladen); Kjai Goentoergĕni werd steeds met slechts veertig kati kruit geladen; nu werden er tachtig kati kruit ingebracht, en het stuk werd volgepropt met kogels. De Saragĕni zeiden: „heeren, laadt het niet zoo zwaar, het zou misschien een ongeluk kunnen veroorzaken". De Chineesche soldaten antwoordden: „zwijg maar, praat geen onzin; de Javanen weten niets van oorlog voeren, zooals de Chineezen". Hun werk was klaar; de stukken waren geladen. De Saragĕni schoten vervolgens Soebrasta en Sagarawana af; de kogels vielen in het fort; de muur stortte in. De Hollanders schrokken en beantwoordden snel het vuur. Het geluid der kanonnen ter weerszijden was als duizend donders. Vervolgens vuurden de Chineesche soldaten Koemba, Kinoemba, Koembarawi en Koembarawa af; de stukken waren op het fort gericht; (de beide laatsten) sprongen uit elkaar; het was onmogelijk hen een tweede maal te gebruiken; en ook Koemba en Nikoemba sprongen. Vervolgens werd Ki Goentoergĕni afgevuurd door de Chineesche soldaten; het schot ging af en één zijde van het stuk scheurde uit elkaar [1]); zij, die het stuk hadden afgevuurd vlogen uiteen; zij werden weggeslingerd en hun hals werd afgesneden. Laat ons er over zwijgen; het werd aan den vorst medegedeeld. Djĕng Sinoehoen was zeer ontsteld; hij beval het mede te deelen aan den Rijksbestierder; deze was ook zeer bedroefd, maar hij liet

[1]) *Lamboeng* = zijde, of het midden van alle langwerpige voorwerpen; *djĕbol* = het ontstaan van een gat van binnen uit; als iets geheel gebroken is, zegt men *pĕtjah* (mededeeling van Dr. Poerbatjaraka).

het uiterlijk niet merken; hij beval een honderdtal groote poenggawa's voorwaarts te gaan, maar behoedzaam; de Hollanders wisten niet dat de Javanen in moeilijkheid waren; zij hielden niet op met schieten; de bewoners van Kartasoera waren verschrikt door de kogels die dicht opeen vielen op de huizen en op de Sitinggil; aan alle kanten vlogen kogels en projectielen. Het honderdtal dipati's ging voorwaarts en herstelde de muren, waar er gaten in waren.

Ter aanvulling van hetgeen ik in mijn bijdrage over de kanonnen in den kraton te Soerakarta omtrent den oorsprong en de dateering van het groote kanon Goentoer gĕni – Pantjawoera heb medegedeeld, volgen hier nog eenige aanhalingen uit *Aanteekeningen uit eene geschiedenis toebehoorende aan den keizer van Soerakarta Hadiningrat* [1]).

Javaansche jaartelling 1547. De Panĕmbahan Senopati ging oostwaarts; vier Priesters regelden de zaken des lands (dit laatste is de *tjandrasĕngkala*). Eene groote plaag te Mataram en de oprichting des troons te Mataram.

1566. Tweede groote ziekte te Mataram. Vervaardiging van de groote gong genaamd Kyahi Goentoer Gĕni. Een kunstmeer wordt te Plérét gemaakt.

Ofschoon de dateering der desbetreffende gebeurtenissen fout is, geven deze jaartallen en de *tjandrasĕngkala* een duidelijk bevestiging van mijn conclusies aangaande Pantjawoera, oorspronkelijk vermeld, t. w. het groote kanon, oorspronkelijk Goentoer gĕni genaamd, is gegoten onder de regeering van Soenan Agoeng waarschijnlijk bij gelegenheid van het betrekken van zijn nieuwen kraton te Plered, in het jaar 1547 der Javaansche jaartelling; de naam *Pan-tja-woe-ra* bevat een aanduiding der *tjandrasĕngkala pandita tjarĕm woeroek ing ratoe* of wel, zooals hierboven de aequivalente *tjandrasĕngkala pandita tjatoer woeroek ing rat.*

In bovenaangehaalde kroniek is het kanon Goentoer gĕni verward met de gong Kiai Bitjak; maar de naam *Goentoer Agni = Goentoer gĕni* kan alleen op het kanon betrekking hebben. De gelijktijdige vermelding van groote ziekten, epidemieën, bevestigt

[1]) ROORDA VAN EYSINGA, *Handboek der Land- en Volkenkunde enz. van Ned. Indië*, III Boek, I Deel, p. 473 v.

de mededeeling dat het groote stuk o.a. werd afgevuurd „bij groote sterfte", als magisch afweermiddel.

Ook in de Kartasoerasche periode blijkt het kanon Goentoer gĕni op de gebruikelijke wijze te hebben dienst gedaan bij gewichtige gebeurtenissen; zoo bv. vermeldt de Babad Kartasoera dat Goentoer gĕni werd afgevuurd bij het voorlezen van den contractbrief van den G. G. na de troonsbestijging van Amangkoerat II in 1719; (Babad Kartasoera III blz. 88) *gya winatja anĕnggih / kang sĕrat djandji / saking Goernadoer Djendral / Djoemadilawal mandĕg ki radji / gya Goentoergĕni moenggĕl tĕngara / bĕdil nglodji moenggĕl kabeh. /*

Raffles; *History of Java*, II, blz. 235 vermeldt in chronological table of events, (waarvan Roorda van Eysinga's bovengenoemde aanteekeningen uit eene geschiedenis toebehoorende aan den keizer van Soerakarta een vertaling is) onder het jaartal 1566: „The second great sickness appears at Mataram, and the construction of the large gun, called Guntur Agni. An artificial lake made at „Plérét". Roorda van Eysinga heeft derhalve „gun" vertaald met „gong", waardoor bovenvermeld misverstand ontstaan is; het is duidelijk dat hier slechts sprake is van het k a n o n Goentoer Gĕni, en van niets anders.

Raffles noemt geen der kanonnen te Soerakarta met name; hij vermeldt slechts het volgende (*l.c*, I, blz. 296): „Round the kraton of Surakerta are mounted several very large pieces of artillery, and great veneration is paid to some of them supposed to have been the first introduced on the island; two, in particular, are considered to be part of the regalia". De „several very large pieces" zullen wel Pantjawoera, Koembarawa en Koembarawi voorstellen; welke stukken bedoeld worden met de twee die tot de regalia behooren, blijkt niet duidelijk; misschien Nji Sĕtomi en Pantjawoera, of Kyai Santri; maar Nji Sĕtomi en Kyai Santri zijn kleine stukken, die men niet tot de „very large pieces" kan rekenen.

Verder vond ik in een artikel van Knebel, *A propos d'armes et d'autres objects désignés, par le Javanais, sous les noms de Kjaj, Njai, Poen en Si* [1]) vermeld dat volgens de Babad Tanah Djawi (blz. 292 editie Meinsma) de kanonnen Si Goentoer Gĕni, Si Goeloe en Si Koembarawi op bevel van Soenan Mangkoerat II naar Japara zouden

[1]) Dit Tijdschrift, XL, p. 276.

gezonden zijn ter verdediging van deze plaats tegen Kraëng Galĕsong en zijn Makassaren. Si Goeloe (eig. de „Hals", de „Langnek") zal wel Koembarawa zijn; we zien hier dus weder een aanwijzing voor het bij elkander behooren van deze drie stukken, zooals nog tegenwoordig Pantjawoera, Koembarawa en Koembarawi of zooals Kuipers in zijn Aanteekeningen in den *Militairen Spectator* [1]).

In de Sjaïr Kompeni Welanda berperang dengan Tjina (uitgegeven in proefschrift van J. Rusconi) trof ik een passage aan die, indien deze sjaïr inderdaad zou zijn geschreven door een tijdgenoot van de gebeurtenissen die het gedicht beschrijft, t.w. 1740 en volgende jaren, absoluut zou bewijzen dat Pantjawoera of wel Sapoedjagad in elk geval toen, in den Kartasoeraschen tijd, ook reeds „het groote stuk" van den Kraton was, en, gezien het feit dat zoowel in de Mataramsche als in de Kartasoerasche periode steeds slechts van één „groot stuk" sprake is, t.w. „het groot stuk Goentoer goemi" of wel Goentoergĕni, zou dan hiermede het bewijs geleverd zijn dat Pantjawoera inderdaad hetzelfde kanon is als Goentoergĕni, hetwelk dan niet gesprongen zou zijn; de berichten hieromtrent moeten dan op een misverstand berusten; weliswaar moeten we m.i. wel aannemen dat er één of meer kanonnen bij de beschieting van de lodji te Kartasoera gesprongen zijn, aangezien de mededeeling van Wiltvang hieromtrent, overeenkomend met de desbetreffende passage in de Babad Patjina, de getuigenis van een ooggetuige der gebeurtenissen is; echter kon Wiltvang uit de belegerde lodji wel waarnemen dat er een kanon op de aloen-aloen sprong, maar welk stuk dit was kan hij niet met absolute zekerheid hebben geconstateerd; en, zooals gezegd, aannemend dat de bovengenoemde Sjaïr contemporair is, dan is het gesprongen stuk niet Goentoergĕni geweest.

We lezen de bedoelde passage in de Sjaïr vers 1182 — 1183 en 1195 — 1199 (op blz. 49-50 van J. Rusconi's proefschrift):

vers 1182 — 1183: si sapoe djagat diberikan — oleh soesoenan radja hartawan — meriam tembaga zaman-berzaman — kepada si Pandjang diserahkan, d. w. z. dat het aloude koperen kanon Si Sapoe djagat door den Soenan aan Si Pandjang, den aanvoerder

[1]) Koembakarna, Koembakoemba en Aswanikoemba (zie mijn bijdrage over de kanonnen in den kraton te Soerakarta, in dit Tijdschrift).

der Chineezen, werd overgegeven, teneinde het tegen Semarang te gebruiken.

vers 1195 — 1199 . . . . si sapoe djagat di bawanja toeroen — meriam keradjaän di Kartasoera — meriam besi boekan tembaga — pandjangnja lebih sabelas depa — dibawanja toeroen dengan bersegera — didalamnja dapat dimasoeki — kambing berpoeloeh berlarilari — keloear masoek setiap hari — dibawanja toeroen dengan pedati, d. w. z. dat het koninklijk kanon te Kartasoera, si Sapoe djagat, op zijn affuit werd medegevoerd (naar Semarang); de overdreven afmetingen: meer dan elf vadem lang, en zoo groot van kaliber, dat tientallen geiten er dagelijks in- en uitdraafden, laten we voor rekening van den dichter; evenzoo dat hij het kanon, zoo juist in vers 1183 als een koperen stuk vermeld, nu plotseling een ijzeren stuk noemt; hij heeft het kanon niet zelf gezien, aangezien hij te Batavia woonde (zie Rusconi, proefschrift, blz. 16). Dit is echter voor ons onderzoek van geen belang; waar het om gaat, is het feit dat het groote kanon, het „meriam keradjaän" reeds in den Kartasoeraschen tijd bekend was als Sapoe Djagad, en aangezien we weten dat het groote stuk in de Kartasoerasche periode ook heet Goentoergĕni, volgt hieruit dat Sapoe Djagad = Goentoergĕni.

Overigens is Sapoe Djagad ook niet voor Semarang gebracht, maar wel zijn eenige kleine kanonnen uit Kartasoera bij de belegering van Semarang gebruikt; we lezen daarover in het meermalen geciteerde rapport van den luitenant Nicolaas Wiltvang onder aanteekening van den 20sten July 1741: „'s Morgens omtrent 7 uren volgens mijn ouder gewoonte voor de Lemah-doehoer gaande wandelen, zag ik aankomen eenige kleine ammunitie wagens met koebeesten daarvoor, die gebragt werden onder de zoogenaamde Waringinboom, staande voor 's Vorsten dalem en aldaar op dito wagens geladen eenige kleine kanons, en de daarbij zijnde Javanen vraagde waar het geschut moest gebragt worden, tot antwoord gaven naar Semarang met de Toemenggoengs Djojo Sondergo en Mangkoe Negoro, tot gebruik in den oorlog". Een brief van den krijgsraad te Semarang aan Hugo Verijssel, Commissaris van Java's N. O. kust dd. 1 Nov. 1741 vermeldt: „dat twintig Tommomgongs met 20000 gewapende Javanen en 3500 Chineesen haar rontom dit hooftcomptoir bevinden met 14 ps.

1. Kanon Koembarawa op den Sitinggil van den Kraton te Soerakarta.

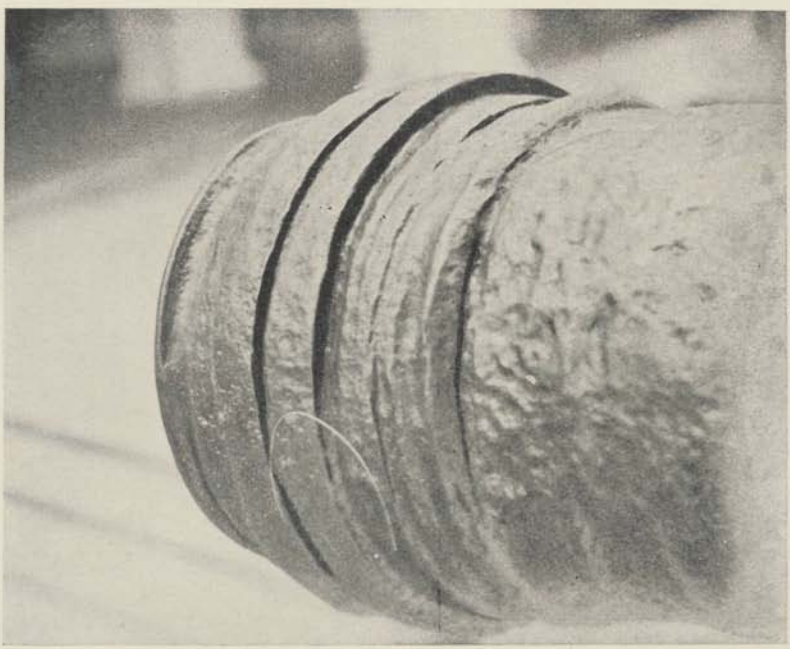

2. Kop van Koembarawa.

3. Kulas van Koembarawa.

4. Kanon Kadal boentoeng op den Sitinggil van den Kraton te Soerakarta.

Canons van het veroverde Comptoir Rembang en 16 dos. van Cartasoera die rontom in haar werken zijn verdeelt".

Ten slotte nog een zeer belangrijke aanvulling nopens de kanonnen Koembarawa, Koembarawi, Koemba en Kinoemba (of Nikoemba). In mijn bijdrage in dit Tijdschrift: De verdwenen kanonnen van het kasteel van Japara, heb ik, dank zij de aanwijzingen van Dr. De Graaf, kunnen aantoonen dat Anno 1701 vier groote columbrijnen, met metalen ziel en beslagen met een mantel van ijzeren reepen, geheel overeenkomend met Koembarawa en Koembarawi, van Japara naar Kartasoera zijn gebracht. Waar er nu nog twee dergelijke stukken in den Kraton te Soerakarta zijn, t.w. Koembarawa en Koembarawi, kan het wel niet anders, of deze kanonnen zijn twee der vier groote columbrijnen bovengenoemd, waaruit volgt dat Koemba en Kinoemba de beide andere, nu verdwenen, lange slangen zijn geweest, dus geen synoniemen van Koembarawa-Koembarawi, zooals ik o.a. naar aanleiding van Kuipers' mededeeling in de *Militaire Spectator* veronderstelde, maar stukken die werkelijk bestaan hebben.

En nu krijgt de mededeeling in de Babad Pĕtjina, dat Koemba en Kinoemba zijn gesprongen bij de beschieting van het fort te Kartasoera in 1741, plotseling realiteit: deze stukken zullen inderdaad bij die gelegenheid zijn gesprongen en vernield, zoodat er twee van het viertal overbleven: Koembarawa en Koembarawi. Tevens geeft deze gang van zaken een aannemelijke verklaring van het bericht van luitenant Wiltvang: „tevens is ook het grootste kanon gesprongen dat voor de Lemah doehoer op drie groote balken leide"; met „het grootste kanon" zal hij hebben bedoeld het langste kanon, dus niet Goentoergĕni, die, zooals we weten, niet gesprongen is, maar het langste der beide bovengenoemde stukken Koemba en Kinoemba. Dit gesprongen stuk zou dan het langste van de vier zijn geweest, volgens N. de Graaf, o.c.: „twintig voeten lang en twaalf duim hoog in de mont", dus meer dan zes M lang en ongeveer 19 cm kaliber (aannemende een kern van 6 cm dikte is het kaliber 31.2 cm — 6 cm — 6 cm = 19.2 cm [1])

Wat de herkomst dezer stukken betreft, mijn onderstelling in mijn meergenoemde bijdrage *De kanonnen in den Kraton te*

[1]) Zie over het begrip „hoog in de mont" boven p. 34.

Soerakarta, dat Koembarawa en Koembarawi oorspronkelijk door de Portugeezen op de Atjehers zouden zijn veroverd, moet dus vervallen; zij behooren tot het vijftal groote columbrijnen dat in de 17de eeuw te Japara in het fort op den berg lag.

Het is wel mogelijk, m.i. waarschijnlijk, dat zij met hulp van Portugeesche instructeurs zijn vervaardigd, maar zij zijn van Javaanschen oorsprong, geen import-stukken.

De toegepaste werkwijze komt overeen met de methode die we bij verschillende bekende kanonnen, zoowel metalen als ijzeren, kunnen constateeren, bv. Ki Amoek, het kanon vroeger bij de W.Z. pakhuizen te Batavia en Raja Gopal te Tanjore: om een metalen of ijzeren kern wordt een mantel van aan elkaar gewelde metalen of ijzeren banden gesmeed, welke mantel door inkrimping bij de afkoeling, zich hermetisch om de kern sluit [1]). Merkwaardig is bij de vijf columbrijnen te Japara de ongelijksoortigheid van kern en mantel: metalen kern en ijzeren mantel; het omgekeerde constateerden we bij een gesprongen kanon uit Atjeh, thans te Bronbeek.

De afmetingen van de columbrijnen te Japara komen vrijwel overeen met die van de columbrijnen vermeld in de Artillerieopgave van Macao, opgenomen in Daghregister 1637 d.d. 3 Maart, schietende 20 lb ijzer, lang 31 2/3 of 35 kaliberlengte en wegende 90 of 100 quintalen van 128 lb.

Wat er met de gesprongen kanonnen te Kartasoera verder is gebeurd, daaromtrent vinden we een aanwijzing in het Daghregister van de reis van den Gouverneur van Java's N. O. kust naar Soerakarta in 1749 (h.s. aanwezig op het Landsarchief), waarin we lezen: „Laatstelijk door den Gouverneur aan den selven (den Soesoehoenan) nog gecommuniceert weesende, dat hij het oud

[1]) Deze methode van geschutvervaardiging vereischte een behoorlijke mate van technische vaardigheid, getuige b.v. de volgende mededeeling in *Indian Antiquary*, III, blz. 149 over een groot ijzeren kanon te Bidär (Dekkan): „It is formed of bars of laminated iron bound round with hoops beautifully welded and forged, the surface being well polished and bronzed. . . . . The mystery is how, without proper engines and tools, such a mass of metal could have been forged. It has not been cast, but build on much the same system as is now being adopted for forging „Woolwich infants" at home, for which special machinery and forges have had to be made.

metaal canon hier en op Wonocarto (Kartasoera) vruchteloos leggende 's Comp. weegen aan stucken zoude laten slaan, nam denselven sijn afscheyd en begaf hem na huys".

De vroeger vermelde passage in Babad Tanah Djawi over het brengen van Goentoergĕni, Goeloe en Koembarawi naar Japara, houd ik voor secundair in zooverre, dat de auteur wist, dat vroeger op den berg te Japara zeer groote kannonnen hadden gelegen, t.w. Koembarawa, Koembarawi en nog een drietal dergelijke; hij wist echter niet hoeveel stukken daar vroeger geweest waren, en daar hij slechts drie zeer groote kanonnen kende (Goentoergĕni, Koembarawa en Koembarawi), liet hij dit drietal naar Japara verhuizen; Goentoergĕni is echter nooit daar geweest.

De hierbijgevoegde foto's van de kanonnen Koembarawa en Kadal boentoeng zijn vervaardigd door Dr. Bernet Kempers; hij deelde mij mede dat Koembarawa en Koembarawi geheel geteerd zijn, zoodat men de aansluiting van de metalen ziel en den ijzeren mantel, bij de kulas en bij den mond, niet kan zien.

Overigens blijken deze stukken overeen te komen met de doorsnede-teekening in de *Militaire Spectator* [1]).

Verder blijkt uit de foto van Kadal boentoeng, dat dit kanon geen druif heeft, maar wel een vlakke kulasversterking. Wat de namen van dit kanon betreft: Kadal boentoeng = de staartlooze hagedis, heeft betrekking op den vorm van de kulas, zooals reeds vermeld in bovengenoemde mededeeling blz. 109; Pamĕtjoet zal wel identiek zijn met Tjagakpamĕtjoet = stijl van een huis, die den nokbalk ondersteunt; deze naam zal ook ontleend zijn aan den vorm van het stuk; Mahesa Koemalang is vermoedelijk = Mahesa Kĕmalo = wilde buffel.

Het wapen op de ijzeren kanonnen Kjai Sadewa en Kjai Bagoes [2]) is misschien het wapen van Groot-Brittannië; de tweede schildhouder is dan een eenhoorn.

---

[1]) Zie *De kanonnen in den kraton te Soerakarta*, p. 101.
[2]) Ibid. p. 109.

De Megalithische hoofdenzetel oorsprong van den Lampongschen Pepadon ?

door

Dr. A. N. J. Th. à Th. van der HOOP.

Reeds vele jaren lang bevindt zich in de verzameling houtsnijwerk van het Museum een buitengewoon fraai en opvallend stuk, waarvan wij hierbij een afbeelding geven (fig. 1). Het voorwerp heeft eenigszins den vorm van een groot en zwaar schutsel; de hoogte is 198 cm, de breedte 191.5, terwijl de voetbalk niet minder dan 31.5 cm dik is.

De motieven zijn de volgende: Links en rechts een groote naga; in het middenvak bovenaan een eigenaardig, eenigszins primitief aandoend masker, waarvan de halfcirkelvormige haartooi doet denken aan de *kekes*, den hoofdtooi van Klånå en Goenoengsari, en aan den gelijkvormigen hoofdtooi van de bekende *tjili*-figuurtjes van Bali, en ten slotte aan den halfcirkelvormigen haardos van de maskers op verschillende praehistorische Indonesische bronzen, zooals de bekende statiebijlen van Roti in het Museum.

Onder het masker een rozet of zon. Verder, te midden van krullen, een tiental kleinere naga's, waarvan sommige eenigszins in den vischvorm overgaan.

Het voorwerp is ingeschreven in den *Catalogus der Ethnologische Verzameling* . . . door Mr. J. A. van der Chijs, Batavia, 1885, als volgt: „*Lampongs.* 610 Houten eerezetel (*papadon*), bestaande uit zitting (*pengadjongan*) en rugstuk (*sesako*), het laatste ruim zes voet hoog en fraai gebeeldhouwd.

Het regt om zoodanigen zetel te bestijgen werd vroeger door de Sultans van Bantam verleend: thans wordt het gekocht van de regthebbenden van denzelfden stam, doch kan alleen door te goeder naam en faam bekendstaande personen verkregen worden

en gaat zelfs door slecht gedrag verloren. De regthebbenden mogen op den *pepadon* zitting nemen bij feestelijke gelegenheden in de *sesset*, het raadhuis. De voornaamste onder hen heeft zijne plaats in het midden, de anderen ter regter- en linkerzijde. — De hier aanwezige *pepadon* moet volgens overlevering ruim drie eeuwen oud zijn". Hierop volgt dan in den catalogus: „611 Model van een dito, van Sepoetih" (fig. 2).

Ook laatstgenoemd model, dat slechts 89.5 cm hoog is, wordt hierbij afgebeeld; het is uitsluitend met floralistische motieven versierd.

De beide stukken dragen thans nog dezelfde nummers als in den catalogus van 1885 vermeld. Voordien is de nummering anders geweest. In den *Catalogus der Ethnologische Afdeeling* . . . . van den Secretaris des Genootschaps, tevens Directeur van het Museum, Levyssohn Norman, Augustus 1868, wordt no. 610 genoemd als 107, 611 als 108. De beschrijvingen zijn gelijkluidend aan die van 1885.

Uit de beschrijving van no. 610 blijkt wel, dat wij hier met een zeer interessant en zeer oud stuk te maken hebben. Echter wordt in de beschrijving gesproken van een zetel, bestaande uit een rugstuk en een zitting. Het thans in het Museum nog aanwezige voorwerp is klaarblijkelijk het rugstuk, doch waar is nu de zitting gebleven?

Hiervoor is de verklaring wellicht te vinden in een ander museumstuk, een bank, die 11 September 1931 werd ingeschreven onder no. 19391 (fig. 3.). Hierbij dient te worden opgemerkt, dat toen ter tijde een her-inventarisatie schijnt te hebben plaats gehad. De bank staat genoteerd als gekocht, doch er staat niet bij wanneer. De beschrijving luidt als volgt: „19391 Zware houten bank staande op vier gekromde pooten. In het driehoekig rugstuk is „en bas relief" een versiering van gestyleerde bladeren en bloemen uitgesneden, waartusschen in het midden een halvemaanfiguur geflankeerd door twee vogelfiguren. De geheele bank is zwart gelakt. De randen van het zitvlak en de bladmotieven van het rugstuk zijn groen, de bloemmotieven rood en geel geschilderd. De halvemaan en vogelfiguren zijn verguld. Nagemaakt naar een oud origineel. Herkomst Lampoeng. Inlandsche naam *pepadon*. Gekocht. Grootste lengte 1.45 m. Grootste breedte

0.75 m. Hoogte 0.50 m. Zie art. van Hissink T. B. G. dl. XLVII (1904) blz. 69" [1]).

De vraag is nu, of deze bank wellicht een copie is van de zitting behoorende bij het rugstuk no. 610. De stijl is verschillend en de gekromde pooten maken den indruk, dat het origineel niet, zooals het rugstuk volgens overlevering, driehonderd jaar oud kon zijn in 1868, dus gemaakt in ongeveer 1568. Veel meer krijgt men den indruk, dat deze vorm van poot is ontleend aan compagniesmeubelen uit de eerste helft van de 18de eeuw. Het schijnt zelfs heelemaal twijfelachtig of een dergelijke zitbank op pooten wel in overeenstemming is met de oud-inheemsche gebruiken.

Intusschen is het zeer wel mogelijk, dat men indertijd in een van de Lampongsche raadhuizen een zeer antiek rugstuk heeft gebruikt met daarvoor geplaatst een bank van jonger datum. Zoo zou het dan kunnen zijn, dat het origineel van de bank no. 19391 inderdaad de zitting heeft gevormd van het rugstuk 610.

Nemen wij echter deze combinatie zitting-rugstuk aan, dan treft het, dat de bank zelf een zeer behoorlijke leuning heeft, zoodat het rugstuk eigenlijk geen zin meer heeft en nadere verklaring behoeft.

Gaan wij nu eerst in het kort na, wat in het artikel van Hissink (dat bijna honderd bladzijden beslaat) te vinden is. Omtrent de overlevering en de sociale organisatie van de Lampongers vertelt hij onder andere het volgende:

De Lampongers zouden afstammen van een zekeren Lampong, de jongste van drie broers; de beide andere waren Madjapahit en Soenda, de stamvaders der Javanen en Soendaneezen.

Lampong had negen zoons, waaruit de verschillende hoofdstammen sproten; deze hoofdstammen splitsten zich in onderstammen, *kaboewaian* of *boewai* geheeten. „Het gebied bewoond door leden van dezelfde kaboewaijan waarin eenige kampongs (tijoeh's) met hunne daar bijbehoorende nederzettingen of gehuchten (oemboelans) hun oorsprong vindende in een gemeenschappelijke moeder-

[1]) Het alhier geciteerde artikel draagt den titel: *Het Pepadonwezen en zijne attributen in verband met de oude staatkundige indeeling in Marga's en het huwelijks- en erfrecht in de afdeeling Toelang Bawang der Lampongsche Districten*, door J. H. HISSINK, Contrôleur bij het Binnenlandsch Bestuur.

kampong, noemt men een marga (méga), waarvan de leden door dezelfde oekonomische en staatkundige belangen vereenigd waren". De marga is volgens deze beschrijving dus een regionale en tevens een genealogische eenheid. De schrijver betoogt verder, dat uit één *kaboewaijan* verschillende, niet aan elkander grenzende marga's kunnen ontstaan, somtijds gesticht door éénzelfden „hoofdleider".

„De eerste stichter van een mega en zijn afstammelingen liefst in de rechte linie, welke hem bij overlijden vervingen, noemt men penjimbang mega. De eerste stichter van een tijoeh en zijne afstammelingen werden penjimbang tijoeh en de eerste stichter van een soekoe benevens zijne afstammelingen werden penjimbang soekoe genoemd".

Omtrent de erfopvolging ontstonden natuurlijk dikwijls twisten welke door volkskeuze werden opgelost, en zoo werd langzamerhand het erfelijke *penjimbang*-schap vervangen door keuze van het volkshoofd. „Wie aldus volkshoofd werd bleef natuurlijk bij gewichtige aangelegenheden steeds in de eerste plaats den raad inwinnen van de penjimbangs, om zich van hunnen invloed te verzekeren. En zoo is het tot op den huidigen dag blijven bestaan".

Verderop schrijft Hissink dan: „In die tijden nu kwamen de bewoners van Toelang Bawang in aanraking met den sultan van Bantam, die de Lampongers in de eerste plaats noodig had om hun peper, zoodat hij zoude kunnen voldoen aan de verplichte leveranties ten behoeve van de Oost-Indische Compagnie. Na algemeen overleg begonnen de kaboewajan gezanten aan den sultan af te vaardigen die te Bantam hunne zaken bij den sultan voordroegen om de door hen onderling overeengekomen grensregelingen te sanctioneeren. De sultan aan hunne verzoeken gevolg gevende, verleende hen zoogenaamde piagems, waarin de onderlinge grenzen beschreven waren. Later werden de grenzen tusschen de tijoeh's na veel gehaspel ook geregeld, zoodat thans bijna iedere tijoeh als eene territoriale eenheid wordt beschouwd".

Wanneer die aanraking met de Bantamsche sultans is begonnen, schrijft Hissink niet; blijkbaar echter in den Compagniestijd. In de *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* vinden wij sub voce Bantam als eerste vorst van dat rijk vermeld Moelana Hassan-Oedin, die zijn geestelijke en wereldlijke overwinningen niet slechts tot Djakatra maar ook reeds tot de Lampongs uitstrekte. Deze sultan

kwam aan de regeering na 1527 en werd omstreeks het midden der 16de eeuw opgevolgd door Pangeran Joesoef. Wellicht hebben wij ons de zaak zoo voor te stellen, dat Bantam voor het eerst de handen uitstrekte naar de Lampongs in het tweede kwart van de 16de eeuw, doch dat eerst later, in den compagniestijd, de sultans gebruik maakten van de voordeelen, die de peperhandel bracht om hun invloed in de Lampongs te versterken. Een werkelijke overheersching is het blijkbaar niet geworden.

Hissink schrijft dan verderop nog, dat in het jaar 1879 bij de invoering van het reglement op het rechtswezen er reeds geen echte margahoofden meer bestonden, want een paar titularissen in de bovenstreken werden gewoon als hoofden der margakampongs beschouwd.

Voor het *pepadon*-wezen heeft Hissink als bron gebruikt het artikel van J. A. Aeckerlin, *De pangkat papadon in de Lampongsche Districten. De Indische Gids*, XVI, II, p. 1532-1542. Hij vult het artikel aan met eigen ervaring.

Aeckerlin vertelt in het kort het volgende: De Lampongsche hoofden zagen tijdens hun tochten naar Bantam, dat vooral het zitten hooger dan de minderen een prerogatief was van de Javaansche grooten. Dit namen de margahoofden in de Lampongs over. Zij plaatsten toen in de *sesat-miga* een zetel, „*padoedoekan*", om daarop bij vergaderingen te gaan zitten. De naam „*padoedoekan*" werd door samentrekking tot „*papadon*" (Hissink bestrijdt deze afleiding). Langzamerhand werd het recht van zetel, „*pangkat Papadon*" uitgebreid. Er werden verschillende andere attributen aan verbonden (fig. 4), en er werden verschillende graden in onderscheiden. Deze graden moesten achtereenvolgens worden doorloopen door hem die den graad van *pepadon mega*, dus *pepadon* van margahoofd, wilde bereiken.

De laagste graad was de *pangkat* „*andang-andang*" (dat is omheining) die geenerlei rechten gaf, dus een bloote titel was. Hissink wijkt hier af van Aeckerlin en zegt dat wie de *pangkat* „*andang-andang*" bezat, het recht had om bij festiviteiten buiten de *sesat* (vergaderzaal) in een ompaggerde ruimte plaats te nemen.

Na minstens drie maanden werd de man verheven tot den tweeden graad, de *pangkat* „*sesaka*" (dus het recht van de rugleuning). Hij had dan volgens Aeckerlin het recht om te leunen

1. *Sesako. Museum Batavia, Ethn. verz. no. 610.*

2. *Model van een sesako. Museum Batavia, Ethn. verz. no. 611.*

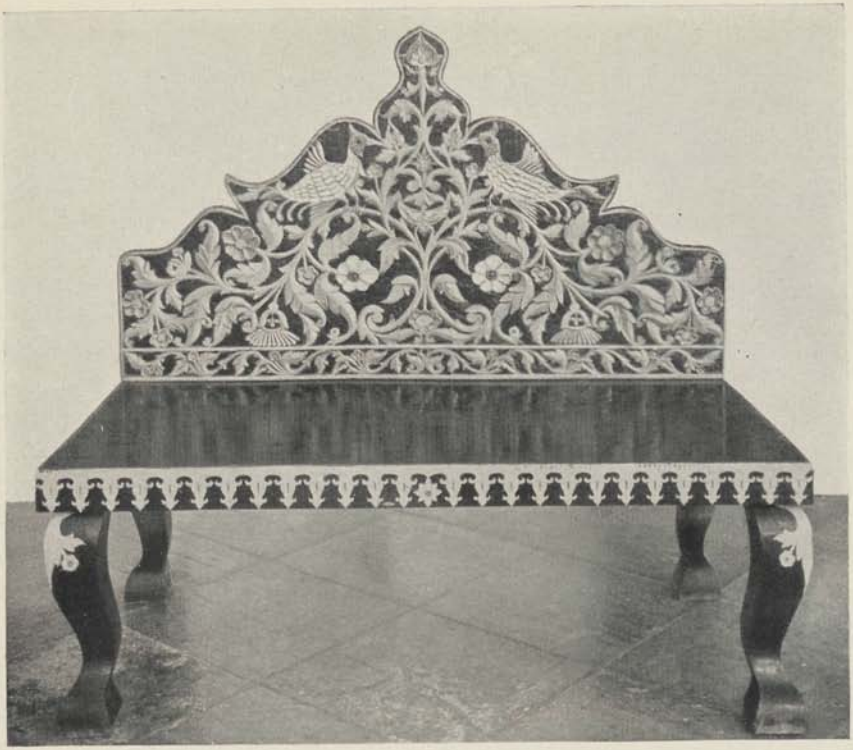

3. Pepadon. Museum Batavia, Ethn. verz. no. 19391.

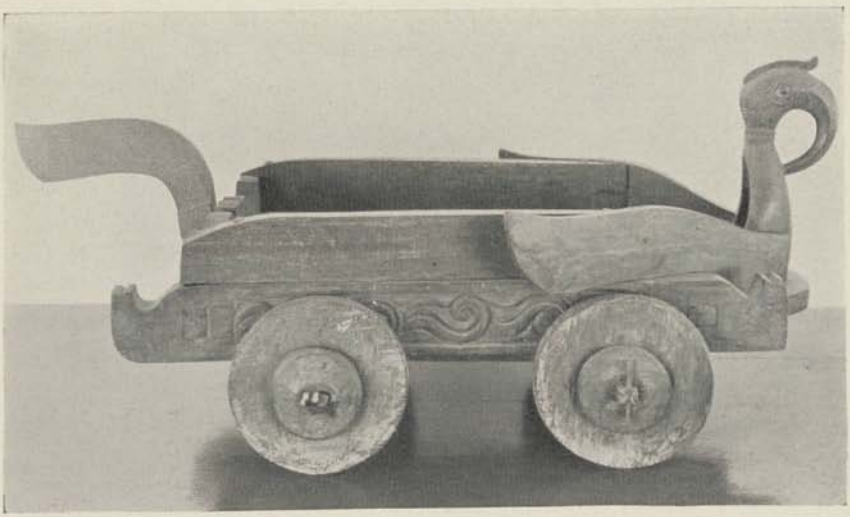

4. Model van een wagen, waarin de vrouwelijke leden van het gezin van den pepadon - gerechtigde zich naar de sesat mochten begeven. Museum Batavia, Ethn. verz. no. 615.

5. Steenen zetels bij een huis te Goegoek benar bij Pajakoembo, Padangsche bovenlanden.
(Foto Oudh. Dienst no. 13625).

6. Vergaderplaats met megalithische steenen zetels, Gelgel, Bali.
(Foto van den Schrijver).

7. *Megalithische steenen zetels buiten tegen een erfmuur, Gelgel, Bali.*
(Foto van den Schrijver).

8. *„Watoe gigilang" te Banten, waarop de Sultans zaten.*
(Foto Oudh. Dienst).

9. Tweede „watoe gigilang" te Banten, waarop rijksambtenaren in hun waardigheid werden bevestigd.
(Foto van den Schrijver).

10. Het megalithische monument bij Koeboerradja (bij Fort van der Capellen).
(Foto Woodbury and Page).

11. Houten voorouderbeeld van Nias in zijn eenvoudigsten vorm. Museum Batavia.

12. De steen „pantjar mata hari".
(Foto Woodbury and Page).

13. De steen met inscriptie bij Koeboerradja.
(Foto Woodbury and Page).

op de *sesaka* terwijl de *penjimbang* op de papadon zat. Waarschijnlijker klinkt hier de verklaring van Hissink, die zegt dat de *pangkat sesaka* beteekende het recht om te gaan zitten vóór een *sesaka*, doch zonder de *pepadon*.

De derde graad zou zijn volgens beide schrijvers de *pangkat pepadon soekoe*; hieraan is het gebruik van den *pepadon* verbonden.

De vierde graad was die van *pepadon tijoeh*.

De vijfde, hoogste, graad, die van *pepadon mega*.

Wij zien hier dus, dat het recht van *andang-andang* slechts een voorbereidende graad was; het recht van *sesaka* of rugleuning een tusschengraad, terwijl alleen de drie hoogste graden, die althans oorspronkelijk verbonden zouden zijn aan het hoofd-schap het recht hadden van den zetel, *pepadon*, die dan echter volgens beide schrijvers zou bestaan uit zitting en rugleuning, *pengadjongan* en *sesaka*.

De Engelsche schrijver Henry O. Forbes geeft in zijn boek *A naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago, a narrative of travel and exploration from 1878 to 1883* (London, 1885) ook enkele bijzonderheden over ons onderwerp. Hij schrijft onder andere (blz. 145-146) „The order of the *Pepadon* was the highest conferred by the Sultan. The Pepadon was a great wooden chair, with a high back richly carved, and stood in the Balai ... The next lower rank consisted in the privilege of sitting in the Balai on state occasions against a wooden pillar, called the *Sesako* ... Should he (namelijk de rechthebbende) be afterwards elevated to the rank of the Pepadon, the Sesako was nailed to the back of the Pepadon".

Wanneer wij nu de beschrijvingen van deze drie schrijvers vergelijken, dan krijgen wij sterk den indruk, dat in oorsprong de *sesako* en de *pepadon* twee verschillende attributen zijn, die alleen daardoor gecombineerd werden, dat niemand het recht van *pepadon* kon krijgen dan na vooraf het recht van *sesako* te hebben verworven. Wanneer men werd verheven tot den *pangkat pepadon* bleef men ook den *sesako* gebruiken; zooals tegenwoordig iemand die een hooge ridderorde krijgt daarnaast de lagere, vroeger verkregen ordeteekenen blijft dragen.

De *pepadon* was dus niet een geheel, bestaande uit den stoel en het rugstuk, maar de *pepadon* en het rugstuk vormen ieder een geheel op zichzelf. Vandaar, dat de stoel of bank met een

leuning is uitgevoerd (zie het stuk in het Museum en de beschrijving van Forbes) terwijl de *pepadon* daar afzonderlijk achter werd geplaatst en er eventueel aan vast werd gespijkerd.

De vraag is nu, of wij van de beide eereteekenen de stoel en het rugstuk, de herkomst kunnen nasporen. Nu geeft Hissink op blz. 91 een interessante mededeeling, die de heele zaak in een veel algemeener verband plaatst.

De schrijver citeert het artikel van D. W. Horst, *Uit de Lampongs, De Indische Gids*, tweede jaargang, 1880, I, p. 971-983. Horst zegt op blz. 974 het volgende:

„Het naik pepadon is een eigenaardige wijze van verheffing tot een rang of in den adelstand. De legende vertelt dienaangaande het volgende: De Sultan van Bantam was gewoon 's avonds net gekleed met zijn omgeving te wandelen, en dan uit te rusten onder een waringin-boom, waar hij plaats nam op een grooten steen, en de overigen zich om hem heen neerzetten. Die gewoonte van den vorst zou het gebruik hebben doen ontstaan, dat Lampongers, die in Bantam van den Sultan een titel verkregen, na hun terugkomst een feest aanrichtten, waarbij zij boven op een soort van tafel plaats namen. Terwijl zij daar zaten, lieten zij den nieuwen naam en titel bij herhaling afkondigen door een heraut, die bovendien het getal karbouwen noemde, dat voor de feestviering was geslacht, en even als onze omroepers nu en dan, om adem te scheppen, op een koperen bekken sloeg".

Hier vinden wij dus den *pepadon* via Bantam afgeleid van den steenen vorstenzetel, en daarbij worden wij dan plotseling verplaatst in de megalithcultuur. In die cultuur is de steenen zetel een in het geheele Indonesische gebied bekend verschijnsel. De zetel bestaat dan soms uit een enkelen platten steen, dikwijls ook uit een liggenden steen als zitting met een staanden steen erachter; de combinatie, die in de praehistorie wel „dissolith", twee-steen, genoemd wordt. Deze zetels worden geacht te dienen als rustplaats voor de zielen van de voorouders, maar worden tevens gebruikt door hoofden om er op te zitten bij plechtige gelegenheden. In meer oligarchisch ingerichte gemeenschappen vindt men dan ook wel een kring van dergelijke zetels, waar de dorpsoudsten zich op scharen. Volgens geruchten, die ik in Sumatra opving, zouden dergelijke kringen van zetels bekend zijn van de Minangkabau

en van de Toba-streek, doch ik kon er geen vinden. Steenen zetels bevinden zich bij Goegoek benar ten N. van Pajakoembo (fig. 5). Een mooi voorbeeld van Gelgel (Bali) kan ik hierbij afbeelden (fig. 6). Dat in dezelfde plaats ook voor de huizen, bij de erfpoort, dergelijke zetels staan, is niet in tegenspraak met den regel, dat zij dienen voor hoofden (fig. 7). Immers is elke Balische huisvader zoowel in maatschappelijken als in religieuzen zin hoofd van zijn gezin.

Zeer bekend zijn ook de steenen hoofdenzetels van Nias. Soms hebben de zetels daar den vorm van een werkelijken stoel, met leuning en al uit één stuk, en dikwijls overdekt met een soort pajong. Daarnaast komt echter ook de dissolith, de tweesteenige zetel voor. Heine Geldern schrijft: „However, the development of the menhirs took here a very different line (namelijk in Noord Nias) where they were converted into hermae and stone statues. In outward appearance, they are stone reproductions of the wooden ancestral figures, but their significance corresponds to that of the usual menhir. They, too, are erected as memorials of „feasts of merit", or by mourners for their dead. And just as the menhirs, they are meant to be back supports for the spirits of the deceased when they sit on the flat stone slabs lying before the statues" [1]).

In den vorm komen deze megalithische monumenten van Nias overeen met *pepadon – sesako* door hun tweedeeligheid: de staande steen, als rugsteun en de liggende steen als zitting zijn te vergelijken met de *sesako* en de *pengadjongan*.

In den geest bestaat de overeenkomst vooral hierin, dat zoowel voor het verkrijgen van het recht van *pepadon* als bij het oprichten van den steenen zetel van Nias een „feast of merit", een rangverheffings-feest gegeven wordt, gekenmerkt vooral door het slachten van vele karbouwen.

Omtrent den dissolith, de combinatie van staande en liggende steen, dient nog te worden opgemerkt, dat hierbij vooral in Achter-Indië de tweedeeling mannelijk-vrouwelijk teruggevonden wordt; de staande steen mannelijk, de liggende vrouwelijk. Voorts

---

[1]) *Sumatra, its history and people*, by EDWIN M. LOEB. *The Archaeology and Art of Sumatra* by ROBERT HEINE-GELDEREN. Weenen, 1935, p. 31.

is de staande steen, de menhir, menigmaal het phallisch symbool. Verder is bij den Niassischen zetel de staande steen verbonden met den voorouderdienst, en dit herinnert weer aan het verband tusschen phallisme en voorouderverëering, waarop Dr. Stutterheim gewezen heeft naar aanleiding van het heiligdom Soekoeh op den Lawoe. Men denke ook aan de phallische voorouderbeelden van Nias en elders.

Wij merkten hierboven op, dat *pepadon* en *sesako* den indruk maken, elk een afzonderlijk geheel te vormen. Ook de staande en de liggende steen komen soms afzonderlijk voor, soms ook gecombineerd tot een zetel.

Dat de *pepadon* van hout is, de dissolith van steen, is geen principieel verschil. Heine Geldern heeft er reeds op gewezen, dat de megalithische monumenten kunnen worden vervangen door houten, bij voorbeeld wanneer een megalithenbouwend volk migreert naar een streek waar steen zeldzaam, hout daarentegen gemakkelijk verkrijgbaar is. De steenen menhirs, die dienen als offerpaal om in de Toradjalanden karbouwen aan vast te binden, worden, wanneer er te weinig zijn, aangevuld met houten palen; bij de Dajaks worden voor dit doel uitsluitend houten palen gebruikt. Het steenen megalithische voorouderbeeld vindt men op Nias soms, bij de Dajaks altijd van hout gemaakt.

Op Nias komen trouwens steenen en houten hoofdenzetels afwisselend voor. Schröder schrijft hierover: „In de landstreek van de Ira Ono Làse (Centraal Oost-Nias) voornamelijk, treft men in de woningen der hoofden aan: een *harefà*, een zitbank, en een *tèdrò*. Behalve dat men hierop zich in gewone omstandigheden neerzet, doet deze groep steenen dienst bij het overlijden van een hoofd; men zet den overledene dan hierop neer in feestdos, waarna *mòlaja* om hem heen plaats heeft. Omtrent de aangebrachte versieringen (halsband, gouden hoofddeksel, borsten) kan ik geen nadere toelichting geven . . . Dergelijke zetels, maar van hout, vond ik in het boven- en midden-Susuwà-dal" (*Nias*, I p. 129).

De hier genoemde *tèdrò* is blijkens de afbeelding een platte steenen paal, zeer sterk gestyleerd een menschelijke figuur voorstellende.

Wij zagen reeds, dat bij de uit twee deelen bestaande steenen zetels van Noord Nias het ruggestuk, de menhir dus, tevens voorouderbeeld is. Bij de uit één stuk bestaande zetels in stoelvorm

van Midden-Nias zijn rug- en armleuningen uitgewerkt in den vorm van een sterk gestyleerd menschelijke figuur.

De vraag rijst nu, of het ruggestuk, de *sesako* van den *pepadon*, ook als vooroudérbeeld kan worden opgevat, of althans verband met de vooroudervereering vertoont. Dit is nu naar ik meen inderdaad het geval.

In het citaat van Forbes lazen wij reeds, dat deze onderzoeker de *sesako* zag in den vorm van een houten paal en nu is het bekend, dat het vooroudérbeeld soms als een werkelijk beeld, soms ook als een eenvoudige paal kan optreden, terwijl ook overgangen bestaan. De zoogenaamde „statues menhir" in het Fransch-Spaansche megalithgebied zijn kleine steenen menhirs, waarop grovelijk menschelijke trekken zijn uitgebeiteld en die als vooroudérbeeld worden opgevat. Op Nias zien wij alle overgangen tusschen de menhir en het geheel uitgewerkte beeld.

Maar ook de versiering van de *sesako* uit het Museum geeft een aanwijzing in dezelfde richting: Beschouwen wij de houten vooroudérbeelden van Nias, dan zien wij dat deze in hun eenvoudigsten, meest gereduceerden vorm, de gedaante hebben van een Hermeszuil; een lange plank, waarop alleen zijn aangegeven het hoofd, (meestal met den bekenden halsring), de tepels en het genitaal (fig. 11). Dit is een algemeen verschijnsel, ook buiten Nias. Het vooroudérbeeld heeft beteekenis als afweermiddel; daarom worden in de eerste plaats, en dikwijls uitsluitend, afgebeeld de lichaamsdeelen met de grootste magische kracht.

Nu treft in de versiering van de *sesako* in het Museum in de eerste plaats het masker, midden bovenaan, in den archaischen vorm weergegeven met den eigenaardigen, *kekes*-achtigen haartooi. Een phallus-voorstelling ontbreekt maar niet minder dan 12 keer is de slang afgebeeld, in sommige gevallen eenigszins overgaand in de gestalte van een visch. Het lijkt mij niet gewaagd te onderstellen, dat de slang hier als phallisch symbool moet worden opgevat.

Daar wij nu toch bezig zijn, de versiering van onze *sesako* te beschouwen, na naar wij hopen duidelijk te hebben gemaakt, dat deze *sesako* moet worden opgevat als nakomeling van het ruggestuk van den ouden, megalithischen steenen zetel, zullen wij ook een oogenblik stilstaan bij den stijl van deze versiering in het algemeen.

Gedurende de laatste jaren hebben de megalithen in den Archipel meer en meer de aandacht getrokken. Meende men aanvankelijk, dat deze monumenten tot enkele centra beperkt waren, langzamerhand blijkt, dat de megalithcultuur vrijwel over den heelen Archipel verbreid is en thans op sommige plaatsen nog leeft, op andere door prae- of protohistorische oudheden vertegenwoordigd is.

Robert Heine Geldern heeft het verschijnsel der megalithen meer in zijn geheel beschouwd in zijn mooie artikel *Vorgeschichtliche Grundlagen der kolonialindischen Kunst (Wiener Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Asiens*, VIII, 1934 p. 5-40). Volgens hem is de megalithcultuur in twee golven hier gekomen; de eerste bereikte Zuidoost Azië tusschen 2000 en 1500 v. C. en kwam tezamen hier met de neolithische rechthoekbijl-cultuur; tegelijk dus ook met de Indonesische talen. Hiertoe behooren de menhirs, dolmen, steenen zetels (al of niet samengesteld tot alignements, steenkringen, megalithische vergaderplaatsen enz.); verder steenplatformen en terrassen, pyramiden, aardheuvels in steenen gevat, verschillende soorten steenen grafmonumenten, steenen versterkingsmuren, in steen ingebouwde bronnen en badplaatsen, steenen trappen, wegen en pleinen met steenen geplaveid.

In een latere golf kwamen, tegelijk met volken die reeds metaal bewerkten, de steenkistgraven van Malakka, Zuid-Sumatra en Oost-Java, de steenen sarcophagen van Oost-Java en de steenen grafurnen van Assam, Laos en Centraal-Celebes. De schrijver had hier bij kunnen noemen de urnen van de Bataklanden.

Deze beide golven zijn met elkander in aanraking gekomen, zoodat men de elementen gemengd aantreft. De grafmonumenten van de tweede golf zijn later in onbruik geraakt; de menhirs steenen zetels, enz. van de eerste golf zijn hier en daar tot heden toe in gebruik gebleven (Nias, Soemba, Toradja-landen). De megalithcultuur is later in aanraking gekomen met andere, hoogere culturen; zoo zijn volgens Heine Geldern Vóór-Indische elementen aan te wijzen. Verder levert de Pasemah het bewijs van de nauwe verwantschap tusschen de megalithcultuur en de bronscultuur (bronzen keteltrommen!) welke laatste uit Tonkin en omgeving naar den Archipel afzakte, vermoedelijk omstreeks 300 v. C.

Hindoeïsme en Buddhisme hebben ten slotte de megalithische monumenten aangepast (Artja Domas, Kosala, Soekoeh!).

Bij de bergstammen van het vasteland van Zuidoost-Azië en bij de niet-Mohammedaansche en niet-Hindoeïstische volken van den archipel vindt men in de kunst nu twee stijlen, namelijk „einen vorwiegend plastischen, monumental-symbolhaften und einen vorwiegend ziechnerischen, ornamental-phantastischen". De monumentale stijl (Nias) wordt toegepast bijna uitsluitend in verband met magie, animisme en voorouderdienst. Het ornament speelt een ondergeschikte rol en bestaat meestal uit geometrische vormen; soms ontbreekt het geheel. Algemeen komen echter voor bepaalde symbolen zooals de runderkop, rozet, vrouwenborsten.

De andere stijl, de ornamentale, vindt men in zijn meest typischen vorm volgens Heine Geldern bij de Dajaks. „Das für sich stehende, ein Sonderdasein führende oder bloss durch mechanische Wiederholung flächenfüllende Einzelmotiv fehlt hier so gut wie ganz. Die verwirrende Mannigfaltigkeit der Einzelheiten ordnet sich zu einer organischen Einheit, zu einem nur schwer in seine Teile aufzulösenden Gesamtornament, in dem Kurven und Rundformen, Spiralen und ihre Derivate, verschlungene, rankenartige Gebilde, Wellenlinien, Flechtbänder, konzentrische Kreise usw. vorherrschen". Verder wijst de schrijver op de voorliefde voor vlakornament en voor beschildering.

De monumentale, symbolische stijl nu behoort genetisch tot de oudere (dus neolithische) megalithcultuur; de ornamentale stijl heeft zich ontwikkeld uit het ornament van den bronstijd, dus uit wat Heine Geldern (minder gelukkig) noemt de Dong-son cultuur. De bronscultuur kende ook megalithen en zoo hebben de beide stijlen zich vermengd, ook op de megalithen zelf. Vandaar dat ten slotte in de Indonesische kunst, die uit deze beide elementen is gegroeid, de toestand zeer ingewikkeld wordt; zoo ontbreken ook in den ornamentalen stijl de symbolen niet. Verder komen dan natuurlijk jongere invloeden tot uiting, onder andere Hindoeïstische, jongere Chineesche, enz.

In het algemeen is echter de onderscheiding tusschen den megalithischen en den ornamentalen stijl zeker zeer juist. Bij den megalithischen stijl is het de bedoeling, enkele symbolen vast te leggen; deze behooren naar den geest zeer zeker bij het monument, doch stylistisch zijn zij er „unvermittelt" als het ware opgeplakt. Bij den ornamentalen stijl is het de bedoeling het voorwerp te

versieren; het beeldhouwwerk past zich als ornament aan bij de vormen van het voorwerp.

Keeren wij nu terug tot onze *sesako*, dan zien wij dat dit voorwerp duidelijk beide stijlen vertoont. Den ornamentalen stijl herkennen wij vooral in de mooie blad- en rankenmotieven van het voetstuk. Het masker en het rozet staan echter „unvermittelt" in het geheel, en maken meer den indruk als symbolen, „suo jure" te zijn afgebeeld. Zij zijn niet als ornament ondergeschikt aan het geheel. Zij behooren dus tot den megalithischen stijl, en inderdaad vinden wij beide symbolen bij vele megalithen op Nias, Soemba, en Centraal-Celebes terug. De slangen eindelijk zijn min of meer tot ornament verwerkt, maar het feit dat hetzelfde dier twaalf maal is afgebeeld doet toch denken, dat het een symbolische bedoeling heeft.

Zoo verraadt deze *sesako* ook in den stijl de verwantschap met de oude megalithische cultuur. Opmerkelijk is het nog, dat bij de andere *sesako* (nr. 611) de megalithische stijl geheel is verdwenen en slechts de ornamentale stijl is overgebleven.

Nu nog iets over de herkomst van *pepadon* en *sesako*. Volgens de verhalen welke Hissing en Aeckerlin uit den mond der Lampongsche bevolking opteekenden zou het gebruik in den Compagniestijd door de Lampongsche afgezanten zijn afgekeken van de Bantamsche Sultans. Dit zou op zichzelf te rijmen zijn met de afleiding van de *pepadon* van den megalithischen steenen vorstenzetel; de steenen zetel van de Bantamsche vorsten is een historisch feit[1]) de steen bestaat nog (fig. 8 en 9). Ook in midden-Java is dit gebruik bekend. Men leze hierover C. Lekkerkerker: *De heilige steenen van Koetagedé* [2]). Ook de dissolith, de combinatie van den liggenden en den staanden steen kennen wij van Java.

Toch rijst de vraag, of de *pepadon-sesako* niet een inheemschen, oud-Sumatraanschen oorsprong heeft. Het is genoegzaam bekend dat de Sumatraansche hoofden gaarne en met trots hun genealogie en hun traditie terugvoeren tot Java, dat dan meestal aangeduid wordt

---

[1]) Zie V. I. VAN DE WALL, *Korte Gids voor Oud-Banten*, Batavia (1931 ? p. 12; G. P. GROENHOF, *Enkele geschiedkundige plaatsen in Bantam, Jaarverslag Topographische Dienst 1919*, II, p. 89 e.v.

[2]) Dit Tijdschrift, LXXVIII (1938), p. 167-191. Zie ook *Megalithic Remains in South-Sumatra* door schrijver dezes, p. 65 en afb. 213; dissolith by Tji Artja, West-Java.

met den roemrijken naam van Madjapahit. Een *pasirah* in de buurt van Lahat vertelde mij bij voorbeeld, dat zijn voorgeslacht uit Madjapahit was gekomen, doch bij nader vragen bleek, dat dit in een tijd moest zijn gebeurd toen dit rijk al lang tot het verleden behoorde.

Men vergete niet, dat de *pepadon* niet eenvoudig een bepaalde vorm van vorstentroon is, maar het stoffelijk symbool van een stelsel, dat diep geworteld ligt in den adat van de Lampongs en ook van aangrenzende streken (Kroë).

En nu is het opmerkelijk, dat de steenen zetel, het oude megalithische monument, ook in Sumatra voorkomt. Ondergeteekende vond een fraai megalithisch monument, bestaande uit een opstaanden steen en daarbij een liggenden steen bij Batoeberak, niet ver van Liwah, ten ZO van het Ranaumeer [1]). Dit monument lag op slechts 20 km afstand van het brongebied van de Wai Oempoe, een zijrivier van de Toeloeng Bawang rivier, (zie kaartje) terwijl Hissink het volgende schrijft: „De descendenten dezer drie broeders" (namelijk Lampong, Madjapahit en Soenda) „nu hielden zich te Segala Berak in het tegenwoordige Belalaw (Benkoelen) op. Bij de uitbreiding van den stam van Lampong zoude een gedeelte naar Moeara Doewa en Kajoe Agoeng (Palembang) zijn afgezakt; terwijl weder een ander gedeelte zich over de tegenwoordige Lampongs zoude verbreid hebben en zoo wordt als eerste plaats van vestiging de streek gelegen aan de Wai Oempoe (zijrivier der Toelang-Bawang rivier) genoemd".

Zoo wordt het dan wel zeer waarschijnlijk, dat die platte steen van Batoeberak, in het gebied waar volgens de overlevering de Lampongers vandaan kwamen, het megalithische prototype is van de *pepadon*; en zoo rijst verder de vraag of de vele dergelijke, min of meer dolmen-achtige monumenten, die ondergeteekende beschreef in de Pasemah en ook in de streek van Moearadoewa, eveneens als vorsten- en voorouderzetels moeten worden opgevat. Onder een enkele van deze steenen werd gegraven doch er werd geen spoor van een bijzetting gevonden; grafmonumenten zijn het dus niet; wel lagen in de onmiddellijke omgeving de mooie steenkistgraven (waaronder een met beschilderingen) en stonden daar opstaande steenen en ook beelden.

---

[1]) *Megalithic Remains*, p. 59 en pl. 190.

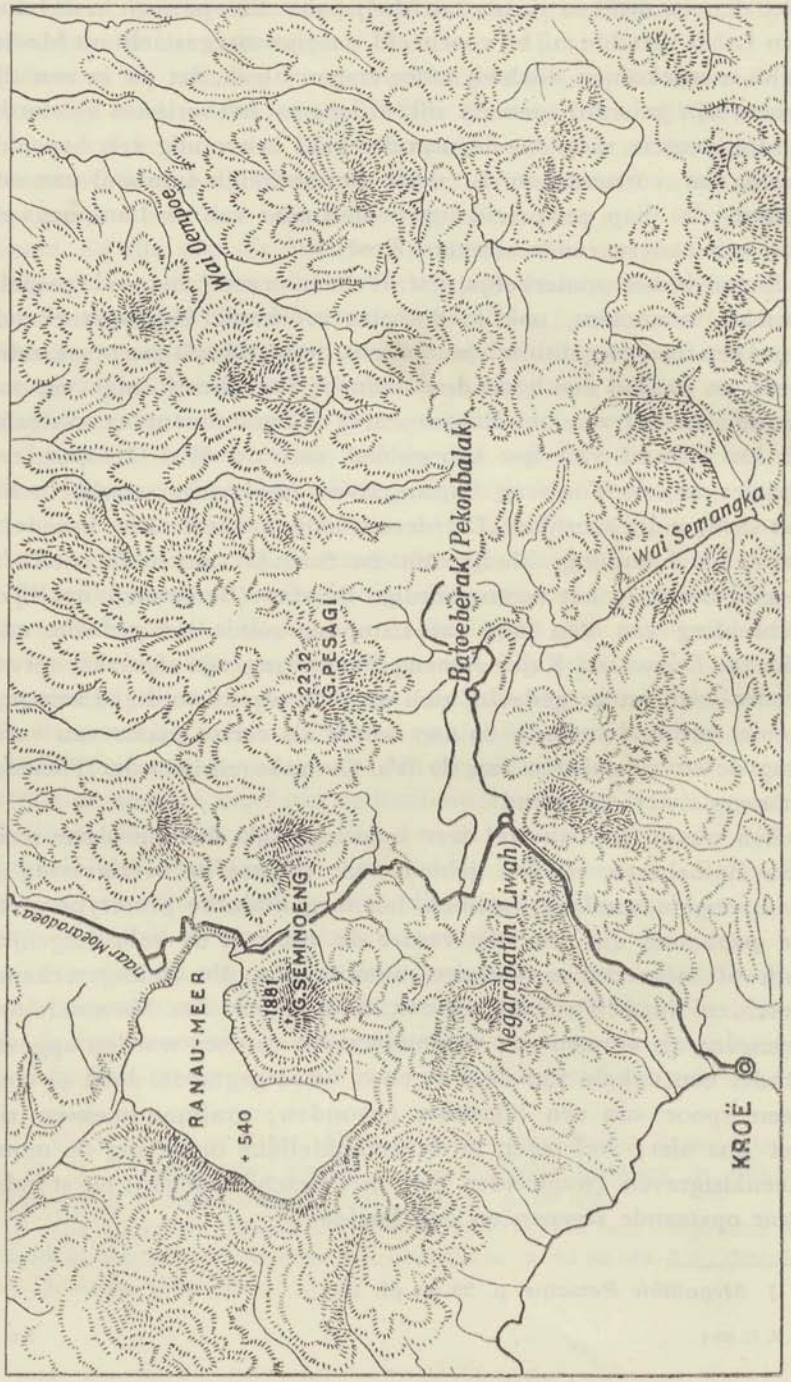
Wai Dempadoea
Batoeberak (Pekonbalak)
Wai Semangka
2232
G. PESAGI
1881
G. SEMINOENG
Negarabatin (Liwah)
RANAU-MEER
+ 540
KROË

Dat niet alleen op Nias, maar ook elders op Sumatra de steenen vorstenzetel in gebruik is geweest, daarvan hebben wij een schitterend getuigenis in de steenen van Koeboerradja bij Fort van der Capellen (fig. 10, 12-13) vroeger ten onrechte o.a. door Kern „Grafsteen" genoemd van Ādityawarman [1]). Krom merkt op „Het is ons nooit duidelijk geweest, waarom deze steen, die allerlei epitheta ter eere van den koning bevat, voor diens grafsteen doorgaat" [2]). Blijkbaar heeft men hier enkele dicht bij elkander gelegen monumenten verward. In een bericht, uit aanteekeningen van den Heer E. Francis, in dit Tijdschrift IV, 1855, p. 549-550, wordt gezegd, dat de p l a a t s koeboer-radja wordt genoemd, en wordt gezegd dat aan de westzijde van de steenen eenige graven zijn, waaronder van een koning, „waarnaar deze plek koeboer-radja wordt genoemd". De steenen zelf zouden heeten „steenen van boven de zon". Zij staan op een soort terras. „Op dit plein hielden de grooten van Lima-kaoem zitting over de zaken van het land en de bevolking".

In de *Notulen B. G. 1880*, p. 9-11 komt een mededeeling voor van den Heer P. H. van Hengst, A. R. van Tanah Datar, over hetzelfde onderwerp. Van Hengst schrijft: „Deze groep" (de steenen nl.) „is bekend onder den naam van *pantjar mata hari* (uit de zon schietende?); wellicht staat die benaming in verband met eene figuur, welke duidelijk op den westelijken der groote steenen te herkennen is, waar ik namelijk de beeldtenis meen te zien van een zon, waaruit een bloem (zonnebloem of lotus?) uitschiet". En verder: Op datzelfde terrein vindt men twee hoopen steenen van verschillende grootte, welke voorheen tot begraafplaatsen van de grooten des lands zouden hebben gediend".

Uit deze beide mededeelingen blijkt dus:

1. Dat het hoofdmonument met de inscriptie ten rechte *pantjar mata hari* heet.
2. Dat het een plaats was, waar de grooten van Lima-Kaoem zitting hielden.
3. Dat op één van de steenen een zon was uitgebeiteld (vergelijk de figuur op onze *sesako*).

---

[1]) KERN, *Verspr. Geschr.*, VII, Amsterdam 1877, p. 213-221.

[2]) *Hindoe-Javaansche Geschiedenis*, 2e druk, 's Gravenhage 1931, p. 413 noot 1.

Of deze vorstenzetel nu door Ādityawarman zelf is opgericht, of dat deze koning een alouden hoofdenzetel heeft bestegen en er zijn naam op heeft laten beitelen, is een open vraag. In ieder geval blijkt, dat de steenen troon ook toen, dus lang vóór den tijd van de in het begin van dit artikel genoemde nauwere relaties tusschen de Lampongs en Bantam, op Sumatra in gebruik was.

Maar hebben die relaties met Bantam dan in het geheel geen invloed gehad op het *pepadon*-stelsel en op de stoffelijke uitdrukking daarvan, den hoofdenzetel? Waarschijnlijk wel. Het *pepadon*-stelsel zal wellicht een opleving hebben ondervonden toen de hoofden van de Lampongs nieuwe rangen en titels kregen van de Bantamsche Sultans. Maar ook met den *pepadon*-zetel vond een vernieuwing plaats.

W. R. van Hoëvell heeft in een serie artikelen in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, XIV, I, 1852 onder den titel *De Lampongsche distrikten op het eiland Sumatra* een nota gepubliceerd, geschreven door J. A. Dubois, die van 1819 tot 1833 het bestuur voerde over de Lampongs. Op blz. 253 lezen wij: „De papadon schijnt eene navolging van den troon der vorsten te wezen, en heeft de gedaante van een langwerpig vierkante voetbank, voorzien van vier stevige voeten, meestal gemaakt uit één enkel stuk zwaar en zeer duurzaam hout, zelden meer dan 9 of 10 duim hoog, 4 voet lang en 3 voet breed." Uit deze beschrijving krijgt men den indruk van een laag, zwaar, massief houtblok, met de blijkbaar korte en dikke pootjes uit één stuk gemaakt. In dit zitblok nu kunnen wij de houten navolging zien van den vlakken steen, den megalithischen zetel, waar de vorsten vroeger op zaten. Zoo beeldt Schröder steenen en houten zetels van Nias af, waarbij de houten zetels denzelfden blokvorm hebben als de steenen. De houten bank daarentegen uit het Museum heeft een heel andere gedaante; hij is niet uit één stuk hout gemaakt maar uit afzonderlijke pooten, regels en planken. Hij is ook tweemaal zoo hoog als die oude, massieve pepadon, namelijk 52.5 cm, dat is bijna 21 duim. Dezen meer modernen, eleganten, misschien ook door Europeesche voorbeelden beinvloeden zetel zullen de Lampongers hebben overgenomen van de Sultans van Bantam als vervanging van het oude houten blok.

Het bovenstaande kunnen wij thans aldus samenvatten:

1. De Lampongers kenden toen zij in hun stamland woonden, in de bergen ten ZO van het Ranaumeer, den megalithischen hoofdenzetel, tevens voorouderzetel. Deze bestond uit een liggenden steen, al of niet met een staanden steen erbij.

2. Deze megalithische hoofdenzetel kwam behalve op Nias ook elders in Sumatra voor, en vormt een gewoon verschijnsel in de Indonesische megalithcultuur.

3. De steenen zetel werd allengs vervangen door een houten zetel; de liggende steen door een houten blok, de staande steen door een houten paal, later door een meer uitgewerkt stuk houtsnijwerk, de *sesako*.

4. De oorspronkelijke staande steen en de latere *sesako* hielden verband met voorouderverereering en phallisme.

5. Het recht om den steenen zetel of de houten *pepadon-sesako* op te richten werd verkregen door het geven van een „feast of merit" waarbij vele karbouwen geslacht werden enz.

6. De relaties met de Bantamsche Sultans in later eeuwen had eenigen invloed op het uiterlijk van *pepadon*-stelsel en *pepadon*-zetel.

Zoo blijkt dan, dat het gebruik van de *pepadon* niet een ietwat kinderachtige ijdelheid van de Lampongers was; niet een naäperij in later tijd door kleine marga-, stam- en dorpshoofden van de vorstelijke gewoonten der Bantamsche Heeren; doch wel de voortzetting van een oeroude traditie waarvan de oorsprong is na te gaan tot in het neolithicum, drieduizend tot vierduizend jaar geleden [1]).

[1]) Vóór het ter perse gaan van dit artikel — een voordracht, gehouden voor de Afdeeling Taal-, Land- en Volkenkunde van het Genootschap op 20 April 1939 — nam schrijver kennis van het werk van Dr. F. M. SCHNITGER, *Forgotten Kingdoms in Sumatra* (Leiden, E. J. Brill, 1939). Op blz. 197 en volgende komt Dr. Schnitger op eenigszins andere gronden tot dezelfde conclusie als schrijver dezes.

Was Pūrṇavarman van Tārumā een saura ?

door

Ir. J. L. MOENS.

In het *Jaarboek 1938* (p. 116 v.) wijdt Stutterheim een vluchtige bespreking aan het bronzen beeld, door mij gepubliceerd in *Çrivijaya, Yāva en Kaṭāha* [1]) en thans ingeschreven onder no. 6363 van de archaeologische collectie van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap. Hij oppert er bezwaren tegen mijn summiere beschouwingen en noemt het een beeld van den god *Çiva* (ibid. p. 138), terwijl ik het een portret-beeld van een *saurarṣi* heette.

Dat ik destijds niet uitvoeriger was, hield uiteraard verband met de omstandigheid, dat het beeld slechts betrekkelijk zijdelings verband hield met het toenmalig onderwerp van onderzoek, t. w. de geografische ligging van eenige oude Rijken in onzen Archipel. Doch wat dwong den geachten opponent zich te beperken tot twee korte alinea's, als zijn iconografische en stijlcritische tegenwerpingen van zoo principieelen aard blijken te zijn? Op even luchtige wijze werd kort daarna [2]) door hem vastgesteld, dat het beeld niet minder dan 6 eeuwen jonger is dan ik had willen doen voorkomen! Het had dan tevens zijn groote beteekenis voor de Javaansche archaeologie verloren.

Ik moge thans het tegendeel bewijzen en hiermede mijne onderstaande uitvoerige beschouwingen rechtvaardigen. Tot recht begrip van het betoog, moge dit vooraf in het kort worden samengevat. Het is in vier onderdeelen gesplitst:

1°. Ter inleiding wordt aangetoond, dat de leden der dynastie van Pūṛṇavarman aanhangers waren van het *saura*-geloof. Dit

---

[1]) Dit Tijdschrift, Deel LXXVII, pl. tegenover p. 446

[2]) *Djåwå*, 1938, p. 301, n. 2.

geschiedt aan de hand van den religieuzen achtergrond der in West-Java gevonden 5e eeuwsche inscripties; de beteekenis-naarden-letter vindt men in Vogel's desbetreffende publicatie [1]). Het spreekt wel vanzelf, dat in evengenoemde sfeer een *saurarṣi* volkomen op zijn plaats zou zijn. Overigens is hiermede een nieuw argument aangevoerd t.w. gelijkheid van geloof, en daarmede de band versterkt, dien ik destijds onderstellenderwijs, op grond van historische en epigrafische aanwijzingen, legde tusschen de West-Javaansche vorstendynastie en de Zuid-Indische, het *saura*-geloof aanhangende, dynastie der Çālaṅkāyana's.

Onafhankelijk van het voorgaande wordt vervolgens aangetoond:

2°. dat het beeld, op iconografische gronden, een *saurarṣi* voorstelt, zelfs in het geheel geen Çiva-beeld kan zijn. Tevens zal daarbij blijken, dat het vermoedelijk een „portret-beeld" is;

3°. dat het beeld èn om de toegepaste giettechniek, èn om stijlcritische redenen, niet is een elfde-eeuwsch Javaansch brons, doch behoort tot de sculpturen der z.g. Amarāvatī-school (2e-7e eeuw).

Op grond van de argumenten sub 2° en 3° zou dan niet alleen Stutterheim's critiek om iconografische, technische en stijlcritische redenen onjuist blijken, doch bovenal zou daaruit, in verband met het sub 1° betoogde, volgen, dat *ṛṣi*-beeld en inscripties van Pūṛṇavarman naar geloofssfeer èn tijd bij elkaar kunnen behooren.

4°. Brengt men ten slotte nog de vindplaats van het beeld in het geding, dan wordt de saamhoorigheid van beeld en inscripties praktisch zekerheid. Het beeld heeft dan alle kans een der leden van Pūṛṇa's dynastie voor te stellen m.a.w. inderdaad een „portret-beeld" te zijn — dit werd sub 2° om iconografische redenen reeds mogelijk geacht — en zulks te eer, wijl er aanleiding te over blijkt te zijn om den stamvader der dynastie speciaal als *saurarṣi* te vereeuwigen. Daaruit zou dan weer volgen, welke vedische *ṛṣi* als het ware automatisch aangewezen is om tot prototype te hebben gediend voor dit oudst bekende Javaansche „portretbeeld".

1°. Laat ons thans het eerste probleem aanvatten en de bewijzen voor het *saura*-geloof der 5e eeuwsche Westjavaansche dynastie opsporen aan de hand der vertalingen van Vogel. Ik moge

[1]) *Publ. Oudh. Dienst*, I. p. 15 vv.

herhalen, dat het voor ons doel noodzakelijk is te speuren naar hetgeen in de inscripties tusschen de regels te lezen valt.

Vangen wij aan met de Tjiaroeteun-inscriptie, gevonden op een grooten riviersteen nabij de samenvloeiing van dit riviertje met de groote Tjisadane.

„Of the valiant (*vikranta*) lord of the earth (*avanipati*), the illustrious Pūṛṇavarman, the ruler of the town of Tārumā, is this pair of footprints, like unto Viṣṇu's".

Hierbij teekent Vogel o.m. aan, dat het zeer goed mogelijk is, dat Kern's idee juist is, dat het woord „vikranta" een toespeling inhoudt op Viṣṇu-Trivikrama [1]), maar dat het wellicht niet zoozeer de koning was, die met Viṣṇu werd vergeleken, als wel dat zijn voetenafdruk even heilig werd geacht als de beroemde voetsporen van den Driestappen-god. Hierin heeft Vogel m.i. het juiste getroffen, zooals nader zal blijken.

Op deze veelzeggende aanwijzing der inscriptie is echter niet verder ingegaan. Ik stel voor dit wel te doen. Men zal in deze vroege inschriften in de eerste plaats te denken hebben, niet zoozeer aan een der gedaanten van Viṣṇu uit de latere epische literatuur of uit de purāṇa's — den Viṣṇu, die als dwerg met zijn reuzestappen den asura Bali voor den mal hield — als wel aan den vedischen zonnegod, die plichtsgetrouw en ordescheppend als Mitra-Varuna dagelijks de drie kosmische stappen deed [2]): de eerste stap van het Oosten der aarde naar het Zenith, de tweede van het Zenith naar het Westen en de derde en grootste stap, van den westelijken rand der aarde naar het Oosten, het beginpunt van zijn kosmischen kringloop. Voor dezen laatsten en wijdsten sprong, die volgens de Veda's „hoog boven het Zenith" wordt gedaan en daardoor onzichtbaar is voor de menschheid op aarde, moet Viṣṇu zich zóó krachtig van de aarde afzetten, dat hij er een diepen voetenafdruk achterlaat. De Rgveda vermeldt nog, dat Viṣṇu bij dien derden sprong den godenhemel — de Sūryaloka of Sūryagṛha — passeert, waar zich devote mannen (na hun dood) in zaligheid verheugen [3]).

---

[1]) MACDONELL, *Vedic mythology*, p. 38, zegt dat het werkwoord *vikram* bijna uitsluitend voor Viṣṇu wordt gebezigd.

[2]) Ibid. p. 38. „In taking his three strides Viṣṇu observes laws" en verder: „Viṣṇu is the ancient germ of order and an ordainer". Evenals Sūrya meet hij de dagen af (p. 31). [3]) Ibid. p. 37 en 167.

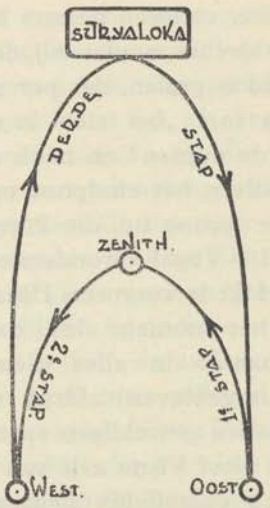

Hoe moeten wij ons dezen vedischen „kringloop" van de zon nu voorstellen? De afstand tusschen de drie vaste punten van de zonnebaan: Oost, Zenith en West, worden in den loop van het etmaal door Viṣṇu in drie reuzeschreden afgelegd (Fig. 1). Overdag doet hij zijn twee zichtbare stappen in de antarikṣa t.w. van het Oosten naar het Zenith en van het Zenith naar het Westen, terwijl hij des nachts de derde stap doet: van het Westen door het hemelruim, hoog over het Zenith heen, terug naar het Oosten, in tegengestelde richting dus van zijn beide dagsprongen. Deze „kringloop" van de zon vertoont derhalve in het Oosten en in het Westen twee scherpe keerpunten!

In het culminatie-punt van zijn nachtelijken sprong passeert hij de Sūryaloka, die uiteraard in de „hemelsche regionen" moet worden gezocht en niet beneden de aarde (in de „helleregionen"), zooals het geval zou geweest zijn, indien hij in dezelfde richting als van zijn beide dagsprongen, zijn weg naar het Oosten had voortgezet. Deze opvatting ligt ten slotte voor de hand, want „la croyance est très répandue, que le soleil refait en secret, avant le jour, le chemin en sens inverse vers son point de départ" [1]).

Er moge terloops worden aangeteekend, dat bovenstaande lezing van het verloop der drie stappen afwijkt van de tot nog toe gangbare verklaringen [2]). Zij zal vermoedelijk juister de oorspron-

---

[1]) HENTZE, *Mythes et symboles lunaires*, p. 29. Ook als Savitṛ in zijn zonnewagen in het Westen is aangekomen, rijdt hij niet door, doch brengt zijn wagen tot stilstand (RV. II, 38, 3) in het keerpunt van zijn baan.

[2]) Opgesomd bij MACDONELL, l.c. p. 38. 1°. The purely naturalistic interpretation, favoured by most European scholars . . . takes the three steps to mean the rising, culminating and setting of the sun. 2°. The alternative view . . . interprets the three steps as the course of the solar deity through the three divisions of the Universe.

kelijke, verloren gegane bedoeling der Veda's weergeven, al ware het slechts omdat bij de geldende opvattingen te veel over het hoofd is gezien, dat per slot van rekening „een stap doen" gelijk staat met „het zich in één richting bewegen tusschen twee bepaalde punten" en noch een ongerichte beweging [1]), noch enkel en alleen het eindpunt van elken stap aangeeft [2]).

De sprong nu, die Pūṛṇavarman te Tjiaroeteun bij zijn crematie deed — Vogel veronderstelde m.i. terecht, dat deze plaats uitermate geschikt is voor een Hindu-Javaansche ritueele lijkverbranding — op het moment dus, dat hem alle aardsche banden ontvielen, evenaarde in alles dien van Viṣṇu. De inscriptie meldt: de (achtergebleven) afdruk van zijn voetenpaar (het tastbare bewijs van dien geweldigen sprong) geleek op die van Viṣṇu m.a.w. het leek alsof Viṣṇu zelf van die plaats was weggesprongen. Pūṛṇavarman's onstoffelijk lichaam volgde op zijn weg naar de zaligheid geheel Viṣṇu's voorbeeld, uiteraard slechts tot aan het hoogste punt van zijn hemelsche baan, de Sūryaloka, „waar devote mannen zich verheugen". Viṣṇu treedt hier duidelijk op als Voorganger, als Verlosser; hij gelijkt in dit opzicht op *Puṣan*, een der vele andere vedische aspecten van den zonnegod. De laatste is de Bevrijder van zonden, de veilige Wegbereider, de Wegwijzer van de zielen der dooden naar het land der Vaderen, zooals *Savitṛ* en *Agni* — mede vedische zonnegedaanten — begeleiders zijn naar het Oord-der-rechtvaardigen [3]). Pūṛṇavarman zaliger had zich, voor zijn sprong naar het hiernamaals, afgezet op den steen in de Tjiaroeteun en dit feit nu is, dank zij de inscriptie, voor het nageslacht bewaard; hij liet er, om zoo te zeggen zijn „eigen" voeten afdruk achter [4]).

---

[1]) Dit brengt men in verband met den wortel *viṣ*, die oorspronkelijk beteekent „actief zijn", waardoor „Viṣṇu" zou zijn de „Actieve" (ibid. p. 39).

[2]) „Viṣṇu's highest step is conceived as his distinctive *abode*. The zenith is the step or *place* of Viṣṇu" enz. (ibid. p. 39).

[3]) MACDONELL, l.c. p. 35.

[4]) Het „afspringen" der zielen van de aarde is ook bij vele Pacific volkeren bekend. In Upolu (Samoa) bevond zich zoo'n „springsteen" voor de zielen, vanwaar zij de in het westen gesitueerde „andere wereld" bereikten. In Anaitum (Papoea) springen de zielen aan het westelijk einde van het eiland in zee. In Erromanga (Nieuw Zeeland) en op de Salomons Eilanden volgen de zielen dan den nachtelijken weg der zon (ROHEIM, *Spiegelzauber*, p. 224).

De inscriptie van Djamboe vertoont eveneens zoo'n voetenafdruk. Bij deze inscriptie — ter herinnering van het *çrāddha*-feest op dien heuvel, dat als gebruikelijk 12 dagen na 's konings crematie zal hebben plaatsgevonden [1]) — kan uiteraard met het afgebeelde voetensymbool niet dezelfde voetenafdruk als bij die van Tjiaroeteun bedoeld zijn [2]); de laatste, ongewoon krachtige indruk in den steen kon immers maar ééns ontstaan. De inscriptie van Djamboe spreekt ook van een *padavimbadvayam* en klaarblijkelijk met opzet niet van een *padadvayam*, zooals in Tjiaroeteun en Kebonkopi het geval is, waar het gaat om de werkelijke afdrukken van een voetenpaar, de eene van Pūṛṇavarman zelf en de andere van zijn krijgsolifant. In Djamboe daarentegen heeft men willen doen uitkomen, dat men er met een bijzonder voetensymbool van Pūṛṇa te doen heeft, n.l. met een, dat (tevens) de praelogische beeltenis (*vimba*) is dier machtige voeten (*pada* beteekent zoowel voet als voetafdruk). Zonder de toelichting van de inscriptie was dit wezenlijke verschil echter niet opgevallen en had men niet geweten dat op dezen steen, inzonderlijk in Pūṛṇa's voeten, de stoffelijke macht van den Vorst van Tārumā werd herdacht. In de hieronder volgende vertaling van Vogel is deze gedachte met een welhaast vanzelfsprekende correctie tot uitdrukking te brengen. Vogel vertaalt:

„Illustrious, munificent and true to his duty, was the unequalled lord of men — the illustrious Pūṛṇavarman by name — who once ruled at Tārumā and whose famous armour (*varman*) was impenetrable to the darts of a multitude of foes. His is this pair of footprints, which ever dexterous in destroying hostile towns, is salutary to devoted princes, but a thorn (*çalya*) to the side of his ennemies".

Leest men nu met de hoogerbedoelde kleine verbetering: „This is the pair of „vimba" of his feet (padavimbadvayam), ever dexterous in destroying hostile towns, salutary to devoted princes, but a thorn in the side of his enemies", dan loopt de zin

---

[1]) Ik maak van de gelegenheid gebruik om een vergissing op p. 443 van mijn opstel over Çrīvijaya te herstellen. Daar zijn n.l. op den 10en regel van boven de namen Tjiaroeteun en Djamboe abusievelijk onderling verwisseld. Dezelfde fout begaat JAYASWAL in zijn *History of India*, p. 248.

[2]) Zooals o.m. VOGEL dacht (l.c. p. 25).

ook beter, want de, op de gewijzigde zinsnede volgende, drie bijstellingen slaan uiteraard op Pūṛṇa's machtige voeten, zooals deze de omschreven eigenschappen bij zijn leven hadden!

Voorts zinspeelt het effect van Pūṛṇa's voeten: „als van een doorn in de zijde van zijn vijanden", op de gelijkenis ervan met *Indra*'s „doorn", diens veelledige, veelpuntige *vajra*, die hij wet als een mes of als een stier zijn hoorns, naar de Veda's zeggen. Pūṛṇa's „vajra", zijn „çalya" zou dus zijn „tienpuntig" voetenpaar zijn! Welk bezwaar zou er ook bestaan tegen deze gelijkstelling, waar in de Rgveda (VII, 34,4) de kracht van Indra's wapen wel wordt toegekend aan de gouden armen (met handen) van Savitṛ, dien jeugdigen god, die tot daden „prikkelt". De toelaatbaarheid van de vergelijking van een handen- of een voetenpaar met een (dubbele) vijfpuntige *vajra* wordt overigens aanstonds duidelijk, zoo men zich de handen of voeten met uitgespreide vingers of teenen niet naast elkaar denkt, doch met de polsgewrichten of de hielen tegen elkaar aan!

Ik moge ten slotte nog opmerken, dat de vergelijking eensdeels van den afdruk, veroorzaakt door Pūṛṇa's onstoffelijk voetenpaar, met dien van *Viṣṇu* (Tjiaroeteun), anderdeels van zijn stoffelijk voetenpaar met dat van *Indra* (Djamboe) geheel in het karakter dezer beide zonnegoden opgesloten ligt. Is de vedische *Viṣṇu* de min of meer tot godheid personifieerde zon, Indra is boven alles de vergoddelijkte held, de vorst, de usurpator, met alle menschelijke feilen behept, zooals de Rgveda niet nalaat naar voren te brengen. Het raadsel van de voetafdrukken van Tjiaroeteun en Djamboe — „a peculiar case which is not easy to explain" (Vogel, o.c. p. 20) — mag, op grond van het bovenstaande, opgelost heeten. Ook het feit, dat zij volgens Vogel (ibid. p. 16), worden „ascribed to an apparently historical and contemporaneous personage", terwijl zij „in India proper invariably are believed to be the vestiges of divine or deified beings, such as Viṣṇu or Buddha", heeft thans niets vreemds meer.

Mede spreekt het van zelf, dat de overige, in de beide inscripties gebezigde vorstelijke epitheta dezelfde zullen zijn als die van den sectarischen Oppergod van de stellers ervan. Uit de inscriptie van Tjiaroeteun is reeds gebleken, dat *Viṣṇu* een der aspecten dier godheid is. Doch wie kan deze zonnegod wel zijn, ordescheppend

als *Mitra-Varuna*, die als *Viṣṇu* de drie kosmische stappen doet en — evenals *Pūṣan*, *Savitṛ* en *Agni* — een ware Psychopompos is; dien men devoot moet aanbidden, *bhakti* moet bewijzen en die bovendien blijkt een ondoordringbare wapenrusting te dragen als een echte krijgsgod; die tegelijk milddadig is en plichtsgetrouw, wiens machtige voeten ten slotte niet alleen versterkte vijandelijke steden vernielen, doch ook op vijanden werken als Indra's tienpuntig strijdwapen?

Alvorens hierop te antwoorden, zullen wij nagaan of ons de beide andere inscripties van Pūṛṇavarman nog nieuwe gezichtspunten omtrent dien Oppergod opleveren.

In de inscriptie van Kebon-kopi wordt zijn olifant vergeleken met *Airavata*, het rijdier van *Indra*, dus Pūṛṇa zelf met dit vedische toonbeeld van den onafhankelijken vorst, van den *cakravartin*, die als zoodanig feitelijk reeds de plaats van Dyaus Pitar heeft geusurpeerd, want Indra wordt door niemand geëvenaard, noch in heldenmoed, noch in macht of grootheid. De voetenafdruk van Indra-Pūṛṇa's krijgsolifant is op den geinscribeerden steen mede aangegeven. Deze is blijkbaar bij den dood van zijn krijgsheer eveneens van de aarde „afgesprongen" naar het hiernamaals. Het is voor den Indiër niets vreemds, dat de zaligen hun geliefde rijdier in den hemel behielden om hen daar op dezelfde wijze te dienen als gedurende hun aardsche loopbaan. Daarom zal ook vermoedelijk, bij Pūṛṇa's dood, zijn olifant zijn opgeofferd, aangezien hem toch geen ander meer berijden mocht. Pūṛṇa's olifant volgde dan tevens het voorbeeld van Indra's rijdier, waarop deze godheid ten hemel stijgt, als hij de demonen verslagen heeft [1]), m. a. w. als hij zijn aardsche plicht beëindigd heeft. De nagelaten voetenafdruk van Pūṛṇa's onafscheidelijk rijdier was daardoor even heilig als die van zijn Vorst. Het behoeft dus niet meer zoo moeilijk te zijn „to surmise the motives which may have induced either the King himself or some of his subjects to cause the foot-prints of the royal elefant to be carved in stone" [2]). Hiertoe kan uiteraard de vorst niet zelf last gegeven hebben, als mijn onderstelling juist is.

De inscriptie van Kebon-kopi bevestigt ons, hetgeen de inscriptie

---

[1]) WASHBURN HOPKINS, *Epic mythology*, p. 126.

[2]) VOGEL l. c. p. 21.

van Djamboe reeds deed vermoeden, dat de Oppergod van de Pūṛṇavarmandynastie mede eigenschappen bezit van Indra, den strijdbaren zonneheld. De vedische Indra-Viṣṇu is ook inderdaad de demonenvernietiger par excellence, overwinnaar der autochthone, platneuzige, zwarte Dāsa's of Dasyu's, de vijanden der Ariers. Zij weigerden immers de Arische goden te aanbidden en geschenken te geven aan de priesters, deze twee essentieele deugden der vedische krijgsheeren te vervullen [1]). Indra-Viṣṇu vernietigt in het bijzonder de 98, 99 of 100 versterkte steden van Çambara, juist zooals de Jambu-inscriptie van Pūṛṇa vermeldt: „ever dexterous in destroying hostile towns" (van de inheemsche, „niet-arische" volkshoofden van Suṇḍa!). Pūṛṇa deed dit echter blijkbaar met zijn voeten, hetgeen men van een strijdbare Vikrama-godheid verwachten kon, al melden de Veda's van Viṣṇu deze bijzonderheid niet. Van de jongere purāṇische Viṣṇu wordt daarentegen nog wel bericht, dat hij „by the pressure of his foot" den asura Bali naar de onderwereld zendt [2]) en aangezien deze Trivikrama de reguliere ontwikkeling is, via de Brāhmaṇa's, van den vedischen zonnegod [3]), is het begrijpelijk dat de stellers van de West-Javaansche inscripties deze machtige voeten ook toekenden aan den Trivikrama-Viṣṇu van Tjiaroeteun, speciaal wanneer hij als Indra-Viṣṇu vijandige sterkten vernielt.

In de vierde inscriptie, die van Toegoe, vallen vooral de beide Noordwest-Indische namen op van de Candrabhāgā, langs welke rivier het Mitra-woud gelegen was, waarin Çāmba den eersten Sūrya-tempel Çāmbapura stichtte, en van de Gomatī-rivier, een zijtak van de Indus, in een beroemde hymne van de Ṛgveda vermeld [4]). Zooals deze rivier in latere tijden, nl. in de periode der purāṇa's, in de Ganges valt [5]), de naam dus oostwaarts verplaatst is, zoo zal men de oude Candrabhāgā, thans een der groote rivieren van de Pañjāb, westelijker hebben te zoeken en den „eersten" tempel van den in India doordringenden Sūrya-dienst, wellicht in noord-oostelijk Afghanistan of in de omgeving van Peshawar. Het is immers in de topografia sacra van alle tijden

[1]) KEITH, *Religion and Philosophy of the Vedas*, p. 129.
[2]) G. RAO, *Elements of Hindu Iconography*, I, p. 163.
[3]) MACDONELL, l. c. p. 39. [4]) VOGEL, *Publ. Oudh. Dienst*, I, p. 30.
[5]) VOGEL, l. c. p. 30.

gebruikelijk om, met het voortdringen eener cultuur, de heilige namen over te brengen naar het nieuwe land.

In deze richting moet m. i. de oplossing van de door Vogel geopperde moeilijkheid worden gezocht „to explain for what reason the colonists who settled in Western Java, and whose home-land . . . . must have been the coast of Coromandel, chose the name of a river found in the extreme North-West of the Indian continent and not enjoying any peculiar renown or sanctity". Deze keuze werd uitsluitend bepaald door de „kolonisten" als dragers der naar West-Java overgebrachte zonnekultus, ongeacht het feit of zij zelf uit een andere streek stamden dan het land van de klassieke namen, waar de traditie deze onverbrekelijk aan de zonnekultus bond. Ook voor den naam *Gomati* heeft deze band bestaan. Toen nl. Çāmba zijn Sūrya-tempel had gesticht, bleek geen enkele Indische brahmaan priester van dezen çakischen zonnegod te willen zijn en was Çāmba wel verplicht de noodige *maga*'s-zonnepriesters uit het tamelijk ver westelijk gelegen Çakadvīpa te gaan halen. Daartoe stond hem zijn vader, de zonnegod Kṛṣṇa-Viṣṇu, zijn eigen rijdier Garuḍa af [1]) en een van de namen van dezen zonnegod, die de Heer is van het hoornvee, is *Gopati* of *Gomat*. Het lag dus geheel in de rede, dat de stellers der inscripties, die Pūṛṇa's vader in de inscriptie van Toegoe met *Çāmba* vergeleken, z ij n rivier de *Candrabhāgā* heetten en de rivier, waaraan het kamp van diens met *Kṛṣṇa* vergeleken vader — Pūṛṇa's grootvader dus, den *rājarṣi* — gelegen was, *Gomati* doopten. Deze Gomatī nu, die zijns grootvaders vestiging had bedreigd, was door Pūṛṇa omgelegd, „and now floweth forth, after having been endowed by the Brahmaṇas with the gift of a thousand kine (*gosahasra*)".

De opdracht tot deze vorstelijke gave zou geheel in de lijn van den „Heer van het hoornvee" gelegen hebben ; met d e z e n Gopati echter zou dan Pūṛṇa zelf bedoeld zijn. Hier is ook niets tegen, want de zonnegod Indra-Viṣṇu, met wien Pūṛṇa vergeleken wordt, heeft in zijn verblijf het zich snel bewegende hoornvee. Daarin ziet Macdonell [2]) een symbool van de regenwolken, waarvan deze atmosferische godheid de bewaker (*gopāla*) of de eigenaar (*gopati*)

---

[1]) BHANDARKAR, *Vaiṣṇavism, Çaivism* etc. p. 153.

[2]) MACDONELL, l.c. p. 38.

is en die hij loslaat door de stallen te openen! Het gaat hier dan ook vermoedelijk niet om een reëel koeien-offer, want het offer geschiedde aan de rivier, zooals de bovenaangehaalde slotzin van de inscriptie van Toegoe uitdrukkelijk vermeldt. Het was eer een offer van „waterkoeien" (*apyāh gāḥ*), zooals de Rgveda (IX, 108, 6) ze heet, dat Pūṛṇa-Indra aan de rivier deed brengen; dit ware in dien zin op te vatten, dat hij de rivier Gomatī — deze naam wellicht beter te vertalen met „Waterrijk" en niet met „Rich-in-kine" [1]) — duizendvoudig w a t e r had doen verschaffen bij de ingebruikstelling der rivier-coupure, en wel doordat hij de openingsceremonie — „de opening der stallen" — door de Brahmanen had doen verrichten, zoodat, door hun toedoen als het ware, het groote rivierdebiet de coupure instroomde. In deze richting wijst de ongebruikelijke zegswijze in de inscriptie, nl. dat het offer van de „1000 koeien" werd gebracht d o o r de priesters — zooals eens Bṛhaspati de goddelijke priester, de waterkoeien aanbracht (RV. X, 68, 5) — en niet a a n de priesters, zooals anders de gewoonte was [2]). Van Indra wordt overigens ook nadrukkelijk gezegd, dat „he releases the streams, which are like imprisoned cows", of wel „which like lowing cows flow to the ocean". Indra „won the cows and made the rivers to flow. He dug out channels for the streams with his bolt and let the flood of waters flow in the sea" [3]). In de inscriptie van Toegoe zijn al deze vedische gelijkenissen met de hemelsche wateren, op aarde geprojecteerd en daar wordt Indra's rol vervuld door Pūṛṇavarman, de aardsche heerscher (*narendradhvaja*), die het vlekkelooze water (*nirmalodaka*) aan de liefelijke (*ramya*) Gomatī verschafte en daarna, als een echte Indra-Sūrya, „shines forth by prosperity and virtue" (Toegoe).

Beantwoorden wij thans de reeds gestelde vraag: Wie is de door Pūṛṇavarman aangebeden Oppergod?

Het is wel duidelijk dat het de z o n n e g o d is, want in Tjiaroeteun heeft deze de eigenschappen van den machtigen *Viṣṇu-*

---

[1]) VOGEL, l.c. p. 30.

[2]) Vgl. de opmerking van VOGEL en n. 71 op p. 31 van zijn publicatie. VOGEL's conclusie lijkt mij *hier* dus onjuist: „if a dakṣinā (offer) is mentioned in connection with Brahmans, there can be little doubt, that the latter were the real recipients". In dit bijzondere geval was het tenminste anders bedoeld.

[3]) MACDONELL, l.c. p. 59.

Trivikrama; in Kebonkopi en Djamboe wordt hij vergeleken met den krijgshaftigen *Indra*, den bereden zonnekoning met de volledige wapenrusting aan (= pūṛṇavarman) en in Toegoe vindt men toespelingen op 's vorsten afstamming van *Çāmba*, den *saura*, en *Sūrya-gomat*. Zijn nu de andere qualiteiten, die vermeld worden in de inscripties, alle mede eigenschappen van dien zonnegod en onder welken naam vereenigt deze al de genoemde aspecten? Ik moge in dit verband in herinnering brengen, dat de vedische Indiër zich zijn godheden minder anthropomorf dacht dan bijv. de Grieken deden en dat al de vermelde vedische godennamen in feite meer „aspecten" dan persoonlijke goden weergeven, zoodat ze zonder bezwaar alle gezamenlijk aan éénzelfde Opperwezen kunnen worden toegekend.

Indra, de Heer van den Eigendom (RV. VIII, 14, 1), heeft de, in de inscriptie van Djamboe vermelde, verdienste van het schenken van voorspoed en rijkdommen (*maghavan*), evenals *Sūrya*, al manifesteert Indra dit gewoonlijk meer in „the giving of victory in the strife for cows .... the chief form of property of primitive Indian society" [1]). Speciaal komt deze „milddadigheid" (Djamboe) overeen met zijn aspect van *Pūṣan*, den Heer van den Overvloed, op wien in het byzonder de vereering der Bharadvāja's gericht is [2]). Bharadvāja is een vedische asceet, een der zeven groote mythische Zieners, tot wiens gotra de Zuid-Indische Çālaṅkāyana's zich rekenden te behooren en dus zeer waarschijnlijk ook de Pūṛṇavarmandynastie. Pūṣan nu, is het type van den Goeden Herder, die goederen noch vee ooit verloren doet gaan, en wien het vee heilig is, waarom hij ook de Voortbrenger heet van het hoornvee. Hij is de brenger van welvaart, zooals zijn naam aanduidt (afgeleid van *puṣ*, doen gedijen); zijn gulheid is spreekwoordelijk, hij vloeit over van rijkdom enz. [3]). In de Rgveda (VI, 24, 5) wordt zelfs van Indra gezegd, dat hij een Pūṣan is voor het menschdom. Ook *Savitṛ*, de min of meer verpersoonlijkte goddelijke macht van de zon, wordt in de Veda's om het schenken van rijkdommen aangebeden, evenals de vedische *Sūrya* zelf, met wien Savitṛ veel gemeen heeft en met wien hij ook wel wordt gelijkge-

[1]) KEITH, l.c. p. 132. [2]) Ibid. p. 92.
[3]) Ibid. p. 106-7 en MACDONELL, l.c. p. 35 v.

steld. Wij mogen in dit verband het „vurige" aspect van de zon, het vergoddelijkte offervuur niet vergeten, de vedische *Agni* en de avestische vuurgod *Ātar*. Ook hij bezit, evenals Indra, de qualiteiten van weelde- en lang-leven-brenger, van demonenvernietiger (*rakṣohan*) enz. Zelfs worden Indra en Agni gezamenlijk om rijkdom aangebeden, waarmede de devoten de machtigen in den strijd kunnen overwinnen (RV. VIII, 40, 1). De vereering van Agni hangt direct samen met den Indo-Iranischen zonnedienst, al is zij geheel met de autochthone vuur- en zonnevereering samengegroeid. Agni's meest in het oog springende functie is echter die van het goddelijk priesterschap. Hij is een even groot priester, als Indra een vorst-krijgsman is en heet dan *Bṛhaspati*, de Heer der litanieën, die speciaal Indra dient, als de aardsche priester den vorst. Hij gaat door voor den goddelijken vader van den reeds genoemden *ṛṣi* Bharadvāja. Dit priesterlijke zonneaspect wordt hier speciaal mede vermeld, aangezien het in de lijn ligt van den *cakravartin* Pūṛṇavarman om in zijn vader, den *rājaguru*, en in zijn grootvader, den *rājarṣi*, verschijningsvormen te zien van de priester-gedaante van den zonnegod [1]), zooals in hemzelf, die blijkbaar de eerste werkelijke vorst zijner dynastie was, meer speciaal een incarnatie werd gezien van de *Indra*-gedaante van dien lumineuzen god.

Doch bij geen van deze vedische aspecten van den zonnegod, zelfs niet bij Indra, vindt men het bezit van een wapenrusting bepaaldelijk vermeld, waarop de inscriptie van Jambu in verband met 's vorsten naam den nadruk legt. Wel zijn de dienaren der Āditya's — een verzamelnaam voor de zonnegoden Indra, Sūrya, Viṣṇu, Savitṛ enz. in afwisselende combinaties [2]) — „protected as with armour, so that no shaft can strike them" [3]), doch daarmede zullen de stellers der inscriptie Pūṛṇavarman beslist niet vergeleken hebben. Nu is het wel typisch, dat de zonnegod zelf, deze volledige en feillooze wapenrusting (*pūṛṇavarman*) alleen draagt in zijn Indo-skythische gedaante van Sūrya. De cultus van dezen zonnegod, die met de Çaka's Indië is binnen gedrongen, heeft, dank zij zijne sterk monotheistische en

[1]) Ook Sūrya is in de Rgveda de priester der goden en de goddelijke asceet. [2]) MACDONELL, l. c. p. 44. [3]) Ibid. p. 45.

syncretistische tendenzen, in zijnen Oppergod alle vorenstaande vedische zonneaspecten in zich vereenigd. Bij deze assimilatie is zelfs *Çiva*, oorspronkelijk een fallische maangod, niet vergeten, zooals de Kuṣāṇa-munten van de 1e. eeuw onzer jaartelling reeds kunnen getuigen met hunne afbeeldingen van Çiva in zijn twee- en vier-armige gedaanten, met en zonder stier of drietand en evenmin de krijgsgod *Skanda*, Çiva's — feitelijk Agni's, des priesters — zoon, die in Zuid-Indië als zonnegod nog voortleeft in zijn gedaante van *Subrahmaṇya*. De Indische Sūryacultus kan men met recht de Indo-Skythische Mithra-cultus in Indisch gewaad heeten [1]).

Reeds in de 2e. eeuw vóór Chr. zijn de Çakische Satrapen met hun zonnedienst in Indië doorgedrongen en een eeuw later vindt men ze in de Pañjāb, Kathiāwār en Mathurā. Zij vereerden Mitra-Sūrya als den eenigen God, onder vele echt Indische namen: Sūrya, Āditya, Arka, enz. Hij is de Verlossergod (*mokṣeça*), de oorzaak van de beëindiging der zielsverhuizing; hij verlost de zielen van de devote saura's van de aardsche banden en leidt deze *bhākta*'s naar hun goddelijken oorsprong terug, de Sūryaloka, de Sūryagṛha, waar zij, vrij van alle kwalen, zaligheid genieten en onsterfelijk worden. Hij personifieert de gezamenlijke Āditya's en is de Drie-éénheid Brahmā, Viṣṇu en Çiva. In de oudere opvatting zijn al deze goden, die later zijn verschijningsvormen zijn, door hem geschapen. Zooals wij weten riep ook Çāmba Sūrya, den Zonnegod, aan onder 1000 verschillende namen, eer deze hem verhoorde en hem genas van zijn kwaal.

Mithra-Sūrya nu, als zonnegod der krijgszuchtige Çaka's, krijgt alle attributen van den krijgsgod, den Onoverwinnelijke (*ajeya, ajita, aparājita, jayeçvara* enz.), den Vernietiger van alle vijanden en demonen (als Indra). Hij draagt een wapenrusting (*kavaca, kañcuka, amukta-kavaca*), is voorzien van alle krijgstuig en is vóór alles een vriend der Vorsten. Dit laatste verklaart ook waarom de oorlogzuchtige Çaka's speciaal hem vereerden (en ook Pūṛṇavarman!). Hij is evenzeer de Schenker van rijkdommen (*vasudhātar*); hij is Heer der wereld (*lokanatha, jagatpati*, enz.), Heer van het hoornvee (*gomat, gopati*) en zijn kracht wordt, als bij die der Indische

[1]) Het hier medegedeelde over den zonnegod der Çaka's is geheel ontleend aan SCHEFTELOWITZ, *Mithra-religion der Indoskythen, Acta Orientalia*, 1933, p. 293 vv.

hoofdgoden, door een stier (*vṛṣa, vṛṣabha*) gesymboliseerd. Uit Macdonell's opgaven (*Vedic Mythology*) blijken ook in de Veda's Indra (p. 56), Agni (p. 89) en Sūrya (p. 31) met een stier te worden vergeleken en Rudra zelfs Vṛṣabha te heeten, evenals Çiva.

Het is dus meer dan toevallig, dat al deze epitheta van den Oppergod van Pūṛṇavarman blijken samen te vallen met die van den verindischten Çakischen zonnegod Mithra-Sūrya, die in Pūṛṇa's tijd reeds eenige eeuwen als *Sūrya* in India was vereerd. „*Vikranta*" is hij in de inscriptie van Tjiaroeteun, Pūṛṇa is er, evenals hij, „*avanipati*" (= *jagatpati*), Heer der wereld. In de inscriptie van Djamboe is hij, als de vele geassimileerde aspecten der vedische goden, de Milddadige („*data*"), de Plichtsgetrouwe („*kṛtajña*"). Als de Çakische Sūrya bezit hij een ondoordringbaar harnas („*varman*") en, als deze laatste, is hij met Agni (*puraṃdara*) en Indra (*purbhid*) de Vernietiger van vijandelijke sterkten („*arinagarotsādana*"). In de inscriptie van Kebon-kopi is hij „*jayaviçāla*", „great in victory", als de çakische onoverwinlijke krijgsheer-oppervorst Indra-Sūrya en in die van Toegoe, Indra-Gopati, de Rivierendelver!

Dat deze Çakische invloed inderdaad tot in Zuid-Indië, tot in Veṅgi, het land der Çālaṅkāyana's, gereikt heeft, mag o.m. wel daaruit worden afgeleid, dat bijv. de bouwers van de Nāgārjunikoṇḍa-stūpa, de Ikṣvāku's, een Rājput-dynastie waren van Noordelijken oorsprong; dat giften aan die stūpa bekend zijn van een prinses van Ujjain, de hoofdstad der çakische Westelijke Satrapen en dat men op de reliefs van die stūpa zelfs Indo-skythen vindt afgebeeld in hun eigen karakteristieke Noordelijke costuum [1]), dat Sūrya oorspronkelijk ook droeg, doch dat hij in het warme Zuiden ten slotte heeft afgelegd. Dunnere kleedij, bloot bovenlijf en bloote voeten werden daar zijn reguliere dracht! Ook zijn er tallooze aanwijzingen dat de Amarāvatī-kunstschool in de Kṛṣṇa- en Godavarydelta's, in haar kunstrichting òf rechtstreeks, òf via Mathurā is beinvloed, het machtige kunstcentrum uit den tijd der çakische Kuṣāṇa's.

In dit nieuwe licht bezien mag thans wel bewezen geacht worden, dat het geheele complex van epitheta en de op het eerste gezicht vreemde geografische namen der inscripties, slechts verklaarbaar

[1]) *Annual Bibliography of Indian Archaeology 1927*, pl. VI b.

zijn, indien men aanneemt dat Pūṛṇavarman en zijn dynastie *saura*'s waren, evenals de Zuid-Indische Çālaṅkāyana's [1]).

Het wordt dan welhaast vanzelfsprekend, dat, als zij ook op historische gronden met deze heeren van Veṅgi verwant kunnen zijn, zij eveneens *bappabhaṭārakapādabhakta*'s waren, vereerders van de voeten van hunne (in Indra-Sūrya) opgegane vaderen en dat juist de afdrukken of symbolen van deze voeten ook in drie van de vier bekende inscripties van Pūṛṇavarman zoo'n voorname rol spelen. De overwegende plaats van den krijgshaftigen milddadigen, ordescheppenden zonnekoning-cultuurheros in Pūṛṇa's inscripties duidt ten slotte wel op de onbestreden macht, die deze Indra onder de vorsten in West-Java uitoefende en dan wordt het ook denkbaar, dat de macht zijner dynastie zich bijkans drie eeuwen ongebroken kan hebben gehandhaafd, totdat Çrīvijaya in 686 A.D. Tārumā versloeg, zooals ik reeds vroeger betoogde.

2°. Ten aanzien van het t w e e d e vraagpunt of het gepubliceerde beeld van West-Java de godheid *Çiva* voorstelt, zooals Stutterheim wil, of een *saurarṣi*, zooals ik dacht, moge het volgende worden opgemerkt.

Nadat ik in meergemeld artikel over Çrīvijaya, enz. (p. 443-4) op historische gronden het vermoeden had geopperd, dat de Pūṛṇavarman-dynastie gelieerd kon zijn aan de Zuid-Indische Çālaṅkāyana's, die *Sūrya*-vereerders waren, dus ook Pūṛṇa's geslacht dit geloof beleden kon hebben — hetgeen hierboven is uitgewerkt — vervolgens Kern's waarschuwing had herhaald, dat de vergelijking van Pūṛṇa's voetenafdrukken met die van Viṣṇu, niet insloot dat Pūṛṇa een Viṣṇuit was (p. 444), vervolgde ik (p. 445):

„Ten slotte moge bijgaande afbeelding volgen van een vroeg bronzen p o r t r e t b e e l d (votiefbeeld?) v a n e e n v o r s t e l i j k *ṛṣi*" (gespatieerd t.b.v. het onderstaande betoog) „met ontbloot bovenlijf, zonder kastekoord en met een sarong [2]) aan, de oorringen van Āditi dragende en verder de zonnediadeem (kirīṭa) in

[1]) Deze vereerden den God Citrarathasvamin; dit lijkt mij speciaal een vorm van Indra-Sūrya te zijn, want Indra gaf van alle *gandharva*'s de voorkeur aan Citraratha, Indra's speciale volgeling, den bouwer van Indra's lusthof Caitraratha (Vgl. WASHBURN HOPKINS, *Epic Mythology*, p. 154).

[2]) Het is ten rechte een om de beenen geslagen *kain*.

den hoogen haartooi en het vierbladige çrīvatsajuweel van Viṣṇu". In den noot op dezelfde pagina vulde ik dit aldus aan:

„Het op de foto's slecht zichtbare derde oog van Çiva is niet geheel verklaarbaar, doch aanbad Kṛṣṇa niet Çiva, toen hij hem om een zoon (Çāmba) smeekte? Als men verder bedenkt, dat Agni, de goddelijke vuurpriester, „wiens wet de wet des priesters is", de schakel vormt tusschen Çiva met Viṣṇu en Sūrya, mag men dan niet veronderstellen, dat dit beeld van den saurabhākta, den rājaṛṣi en guru [1]) (den priestermagier van den Sūrya-dienst) uit de inscripties, i.e. Pūṛṇavarman's grootvader" — ook hier weer gespatieerd t.b.v. hetgeen volgt — voorstelt?"

Men zal zich vergeefs afvragen, hoe het mogelijk is, dat uit bovenstaande mededeelingen Stutterheim kan gelezen hebben (*Jaarboek 1938*, p. 116):

„Ir. Moens wijdt er ter plaatse een korte beschouwing aan, waarbij hij tot de conclusie komt, dat het beeld een Wiṣṇu voorstelt" (spatieering van mij), en deze opmerking vervolgt met:

„Intusschen moet ondergeteekende bekennen, dat het derde oog van het beeld, alsmede de naar boven en vervolgens naar achteren opgemaakte ascetenhaartressen onmogelijk met Wiṣṇu in verband gebracht kunnen worden" (spatieeringen van mij), „zonder in conflict te geraken met hetgeen de Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis omtrent de uitbeelding van Wiṣṇu en Çiwa op Java ons heeft geleerd. Zij zijn beide vaste kenmerken van Çiwa". Het beeld stelt dan ook volgens hem een Çiva voor (*Jaarboek 1938* p. 138).

Deze averechtsche voorstelling van zaken kan niet door den beugel; dat zij in het *Jaarboek* kon verschijnen en daarmede een officieel cachet verkrijgen, valt te meer te betreuren.

Ik moge thans het beeld uitvoeriger beschouwen en aantoonen, dat bovendien de naar voren gebrachte tegenargumenten, die van een onvoldoend iconografisch inzicht getuigen, den toets der critiek kwalijk kunnen doorstaan.

[1]) De woorden „en guru" zijn in den oorspronkelijken tekst abusievelijk blijven staan; zij hooren er niet, doch moesten hier uiteraard weer worden herhaald.

Een *jaṭāmakuṭa* zou inderdaad zonderling staan bij een godenbeeld van *Viṣṇu*! Het lijkt echter geheel voor de hand te liggen, dat een *rājarṣi*, een vorstelijke asceet, zooals ik het beeld heette, zich met asceten-haartressen siert! Voorts is in de Indische iconografie (waaraan de Hindu-Javaansche alles te danken heeft en waarvan zij in dit geval ook niet afwijkt) behalve voor *Brahmā*, den vergoddelijkten priester, en *Çiva*, deze haartooi als regel ook bepalend voor *ṛṣi*'s [1]). Zelfs, indien deze ṛṣi's incarnaties zijn van *Viṣṇu* of tot viṣṇuitische sekten behooren! Ik moge opponent bijv. verwijzen naar Kapila en Vyasa, ondergeschikte avataren van Viṣṇu [2]) en naar de asceten Nara en Nārāyana, volgens het Çāntiparwa van het Mahābhārata vorige incarnaties van Arjuna en Kṛṣṇa, die behalve de *jaṭāmakuṭa* nog het *çrīvatsa*-kenteeken dragen [3]). Deze beide *vaiṣṇava*-asceten komen ook voor op het prachtige relief van den Viṣṇu-tempel van Deogaṛh (± 600 AD) en dragen er resp. de *jaṭāmakuṭa* en *jaṭābandha*-coiffure, een variant van de eerste [4]). Eerstgenoemde, door een onversierde band opgehouden coiffure is, behoudens eenige aan weerszijden aan den dag tredende tressen van het door de recht opgaande haarstrengen bedekte deel van deze haardracht — welke versiering bij ons beeld vervangen is geworden door de rijkversierde zijstukken van de diadeem — praktisch dezelfde als die van ons beeld; zij gelijkt er althans veel meer op dan de door Stutterheim ter vergelijking aangetrokken uitgesproken conische coiffure van het elfde-eeuwsche Oost-Javaansche beeld [5]). Ook de typische, uit de *jaṭāmakuṭa* van Deogaṛh los op de schouders vallende lokken mist Stutterheim's voorbeeld en treft men bij ons beeld aan, evenals overigens bij de oudere Midden-Javaansche beelden. De achter deze hoofdfiguren staande asceten dragen op het relief van Deogaṛh dienzelfden jaṭāmakuṭa! Ons beeld zou derhalve, vanwege het viṣṇuitische borst-juweel eer een *vaiṣṇavaṛṣi* kunnen zijn, indien het niet het 3e oog had!

Ten aanzien van het evengenoemde borst-juweel moge nog worden aangeteekend, dat het bij ons beeld wellicht beter het

---

[1]) G. RAO, *Elements of Hindu Iconography*, I, p. 96: „Their heads carry jaṭāmakuṭa, which is characteristic of ṛṣis in general".

[2]) Ibid. I, p. 247 en 250. [3]) Ibid. I, p. 275.

[4]) SHASTRI, *Identification of a relief* enz. *Acta Orientalia*, 1934, p. 16 v., met foto. [5]) *Djåwå*, 1938, plaat 6 (zie foto hierachter).

kaustubhamaṇiratna dan het *çrivatsa*-juweel geheeten kan worden. Doordat beide gewoonlijk tezamen gedragen worden — het laatste als een soort sierlijk litteeken op de rechterborst of op het borstbeen, het eerste als juweel in een collier, al of niet gecombineerd met het dan als ruitvormige, vierbladige bloem gestyleerde kenteeken — is de naamsverwarring dezer beide typische kenmerken van Viṣṇu en zijn avataren verklaarbaar. Het *kaustubha*-zonnejuweel kwam bij het karnen van den oceaan te voorschijn en Viṣṇu wordt om het dragen ervan in de epische literatuur gewoonlijk „de met de schitterende *kaustubha*-parel bekleede" geheeten [1]). Het *çrivatsa*-litteeken daarentegen is door de natte hand van Bharadvāja ontstaan of door Çiva's drietand [1]). In dit opzicht is het wel merkwaardig dat in het eene geval een vuurpriester (zoon van Agni-Bṛhaspati) en in het andere het drievlammen-symbool van Çiva als ontstaans-oorzaken worden vermeld, terwijl *vatsa* (kalf) in de Veda's *Agni*'s jonge gedaante voorstelt [2]).

Beide symbolen wijzen wel duidelijk op hun oorsprong in de zonne- en vuurkultus en karakteriseeren daardoor den drager ervan. Bij ons *ṛṣi*-beeld lijkt het er veel op, dat de strakke ruitvormige vierbladige *çrivatsa* als juweel wordt gedragen, tenzij de centrale parel in het midden het *kaustubha*-juweel mede weergeeft. In ieder geval zou het voor een *saurarṣi* zeer toepasselijk zijn om beide symbolen inéén te dragen.

Voor *ṛṣi*'s in het algemeen, doch in het bijzonder voor *çaivarṣi*'s is, behalve de *jaṭāmakuṭa*, nog het witte kastekoord voorgeschreven [3]), het dragen waarvan echter eerst in de stijl-systematiseerende Guptaschool (4e tot 7e eeuw) bindend schijnt te zijn geworden. Indien ons beeld derhalve om zijn derde oog iets met Çiva uitstaande zou hebben, en dus hoogstens een *çaivarṣi* zou moeten zijn, zou het, alleen al op grond van het gemis van het kastekoord, zoo al niet van vóór den Gupta-tijd, dan toch niet van zoovele eeuwen later kunnen dateeren, dat Stutterheims terugwijzing naar de elfde eeuw eenigen zin zou kunnen hebben. Ik moge hem overigens in gemoede afvragen, of hij wel eens een elfde eeuwsch

---

[1]) WASHBURN HOPKINS, *Epic Mythology*, p. 205.

[2]) MACDONELL, l.c. p. 89. Ook wordt Agni in de Ṛgveda als Sūrya geboren (X, 88, 6).

[3]) G. RAO, l.c. II, p. 276. Dit geldt ook voor Brahmā, vgl. p. 504.

West-Javaansch bronzen portretbeeld in Amarāvatī-stijl
(hoog 24,5 cm.)

Elfde-eeuwsch Oost-Javaansch beeld.

Çiva-beeld heeft gezien, zonder kastekoord, doch mèt het zonnejuweel op de borst, zooals ons beeld aangeeft!

Het derde oog van het beeld was mij evenmin ontgaan als de ascetenhaartooi. Een beeld met *jaṭāmakuṭa* en derde oog stelt echter niet steevast een *Çiva* voor! Çiva, het prototype van den manlijken maan, bezit het drietal oogen, zooals elk maanmythisch wezen drie beenen, drie hoofden, drie vingers enz. kan verkrijgen. Toen de zonnekultus zich van Çiva had meestergemaakt — hierin is de zon, het kosmische vuur, het manlijke element — werd het „derde" oog zijn „eenige" zonneoog en was hij door dit centrale zonnesymbool op zijn voorhoofd geteekend, op de wijze als reeds van ouds de Zuid-Indische *saura*'s gekenmerkt waren door de „circular spot of red sandal" [1]). In de epische literatuur heet het dan ook, dat „Çiva's third eye is like a sun on his brow" [2]). Het is het ééne oog van *Sūrya*, het „Alziende Oog" van dezen „Heer der Oogen", zooals de Veda's Sūrya heeten [3]). Sūrya zelf is overigens het „Oog" van Mitra-Varuna, evenals in de Avesta de zon (*hvare* = vedisch *svar*, waarvan de naam Sūrya is afgeleid) het „Oog" is van Ahura Mazda [4]). Ook in de latere purāṇa-literatuur zijn nog resten hiervan te vinden. Çiva verkreeg n.l. zijn derde oog, toen Pārvatī spelenderwijs zijn beide oogen bedekte en de wereld in duisternis werd gehuld; Çiva verdreef die weer „by the fire bursting out of his forehead, on which a third eye, as luminous as the sun was formed [5])". Het was ook met dit ééne, vuurschietende zonneoog dat hij Kāma verbrandde! Daarom wordt nog wel eens aan den Zuid-Indischen priester-krijgsgod *Subrahmaṇya* (Skanda), wiens geboorte- en huwelijksritueel resp. door de vuurpriesters Agni en Bṛhaspati werden verricht, dit „ééne" oog toegekend, aan hem, die een der jongere gedaanten is van den eerste-eeuwschen Sūrya-Skanda, den Oorlogsgod. Evenzoo werd dit extra-oog toegekend aan *Brahmā* en *Viṣṇu* bij de *sūryaçaiva*'s [6]), voor wie Brahmā, Çiva en Viṣṇu slechts verschijningsvormen zijn van Sūrya(çiva).

---

[1]) BHANDARKAR, l.c. p. 152. In het Mahābhārata lezen wij (XII, 284, 16): „De aanbidders van de zon vereeren U, o Çiva, bij het aanbidden van de zon". [2]) WASHBURN HOPKINS, l.c. p. 220. [3]) MACDONELL, l.c. p. 30. [4]) Ibid, p. 31-32. [5]) G. RAO, l.c. II, p. 49.

[6]) Vgl. o.m. GORIS, *Bijdrage tot de kennis der Oud-Jav. en Balineesche theologie*, p. 40-41.

Het behoeft op grond van bovenstaande uiteenzettingen wel niet meer te verwonderen, dat het beeld van onzen *ṛṣi*, dat alle karakteristieke zonne-symbolen vertoont: *jaṭāmakuṭa* van den zonnepriester, het centrale zonneoog, de zonnediadeem en het *kaustubha*-juweel, een *saurarṣi* verbeeldt.

Stelt het beeld nu een vergoddelijkte mythische *ṛṣi* voor, of is het de afbeelding van een menschelijken asceet m.a.w. een „portretbeeld?" Door het ontbreken der attributen-dragende armen, valt dit alleen nog maar af te leiden uit het dragen door den uitgebeelde van de typisch Inheemsch-Javaansche beenbekleeding, de in den geplooiden rand op het linkerbeen eindigende kain, totaal afwijkend van alle bekende — ook Zuid-Indische — beelden van vergoddelijkte Zieners. Het zou dan tevens het oudst bekende Javaansche portretbeeld zijn.

Ook de vraag, of in Zuid-Indië reeds in de 5e eeuw „portretbeelden" werden vervaardigd — Pūṛṇavarman's familie zou dit gebruik dan uit haar stamland overgebracht hebben — moet bevestigend beantwoord worden. Het oudst aanwijsbare, door de inscriptie daarop dateerbare portretbeeld, dat in Veṅgi is gevonden, bevond zich in de ruinen van de Amarāvatīstūpa. Het is een 2e. eeuwsche afbeelding van een der Āndhra-koningen, die zoo vorstelijk hebben bijgedragen aan de verfraaiingen van die stūpa [1]). De vorst is er als adorant afgebeeld en, evenals ons beeld, op bloote voeten staand, met naakt bovenlijf en een, door een buikgordel bevestigde beenbekleeding van dunne stof dragend, geheel overeenkomstig de eischen van het klimaat.

---

[1]) ARAVAMUTHAN, *Portrait sculpture in South India*, 1931, p. 17-18. Dicht bij Mathurā is het oudste Indische portret gevonden nl. dat van Kaniṣka, zooals de op het beeld aanwezige inscriptie uitwijst. Ik moge hier nadrukkelijk herhalen, hetgeen ik reeds in 1918 (*Hindu-Javaansche portretbeelden*) betoogde: het zijn geen portretten in Westerschen zin, doch psychische gelijkenissen! *Gombaz* (l.c. p. 116) bevestigt dit in 1937: „Ces effigies de personnages historiques . . . sont à signaler, plutôt par leur caractère exceptionnel, que pour une recherche très problématique de ressemblance individuelle et il est peu probable que ce soient des véritables portraits". Uiteraard is dit laatste niet uitgesloten, doch een eisch is het geenszins! Men vergelijke de door mij reeds bij herhaling vermelde bijzettingsbeelden in de gedaanten van Bhairava, Nandi, Garuḍa, enz.

3°. Thans moge tot het derde onderdeel van dit betoog worden overgegaan n. l. de dateering van het beeld op grond van de toegepaste bronsgiettechniek en de stijlkritiek.

Het beeld noemde ik in mijn vorig opstel „hol-gegoten", in tegenstelling tot de min of meer „massief-gegoten" bronzen Javaansche beelden. Wellicht heeft Stutterheim over deze opmerking heen gelezen. Anders had hij zichzelf wel eerst eens afgevraagd, of er elfde eeuwsche Javaansche bronzen beelden van deze kleine afmeting bekend zijn, die op overeenkomstige wijze zijn vervaardigd, vóór hij tot zijn overijlde conclusie was gekomen. Mij is slechts één ander beeld bekend, dat op Java is gevonden en dat ook bestaat uit een zeer dunne laag brons, gegoten over een gietaarden kern, een techniek, die bijv. in Siam veel langer is voortgezet dan hier [1]). Zij vereischt grootere technische vaardigheid, terwijl de besparing aan brons bij kleine beelden zóó minimaal is, dat alleen de macht der traditie deze moeilijke techniek kan hebben doen voortbestaan. Het bedoelde beeld, een staande Buddha, heeft ongeveer de dubbele grootte van ons beeld en is in Oost-Java (in het Djembersche) gevonden; het is de welbekende Buddha uit de collectie Broekveldt. Het dateert naar algemeen gevoelen uit de 5e of 6e eeuw [2]) en zou dan uiterlijk één eeuw jonger zijn dan de West-Javaansche *saurarṣi*. Het draagt in de wijze van drapeeren van zijn monniksgewaad de duidelijke kenteekenen van de Anurādhapura- of de Amarāvatī-school. Deze scholen hebben, zooals bekend, nauwverwante stijlen opgeleverd, dank zij het innige contact tusschen Ceylon en Veṅgi, dat sedert de eerste eeuwen onzer jaartelling heeft bestaan. Dat het beeld uit Zuid-Indië of Ceylon zou geimporteerd zijn, zooals

---

[1]) Men vergelijke de voordracht van BERNET KEMPERS in *Indian Art and Letters*, IX, p. 92 v. Men zie vooral de afbeeldingen op plaat 7 en 8, welke laatste de techniek der Midden-Javaansche beelden uit de 8e eeuw en later weergeeft en stelle zich daartegenover voor, de giettechniek vereischt voor den 5en of 6en eeuwschen Buddha van Badullā (Ceylon), plaat 296 bij COOMARASWAMY, *Geschichte der Indischen und Indonesischen Kunst*. Door het verloren gaan van den gietaarden kern komt de minimale dikte van de bronslaag van dit beeld duidelijk tot uiting.

[2]) Vgl. BACHHOFER in *Ost-Asiatische Zeitschrift*, 1934, p. 11.

door sommigen op grond van de rijzige gestalte en de gelaatsuitbeelding wordt vermeend, is uiteraard mogelijk, hoewel niet met zekerheid te bewijzen. Evenmin als overigens de dateering ervan anders is vast te stellen dan op stijlcritische gronden.

De uitbeelding der o o g e n van dezen Buddha van Djember, die reeds het vaste kenmerk der Gupta-kunst (4e-7e eeuw) dragen, nl. de duidelijke markeering van het geloken bovenooglid — naarmate men later in de Gupta-periode komt, wordt steeds meer de oogappel bedekt, totdat er nauwelijks een spleet overblijft — is geheel overeenkomstig den eisch, om de houding van „innerlijke aanschouwing" weer te geven [1]). Deze „Gupta-oogen", die aan het Gandhāra-type nauw verwant zijn, vindt men eveneens bij den vroegstens 6e eeuwschen steenen Buddha van Palembang [2]) en overigens zijn zij regel bij de latere Hindu-Javaansche beelden van niet-demonisch type [3]). In tegenstelling daarmede geeft onze *saurarṣi* de primitief-starre open oogen weer, in één horizontale lijn geplaatst, praktisch zonder oogleden en met wenkbrauwen, die door een enkele groef zijn aangegeven, geheel in den geest van het vermoedelijke portretbeeld van den Singhaleeschen Açoka, Duṭṭha Gāmini, uit de 3e eeuw [4]). Ook is het gelaat ronder dan dat van den Djemberschen Buddha, doch de neus is even Indisch-spits aangegeven en de dunne lippen zijn nog iets meer prominent. De gelaatsuitdrukking ademt over het algemeen nog duidelijk een ouderen geest dan dien der Zuidelijke Gupta-traditie, al valt de vervaardiging van het beeld binnen de tijdsperiode dier machtige Indische dynastie. De Amarāvatī-school heeft overigens gedurende

---

[1]) Vgl. GOMBAZ, *L'Inde et l'Orient classique*, 1937, p. 113, zie ook p. 112.

[2]) Deze dateering van het beeld is ontleend aan mijne onderstelling, dat de Kauṇḍinya's van Palembang eerst nà 500 AD van hun stamland zijn uitgeweken en dan aldaar in 517 AD uit de Chineesche Kronieken bekend zijn.

[3]) Vgl. Ook het door STUTTERHEIM ter vergelijking aangetrokken 11e eeuwsche beeld van Belahan.

[4]) COOMARASWAMY, plaat 294. Ook de Ceylonsche Buddha van diezelfde periode, op pl. 23, afgebeeld bij COHN, *Buddha* enz., geeft dergelijke oogen aan; verder de bekende 3e eeuwsche Campa'sche Buddha van Dong Duong, bij COOMARASWAMY op plaat 342 afgebeeld en ten slotte de door Bosch (Dit Tijdschrift, 1933) besproken Buddha van Celebes' Westkust, die de auteur voorzichtigheidshalve dateert tusschen de 2e en de 7e eeuw.

de geheele Gupta-periode nog sculpturen geproduceerd in haar eigen, door de Gandhāra-school beinvloede stijl.

De reeds besproken groote gelijkenis van de *jaṭāmakuṭa* van ons beeld met die van den *ṛṣi* Nara van den Gupta-tempel van Deogaṛh (± 600 AD) zou er slechts op wijzen, dat in de beide scholen — en bij de Gupta-beelden nog in de 6e, begin 7e eeuw — dat type ascetencoiffure gebruikelijk was.

Hoewel de bloemrozetten, die Stutterheim's elfde-eeuwsche reliefbeeld op haartooi en armen vertoont, niet de minste gelijkenis vertoonen met het strakke *kaustubha*-juweel, noch met de typisch bewerkte rhombische versieringen van diadeem en buikgordel bij den *saurarṣi*, doch veeleer overeenkomen, ja zelfs identiek zijn, met Balische bloemrozetten op het meest moderne beeldhouwwerk, dateert hij niet zijn beeld in de 20e eeuw, doch den *saurarṣi* in de elfde eeuw. Beide dateeringen zijn uiteraard even onjuist en deze wijze van conclusies trekken vloeit zeker niet voort uit de leer der stijlkritiek. Evenmin overigens als die ten aanzien van de volgende versiering.

De oorringen van zijn elfde-eeuwsche beeld en die van den *saurarṣi* zijn gelijk en ook daarom is, volgens hem, de *saurarṣi* een beeld uit de 11e eeuw! Zou de geachte opponent even vlot tot deze conclusie zijn gekomen, als hem bekend ware geweest, dat dezelfde primitieve oorringen reeds in de vroegste eeuwen onzer jaartelling werden gedragen? Het zijn zelfs vermoedelijk praehistorische oorversieringen, doch wij bezitten geen afbeeldingen van de dragers dezer zware, gladde oorringen vóór de 2e of 3e eeuw na Chr. Stutterheim overtuige zich van dit laatste door Bachhofer's *Früh-Indische Plastik* er op na te slaan en speciaal te letten op de oorringen: van de adoranten op de 2e eeuwsche pilaster op plaat 111; van de beide voornaamste personen op plaat 117 (Musikalische Unterhalting, 2e eeuw); van de adoranten van den Buddha en van het Rad der leer op plaat 129 (2e eeuw), om slechts de duidelijkste te vermelden en bij Amarāvatī-sculpturen te blijven! Bovendien draagt onze *saurarṣi*, als een onvervalschte Zuid-Indiër, nog een tweede ring in elk oor en wel in den bovenoorschelp, welke ring men vergeefs bij Stutterheim's voorbeeld zal zoeken.

Het mag wel zonderling heeten dat dergelijke toevallige, niet

de stijl bepalende gelijkenissen zijn samengevoegd tot een stijlcriterium. Letterlijk aangehaald zeide Stutterheim [1]: „Een duidelijk voorbeeld" — van het voorkomen van gelijk ornament als van onzen *sauraṛṣi* bij andere Javaansche beelden — „is het goud-zilveren plaatje van Belahan: daar vinden wij geheel dezelfde bloemrozetten in den haartooi en aan de armbanden, als welke bedoeld brons kenmerken. Meer nog, in de ooren worden dezelfde gladde oorringen gedragen, die bij no. 6363 de aandacht trekken, terwijl ook de haartooi volgens hetzelfde principe is opgemaakt".

Zien wij de beide beeldwerken naast elkaar, dan valt reeds bij een oppervlakkige vergelijking op, het sprekende onderscheid tusschen de strakke, archaische totaalindruk van het *sauraṛṣi*-beeld, tegenover de weeke, op het autochthoon-primitieve teruggevallen, overladen compositie van het beeld van Belahan met de uitbundige lussen- en slippenversiering der beenbekleeding! Stutterheim echter vervolgt: „Zien wij ten slotte nog, dat de aanduiding der kleedplooien geheel als bij no. 6363 door sterke reliefwerking opvalt, dan moeten wij rekening gaan houden met het feit, dat juist in Erlangga's tijd de cultuur van West-Java een opleving heeft gekend. Ik zou bij zulke geringe overeenkomsten met Indische stijlen uit de 4e en 5e eeuw, doch bij zulke sterke trekken van verwantschap (*sic*!) met het plaatje van Belahan uit de 11e eeuw, dan ook eerder willen veronderstellen, dat no. 6363 uit de periode van Koning Jayabhūpati van Suṇḍa dateert". Wij weten echter niets van deze periode af, noch ook van beeldwerken uit dien tijd [2].

---

[1]) *Djâwâ*, 1938, p. 301 n. 2.

[2]) Wij weten van Jayabhūpati van Suṇḍa slechts het volgende:
Hij heeft ons een in Oud-Javaansche taal gestelde inscriptie nagelaten van 1030 AD, vermeldende zijn volledigen naam en inhoudende een verbod om visch te vangen in de omgeving van een Sang Hyang Tapak, een geheiligde Voetprent (KROM, *Hindoe-Jav. Gesch.*, 2e. dr., p. 260). „Men herinnert zich, dat juist in West-Java zich ook de oudere voetafdrukken van Pūṛṇavarman bevinden en dit soort aanduidingen van een geheiligde plaats dus in de Suṇḍa-landen reeds eeuwen bekend was" (ibid. p. 261). Uit de eerste paragraaf van dit opstel weten wij thans wat voor soort „geheiligde plaatsen" bedoeld kunnen zijn. De humoristische zijde van Stutterheim's opmerking nu is, dat juist uit Jayabhūpati's namen kan afgeleid worden, dat deze zich nog verwant achtte aan de roemruchte dynastie der Pūṛṇavarman's, want hij noemt zich *Wiṣṇumūrtti*

De zoo juist aangehaalde slotwoorden van opponent zijn als een aanvulling te beschouwen op zijn, in het *Jaarboek 1938* (p. 117) „terloops" gemaakte opmerkingen t.a.v. de kain-behandeling bij het beeld van onzen *saurarṣi*. „Ook komt het hem voor, dat de stijlverwantschap met de school van Amarāvatī niet zoo sprekend genoemd mag worden, dat zij niet een afzonderlijke toelichting behoeft. De voornaamste verschillen met de ons bekende Midden- en Oost-Javaansche beelden in brons zijn gelegen in den vorm van het ornament — doch ook dat laat zich wel hier en daar vinden. De plooien van het beenkleed komen eveneens aan Midden-Javaansche beeldjes voor, zij het ook schaars. Daartegenover kan hij geen voor de Amarāvatī-school typische kenmerken aan het stuk ontdekken".

Is het vagelijk zwevende „hier en daar", uit de tweede zin hierboven aangehaald, reeds tot zijn ware proporties teruggebracht, thans zal de uitbeelding van de kain van den *saurarṣi* onder de loupe worden genomen. Het is een geruststelling, dat niemand minder dan Coedès, wien ik het beeld, jaren geleden, tijdens zijn kort verblijf te Jogja, terloops liet zien, en die zelf op twee van de zeer weinige in den Archipel gevonden beelden in Amarāvatī-stijl de aandacht vestigde [1]), in het geheel niet afwijzend stond tegenover mijn opmerking, dat het beeld kenmerken van de zg. Amarāvatī-school vertoonde!

Het recente artikel van Bosch over den Amarāvatī-Buddha van

Samarawijaya, een „verschijningsvorm van (Indra-) Viṣṇu, overwinnaar in den strijd", voorts *Sakalabhuwānamandaleçwara*, „Heer der gansche wereldkreits" als een echte cakravartin, en ten slotte *Hari Gowārdhana Wikramottuṅgadewa* (er staat Haro; dit zal een schrijffout in de inscriptie zijn, zoo zij goed gelezen is), hetgeen zeggen wil: „de opperste Driestappen-god, die den veestapel gedijen doet". Het zijn weer alle drie typische epitheta van Sūrya, die na zes eeuwen blijkbaar nog niet vergeten zijn en waaruit men wellicht mag afleiden, dat ook na de verovering van Tārumā, de Heeren van Çrīvijaya aan het geslacht van Pūrṇa praktisch de macht in Suṇḍa gelaten hebben. Zou de geachte opponent alsnog naar dezen klaarblijkelijken Sūrya-vereerder willen verwijzen, om aan zijn argument, dat ons beeld een Çiva zou moeten voorstellen, kracht bij te zetten, als hij dit alles had geweten?

[1]) *De Buddha van Korat* (*Ind. Art and Letters*, 1930, p. 28 en *Ned. Indië Oud en Nieuw*, 1932, p. 19) en de 2de eeuwsche Buddha van Pong Tük (*J. Siam Soc.*, XXI, p. 17 en *Ann. Bibl. Ind. Arch. 1927*, pl. VIIIc).

West-Celebes [1]), waarin hij speciaal uitweidt over de kleedbehandeling bij de beelden van Gandhāra en de daarmede stijlverwante beelden uit de scholen van Amarāvatī en Anurādhapura, schijnt aan Stutterheim geheel voorbij te zijn gegaan. Bosch onderscheidt er twee typen van styleeringen van de zg. Gandhāra-plooien in Amarāvatī: „*type* (*A*), waarbij het relief (der plooien) behouden is, doch deze zijn voorgesteld als golfvormige verheffingen, welke soms tot rimpels versmallen, soms ook als de latten van een zonneblind op elkaar schijnen te liggen, evenals bij het Palembangsche steenen (Buddha-)beeld en *type* (*B*), waarbij het relief geheel verdwenen is en ter aanduiding van de plooien smalle of breede, diepe of ondiepe, enkele of dubbele groeven in den steen zijn ingebeiteld". Tot dit laatste type (B) rekent Bosch, m.i. terecht, de Buddha van West-Celebes. Gombaz heeft onafhankelijk hiervan in zijn „Inde et l'Orient classique" op plaat 50 deze verschillende plooi-typen, in doorsnede in beeld gebracht. Het e e r s t e type op deze plaat (met enkelvoudige groeven tusschen de plooien) vindt men bij den 2den eeuwschen Buddha van Pong Tük, tenminste als ik juist zie uit de niet overduidelijke gepubliceerde afbeeldingen ervan; het t w e e d e type (met de reliefranden op de kleedplooien), vindt men, met zóó geringe verdikkingen, dat Bosch de versiering nog onder zijn type (B) indeelde, bij den 3den eeuwschen Buddha van Dong Duong en met duidelijke, doch met grooter tusschenruimte en naar den onderrand van het kleed in dikte toenemende „riggels" bij den 5e à 6e eeuwschen Buddha van Djember, het d e r d e type (met kleedplooien als regelmatig golvende rimpels) bij den Buddha van Korat en het z e s d e type der plaat (met de „zonneblindlatten") bij den 6e eeuwschen Buddha van Palembang, alle, Buddha-figuren in de zg. Amarāvatī- (of Anurādhapura-) stijl. De kleedplooitypen kunnen soms bij eenzelfde beeld in elkaar overgaan; hetzelfde beeld kan dus meer dan een van de genoemde typen vertoonen. De plooien zelf kunnen verder parallel verloopen of convergeeren naar het punt, waarbij het kleed is bevestigd of opgenomen. Dat de beeldhouwer de plooien niet altijd aanbracht in overeenstemming met de werkelijkheid, bewijst Gombaz (p. 121) ons, door op een

[1]) Dit Tijdschrift, 1933, in het bijzonder p. 503-510.

liggende Gandhāra-Buddha te wijzen, wiens kleedplooien uitgevoerd zijn, alsof hij stond (pl. 54); hij vervolgt „ce même défaut dans la verticalité d'une étoffe tombant droit . . . s'avère dans plus d'une statue où les plis obliques demeurent obstinément rigides" (p. 122).

Bovenstaande, speciaal de laatste, opmerkingen slaan geheel op het beeld van onzen *saurarṣi*. De kain wordt bij hem opgehouden door een buikband en er was geen enkele aanleiding om het kleed in de plooien aan te geven, zooals wij die op het beeld zien, als niet de traditie der Amarāvatī-school — in tegenstelling met die der Gupta-school — den beeldhouwer geboden had, het kleed in elk geval in plooien te leggen, wellicht ook om met een zeker raffinement het contrast te doen spreken tusschen „le nu du corps avec les surfaces lisses des chairs nues" en het opzettelijk geplooide kleed![1]). De onlogisch geaccentueerde plooien van de tot op de enkels afhangende kain van onzen *saurarṣi* zijn van boven tot beneden convergeerend aangebracht naar de gesp van den buikband, waarbij de beenen bijna zoo duidelijk uitkomen als die bij de beelden in den gelijktijdigen Gupta-stijl, daar echter steeds bedekt met een bijna doorzichtig ongeplooid kleed, zóó dun zelfs, dat men den indruk krijgt van naaktheid. De kainplooien bij ons beeld zijn door een groef van elkaar onderscheiden (A, eerste type), ten minste aan de voorzijde der beenen, doch zij gaan geleidelijk over in golfvorm (A, tweede type)[2]) om tenslotte weder geheel traditioneel, op den kainrand op het linkerbeen te eindigen in sterk bewogen golfplooien (Gombaz' vierde type)[3]), als die van den vrijen rand van een smalle vaan (*oemboel*) in den wind! Origineel is deze laatste oplossing zeker voor den, voor een beeldhouwer tamelijk onhandelbaren, verticaal afhangenden rand van een stijf om de beenen geslagen kleed, dat geen extra-speling bezat voor nadere drapeeringen om den plooilust aan bot te vieren.

Met het bovenstaande meen ik voldoende bewezen te hebben, dat ik niet zonder reden het *saurarṣi*-beeld tot de Amarāvatī-school rekende. Op grond van het vroege gelaatstype en tegelijkertijd van eenige détails (coiffure en vlak tegen de beenen

[1]) GOMBAZ, l.c. p. 123. [2]) GOMBAZ, l.c. p. 50. [3]) Ibid.

aanliggende kain) welke reeds op Gupta-invloed wijzen, komt een dateering van dit beeld in Amarāvatī-stijl, in de vijfde eeuw, ongeveer halverwege de Gupta-periode wel redelijk voor.

4°. Ten aanzien van het vierde punt, t.w. of het beeld een der vorstelijke personages uit Pūṛṇa's inscripties zou kunnen voorstellen en welke mythische *ṛṣi* dan tot prototype voor dit „portret-beeld" kan hebben gediend, moge ik de volgende onderstellingen opperen.

Na de uiteenzettingen in de drie voorgaande paragrafen mag nu wel aangenomen worden, dat vindplaats en tijd van vervaardiging van het bronzen beeld van den *saurarṣi* een sterke aanwijzing vormen, dat beeld en begin-5e eeuwsche inscripties van Pūṛṇavarman tot één complex behooren en dat op grond hiervan de altijd eenigszins globale dateering van het beeld, op stijlcritische gronden, nader gepreciseerd mag worden tot het begin der 5e eeuw.

Indien het inderdaad een „portret-beeld" zou zijn, zooals in de derde paragraaf op grond van de Inheemsche kain-dracht aannemelijk is geacht, beperkt zich de keuze van de persoon, die als *saurarṣi* uitgebeeld kan zijn, tusschen Pūṛṇavarman zelf, zijn vader, den *rājaguru*, en zijn grootvader, den *rājarṣi*, in wien de stamvader der West-Javaansche dynastie moet worden gezien. Een portret-beeld van Pūṛṇavarman zou den nadruk gelegd hebben op zijn koninklijke en strijdbare eigenschappen, zooals de inscripties doen blijken. Als eerste vorst zijner dynastie moet hij er bovendien prijs op gesteld hebben om, vóór zijn vader, den stamvader der dynastie te vereeuwigen en dat was op Java zijn met den zonnegod Kṛṣṇa-Gomat vergeleken grootvader, van den Çālaṅkāyana-stam uit Zuid-Indië, die van vorstelijken bloede moet geweest zijn en daarom in de inscripties „*rājarṣi*" geheeten is. Voor dezen *rājarṣi* van het *saura*-geloof zou geen passender portretbeeld denkbaar zijn dan in de gedaante van een *saurarṣi*! En wat was dan weer meer vanzelfsprekend dan dezen stamvader der Çālaṅkāyana's van Suṇḍa uit te beelden als den mythischen stamvader der Çālaṅkāyana's van Veṅgi? Dit was, zooals reeds gezegd, de vedische ziener *Bharadvāja*, die zóó hardnekkig vasthield aan een leven van studie en boetedoening, als van elken waren *ṛṣi*, dat, toen Indra hem op hoogen leeftijd vroeg, welk leven hij zou leiden, indien de goden het zijne zouden verlengen, hij antwoordde,

dit niet anders dan het op dezelfde devote wijze te willen voortzetten! Als loon voor zijn loffelijk streven, schonk Indra toen aan Bharadvāja de alwetendheid en de onsterfelijkheid; hij steeg ten hemel en werd één met de zon! [1])

Schooner vergelijking dan met d e z e n mythischen *ṛṣi* is wel niet denkbaar voor den Zuid-Indischen grootvader, die geen kans had gezien, zich tot Vorst van Suṇḍa op te werpen, zooals dit eerst aan zijn kleinzoon zou beschoren zijn. Daarom ook is de kans groot, dat wij in onzen *saurarṣi* zijn „portret-beeld" hebben te zien in de gedaante van Bharadvāja.

Zijn er ook iconografische gronden voor deze laatste onderstelling aan te voeren? Wij kennen geen beelden van den beroemden *ṛṣi*, doch aan de hand van hetgeen wij thans weten, zou een uitbeelding van hem in de gedaante van ons beeld geheel aan de eischen voldoen. Immers, waar Bharadvāja de zoon is van Bṛhaspati, den *devarṣi*, de priestergedaante van Agni-Sūrya, is het kenmerken van hem met de *jaṭāmakuṭa* van den priestergod en het ééne zonneoog (als „derde oog") niets vreemds meer, evenmin als het bekleeden met de overige zonnesymbolen: *kaustubha*-juweel, zonnediadeem en -oorversierselen. Bovendien zouden deze opvallende zonneattributen ook om de volgende reden juist passend zijn voor den *ṛṣi* Bharadvāja. Zijn naam beteekent nl. „leeuwerik" [2]), de vogel, die steeds de zon eert door hem tegemoet te zingen, zooals de zonnepriester dit met zijn hymnen doet. Daarenboven werd volgens de legende Bharadvāja gevoed door den leeuwerik, zoodat de mystieke gelijkheid: *bharadvāja* = leeuwerik = zon, als vanzelf spreekt. Aangezien *bharadvāja* in het bijzonder de „gekroonde" leeuwerik beteekent, zou het zeer toepasselijk zijn om dezen hymnen-zingenden priester een „diadeem" in de asceten-coiffure te geven! Ook dit voor een *ṛṣi* ongebruikelijke haarsieraad vinden wij bij het beeld terug. Men herinnere zich in dit verband verder juist het verschil in de coiffure van onzen *saurarṣi* met de „ongekroonde" *jaṭāmakuṭa* van den *ṛṣi* van Deogarh! De voorstelling van de zon, als persoon met schitterende kroon en oor- (en neus-) sieraden, behoort trouwens tot de meest primitieve uitbeeldingen ervan.

---

[1]) GUBERNATIS, *Zoologic Mythology*, II, p. 276. [2]) Ibid., p. 275.

Tot besluit moge ik hieraan nog het volgende toevoegen. Via Bharadvāja stamde Pūṛṇavarman in feite direct van Sūrya af. De Sūryaloka was dus voor zijn „ziel" de geëigende, uiteindelijke verblijfplaats, waar hij, in Sūrya verlost, weerkeerde. Deze omstandigheid doet een verklaring aan de hand voor de spinnen, die vóór zijn *padadvayam* op den steen van Tjiaroeteun zijn afgebeeld en aan die voeten zijn verbonden door middel van een ragfijne draad [1]).

Bedoelde symbolische voorstelling moet m.i. aldus gelezen worden: Pūṛṇa's onstoffelijk lichaam stijgt ten hemel, als het ware door middel van zijn tweevoetig *vāhana* [2]); dit vervoermiddel wordt geleid door twee hemelsche spinnen, op de wijze als Sūrya in zijn zonnewagen wordt vergezeld door zijn beide *çakti*'s, waarvan er vaak één optreedt (of juister, als zij tot één zijn teruggebracht) als zijn wagenmenster. Nu bestaat er een merkwaardig verband tusschen deze godinnen en spinnen. Of men tot dit tweetal vóór Sūrya uitgaande *çakti*'s rekent de ochtend- en de avondschemering, of wel de witte ochtendschemering (alba) en de roode dageraad (aurora), als schemering-godinnen zijn zij steeds weefsters, die het ragfijne schemerkleed als een lichtend web in het luchtruim weven. Zooals nu de aardsche spin haar web in de lucht weeft en dus in zekeren zin een middelaarsrol vervult tusschen aarde en hemel, zoo zijn de schemering-godinnen de overbrengsters der dooden-zielen naar de Sūryaloka [3]).

De in Sūrya verloste Pūṛṇa nu, begeleid door de beide schemeringgodinnen, kon al niet treffender worden gesymboliseerd dan door Pūṛṇa's *padadvayam* aan een ragfijne draad te doen leiden door twee spinnen, als het ware om zijn „ziel" den rechten weg te

---

[1]) Vgl. VOGEL, l.c. pl. 29 en p. 23-24 omtrent de vele vergeefsche gissingen over de beteekenis dezer spinnen.

[2]) De wielen van den zonnewagen worden in de Veda's wel eens de voeten van Sūrya geheeten.

[3]) De zoroasthrische zonnegod Mithra werd geleid door Aši, die oorspronkelijk „den verstorbenen Frommen den verheiszenen Lohn im Himmel zuteilte" en deze wagenmenster wordt met de dageraad vergeleken (Scheftelowitz, o.c. pag. 304 en 332). Zij is later de vedische Uṣas, die haar echtgenoot Sūrya tot leidster dient. Zij is de redster der sterfelingen (GUBERNATIS, l.c. I. p. 35) als de zielen tot Sūrya opstijgen (MACDONELL l.c. p. 48). Zij weeft des nachts het ragfijne kleed voor haar gemaal (Ṛgveda II, 38, 4 bij GUBERNATIS l.c. II, p. 163).

wijzen, de taak van Sūrya-mokçeṣa ten uitvoer te brengen. Deze verklaring strookt volkomen met het feit, dat alleen op den steen te Tjiaroeteun dit spinnepaar voorkomt, want juist daar heeft Pūṛṇa de aarde verlaten op den weg naar zijn Einddoel!

Multatuli's Saïdjah-lied in het maleis

door

E. DU PERRON.

In noot 6 van *Max Havelaar* vertelt Multatuli dat hij het lied van Saïdjah oorspronkelik in het maleis had geschreven en voegt daaraan toe: „Waar dat stuk beland is, weet ik niet, en op dit oogenblik zie ik geen kans het in die taal te maken. Waarschijnlijk ligt het in een der koffers of pakken papieren die ik na m'n vertrek van Lebak op m'n verdrietige Odyssee hier-en-daar moest achterlaten... Ik denk dat bedoeld stuk voor den dag zal komen na m'n dood, als ik niet meer daar zal wezen om te vragen hoe men er aangekomen is".

Na het schrijven van deze noot (1875) moet Multatuli die maleise lezing dan toch hebben teruggevonden, want het Multatuli-museum te Amsterdam bezit, onder vele andere stukken die aan Multatuli zelf toebehoord hebben, het dokument in kwestie. Ook de weduwe van Multatuli zegt er iets over in haar uitgave van de Brieven. De dokumenten werden aan het Multatuli-museum in September 1932 in bruikleen afgestaan door mej. C. Everts, uit de nalatenschap van de weduwe Douwes Dekker-Hamminck Schepel. Er zijn verschillende lezingen bij van de maleise romance.

1.

In de eerste plaats een vel papier waarop, links in arabiese karakters, rechts in Multatuli's eigen hand een transkriptie ervan in latijnse karakters, een maleis gedicht dat de „grondtekst" van Saïdjah's lied geweest moet zijn. Daaronder heeft Multatuli een lijstje gezet met verklaring van de voornaamste woorden; daaronder weer (nu op de achterkant van het vel) een vertaling in Nederlands proza. Dat het gedicht ook in arabiese letters op het

vel voorkomt en dat, zowel in de transkriptie als in de prozavertaling, woorden werden opengelaten, doet denken aan een maleise tekst, die niet van Multatuli zelf is en waarop hij verder geborduurd heeft toen hij z ij n gedicht schreef. Ik laat hier van deze kennelik oudste lezing de transkriptie en vertaling in Multatuli's hand volgen.

Kapada Adinda [1]),
Saija berdoedoek di pinggier soengie,
Menengar gambang berboenji rami,
Djantan menangis di kaijoe djatie
Soedahlah lama beroessak [2]) hatie.
Di atas goenong, di bawa langit
Memandang hoetan, meliehat boekit
Saleikor boerong die tangkap orang
Tjelaka saija poen tidakh koerang
Gielang, gomilang baris [3]) sirih
Meninggal sahaija s'aorang dirie
Di tjioemlah orang djadie chialie
Aoranglah saijang sakalie kalie
Berpagar bintang bertjaja tjaija
Adinda poelang kapada saija
Handakhlah Sjems terlaloe soekah
Mendatlah saija hilang doeka
Maka dhoeloe adalah [*open* [4])]
Dimana sekarang berdjalan [*open* [5])]
Melatie dhoeloe haroemlah bawoe
Angien tioplah melatie laijoe

---

[1]) De heer E. GOBÉE was zoo vriendelijk handschrift en transcriptie voor mij met elkaar te vergelijken. Voor de voetnoten is van zijn opmerkingen gebruik gemaakt. Voor zijn hulp betuig ik hem mijn oprechte dank.

[2]) Moet zijn: *bersoesah.* [3]) Moet zijn: *berisi.*

[4]) Het Arab. handschrift heeft: *pawan.* Wellicht is *pawan* hetzelfde als *pawang*: zoeker van damar in de bosschen, zoeker van boschproducten. Deze regel en de volgende zouden dus beteekenen: „Vroeger waren in deze streek alleen maar menschen die boschproducten zochten, nu gaan de heeren er wandelen".

[5]) Het Arab. handschrift heeft: *toean.*

Dimana boelan boelan pernama
Djanganlah boelan bermejga lama
Djikaloe boelan menimboel poela
Djika Adinda [*open* [1])] bermoela.

Aan Adinda

Ik zit aan den oever van de rivier, ik hoor de speeltuigen vrolijk klinken, de mannetjes (vogels) klagen (weenen) in de djatiebosschen, (en) reeds lang is mijn hart bedroefd; boven de bergen (en) onder den hemel zie (ik) de bosschen en aanschouw ik de heuvelen; een enkele vogel (is) door den mensch gevangen, (en) er ontbreekt niets aan mijn verdriet. De laan der betelboomen schittert en glinstert en ik vertoef (hier) geheel alléén; de mensch wordt (ik word) bedwelmd (geraakt in verrukking) door kussen, en men wordt (ik word) (daardoor) hevig aangedaan (heb daarmede medelijden). De sterren schitteren door de heggen; Adinda, kom (toch) bij mij, ik begeer (zoo) zeer hevig een schat (opdat) ik mijne droefheid verlieze; [*open regel*]. En vroeger was er [*open*] waar nu [*open*] loopt, (en) de Melattie waassemde vroeger dezelfde geuren uit, (maar) (nu) speelt de wind (met) de verwelkte bladen. — Wanneer de maan vol (zal wezen), blijf (dan toch) o maan, niet lang bewolkt, (want) wanneer de maan wederom uit de kim zal rijzen, dan eerst (zal) Adinda eveneens (wederkomen) [2]).

2.

Uit noot 145 van de *Havelaar* blijkt, dat Multatuli in 1875 vernam, dat de heer Wiersma, zendeling in de Minahassa, de Saïdjah-episode in het maleis vertaald had. „Het doet me leed", zegt hij dan, „nooit 'n exemplaar van die vertaling onder de oogen gekregen te hebben. Zeer in 't bijzonder had ik zoo gaarne d i t lied in 't maleisch weergezien. 't Mijne begon: *liatlah badjing tjari penghidoepan*, enz. Dit herinner ik mij, maar van 't vervolg niet veel meer".

Het is het t w e e d e lied, dat Saïdjah in de beroemde episode neuriet; niet het lied met het refrein „Ik weet niet waar ik ster-

[1]) Het Arab. handschrift heeft: *bagi*. In deze drie gevallen heeft Multatuli blijkbaar het handschrift niet kunnen ontcijferen.

[2]) Deze prozavertaling is dichterlijk maar vrij; bijv. de man is „bedwelmd door kussen", terwijl het Arab. hs. spreekt van een verlangen n a a r die bedwelming. Zonder twijfel is dit gedicht van de hand van een Maleier.

ven zal", maar het andere, dat begint met: „Zie hoe de badjing zijn levensonderhoud zoekt" en waaraan Multatuli laat voorafgaan: „Het ware mij liever u zijn lied te kunnen voorlezen in 't maleisch, dat italiaansch van het Oosten, doch ziehier de vertaling" [1]).

Van dit lied dan bezit het Multatuli-museum nu in het maleis 2 afschriften. Het kennelik oudste is weer in Multatuli's eigen hand, en in ouderwetser spelling (u voor oe, o voor oe, etc.), het andere is, ook naar de kleur van het papier te oordelen, van veel later, en vermoedelik in een vrouwehand. Eveneens door een andere hand overgeschreven, maar hoogstwaarschijnlik toch van Multatuli zelf, zijn nog een paar foliovellen, gevuld met een uitvoerige toelichting van de gebruikte maleise termen, die een hedendaags malaïkus ietwat potsierlijk moet aandoen. Ook het gedicht zelf zal als maleise prestatie wel een zonderling voorkomen hebben, en het is zelfs niet uitgesloten, lijkt mij, dat Multatuli, er later niet meer zo op vertrouwend als toen hij het pas vervaardigd had, het wegraken ervan heeft voorgewend om het niet te publiceren. Dit zou dan ook verklaren waarom zijn weduwe dat evenmin deed. Hoe het zij, hier volgt het, volgens de lezing in Multatuli's eigen handschrift.

Upi Adinda!
Hatiku paija!
Nanti,
Bernanti,
Pangil,
Memangil,
Tjari,
Mentjari,
Tungu,
Menungu,
Hatiku paija,
Upi Adinda!

Liat lah badjing tjari pangidupan
Naïk turon klappa, main kiri kanan

[1]) In de laatste Wereld-Bibliotheek-uitgave van *Max Havelaar* (1939), blz. 327.

Poetar melompat, djato, naïk, turon,
Sababnja tida tjepat kaï burong.
Ontong terlalu, badjingku slamat,
Pasti njang tjari pengidupan dapat!
Saïja sendiripun di hutan djati
Duduk, bernanti pengidupan hati.
Sudahlah perutnja badjingku kenjang —
Sudahlah lama masok di sarang,
Tapi slamanja djiwanja saija,
Hatiku paija — Upi Adinda!
Nanti,
bernanti
pangil etc.

Liatlah kupu kupu kuliling,
Kaja kembang waru saijab gemiling
Hatinja tjinta boenga kenari
Pasti kasaijangan harum di tjari.
Ontong terlalu, kupuku slamat
Apa njang tjari, tantuken dapat
Saija sendiripun di hutan djati
Duduk bernanti kasaijangan hati.
Soedahlah lama tjium kupu kupu
Bunga kenari tjinta terlalu
Tapi slamanja djiwanja saija
Hatiku paija — Upi Adinda
Nanti,
bernanti
pangil etc.

Liat mathari tjahaija tingie,
Tingie diatas bukit waringin.
Pannas terlalu turun di minta,
Tidor di lahut kaija bini di tjinta.
Ontong terlalu mathari slamat,
Apa njang tjari tantuken dapat!
Saija sendiripun di hutan djati
Duduk bernanti diamlah hati.

Sudahlah lama turun mathari
Tidor di lahut — trang sudah lari
Tapi slamanja djiwanja saija
Hatiku paija — Upi Adinda!
Nanti,
bernanti,
pangil etc.

Kalu tralagie kupu kuliling
Kalu tralagie bintang gemiling
Kalu tralagie harum melatti
Kalu tralagie kerasahan hati
Kalu di hutan tralagie binatang,
Kalu Adinda belom lagie datang,—
Nanti bidari saijabnja gellang
Turon di bumi tjari njang korang —
Nanti ketingalan badannja saija
Hatiku paija — Upi Adinda!
Nanti,
bernanti,
pangil etc.

Nanti bangkehku di liat bidari,
Pada sudarah menundjuk djari.
Liat di lupa saorang mati,
Mulutnja kaku tjioem boenga melati,
„Mari kit' angkat ia di saorga,
„Njang sampeh matti nanti Adinda
„Djanganlah soengoh tingal di situ
„Njang punja hati tjinta bagitu". —
Dan lagi skali mulutku buka
Pangil Adinda njang hatiku suka;
Tjium lagi sekali melati bunga
Dia njang kassi — Upi Adinda!
Nanti,
bernanti,
pangil etc. [1]).

[1]) Dit gedicht is hier en daar on-maleis gedacht en geformuleerd. Uit het gedicht zelf en ook uit de door Multatuli er aan toegevoegde

3.

Tenslotte is er nog een andere maleise lezing van ditzelfde gedicht, in een beverige hand, die van een oud man zou kunnen zijn, en die veel nauwgezetter de *Havelaar*-tekst van het lied volgt. Hoogstwaarschijnlik is dit de vertaling van de zendeling Wiersma, door hemzelf aan Multatuli gezonden toen hij, door noot 145 van de *Havelaar*, gemerkt had dat deze erop gesteld was. Dit is natuurlik slechts een veronderstelling; maar het feit dat ook de prozaregels tussen de verschillende strofen uit de Saïdjah-episode hier in het maleis aanwezig zijn, doet denken aan vertaling door hem.

Voor de kompleetheid laat ik ook deze maleise lezing hier volgen.

Panton Saïdjah.

Lihat butapa badjing, tjari kahidupannja atas pohon kalapa,
Tjapon naïk dan turun, lari kiri dan kanan, lompat djatoh, naïk pula.
Tijadalah sajap padanja, ladjunja sama burung.
Banjak slamat hej badjing! angkau tantu mendapat makanan dengan limpa;
Tapi saja sendiri, duduk dibawah pohon djati, bernanti makanan
Purut badjingku dikinnjangkan, yaloh pulang ditampatnja [hatiku
Tapi hatiku basertu djiwaku amat berduka . . . Adinda!

Maka belum lagi kalihatan burong saorang pada djalan deri Badoer sampei di pohon djati. Maka Saidjah dapat lihat kupu kupu [1]) jang bersukah karawa moelai panas.

Lihatlah kupu kupu terbang sajapnja gomilap sama bunga,
Tantu hatinja amat birohi pada bunga kanari jang manis
Banjak salamat hei kupu kupu! Angkau mendapat apakan tjari
Tetapi saja bernanti hatiku, dibawah bajang pohon djati;
Kupu-kupu teloh kutjopi bunga kenari jang dibirahinja.
Tapi djiwaku tinggal sendiri dan hati berduka . . . Adinda!

Maka belom lagi kalihatan barang saorang pada djalan deri Badoer sampei di pohon djati. Maka matahari mulai naik, dan panas bertambah. Maka pula Saidja menjanji:

---

woordenlijsten en toelichtingen blijkt echter, dat Multatuli voor die tijd zeer behoorlijk maleis kende en met intelligentie over die taal had nagedacht.

[1]) Er staat soms voor *kupu kupu*: *poko poko*. Heel de tekst lijkt trouwens slordig overgenomen.

Matahari bersinar (?) tinggi, tinggi diatas pohon waringin;
Ija merasa panas dirinja, dan beringin turun kabumi;
Turun kabawah dan tidur di lautan, tidor pada sihak [1]) istrinja
Banjak slamat hei matahari, angkau mendapat apa kau rindu!
Tapi saja di bawah pohon djati, bernanti santausa bagi hatiku
Manakala angkau turun, dan kagelapan berlaku di bumi,
Maka hatiku boserta djiwaku tinggal berduka karna Adinda.

Maka belum lagi kalihatan barang saorang pada djalan itu jang hentar deri pada Badoer sampei di pohon djati. Maka Saidja menjanji:

Manakala kupu kupu telah berhenti terbang-terbang,
Manakala segala bintang telah mati di langit tinggi;
Manakala bunga melati telah muraha dan hilang bawunja;
Manakala didunja ini tiadalah lagi hati berduka;
Manakala binatang liar (?) telah mati samowa di hutan;
Manakala matahari berdjalan salah pada djalannja;
Manakala bulan jang manis telah melupa timor dan barat;
Maka lambatan Adinda djuga dan belum datang pada Saidja
Maka saorang Malah Allah dengan sajapnja gilang gomilang,
Nanti turun diatas bumi akan mentjari apa njang hilang,
Tjapun [2]) nanti mendapat maitku, mait Saidja di bawah pohon djati,
Maka hatiku serta djiwaku amat berduka karna Adinda!

Maka belum lagi kalihatan barang saorang pada djalan . . . lagi Saidja menjanji:

Dan malak itu nanti berkata:
Lihat saorang jang sudah mati,
Lihat, mulutnja telah kutjopi bunga melati jang amat muraha
Hendak diangkatnja ija ka sorga, ija jang nanti Adinda jang tjinta,
Sungguh tampatnja patut di sorga,
Karna tjintanja besar dan sutji;
Maka kunanti membuka mulutku
Akan kutjopi nona [3]) Adinda;
Akan kutjopi bunga melati
Jang dikirimnja Adinda . . . Adinda!

---

[1]) Er kan ook staan: *pihak*. [2]) Of staat er: *Ijapun*?
[3]) Er staat duidelik „*nona*", niet „*nama*", wat wel bedoeld zal zijn.

Mededeelingen

Het Ganges-zwaard.

De Tambo Bangkahoeloe [1]) noemt onder de tien zaken, die de Sultan van 'Alam Minangkabau meegeeft aan zijn stadhouder te Bangkahoeloe, als tweede stuk: *sĕboeah sĕtjoerik Sĕmandang Giri, rĕtak sĕratoes tigapoeloeh mĕmantjoeng Saktimoenoeh, mĕngamoek sĕndirinja; bĕnda itoe hampir sĕroepa pĕdang,* met de verklaring bij Saktimoenoeh: *nama sĕĕkor naga, di Minangkabau disĕboet Si Katimono. Rĕtak* is spleet, barst, hier: schaarde; *mĕmantjoeng* wel bekend uit den Si Maharadja Léla, de eerstgenoemde van de acht hooggeplaatste functionarissen aan het Péraksche hof, die het recht had bij alle hofceremoniën geheel vooraan te staan met een ontbloot zwaard en terstond ieder ongelukkige te onthoofden die zich onbehoorlijk gedroeg dan wel minachting aan den dag legde voor de majesteit van den vorst. Hij was boven de wet verheven, en zijn eigenaardig privilege maakte een sterken indruk op den Maleischen geest. In Pérak noemde men hem *Maharadja Léla pantjoeng ta' bĕrtanja,* de Maharadjaléla die iemand een kopje kleiner maken mag zonder daartoe permissie te vragen, en in alle Maleische landen gebruikt men de uitdrukking *bĕrsimaharadjaléla* voor het naar willekeur huishouden van een geprivilegieerd libertijn [2]).

De Bengkoeleesche stadhouder kreeg dus een zwaardachtig voorwerp mee, *sĕtjoerik Sĕmandang Giri* geheeten, dat 130 schaarden had opgeloopen bij het kopafhakken van den draak Saktimoenoeh of Si Katimono, en dat net als een knuppel-uit-de-zak er zelf op los kon hakken. Het woord *sĕtjoerik*, verdacht drielettergrepig, ben ik in geen woordenboek tegengekomen; het zal wel een

[1]) Uitgave Balai Poestaka No. 1097, 1933, p. 30.

[2]) *Papers on Malay Subjects*; *History* by R. J. WILKINSON (4th. ed.), 1924, p. 69. *A Malay-English Dictionary* (romanised) by R. J. WILKINSON, 1932, s.v. *lela*.

vergissing zijn, gesuggereerd door het voorafgaande *sĕboeah*, en *tjoerik* moeten luiden. Ook dit woord zoeken we tevergeefs bij Van Ronkel en den kleinen Klinkert, Mayer of Fokker; gelukkig heeft de groote Klinkert het onder *tjorék* II: „een soort van mes om rotan te snijden met een kort lemmet en een lang handvat (Clifford en Swettenham). Volgens Von de Wall tjoerik, een mes, zooals de Atjineezen meestal bij zich dragen en waarvan er gewoonlijk twee in eene scheede zitten". — De nieuwe Wilkinson geeft s.v. *chorek* III: „longhandled knife for cutting rattans; Clifford. See churek". — En daar: „a jungleknife = chundĕrik, (Java) kudi. Regarded in Java as talismanic". Zooals bekend bestaat er een opstel van Dr. G. A. J. Hazeu, *Iets over Koeḍi en Tjoendrik* (met een plaat) p. 398-413 van dit Tijdschrift, Deel XLVII (1904), dat zeer waardevolle zaken bevat, welke evenwel buiten het verband hier vallen.

Wilkinson eindigt met: See Chura, en daar vinden we een heel verhaal: „Chura si-manjakini: (Mal.) name of the dynastic sword of Malayan Sultans; = (Sum.) churi si-mandong geri or churek si-mandang giri, illd. Veth XXXI 2. Traditionally the sword of Sang Sĕpĕrba and Alexander the Great. Probably in the first instance a talismanic chorek, churek or chundĕrik (the Javan kudi) that may have been a Palembang or Minangkabau kĕbĕsaran in the days when iron was scarce".

Si-manja-kini als het zwaard van Alexander den Groote komen we tegen in de mythologie van Nĕgĕri Sĕmbilan, de Minangkabausche immigranten op het schiereiland [1]). Alexander en zijn dienaar komen op Mount Siguntang Pancharingan, gaan naar Mekka, maar blijven steken in zee. „So Alexander drew his sword — the sword Chura si-manja-kini notched in one hundred and ninety places owing to the fight with the great snake Si-Katimuna, — and cut at the foam of the sea. And when he cleft the foam he saw in it a beautiful princess whom he rescued and took on board his ship".

Dan is er nog de Péraksche overlevering, welke blijkens Wilkinson „goes on to tell us that this . . . prince . . . reached his

[1]) *Papers on Malay Subjects, Second Series*, No. 2, *Sri Mĕnanti* by R. J. WILKINSON, Kuala Lumpur 1914, p. 8.

new kingdom after various adventures, such as the slaughter of the great serpent Si Katimuna with the sword *Chura Si Manjakini*. In the story of this prince the Perak tradition does not hesitate to borrow from the legend of Sang Sapurba" — maar laat het overigens in de zestiende eeuw gebeuren! [1])

In een ouderen vóórtijd nog spelend vinden we deze overlevering in het tweede verhaal van de Sĕdjarah Mĕlajoe, waar in de eerste alinea nog *pĕdang kĕradjaan* heet, wat in de tweede voluit *chorek Si-Mandang Kini* wordt genoemd en in de laatste alinea: *Chorek Sĕmandang Kini* (*itu sumbing sa-ratus sĕmbilan puloh banyak-nya* — veroorzaakt door het dooden van dien draak op instigatie van Si-Pĕrba).

Den naam van den draak kan ik niet thuisbrengen, daar ik niet Rouffaer's inzicht deel, die in den moeilijk te verslanen vijand Saktimoena den Boeddha alias Çākyamoeni wilde zien [2]), terwijl Winstedt [3]) wel verzekert: „Sakti-muna, of course, is a Sanskrit ward and the legend of this snake must have come from India", maar het bewijs schuldig gebleven is. Daarentegen wél tot zijn oorsprong te traceeren is dat wonderbaarlijk schaardig woudloopersmes — staatsiezwaard, waarvan de verschillende namen na het bovenstaande gelijkgesteld mogen worden. De kleine Klinkert alléén geeft s.v. *tjora*: „naam van een zwaard, Sanskrit kshoera, een scheermes, Maxwell". Het kleine Petersburger Woordenboek geeft inderdaad: *kṣura* scharfes Messer, Scheermesser; *kṣurī* en *kṣurikā* Dolch, Messer. Maar hiernaast geeft het ook nog op *churikā* (de Engelschen zouden moeten transcribeeren: *chhurikā*) en *chūrikā* Messer; *churī* en *chūrī* Dolch, Messer. In dit deel van den naam dus, ongeacht of we spreken van *tjora*, *tjorèk* of *tjoerik*, een woord, ontleend aan het Sanskrit dan wel erin opgenomen, maar dat hoe ook geformuleerd onmiskenbaren samenhang vertoont met Voor-Indië.

Ook *Sĕmĕndang kini* doet zeer Voor-Indisch aan; er is geen bezwaar tegen *sĕ* aan te zien voor een als antepenultima tot *pĕpĕt* verzwakte klinker *i*, en het heele *Si* als persoonlijk lidwoord af

[1]) *Papers* etc. *History*, p. 52.

[2]) Dit Tijdschrift, Deel LVII (1916), p. 250, n. 1.

[3]) *The founder of Malay royalty and his conquest of Saktimuna, the Serpent* by R. O. WINSTEDT, *Journ. Mal. Br. R. A. S.*, IV (1926), p. 413-419.

te schrappen. De laatste praenasaleering kan gerust vervallen als niet-essentieel, de *pĕpĕt* gedacht worden verzwakt te zijn uit een *a*. Voegen we nu nog quantiteit toe, dan krijgen we Mandākinī. En dit is blijkens Hopkins [1]) een naam voor de hemelsche Ganges, die zij deelen moet met aardsche rivieren.

Een woudloopersmes-staatsiezwaard, behoorend tot de regalia van Pérak en tot de mythologische geschiedenis uit het begin van de Sĕdjarah Mĕlajoe, aangeduid met een Sanskrit-naam van ... de Ganges?! Waarom niet, want we zijn daar in het tweede verhaal van de Sĕdjarah Mĕlajoe in de sfeer, die de verleidelijke en verleidende hemelnymfen Suprabhā, Ménakā en Tilottamā, welbekend uit de Sanskrit-literatuur, vervormde tot de edele jonkmannen Si Pĕrba, Maniaka en Nila Oetama [2]). Zou soms de Péraksche legende [3]) omtrent Chura Si-manja-kini [4]), „that once belonged to the kings of the s e a" nog een herinnering bewaren aan de wateren van de Ganges? [5]) *Wa'llāhoe a'lam bi'ṣ-ṣawāb.*

C. HOOYKAAS.

Aanteekeningen nopens de terminologie gebruikelijk bij oud geschut.

De Redactie van dit Tijdschrift verzocht mij een overzicht te geven over bovengenoemd onderwerp, ter verduidelijking van de reeds in dit Tijdschrift verschenen en nog te verschijnen bijdragen over oud geschut. Het grootste deel der technische termen is ontleend aan het *Militair Woordenboek*, bewerkt door H. M. F. Landolt (Leiden, 1862).

De onderdeelen van het kanon (Fig. 1).

Het eigenlijke lichaam van het kanon heet de *schacht*, het metaal daarvan wordt gevormd door de *zielwand*, die van achteren naar voren dunner wordt. De inwendige loop is de *ziel*.

([1] *Epic Mythology*, Strassburg 1915, in de *Grundriss der Indo-Arischen Philologie und Altertumskunde.*

[2]) H. N. VAN DER TUUK, *Bataksch Leesboek*, IV, Amsterdam 1862, 115-116.

[3]) *A History of Perak* by R. O. WINSTEDT & R. J. WILKINSON, *Journ. Mal. Br. R. A. S.*, XII Part I, Singapore, 1934, p. 120.

[4]) *Papers* etc. *History* p. 61.

[5]) Laatstelijk in *Acta Orientalia*, XVII Pars I, (1938), p. 17-20, F. B. J. KUIPER, *Indoiranica*, 11. Ai. *Mandākini* „EN. verschiedener Flüsse".

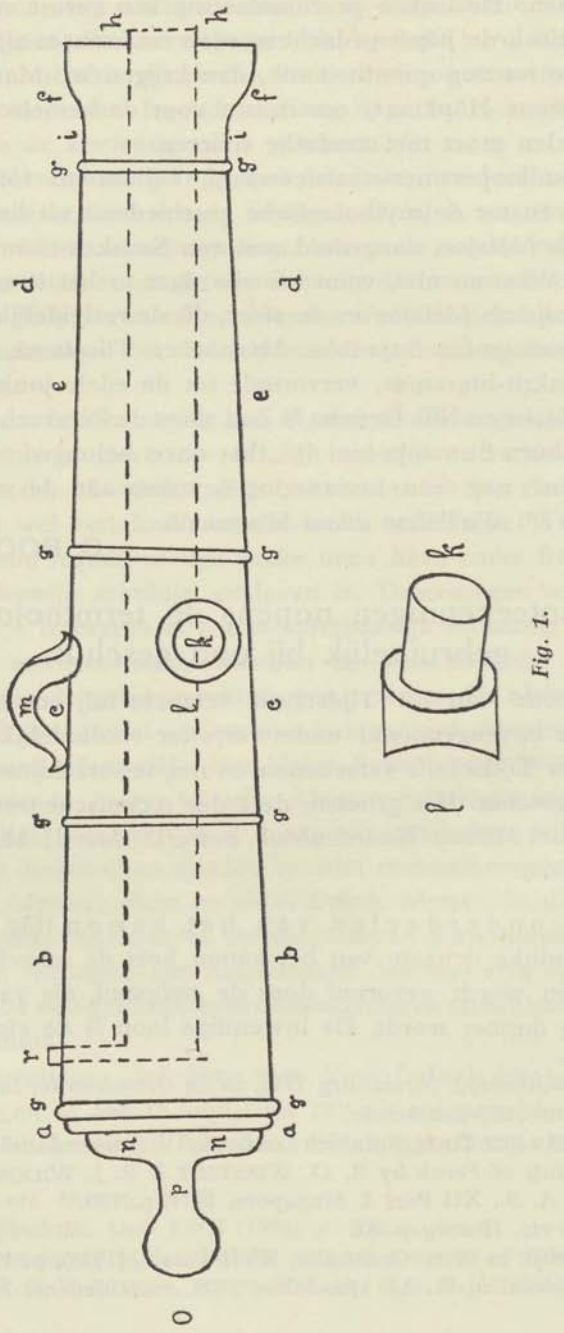

Fig. 1.

De deelen van de schacht zijn (zie de teekening): a. *kulas* (stootbodem), b. *bodemstuk*, c. *midden-* of *tappenstuk*, d. *mondstuk*, verdeeld in e. *langeveld* en f. *kop*, waarvan het voorste deel (h) *tromp* heet. De overgang van langeveld naar kop heet *hals* (i). De afzonderlijke deelen zijn door *sieraadbanden* (g) van elkaar gescheiden.

Aan het tappenstuk bevinden zich de *tappen* [1]) (k), dikwijls versterkt door *tapborsten* (l), waarmede het stuk op het affuit rust.

Voor het gemakkelijker behandelen van het kanon dienen de beide *ooren* (m), die bij oude stukken meestal den vorm van dolfijnen hebben, en de *druif* (o), die soms bolvormig is, maar vaak een fantasievorm heeft bijv. druiventros, bloemknop of hand [2]).

Achter de kulas bevindt zich de *kulasversterking* (n), dienende om deze meer weerstand te verleenen. De overgang daarvan naar de druif heet *druifhals* (p).

De lengte van een kanon wordt gemeten van de *hooge broekband* (de sieraadband vóór de kulas) tot vóór den mond, dus zonder druif en kulasversterking mede te rekenen.

Onder het *kaliber* verstaat men het gewicht van den voor het stuk bestemden kogel, nl. den bolvormigen kogel of rondscherp [3]), aangeduid door den term: „schietende . . . . lb ijzer" of „schietende . . . . lb steen", dit laatste bij stukken die steenen kogels schieten, zg. steenstukken of wijdmonders; meestal volstaat men met: „schietende . . . . lb", waarmede dan ijzer bedoeld is.

De doorsnede van den loop, die iets grooter is dan die van het projectiel, wordt aangeduid door den term: „geboord op . . . . lb", d. w. z. het gewicht van een kogel, die precies in den loop zou passen. Het kaliber van mortieren en houwitsers wordt niet op bovenvermelde wijze aangeduid, maar in duimen, bijv. „een mortier van 20 duim".

---

[1]) In den Compagniestijd soms ook „ooren" genoemd, hetgeen aanleiding kan geven tot verwarring met de eigenlijke ooren (m).

[2]) Bij de grootste metalen wijdmonders (steenstukken) ziet men i.p.v. druif en dolfijnen ringen, één aan de kulas en vier aan de schacht.

[3]) In tegenstelling tot langscherp: cylindervormige projectielen, of bouten.

De uitdrukking: „hoog in den mond . . . . duim" geeft niet het kaliber aan, maar de doorsnede van den tromp buitenwerks [1]).

Soort en benaming der stukken.

Kartouwen zijn rechtloopende stukken, d.w.z. hun ziel is overal even wijd. Alleen rechtloopende stukken worden kanonnen genoemd; het overige geschut mag technisch niet met dien naam worden aangeduid, al geschiedt dit in de wandeling wel. Men onderscheidt heele-, driekwarts-, halve en kwart kartouwen, van 48, 36, 24 en 12 lb kaliber.

Slangen of *columbrijnen* zijn eveneens rechtloopende stukken, die zich van de kartouwen onderscheiden door hun grootere lengte in verhouding tot het kaliber; zij schieten lichtere kogels, maar bestrijken een grooteren afstand.

Wijdmonders zijn kamerstukken, d.w.z. het achterste deel van de ziel is vernauwd tot ongeveer 2/3 van de doorsnede van den loop, aldus een kamer of vaste kruitzak vormend. Oorspronkelijk zijn zij alleen voor het schieten van steenen kogels bestemd; zij zijn dus de oorspronkelijke houwitsers (houf-nice, een Slavisch

[1]) Evenals alle instrumenten, die door mannen behandeld worden, als vrouwelijke wezens worden gedacht (het schip heet in het Engelsch: „she"; de locomotief is de „vrouw" van den machinist, het geweer van den soldaat), zoo beschouwde men vanouds (althans in Europa) het kanon ook als een vrouwelijk instrument; duidelijk wordt dit aangetoond door de termen tappen en tapborsten, die niets anders zijn dan de tepels en borsten van het als vrouw gedachte kanon; de kulas (Fransch: culasse) is haar achterste (Fransch: cul). Vele beroemde kanonnen dragen dan ook vrouwelijke namen: Dolle Griet, Scharfe Metze. Faule Mette, Mons Meg, Dicke Bertha.

De busschieter of kanonnier bevrucht a. h. w. het kanon door het te laden, en wanneer hij met de lont het slagsas (een verbinding van slagkwik en salpeter, enz. om ontplofbare stoffen te ontsteken) in het *zundgat* (r) doet ontbranden, dan verlost hij a. h. w. het zwangere kanon, dat haar „kind", (het projectiel) „baart" (afschiet); „het losbarsten der zwangere kartouwen" is een dikwijls bij oude schrijvers voorkomende gemeenplaats. De „edelluiden van het geschut", d. w. z. de geschutmeester en zijn personeel, werden oudtijds niet als militairen beschouwd, maar als „konstenaars", wij zouden zeggen technici; het wetenschappelijk wapen der artillerie (afgeleid van het Italiaansch artigleria, vgl. arte = kunst) is eerst in de 17e eeuw een integreerend bestanddeel van het leger geworden.

woord = steenstuk); in de 17de eeuw werden kamerstukken vervaardigd die zoowel steenen als ijzeren kogels en ook kartetsen (zg. druiven) konden schieten, bv. het „heilig kanon" te Batavia.

Draaibassen of *lila's* hebben meestal een achtkantigen kop en bodemstuk, zij zijn aan de tappen voorzien van een beugel met pen, die in een mik geplaatst werd, waardoor zij naar alle zijden draaibaar zijn. *Falkonetten* onderscheiden zich van de gewone draaibassen door een „wieg" of open kamer, waarin een baskamer met de kruitlading werd geschoven ; zij zijn primitieve achterladers.

Carronnaden, genoemd naar de ijzergieterij te Carron (Schotland), hebben geen tappen, maar aan het bodemstuk een kokervormig oog, de tappenklos, waardoor een bout gestoken werd die in de tappannen van het affuit rustte; in de druif is een gat met schroefdraad, voor een stelschroef; op de druifhals een oog voor een geschutstalie, een kabel om het recul van het stuk tegen te houden.

Bovenbesproken soorten geschut komen als bronzen en als ijzeren stukken voor, met uitzondering van de draaibassen, die steeds van brons, en de carronnaden, die steeds van ijzer zijn.

K. C. CRUCQ.

BOEKBESPREKING

General anthropology. Edited by FRANZ BOAS. Boston, D. C. Heath, 1938. 718 blz., ill. Prijs: 15 sh.

Wat is het juiste ogenblik voor het schrijven van een algemeen handboek? Sommigen zijn van oordeel, dat dit tijdstip is aangebroken, wanneer de wetenschap tot vaste resultaten is gekomen, die in scherp omlijnde vorm kunnen worden neergelegd. Voor hen ligt dat tijdstip dan veelal in de toekomst. Voor anderen is het aangebroken, wanneer de omvang der opgeworpen vraagstukken en van het materiaal in zulk een mate is toegenomen, dat de aandrang tot leiding onafwijsbaar is. In dit stadium verkeert thans de ethnologie en het is een even opmerkelijk als verheugend verschijnsel, niet alleen, dat de laatste jaren van verschillende zijden pogingen zijn gedaan om de weg te wijzen, maar ook dat zulke pogingen geslaagd mogen heten. Dit laatste betekent, dat de ethnologie de wegen, die zij moet gaan, helder voor zich ziet. De omvang van het gebied leidt ertoe, dat sommigen, die het gehele gebied samenvattend willen behandelen, niet een eenmansboek schrijven, maar de medewerking inroepen van vakgenoten. Zo ontstond in 1937 het *Lehrbuch der Völkerkunde* van Preuss, en in 1938 het Amerikaanse equivalent daarvan onder leiding van Boas, den toen tachtigjarigen Meester der Amerikaansche ethnografie. Het ligt niet in mijn bedoeling dit werk, dat sterk het karakter van Boas draagt, te bespreken; doch ik moge het slechts met een enkel woord onder de aandacht brengen van de lezers van dit Tijdschrift. Het terrein, dat het bestrijkt, is wat ruimer dan dat van het Duitse boek, doordat het ook de biologische anthropologie en praehistorie omvat. Het is naar schatting ook omvangrijker, maar het is aanzienlijk goedkoper. Boas zelf heeft voor zijn rekening genomen de hoofdstukken Race, Language, Invention, Literature, music and dance, Mythology and folklore, Methods of research. De medewerkers zijn: Nelson (Geological and biological

premises, Prehistoric archaeology), McGregor (Human origins and early man), Lowie (Subsistence), Ruth Bunzel (The economic organization of primitive peoples, Art), Gladys Reichard (Social Life), Julius Lips (Government) en Ruth Benedict (Religion). De meeste dezer schrijvers hebben, zoals Boas in zijn voorwoord opmerkt, lange jaren in nauw contact met elkaar gewerkt. Ter wille van de noodzakelijke beperking zijn enkele onderwerpen wat in het gedrang gekomen; Boas vraagt hier verontschuldiging voor en constateert: "the relation of personality to culture, education, acculturation, the historical development of anthropolical theory have been only lightly touched".

R. F. BARTON, *Philippine pagans. The autobiographies of three Ifugaos.* London, Routledge, 1938. 271 blz. Prijs: 15 sh.

Er is een nieuw genre van ethnografische literatuur aan het opkomen, dat belangrijke perspectieven opent; deze verzameling autobiografieën, door Barton verzorgd, is er een zeer gelukkig voorbeeld van. Het heeft de strekking door middel van biografieën het licht te doen vallen op de wijze, waarop het individu zich gedraagt ten opzichte van de hem omringende en hem schragende cultuur; op de mate waarin en de wijze waarop hij haar beleeft en er deel aan heeft (of er deel aan krijgt in zijn opvoeding); op de speelruimte, die hem binnen haar beperkingen wordt gelaten voor zijn individuële neigingen en bekwaamheden. Het toont ons een cultuur in actie, althans een brok ervan; niet van buitenaf, maar van binnenuit. Wij gevoelen de intensiteit, waarmee de verschillende culturele waarden worden beleefd; de geestesgesteldheid, waarin de culturele handelingen worden verricht. Wat een dood schema voor ons dreigt te zijn, krijgt leven, en de mens wordt ontdekt.

Natuurlijk zijn er ook andere middelen dan de biografie om tot dit doel te geraken. Malinowski bijvoorbeeld of de groep waartoe Ruth Benedict en Marg. Mead behoren, willen in de grond der zaak niet anders. Van de case histories, die deze geven, is de biografie slechts een uitgewerkte vorm. Maar zij is beperkter van opzet, geconcentreerder, en geeft hierdoor den lezer een zeer levendig beeld.

Reeds jaren lang is er van verschillende zijden op gewezen, dat in primitieve maatschappijen het onderzoek van de persoonlijkheid opzettelijke aandacht verdient. Veelal echter lagen deze aanprijzingen op een ander plan en waren zij gericht tegen wat men noemde: de leer van het collectivisme. Men wilde betogen, dat de betekenis van de persoonlijkheid ook in primitieve culturen vooral niet moet worden onderschat en richtte zich tegen de bekende beschouwingen van den thans overleden geleerde Lévy-Bruhl, welke zich bezighielden met een psychologische formulering van het Ik-probleem op grond van ethnografisch materiaal. Ten onrechte wordt wel eens gemeend, dat zij iets te maken hebben met de vraag, of het individu bij primitieven „bestaat" in de dagelijkse zin van het woord. Andere moeilijkheden rijzen, wanneer men in een algemene formule de verhouding tracht te bepalen, die in primitieve maatschappijen heerst tussen het individu en zijn groep (of groepen), een sociologische vraag, die voor e l k e maatschappij zeer ingewikkeld is. Ook op dit terrein hebben Lévy-Bruhl en de Franse school in het algemeen zich bewogen. Hoewel natuurlijk ook voor deze vragen biografieën waardevol materiaal kunnen leveren, zou het verkeerd zijn hun betekenis uitsluitend of voornamelijk hierin te zoeken.

De vloed der biografieën is vrij snel gewassen in de laatste vijftien jaar. Het behoeft geen betoog, dat ook voor inzicht in de grote Oosterse culturen hierin een rijke bron is gelegen, zogoed als het dit altijd is geweest voor begrip van Europese cultuurperioden. Na enige oudere publicaties o.a. van Holt (1906) en van Demant (1912) verscheen in 1926 een Indianen-autobiografie door de zorg van Radin, en hierna komen er spoedig meer. In het in deze aflevering aangekondigde werk van Mühlmann, *Methodik der Völkerkunde*, vindt men een aantal ervan vermeld op blz. 259. Van de meest recente, die ons bekend zijn, noemen wij een viertal uit de jaren 1937 en 1938, namelijk die van Hilde Thurnwald (in samenwerking met Thurnwald), Westermann, Walter Dyk en Barton [1]). Tot deze laatste willen wij ons thans bepalen.

---

[1]) H. THURNWALD, *Menschen der Südsee*, 1937; D. WESTERMANN, *Afrikaner erzählen ihr Leben*, 1938; W. DYK, *Son of Old Man Hat*, 1938.

Barton heeft reeds in 1919 een studie over de Ifugao geschreven, *Ifugao Law* geheten, in 1922 gevolgd door *Ifugao Economics*; tegen deze achtergrond moeten de thans uitgegeven levensgeschiedenissen worden gezien. De eerstgenoemde studie leidde hij in met een citaat van Marett: "a healthy society is bound, in a wholesale way, to have a healthy custom"; en hij repte in hetzelfde citaat ten aanzien van den wilde van "the social drill imposed by his customs". Thans krijgen wij de aanvulling hierop. Van de drie figuren, die Barton aan het woord laat, roept vooral de tweede, een oude vrouw, het beeld van een zeer markante persoonlijkheid voor de geest: energiek, bazig. Barton leidt zijn personen telkens met een kort woord in en van "the old lady" merkt hij op, dat zij door haar persoonlijkheid niet geheel past in het kader van haar cultuur. Herhaaldelijk geeft zij aanleiding tot ongewenste moeilijkheden en twisten. De persoonlijkheid der beide anderen is minder scherp, maar hun verhaal, vooral dat van den eersten man, werpt nieuw licht op het reeds in omtrekken bekende ethnografisch materiaal. Barton zelf is getroffen door wat hier onthuld wordt over de toestanden in de *agamang*, het meisjeshuis. Allerlei verhoudingen en opvattingen, die door den ethnoloog slechts met de grootste omzichtigheid kunnen worden geformuleerd, worden hier telkens op directe en eenvoudige wijze in een helder licht gesteld. Waar nodig heeft Barton het verhaal voorzien van verklarende aantekeningen en hij is hierbij zeer gelukkig te werk gegaan. Slechts een enkele keer stelt hij den verteller een vraag en laat hij ons de reactie daarop zien; overigens volgen de vertellers de loop hunner eigen herinneringen.

Dit boek is in zekere zin populair te noemen: „appropiate only for mature readers and for students of anthropological, social and psychological sciences" (blz. XIII). Dat de jeugd wordt uitgesloten, zal wel zijn toe te schrijven aan de uitvoerige en ongekuiste mededelingen op sexueel gebied. Het populaire karakter wordt geaccentueerd door het laatste hoofdstuk, waarin de schrijver ons een kort verhaal doet uit het Ifugao'se leven, een verhaal van liefde en doodslag, en ons op de wijze van een „crime story" laat raden naar de afloop. Toch is juist dit hoofdstuk de toetssteen van zijn methode. Immers hij beoogt ermee aan te tonen, dat die ganse historie, ook psychologisch, alleen begrepen kan worden

door hem, die geheel vertrouwd is met de cultuur der Ifugao; dat met behulp der individuële psychologie men er niet komt.

In Ned. Indië ligt nog een rijk veld braak voor onderzoekingen van deze aard. Wel zijn er allerlei grotere en kleinere opstellen en brokken, getuigenissen over zichzelf of anderen. Maar over het algemeen hebben de ethnografen de beelden uit het „volle leven", die zij in zich omdragen van het volk, waaronder zij hebben geleefd, zelden opzettelijk naar voren gehaald en meestal „verwerkt" in algemene beschouwingen. Een bijzonder voordeel van de biografie tenslotte — een zeer practisch voordeel — is nog hierin gelegen, dat zij ook kan worden geschreven of uitgelokt (als het een autobiografie geldt) door iemand, die niet over de nodige tijd of scholing beschikt om een afgeronde en volledige schets te geven van een cultuur.

WILHELM MÜHLMANN, *Methodik der Völkerkunde.* Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, 1938. 275 blz. Prijs R. M. 11.85.

Als historie en „Umwelt" iets betekenen — en de schrijver van deze methodologische studie hecht er grote betekenis aan — is het niet van belang ontbloot de aankondiging van dit werk te beginnen met twee mededelingen; 1o dat de schrijver tot de ethnologie is gekomen van de zijde der erfelijkheidsleer en rassenbiologie, en 2o dat „im neuen deutschen Staat (grosser Wert gelegt wird) auf eine biologische Durchdringung der sogenannten Geistes-, Sozial- und Kulturwissenschaften". Beide mededelingen zijn ontleend aan het voorwoord van 's schrijvers dikke boek van 1936, *Rassen- und Völkerkunde*, hetwelk gewijd was aan een poging de „Auseinandersetzung zwischen Mensch und Umwelt" in het middelpunt te plaatsen. Een mislukte poging overigens, naar mij voorkomt, want het boek heeft in het geheel geen middelpunt; wel bevat het veel belangwekkends.

In deze *Methodik* nu gaat de schrijver uit van dezelfde gedachten. De tegenstelling tussen „natuur" en „cultuur" is overwonnen (blz. 1, 247, passim), de rassenleer heeft te maken met „leibseelische" kenmerken (blz. 236), en het hoogste en eigenlijke doel der volkenkunde is de studie van het volk, ethnos. De studie van maat-

schappij en van cultuur zijn de treden hierheen en derhalve voor de volkenkunde onmisbaar (blz. 228). „Den Zusammenhang zwischen Volk und Kultur pflegt man als *Volkstum* zu bezeichnen, und dieses ist bekanntlich eine deutsche Begriffsschöpfung" (blz. 228). Het Voorwoord — het zij terloops opgemerkt — is gedateerd „13 März 1938, am Tage der Rückkehr Oesterreichs ins Reich".

De Volkenkunde of Ethnologie, in deze zin opgevat, moet zich niet alleen bezighouden met de natuurvolken, maar met alle volken der aarde (blz. 1). Zij is te definiëren als „die Wissenschaft von den Funktionen und Strukturen der Auseinandersetzung des Menschen mit seiner historischen Umwelt"; het woord „Volk" komt weliswaar in deze definitie niet voor, maar het is, als „höchste historische Gestalt dieser Auseinandersetzung", impliciet in de gegeven definitie vervat (blz. 3).

Dit zijn enige der hoofdbegrippen van deze studie, welke de schrijver in een Inleiding kort samenvat en doet voorafgaan, omdat zij zijn beschouwingen samenbinden en hij meent hierin nieuwe wegen vol belofte te bewandelen.

Moeten wij nu de waarde van deze studie afmeten naar de hier aangeduide opvattingen? Gelukkig niet. „Das Buch ist als ein Ganzes zu nehmen und anders nicht verständlich" (Voorwoord). Natuurlijk, en wie den schrijver niet volgt in wat hij zelf ziet als zijn leidende gedachte, is het betoog wel eens wat omslachtig. Doch het komt mij voor, dat de waarde van dit boek ver uitgaat boven zijn al te ethnisch bepaalde beschouwingen over de ethnos als object der Volkenkunde; ook wie deze terzijde legt (zonder er een betrekkelijke waarde aan te ontzeggen) en de doelstelling van de Volkenkunde niet zoekt in een verbinding van de begrippen „ras" en „geschiedenis" (blz. 59), zal van bladzijde op bladzijde waardevolle en scherpzinnige uiteenzettingen aantreffen, die dit boek tot een der belangrijkste methodologische studies maken der laatste jaren. De gebruikelijke onderwerpen der Volkenkunde — al beschouwt hij ze slechts als treden — verwaarloost hij niet. Het heeft geen zin op onderdelen in te gaan. Ter kenschetsing van zijn eigenlijke ethnologische werkwijze willen wij slechts vermelden, dat hij met veel nadruk wijst op het belang van de phaenomenologische en de functionele beschouwingswijze. Krickeberg heeft hem zelfs den „orthodoxen" vertegenwoordiger in Duitsland

van het „Funktionalisme" genoemd (Z. f. E., 1937, blz. 464). In een historisch en een systematisch deel vinden vele belangrijke schrijvers een bespreking. Engelse auteurs zijn voldoende geraadpleegd, Franse echter niet. Van onze landgenoten worden er twee loffelijk vermeld. Voor de phaenomenologie verwijst hij naar het mooie voorbeeld, dat Van der Leeuw heeft gegeven in zijn *Phänomenologie der Religion.* Daarnaast wordt in het bijzonder met ere genoemd: „der mit erstaunlichem Blick für wesentliche Probleme begabte holländische Ethnologe Steinmetz" (blz. 220).

Het boek is voorzien van zeer rijke, bij de tekst aansluitende, literatuuropgaven.

Wie mocht opzien tegen de lectuur van dit vrij omvangrijke werk, kan worden verwezen naar Mühlmann's methodologische bijdrage in het *Lehrbuch der Völkerkunde* (1937), dat door Preuss is uitgegeven. Dit beknopte opstel heeft m.i. het voordeel, dat de uiteenzettingen niet of nauwelijkes worden verbonden door de inzichten over volk en ras, die Mühlmann in zijn *Methodik* met zoveel voorliefde vooropstelt.

J. Ph. DUYVENDAK.

BIBLIOGRAFISCHE NOTITIES

betreffende de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië [1]).

ALGEMEEN.

ALBERTS (A.), Baud en Thorbecke. 1847-51. (Utr. Bijdr. Gesch. Staatsr. en Econ. N.-I., 18). Utrecht, Oosthoek, 1939, 248 p. 8°.

BECKER, (H. Th.), Die Kolonialpädagogik der Grossen Mächte. Hamburg, Friederichsen-De Gruyter, 1939. (Abh. Gebiet d. Auslandskunde, 49 Hansische Univ.). 365 p. 8°. Prijs: 18.-M. (-25%). P. 218-20: Holland.

BERG (C. C.), Indië's talenweelde en Indië's taalproblemen. Rede R. H. S. Wolters, Bat.-C., 1939. 34 p. Prijs: *f* 1.—

Bespr.: Het M. O. in Ned.-Indië, 34, p. 657-9.

BRUGMANS (I. J.), Geschiedenis van het Onderwijs in Ned.-Indië. 1938.

Bespr.: H. TERPSTRA, Tschr. v. Gesch., 54, p. 357-9.

COOLHAAS (W. Ph.), Het regeeringsreglement van 1827. 1936.

Bespr.: I. J. BRUGMANS, Tschr. v. Gesch., 54, p. 357-9.

D., J. B. van Heutsz. Orgaan N. I. Off. Ver., 24, p. 225-35, 323-32.

DAM (PIETER VAN), Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie. 2e boek, dl. 3. Uitgeg. door F. W. STAPEL. (Rijks Geschiedk. Publ. 83). 's-Grav., Nijhoff, 1939. 643 p. 8°. Prijs: (niet afzonderl.) *f* 12.—

ENCYCLOPAEDIE van Ned.-Indië, afl. 59. (o.a. Adatrecht. F. de Haan, P. V. van Stein Callenfels).

EXPORTCULTURES van Ned.-Indië 1830-1937. (Meded. Centr. Kant. Stat. 165). Bat.-C., 1939. XIII, 51 p., 18 graf. obl. 8°.

FRIEDERICY (H. J.), Vrome wenschen. Kol. Tschr., 28, p. 481-9.

FÜRER-HAIMENDORF (Ch. v.), Die Kopfjagd der Naga-Stämme Assams und anderer Völker Südostasiens. (Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques. Compte rendu de la 2 ième session, Copenhage 1938).

FÜRER-HAIMENDORF (Ch. v.), Die Megalithkulturen von Assam und ihre Beziehungen zu Indonesien. (Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques. Compte rendu de la 2 ième session, Copenhage 1938).

FURNIVALL (J. S.), Netherlands India: A study of plural economy. 1939.

Bespr.: J. DE LA VALETTE, As. Review, 35, p. 755-64.

GESCHIEDENIS van Ned.-Indië, (Stapel) Dl. I.

Bespr.: J. C. VAN LEUR, T. B. G., 79, p. 589-95.

GONGGRIJP (G.), Schets eener economische geschiedenis van Ned.-Indië. 2e dr. (V. U. B.). Haarlem, Bohn, 1938. 244 p. 8°. Prijs: *f* 1.90.

GRAAFF (S. DE), Parlementaire geschiedenis v. d. wet tot hervorming der

---

[1]) Verzameld door 's Genootschaps Bibliothecaris gedurende het verstreken kwartaal (afgesloten 5-12-'39). De verschijning der hier vermelde geschriften valt uiteraard veelal vóór dit tijdperk. Naar volledigheid zonder eenige selectie is niet gestreefd. De grenzen van Nederlandsch-Indië worden in „Verwante onderwerpen" en in tusschen [] geplaatste passages overschreden. Vervolgen van in vorige „Notities" vermelde artikelen zijn niet opgenomen.

grondslagen van het gewestelijk en plaatselijk bestuur in Ned.-Indië, 1922 (Ind. Bestuurshervorming). 's-Grav., Nijhoff, 1939. 254 p. 8°. Prijs: *f* 4.50.

GRAHMANN (R.), Neue Hominidenfunde und ihre Altersstellung. Forschungen u. Fortschritte, 15, p. 334-5.

GROOT (A. K. DE), Theologie en Zendingspraktijk. Tschr. Zend. Wet., 83 p. 163-86.

HALLEMA (A.), Iets over afscheids- en reisliedjes van hen, die in vroeger eeuwen naar Oost en West togen. Ind. Gids, 61, p. 906-14 (w. verv.).

HELFFERICH (E.), Erlebtes. Hamburg 1938. (Niet in den handel). 96 p., ill. 8°.

HOOYKAAS (C.), Modern Maleisch, zijn verspreiding, bruikbaarheid en toekomst. Kol. Stud., 23, p. 405-38.

JAREN (Drie) Indisch natuurleven. Tevens 11e jaarverslag (1936-1938). Ned.-Ind. Ver. tot Natuurbescherming. Bat.-C., 430 p., ill. 8°.

KAMMA (F. C.), Levend heidendom (I). Tschr. Zend. wet., 83, p. 187-207.

KLERCK (E. S. DE), History of the Netherlands Indies. 1938.
Bespr.: N. J. KROM, Bull. Kol. Inst., 2, p. 308-19.

KOP (G. G. v. d.), Een Indisch zegel. Historia, 5 p. 158-60, ill.

LITERATUUR-OVERZICHT over het jaar 1938 van de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië, door H. VAN MEURS. (Kon. Inst.). 's-Grav., Nijhoff, 1939. 73 p. 8°. Prijs: *f* 1.50.

NIGGEMEIJER (H.), „Trommelsprachen ohne Trommeln". Paideuma, 1, p. 191-2).

ODERWALD (J.), Het Nederlandsche Zeilschip van 1800 tot het einde. Amsterdam, De Bussy, 1939. 348 p., ill. 8°. Prijs: *f* 12.50.

ORANJE (D. J. P.), Het beleid der commissie generaal. 1936.
Bespr.: I. J. BRUGMANS, Tschr. v. Gesch., 54, p. 357-9.

PLATTEEL (P. J.), De grondslagen der constitutie van Ned.-Indië. 1936.
Bespr.: I. J. BRUGMANS, Tschr. v. Gesch., 54, p. 357-9.

REIZEN (Oude) naar de Oost. Bloemlezing uit 17e en 18e eeuwse journalen en reisbeschrijvingen ... hoogste klassen ... V. H. O. en M. O., samengesteld en geannoteerd door M. J. FRANCKEN en R. C. LUGT, A'dam-Bat.-C., Versluys, 1939. 133 p., ill. 8°. Prijs: *f* 1.75 (geb. *f* 2.10).

SCHEPPER (J. M. J.), Een pleidooi tot herziening van het toelatingsvoorschrift (art. 177) der Ind. Staatsr. ten aanzien van de Christelijke Zending. Tschr. Zend. Wet., 83, p. 145-58.

SLEESWIJK (J. G.), Pazifik-Probleme u. Holland. Zschr. f. Geo-politik, 16, p. 610-6.

SOESMAN (J. R.), De kalifaatskwestie in Ned.-Indië. Haar invloed op het godsdienstig denken van den Indonesiër en op het partijwezen in den Archipel. Orgaan N. I. Off. Ver., 24, p. 253-62, 364-75.

STOLK (A. A. H.), Organisatie der Rijkseenheid ... 1939.
Bespr.: HT (Heyting), Ind. Gids, 61, p. 956-8.

TICHELMAN (G. C.), In Memoriam J. Jongejans. Kol. Tschr., 28, p. 433-5, portr.

VERHOEVEN (F. R. J.), Historische voorlichting. Kol. Stud., 23, p. 370-6.

VERMEULEN (J. Th.), De Indische reis van Prins Hendrik der Nederlanden (1837). Kol. Stud., 23, p. 340-8.

VOOGD (C. N. A. DE) en Z. SALVERDA, Wenken voor de rimboe. Tectona, 32, p. 509-36, cf. 787-92.

WALVISCH (De zingende), ... zeemansliedjes enz. door B. COOPER en J. W. F. WERUMEUS BUNING. A'dam, Meulenhoff, (1939). 176 p. 8°. Prijs: *f* 1.75.

WULFF (K.), Ueber die Hypothese der Verwandtschaft zwischen der Malayo-Polynesischen und den Indo-chinesischen Sprachen. (Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques. Compte rendu de la 2ième session, Copenhage 1938).

ZAKBOEKJE (Statistisch) voor Ned.-Indië. 1939. (Dept. E. Z. (C. K. S.), med. no. 174). 184 p. 8°. Prijs: *f* 1.50.

JAVA.

BALI-MONUMENT (Het) te Soerabaia. Ind. Mil. Tijdschr., 70, p. 989-90, ill.

BECHT (C. J. G.), Rattenplaag-bezwering in Goenoengkidoel. Djåwå, 19, p. 258-9, ill.

BERG (C. C.), Arya Taḍah en de Gajah-mada-gelofte. Bijdr. Kon. Inst., 98, p. 253-83.

BLOM (J.), The antiquities of Singasari. Leiden, Burgersdijk en Niermans, 1939 (Proefschrift). 184 p., ill. 8°.

BUYS-VAN ZIJP (J. S. en A. BRANDTS), Omtrent de rebab. Djåwå, 19, p. 368-78.

COSTER-WIJSMAN (L. M.), Een verloren gewaande Damar Woelan tekst. Cult. Indië, 1, p. 264-5.

CRUCQ (K. C.), Inscripties op spiegelhandvatsels. Djåwå, 19, p. 241-3, ill.

DREWES (G. W. J.), Over werkelijke en vermeende geschiedschrijving in de Nieuwjavaansche litteratuur. Djåwå, 19, p. 244-57.

GOSLINGS (B. M.), De wajang op Java en Bali in het verleden en het heden. ... 1939.

Bespr.: T. J. B[EZEMER], Ind. Gids, 61, p. 954-6. Prijs: *f* 2.95.

HALLEMA (A.), Een bezoek aan Soerabaja en omstreken voor een eeuw terug. Trop. Nederl., 12, p. 188-92, ill. (w. verv.).

HARTMANN (M. A.), De Goenoeng Salak in W.-Java. Trop. Natuur, 28, p. 177-88.

HEYTING (H. C.), De Java-oorlog volgens het verhaal van een medestrijder. Ind. Gids, 61, p. 727-38.

LEKKERKERKER (C.), Land en Volk van Java. Dl. 1. 1938.

Bespr.: TJ. L. REITSEMA en F. R. J. VERHOEVEN, T. B. G., 79, p. 583-9.

O[VERBECK] (H.), Ni Ṭowok bij Darwin. Djåwå, 19, p. 257.

POEROEBAJA (B. P. H.), Rondom de huwelijken in de kraton te Jogjakarta. Djåwå, 19, p. 295-329, ill.

POL (D.), Midden Java ten Zuiden. Onze zendingsvelden, 4. 2e dr. (Zendingsstudieraad). Hoenderloo 1939. Prijs: *f* 4.25.

PRINGGODIGDO (A. K.), Geschiedenis der ondernemingen van het Mangkoe-Nagorosche Rijk. 1939.

Bespr.: TH. METZ, Ind. Gids, 61, p. 953-4.

WITKAMP (H.), Een voorkomen van granodioriet in Z.-Priangan. Tschr. Aard. Gen., 1939, p. 638-53.

WOLTERBEEK (J. D.), Eenige gegevens over Madioen als zendingsterrein. Macedoniër, 47, p. 257-72.

ZWART (W.), De boschoppervlakte van Java en Madoera. Kol. Stud., 23, p. 377-92.

SUMATRA.

BEMMELEN (R. W. VAN), The volcano-tectonic origin of Lake Toba. De Ingenieur in N. I., 6, p. 126-40, ill.

BEST-VEERKAMP (C. K.), (arts), Primitieve geneeskunde in de Bataklanden. Driemaand. meded. V. I. V. O. S., 16. 102-12.

BRANDHOF (J. L. M. VAN DEN), Klewang aanvallen op Atjeh's Westkust in 1902. Ind. Gids, 61, p. 866-97 (w. verv.).

JONGEJANS (J.), Het heiligdom te Oelakan. Onze Aarde, 12, p. 305-6, ill.

JONGEJANS (J.), Land en volk van Atjeh, vroeger en nu. 1939.
Bespr.: G. L. T[ICHELMAN], Cult. Indië, 1, p. 268-9.

KOEBOE (DE) zoo voor het grijpen. Ind. Gids, 61, p. 940-2.

LUBLINK-WEDDIK (W. F.), Adatdelictenrecht in de rapat-marga-rechtspraak van Palembang. Acad. Proefsch. Batavia 1939. 243 blz. 8°.

NEUMANN (J. H.), Aanteekeningen over de Karo-Bataks. T. B. G., 79, p. 529-71.

SCHNITGER (F. M.), De symbolische verslinding. Cult. Indië, 1, p. 302-3, ill.

STEHN (Ch. E.), De nieuwe dieptekaart van het Toba-meer ... van Drost en Bekkering. De Ingenieur in N. I., 6 p. 121-6, ill.

STEINMANN (A.), Enkele opmerkingen aangaande de z.g. scheepjesdoeken van Zuid-Sumatra. Cult. Indië, 1, p. 252-6.

VOORHOEVE (P.), De sarcofaag van Aek Godang. Weekbl. Sumatra, 26-8-1939. p. 31-2, ill.

VOORHOEVE (P.), Het stamhuis der Sitoemorangs van Lontoeng. Cult. Indië, 1, p. 285-91, ill.

[MALAKKA.]

[FITZ GERALD (R. T. D.), The JONG, a model boat with an outrigger from Malaya. Man, 39, p. 156-7.

ROCKEL (H.), Singapur, die Löwenstadt. Zsch. f. Politik, 29, p. 547-62.

TERPSTRA (H.), De Factorij der Oost-Ind. Compagnie te Patani. 1938.
Bespr.: F. DEKKER, Museum, 46, p. 311-2.].

BORNEO.

GIDS bij de verzameling nijverheids artikelen uit Borneo (Pasar Gambir 1939), door H. J. SCHOPHUIS, e.a. Bat.-C., Balai Poestaka, 1939, p., ill. 8°. Prijs: *f* 0.25.

NAGTEGAAL (C.), De voormalige Zelfbesturende en Gouv. landschappen in Z. O. Borneo. 1939.
Bespr.: H. K. J. C[OWAN], Kol. Stud., 23, p. 393-4.
VAN KEMPEN, Ind. Gids, 61, p. 760-3.

VOLKER (T.), De Broenei bronzen. Cult. Indië, 1, p. 265.
(m. antw. van G. TILLMANN).

CELEBES.

BERG (E. J. v. d.), Adatgebruiken in verband met de sultansinstallatie in Boeton. T. B. G., 79, p. 469-528.

BOUWWERKEN (Historische) in Gowa. Oost en West, 30, p. 216-7, ill.

KRUYT (A. C.), Mevrouw M. L. Adriani-Gunning, overl. 5 Juli 1939. Wolanda Hindia, 12, p. 122-23, portr.

KLEINE SOENDA-EILANDEN.

BUHLER (A.), Die Herstellung von Ikattüchern auf der Insel Rote. Verh. d. Naturforschenden Gesellsch. Basel, 50, p. 32-97, ill.

GORIS (R.), Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek. Singaradja, 1939. 352 p. 8°. (Voor leden K.B.G. verm. prijs *f* 2.50 + porto, bij admin. K.B.G.).

GRADER (C. J.), Brajoet. De geschiedenis van een Balisch gezin. Djåwå, 19, p. 260-75, ill.

GRADER (C. J.), De Poera Pamajoen van Bandjar Tegal. Djåwå, 19, p. 330-67, ill.

GRADER (C. J.), Het soebakwezen in het landschap Djembrana. Meded. Kirtya Liefrinck-v. d. Tuuk, afl. 6, p. 12-33.

H[OOYKAAS] (C.), Sanskrit op Bali. Djåwå, 19, p. 384.

KATS (J.), Modern art in Bali. Indian Art and Letters, N. S., 13, p. 45-9.

KLEEN (T. DE), The temple dances in Bali.
Bespr.: W. SPIES, Djåwå, 19, p. 385-94.

KREMERS (P. H.) en J. KROL, Monumenten van koppensnellers op Flores. Kath. Missiën, 64, p. 337-44, ill.

PRINS (J.), Verspreide aanteekeningen over adatrecht en volksgebruiken in Midden-Lombok. Meded. Kirtya Liefrinck-v. d. Tuuk, afl. 6, p. 55-70.

PRINS (J.), Eenige gegevens nopens Sasaksche volksgebruiken. Meded. Kirtya Liefrinck-v.d. Tuuk, afl. 6, p. 34-54.

RESINK (Th. A.), Twee Balische Soedamala voorstellingen. Djåwå, 19, p. 276-85.

RIEKERK (G. H. M.), Portugeesche kerkbeeldjes van Noemba (Ende). Bijdr. Kon. Inst., 98, p. 369-70, ill.

SWELLENGREBEL (J. L.), Het Balisch-Nederlandse woordenboek. De huidige stand van zaken en plannen voor de toekomst. Meded. Kirtya Liefrinck-v. d. Tuuk, afl. 6, p. 1-11.

WAJAN BHADRA, Bijdragen tot de Balische lexicografie. Meded. Kirtya Liefrinck-v. d. Tuuk, afl. 6, p. 71-116.

WECK (W.), Nieuw licht op Bali's cultuur.
Bespr.: R. GORIS, Djåwå, p. 379-81.

ZOETE (B. DE) and W. SPIES, Dance and drama in Bali. 1938.
Bespr.: R. GORIS, Djåwå, p, 379-81.

MOLUKKEN.

JANSEN (H. J.), Ethnographische bijzonderheden van enkele Ambonsche negorijen (± 1930). Bijdr. Kon. Inst., 98, p. 325-68.

KLERKS (J.), Gegevens over Keieesche huwelijksadat. Bijdr. Kon. Inst., 98, p. 285-323.

NIGGEMEIJER (H.), Neue Forschungen auf Ceram. (Congrès International des sciences anthropologiques et ethnologiques. Compte rendu de la 2ième session Copenhague 1938).

TICHELMAN (G. L.), Bezeten bamboe. Cult. Indië, 1, p. 300-2, ill.

NIEUW-GUINEA.

BRUYN (W. K. H. FEUILLETAU DE), De zeescheepvaart der Papoea's. Natuur, 1939, II, p. 51-80.

CATOR (W. J.), Rotsteekeningen in West-Nieuw-Guinea. Cult. Indië, 1, p. 246-51, ill.

EXPEDITIE (NIEUW-GUINEA) 1939 v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen. Dagboek van den expeditieleider ... Geroneografeerd. (zie beneden: Le Roux).

HOOGLAND (J.), Enkele aanteekeningen betreffende de Papoeastammen wonende aan de boven Keerom-rivier, ... „Waris". Tschr. Nw.-Guinea, 4, p. 65-74.

JONG (A. DE), Over doodenfeesten in de omstreken van Fakfak en Kokas. Tschr. Nw.-Guiea, 4 p. 93-6.

MCCARTHY (F. D.), „Trade" in aboriginal Australia and „Trade" relationships with Torres Strait, New Guinea and Malaya. Oceania, 9, p. 405-38; 10, p. 80-104 (w. verv.).

ROUX (C. C. F. M. LE), De expeditie van het Kon. Ned. Aardr. Gen. naar het Wisselmerengebied en het Nassau-gebergte op Ned. Nw.-Guinea in 1939. Volgens het dagboek ... (28 Juni — 26 Juli 1939). Tschr. Aardr. Gen., 1939, p. 661-77. p. 677-9. Kort verslag van den geoloog tocht van Oeta ... naar Paniai, door R. IJzerman.

SALVERDA (Z.), Exploratie van uit de lucht (Rapport naar aanleiding van practijk-ervaringen op Nieuw-Guinea). Tectona, 32, p. 772-86, ill.

UITTREKSEL (Kort) uit het verslag van de exploratie van het Wisselmerengebied van 13 Mei tot 14 November 1938 en van den doorstuk van Paniai naar de Geelvinkbaai, een en ander onder leiding van J.P.K. van Eechoud. Tschr. Aardr. Gen., 1939, p. 654-60.

VERWANTE ONDERWERPEN.

ALTENDORFF (D. V.), Genealogy of the Misso family. Journ. Dutch Burgher Union, 29, p. 55-76.

ELKIN (A. P.), Anthropology in Australia, 1939. Oceania, 10, p. 1-29.

KESLER (E. K.), De Joden en de Hollandsche en Zeeuwsche kolonisatie in Zuid-Amerika. Historia, 5, p. 125-32.

MOLSBERGEN (E. C. GODEE), Een Latijnsch en tevens door den dichter vertaald grafschrift (van I. A. Rumph). Cult. Indië, 1, p. 266-7.

RENESSE (A. M. W. VAN), De verhouding tusschen het Britsche en Jap. Rijk in den loop der geschiedenis. Orgaan N. I. Off. Ver., 24, p. 236-52, 348-63.

TOUSSAINT (J. R.), Dutch ladies who lived in Ceylon. Journ. Dutch Burgher Union, 29, p. 31-43.

NIEUW-GUINEA

KONINKLIJK INSTITUUT
VOOR T. L.
LAND- & VOLKENKUNDE
v. Galenstraat 14
's Gravenhage

IN MEMORIAM

HERMAN DIRK HENDRIK BOSBOOM

In December 1939 overleed in Holland de Kolonel-titulair Herman Dirk Hendrik Bosboom, in leven Chef van den Topografischen Dienst te Batavia en Eerelid van het Genootschap.

Ter gelegenheid van Bosboom's tachtigsten verjaardag verscheen een levensbeschrijving met uitvoerige bibliographie van de hand van Kolonel L. F. van Gent in het *Jaarverslag van den Topografischen Dienst* over 1928 (verschenen in 1929). In deze bibliographie vindt men vermeld de vele en belangrijke artikelen van zijn hand op oudheidkundig gebied, welke het licht zagen in de uitgaven van het Genootschap en elders.

Bosboom heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door zijn studiën omtrent huizen en andere gebouwen uit den Compagniestijd in en om de stad Batavia. Inzonderheid wijzen wij er op, dat hij het was die het eerst de aandacht vestigde op de kamer in de zoogenaamde „toko merah" aan de Kali Besar, welke kamer later naar 's Genootschaps Museum werd overgebracht en aldaar als „Compagnieskamer" werd ingericht. (Zie: *Oude woningen in de stad Batavia*, dit Tijdschrift, XL, 1898, blz. 542-570).

Dit plan is in het volgende jaar weer opgenomen door den toenmaligen conservator Mr. L. Serrurier, die het in veranderden vorm op verdienstelijke wijze tot uitvoering bracht, doch de eer van het oorspronkelijke voorstel komt Bosboom toe. Den gang van zaken heeft Mevrouw M. Serrurier — ten Kate beschreven in haar artikel: *De Compagnie's Kamer van het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, (oorspronkelijk verschenen in het *Bulletin van den Nederlandschen*

Oudheidkundigen Bond; ook afzonderlijk uitgegeven te 's-Gravenhage en Batavia, 1907).

Voor het Genootschap heeft Bosboom een levendige belangstelling getoond. In de vergadering van 3 Juli 1894 werd besloten hem uit te noodigen, in de Directie zitting te nemen, en in de vergadering van 7 Augustus 1894 werd hij als Directielid welkom geheeten. Het was een tijd van opgewekt wetenschappelijk leven in het Genootschap. In de notulen van de Directievergaderingen vinden wij bekende namen als W. P. Groeneveldt, J. A. van der Chys, J. L. A. Brandes, C. Snouck Hurgronje, J. H. Abendanon, A. G. Vorderman. Bosboom nam zeer geregeld en actief deel aan de vergaderingen tot hij einde 1897 als Directielid bedankte wegens zijn vertrek naar Holland. In bovenaangehaald artikel over Oude woningen in de stad Batavia schrijft hij, hoe hij tot een paar dagen vóór zijn vertrek doorging, daarvoor materiaal te verzamelen in de Benedenstad; hij schreef het stuk te 's-Gravenhage in April 1898. Uit het feit, dat hij te midden van de vele beslommeringen, die het vertrek uit Nederlandsch-Indië en de terugreis hem zullen hebben gebracht, nog den tijd vond, deze uitgebreide studie te voltooien, blijkt wel hoezeer dit onderwerp hem vervulde.

Ook na zijn vertrek naar 's-Gravenhage bleef Bosboom geregeld met het Genootschap in contact. Zoo zond hij als geschenk voor de Bibliotheek reproducties van verschillende teekeningen van Rach; ook bleef hij artikelen publiceeren in 's Genootschaps Tijdschrift.

In de Notulen der Directievergadering van 4 Februari 1901 lezen wij: „benoemd tot Eerelid de Heer H. D. H. Bosboom, gepd. Overste van het Ned. O. I. Leger, wonende te 's-Gravenhage, die zoowel in Indië als in Nederland steeds de belangen van het Genootschap met groote toewijding heeft behartigd".

In den kring van het Genootschap zal de naam van Bosboom nog lang blijven voortleven.

Hij ruste in vrede.

v. d. H.

Some remarks on onomatopoeia, sound-symbolism and word-formation à propos of the theories of C. N. Maxwell

by

J. GONDA.

The problem of sound-symbolism has, as far as we know, been discussed from very early times onwards. For 'primitive' [1]) man the name of a person or of a thing is not an abstraction, but an actuality expressed in a word. He considers a name as experienced Power. That a word may be a container of power, that a person uttering a word sets power in motion, is known not only to 'primitive' man. For most people there exists a natural and self-evident connection between a combination of sounds and the person or thing it denotes. "Die naive Vorstellung kann sich nicht an den Gedanken gewöhnen, dasz der Teller auch anders heiszen könnte" [2]); and indeed various stories and anecdotes prove that this is true: according to a German countryman German is the best language, for in German they call water: *Wasser*, "und es ist auch Wasser". And, as for most people a word is a "produit naturel identique à la chose qu'il dénomme" [3]), we understand that the idea that there should exist a natural correspondence between sound and sense is as old as linguistic science itself, and that, as soon as man begins to reflect on language, he either joins this belief, or, when he has a critical bent of mind, feels doubt about this very point.

[1]) For this term see my *Stilistische studie over Atharvaveda I-VII*, Wageningen 1938, p. 19 n. 4.

[2]) R. M. MEYER, in *Indogermanische Forschungen*, 12, p. 35.

[3]) K. NYROP, *Grammaire historique de la langue française*, IV, p. 400. See also, e.g., N. ADRIANI, *Verzamelde Geschriften*, Haarlem 1932, II, p. 62.

And, indeed, in Indian, as well as in Arabian native grammatical works, the problem appears to have been discussed. In India Aupamanyava denied the onomatopoeic origin of words, other experts, however, adhered to the opposite view [1]); it appears from the scholion of Kaiyaṭa ad Mahābhāṣya p. 6 ff. that this scholar contested the view that the words should be identical with the things they stand for; one of his arguments is that *saraḥ* and *rasaḥ*, although they contain the same sounds, have different meanings. According to the linguistic theories of the Mu'tazilites a close connection and harmony between a word and the notion it indicates must be assumed [2]), and according to medieval Hebrew views every letter (sic!) had its own value and meaning, which was founded on its written form [3]). It is well known that Plato discusses the matter in his Kratylos: Hermogenes upholds the view that the names of things are *νόμῳ καὶ Ἔθει*, "by habit and custom", but Kratylos speaks up for their being *φύσει*, "by nature". In this highly interesting dialogue we read among other things that the sound *r* serves to indicate movement and rapidity: in the words *rhein*, "to flow" and *rhoè*, "current" the rapidity is imitated by this letter, then also in *tromos*, "trembling", *trechein*, "to run", and also in such words as *krouein*, "to strike", *thrauein*, "to break" [4]), and the person speaking adds: the tongue is least at rest and most agitated in pronouncing this letter (sic!). And in the same way he explains that the *i* indicates everything subtle and gliding, — and so on.

In later centuries such theories found many an adherent. St. Augustine, for instance, said [5]) that a syllable containing a *v* produces a crassum et quasi solidum sonum. It must, however, be added that the opposite view, too, found its adherents [6]). In the seventeenth century a doctrine of a 'natural' origin of language was developed into a system by Charles de Brosses [7]) and Court

---

[1]) See Yāska, Nir. 3, 18 [2]) I. GOLDZIHER, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Arabern*, *Zs. d. Ung. Ak. d. Wiss.*, vol. 14; vgl. M. RUBINYI, in *Germ.-Roman. Monatss.* 5, p. 503 [3]) RUBINYI, l.c., p. 500, n. 1. [4]) Plato, Kratylos, ch. 37. [5]) In his *Principia dialecticae*. [6]) A short, but not very clear paper treating different views in former ages: M. RUBINYI, *Das Problem der Lautnachahmung*, in *Germ.-Roman. Monatsschrift*, 5 (1913); see above. [7]) In his work: *Traité de la formation mécanique des langues...*, Paris 1765.

de Gébelin [1]), who in a highly unscientific way tried to defend the thesis that expressive sounds are the fundamental constituents of language in general. A number of authors of fanciful etymologic works followed in their tracks.

Then Herder toke up the idea of sound-symbolism, and after him Von Humboldt proclaimed the view that sound-imitation is one of the various origins of roots in language; according to him "eine gewisse Bedeutsamkeit jedes einzelnen Buchstabens (sic!)" is at the bottom of this fact; he says explicitly that there *is* a connection between words and their meanings. His admirer, Steinthal, was the first scholar who tried to found a psychological explanation of the 'Lautnachahmungstheorie', to which he adhered, and after him Wundt [2]), Paul [3]) and others proceeded on the theoretical investigation of the problem [4]). Their methods, however, did not lead to a solution; especially the views of Wundt justly met with criticism.

On the other hand more than one scholar has denied any kind of "inner and essential connection between idea and word"; such a connection "whereby the mind which conceives the one at once apprehends and produces the other, there is none, in any language upon earth", etc. "Comment expliquer la différence de sens que présentent (lat.) *murus, nurus, durus, purus*. . .?", the Danish author Nyrop remarks, "non, dans tous ces mots le sens paraît basé sur une pure convention. . .; aucun rapport rationnel ne paraît lier le mot au sens" [5]). Especially Max Müller denied the existence of onomatopoeias "outside of the poultry-yard" [6]).

As often is the case when experts are at variance with each other with regard to the solution of a difficult problem, persons that are qualified only to a less extent or who lack any competency feel a call to solve the riddle. In the province of onomatopoeia and sound-symbolism, too, at intervals persons proclaiming unfounded, hazardous and absurd opinions appear before the footlights. One of them is Mr. C. N. Maxwell, who since the year 1932 has published a number of books and papers on the Malay language which he explains by means of sound-symbolism.

---

[1]) *Le monde primitif analysé et comparé avec le monde moderne*, II, Paris 1773-1784. [2]) *Völkerpsychologie*, I. [3]) *Prinzipien der Sprachgeschichte*, ch. IX. [4]) See especially SOMMER, *Indog. Forsch*, 51, p. 229. [5]) NYROP, o.c, IV, p. 401. [6]) Cp. also RAUHUT, in *Volkstum u. Kultur d. Romanen*, I.

When the secretary of the editorial staff of this 'Tijdschrift' asked me to write a review of the papers of Maxwell, *Light in the Malay Language* and *Language Affinities*, I first hesitated to accept his invitation. The writings of Maxwell were not unknown to me and I was inclined to the opinion that here any review and criticism would be superfluous: who should not be able to see that Maxwell's theories are too bold and contain too much that is wrong? So I had confined my remarks to some words of approval on occasion of the academic graduation of my pupil, Dr. P. J. van Leeuwen, who defended the following thesis: "De onderzoekingen van C. N. Maxwell over den oorsprong van de Maleische taal, waarin hij het ontstaan van die taal onomatopeisch wil verklaren, verliezen hun waarde, doordat de auteur van geen scholing in de methoden der algemeene en vergelijkende taalwetenschap blijk geeft" [1]). But, on second thoughts, I resolved to accept the invitation; not in the first place, however, through a desire to refute the many things that seem to be wrong in Mr. Maxwell's papers, or because I should think it due to myself to take up the gauntlet, thrown down by the author to academic teachers and especially to those who work at Sanskrit and Malay (for, as far as I know, I happen to be the only person living who has to teach both languages); nor because I should wish to cry down books written by others: my readers may take my word for that it is a very unpleasant task.

The main reason why I take up my pen is this: in my opinion, Mr. Maxwell has treated a very interesting and important theme in an insufficient way: it touches and overlaps subjects that are of great moment in the domain of Indonesian linguistics: perhaps a constructive criticism and some additional remarks may induce a worker in this province to undertake a scientific investigation.

Mr. C. N. Maxwell, son of Sir William Maxwell, the well-known author of a manual of the Malay language [2]), is known to all who live in Malaya as a master of Malay speech; he has spent a whole lifetime in learning it perfectly. He has been thinking in Malay for years; he has acquired a 'language-sense' and feels the soul

---

[1]) P. J. VAN LEEUWEN, *De Maleische Alexanderroman*, Diss. Utrecht, 1937, stelling 2. [2]) Which appeared in 1881.

of Malay speech to such an extent as only a long residence in the Malay countries and a frequent intercourse with the native population may supply. In Malaya he is an authority in this domain: "what he says carries weight in the country that he has made his own"; "we admit the competence of our trapper and the efficacy of his methods"; "on most of these subjects his remarks are very much to the point", Wilkinson says [1]). His great love for the Malays and their language is evident. As far as I know, Mr. Maxwell has written four treatises, viz. The Malay Language and how to learn it [2]); An Introduction to the Elements of the Malay Language [3]); Light in the Malay Language [4]); Language affinities [5]). The upshot of his views and theories is the following: The Malay Language "can be tackled without the employment of comparative methods". The elements in the language are onomatopoeic to a much greater degree than dictionaries disclose, and are always superficial and suggestive. There is no need to dig deep to find a root. Every letter (sic!) has a radical effect [6]). Letters (sic!) have a symbolical value: "The approach to all language is simple. Sonants are sound-mnemonic sounds, mental melodies. Sonants are Nature's music, rhythmic and unforgettable" [7]); primitive man learns from nature; his grammar is the real grammar, "the dress in which nature clothes herself, and the dress in which languages clothe themselves" [8]). Every sonant (that means consonant) [9]) conveys a meaning just as every note of music conveys a message [10]). Every letter has its meaning; "all letters in the language are sign-posts showing the right direction in pure speech [11])". "Consonants are radicals with directional qualities, and tones increase or diminish the power of a word both literally and metaphorically" [12]), because a single 'plasma' ('directional vowel or consonant') contains the germ of an idea [13]); e.g. the 'radical'

[1]) R. J. WILKINSON, *Onomatopoeia in Malay*, in *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, 14, III (1936), p. 72; 82; 87.
[2]) Kuala Lumpur (Kelly and Walsh, Ltd., Singapore), 1932, second impression 1933. On the other hand this book supplies us with some useful remarks. [3]) Ibidem 1933. [4]) *JMBRAS.*, 14, III (1936), p. 89 ff. [5]) *JMBRAS.*, 16, I (1938), p. 1 ff. [6]) Cp. *IEML.*, p. IV. [7]) *LA.*, p. 45. [8]) *LA*, p. 79. [9]) *LML.*, p. 116 and especially p. 128. [10]) *LA.*, p. 45. [11]) Cp. *IEML.*, p. 12; see especially the chapters IV — VI of this book. [12]) *LA.*, p. 35. [13]) *IEML.*, p. 15 ff.; *LA.*, p 6 etc.

b shows the expanding quality [1]), the *r* shows rays and radiations, the *k* projections and angles [2]); the *s* indicates moisture [3]) etc. A 'plasma' joining another plasma forms a 'morphe'. "This morphe can attract other plasmae (sic!) and grow as *lok* grows to *pělok* and *pěmělok*, and each plasma plays its part in conveying a meaning ... Thus, when *l* displays its yielding, pliant idea in conjunction with *k* which contains the germ of angles and projections, we find a curve, a bow, a bay, with the horns at each end, as in *tělok*, *lubok*, *kalok* etc." [4]). Originally all Malay words were tone-imitative or action-descriptive [5]). And although there appeared disruptive elements, foreign words and so on, they are largely so even now. Of course, a number of discordant elements and the existence of a certain fluidity of all language can not be denied, and hence we often find inconsistency between one word and another [6]), but we must trust to our own instinct and 'language-sense' to guide us aright [7]). It is a fairly simple matter to recognise an onomatopoeic word, but recognising a suggestive word requires more practice [8]): every word carries with it the clue to its meaning, the important 'plasma' pushes itself into a prominent place in the morphe in order that it may be recognised and understood [9]). "The axiom is", however, "that every word in every language is self-explanatory" [10]). Now, according to Maxwell, the usual methods followed in etymological science are wrong. "A wise linguist . . . must think widely" [11]) and understand that a Malay word has not one etymology; it may have a great many [12]). A word with, say, an *r* in it is related to every other word which also has an *r* in it [13]); we must learn to recognise their many relations. "Regarding language as dimensional and taking *ng* as a hinge, pivot, fulcrum, or focus, we learn exactly how primitive man built a wide range of words. I will start with Malay . . .: *ang-ga*, "body + limb", *ang-ka*, "body + limb" ..., *angkup*, "pincers", opening and shutting (i.e. two legs working on the pivot *ng*; *k*, projecting, *p*, pressure) . . . . *rang*, *rangka*, *rĕngka*, *tulang*, *puting* etc. etc.; in all these words, that are 'related', *ng* is the

[1]) *L A.*, p. 35. [2]) *L A*, p. 11. [3]) *L A.*, p. 8 ff. [4]) *L A*, p. 6 etc. [5]) *I E M L.*, p. 76. [6]) *I E M L.*, p. 63. [7]) Passim. [8]) *I E M L.*, p. 24. [9]) *L A.*, p. 6. [10]) *L A.*, p. 95. [11]) *L A.*, p. 81. [12]) *L M L.*, p. 125. [13]) *L A.*, p. 25.

hinge that holds the halves together [1]). The association of ideas plays a great part in the formation of words [2]); similar sounds suggest similar ideas, and the characteristic sounds in a word enable us to recognise the word, its meaning and why it has its meaning. Now, Mr. Maxwell says that pure Malay speech, i.e. the language spoken now in every kampong has remained unchanged for several thousand years [3]), and as all men spoke the same language at one time [4]) and in Malay the onomatopoetic principles are very well preserved [5]), no language can be older than Malay [6]): "It is impossible to prove that Malay was spoken 500 000 years ago, but, what can be proved is that no language is older than Malay and the proofs are in this book and its predecessors". Scholars always discussed the Sanskrit elements in Malay; they do not exist: "I will try to tell you something of the history of the Malay people from the language itself and in doing so to give evidence . . . of Malay elements in Sanskrit" [7]). Sanskrit is a very young language, because it is a literary language. He 'shows' that the Malay elements were the germs from which sprung both Malay and Sanskrit [8]), that Malay has spread over the world — in support whereof the words *kampong* and *court* are discussed, which are cognate, because both have a *k* [9]): "these men, whom we know now as Malays, sailed to Norway, Sweden, Denmark, Finland, and left their words and the craft of building ships behind them to bear witness" [10]). Hence also Bantu is to be derived from Malay [11]): "a survey of Bantu is a survey of Malay and Sanskrit" [12]). It goes without saying that "the affinities between any languages can never be found by comparative philologists who rely on root-etymology" [13]); "the discrepancies . . . are not in these languages but in the previous surveys of these languages" [14]). "Confusion in language" he explains by the influence of climate on the vocal cords, and, to a greater extent, by the introduction of writing [15]). "The great advantage of comparing languages by taking a series of related

---

[1]) *L A.*, p. 49 f [2]) *L M L.*, p. 95. [3]) *I E M L.*, p. 3, cp. p. 76 ff. [4]) *L M L.*, p. 137. [5]) *L A.*, p. 7, etc. [6]) *L M L.*, p. 98. [7]) *L M L.*, p. 97. [8]) *L A.*, p. 7, and as this 'thesis' has not been attacked ("no Sanskrit scholar has come into the field!"), he feels sure so much the more that it is true! [9]) *L M L.*, p. 124 f. [10]) *L A.*, p. 80. [11]) *L A.*, p. 1 ff.; 15 ff.; cp. p. 80. [12]) *L A.*, p. 66. [13]) *L A.*, p. 2. [14]) *L A.*, p. 66. [15]) *L M L.*, p. 137; cp. p. 144

words from one language to another is that one finds new ideas, or what appears to be new ideas, in one language which explain words which would otherwise be inexplicable in another language" [1]).

These are the main points of Mr. Maxwell's doctrine, set forth, I hope, in a somewhat more orderly manner than the author himself has exposed it. It is not difficult to see that Mr. Maxwell is a layman as to the domain of linguistics, however extensive his practical knowledge of Malay may be. He has two hobbies: onomatopoeia and the deriving of all existing languages from one of them. With regard to the latter doctrine, too, he has many predecessors: I call to mind only some well-known instances: with the Greeks the belief existed that Phrygian was 'the first language' [2]); Latin passed for a corrupt form of Greek, derived from the Aeolic dialect, spoken in the regions near Troy, whence, as the legend said, the progenitor of the Romans, Aeneas, had wandered; Goropius Becanus, from Antwerp, made, in the sixteenth century, his native tongue, Dutch, the original language, and in 1615 the Lithuanian Michalon, pointing out the relationship between Lithuanian and Latin, concluded that they were 'daughter and mother'. Let alone the many books that tried to establish Hebrew as the only parent language! [3])

The 'method' followed by Mr. Maxwell is approximately that which was applied by the ancients and by the European 'linguists' before the nineteenth century. He does not display any knowledge of linguistic science and linguistic methods. Just like the authors in former ages, he is not even able to differentiate between writing and speaking. Most of his statements lack any foundation. His reasonings are not based on a collection of facts, but find their starting-point in some preconceived axioms. He does not try to refute the current scientific conception with arguments, but he 'possesses the truth' and promulgates it without arguing and reasoning. He over-estimates the value of a practical knowledge

---

[1]) *L A.*, p. 28. [2]) See the story in Herodotus, 2, 2: an Egyptian king had two new-born children reared out of all hearing of speech; after two years they cried *bekos*, and when the king was told that *bekos* meant "bread" in Phrygian, a language spoken in Asia Minor, the Egyptians concluded that Phrygian was the oldest language!

[3]) See also my paper *Een zeventiende-eeuwse stem over het Maleis*, which will appear in *Bijdr. Kon. Inst.*, vol. 99.

of the living language in the matter of scientific explanation [1]). And so on, and so on.

But why proceed with an enumeration of the methodical shortcomings in these works? Maxwell, who is not "an erudite professor" [2]), opposes himself quite consciously and intentionally to linguists and "workers on academic lines" [3]); his appeal "must be made to men with insight and imagination"! [4]) Max Müller, Macdonell, Monier Williams, Meillet, a Sanskrit professor in an English university and a Professor of Bantu are to him ignorant men, a Malayalam clerk on a rubber estate a great authority [5]); of course, Brandstetter who "wrote in his Swiss home" can know nothing about Malay [6]); Van der Tuuk was a poor Malay scholar [7]).

Now, it is optional to everyone to disagree with the methods of scientific research which are applied by most scholars, but in doing so one has to account for every dissenting view. Moreover, one has to avoid to come into collision with the power of established facts. Mr. Maxwell confesses that he knew no Sanskrit, when he wrote his paper "Light in the Malay Language" [8]): "I had never opened a Sanskrit dictionary or any work on Sanskrit". I add: when he wrote his "Language Affinities" — after spending six months in learning this language [8]) — he still knew no Sanskrit. He knows no Bantu [9]), but he presumes to give an opinion on the dictionaries and other works on that language: "many of Scott's translations are weak" [10]). Many a time he modifies at his pleasure the meanings of words in languages he does not know, e.g. [11]): "*Suriya* (Skr.) the Sun, as a water-giver, *susu* (Mal.) milk, breasts, and *Dzuwa* (B.), God (also as a nourisher, C.N.M.). If Scott had known this, surely he would have seen, in *sasawira*, a suggestion of an excess and overflow of milk, and would not have translated it "swell of breast with pain". . . "There is a relationship between *sasa* (B.), *sasa* (Mal.) exceptional strength, and *sahas* (Skr.) exceptional

---

[1]) Of course, his opinion that an intimate acquaintance with the primitive mind is necessary (*I E M L.*, p. 76) ought to be adhered to. [2]) *L A.*, p. 1; cp. *I E M L.*, p. 15 f. [3]) *L A.*, p. 25. [4]) *L A.*, p. 14. [5]) *L A.*, pp. 2; 9; 72. [6]) *L M L.*, p. 130. [7]) *I E M L.*, p. 106. [8]) *L A.*, p. 7. [9]) *L A.*, p. 16, etc. [10]) *L A.*, p. 20; see p. 15 "for the past two weeks (sic!) I have been looking for Malay ideas in a Bantu dictionary"; cp. p. 21; 24; 41; 70. [11]) *I E M L.*, p. 106.

power and wealth, as in *sahasragu*, possessor of a thousand cows". It would be waste of time to explain that e.g. *sahas-* and *sahasra-gu* have nothing to do with each other from the point of view of genetical linguistics. Mr. Maxwell is totally lay to the domain of linguistic science: "Etymologists", he says, "ask for a norm, that is to say for a single standard language to which it will be possible to trace the etymology of a word" [1]; every etymologist, and in modern times too?; *dh* in Sanskrit was invented by grammarians [2]. His etymologies are usually ridiculous [3]: bantu *Mulungu*, "God" < mal. skt. *mula*, "origin" + mal. skt. *ang* "body, man" [4]; *ng* is "a sectional sonant . . . It is the Atmanepada (Skr.) (breath-step) middle termination, caesura, spiritus lĕnis" [5]; skt. *sirasija*, "hair of the head" should mean "water-nourished-rising-growth" [6]; he knows nothing of roots, terminations etc. [7]. Grimm's law, he says, explains how *mater* in one language will be transmuted into *mère, mutter* and *madar* in other languages [8]. It is extremely queer that he even lacks any knowledge of onomatopoeia as well as of the literature on this subject. "The only reason why all this has not been discovered earlier is that at one time every research worker on academic lines who refused to acknowledge onomatopoeia was accepted as an authority, whereas every linguist to whom onomatopoeia was a living force in language was regarded as a crank", he says [9]. This is far from the truth, as will appear from the second part of this paper. That Mr. Maxwell has only very vague notions about real onomatopoeia is obvious from what he contends: skt. *dvipa*, "elephant" e.g. is an onomatopoetic word, because this animal drinks twice [10]. Comparative Indonesian Linguistics too are terra incognita to him; although his explanations often touch on points discussed by others and for the greater part bear upon the formation of Indonesian, in casu Malay, words, he has not given a shade of evidence of even a very superficial knowledge of the works of Vreede, Brandstetter, Dempwolff and other scholars [11].

No more of this. It is totally incomprehensible that these phantasies have been printed in the Journal of a respectable Society.

---

[1]) *L M L.*, p. 105 [2]) *L A.*, p. 10. [3]) See e.g. *L A.*, p. 13 f.; 35; 70; 71 f.; 73; *L M L.*, p. 101; 104 f.; 125; 134. [4]) *L A.*, p. 36. [5]) *L A.*, p. 49. [6]) *L A.*, p. 21. [7]) Cp. e g. *L A.*, p. 8 ff. [8]) *I E M L.*, p. 110. [9]) *L A.*, p. 25. [10]) *L A.*, pp. 77 f. [11]) Cp. *I E M L.*, p. 15.

I wonder at Wilkinson's having missed the opportunity to make an exposure of Maxwell's mistakes and nonsensical combinations [1]). To my sorrow it is part of my duty to criticize also the views of a worker at the Malay language, whose energy, working-power and extensive knowledge deserve, as I have already expressed elsewhere [2]), high praise.

The said paper [3]) of Mr. Wilkinson shows clearly the deficiency of cooperation in this domain. After having remarked that more than fifty years ago Sir William Maxwell [4]) drew attention to the fact that the syllable *bu*, *bun* or *bung* occurs in a large number of Malay words conveying an idea of 'roundness' [5]), he adds that he himself in his first dictionary (1902) pointed out that the idea of 'curvature' runs through a number of words like *lok*, *tělok*, *kělok*, and that of 'angularity' through words like *biku*, *siku*, *běliku*. Neither Maxwell's observation, nor his own, Wilkinson says in a moment of pique, commended itself to critics, "who seem to have taken the line that if there had been any old systems of word-making they would have been found out by scholars like Van der Tuuk and Brandstetter" [6]). Here, Mr. Wilkinson is unjust. Although he mentions the name of Pijnappel, he forgets that Vreede [7]), as early as 1883, drew attention to the same sort of facts. He forgets, too, that already in the year 1855 Roorda [8]) wrote on the subject, that Van der Tuuk remarked (in the year 1867): „dat bij sommige woorden van een eenlettergrepigen vorm, die hier grondklank heet, moet uitgegaan worden, is niet te ontkennen . . . mal. *tărbang* (= bat. *habang*) kan even als 't Bataksche woord van een grondklank *bang* uitgegaan zijn . . ." [9]), that it was Brandstetter himself,

---

[1]) See R. J. WILKINSON, *Onomatopoeia in Malay*, *JMBRAS.*, 14, III, p. 72 ff.

[2]) See my paper *Eenige grepen uit de geschiedenis der beoefening van de Maleische taal- en letterkunde*, in *Verslag van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 1935, p. 20. [3]) Though printed in 1936 this paper was received for publication in August 1934. [4]) W. E. MAXWELL, *Manual of the Malay Language*, London 1881. [5]) "Language tells us, in *bumi*, that the world is round", MAXWELL Jr., *L A.*, p. 58. What is the idea of roundness in *boeang*, "to throw away", *boeas*, "wild", *boeat*, "making" etc.? [6]) *O M.*, p. 72 f. [7]) A. C. VREEDE, *Over de wortelwoorden in de Javaansche Taal*, *Actes du VIe Congrès Intern. des Orientalistes*, 1883, IV,5, p. 37 ff. [8]) T. ROORDA, *Jav. Grammatica*, § 89. [9]) H. N. VAN DER TUUK, *Tobasche Spraakkunst*, p. 86 (§ 34, Aanm. 2); see also p. 81.

who, in 1910, elaborated the idea of 'root' in the Indonesian languages, in one of his meritorious books 'Wurzel und Wort in den indonesischen Sprachen', translated into English by Mr. Blagden [1]), and that the Swiss author, who in his Prodromus [2]) and other papers suggested many onomatopoeic etymologies, worked on the same lines as suggested by Mr. Wilkinson. Yea, and more, he forgets to mention that, according to the prevailing opinion, there has been established a fundamental disparity between Maxwell's root (as Wilkinson calls it) *bu-* and his own *-lok*. Wilkinson takes side with Maxwell against Max Müller who said that "the onomatopoeic theory goes very smoothly as long as it deals with cackling hens and quackling ducks; but round that poultry-yard there is a high wall, and we soon find that it is behind that wall that language really begins" [3]), and he adds: "for Max Müller there was no human speech outside the technicalities of the classroom ... Mr. Maxwell understands savage life; Max Müller cannot have known it" [4]). But he should have considered that Max Müller wrote his book about the year 1860 and that the results of later investigations do not agree with his views in every way. His approval of Maxwell's contention that in Malay word-building every letter (sic!) has its own meaning or suggestion is far too rash [5]). He wrongly does not differentiate between onomatopoeia and sound-symbolism and impressionism with regard to current words [6]). In treating the 'directional value' of *ng* [7]) he confuses facts that must be kept apart, viz. the *ng* in *kakang* by the side of *kakak* and the *ng* in *ngalir, ngarak* etc. And, although he does not follow Maxwell in assuming that Malay is "the mother of our great language-shops" [8]), although he states ("alas!") that the view that the same onomatopoeia underlies the Indo-European, nay, all languages is beyond all proof of test [9]), although his paper is not bare of any criticism and mistrust [10]), his approval predominates:

---

[1]) In the well-known *Introduction to Indonesian linguistics*, London 1916.
[2]) R. BRANDSTETTER, *Ein Prodromus zu einem vergleichenden Wörterbuch der Malaio-polynesischen Sprachen*, Luzern 1906. [3]) F. MAX MÜLLER, cp. his *Lectures on the Science of Language*, I[4], p. 372 ff. [4]) *O M.*, p. 74. [5]) *O M.*, p. 78, XIV. [6]) E.g. *O M.*, p. 79, XVII. [7]) *O M.*, p. 83, XXVIII. [8]) MAXWELL, *Light* etc., Foreword by WILKINSON, o.c., p. 90. [9]) *O M.*, p. 79, XVIII. [10]) See e.g. p. 80, XIX; p. 82, XXVI; p. 86 f., XXXV.

"there is a mine of truth in Mr. Maxwell's theories" [1]); "Mr. M. has found in Malay an extensive outcrop of primitive onomatopoeic speech such as may explain one day the genesis of all language. . ." [2]), and he does not notice the methodical shortcomings. His hope that Maxwell has found in Malay a survival of primitive speech, i.e. "some Stone Age speech still in use", "to provide us with positive evidence about the origins of language" [3]) is vain; the words "(the) onomatopoeic principles protected (Malay) greatly from phonetic decay so that we are nearer the beginning of human speech in Malay than in any other tongue studied for etymological purposes" [4]) are founded on the theories of linguistic decay and degeneration, that should be obsolete for 45 years. Once more: I am sorry to say this. But especially in the case of a young and unlimited province of science which till now has been explored only by very few workers and students, but on which a great many laymen must set their foot, detection of any deviation from sound principles and methods is imperative.

Now, I do not write these disapproving words because I am prejudiced against every theory bearing on onomatopoeia, or because I should like to adhere to the views of Max Müller. On the contrary: I regret Mr. Maxwell's having treated this subject in so insufficient a way. If he had joined scholarship and theoretical knowledge to his profound familiarity with the Malays and their language and to his energy, his interest and the experience he has acquired during nearly fifty years, he might have written a number of essays of great value. But, it is often the case that persons having only a practical familiarity with a language have not the faintest notion of the fact that linguistics are a science which must have been studied for years before one is entitled to take up the pen. It is an awkward and erroneous idea that a person speaking either his native tongue or a foreign language very well, should, only on the score of this, be able to teach that language or to explain its grammar and structure. Is every man entitled to teach anatomy and to act as a physician, because he has a body? And especially any language that is not one of the ordinary branches of

---

[1]) *O M.*, p. 79, XVIII. [2]) *O M.*, p. 87, XXXV. [3]) Foreword, p. 89 ff.
[4]) Foreword, p. 93.

tuition, is subject to this awkward idea. Persons that would not entertain the idea of binding their children apprentice to a French peasant or tinsmith for learning French grammar and literature and for gaining insight into the structure of French, are often ready to distrust graduates of Western universities, and to believe the quasi-scientific explanations of the first man you meet that has stayed among the natives for some years. Mr. Maxwell and Mr. Wilkinson should have considered that 'academic powers' [1]) and 'field-workers' ought to cooperate. Without a sound learning and scholarship and without a profound theoretical knowledge obtained from competent teachers a field-worker is not qualified to start work on collecting materials; without materials gathered by qualified field-workers (who ought to have a profound practical knowledge of the language and an intimate acquaintance with the mind and customs of the people) the academic scholars are not entitled to draw their conclusions and to construct their theories. If otherwise, they would work at random and rely on fancy.

My readers should, however, bear in mind that my criticism refers, in the views of Mr. Maxwell, only to their exaggeration and the unscientific method applied. As I said already, I do not deny that onomatopoeia really exists to some extent, and I wish to emphasize this point, lest my readers should think that I intend to throw the handle after the hatchet.

I do not like to discuss and to dispute the various opinions on the origin of speech by means of onomatopoeia and kindred subjects, upheld by a considerable number of authors who founded their reasonings on aprioristic ideas, or, as Maxwell calls it, axioms. It may safely be assumed that the writings of De Brosses c.s. are antiquated. The views of the 'psychologists' (Steinthal etc.) may also be passed over: their work has doubtlessly cleared up the whole problem and the questions connected with it, — and here the authors who criticized their writings may claim credit for a part of it, — though an eminent scholar [2]) could write that he had learnt very little from the discussion which followed Wundt's remarks on the subject. One of the objections I should

---

[1]) *O M*, p. 73, V and p 85, XXXIII.

[2]) O JESPERSEN, *Language*, p. 398, n. 1.

like to raise against their method lies in the fact that they are accustomed to base their reasonings on a highly defective collection of facts, which, moreover, is often unreliable in particulars [1]), and also in the manner in which they make use of it: only or substantially to *illustrate* their views. Real linguistic science does not consist in a priori speculations; it is based upon a wide knowledge of well-established facts [2]). When making researches into the phenomenon of onomatopoeia we must begin with establishing the sounds which occur in nature ('Naturlaute'), in the first place the cries of birds and other animals, and then compare the words considered as onomatopoeias with these 'Naturlaute'. In a limited number of European languages, e.g. French and German, a research into these phenomena has already been instituted, but, of course, it will be of much use if other languages will be investigated also. I consider it as a sound method to take the results obtained, for the present, in the said West-European languages as a starting-point, when, on the following pages, I will try to say something concerning the problems and questions raised by Maxwell and Wilkinson [3]).

---

[1]) E g in the work of WUNDT

[2]) Absolute induction is, of course, impossible! But this does not imply that we should rely on aprioristic ways of reasoning.

[3]) I wish to state that this procedure is quite different from the method adhered to by TYLOR in his well-known book *Primitive Culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom*, 2 vol., London 1891, ch. V and VI *Emotional and imitative language*. Tylor collects groups of 'imitative' words by comparing a number of languages which differ widely in their structure and "whose agreement as to the words in question can only be accounted for by similar formation of words from similar suggestion of sound". Basing his reasonings on the standpoint of evolutionism he considers "the evidence from the languages of the lower races" as a means to understand the phenomenon in the languages of the 'higher races' and as a link in its development. I, on the other hand, wish to make researches into the phenomenon when it is met with in languages which are studied in a less profound way whilst making use of the experience obtained in studying the matter in languages which are better known. In this connection I must also refer to the works of the Swiss author W. OEHL (e.g. *Elementare Wortschöpfung*, in *Anthropos*, XII-XIII, 1917-1918, p. 575 ff. and the following volumes; *Das Lallwort in der Sprachschöpfung*, Or. Freiburg (Sw.) 1933). According to OEHL's view, with which

Moreover, it appears to me that many linguists have too exclusively emphasized the structural difference and disparity of various languages and have too often confined their investigations to those fields on which this difference is clear, viz. morphology etc. We must not shut our eyes to the phenomena which belong to the collective ownership of various languages. But in doing so we must compare like to like. It has often been said that Indonesian languages are widely divergent from Indoeuropean, but if we consider the languages in their entirety and take count of all linguistic phenomena, not only of morphology, and if we cease to look upon classic Latin, which represents a peculiar kind of language, or upon the logical and intellectual written language of our philosophers and professors which is also in many respects different from usual speech, we may perhaps arrive at a slightly different conclusion. As compared to Low German or French dialects and to the colloquial speech of limited communities, e.g. that of certain occupational groups, the speech of uneducated men or children, the speech of similar communities in the Indian Archipelago will probably turn out to differ from European language to a less extent. The same holds good of the thoughts and ideas expressed in language. Now, onomatopoeias and cognate groups of words

---

I do not agree, the 'Grundfrage aller Sprachwissenschaft' is the question as to the origin of speech (*Anthropos*, 12–13, p. 577). Like Tylor he bases his reasonings on the languages of 'primitive peoples': "da nun dem Verfasser zufälligerweise gerade an den geschichtslosen Sprachen die Gesetze des elementaren Wortbaues zuerst deutlich wurden, verwendete er die so gefundenen Gesetze zur Aufhellung der ähnlichen Prozesse in den indogermanischen Sprachen" (p. 579; cp. p. 592). His explanations, which are in general too long and which are getting rather tautological, contain, nothwithstanding the hazardous character of his undertaking (it is a dangerous task to study such a theme in languages one knows only by name), and although they often seem to be extravagant, many interesting remarks, stimulating views and informative collections of materials. He forgets, among other things, that there have always been also other methods of word-formation, that taboo, euphemism, homonymy, blending etc. caused the substitution of a great number of new words in the place of old terms; moreover he is too much inclined to assign to certain onomatopoeias a greater age than the facts seem to allow; of course, his etymological combinations are often highly uncertain.

are in general less common in intellectual speech and in the literature of educated men than in the colloquial speech of the common people, in the speech of limited communities, which is, on the whole, more emotional than the literary standard speech used in writing and in formal discourse.

Maxwell has to a certain extent neglected to distinguish between a number of categories which for the sake of a correct understanding of the phenomena must be separated. On one hand we find real onomatopoeias, but on the other there exist first so-called Lautbilder. These kinds of words have their relations to the words belonging to children's talk, of which, however, different kinds must be distinguished too. Next we have to do with the extensive and slippery domain of sound-symbolism with which Maxwell is occupied in the first place.

There is no denying that there are words which we feel instinctively to be adequate to expressing the ideas they stand for. But we are not allowed to base our researches on such instinctive feelings, not even when the speakers of a language have always considered a certain word as an onomatopoeic one. Winteler may claim credit for having been the first to state this fact: only when the 'Naturvorlage' is our starting-point, the phenomenon of imitative words will be more for us than a 'fable convenue' [1]). It is, indeed, an important task for linguists to examine systematically what ideas lend themselves to expression in language by means of onomatopoeia and sound-symbolism, and what sounds the languages chose to represent them.

Now, as already may be stated from the materials hitherto collected in a limited number of languages, they may exhibit interesting resemblances in certain points. Although the collections of examples must be largely extended, investigators in the field of Indonesian linguistics may begin their work by confronting the facts they collect themselves with the provisional results obtained elsewhere.

To begin with onomatopoeia.

I. Sounds of animals are often imitated by man; in this case the phenomenon is evident. In the first place I draw attention to

[1]) J. WINTELER, *Naturlaute und Sprache, Ausführungen zu W. Wackernagels Voces variae animalium* (sic), Aarau 1892, cp. p. 8.

the attempts to imitate the sound produced by an animal: to a little dog people say: What does Bobby say? and if the animal remains silent they answer themselves: *bow wow* (neth. *waf-waf*). With the Malays: *kĕtok kata ayam, kitjau kata moerai,* "cluck said the fowl, chirrup said the robin" [1]). I pass over the frequent and various interesting attempts to hear human words and phrases in the sounds of animals: "Ein uraltes naives Spiel des Volkswitzes besteht darin, den Lauten in der Natur ringsum menschliche Worte und Gedanken unterzulegen . . . Beispiel . . . : Auf der Banse steht der Hahn, hält Ausschau und meldet: *Kummt Militär*; da kommt der Puter auf den Hof gelaufen . . .: *'t is luter Artillerie*; der Hund will wissen, woher sie gezogen kommen . . .: *von wo?, von wo?*; darauf gibt die Katze die Antwort: *von Bernau, von Bernau*" [2]). According to the popular belief of the Achehnese the broea' kaka' (a bird) says: *kroe mangat, kroe mangat* (= mal. *koer sĕmangat*) [3]). The subject seems worth being recommended to folklorists etc. in the Indian Archipelago [4]). As is well-known there exist a considerable number of words denoting sounds of animals: eng. *bow-wow* (dog), neth. *kükĕlĕkü* (cock), *miauw* (cat), *boe* (cow) etc.

These words try to imitate the sound of an animal. We must, however, bear in mind that an animal may often produce many sounds. When we say, in Netherlandish, *het gekakel van de kip*, we denote only one of the many utterances of the hen, and in the same way, when we say that the sound produced by the cock is *kükĕlĕkü*, we do not speak the whole truth. According to Skowronnek [5]) the hen may utter 14 different sounds: "er berichtet . . . , dasz sie mit einem Laut ihre Küchlein zusammenruft, durch einen zweiten zum Fressen auffordert, durch einen dritten zum Nachfolgen ermahnt, durch einen vierten vor Gefahr warnt"; as is well-known the hen utters a special cry when she has laid an

---

[1]) WILKINSON, *A malay-english dictionary* (1932) I, 589.

[2]) O. HAUSCHILD, *Deutsche Tierstimmen in Schriftsprache und Mundart I, Zs. für Deutsche Wortforschung,* 11 (1909), p. 152. Many instances: W. WACKERNAGEL, *Voces variae animantium*, Basel 1868, [2] 1869, p. 3 (9) ff.

[3]) Cp. H. DJAJADININGRAT, *Atjehsch Woordenboek*, I, p. 262; see also p. 263 s.v. *broedjoeë'*.

[4]) With the Toradjas: ADRIANI en KRUYT, *De Bare'e-sprekende Toradja's*, III, p. 461. [5]) See HAUSCHILD, o.c., p. 170.

egg etc. Now, in many a case man has imitated more than one of the sounds of the same animal. By the side of *kükĕlĕkü* etc. we find germ. *tuck tuck, tock tock, guckuck* etc. [1]) which imitate the sound with which the cock calls the hens.

In this connection I would remark that the cries with which man calls animals are often simple imitations of the animal's own cries [2]), as the *cluck*-ing to call fowls in English farm-yards and germ. *lill-lill, wille*[2], *hîle*[2], both the cry of young ducks or geese and 'Lockruf' to call them [3]).

Next there exist a considerable number of verbs and other words derived from these onomatopoeias. For the duck: neth. *kwaken*, germ. *quaken* (< *kwaak, waak*), for the goose: in various German dialects *gagacken, gacken* (from its most striking sound *gaga*[2]), or *daddern, tadern* etc. (< *dada*[2], "der gedämpftere, gemütliche Unterhaltungslaut der Gans" [4])), *schnattern, schnādern* etc., *pfisen* (< "das Zischen der zornigen Gans" [5])), for the dog, in French: *bourrer*, "gronder", *jangler*, "aboyer, en parlant des chiens courants" etc. [6]).

In the same way we may assume an onomatopoeic origin for a number of words in Indonesian languages. In Malay the frog *měngoeik*, or *bĕrgoewèk* (Java); as the cry of this animal may be rendered by *koeak, kwàk, koeèk, kwèk*, the chances are that these words are built on the Naturlaut; compare also the well-known greek *koax*[2], latin *coaxare*, germ. *qua(c)k, quaken, quecken, quäckern*, etc. [7]) In Javanese the hogs *goewik*[2] [8]) ("knorren", Pigeaud), in German they *quieken, quieksen*, in Greek the verb is *koïzein*, in Lithuanian *kvỹkti*, in French we find *couigner, coigner, chouigner, gouigner* etc. [9]). The German *Quieken*, however, "bildet den schärfsten Gegensatz zu dem Grunzen, das der Mensch ja als Ausdruck urbehaglicher Stimmung anzusehen pflegt . . . ein lang-

---

[1]) WINTELER, p. 17; HAUSCHILD, p. 169. [2]) See also further on.
[3]) HAUSCHILD, p. 158. [4]) Idem, p. 161. [5]) Idem, p. 163.
[6]) L. SAINÉAN, *Les sources indigènes de l'étymologie française*, II (1925), p. 27 ff. [7]) See also WACKERNAGEL[2], p. 70; we must, however, remember that the sounds produced by different families of frogs are not wholly identical; BREHM's *Tierleben*, Lurche I, 197 ff. mentions *haa-ha-a, wa*[2] *wa*[3], *ra-a-ra-a, ra-a*[8], *koak, kuü, rab*[3], *krack*[3] etc. [8]) In these words, viz. *měngoeik, koeak* etc. *oe* = germ. *u*. [9]) SAINÉAN, II, p. 30 ff.

gezogenes, heiseres, ohrenzerreiszendes Kreischen ... ertönt nicht nur beim Schlachten, sondern auch schon, wenn das ... Tier an Ohren und Beinen fortgezogen wird" [1]), "lorsque le cochon est blessé, son grognement se change en cri aigu . . . *coui*[2] (anc. gr. *koï*[2]) ..." [2]); the translations given by Gericke and Roorda [3]) ("... schreeuwen van varkens of biggen als ze aangepakt worden"), Jansz [4]) ("geschreeuw van biggen als ze gegrepen worden . . ."), Coolsma [5]) (" ... van een varken, bv. als het mishandeld wordt") seem to be more correct than that given by Pigeaud. Also for mal. *kĕtok* etc., one of the sounds of the hen, different translations are to be found: "kakelen" (Klinkert [6]) a.o.); "the cluck of a fowl" (Wilkinson) [7]). As we have seen, the hen may produce different sounds: when she has laid an egg, she says something like *gag*[6-8] *gaäk*; when she calls her chickens, she says *gock*[3] or *tock*[3]. In many languages both cries have been imitated: the first in German by *gag, gätz*; *gacken, kakeln, kadākschen, gäcksen*; in French by *cot*[2] [8]); in Greek by *kakkazō*, in Neth. by *kakelen*, in English by *cackle*; the second in German by *glucken, gluggen, gugelen*; in Neth. by *klokken*, in Engl. by *cluck*; in Latin by *glocire*, in Greek by *klōzō*. The Malay words *bĕrkĕkoek, bĕrkĕtok, bĕtok* (Java), however, agree with the above-mentioned 'Lockruf' of the cock: *tock*[3] etc., but I refer also to well-known interpretations of the sound of the laying hen: neth. *tok*[4] *een aai* (i.e. *een ei*, "an egg"), low-germ. *O Gott*[5] *min Äs*. In Malay, too, a second form containing an *l* is met with: *kĕlok*[2], *kĕloerok*, which, according to Wilkinson, mean "clucking of fowls", and also "cackle"; the second word, however, is rendered by Netherlandish lexicographers by "kraaien van de haan". In these cases the exact meaning of the words and their variants ought to be investigated on a very extensive area and lexicographers should be accurate in the extreme. Now, "to crow"; neth. "kraaien", "of barnyard cocks and also of junglefowl" [9]) is in Malay *kokok*; the Javanese word *kokok*, however, is rendered by "geklok van hoenders" (Jansz), *kokok pĕtok* by "kakelen,

---

[1]) HAUSCHILD, ibid., XII, pp. 44; 40. [2]) SAINÉAN, II, p. 30.
[3]) *Jav.-Nederl. Handwdb.* II, 581. [4]) *Practisch Jav.-Ned. Wdb.*[2], p. 239.
[5]) *Soend.-Holl. Wdb.*[3], p. 210. [6]) *N. Mal.-Ned. Wdb.*[3], p. 762.
[7]) *M.-E. Dict.* I (1932), p. 589. [8]) Cp. HAUSCHILD, 11, p. 170 f.; WACKERNAGEL[2], p. 52; SAINÉAN, II, p. 41. [9]) WILKINSON, o.c., I, p. 607.

gekakel" (Pigeaud), but also by "geklok van hanen en hennen", *kokok*[2] en *kèkèk*[2], "kakelen van kippen" (Wilkens, Gericke-Roorda). What is the exact meaning in the various regions of these two languages? The study of onomatopoeias and of comparative linguistics in general requires a more accurate rendering than that given by Dempwolff: "Tg. *kukok*, Jav. *kokok*, Gegacker" [1]). As the Naturlaut of the cock is something like *kükĕhü* [2]), *kokok* might be compared with germ. *kuckern*, *kockern*, dan. *kykiliky*, swed. *kukeliku*, russ. *kukorékatĭ*, gr. *kokkūzein*, lat. *cūcuru*, *cūcurrire* etc., cp. fr. *cocorico*, etc. [3]).

To denote the neighing of a horse the Javanese have the curious word *bĕngingih*, *bĕngingèh*, by the side of *ringkèk*, *ringkik*, *ringèh*, *aringèh* in Malay and Minangkabau. "Eine Beschreibung der Laute des Pferdes sucht man in naturwissenschaftlichen Werken, bei Brehm u.a. vergebens. Die Sache gilt eben als allgemein bekannt... Interjektionale Bildungen die uns zeigen könnten, wie das Volk das Wiehern sprachlich ausdrückt, finden sich ebenfalls nicht viele verzeichnet" [4]); we meet with *hīháhá*, *mīháhá*, **(h)nihaha* (cp. old low germ. *nyhahen* etc.), *hwī* (cp. ohg. *hweijōn* etc.). I myself heard a horse very distinctly say: *i-(h)i*[4]*ngĕ-hĕ*[2]. The languages made various attempts to imitate this sound: germ. [5]) *hweijōn*, *wiheren*, *winhelen*, *wiehern*, *wihahen*; *nihen* (cp. engl. *neigh*, anglo-saxon *hnaegan*); *hinnen*, *hinnern*; *migern*; *hihelen*, *hüchlen*, *hichezen*; *rücheln*; *wrenschen*; *ranksen*, *ranschen*; lat. *hinnire*; neth. *hinneken*. The Malay and Javanese words seem to be also such attempts. The same holds good for mal. *mengéjong*, "to mew of a cat"; the calls and cries of this animal are very numerous [6]); in German *jauen* is met with, which denotes especially "die dem Kindergeschrei ähnlichen kläglichen Schreie der brünstigen Katzen im März" [7]); a survey of the various imitations of the sounds of the cat in a great number of languages would be interesting reading matter. As has already been remarked by Maxwell [8]), the words

---

[1]) O. DEMPWOLFF, *Vergleichende Lautlehre des austronesischen Wortschatzes*, I, p. 92. [2]) Cp. HAUSCHILD, o.c. XI, p. 166. [3]) See also WALDE-HOFMANN, *Lateinisches etymol. Wtb.*[3] I (1938), p. 300. [4]) HAUSCHILD, XII, p. 21. [5]) In various dialects, including Swiss etc [6]) Cp. L. SAINÉAN, *La création métaphorique en français et en roman*, I *Le Chat*, Halle 1905. [7]) HAUSCHILD, XII, p. 19. [8]) Cp. e.g. *L A.*, p. 29.

ĕmbèk, *gĕmbèr*, "to bleat (of goat and sheep)" are onomatopoeias; the sound produced by these animals is *bè*, *bā*, *mè* (in Achehnese *moemè'mè'*), *blè* etc., cp. swiss *bäggen*, germ. *bläen* etc., *bläken*, gr. *blèchāsthai*, lat. *balare* etc. [1]). For the dog I refer to jav. *klèngkèng* ("aanhoudend gejank"), mal. *pĕking*, "janken", "to howl (of dogs)" which seem to contain an imitative element *kèng*, *king* [2]); this *kèng* apparently belongs to those groups of sound-combinations which try to imitate the moaning, whining, yelping, pain etc. of this animal; cp. high germ. *winseln*, also with *i* + nasal, low germ. *günsen*, *günseln*; upper germ. *hünen*, *hünggen*; west low germ., neth. *janken*, prov. *jangolar* etc. By the side of mal. *salak*, *mĕnjalak* we find in German only *bleken* "to bark" [3]); cp., however, latin *glattire*, also *clatire*, *glactire* [4], gr. *hulagmos*, *hulaktein*, etc. Jav. *gĕrĕng*[2], "grommen", mal. *ngarong*, *mĕngarong*, "to growl" seem to have the same origin as swiss *rurren*, "vom zornig werdenden oder sich wieder beruhigenden Hunde"; germ. *knurren*, *gnurren*, *(g)narren*, *murren*, etc.; neth. *grommen*, engl. *growl*, "to utter a sound like an angry dog"; all these words contain the sound *r*, which was called by the Romans the litera canina, "the dog's letter", a name which is also known with other peoples: "das *r* ist ain hundts buchstab, wann er zornig die zene blickt und nerret, so die zung kraus zittert" [5]); "*r* is the dogs letter and hurreth in the sound" [6]), and with good reason, for this sound of the dog is only a little more than a long and dull *rrr*. Also the words which denote the grunting of hogs and pigs often contain the *r*: the English word *grunt*, germ. *grunnen*, *grunzen*, *grünzen*, lat. *grunnire*, "to grunt", fr. *grogner*, gr. *gruzō*; mal. *gĕram*, jav. *sĕnggĕrok*, *sĕnggroek*. In Greece *grū* was the imitation of the hog's grunt, in France *gar*, *gor*, *guir*, *gan* etc. [7]). According to Wilkinson [8]) *dĕkoet* is the actual call of the pigeon, *mĕndĕkoet* means "to make that call; to use a call to entice pigeons into a snare";

---

[1]) WACKERNAGEL[2], p. 66; HAUSCHILD, XII, p. 38 ff.; K. NYROP, *Grammaire historique de la langue française*, III, p. 18. [2]) Malay of the East Coast *tjèwè kèng*, "dog". Cp. lat. *gannire* etc., see WALDE, *Lat. etym. Wtb.*[3], p. 582 f. [3]) See HAUSCHILD, XII, p. 12. [4]) WACKERNAGEL[2], p. 62. [5]) The German grammarian ICKELSAMER, 1522, ed. KOHLER, p. 12, see HAUSCHILD, XII, p. 15. [6]) B. JONSON, *Engl. Grammar* (1640), p. 47, see MURRAY's *New Engl. Dict.*, s.v. [7]) SAINÉAN, *Création métaph.* II, Halle 1907, p. 87 ff. [8]) *Dict.*, I, 267.

the Jav. word is *běkoer*, which agrees with neth. *koeren*, "to coo"; all these words have apparently been formed from the sound which is (engl.) *rookoo* or the like [1]; cp. also germ. *gurren*, *rucksen*, by the side of which also *rudup* existed [2]). Although mal. *měngoeak*, *měngoak* (*oeak*), "to bellow, of buffaloes. . . . pronounced nasally" [3]) may not be put on a par with the words indicating the sounds of other kinds of horned cattle in other languages, I refer to the *bū-*, *mu(h)*, *(h)lū-* words: eng. *moo*, *low*, germ. *blöken*, *mūgen*, *lūjen*, lat. *mūgire*, fr. *mugir*, etc. etc. — Compare also mal. *tjitjit* etc., "tweet" [4]): sound of the sparrow: *zip*[2] [5]), germ. *zwitschern*, neth. *tjilpen*; *děngoeng*: germ. *hummen*, *brummen* etc.; *raoeng*: germ. *rauen* (of the cat).

It would be a serious error to suppose that suchlike similitudes in various languages might prove genetical relationship. A useful term, introduced by Schuchardt, is 'Elementarverwandtschaft'.

II. In the second place the onomatopoeic word may express the being, the animal etc., which produces the sound. Especially names of birds are formed in this way; these animals, being not always plainly visible, are often characterized in the first place by their cries. In French e.g. *trak*, *trak*[2], *trak-trek*, *tak*[2] etc. are names of the whin-chat [6]); *courlis*, *turlut* are names of other birds; the cry of the porker is *coui*[2]: "le porc qu'on tue *couine*" [7]); because *bè*, *mè* etc. are cries of goats and sheep, the words *bébé*, *bibi*, *baba*, *mamé*, *mèmè* have become nursery nouns meaning these animals [8]); compare greek *mā* and *mèkas*. In Westphalia and many other regions of Germany children and the common people call a goose *kijack*, *gīgāg*; cp. e.g. also germ. *küken*, *küchlein* by the side of *kükělěkü* etc. [9]); neth. *kloek*, "mother-hen"; the *waf*[2] ("dog") of our children, etc. etc. In the words for the *cuckoo*, neth. *koekoek*, germ. *kuckuck*, gr. *kokkox* (*kokkū* its sound), skt. *kokila-* ("the Indian cuckoo"), lat. *cucūlus*, bulg. *kukuvica* etc.;

---

[1]) BREHM, *Tierleben*, V[3], p. 417: ungefähr wie *marukuh*, *murkukuh*, *marhukukuh*; WINTELER, o.c., p. 17. [2]) HAUSCHILD, XI, p. 174. [3]) WILKINSON, o.c., II, p. 622. [4]) Cp. WILKINSON, I, p. 224; DEMPWOLFF, Vergl. *Lautlehre*, p. 119. [5]) WACKERNAGEL[2], *Wörterverzeichniss*, s.v., also p. 58; 73. [6]) See E. ROLLAND, *Faune populaire de la France*[2], 1879. [7]) SAINÉAN, *Les sources indigènes*, II, p. 30. [8]) Idem, p. 35. See also further on. [9]) HAUSCHILD, XI, p. 166.

for the *hoopoe*: ital. *bubbola*, rum. *pupăză*, span. *abubilla*, fr. dial. *poupou*, *boubou*, lat. *upupa*, gr. *epops* (its cry *epopoi*), and in many other names of animals [1]) (cp. e. g. hittite *akuwakuwas*, "frog"; neth. *kievit*, germ. *kiebitz* from its call *kiwit*[3]; fr. *turlut* etc.) the imitation of their cries is to be plainly heard. A considerable number of these words appear to contain reduplication. By the side of it nomina agentis are to be found: eng. *grunter*.

In the Malay of the East Coast the word *tjèwè* or *tjèwèh* is used when it is desired to avoid mentioning the actual name of any animal (or thing), usually for superstitious reasons in the forest or at sea: *tj. bèk* means the goat, the animal which says *bèk*, *tj. bok* the cow, *tj. kèng* [2]) the dog etc. [3]) The crow (raven), whose cry is "*krach... kruch...* tiefes *korr*, tiefes heiseres *kra* oder *kroa*, *kroa*[2] etc." [4]), has also in Indonesia its name from its sound *ga'*, "caw (of a crow)" [5]): day. *buroń kak*, "raven", in Toba-Batak *si-gak*, gayo *kak*, min. *gagak* (< *ga'*[2]), *gaok*, jav. mal. *gagak*, batav. *gaoek*, *ĕngkak*, *goak* etc.; cp. skt. *kāka-*, "crow", gr. *korax*, neth. *kraai*; in Italy its cry is imitated by *gra*[2], in Denmark by *kra*[2]; in Germany *gāgag* and *gigag* are sounds and names of the goose. In Sundanese *ĕmbè* means the goat, which undoubtedly belongs to *bè*, *mè* (see above), cp. gr. *mèkas*, skt. *mēka-*, "he-goat", germ. *Ziege mèck*[2], neth. *bokkiebè* (nursery nouns), etc. The cricket, fr. (fam.) *cri-cri*, lituan. *čyčys*, germ. *grille* produces a high and shrill sound: mal. *kĕridèk*, *bĕlalang kĕrit*[2], on the island of Java *kĕrik*[2]; also *tjĕtjarèk* etc. The (malay) *tĕkoekoer*, "turtle-dove" (cp. jav. *dĕrkoekoe*, old-jav. *prukutut*, *wurukutut*), whose sound is *koekoer*, *koekoe*, *koerkoer* [6]) reminds us of fr. *roucouler*, neth. *koeren* (see above). Mal. *bèbèk*, toba-bat. *bibi* etc., "duck": from its quacking (*uèk*[2]) [7]). The woodpecker, *bĕlatok*, *pĕlatok* [8]), *pĕlatoek*, *bĕlatèk* etc., whose sound is a "kurzes hartes *gick*; *kick*, *kickickick*" [9]), has in a number of languages its name from its 'pecking the wood': gr. *druokolaptès*; may we hold ourselves entitled to say that the name belongs to mal. *patoek*, "to peck"

---

[1]) See e.g WACKERNAGEL[1], p. 17 ff.; [2] p. 24 ff.; WINTELER, p. 26 f.
[2]) See above. [3]) Cp. WILKINSON, o.c., I, p. 222. [4]) WINTELER, l.c.
[5]) WILKINSON, o.c., I, p. 314; 317. [6]) WILKINSON, o.c., II, p. 14. See above.
[7]) WILKINSON, I, p. 96. [8]) Cp. also VREEDE, *De oorspronkelijke en figuurlijke beteekenissen der Javaansche woorden*, Or. Leiden 1897, p. 30.
[9]) WINTELER, p. 9.

of birds [1]), (Jav.) "beak", jav. *matoek*, "to peck"; sum. mal. *tjětok*, "beak" etc. and to mal. *tok*, *toek*, "a dull rapping sound"? Other names of this bird or similar animals corroborate such a supposition: eng. *speck*, lat. *pīcus*, skt. *pika-*. May we consider the second syllable of mal. *lĕmboe*, "ox" to be identical with the 'Naturlaut' *bu*, *mu*?, cp. neth. *moe-koetje*, germ. *mukühchen* (nursery-words), *būkō* ('Kosename'), in German dialects *brummele*, *mummel* etc., "bull", it. *mucca*, "milch-cow". An interesting name is that of the *kětoepa-kětoepa* or *kětoepok*, the fish-owl, jav. *kokok-bĕloek*, which reminds us of the 'Greek' call of the owl, *kikka-bau* [2]); neth. *oehoe* etc. are to be compared with the "weit hörbares *buhu*" of the bubo ignavus. According to Wilkinson [3]) the common house-lizard, mad. sund. *tjaktjak*, mal. jav. *tjětjak* has its name from the smacking sounds it makes [4]). An inquiry into other calls and names of animals (e.g. mal. *tjiap*[2], *roekoe*, *boet*[2], *tjok*, *oeak*[2]) should be made.

Moreover, names of animals are derived from calls to them [5]). "Le cri dont on se sert habituellement pour chasser ou exciter les chiens pourrait être figuré par *css*! *gss*! ou *gzz*!; en Provence *cuss-cuss*, *guiss-guiss* . . . etc. C'est ce cri, sous ces figurations diverses, qui explique les aspects divers que ce com hypocoristique a revêtus dans les idiomes romans et ailleurs . . . . esp. *gozque*, *gosque*; anc. prov. *cos*, *gos*; ital. *cuccio*, *guccio*, "petit chien" etc. [6])"; "des noms hypocoristiques du cochon dérivant des cris dont on se sert pour appeler ou (plus rarement) pour chasser la bête . . . *godi*, *gojo* . . ." [7]). "Because *gee*! is a usual call of the English waggoner to his horses, the word *gee-gee* has become a familiar nursery noun meaning a horse" [8]). "In einigen niederdeutschen Mundarten ist auch der Lockruf für die jungen Enten Bezeichnung für das Tier überhaupt, nicht blosz in der Kindersprache geworden, und

[1]) "Used loosely in Malaya of fowls pecking at food", WILKINSON, o.c., II, p. 220. [2]) See e.g. J. BRANDS, *Grieksche diernamen*, Diss. Nijmegen 1935, p. 104 ff. [3]) *Dict.*, I, p. 194. [4]) BREHM, o. c., Lurche: "ein ziemlich kräftiges langgedehntes *tsih* oder *tsi-tsih*". See also KILIAAN, *Jav. Spraakkunst*, § 30 a. [5]) As MAXWELL rightly observes (*I E M L.*, p. 82), the ability to imitate and to recognize the calls of birds and beasts is not an amusement to primitive man, but a most important business. See also G. ROHLFS, in *Zs. für franz. Spr. u. Lit.*, 49, p. 103 ff. [6]) SAINÉAN, *Sources indigènes*, II, p. 29. [7]) Idem, II, p. 31. [8]) TYLOR o c, I, p. 179.

zwar in der Form *bīle, pīle, pīlant* usw. . . . , in Norddeutschland . . . unterscheidet (man) *Aant-Pielken* und *Goose-Pielken*" [1]). Compare also germ. *puter* [2]), "turkey; gobbler": 'Lockruf' *puut* [3]); the calls to the cat *mis, mins* etc. > its names *mieze, mins, mimi* etc. [4]); cp. also in Achechnese *mië, minjië*, "cat".

In the same way it seems possible to connect in Malay and other languages of the Archipelago e.g. *koetjing*, "cat" with *tjing*, which is a call for cats ("*puss!*") and also a short name of the koetjing itself, not only in Malay, but, e.g., also in Karo-Batak; a cry to drive away this animal is *koes*, which has been connected with *koetjing* by Wilkinson [5]); with good reason? In Toba and Karo *pus* is a call to frighten away cats: cp. bal. day. etc. *pusa*, "cat" [6]). Curiously the same word *poes* is in the Netherlands an 'onomatopoeisch roepwoord' for the cat [7]).

III. Another large class of onomatopoeias is formed by words which express sounds produced by human beings and human actions accompanied with sound [8]). Compare, e.g., fr. *chuchoter, zézayer, sussoyer, siffler*; germ. *flüstern, lispeln*; ital. *bisbigliare*, "to whisper"; engl. *whisper, sneeze, grumble*; neth. *smakken*; skt. *kakhati, kakkhati*, gr. *kachazein*, lat. *cachinnare*, ohg. *kachazzen* etc., "to laugh (aloud)"; got. *hlahjan*, ohg. *lahhēn, lahhan*, neth. *lachen*, "to laugh", etc.; skt. *hikkikā, hikkita-*, "sobbing", *cukṣūṣati*, "sneezes"; neth. *kuchen*, "cough", cp. in Iranian dialects *kocheh kirdin, koch kertmūn*, "to make cough, to cough" [9]).

Now compare the following Indonesian words [10]): in Toba-Batak *gagak* means "to laugh aloud", cp. skt. *kakkhati* etc., this word need not be derived from the same 'root' as *gagak*, "crow" [11]); it imitates a human sound; cp. mal. (Pen., Ked.) *gĕlak*, "laughter",

---

[1]) HAUSCHILD, XI, p. 158. [2]) In Javanese *poetĕr* means "wood-pigeon". [3]) HAUSCHILD, p. 178 ff. [4]) Compare SAINÉAN, *Le chat* (*Créat. métaph.* I). [5]) O.c. I, p. 617; 629. [6]) See also BRANDSTETTER, *Indonesian Linguistics*, I (Root and word), § 84. The Bohemian calls to his dog *ps ps*, and *pes* means "dog". For *puss*, "cat" TYLOR, I, p. 178. [7]) See FRANCK-VAN WIJK, *Etymol. Wdb. der Nederl. Taal*, p. 513. [8]) These words have especially been studied by W. OEHL in his treatise *Elementare Wortschöpfung* (see above). [9]) According to OEHL (*Anthropos*, 12-13, p. 601) the word (to) cough is "in allen Sprachen der Welt fast immer ein Schallwort". Cp. jav. *tjekĕh*[2]. [10]) Cp. also the Dayak words given by DEMPWOLFF, *Zs. f. Eingeb. Spr.*, 13, p. 171. [11]) DEMPWOLFF, V.L., I, p. 44.

mal. *tĕrtawa gĕlak*[2], "a hearty laughter", min. *galak*; mal. *gĕlakak*, "hearty chuckling laughter", *gĕlak kak*[2], *dĕkak*, "guffaw"; (W. Sum.) *bahak*, "guffawing loudly"; (Ked.) *ka'kak*, "cackling laughter" etc.; jav. *lakak*[2] etc. Mal. *bĕlahak* means "hawking, belching etc.", *kahak*, "belching", *gĕrĕhak*, "to hawk up"[1]: cp. neth. *kokken*, germ. *köcken*; nhgerm. *kotzen*; cp. also eng. to *keck*, to *gag* etc.[2]) Mal. *mĕngĕroh* and *ngorok* mean "to snore"; cp. neth. *snorken, snurken*, lit. *garr garr knarkti*, npers. *churchur kerden*, fr. *ronfler*, swiss *charchle* etc.[3]). In English to *sup* means "to take into the mouth a little at a time, as a liquid; to take by mouthfuls, especially with a spoon", to *sip*: "to take up a little with the lips"; old norse *sūpa* means "to sup up", in a number of languages *sup-*, *sūp-* (*sūf-*) means "soup"[4]). In these words we find the sounds *s-p* produced by the man who sips or sops. The same sounds, however, are also found in jav. *isĕp*, "to suck in", t.-bat. *isap*, "toeback suygen"[5]); tag. *sipsip*, t.-bat. *sopsop*; jav. *sĕsĕp*, "to take a suck, to soak in"; mal. *isap*, "sucking in", also of opium- and tobacco-smoking. By the side of neth. *slorpen*, *slurpen*[6]), germ. *schlurfen*, *schlürfen* etc. ("allgemein von dem mit bestimmtem Geräusch verbundenen Einsaugen einer Flüssigkeit"[7]) in Toba-Batak and Malay a word with the same meaning is to be found: *sirup*; *(h)iroep*[8]). By the side of mal. *kĕsak*, *kĕsah* we find similar forms in other languages to indicate sighing, neth. *zuchten*, *kuchen* etc.[9]). — Compare also: mal. *tjioep*, "puffing out; blowing out", *tioep*, "blowing; puffing" and such forms as *pu*, *puf*, *buf*, *fu*, *fuf* with the meaning of puffing in many languages: eng. to *puff*, *fuff*, neth. *puffen*, dan. *puste*, lit. *púciu*, skt. *phutkaroti* ("to make phu"); mal. *bisèk*, *bisik*, "speaking in a whisper", jav. *bisik*[2], *bĕbisik*, *klĕsik*[10]): eng. *whisper*, germ. *flüstern*, *flispern*; with us in the Netherlands a manner to

[1]) See WILKINSON, o.c., I, p. 356. [2]) OEHL, o.c., p. 1051 ff. [3]) OEHL, *Anthropos*, 14-15, p. 434 ff. [4]) I refer to WALDE-POKORNY, *Vergl. Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, I, p. 469. [5]) The 'Bedeutungsverschiedenheit' (DEMPWOLFF, o.c., I, p. 88) is only an accessory one. [6]) "Onder invloed van andere woorden, waarschijnlijk onom.", FRANCK-VAN WIJK, o.c., p. 621. [7]) H. PAUL, *Deutsches Wörterbuch*, s.v. [8]) For jav. *gĕk*[2] etc. see BRANDSTETTER, *Prodromus*, p. 20. [9]) OEHL, in *Anthropos*, 14-15, p. 444 f.; cp. DEMPWOLFF, o.c., I, p. 92. [10]) Cp. also BRANDSTETTER, *Das Sprechen und die Sprache* (*Wir Menschen der indonesischen Erde*, VII), Luzern 1931, p. 21.

indicate whispering is the sound-combination *ps*, especially *ps*[5]. In Sundanese *gĕbris* means "to snort", just like neth. *briesen* [1]). In Achehnese *atjiheum* is the sound produced by a man who sneezes (cp. neth. *hatsjie*!); *geureuha* means "to produce the sound *haha* (astonishment)" etc. etc. Dempwolff 'reconstructed' a 'Urindones.' *hakhak*, "Gelächter", *hikhik*, "Gekicher" [2]).

Thus more than once the actions performed by means of an organ, with which we produce a certain sound, are called 'after these sounds' [3]). In a considerable number of languages, for instance, words signifying "to suck, to drink, to eat" contain the consonant *m*, sometimes even twice: cp. mal. *mam*, (in baby-talk) "to suck at the breast, to eat", *mamam*, "to eat (of children)", *mamah*, "the maceration in the closed mouth, of animals etc." [4]); sund. *mam*, (to a child) "eat!", also as a 'verb' denoting the eating of children, cp. neth. *mommelen*, *mummelen*, dial. also *meumelen*, "to eat without teeth", engl. to *munch* (probably also from the sound), germ. *mummeln*, *muffeln*; "l'enfant morvandeau dit „faire *mame mame*" ou *mamer*, pour manger" [5]), cp. in ancient Greece *mammān* of little children wishing to be suckled, etc. [6]). — Jav. *dèhèm*, mal. *dĕhèm*, *dĕham*, *ĕhèm*, *ham* indicate the humming or hawing (cp. our *h'm*): we may compare eng. to *hem*, to *hum*, to *ahem*.

Of course, very often we grope in the dark: has mal. *gĕpok*, "a sweetmeat" anything to do with *lĕpok*[2], "the sound of people eating, a sound like the smacking of lips"? — Occasionally also the organ itself is denoted in such a way that in its name the sounds it produces are represented: jav. k.i. *toetoek*, "mouth": *toek*, "interj. des Pickens usw." [7]); jav. *tjĕkok*, "throat" (mad. *tjĕk-koqĕn*): eng. to *kick*, skt. *hikkati*, and numerous suchlike words for kicking, swallowing, sobbing in various languages.

---

[1]) Which is onomatopoeic according to FRANCK-VAN WIJK, o.c., p. 92.

[2]) DEMPWOLFF, *Vergl. Lautlehre*, I, p. 123.

[3]) See W. WUNDT, *Völkerpsychologie* I, I, p. 278; 324 ff.; H. HILMER, *Schallnachahmung, Wortschöpfung und Bedeutungswandel*, Halle 1914, p. 116 ff.; OEHL, o.c. [4]) See BRANDSTETTER, *Reduplikation*, §§ 7; 55.

[5]) SAINÉAN, o.c., I, p. 435. [6]) Mal. *moeloet*, jav. *mangan* and other words, quoted by WUNDT, p. 325, from totally antiquated sources (ADELUNG, VON HUMBOLDT) bear no relation to them. [7]) BRANDSTETTER, *Prodromus*, p. 59.

In other cases onomatopoeia is more dubious. According to Brandstetter [1]) tag. *kamai* etc. should contain the root *kam, gam*, which is "basiert auf einer Interj. *kam, gom*, die . . . z. B. im Daj. lebt, um Zuklappen, z. B. der Hand . . . zu bezeichnen". A similar explanation has been given for the indoeur. root *kap-* (lat. *capio*), "to catch, seize" [2]); *kap-* etc., which are found in other languages too, may be imitations of the sound produced by the mouth, when it imitates the gesture of the hand [3]).

IV. The sounds of various other things in nature, e.g. of bells, metals, musical and other instruments, running water, natural phenomena (wind, thunder etc.) and other things that are chiefly characterized by the sound they may produce. Here too the object which gives out the sound may have its name from it. In English e. g. sounds produced by water: *bubble, sizzle, splash,* by metals: *clink, tinkle, tingle, jingle, chink*; germ. *dröhnen, klingen, brummen, dängeln*, fr. *patatras, bourdon(ner), craquer*, lat. *tintinnire*, skt. *caṭacaṭā* (weapons, fire, rain), *jhañjhā* (wind, falling rain). The instruments: neth. *tuf*[2] (nursery word "automobile" etc.), cp. fr. *teuf*[2]; *bimbam, dindon* (names for bells), moreover fr. *turelure*, "bagpipe" (14th century), n. prov. *troumpetoun* (Mistral), neth. *trom, trommel*, fr. *tacot* or *taquet*, "un petit appareil dans les métiers à tisser, une automobile usée", skt. *krakaca-* and *krakara-*, "saw" [4]).

I should like to compare jav. *ṭoṇṭong, ṭongṭong, kĕṇṭongan* from *ṭong*, which imitates the sound of knocking on a hollow object, cp. t.-bat. *tuṁtuṁ*; t.-bat. *oguṁ*, mal. jav. etc. *gong, goeng* etc.; mal. *bĕlangkang*, "the sound of metal falling on stone; to ring"; cp.

---

[1]) *Prodromus*, p. 45. [2]) See e.g. WALDE-HOFMANN, *Lat. etym. Wtb.*[3], p. 159.

[3]) For indon. *kap* see BRANDSTETTER, o.c., p. 40. Compare mal. *tangkap*, used of capture in the hand. Are we entitled to compare also mal. *tĕrkam, tĕrkap, tĕrkoep*? Is there any reason, why the formans *tĕr-* in these words should be identic with the prefix *tĕr-* in *tĕrlihat*, as is upheld by BRANDSTETTER, *Prodromus*, p. 17? In the year 1931 the Swiss author repeated his opinion (*Das Sprechen und die Sprache*, p. 13): "Viele dieser Formantien, welche Grundwörter aus den Wurzeln schaffen, sind identisch mit den Formantien welche Grundwörter weiterbilden". But this view seems to be neither proved nor cautious. I should like to distinguish these elements as long as we are not compelled to identify them.

[4]) The word *krakara-* means also a kind of perdix (partridge).

the numerous words in indo-european languages built on *klang* [1]) (lat. *clangĕre* also of a trumpet; neth. *klank* etc.); mal. *pĕlĕsit*, "boatswain's whistle" : *bĕlĕsit*, "to swish", *lĕsit*, "a gentle rustle . . ." [2]), *sit*, "a swishing sound"; *dĕsir*, "the hiss of water falling on hot iron, a swishing sound", *dĕsar*, "the sizzling sound of water on redhot iron", *dĕsoer*, "a dull sizzling sound" [3]); *dĕsing* "the whizz of an arrow", *bising*, "the weary flow of incessant chatter"; *tjoep-tjoep*, a name for the sĕroenai, a sort of clarionet; *gĕrĕtok*, "the sound of a knock etc., (Ked.) a wooden clapper-bell" [4]). — In Achehnese *bring*[2], *pring*[2] are children's words for the tambourine. In Old-Javanese we find e.g. *pakiñciñ*, "jingling".— In Malay *tèk*, "tick" is also an interjection denoting the trickling of water; *titik*, "drop", *rintik*, "a spot of slight rain; a spot in general" seem to contain the same *tik*. — As *pŭ*, *pū*, *phu* and similar sounds are often used as imitations of the sound of blowing (skt. *phutkaroti* or *p(h)ūtkaroti*, "to blow", lit. *pūsti*, "to blow", neth. *proesten*, "sneeze aloud or burst out laughing" [5]), *poepoet* [6]) may have its origin in onomatopoeia.

V. Onomatopoeia from the sounds produced by men, animals and things when they move, fall, slide, break, smash to pieces etc., when we knock, beat, rap etc. Cp. engl. *tap*, "a smart blow; to break stone; to break with blows; to peck or hack with the beak etc.", *hack*, "to make rough cuts; to dig with a mattock so as to break the clods; to kick"; *knack*, "a sharp sound or noise; to strike etc."; germ. *knellen*, "krachen von Gegenständen die zu brechen drohen" [7]); neth. *kletsen*, *kraken* [8]), and in general such words as germ. *kesseln*, *knattern*, *rumpeln*, *zischen* etc. [9]). In Indonesian languages e.g.: by the side of mal. sund. *tok*, "a dull knock"; in Sund. 'verbal interjection' for knocking: sund. *kĕtok*,

---

[1]) I refer to WALDE-POKORNY, o.c., I, p. 496 f.; WALDE-HOFMANN, o.c., p. 227 f. [2]) See WILKINSON, o.c., II, p. 52. [3]) H. C. KLINKERT, *Mal. Wdb.*, p. 452 mentions also a number of other sounds. [4]) See further on. [5]) See above. See also FRANCK-VAN WIJK, o.c., p. 523. [6]) Cp. DEMPWOLFF, o.c., III, p. 122.

[7]) Instances taken from HILMER (see above), who studied a large number of suchlike words in German and English; see p. 187; 220; 260; 278.

[8]) FRANCK-VAN WIJK, p. 314; 343 f. [9]) See e.g. D. BEHRENS und M. KARSTIEN, *Geschütz- und Geschosslaute im Weltkrieg*, Giessen 1925 (containing German and French materials), and K. NYROP, in *Meddelelser Dansk Vidensk. Selsk.* II, 6, p. 4 ff.

"knocking with the hand, striking off a person's head", t.-bat. *tuktuk*, "to knock", jav. *ṭoeṭoek*, "to knock", *gaṭok*[2], "tegen iets stoten met het geluid *ṭoeq*" [1]); mal. *kĕrtok*, "a dull knocking such as the tap of a mallet or the sound of a wooden bell" [2]); *kĕtok, kĕtoek*, "to rap, to make the sound *tok*", *kĕlĕtok*, "continuous knocking on a dull surface", *gĕrĕtok*, "the sound of a knock etc." [3]), jav. *platoek*, "the cock of a gun", which according to Vreede [4]) should be a metaphorical use of the word *p.*, "wood-pecker". For *tok* see e.g. the remark by Grammont [5]): "tel est celui que nous percevons lorsque quelqu'un frappe à notre porte et que nous désignons en disant qu'il fait *toc-toc*". A whacking sound is indicated by *tak*, a cracking etc. one by *dĕtak*; *ĕntak* means "stamping down, treading underfoot", *kĕlĕtak* "continuous rapping, *kĕrtak*, "rapping or tapping on planking" jav. *ṭraṭakan* is translated by "(hinderlijk) klapperen", t.-bat. *taktak* is a musical instrument, cp. such English words as *knack*, "a sharp sounding blow", *pat, tap*. The interjection *pak* imitates a thwack, smack or whack, *pok* or *poek* a dull clapping sound, *tĕpoek* means "a light blow with flat of hand", *tĕpak* a pat, *tĕpèk* "a flick or gently blow" [6]). Perhaps also *tapak* belongs to *pak*, compare in German *tapp*, "klappender Schlag"; "Bezeichnung eines tappenden Schrittes"; *tappe*, "ein breiter, plumper Fusz und die Spur eines solchen Fusses" [7]), "ein Schlag mit der Hand"; "eine plumpe, breite Hand" [8]); cp. in Malay also *sépak*, "kicking aside, striking out with the leg", jav. *ḍoepak*, "kick" [9]); perhaps also *kapak*, "axe": "die erste Bezeichnung für den Hammer lautete bei meinem Neffen *toctoc*, das Spielen damit faire *toctoc*" [10]), and eng. *hack*, "to deal cutting blows; a tool for breaking or chopping up; axe, pick-axe etc." [11]); neth. *hak*. In Malay *boek, bok* imitates a dull thud, *dĕbok* is used of the noise made by a heavy book falling on the ground etc., *lĕboek, lĕbok* etc. mean "thud": cp. *toemboek*; in English *tup* means "to knock, strike or butt", in German *toppen* = "schlagen, klopfen" etc.

---

[1]) JANSZ, s.v. [2]) WILKINSON, o.c., I, p. 580. [3]) See WILKINSON, o.c. p. 357. [4]) *De oorspr.... bet.*, p. 30. [5]) M. GRAMMONT, *Traité de phonétique*, Paris 1933, p. 386. [6]) The translations are borrowed from WILKINSON's *Dictionary*. [7]) HILMER, o.c., p. 101. [8]) Idem, p. 106. [9]) Cp. DEMPWOLFF, o.c., I, p. 62. [10]) FR. KOCHER, *Reduplikationsbildungen*, Diss. Bern 1921, p. 12. [11]) HILMER, pp. 220 ff.

Mal. *tap*[1] is "the patter of the feet", *kĕrtap* etc. "dull rapping; hammering", etc. According to Dempwolff[1]) jav. *tatas*, "cut through", *tĕtĕs*, t.-bat. *tastas*, "broken off" etc. belong to *tat'*, "knacks! (Schallwort für das Geräusch des Abbrechens, Abreissens)". Cp. also *tabtab*[2]).

But, as is also the case with the other kinds of imitating words, it seems to be the right way to begin with collecting a large number of 'interjectional' sound imitations and coherent words in a limited area in living speech where we may expect to observe such words in statu nascendi and to compare the results with existing interjections and words in the general language.

VI. It may often be the case that not only the sound produced by the movement, being the impression made by that movement on the ear, but also the movement itself is denoted by the onomatopoeic word. Many a time the movements expressed by such words are even not to a large extent characterized by loud sounds. The audible element may be entirely wanting; thus many expressions for sudden or rapid movements are formed in this way[3]). "You must not only hear the sound but picture the action that produces it"[4]). There exists, indeed, a certain connection between the different sense perceptions of man: the impression of things and events perceived by the eye may rouse 'Gefühlstöne' and induce us to interpret or imitate them by means of sounds. This "Nachahmung irgend eines dem Sinnengebiete angehörigen Vorganges durch den Sprachlaut" has been called variously[5]): Lautsymbolik, übertragene Onomatopöie, Bildwörter, gefühlsmäszige Lautung; I adopt the name given by Wundt: Lautbilder[6]). In these

---

[1]) O.c., III, pp. 131; 132; 136. [2]) DEMPWOLFF, III, p. 125. [3]) See HILMER, o.c., p. 17: "Andererseits gibt es freilich auch Wörter, besonders Bewegungsbezeichnungen, die nicht unmittelbar auf einen Schall hinweisen und trotzdem leicht als schallnachahmend aufgefaszt werden. Dies erklärt sich dadurch, dasz die mit solchen Wörtern verknüpften Vorstellungen in unserm Bewusztsein mit Erfahrungen zusammenhängen, die wirklich zu Schallen Anlasz gaben, so dasz sich bei ihnen der Schallbegriff unwillkürlich geltend macht". [4]) MAXWELL, *I E M L.*, p. 84. [5]) For particulars I refer to the works of STEINTHAL (*Ursprung der Sprache*, p. 310 ff.), WUNDT (o.c., p. 312 ff.), B. DELBRÜCK, *Grundfragen der Sprachforschung* (1901), p. 74 ff. and other scholars who studied the phenomenon. [6]) I refer also to the interesting remarks by SOMMER, o.c, p. 243 f.

words things or events which do not involve a sound in themselves, are indicated by a combination of sounds which seems to have been formed after the outward appearance of the object or event [1]). Instances: neth. *sidderen, flikkeren, flakkeren*; germ. *baumeln, flimmern, krabbeln, zittern, wimmeln*; engl. to *totter*, to *quiver*, to *flash* [2]) (apparently of onomatopoeic origin, expressing movement of a liquid, cp. *plash, dash, splash*; of fire or light: "to break forth suddenly" [3])). It is often possible or probable that 'Schallnachahmung' has a hand in the matter. — This more or less obvious association of what is only or chiefly visible with sounds is not limited to verbs: there are numerous instances of substantives etc. [4])): neth. *spet, spat, flits* (van licht), eng. *speck, tip* etc., germ. *klacks, klecks, klatsch* ("Schall und Schmutzfleck"). There are numerous words which convey a more or less vivid impression of the sensation with which they are associated, e.g. the disagreeable impression made on us by thorny and rough substances is often rendered by syllables or words containing a guttural with *r* [5]): neth. *griezel, kriezel, grint*; eng. *rock, crag*; germ. *griess*, cp. also the adjective *grell*.

A long list of words indicating dislike, disgust, scorn and other states of mind might be given, Jespersen says [6]), which are formed in a corresponding way: engl. *blunder, clumsy, strum, slum, slubber* etc.

Moreover there are words that, although they were originally not onomatopoeic, occasionally come to be felt as such, either through an association with onomatopoeias of similar meaning or similar sound, or because people associated their subjective shade of meaning secondarily with their sounds.

Also in Indonesian languages a great many words are to be found which in regard to their sounds and formation, to the multitude of their forms [7]) and the coexistence of monosyllabic interjections join the true onomatopoeias and, to my mind, are on a par with the Lautbilder in English and other languages.

In such verbs as eng. *bubble*, neth. *borrelen*, the movement and

---

[1]) "Datss Worte, welche scheinbar nur sichtbare Bewegungen nachahmen, sich an hörbare Formen einer solchen Bewegung anschliessen", vgl. SOMMER, p. 246. [2]) Cp. also O. JESPERSEN, *Language*, ch. 20, § 5. [3]) MURRAY, *New Engl. Dict.*, IV, p. 290. [4]) See especially HILMER, o.c.; JESPERSEN, o.c., ch. 20, § 6. [5]) See e.g. A. CARNOY, in *Modern Philology*, 15 (1917), p. 159 ff. [6]) O.c., ch. 20, § 7. See further on. [7]) See further on.

its sound are inseparable, cp. mal. *gĕlĕgak*, "to bubble up (as boiled water) etc.", *dĕgok-dĕgak*, "the sound of liquid being gulped down", *sĕ-tĕgok, sĕ-tagok, sĕ-ragok*, "gulp, mouthful", *tjĕgok*, "gulp", etc., by the side of the bird-names *tĕtĕgok, tĕgok*[2], *poenggok* and of *lĕgak-lĕgok*, "rugged, uneven of surface" (Bat.), cp. neth. *klokken*, d. *glucken, glucksen*, eng. *cluck*, dan. *klukke, nappe*, fr. *happer*, etc. Eng. *splash, speck* [1]), *speckle*, neth. *spet, spat* etc.: mal. *rĕtjèk, rĕtjik, rĕtjak, pĕrtjèk, bĕtjèk, tjĕtjak, bĕrtjak*, whereas *tjak* indicates a smacking sound, *tjak-tjok* the sound of a man eating or tramping through mud (*bĕtjèk, bĕtjak*, "slush, mud on road"). Cp. also mal. *gĕrĕmoet*, "to keep throbbing as a boil or as the pulse", *gĕrmoet, kĕmoet, rĕmoet* [2]) of throbbing motions etc.: *moet, mot*, "throbbing". Mal. *gorès, goris*, "scratch": *ris*, "a rustling sound"; *gĕlètjak, gĕlètjèk*, "to slip"; *gĕrèpès, gĕrèpas*, "to fumble with the fingers"; *gĕrĕnjing*, "to grin (of a monkey), to show the teeth (of a dog)"; *gĕrèngsèng, kĕrèngsèng*, "crack just revealing what is inside, also of a grin just showing the teeth, a fissure in the rind of fruit, a crack in the skin", *singsing* (*sèngsèng*), "tucking up (the sleeves)": *dĕsing*, "the whizz of an arrow, the singing of the wind" [3]) and *bising*, "incessant chatter" indicate sounds; in eng. *crack* the meanings "to make a sharp noise" and "to open a little, to break" are found together. This subject, too, deserves further investigation.

In Malay engl. *flash, glitter*, germ. *flimmern*, neth. *flikkeren* is *gĕrlap, gĕmĕrlap, kĕrlap, gĕmilap, kĕmilap, (mĕ)rĕlap* etc., whereas *loep-lap* means "to plash about" or "gusty (of the wind)"; in Javanese we find *gilap, goemilap*, whereas *lap* means "floep, in eens weg"; *lap-toeroe* "in 'n wip in slaap gevallen" (Pigeaud); both the Indoeuropean and the Indonesian words contain the *l*. Eng. *trembling, quivering*, neth. *trillen, sidderen*, germ. *zittern*, fr. *trembler*: mal. *gĕntar, kĕtar, gĕlĕtar, gĕmĕtar, gĕmĕntar*, etc.; in Indoeuropean languages many words meaning "to tremble etc." contain *t* and *r*: gr. *tremein*, lat. *trĕmĕre*, lit. *trìmti*, skt. *trasati* [4]); "le tremblement d'une personne ou d'une matière molle est en général un mouvement silencieux, mais il peut être accompagné chez une personne d'un claquement des dents ou d'un frissonne-

[1]) Which means also a "woodpecker". [2]) See WILKINSON, o.c., I, p. 356; II, p. 328. [3]) Onomatopoeic, according to WILKINSON, o.c., I, p. 278. [4]) I refer to WALDE-POKORNY, o.c., I, p. 756; 758; 760; SOMMER, o.c., p. 243.

ment d'air sortant de la bouche, et en tout cas il est toujours comparable au tremblement d'un objet sonore; c'est pourquoi la combinaison d'une occlusive sourde avec un *r* convient à l'expression de tous les tremblements, l'occlusive marquant les mouvements saccadés et l'*r* les vibrements" [1]).

As to substantives and 'impressive' words: mal. *kĕrsik*, *kĕrsèk*, also *kĕrisèk*, *gĕrsèk* etc. mean "coarse sand, gravel"; by the side of it we find the homonymous *kĕrsèk* (also *gĕrsik*), "a slight rustle", especially "the sound of a man treading on gravel", also "the mysterious sounds of the forest, the cracks of small twigs etc."; *kĕrsak* signifies "the crackle of dry leaves under a heavy tread and suchlike sounds". The words make the same impression on us as germ. *grand*, "gravel", neth. *grind*, *grint*, "gravel", etc., which belong to ags. *grindan*, eng. to *grind* (cp. *to grind one's teeth*: ohg. *grist-grimmōn*, fr. *grincer les dents*). Compare jav. *krikil*, "gravel". Mal. *kikir* means originally "a rough skate-skin grater used for sandpapering and smoothing" [2]), then also a "saw-file etc."; a *koekoer* is a toothed scraper [3]); compare the impression made by such words as (mal.) *gĕrgadji*, "saw" [4]), (jav.) *gradji*, (mal.) *gĕrdi*, *gĕrodi*, *goerdi* etc., "auger, drill etc.", (eng.) *grater*, "an instrument with a rough surface used for rubbing things down into small particles", from to *grate*, "to make a harsh sound by rubbing, to rub roughly together, to cause an unpleasant feeling by harsh sound or in any way", fr. *gratter*. Onomatopoeias and impressive words containing a guttural with *r* are extremely numerous [5]): mal. *kĕrèk* (*kĕrik*) etc. As appears from Hilmer's investigations in German and English a large number of sound-combinations are to be found which at the same time denote the sound of a blow, of knocking, patting etc. and, on the other hand, "a top, a hill, a protuberance, the projecting part of a thing etc.". Should it be possible to compare mal. *poetjoek*, *poentjak* and similar words?

Now, we have already met with a number of instances of a very important phenomenon, viz.: by the side of such words indicating movements, whether they involve sounds or not, interjections

---

[1]) GRAMMONT, o.c., p. 409. Perhaps too subjective a view, but, on the contrary, in modern Provençal (*faire*) *tris*[2] or *tres*[2] means "chatter with one's teeth". [2]) WILKINSON, o.c., I, p. 598. [3]) Cp. MAXWELL, *I E M L.*, p. 97. [4]) For skt. *krakaca-* see above. [5]) See above. Cp. GRAMMONT, o.c., p. 392 f.

are to be found which, with regard to outward form and meaning, 'belong to' these words. From these interjections the merely emotional cries and exclamations on one hand, and the many 'sense-words' which, often in an old-fashioned or mutilated form, come close to them both in appearance and use (e.g. neth. *zeg, kom, heil*; ital. *bravo, brava* etc., lat. *age*, eng. *well, please, dear me* etc.) on the other hand, must be distinguished. Instances of the well-known type of interjection which bears upon the kind of verbs and nouns under discussion are: neth. *plof* (: *ploffen, neerploffen*), *floep* (: *floepen*), *klets* (: *kletsen*); germ. *plumps* (: *plumpsen*), *futsch* (: *futschikato perdutto* etc.), *klaps* (: *klapsen*); engl. *whack* (: to *whack*) [1]); fr. *crac* (: *cracquer*) etc. The dialectic German verbs *kutzen*, "heftig husten" and *sich verkutzen*, "beim Essen oder Reden etwas in die Luftröhre bekommen und es mühsam wieder heraushusten" are to be derived from the interjectional call *kutz*[2], which is said to a coughing child [2]).

There exist a great many of such interjections, especially in emotional and popular speech, which likes utterances of feelings and excessiveness of various kinds [3]); nobody knows their number, for every day new ones may be created: the other day I heard a lady say: *plang ! daar kwam het* (viz. a little insect) *aan*! These words "haben nicht bloss Beziehung zu inneren Gefühlen, sondern auch zu äusseren Vorgängen. Sie sind Reaktionen gegen plötzliche Erregungen des Gehörs- oder Gesichtssinnes. So müssen wir wohl wenigstens ihr ursprüngliches Wesen auffassen. Sie werden dann auch bei der Erinnerung und Erzählung der solche plötzliche Erregung wirkenden Vorgänge gebraucht" [4]). Some French instances are: *hier matin son accès l'a reprise, et depuis deux jours elle ne fait que grelotter, cla cla* (A. Daudet); *D. avait des frissons dans le dos, brrou !, ça devait être froid* (Huysmans) [5]). Although the domain of these interjections which, of course, like other words of the same kind, cannot always be rendered in alphabetic writing in a complete way, has very slippery borderlands (some scholars fancifully derived lat. *stare*, engl. *stand* from *st* !, a call to make a man stand

[1]) See also MURRAY, *N. E. D.*, s.v. [2]) See OEHL, in *Anthropos*, 12-13, p. 603.
[3]) See e.g. my *Remarks on similes in Sanskrit Literature*, Wageningen 1939, p. 35 ff. [4]) H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*[5], p. 180.
[5]) Taken from NYROP, o. o. c. c.

still, and so on), they are of outstanding interest with regard to the elucidation of word-formation. Among Indoeuropean languages Lituanian is extremely rich in such words [1]: "Die Litauer neigen stark zu solchen begleitenden Ausrufen, natürlich am meisten in der Erzählung auffallender oder aufregender Dingen, ferner in Schnurren und Anekdoten; aber auch in Märchen und ruhigen Erzählungen, selbst in ganz ernsthaften und lehrhaften Auseinandersetzungen trifft man sie oft genug" [2]. At times the interjection is older than the verb, then again the verb existed already as the interjection came into being. According to Leskien the opinion that these interjections are to be found by the side of any verb is going too far. The following instance may serve to illustrate the use of these words [3]: *Ein armer Mann fällte im Walde am Ufer des Flusses càpt capt! Bäume. Beim Hauen glitt smùkt! das Beil vom Stiel und fiel nur so púkszt! in die Flusstiefe ... Unterdessen nur so pakabàkszt, pakabàkszt, paszliwìkszt! kam ein alter Greis angehumpelt*, etc. Thus we find *baksz* "bei plötzlichem Schlag, Stoss oder Stich", *blèrbt* "von allerlei blubbernden Geräuschen", *cìpt* "beim Quieken, Zirpen, Pfeifen", with the verbs *cimpù cìpti*, "to hiss", *cýpti*, "pfeifen", *czùpt* "beim schnellen Zugreifen, Wegreissen", verbs *čiúpti* etc., "alle mit dem Sinne des Zugreifens" and numerous other interjections and verbs denoting sounds and movements. Accordingly we have in Netherlandish *rits: hij scheurde het rits vaneen: iets openritsen* [4]. Among the languages of the Indian Archipelago which possess a considerable number of interjectional expressions [5] and also many word-bases and words derived from these expressions or having another connection with them

---

[1]) For Turkish, see BUDENZ, *Türkische lautnachahmende Verba*, in *Nyelvtudományi Közlemények*, II, p. 338 ff. I have not read this paper myself.

[2]) A. LESKIEN, *Schallnachahmungen und Schallverba im Litauischen*, *Indog. Forsch.*, 13 (1902-3), p. 165 ff.; see also A. SCHLEICHER, *Lit. Grammatik* (1856), § 159; F. KURSCHAT, *Gramm. der lit. Sprache* (1876), § 248.

[3]) LESKIEN, o.c., pp. 167 f. [4]) See also C. B. VAN HAERINGEN, in *Supplement to* FRANCK-VAN WIJK, o.c. [5]) See e.g. HARDELAND, *Versuch einer Grammatik der Dajackschen Sprache*, p. 20; 160 *pau kaju lawo danum*, "platsch fällt der Baum in das Wasser"; NEUMANN, *Schets der Karo-Bataksche Spraakkunst*, § 205; ADRIANI, quoted by H. KLUIN, *Het geestesleven der Natuurvolken* (1929), p. 160. See also the remarks by TH. PIGEAUD. *De Tantu Panggĕlaran*, Diss. Leiden 1924, p. 12.

Sundanese must be mentioned in the first place. Here *tjok* is an interjection of picking, *patjok* means "to pick" [1]), *pit* of plucking (gathering), *pipit* "to pluck". We find them also to express other notions than 'Bewegungs-, Licht- und Schallerscheinungen' in the proper sense of the term. They either preceed the verb: *pok ngomong*, "(he) said", or act as a predicate: *tjoel pakarang*, "(they) threw away (their) weapons", often imperatively: *pok*, "speak". There seems to be no room for the supposition that all these interjections are older and the derivatives from them younger. A profound study and extensive investigations into these words and the rise and use of new ones in the living languages is necessary.

From these interjections which imitate the external event by their sound we distinguished the merely emotional cries. But, of course, this separation is not complete. Many a cry has given rise to onomatopoeic words: germ. *ach: ächzen*, lit. *ulo: ulóti*, gr. *ototoi: ototuzein*. In Malay: *adoeh*, an interjection of pain and grief: *měngadoeh, měngadoeh*[2]. The Fijian women's cry of lamentation *oile*! becomes the verb *oile*, "to wail for". I have already mentioned ach. *geureuha* etc. "Beaucoup d'interjections, surtout celles qui expriment la douleur, la surprise, le dégoût, sont d'origine onomatopéique; elles reproduisent souvent assez fidèlement le bruit naturel qui accompagne la sensation en question" [2]).

There exists another group of words which is not sharply differentiated from the categories under the preceding sections, viz. that of the so-called children's words. Children's speech and the emotional speech of the general public speaking dialect or daily parlance in limited speech-communities have a number of characteristics in common, among other things a special liking for expressive words [3]). Yet young children make use of such words to a still higher degree: *wau*[2], "dog", *kwak*[2], "duck" etc. and similar onomatopoeias. Now, in children's speech there are a number of words which have only the appearance of onomatopoeias; on the contrary we may come across onomatopoeias that have their outward form in common with a well-known category of words

[1]) See e.g., OOSTING, *Soend. Gr.*, p. 146 ff.

[2]) NYROP, *Gramm. historique de la langue française*, III, p. 29.

[3]) See e.g. C. und W. STERN, *Kindersprache* (1907), p. 326 ff.

in the talk of the young child [1]): a predilection for certain sound-combinations, reduplication etc., the young child uses to combine only one consonant with one vowel: *tata, lulu, apa, ati, tate, pafe, mama, oma* etc. (cp. *koekoek, cuckoo* and similar words). These 'Lallwörter' are, in a sense, an international phenomenon, belonging to all times and countries [2]). By means of a limited set of articulations and sound-combinations the young child trains itself in speaking; its utterances, which are meaningless in the beginning, are interpreted by its parents according to circumstances; one sound may often signify various things or persons within the limited set of ideas in which the child is interested. I do not only mean the fact that mal. *mak, ma'* ('firstly' "mother") is used also of aunts, foster-mother, old ladies in general [3]), or the fact that the same term includes both the mother and the father (jav. *mak*; sund. *ma, ĕma*, "mother", *ama*, "father") [4]), or that terms 'meaning' "to suck; breast; to drink" signify also the mother: gr. *mamma, mammè*, lat. *mamma*, port. *mama* (compare the group

---

[1]) Here, according to MERINGER (*Aus dem Leben der Sprache*, 1908, p. 215) four periods may be distinguished: I 0-3 months: die Zeit der Schreilaute, II Lallzeit, Zeit der artikulierten, sinnlosen (aber menschlichen) Laute, III Zeit der Sprachnachahmung, der eigentlichen Spracherwerbung; der Lautstand wird beherrscht, aber noch nicht die Formen, IV der Rest.

[2]) BUSCHMANN, *Über den Naturlaut* (*Abhandlungen Akad. Berlin*, 1852, p. 391 ff.) rightly concluded that these words do not prove genetic relationship of languages. [3]) See WILKINSON, o.c., II, p. 81 f.

[4]) It is granted as peculiar to Indonesian languages that words denoting relationship are often used of both the male and female relatives: mal. jav. *anak*, "child", mal. *saudara*, "brother" and "sister" etc. The same phenomenon is found elsewhere: in Naples *nonnó*, "grand-father and grand-mother", *zizzí*, "uncle and aunt", etc. A similar 'Doppelseitigkeit' with regard to ancestors and descendants (jav. *kaki*, also "my boy", skt. *tāta* etc.) is discussed by OEHL, *Das Lallwort* (a book which, however, is to be consulted with much caution). These terms have their origin in the nursery. In a number of cases they secondarily adopted differentiating desinences (which in Indonesian languages do not exist): gr. *nénnos*, "uncle", *nanna, ninna*, "aunt", span. *niño, niña*, "child" (span. port. children's word *nené*, "little child"); lat. *nonnus, nonna*, "nurse"; ital. *nonno, nonna*, "grand-father; grand-mother" etc. Now and then shifting of accentuation is found: russ. *babá*, "grand-father", *bába*, "grand-mother". I should hesitate to draw extravagant conclusions from these phenomena.

of words [1]) mal. *mam*, "to suck at the breast; to eat", *maman*, "to eat of children", sund. *mam* 'werkwoordelijk tussenwerpsel' "om een kind te gelasten te eten, ook wel een 'gewoon werkw'. voor het eten van een klein kind" [2]), also *am*, lamp. *mah*, achin. *mom*, "breast", sund. *ma*, *ĕma*, mal. *mak*, *ma'* etc., "mother"): there are many instances of a complete 'incoherence of meanings': in German children's talk *baba* means "father", "bed" and "dirt", in Latin *pappa* meant "father" and "food, pap, porridge"; fr. *bébéte* is "stupid", "young child", "insect" [3]); spanish *nana* means "cradlesong", but formerly "a married woman", or "mother", and in familiar speech "grand-mother", and so on.

A number of these words find their way also to the ordinary speech of grown-up men and women: fr. *joujou*, *bonbon*, *froufrou*; lat. *mamma*, "female breast", lat. *nonna* > "nun"; lat. *puppa*, *pūpa* > fr. *poupée* etc., germ. *puppe*, "a doll"; neth. etc. *papa*, *mama*; many names of persons, e.g. *Mimi*, *Lili*, *Ati*; gr. *Baba*, *Mama*; compare also skt. *lalati*, "to dally" and other terms. Some of this kind of words, however, may have originated in the speech of adults: when they, trying to imitate the child, speak 'broken words' ('Ammensprache' etc.).

Interesting agreements are to be met with in various languages: the same sounds *am*, *ma* do duty for the idea "breast, mother" with many peoples; *pa* etc. for "father" [4]), but there are exceptions: in Latin *pappa* or *papilla* means "nipple, mamilla", in Sanskrit and Latin "father" is *tata*, etc. Only to a certain extent these kinds of children's words appear to be imitations or mutilations and

[1]) See also BRANDSTETTER, *Indonesian Linguistics*, I (*Root and word*), § 69. The other explanation of lat. *mamma*: from *madēre*, "to be wet" (Walde, Lat. etym. Wtb.[2], p. 458) is highly improbable. [2]) S. COOLSMA, *Soend.-Holl. Wdb.*, s.v. [3]) See e.g. FRIEDA KOCHER, *Reduplikationsbildungen im Französischen und Italienischen*, Diss. Bern 1921, p. 40 f.; W. HERAEUS, *Die Sprache der römischen Kinderstube*, *Archiv für lateinische Lexikographie*, 13 (1904), p. 163; P. KRETSCHMER, *Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache*, p. 353. [4]) Scholars in the field of Indoeuropean comparative linguistics have repeatedly proposed to connect lat. gr. etc. *pater-*, skt. *pitar-* etc. (ie. *pətér-*) with the root *pō(i)-*: skt. *pāti* etc., "to protect" (see lastly M. LEUMANN, in *Gnomon*, *Krit. Zeitschrift für die gesamte klass. Altertumswissenschaft*, 9, p. 231); without doubt, however, the word finds its origin in the 'Lallwort'. – On children's words in Bare'e: ADRIANI-KRUYT, o.c., III, p. 66 f.; here too *papa* = father.

shortenings of words of the ordinary speech of the grown-up [1]). Of course a word may assume the same outward appearance also by phonetic change, e.g. by disappearance of final consonants [2]).

Moreover, there seems to exist a curious mutual resemblance in regard of form, now and then even an association, between emotional exclamations accompanying feelings or sensual excitements, calls to animals and names of little, young, nice or funny animals (especially of little birds), the 'caritative' denominations of beloved men and names of persons belonging to the type *Fifi*, *Toto*, words denoting parts of the human body and children's and nursery words. At times these kinds of words are formed in the same way, then again they are even identical with regard to their outward form. Compare, in Netherlandish: *toeti*, *sjippi* (names of little animals [3])), *Mimi*, *Miki* (of young children), *pipi*, *baba* (children's and nursery words); v. lat. *titta*, "nipple", *titillare*, an 'expressive' word meaning "to tickle", without doubt built upon **titi*, (neth.) "*kiele-kiele*", (germ.) *titi*, "wenn man die Wange von Kindern tätschelt", by the side of *titi* "columbae agrestes" (a kind of pigeons), *Titus* name of a person, cp. also gr. *titis*, "(male and female) genitals" [4]); lat. *pipire*, "to peep", *pipinna*, "little penis", cp. germ. neth. *pipi*, "urine (of young children)"; lat. *bombus*, "deep hum etc.", also a children's word for "drink". In the same way other caritativa, deminutiva etc. are in the first place met with in the speech of the family-circle, nursery; these words, too, bear on members of the family, parts of the human body, food, dress, names of animals or plants or the like; all these categories are likely to be used

---

[1]) I refer to the works of SAINÉAN (see above), e.g. *Création métaphorique*, I, p. 15. See also BRANDSTETTER, *Die Reduplikation*, § 7.

[2]) See e.g. BRANDSTETTER, *Phonetic phenomena* (*Introduction etc.*, IV), § 205.

[3]) In Modern Greek, and elsewhere *koutsi*[2] is a 'Lockruf' for dogs, gr. *koutsidion* is a young dog, in Albanian *kuć* means „dog" in children's speech.

[4]) Compare also A. WALDE, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*[2], p. 782; W. GOLDBERGER, in *Glotta*, 18, p. 28 ff. In Achehnese *ti* or *titi*, "'n pieperig, schril geluid" (H. DJAJADININGRAT, *Woordenboek*, II, p. 1054). For words meaning "to tickle", which often contain *kit*, *kil*, *kis*, *tik* etc. cp. OEHL, *Das Lallwort*, p. 19 f.; the Malay and Javanese words are in keeping with this general form: mal. *gĕlitik*, "to tickle", *gĕli*, "tickled, inclined to laugh", jav. *ngilikilik*; cp. also dayak *kitik*, *kitikitik*, etc.

with a tinge of familiarity; cp. e.g. germ. *mütterchen, Lisebethli, herzchen* etc., lat. *corculum, labellum, asellus*, gr. *paidion, patridion, chitōniskion* etc.

Although these words stand out clearer in Indoeuropean than in Indonesian languages in which the formation of words and their outward appearance show much less variety, yet it seems possible to draw the attention to a number of instances: malay *pipi*, "cheek", *dada*, "breast", *susu*, "(female) breast, milk" [1]), *gigi*, "tooth", *kaki*, "foot", *koekoe*, "nail", *poeki*, batav. *tjoeki*, "female genitals" (cp. jav. *tjĕmimik*) etc., *tjatja*, "tit-bit"; "family" (Bat.), *loeloe*, "swallowing in", *didi*, "a cry for calling ducks", *bibi*, "aunt, aged female relation", *tjoetjoe*, "grandchild", *tjitji*, "greatgrandchild", and also "penis"; the forms *tjèh*[2], *tjètjèh, tjitjèh, tjitjik, tjitjir* (cp. bar. *jeje*) for "child's penis" are also to be found [2]), *tjitjit* means "great-grandchild, squeak (of mouse); tweet or cheep (of small birds) etc". Malay *tjok* signifies I certain birds, II (*tjok-tjit*) the twittering of birds or squeaking of mice, in Kedah also the penis of a small boy; *pipit* means I "a small twittering bird", II "a dimple in cheek" (*lĕsong pipit, losong pipi* etc. [3]), III mouthpiece of whistle", IV (Johore) "the penis of a very young child", which, elsewhere (Pahang, Negeri Sembilan) is called *boeroeng* [4]). See also in Javanese: *bobo*, "sleep" (children's word; sund. id. "sleep of children"), *poetoe*, "grandchild", *poeṭoe*, "a little cake", *poepoe*, "thigh", jav. sund. *oto* "a kind of breast-piece, worn by young children", in Achehnese: *a'-a'* I "a certain crow", II "excrements of a young child, (to a child) mire, dirt", *pè'*, usually *pè'*[2], "female genitals (mostly of young girls)", *pië'*, "breast (of men and women)", *ba*, "father", cp. *apa*, etc.

Let me now draw attention to connotations, metaphorical use and transferred meanings of onomatopoeias. The syllables *pi, pip* are imitative in many languages: skt. *pippakā*, "a certain bird", gr. *pippizō*, "chirp, peep", *pipos*, "a young bird", lat. *pipilare, pipare*,

---

[1]) According to OEHL (*Lallwort*, p. 24 ff.) the sense of words meaning "milk, suck" often develops into "water > river, lake, sea"; most of his examples, however, (esp. jav. *ranoe*) seem to be highly uncertain. Cp. also BRANDSTETTER, *Die Reduplikation*, § 56.

[2]) WILKINSON, o.c., I, p. 224. [3]) Idem II, p. 273.

[4]) " . . . a euphemism for the penis", WILKINSON, I, p. 170.

germ. neth. *piepen*, eng. *peep* etc.; by the side of *pīpare* in Romance languages and medieval Latin **pīpa* was a clearly imitative name of a musical instrument; just as *tŭba*, *tubus*, "trumpet" gave a name for any kind of tube, so the word **pīpa*, which found its way to numerous languages (engl. *pipe*, germ. *pfeife*, neth. *pijp* etc.), was transferred from the musical instrument to pipes of various kinds, to pipes in general. In English to *peep* means I "to cheep or chirp", II "to look through a small opening etc."; some scholars suppose that the second meaning has arisen from the chicken's peep or chirp accompanying its peeping from the shell, others, however, assume that *peep*, "to look through a narrow aperture", which is not known till late in the 15 th. century, is to be connected with *peer* and *peek* which have a similar meaning and also with its early synonyms *keke* and *peke* to which it had some phonetic analogy, a third group of scholars explained the word from the sound *peep*! used as an interjection. How great will be the ambiguity in languages that are less known than English!

Another thing is that onomatopoeias which originally imitated one certain sound or the thing that produces that sound etc. are often transferred to other sounds or producers of sounds etc.: in Switzerland *rūggen* (of the cock-pigeon) is also used of the sounds of owls, frogs, porkers, cats, dogs, etc. which implies a fading of its original meaning [1]; *dadern* (of geese) "wird . . . im Niederdeutschen . . . gern auf nichtiges Plaudern und Schwatzen der Menschen übertragen" [2]. In Malay we come across *mong*, "the sound of a gong"; the instrument itself, a very shallow gong used by criers, is called *mongmong*; a *kĕmong* is (Java) a musical instrument; *omong*, however, means "talk" or "gossip"; jav. *tjlĕmongan*, "to speak gibberish". If metaphorically used [3], we might compare such Netherlandish words as *kletsen*, *gonzen*, *brommen*. Otherwise: in French "le sens d' aboyer (du verbe *bourrer*) a passé à celui d' exciter ou haler un chien, d' où *bourrer*, lancer sur le gibier, à côté de *bourrir*, s' élancer impétueusement" [4], in part a parallel to the not impossible, but quite hypothetical com-

[1]) Cp. HAUSCHILD, l. c., XI, p. 151. [2]) Idem, p. 161. [3]) BRANDSTETTER, *Das Sprechen und die Sprache*, p. 15 seems to disconnect this *moṅ* and the sound of a gong. [4]) SAINÉAN, *Les sources indigènes*, II, p. 27.

bination [1]): mal. *boeroe*, "driving game, hurrying up", which applies to the chasing and driving of such game as deer and pig with beaters and dogs ~ *haroe* (*hoeroe-hara*), "tumult, uproar, noisy disturbance etc." Brandstetter argues [2]) that the original meaning of indon. *toetoek* was "beak", not "mouth", because *toek* denotes picking. Jav. *goewik*, *gowèk*, meaning the grunting of a hog, is also a vulgar term for vomiting.

As has already been stated, more than once many sounds may be signified at the same time by means of one onomatopoeia: mal. *dĕngoeng*, *dĕngong*, "boom, deep hum, of an approaching storm, of a herd of elephants, of the buzz of a swarm of bees etc." [3]). As in German languages the group *rochelen*, *rucheln*, *röcheln* applies both to the sound of a hog and to rattling or ruckling of men, so in Javanese *sĕnggrok*[2] denotes the grunting of porkers, *sĕnggroek* the inhaling and snivelling of men. In Malay *tjit* is used of the sound of a mouse, of a bird and of any similar sound.

When we compare the various onomatopoeic words which in a number of languages designate the sound of the same animal or of the same movement etc., we observe, by the side of a certain mutual resemblance a curious diversity and disparity. If we expect that the dog barks in the same manner everywhere or that the cock crows "cock-a-doodle-doo" in every country, we shall be disappointed. The word for "flowing liquid" is in English *gurgling*, but in French *glouglou*; in the Netherlands children call the duck *poele*[2], French children *couin*[2], and in Denmark they say *rap*[2]; in the Netherlands the frog *kwaakt*, in the islands of the Malays it *mĕngoeik* or *bĕrgoewèk*; compare also: mal. *mĕnjalak*, neth. *blaffen*, engl. to *bark*; mal. *mĕngéjong*, neth. *m(i)auwen*, engl. to *mew*, *mewl*, *miaul*; mal. *bĕrkokok* (of the cock), but jav. *kloeroek*, etc.

This disparity may be explained in the first place by the fact that the sounds produced in nature are to be interpreted by the human ear. "Jedes Volk hört anders und liebt andere Lautkombinationen" [4]), ". . . und doch bleiben (die nachahmenden

---

[1]) See MAXWELL, *EML.*, p. 101. [2]) *Prodromus*, p. 24; cp. p. 59.

[3]) WILKINSON, o.c., I, p. 272. 'Universal-Onomatopöien', see further on.

[4]) V. HEHN, *Kulturpflanzen und Haustiere*, p. 524. Compare MAXWELL, *M L.*, p. 18: "The English child will spontaneously say *puff puff*, when it hears a locomotive engine, but the Malays have no. . . . *f* . . ., and

Schallwörter) hinter (dem) Schalle . . . weit zurück; auch die besondersten Naturlaute fasst gewöhnlich das Ohr und die Zunge eines anderen Volkes verschieden auf, so dass die onomatopöetischen Wörter . . . doch meist erst für den Fremden, wo nicht einer Erläuterung, doch einer Hinweisung auf das Object, welches wiederzugeben sie bestimmt sind, bedürften" [1]). Moreover, the human organs of speech are different from those of animals etc.; man is, as a rule, not capable of imitating unhuman sounds in a perfect way; his imitations are only approximations [2]). The consonants at the beginning and the end of onomatopoeias, for instance, are very often additions which do not belong to the 'Naturlaut' [3]). Besides, we must bear in mind the fact that every creation of a new onomatopoeic sound is only a choice between a number of possibilities: *tip*, *tik*, *tèp*, *pèt* may be equivalent. More than once two or more consonants will do: lituan. *čyčys*, "cricket", gr. *tettiks*, "cicada"; neth. *piep(en)*, mal. *tjit*; and *tik* or *tak* in Malay is as expressive as another syllable in another language. The Malay words *kĕtar* and *gĕtar* will be no less descriptive than the English expressions *quivering* and *shivering* [4]). In the third place these imitations, of which each will answer its purpose equally well, may become more or less conventionalized: in Germany they say of a door *kreischen*, in the Netherlands *piepen* or *knarsen*; in English a mouse *squeaks*, small birds *peep*, whereas in the Netherlands both kinds of animals *piepen*, etc. Moreover, a certain sound-symbolism may have a hand in the matter [5]). As to the outward form, new onomatopoeias join the existing: a word *plaf*, used as a verb, will in Netherlandish, have the form *plaffen*. In a number of cases we shall meet with a word that may stand for various sound-pro-

---

so . . . the Malay child hears *suk*, *sir*, *sur*, or some other expressive variant". For this element of subjectivety I refer also to GRAMMONT, o c., p. 394.

[1]) A. F. POTT, *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen* (1833), I, p. 59. [2]) Of course, the view of C. FRANKE (REIN's *Enz. Hdb. der Pädagogik* VIII, 775) seems to contain an element of truth: "Die flüssigen und die Reibelaute sowie auch . . . *k* . . . haben unverkennbare Ähnlichkeiten mit Geräuschen, die der Mensch selbst unwillkürlich hervorbringt, und mit Naturlauten . . .".

[3]) See e g. GRAMMONT, o.c., p. 378. [4]) Cp. MAXWELL, *M L.*, p. 33.

[5]) See further on.

ducing actions ('Universal-Onomatopöie'), the usual meaning, however, may be a different one in the dialects of the same language, or in related languages: dial. germ. *bullen*, "to cough; to blow the horn", swiss *bullen*, "to bark; to roar". In this connection it should be remembered that malay *batoek*, "cough" 'has the same root as' *toktok*, "a wooden sounding block", cp. in Karo *tuktuk*, "to knock" by the side of *batuk*, "cough". According to Oehl [1]), who quotes Brandstetter [2]), in this case the 'Universal-Onomatopöie' *tuk* "dient zugleich für den Laut des Schlagens und für den Laut des Hustens". If this view be correct, eng. to *hack* which also indicates the producing of a dry cough and the most plausible etymology of lat. *tussis*, "cough" (: *tundo*, "to thrust, knock") might be compared.

Moreover, it must be remarked that these words, too, are subject to phonetic change, although not always in the same way as the other words of the language. A number of onomatopoeias are, to a certain extent, immune from phonetic change, or their original form is easily restituted under the influence of the standard in nature. In this way etymologists account for some curious equations which seem to cross the rules of phonetic change: lat. *hinnire* ~ germ. *hinnern*, lat. *grunnire* ~ germ. *grunnen*, *grunzen*; but gr. *klanx*, lat. *clangor*: germ. *klang*, eng. *clank*, *clang* is explained as a Germanic onomatopoeic group by the side of the identical 'root' in Greek etc. In Latin two *l* in one word develop into *r* — *l* or *l* — *r*: not so in *ululare* which imitates a repeated cry *ulu*; but compare in the Romance languages it. *urlare*, fr. *hurler* < **urulare*. In other cases, however, phonetic change may even go so far that sounds which are originally imitative lose entirely this value [3]): a much-quoted instance is fr. etc. *pigeon*, which is

---

[1]) *Anthropos*, 12-13, p. 1049. — Cp. ADRIANI-KRUYT, o.c., III, p. 274, al. 4.

[2]) *Die Lauterscheinungen in den indonesischen Sprachen*, p. 97.

[3]) 'Typenverlust', OEHL, in *Anthropos*, 12-13, p. 604. On the other hand, however, there are words which exhibit "bloss scheinbare Onomatopöie", "durch irgendwelche sekundäre Lautwandlungen oder durch grammatische Affixe" (OEHL, p. 607; cp. also p. 610: "Solche Scheintypen können für das naive Sprachgefühl ganz wohl den Charakter von wirklichen Schallwörtern erhalten: . . . z. B. deutsch *donnern*, *rollen*, *schnarchen*." Such words as *rollen* will be treated further on ('symbolic forms'); as to *schnarchen* I call in question the correctness of his view: the word would be

a development from *pipio*, **pibio*, "a peeping young bird" [1]). If we did not know the history of the word *pigeon*, its onomatopoeic origin would be totally obscure. An Indonesian instance, dealt with by Dempwolff [2]): "urindon. *k* als Auslaut wird ... durch jav. —' vertreten; ... es ist ... eine Lautunstimmigkeit, wenn im Jav. *-k* hinter anderen Vokalen (als *ĕ*) auftritt; sie findet sich in *kokok*, "Gegacker", ... das ... als Schallnachahmung empfunden wird ...".

Lastly, the etymology of this kind of words is often highly complicated and entangled. "Each word can have but one etymology, as each living being can have but one mother", Max Müller wrote [3]), and this assertion has often been quoted. It has, however, no general application, there exist words with two mothers. On second thoughts blendings of words (viz. contaminations which have become usual) are more frequent than has been admitted by some authorities; the history of words is often more complicated than the simple development $a > a_1 > a_2$. The other day I used the word *insignes* with a view to express the notion of "orders, instructions"; this form was evidently a contamination of *instructies* and *consignes*; of this phenomenon many instances may be heard in every-day life. There are, however, other cases of a more permanent character, because they occur over and again until the blending is felt no longer as such. When we peruse an etymological dictionary of a living language, we find several cases of what appear to be blendings of words. I give some English examples [4]): *slender* may be the result of blending of *slight* or *slim* and *tender*, *scroll* of *scrow* and *roll*, *slide* of *slip* and *glide* [5]); in Netherlandish *smikkelen*, "to have a good tuck-in"

---

only a 'Scheintype', because the second *ch* < *k* represents a suffix, but, as also other words belonging to these groups show a certain predilection for this *-k-*, of which the 'origin' is not clear, it might be possible that in a number of cases there existed a connection between this *k* and sound-imitation etc. from the very beginning. [1]) Cp. the gloss *pipiones*: *pulli columbarum*. — DEMPWOLFF, o.c., I, p. 21. [2]) I, p. 92. See also E. STRESEMANN, *Lautersch, Ambon. Spr.* 1927, § 63. [3]) O.c., I, p. 406.

[4]) Borrowed from O. JESPERSEN, *Language*, p. 312 f. (XVI, 6).

[5]) See R. THURNEYSEN, *Ueber die Etymologie*. Rede Freiburg i. Br. 1904, p. 58 ff.; G. A. BERGSTRÖM, *On blendings of synonymous or cognate expressions in English*, Diss. Lund 1906; LOUISE POUND, *Blends, their relation to English word formation*, Heidelberg 1914.

is perhaps a blending: *smullen* + *bikken* [1]), in German *flispern*, "to whisper" < *flistern* + *fispern* [2]). Blendings are especially frequent in onomatopoeic and sound-symbolic words; that this group is liable to this phenomenon, is natural on account of the phonetic similarity between the imitative or symbolic words expressing similar ideas or imitating similar sounds, and also by the fact that they often have a great part of their signification in common. Compare, e.g., such Netherlandish words as *brallen* (cp. eng. to *brawl*, germ. *brallen*), *brullen*; *brallen* seems to have been influenced by *pralen* and fr. *brailler*, also *bulderen* and med. neth. *bullen* are to be compared [3]); and engl. *crash*, *crack*, *creak*; *flare*, *glare* etc. The number of words which have influenced each other in this way seems to be not a small one. In this connection the tendency to make rime synonyms and words related otherwise should not be forgotten. [4]) Moreover, imitative words are often reinterpreted, "umgedeutet'; the common people do not like semantically obscure words and want to connect them with well-known expressions. This bent of mind leads to so-called popular etymologies and adaptations to make the sound of the words more fitting to their sense [5]). A 'Schulbeispiel' is ohg. *gouh*, "cuckoo" which has been superseded by *guggouch*, *kuckuck* [6]); compare also fr. *grenouille* by the side of ofr. *renoille*, it. *ranocchia*; in Malay *kangsa*, *gangsa* etc. = *angsa*?

As the same onomatopoeias may arise again and again, as, in the second place, of a considerable number of them the history is obscure [7]), as, finally, dialectical words, slang forms etc. have an important share in their vicissitudes, it will be clear that the etymologies bearing upon these kinds of words are very often merely hypothetical. Only the accurate and scrupulous observation of the living language during a sufficiently long time will bring to light certain and authentic facts. The history of such expressions as *haai-hoei*, "misbaar, drukte", derived by

---

[1]) See FRANCK – VAN WIJK, o.c., s.v. [2]) See H. PAUL, *Deutsches Wörterbuch*, s.v. [3]) See FRANCK – VAN WIJK, o.c., s.v. [4]) According to G. IBSEN, *Indog. Forsch.* 50, p. 217 f. the German children's word *muh*, "cow" is a 'Reimwort' by the side of *kuh*. [5]) See, e.g., WINTELER, o.c., p. 25. [6]) 'Typusaufpropfung', OEHL, in *Anthropos*, 12-13, p. 610. [7]) See, e.g., H. SCHUCHANDT, *Romano-magyarisches*, *Zeitschr. für romanische Philologie*, 15 (1891), p. 119 ff.

Hesseling [1]) from Malay, is very difficult, often even impossible, to disentangle. Consequently, it is an awkward procedure to derive all onomatopoeias and similar words from the original language ('Ursprache') or from hypothetical roots [2]). In the domain of Romance languages, e.g., many a hypothetical Latin word has been wrongly supposed to be the original form of French, Italian etc. imitative words, and of their blendings. The existence of the word *kukok* in Tagalog and that of its synonym *kokok* in Javanese do not prove an 'urindonesisches' *kukuk* [3]), and *gas*, "to break" in Toba (by the side of *tegas*, "to tear" in Karo [4])) may be a relatively young onomatopoeic formation, not an 'original root'.

Let me, by the way, illustrate my view. At the root of the science of comparative linguistics is the conviction that the numerous regular resemblances and the constant differences between various languages cannot be due to a mere accident. It cannot be accidental that "house", "louse" and "mouse" are *haus, laus, maus* in German, *huis, luis, muis* in Netherlandish, *hus, lus, mus* in Danish, etc. (such lists can be extended almost indefinitely!), whereas isolated resemblances (e.g. modern greek *mati*, "eye": malay *mata*; eng. *bad*: pers. *bad*, "bad") bear no significance whatever. Such concordancies as *house: haus* etc. and as fr. *nuit*, *huit*: ital. *notte, otto*: span. *noche, ocho* etc. can be explained only by historical connection: the languages in which they occur must have had a common origin. Now, if we find a number of resembling words in languages that are not considered as historically (genetically) related, two explanations are possible, apart from the third one, viz. that we are wrong in considering these languages to be unrelated: 1° the words may be loanwords whose introduction into another language is in general due to cultural borrowing; 2° if the resemblances are limited to words of certain semantic categories which may be considered as onomatopoeias or symbolical terms, and if, moreover, any regular resemblance or constant difference as to sounds or grammatical forms is wanting, then we must give the preference to the supposition that

[1]) D. C. HESSELING, *Het Afrikaans*[2], p. 84. See also p. 85 (*lieplapper*), 86 (*nenna*), 88 (*ta, tata*). [2]) See also further on. [3]) Against DEMPWOLFF, o.c., I, p. 92. [4]) See BRANDSTETTER, *Root and word* . . . , § 36.

the words are 'urverwandt', which means, that the resemblances result from universal factors, that they represent entities in distant and wholly unrelated languages which have come into being independently in such a manner that similar sound-combinations have been used to denote the same idea. But it is quite clear that also in languages that are genetically related the occurrence of such 'urverwandte' words is possible as well: an idea which is apt to be expressed by means of certain imitating or symbolizing sounds in a large number of unrelated languages is also apt to be denoted in the same way in related languages. Hence it follows that we must be on our guard in constructing 'roots' of onomatopoeic words. The more so as in Indoeuropean languages many onomatopoeias and Lautgebärden turn out to be 'young' terms.

On the other hand, however, the words with which we are occupied in this paper have a number of characteristics in common. From my preceding remarks it follows that we shall often find various forms at the same time. In Latin *pipilare, pipiare pipire, pip(p)itare* mean "to peep etc." There is another ground: "diese Mannigfaltigkeit ist zum Teil eine Folge der Unbestimmtheit der Schalleindrücke" [1]). In German we find "*knarren*, auch wie *krachen*, *knacken* von Dingen, die brechen oder zu brechen drohen" [2]). In the same way we find in Malay *tjit*, *dětjit*, *lětjèk*, etc., "to twitter"; *lantjoer* and *lantjoet* of the gushing of water; *lětjit* and *lětjoet* for squeezing out, and with identic second syllabe *ting, děting, lěting, dĕnting* (also *tingting*), "to ting or ring or chink or clink etc." "Als weitaus den interessantesten Fall von Variation im gesamten Indones. Sprachenbereich habe ich eine Wurzel gefunden, die schmatzen, schmeckend prüfen u. ä. bedeutet... Sie tritt auf als *cap, jap, ñap, cam, jam, ñam, cĕp* etc. Oft existieren in einer und derselben Sprache mehrere dieser Variationen" [3]).

But also the forms of the words in themselves, although they belong to different languages, show clearly-marked resemblances. Firstly: Certain sounds or combinations of sounds occur frequently. Let me give some examples. The sound produced by a very

---

[1]) HILMER, o.c., p. 18. [2]) GRIMM, *Deutsches Wörterbuch*, s.v.
[3]) BRANDSTETTER, *Das Sprechen und die Sprache*, p. 10.

rapid striking movement is often expressed by a short vowel that is interrupted by an explosive consonant: eng. *tap*, "a sharp stroke"; "to peck or hack with the beak...", *tapper*, "a hammer", germ. *toppen*, "schlagen"; "klopfen", eng. *tup*, "to knock", *tip*, "a light stroke", "a smart blow"; neth. *tik*, "a pat or slight blow"; eng. *pat*, *put* ("to deal a thrust or blow"), *bat*, "a sharp blow" [1]), *rap*, *hack*, etc. As we have already stated, in such forms *p*, *k*, *t* are equivalent. Cp. in Malay *tok*, "a dull knock", *toktok*, "a wooden sounding-block"; *pak*, "thwack"; *tik*, *tèk*, "tick(ing), trickling of water" (*titik*, *titèk*, "drop", *rintik*, of raindrops); *goep*, "dull thudding sound", *dĕgoep*, "the sound of a falling book etc.". A fricative, especially *f* or *s*, with *l* or *r* is frequently found in words denoting a quick movement: a movement in air eng. *flap*, *flit*; moving light: *flash*, *flare*, *flicker*, *flimmer*; cp. *slide*, *slip*. In Malay *sar* denotes "a whirr, the rush of water, the sound of a mighty wind", *dĕsar* means "a sizzling sound", *ras*, "a rustling sound"; are we entitled to compare *dĕras*, "rapidity of movement"? [2]); cp. o.-jav. *lĕs* and similar expressions.

An explosive consonant with a liquida may signify that the sound the word imitates lasts a moment, a nasal often denotes resonance etc. Cp. eng. *plump*, "the sound made by a heavy body falling into water", to *plump*, *clamp*, "to walk with a heavy, noisy tread", also *clomp*, *bum*, *bump*, *boom*, "to make a loud hollow sound", and such imitations as *bim-bam-bum*; neth. *pletteren*, *plensen*. Malay: *goel*, "a dull thud", *doel*, "a low muffled noise such as that of distant artillery-fire", *rong-rang*, "the noise made by brass utensils when knocked about", *lĕntoem*, "a sound such as that of the stamping of feet", *dĕram*, "a low rumbling murmur", the royal drums *mĕndĕram*, *dĕrang*, "the sound of a gong or of drums", *bĕrdĕrang*, "to resound", *bĕrang*, "to clang", *tjĕrong-tjĕrang*, "to clang, as anklets when their wearer moves about or as bar-iron when being taken to a foundry", whereas *tjĕroep* and *tjĕroet* apply to dull grating or scraping sounds; *lĕgam*, "the bang of a gun",

[1]) See HILMER, p. 187 ff. With four sounds or longer: eng. *clap*, *clamp* etc.

[2]) The etymology of eng. *rash*, neth. *ras*, dan. *rask*, germ. *rasch* is uncertain ($\sim$ neth. *razen*??, highly improbable is the supposition that it should belong to neth. *rad*, "wheel", skt. *ratha-*, "chariot"); perhaps it was a counterpart of indon. *ras*.

lĕgong, "to boom, esp. of a gong", *lĕgoem*, "the deep boom of a heavy gun" by the side of *lĕgap*, *lĕgoep*, "paff, poof"; *pong*, *poeng*, "a loud bang". I refer also to such Sundanese and Gayo interjections and other words as sund. *d(ĕ)rel*, "interj.: the rattling of musketry fire" [1]); *trong*, "imitation of the sound of a wooden sounding-block"; *brĕng*, "a verbal interj. denoting the flying up of a flock of birds or a swarm of bees etc.". I will return to the liquidae.

Allow me to observe in passing that in many languages 'doubling' of consonants is met with in imitative words, 'Lall-wörter', hypocoristic, mocking and other 'emotional' expressions [2]), e.g. skt. *kukkuṭa-*, "cock", *hikkati*, "to sob", lat. *gannire*, *hinnire*, *gutta*, gr. *pappa*, *pappos*, *atta*, "grand-father", *battarizein*, "to stammer". As we are, of course, not interested in orthographic, but only in doubling of the sounds, it should be observed that very often two consonants are written where only one sound is pronounced (e.g. engl. *better*). The so-called double consonants are combinations in which the same consonant appears twice in succession; it is marked by a difference of stress between the implosion and the explosion, cp. fr. *un bec crochu*, eng. *hot time*. Double consonants occur in English in phrases (*hot time*) and in compound words such as *pen-[k]nife*; there occurs hardly any in other cases. A long consonant, however, is quite another thing [3]); a long consonant is found in neth. *verschrikkelijk*, fr. *épatant*, *adorable* when emotional stress is laid upon the words. This lengthening occurs also in 'emotional' words (lat. *mamma*, gr. *titthè*, *pappa*) etc.; in onomatopoeic words stress is naturally laid on the suggestive syllables. It seems to be an interesting task to make an inquiry into these phenomena in Indonesian languages.

In a number of cases Indonesian languages 'have a dislike' to the use of a nasal sound at the beginning of a word (verbal forms excepted); such instances of phonetic change as *maṇḍapa-* > *pĕnḍapa* are well-known. But this change is by no means liable to a general rule, cp. in Javanese *malikat*, *mamas*, *Madjapait*, *mamak*, etc.

---

[1]) See BRANDSTETTER, *Root and word*, § 43. [2]) See e.g. J. WACKERNAGEL, *Altindische Grammatik*, I, p. 112; M. LEUMANN, in STOLZ-SCHMALZ, *Lateinische Grammatik*[5], pp. 142 f.; ED. SCHWYZER, *Griechische Grammatik*, p. 315; A. CARNOY, in *Modern Philology* 15 (1917), p. 159 ff.

[3]) See GRAMMONT, o.c., p. 52-56.

Furthermore, we come across a number of curious doubles which are often characterized by interchangeability of certain sounds, in primis of *m* and *b*, *m* and *p*, *p* and *b*; cp. mal. *běngkar*: *měkar*; *bělantèk*: *pělantèk*; *boejoet*: *moejoet*, and names of animals and plants; mal. *běngkara*: *měngkara*; *měkoela*: *pěkoela*; *běhakak*: *pěkakak*; in a loan-word: *běndéra*: *měndéra*: *gěndéra*. An interchangeability of *m* and *b* is found also in other, e.g. Hamitic, languages [1]), and in children's speech (*bobo*: *mumu*, "the cow", *bèbè*: *mimi*, "a sheep", *mamau*: *babau* etc. [2]).

In the second place I draw the attention to the repetition and reduplication of these words. Very often several sounds succeed each other; when they represent a mere repetition or continuation, the repeating of the same short speech-form is the simplest procedure to imitate the sound [3]). The French dog says *gnaf*[2], the Netherlandish dog *waf*[2]; fr. *toc*[2] denotes a repeated knocking; cp. germ. *guggug, gucku*; fr. *dindin*; eng. *bee*[2], *choo*[2], *chug*[2] etc. Animals and things which produce a repeated sound are called in children's speech and elsewhere with such words as *gak*[2], *tuf*[2] [4]). Compare also lat. *turtur*, "turtle"; *murmur*, *murmurare*, "grumble, murmur", skt. *marmara-*, "murmuring, rustling"; skt. *jharjhara-*, "a sort of drum". I refer also to the type *papa*, *bibi*, *mimi*, *joujou* [5]). These words may assume the usual endings: lat. *upupa*, *tintinnire*, *tintinnare* by the side of *tinnire* etc., neth. *gakgakken*, and similar expressions in other languages. This kind of words — but especially the forms with alternation of vowels — is also used to express disorder, mixture, confusion, quarrel, haste, hurry, collision, unusual attitudes and the like: cp. e.g. skt. *jharjharita-*, "withered", gr. *gargara*, "crowd, abundance", *barbaros*, "foreign".

In Malay we have: *ting*[2] (*tinting*), "tinkle"; *tong*[2], "a tube of wood to sound an alarm"; *tok*[2], id.; *tjing*[2], "cymbals", *tjit*[2], "squeak etc.", *tjoep*[2], "the serunai", *gělak kak*[2], "to guffaw loudly"; *patpat*, "a rather complicated game" [6]); *songsong*, "breasting against ad-

---

[1]) See C. MEINHOF, *Die Sprachen der Hamiten* (1912), p. 8. [2]) FR. KOCHER, o.c., p. 44; 52; see especially L. SAINÉAN, *La création métaphorique*, I, p. 13 (échange des labiales). [3]) Cp. also W WACKERNAGEL, o.c[2], p. 36 ff.

[4]) "Die typische Lautverbindung der kindersprachlichen Doppelung ist Konsonant + Vokal", FRIEDA KOCHER, o.c., p. 54; also p. 1 ff.

[5]) See above. [6]) See WILKINSON, o.c., II, p. 221.

verse forces", *singsing*, "rolling up", *kangkang*, "straddling wide", in Javanese: *pjoerpjoeran*, "perplexed", *tongtongan*, "sounding block", in Sundanese: *koengkoeng*, "to produce the sound koeng", *pongpong*, "to forget oneself".

This phenomenon is very often attended with reduplication [1]), which may be used in imitative words to intensify their meaning or to show that the sound is repeated [2]), and also in children's and nursery forms such as fr. *poupoule, mémère* [3]), and like repetition also in some other of the categories of words mentioned above [4]). Cp. e.g. neth. *koek(k)oek*, fr. *bibine, sisin* (drinks), germ. *gigacken* etc. In Malay we find *tètèk*, "mamilla", *mamak*, "uncle", *kakang*, "elder brother or sister", *tjitjit* in both meanings (viz. "great-grandchild" and "squeak, tweet"), *dodol*, "a sweetmeat", *dadar*, "pancake", *goegoep*, "dull confused sound" etc. Also words denoting traits of character, etc.: mal. *lalai*, "slack, forgetful", fr. dial. *mémèn*; mal. *lèlèr*, "slovenly", cp. fr. dial. *sousouille*, etc.

Another interesting, and often more comprehensive category, found in a great many of languages, is characterized by the repetition of a short word with some variation. There are a number of varieties, to which belong onomatopoeias, 'symbolic' words and also some groups of other expressions, not only in the talking of children, but also in the general language, though they are usually comparatively rare in intellectual and literary speech.

I. Type *sajoer-majoer*, well-known in English, German and other European languages. The two parts of the whole form have a different initial consonant, the vowel and the rest are the same. These words are 'Reimkomposita' [5]). E.g. germ. *hillebille*, "Signalgerät der Köhler...", *tireliren*, "vom Trillern der Lerche", also in Neth.: *larifari*, "fiddlesticks' ends", *rompslomp*, "muddle", fr. *piquenique, tirelire, pêlemêle*, eng. *bow-wow, tit-bits, hubbub, hufty-tufty, hocus-pocus, hodge-podge, hurly-burly, miminy-piminy*. A Nether-

---

[1]) I do not mention the genetic connection between doubling and reduplication. [2]) See e.g. KOCHER, o.c.; BRANDSTETTER, *Die Reduplikation in den indianischen, IN. u. IdG. Sprachen*, 1917. [3]) See KOCHER, o.c., p. 24. [4]) For particulars I refer to the treatise of BRANDSTETTER.

[5]) See M. MÜLLER, *Die Reim- und Ablautkomposita des Englischen*, Diss. Strassburg 1909; O. WEISE, *Die Wortdoppelung im Deutschen, Zs. f. Deutsche Wortforschung*, II, p. 8 ff.; SIMONYI, *Ungar. Spr.*, 265.

landish nurse said *wekkeri-pekkeri* and *neusi-peusi* to denote the *wekker* ("alarm-clock") and *neus* ("nose"). In Malay, like in German and perhaps in other languages (in Neth. e.g. *schorriemorrie*, "the riff-raff") the second part begins with *m* in a large number of cases. In Malay grammars *sajoer-majoer*, "greens of all sorts" is the 'Schulbeispiel' [1]). Of sounds: *tjiak-miak*, "continuous twittering"; also other notions (see above): *tjomot-momot*, "stained dirtily"; *soeloer-boeloer*, "confused (of speech)"; *sèndèng-mèndèng*, "of an affected walk: leaning this way and that"; *tjèmbèng-mèmbèng*, "pursing up the lips as an infant about to cry"; *sèngèt-mèngèt*, "uneven"; *tjĕngkong-mĕngkong*, "very sunken, of the features", cp. eng. *hingum-tringum, whiny-piny* etc.; *miap-tiap* or *tiap-miap*, "every, each"; *tjondong-mondong*, "about to fall"; *laoek-paoek*, to which numerous names of mixed eatables and drinkables in other languages may be compared: germ. *hoppelpoppel, schurle-murle*, eng. *crowdy-mowdy, dandy-candy* etc. [2]); mal. *soeroep-loeroep*, "helter-skelter", *sara-bara*, "topsy-turvy". An exhaustive inquiry into this method of word-formation in Indonesian languages (*tawar-mawar, sĕrta-mĕrta, kawin-mawin* etc. included) might be of interest.

II. Type *poeng-pang*. As we will discuss in another part of this paper, there exist many twin- and triplet forms differing only in the vocalic element: by the side of engl. *knack*, "a sharp sound", we have *knick*, "to knack or knock slightly" and *knock*, "a sounding blow" and in Malay *rak* imitates a crack and *rok* a dull cracking sound. By the side of such forms used separately we find a considerable number of formations exhibiting two or three vowels. These forms are in the first place met with in onomatopoeias which try to imitate a repeated or continuous, but at the same time differentiated or composite sound. In order to represent the difference the word is repeated with a simple change of the vocal which implies change of the colour or shade of the sound. Sometimes three vowels are used; then a greater completeness in imitating a composite sound is effected: germ. *bim-bambum*, being an imitation of the ringing of bells, *piffpaffpuff*,

[1]) See e.g. SPAT, *Maleische Taal*[4], § 61, al. 6; GERTH VAN WIJK, *Spraakleer*, § 258 does not mention these forms.

[2]) WEISE, p. 15; MÜLLER, p. 64.

id. of gun-fire, eng. *knick-knack-knock, cling-clang-clung.* In the same way we have in Sundanese *brang-brèng-broeng*, an imitation of the chinking and rattling of plates etc., *brag-brig-broeg*, id. of plumpling down and stamping one's foot. This change of vowels ought not be identified the well-known phenomenon of Indo-european Ablaut, as is maintained by Wilkinson [1]). There are also interesting instances where the third word added has been 'derived' from another stem: eng. *rim-ram-ruff*, germ. *trippeltrappeltritt, schlingelschlangelschlorum*, in names of children's plays: eng. *tick-tack-toe, tip-tap-toe*, germ. *klippklapp-mühle*, etc.

The twin-forms, however, are much more frequent; they represent abridged imitations of continuous sounds [2]), and also the notions of "repeating varyingly", "all kinds of...". A good many of them were originally used as interjections: "Sie sind Reaktionen gegen plötzliche Erregungen des Gehörs- oder Gesichtssinnes" [3]). Whereas they are quite common in modern English, early texts show but relatively few instances; in the speech of the common people they must, however, have existed, as appears from the dialogues of early dramas etc. "Auch auf dem Gebiete der Ablautkomposita" (as he calls them), Müller says [4]), "ist die Sprache noch fortwährend zu Neuschöpfungen bereit . . . Ihrem volkstümlichen Ursprung entsprechend, gehören auch diese Ablautkomposita ihrer Bedeutung nach überwiegend den niederen Sphären des menschlichen Lebens und der Auszenwelt an, doch hat auch die lautnachahmende Dichtung manche wohllautende Bildung dieser Gattung entstehen lassen". In English the words belonging to this category are in the first place such as denote various sounds (*blitter-blatter, click-clack*), often names of birds and other animals (*chick-chack*), names of plants (*smick-smock*), often also the sound of talking nonsense etc. (*bibble-babble*; *bribble-brabble*), next words denoting disorder, confusion (*mixty-maxty*), quick and slinging or swinging movements, moving to and fro (*niddle-noddle*),

---

[1]) *JMBRAS* 14, III, p. 90. Instances of that Ablaut (fr. apophonie) are germ. *binden*: *band*: *gebunden*; engl. *sing*: *sang*: *sung*; gr. *derkomai*: *dedorka*. The alternation (fr. alternance) in onomatopoeias represents a much more general phenomenon. [2]) See also BRANDSTETTER, *Root and word*, § 69, with whom I do not agree in all respects. [3]) H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*[5], p. 180. [4]) O. c., p. 105.

eatables and drinkables (*wish-wash*), attitudes of man, irresolution loitering, despicableness, deplorableness (*dilly-dally*; *whiffle-whaffle*). Mingling, discordance, contrast, deformity, a certain disparagement are not seldom expressed by such words [1]); cp. also neth. *wirwar*, *mikmak*, *klinkklank*, *liflafje*, *poespas*; fr. *clique-claque*; germ. *krimskrams*, *tingel-tangel*, *pinkepanke* (" . . . Spottname des Schmiedes").

Now compare such Malay words as *goep-gap*, "dull throbbing"; *poeng-pang*, "the popping (of corks)", *tjak-tjok*, "sound of a man eating or tramping through mud", *děroep-děrap*, *lěbok-lěbak*, *lěbong-lěbang*, *lěbap-lěboep*, *lětjap-lětjoep*, *lětjak-lětjok*, *lěntang-lěntong*, *rěboes-rěbas*, *sěrok-sěrak*; of movements etc.: *lépah-lépoh*, "moving the limbs slackly or languidly", *liat-lioet*, "writhing, twisting", *pintjang-pintjong*, "zigzag", *rěmbah-rěmbèh*, "dropping of tears", *oenggat-oenggit*, "wobbling", *oendjar-andjar*, *djongkat-djongkit* etc. — By analogy also ach. *alloh-allah*, "to cry Allah, Allah; to wail". Words for games: *těka-těki*, "riddle" (also *tĕrka-tĕrki*), *longlang*, cp. also main *sĕnĕbang-sĕnĕboe* [2]) (compare neth. *klipklap*, *dikkedakken* etc.); moods, attitudes, infirmities etc.: *těngong-tĕnging*, "absent-minded", sund. *sĕnat-sĕnit*, *sĕnag-sĕnig*; jav. *groegah-groegoeh*, "decrepit", *groejah-groejoeh*, "grope about", *ginak-ginoek*, "flesh-clogged"; disparagement: jav. *djas-djis*, *djas-djoes*, "worthless", *ṭar-ṭir*, also *ṭak-ṭoek*, "run up against . . ." and similar meanings.

Of course also words as the following should be reckoned among them [3]): *loeklak*, "in disorder", *songsang*, "upside down, behind before", *djongdjang* (in Kedah, "shameless, of women"), *tjĕntjang*, "slashing"; *tjĕntjong*, "fussing", *barboer*, "a reckless person". Some of these words signify a sound; *kongkèng*, "altercation", *mĕmaloe bangbong*, "to strike a drum", *dondang*, "cradle-song"; other words are names of trees etc.: *tjĕngtjang*, or of animals:

---

[1]) See also e.g. JAC. GRIMM, *Deutsche Grammatik*, I[3], p. 561 (Göttingen 1840); ED. FIEDLER, *Wissenschaftliche Grammatik der englischen Sprache*, I (1861), § 124; PAUL, o.c., p. 180 ff.; MÜLLER, o.c., p. 68 ff.; WEISE, o.c.; VAN GINNEKEN, *Principes de linguistique psychologique*, p. 390 ff; 509; W. KRAUSE, *Kuhn's Zeitschr.*, 50, p. 123; 52, p. 312; SPITZER, ibid., p. 213 ff.

[2]) Cp. WILKINSON, o.c. II, p. 433. [3]) See e.g. WILKINSON s v. *kongkeng* (o.c. I, p. 609) and *chapchup* (I, p. 188; 189).

kongkang. It is well-known that these kinds of words are also met with in other Indonesian languages [1]): already in Old-Javanese: e.g. *puṅpaṅ*, "insolent, impudent", *suṅsaṅ*, *tuṅtaṅ*, *diṅdaṅ* [2]), *giṅgaṅ*, "move from its place", *ruṅsaṅ-ruṅsiṅ*, "evil of any kind".

With regard to their outward form the succession *i-a* is most frequent in English (and other languages in which these phenomena has been studied), next comes *i-o*; other combinations are comparatively rarely found; the cases where another vowel than *i* occurs in the first word or syllable may be easily counted [3]). Compare the examples given above and also fr. *patati-patata*, *bredi-breda*, germ. *juchheidi-juchheida* [4]); rumanian *tilinc-talanc*, neth. *trip-trap*, *pimpampoentje*. Other vowels: ital. *buffa-baffa*, fr. *drelin-drelon*, neth. *poespas* etc. It is an interesting peculiarity of a number of Indonesian languages that they show a preference for other kinds of variation than *i-a* and *i-o*; an exception is perhaps the Dayak type *kiskas*, "to sneeze", which, according to Brandstetter [5]), is frequent; compare, e.g., also a number of Javanese words: *bimbang* < **bingbang*, "being in love etc.", *djindjang*, "to sit in an unstable way", *ora ginggang*, "inseparable", *ginggoeng*, "onvast schommelen".

As several scholars have reflected on the matter and tried to explain the *i* in the first syllable [6]), the Indonesian forms seem to be worthy of a closer inquiry, which has to be based on a large collection of materials.

As forms with incomplete doubling are found also in other languages, e.g. germ. *gigazen*, "stammer"; *fliflater*, "butterfly" [7]), also such words as mal. *tjitjak*, "house-lizard" ("from its cry" [8])) should be studied from this point of view.

According to Wilkinson [9]) *goenoeng-ganang*, "all kinds of mountains" etc. "show the influence of sound in words that have nothing

---

[1]) See BRANDSTETTER, o.c. § 79. [2]) Cp. VAN DER TUUK, *Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek*, II, p. 541.

[3]) See the books and papers quoted above (GRIMM, FIEDLER etc.).

[4]) See GRAMMONT, o.c., p. 407, n. 1. [5]) O.c., § 79, III.

[6]) See further on; compare e.g. SPITZER, *Kuhn's Zeitschrift*, 54 (1927), p. 213 ff.; W. KRAUSE, ibidem, 50, p. 123; VAN GINNEKEN, *Principes*, p. 509.

[7]) WEISE, o.c., p. 18. [8]) WILKINSON, o.c., I, p. 224.

[9]) *JMBRAS.*, 14, III, p. 76.

to do with sound"; this is a question which deserves further investigation.

III. Type *tjok-tjit*, variation of the vowel and the consonant at the end. In Malay: *tjok-tjit*, "squeaking etc."; *pětjit-pětjal* or *pětjit-pětjai*, "to crush between the fingers"; *tjorong-tjèrèk*, "spout of kettle"; *laloe-lalang*, "to be pacing backwards and forwards"; *oenggang-oenggit*, "see-saw motion"; *andjar-andjai*, "to move restlessly, as an uneasy sleeper"; *gĕntang-gĕntit*, "sinuous and tapering to a point". In Javanese: *kombak-komboel*, "go up and down on the water", etc.

This type is rather frequent in French, but it occurs also in other languages. E.g.: ital. (Naples) *tarantara*, "sound of a drum", prov. *parabis-parabast*, "noise in general", (now only in the written forms: fr. *clopin-clopant*, *dalin-dalant* etc. of a "hinkende, schwankende Gangart"), fr. *aller gaillin-gaillot*, "nach Hundeart überall herumfahren"; in W.-Switzerland *mêlon-mêlette*, "durcheinander, in Unordnung", fr. *toulion-touliette*, id.[1]); also in the burden of songs: *dondon-dondaine* etc.

IV. Type *tjorak-tjarik*. In other expressions the variation appears in both syllables; restless movements, vacillating, disorder, irregularity and similar notions may be expressed: mal. *komat-kamit*, "moving the lips, e.g. when reading"; *bolang-balèk*, "this way and that"; *tjorak-tjarik*, "torn"; *porak-parèk*, "helter-skelter"; *robat-rabit*, "much torn"; *tjolang-tjaling*, "disordered"; *olak-alèk*, "vacillating"; *oelang-aling*, "going backwards and forwards"; *ogal-agil*, "wobbling"; *ongkah-angkèh*, "restless movement"; *ongkoh-angkah*, "walking about with a stoop"; *tjobak-tjabik*, "tattered and torn" [2]) etc. In jav. *tindak-tandoek*, "handel en wandel, public conduct" we find the vowels arranged otherwise. Especially in Javanese a great many of instances should be collected and then the development of this formation should be traced as completely as possible.

V. Type *oentak-anti*. The same with a different word-end: mal. *oentak-anti*, "jerky . . . movement".

VI. Type *haroe-biroe*, "bustle, noisy disturbance"; *pĕpak-rĕnak*, "littered about"; *rĕmpah-pawah*, "all kinds of curry-stuff".

---

[1]) See KOCHER, o.c., p. 108 f., and Index, s.v.

[2]) Cp. also WILKINSON, *Dict.* II, p. 231.

VII. [1]) Of course it is very often impossible to distinguish between the influence of sound-symbolism and other factors; e.g. the well-known predilection for compound expressions (*mara-běhaja, maboek-moentah, manis-měnděra, lěmah-lěmboet* etc.), a special liking for alliteration, assonance and similar phenomena: *laloe-lintang*, "dashing across", *lěmah-langlai*, "languid in movement", *pantang-pěmali*, "taboos of all sorts", *pěnoeh-pěpak*, "chockfull" [2]), *lětih-lěsoe*, "tired out", *lětih-lisoet*, id., and so on.

Are all these forms onomatopoeic by origine? By no means. Mal. *sěrta-měrta* and *sajoer-majoer* have nothing to do with 'sound' or 'sound-imitation". At the root of these formations may often be found words that already were in use in the language; thus in German *singsang* has been built on *sang*, "a song", *doppel-moppel* on *doppelt*, *wickelwackeln* on *wackeln*; now and then we meet with transformations of longer words: in English *hogan-mogan*, a nick-name, from neth. *hoogmogenden* [3]). In other cases we find copulative expressions by the side of these forms: germ. *wischen und waschen, gicken und gacken* [4]), fr. *prendre ses cliques et ses claques, ni fric ni frac*, eng. *pribbles and prabbles*. In the same way in Malay: *lěgoh dan lěgah*, "booming and banging"; *haroe dan hara* alongside of *haroe-hara, latah dan litah*.

By the side of onomatopoeias, Lautbilder etc. there exists another category, viz. that of symbolic or expressive forms. Symbolic forms are connotative of somehow illustrating the exact meaning and 'Gefühlswert' of a word in a more direct way than other speechforms. They supply a want of man to assume that the outward appearance of a word should be in keeping with the meaning expressed by it. It seems to the speakers as if symbolic words are well suited to their sense. Of course this group has a borderland in common with the onomatopoeias etc.: "If *grumble* comes to mean

[1]) In various languages we find also other types: neth. *slampamper*, germ *paperlapap*, neth. *honnepon*. Compare in Old-Javanese, where this type is seldom found, *likělik* by the side of *alik* and *b(ě)lik*, "to shriek etc." In neth. *ginnegappen*, "to giggle", two roots have been combined: < *ginneken* and *gabben*. See also BRANDSTETTER, *Die Reduplikation* (1917) and the works mentioned by him. 'Combination' of roots is dealt with by WULFF, in *Anthropos*, 5, p. 219; 457 (going too far!); BRANDSTETTER, *Root and word*, § 83. [2]) See WILKINSON, o.c., II, p. 245.

[3]) See ED. FIEDLER, o.c., I, § 124. [4]) See WACKERNAGEL, o.c.[1], p. 36.

the expression of a mental state of dissatisfaction, the connexion between the sound of the word and its sense is even more direct, for the verb is imitative of the sound produced in such moods, cf. *mumble* and *grunt, gruntle*. The name of Mrs. *Grundy* is not badly chosen, as a representative of narrow-minded conventional morality" [1]). Words that are not onomatopoeic in themselves may be felt as such through an association with the meaning or the sound of onomatopoeias. As, indeed, man has always a special liking for comparing things belonging to different provinces of sense perception, he often feels associations between high tones and light, between low tones and darkness etc.; various states of mind may be associated too with the said notions. Some examples may be given. "Il est absurde de soutenir que le groupe *fl* et l'idée de couler aient entre eux un lien nécessaire [2]), puisque les mots *ruisseau, rivière, torrent* qui expriment l'idée de couler autant que le mot *fleuve* ne contiennent pas les sons en question, et que le mot *fleur* qui en est formé pour une bonne part n'éveille en rien l'idée de couler. Mais il est vrai que le mot *fleuve* est expressif, parce que les sons qui le composent se prêtent très bien à évoquer l'image qu'il représente" [3]), cp. also fr. *fluide, flot, flotter,* lat. *fluĕre,* "on dit d'un tableau qu'il est *flou* lorsqu'il ne présente aucune teinte dure ou crue, mais que les couleurs se fondent" [4]). In English, which is rich in such forms, *fl-* is often at the beginning of words denoting a quick movement, a blow or sound, a hanging loose, a giving away, a moving like water etc.: cp. *flap, flabby, flash, flush, fling, flit, float, flood, flounce, flow, flimmer, flicker, flutter, flux* etc. It would, however, be incorrect to say that *fl-* expresses the idea of swiftness etc. The meaning of the word must cooperate in attaining the effect. And in Netherlandish we find on one hand a number of words beginning with *fl-* which denote swiftness, a moving to and fro,

---

[1]) O. JESPERSEN, *Language*, p. 401. See also L. BLOOMFIELD, *Language*, p. 156; H. AMMANN, *Wortklang u. Wortbedeutung, N. Jahrb. f. Wiss. u. Jugendb.* I, p. 221. [2]) As they have according to MAXWELL, who distinguishes two categories: tone-imitative words (onomatopoeias) and action-descriptive: "*kong* as an action-descriptive word is built up by two formative letters, *k* and *ng*, and conveys the idea of straddling" (*EML.*, p. VIII).
[3]) J. VENDRYES, *Le language*, p. 215. [4]) GRAMMONT, o.c., p. 411.

etc. (*fluks, fladderen, flodderen, flikkeren, flakkeren*), on the other hand some words which seem well suited to express in a contemptuous way too much quickness, fickleness, superficiality, insubstantiality: *flansen, er uit flappen* (*flapuit*), *flard, flater, flikflooien, flauwerd, flauwiteit, fleer, flets, flikken, flirt* [1]). As we have seen above, the disagreeable impression of thorny and rough things is often rendered by guttural with *r*, the *r* is the dog's sound [2]), the *m* the litera mugiens, and so on. "Slipping is not a thing that you can hear", Wilkinson says [3]) — with good reason?—, "yet, (mal.) *litjin, gĕlintjir* etc. all suggest slipping and sliding".

As opposed to a number of words which, containing one or more explosive consonants, imitate or suggest very short or staccato sounds (cp. eng. *knock, tap,* fr. *crépiter*), words with nasals are often apt to express resonance or long sounds [4]) (neth. *brommen, rommelen* [5])); this does not imply, however, that any *k* 'breaks' and that any *ng* conveys the idea of 'roundness' [6]). Compare, for instance, the different shades of meaning of such Malay words as *dĕntam, dĕntang, dĕram, dĕrap,* (*dĕras*) [7]).

The sound *i* is often to be found in words imitating or denoting shrill, high, small or near sounds [8]): gr. *pippizein*, neth. *piepen*, lit. *cìpt*, mal. *dĕtjit*, sund. *tjitjit, tjiritjit*, jav. dial. *sisilan* etc., but, on the other hand, also in words which signify small, weak, pointed, things, smallness in general, in endearing words etc.: eng. *tiny, slim* (cp. the 'Gefühlswert' of *little*), gr. *mikros*, fr. *petit* (neth. *petiterig*!),

---

[1]) It is a loan-word, but loan-words may impress us as symbolical words as well [2]) See above. [3]) O.c., p. 79. [4]) WILKINSON (o.c., p. 82) remarks that many musical instruments of wood with their dull staccato notes have names ending in the clipped *k*, while others of metal with great resonance have names in *ng*. [5]) "Who does not imagine that he hears in the word *thunder* an imitation of the rolling and rumbling noise which the old Germans ascribed to their God Thor playing at nine pins?", MAX MÜLLER, *The Science of Language*, I[4], p. 380 Compare malay *goeroeh* and *goentoer*. (See MAXWELL, *IEML.*, p. 80).

[6]) Compare WILKINSON, *JMBRAS*, (see above), p. 78; MAXWELL, *EML.*, p. 8 ff; p. 30 the *m* is "associated with wide-based and wide-covering effects". [7]) See also PIJNAPPEL, o.c., p. 29. [8]) See O. JESPERSEN, *Symbolic value of i, Philologica*, I; *Language*, I, p. 402; GRAMMONT, o.c., p. 383 ff.; A. TROMBETTI, *Elementi di glottologia*, p. 236. This vowel is often found in diminutive suffixes. For Indonesian languages see T. ROORDA, *Javaansche Grammatica* (1855), § 89; PIJNAPPEL, o.c., p. 26.

mal. *kětjik*, *kětjil*, jav. *tjilik*, *tjili*, *alit*; eng. *thin*, mal. *nipis*, jav. *tipis*; mal. *sěni*, *ramping*, *gěnting*, *titik*, *lantjip*, *loentjip*, *hampir*, *damping* [1]), jav. *lintjip*, *rěnik*, o-jav. *riñi*, *laris*.

The sound *u* is, on the other hand, appropriate to express dull and deep sounds: germ. *bums*, *plumps*, mal. *děntoem*, "to boom (of heavy guns etc.)", lit. *blùrbt*, "crepitus ventris", *búmbt*, "bung", etc., but also what is farther off etc. In this connection it has been remarked that in sets of adverbs and pronouns *a* or *u* often indicate what is farther off, *i* what is nearer: germ. *dies*, *das*; neth. *dit*, *dat*; fr. *ci*, *là*; cp. in Malay *ini*, *itoe*; *sini*, *sana*, *sitoe* [2]), jav. *iki* etc.; but in Toba-Batak *on* = "this". In a number of Hamitic languages "hat ... sich die Lokalvorstellung an die Unterscheidung der Vokale geheftet"; *i* or *e* indicate what is nearer, *u* or *o* what is farther off [3]). "Dans les parlers régionaux du midi de la France on oppose volontiers le suffixe diminutif *-et*, *-ette* avec sa voyelle claire au suffixe augmentatif *-asse* avec sa voyelle grave, tant dans les substantifs que dans les adjectifs ... une femme petite et mignonne est une *femmette*, une grosse femme est une *femmasse*" [4]). But Maxwell is going too far in contending that it is a general rule in Malay that words describing little actions can be readily distinguished from those which describe big actions by tones which gain in volume as the subject matter increases in size! [5]) In the same way his opinion that words are built up by means of onomatopoeic elements that may be clearly recognized and that by an analysis of the word its innate meaning becomes clear [6]) is incorrect; that there should be no redundant elements without symbolic value in words [7]) is a gratuitous assertion.

Also in Indonesian languages different variegations of sounds are expressed by different vowels, cp. e.g. "mal. *ris* stands for a higher, *rus* for a deeper sound" [8]); *kĕrtip*, "a gentle tap", *kĕrtap*, "dull tapping", *kĕrtoep*, "dull thudding"; *lĕting*, "a tinkle such as

---

[1]) Cp. also MAXWELL, *ML.*, p. 44 f. [2]) See also WUNDT, o.c., I, p. 331; TYLOR, o.c. I, p. 220 f. (their examples are partly to be used with caution); JESPERSEN, o.c., pp. 402 f. whose example from 'Malay', which should be read 'Javanese', is incorrect. [3]) See C. MEINHOF, *Die Sprachen der Hamiten* (1912), p. 20. [4]) GRAMMONT, o.c., p. 405, cp. p. 404. [5]) See *ML.*, p. 44. [6]) See his 'examples', e.g. *LML.*, p. 114. [7]) *LML.*, p. 116. [8]) BRANDSTETTER, *Root and word*, § 48, II.

the note of a guitar", *lětong*, "a deep clang", *lětang*, "to twang, as a banjo", and in numerous other instances [1]). In Netherlandish we find *rommelen* by the side of *rammelen* etc. [2]). In other cases, however, the alternation of the vowels in (often corresponding) sets of words seems to convey different ideas of distance, greatness, weight, exertion etc.: *angkit*, "raising up with little effort", *angkoet*, "transport, remove", *angkat*, "to lift up"; *rĕbah*, "fallen to the ground, to fall", *roeboeh*, "heavy fall, crash (of the fall of buildings, great forest-trees, rock-avalanches etc.)", cp. *roentoeh*; *oentil*, "to sway about (of small objects)", *oental*, "swaying loosely (of short but thick objects)"; *lantjip*, "tapering (of a bayonet)", *lantjap*, "of a smooth tapering mast"; *gèsèk* is used of striking a match, drawing a bow over the strings of a violin, *gosok* of cleaning brass with powder, scrubbing floors, rubbing the palms of the hands together; *gonjil* means "to press gently", *gonjoh*, "rubbing ... with the knockles"; *gamit*, "to finger a quitar etc.", *gomol*, "to lay violent hands (on a person)"; *gĕlingsir*, "to slip slightly", *gĕlangsar*, "to slide forward", *gĕloengsoer*, "to slide heavily, as a man slides down a rope" [3]); *djindjing*, "to carry a light weight in the hand etc.", *djoendjoeng*, "to support a heavier burden on the head"; *mĕngĕpal tangan* (*kĕpal*), "to clench the fist", *kĕpoel*, "pressed tightly together"; *kĕnjit*, "to twitch", *kĕnjat-kĕnjit*, "nervous twitching", *kĕnjoet*, "to throb". Compare also in Sundanese: *gèsrèk*, "to rub, scrape, strike, to touch etc. (of two sticks of wood etc.)", *goesroek*, "to rub, scrape etc. of saws, weapons etc.", in Javanese *glinḍing*, "a little cart", *gloenḍoeng*, "to roll on"; *krikil*, "pebble"; *krakal*, "shingle"; *garit*: *garoet*; *tjitjip*, *tjètjèp*: *tjoetjoep*, o.-jav. *gĕrit*: *gĕrut*; jav. *gaṭik* means "to tick, to tap (at plates etc.)", *gaṭok-gaṭok* "to chop (wood)" [4]). We state, in a number of cases, modification of meanings in words unconnected with sound [5]).

In a number of cases we find formantia, especially suffixes, with

---

[1]) Cp. MAXWELL, *ML.*, p. 35: *kĕrĕsik*, *kĕrĕsak*, *kĕrĕsok*. [2]) But what is the difference between *klippertanden* and *klappertanden*? [3]) Cp. also WILKINSON, *JMBRAS.* 14, III (1936), p. 75. [4]) See also A. C. VREEDE, *De oorspronkelijke en figuurlijke beteekenissen der Javaansche woorden*, Or. Leiden 1897, p. 11. This paper should be read with the utmost caution! See also CRAWFURD, *Hist. of the Ind. Arch.* (1820), III, p. 115 (Neth. ed.). [5]) DEMPWOLFF, o. c., I, p. 123 is too sceptical.

an expressive value: fr.-*asse* etc. have already been mentioned. In Greek onomatopoeias often assume the suffix *-izein*, in Netherlandish *-ĕlĕn* and *-ĕrĕn*: *rammelen, snateren, kletteren, donderen* etc. [1]). In Malay the formantia *dĕ-, kĕ-, lĕ-* are often to be found in onomatopoeias and similar words [2]). The sound of a formans or of identical combinations of sounds can, at the utmost, favour the expressiveness of the word; it does not effect it: cp. gr. *sofizein*, "to make wise", neth. *zadelen, louteren*. That the connection between such sounds or combinations of sounds and a certain sense is very often not an original one, may appear from the history of the forms which contain them. These forms usually came into being by the way of analogy, only a few of them having originally that shade of meaning which belonged to the word in its entirety; eng. *swinish, boorish*, e. g., had an unpleasant flavour; in course of time, however, other words ending in *-ish* were introduced: *childish, womanish*, and now the special shade of meaning inappropriately resembling) came to be felt as belonging to the sounds *-ish*. In some cases a formal element was originally altogether devoid of any special value or its value was fading out; such elements, too, have been adapted to and infused with some definite lexical or grammatical value: the notion of disparagement or unpleasantness in several Netherlandish adjectives ending in *-erig* (*stumperig, winderig*) did not belong originally to the suffix which resulted from adjectives ending in *-ig* derived from nouns in *-er*, e.g. *waterig*: *water*. When we put all forms on a par and do not care for historical development, we might feel inclined to look upon the syllabe *-ish* in English as an additional element conveying the unpleasant flavour in its very sounds. Thus Wilkinson [3]) tries to show the innate unpleasantness of *s* at the end of Malay words. But, although, of course, the *s* may now and then possess a symbolical value, we are not entitled to say that this notion originally dwelt and now still dwells in that sound. And although people without doubt were now and then conscious of a certain expressive or symbolical value of the *r* and *l* too, I cannot adhere to the

[1]) Also in other languages we come across *r* and *l* in onomatopoeic and 'expressive' words: lat. *susurrio, murmur, gurgulio* etc. [2]) Cp., e.g., also NEUMANN, *K.-Bat. Spr.*, § 46. [3]) *JMBRAS.*, o.c., p. XIII.

conclusion of Maxwell [1]) that Malay must have been originally a monosyllabic language, in which from 'primitive roots' words grew "by the use of natural powers of sounds": *tok*: *kĕ* + *tok* = *kĕtok*: *kĕ* + *lĕ* + *tok* = *kĕlĕtok*.

Now *r* and *l* with a vowel are prominent figures in the word-formation in Indonesian languages [2]) which did not come under the notice of all authors of grammars. Kern does not mention them in his incomplete synopsis of Old-Javanese grammar [3]). The observations by Berg [4]) seem to be not very satisfactory: these forms, he says, are rather rare; "zij duiden voortdurende herhaling aan van hetgeen het grondwoord beteekent (they have a frequentative sense). Zij komen gewoonlijk voor in overigens ongewijzigde grondwoorden". It is a pity that he has not added some examples. Juynboll [5]) considers the words with *-r-* and *-l-* to be 'grondwoorden' (word-bases) in themselves [6]). When we peruse Juynboll's dictionary, we see that a considerable number of the trisyllabic words with *-ĕr-* or its variant *-ar-* denote a sound etc. or a (quick) movement: *karape, karaman, karasak, karutuk, kĕrĕkĕt, kĕrĕcĕk, kĕrĕtĕg, kĕrĕtug, kĕrĕtog, kĕrĕpĕk, krĕcik, krĕtĕb, krĕpuk, krĕbĕt, garaṅgaṅ, garañjaṅ, garantuṅ* (a musical instrument), *garabag, garawal, gĕrĕbĕg, gĕrĕmus, grĕmĕt, caracap, caracab, carĕcĕh, cĕrĕcĕb, taraṅgul, taratap, tarayan, tarawaṅ* (?), *taritis, tarima, daraway, paragul, paracal, parapal, parĕpĕk, pĕrĕsĕt, prĕjat, prĕpĕs, barabal, barabas, barasat, barĕbĕk, barĕbĕl, brĕbĕt*, etc. Side by side with these words we find indeed some disyllabic forms: *kutuk, kĕcĕk, kĕtĕg, kĕtug, tatap, titis, papal*, but it seems very difficult or impossible to establish the difference between them and the longer forms. The disyllabic forms denote sounds or movements which, of course, are usually of a longer duration than one indivisible moment and imply a certain repetition ("to beat

---

[1]) Cp. *ML.*, pp. 42; 88. [2]) As for 'Liquida-Erweiterungen' in other languages see e.g. OEHL, in *Anthropos*, 12-13, p. 616. I do not, however, understand why *kro-*, *klo-* should be in general 'Umkehrungen' of *kor-*, *kol*. See especially OEHL, ibid., p. 1056 ff. [3]) H. KERN, *Spraakkunst van het Oudjavaansch*, *Verspreide Geschriften*, VIII, p. 135 ff.

[4]) C. C. BERG, *Inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch*, p. 216 f.

[5]) H. H. JUYNBOLL, *Oudjavaansch-Nederlandsche Woordenlijst*.

[6]) But see s.v. *papal* (p. 340): *patiṅ parapal*, and *parapal*, p. 342.

with the knuckles", "sough or rustle", "knock or tap", "drop or trickle" etc.), which is occasionally clearly expressed in the context (cp. e.g. Smar. [1]), 21, 2 *titis ni luh nira tiba tan pantara*). In the second place some names of animals contain *-ar-*, *-ĕr-*: *karamkam* (?), *kararap*, *karĕwak*, *krĕwag*, *prĕjit*, *prĕñjak*, *saragi*, which partly may be onomatopoeias, partly seem to belong to the well-known, but badly understood group of polysyllabic names of animals, plants etc., which we leave out of account. In the third place a number of words denoting rough or pointed objects etc. [2]): *karakal*, *karikil*, *garĕgĕs*, *garihul*, *prĕkul*, *prĕduṅ* etc. In these words *-ar-*, *-ĕr-* cannot form frequentatives or iteratives; its value seems, however, to be in keeping with that of *r* in a number of words with similar meanings in other languages.

"Der Schall eines Bruches wird gern durch Laute wie *krack* (engl. *crack*), *break*, *knack* und ähnliche wiedergegeben, entsprechend den Zitter- und Reibegeräuschen, die dem scharfen Schall eines endgültigen Bruches oft vorangehen" [3]). Symbolic and imitative forms such as eng. *flip*, *flitter*, *flicker*, *flash*, *glitter*; fr. *fracas*; lat. *drensare*, *fragor*, *frĕmere*, *frendĕre*, *frigĕre*, *friare*, *frit*, *grisio*, *grillare*, *strepĕre* etc. etc; gr. *trizō*, *truzō*; germ. *brummen*, *drönen*; neth. *drensen*, *kraken*, *kriemelen*, *slobberen*, *slurpen* are extremely numerous. And it is an interesting coincidence that in these languages too, by the side of such words, forms without *r* or *l* are occasionally found: cp. in Netherl.: *feppen*: *fleppen*, *fonkelen*: *flonkeren*, *fommelen*: *frommelen*, *fiemelen*: *friemelen*, dial. *fikken*: *flikken*; in English *dip*: *drip*, *dub*: *drub*; cp. neth. *babbelen*: lowgerm. *blabbern*, hg. *plappern*, eng. *blab* and *babble*. Monosyllabic onomatopoeias by the side of disyllabic forms with *r* are met with also in Malay and related languages [4]): mal. *dam*, "sound of a tap on a tabor", *doem-dam*, "drumming": *dĕram*, "the low rumbling sound of drums"; *doep-dap*: *dĕroep-dĕrap* etc. In Achehnese this type is well-known: *tjib*^{2} or *tjrib*^{2}, "chirping". In a number of cases we know something of the history of these Netherlandish etc. words: the forms

---

[1]) Ed. R. NG. DR. POERBATJARAKA, *Bibl. Jav.*, 3 (1931), p. 28; cp. p. 88.
[2]) See above. [3]) HILMER, o.c., p. 19. [4]) Compare also BRANDSTETTER, *Root and word*, § 86, II, and especially § 43.

with *r* or *l* are not always younger [1]). In many cases these forms are transmutations or blendings: neth. *friemelen*, e.g., is explained as a blending of *femelen*, *fiemelen* and *frommelen* (by the side of which *fommelen* is found). Hence it follows that the *r* or *l* have not a special meaning in themselves, although the words in which they occur may occasionally have a different shade of meaning. As is well known there exist also Indoeuropean 'roots' with *r* after the first consonant alongside of by-forms without this sound: idg. *bhreg-*: *bheg-*, "break"; *bhrūg-*: *bheug-*, "enjoy" [2]); perhaps also germ. *prik-*: *pik-* may be compared. But 'roots' are mere schemes and highly abridged and simplified formulas in which historical developments, of which we have no certain knowledge, such as analogic changes, transmutations, blendings etc., may hide themselves.

Furthermore: the same sound is found in other Old-Javanese words of similar meanings in the second part of the word: *gĕmbrèng, bangkrak, saṅgaruh* (compare also such modern Javanese words as *gĕmbrongan*, "to make noise"; *nggĕmprong*, "roar etc.", *kĕntjrèng*[2], "clang", etc.[3])) and combined with other vowels than *a* and *ĕ*: *kurucuk, kurutut, kurupak, kurubut, girimis, girisin, gurilap, guruṅguṅ* ("to produce a deep sound", cp. fr. *grondement*, gr. *borborugmos* etc.), *guroñcoṅ, puriṅas, puriṅis, purutuk, prikitik, prigigih* etc. Shorter forms are *gilap, goṅ*.

Are we entitled to conclude that the *-ar-*, *-ĕr-* words are on a par with those with *-ir-* or *-ur-*? Although my materials are very incomplete and the matter needs a closer investigation, I venture to suppose that in most of these Old-Javanese words the *r* is not a grammatical formans symbolizing repetition or plurality of action, but a device that should be treated with in the chapter of formation of words. But there are some exceptions: *papal*, "break up, - off": *patiṅ parapal*; *patiṅ burĕṅik*, "to whine everywhere", *patiṅ burilap*, "to glitter everywhere" [4]).

Among the trisyllabic forms containing the sound *l* there were words denoting sounds or sound-giving objects: *kulumpaṅ, kulu-*

---

[1]) See FRANCK-VAN WIJK, o.c., s.v. *fommelen*.

[2]) See e.g. WALDE-HOFMANN, *Lat. et. Wtb.*[3], p. 541. Also *tjèpèt*: *tjiprat* etc. [4]) Cp. also *manalandaṅi* Nāg. 52, 3; cp. also *makatiritis* Rām. 6, 124. But what is the meaning of *anulumpak*, Par. 21, 5?

wuṅ, galuntaṅ, talaṅkup, taluktak, tlĕpug, tlĕbug, and also Lautbilder and symbolic words: *gulacak, gulimpaṅ, taluntaṅ, tulalay* ("to glitter"), *pĕlĕtuk, plĕkah, plĕsat* etc., but also *jĕplak.*

Although in modern Javanese the categories of words which may assume the *r* or *l* are apparently less limited (e.g. *tambal*: *patiṅ trambal*), the so-called frequentatives still denote in many cases a multeity of sound or movement. When the history of this *r* and *l* in the island of Java will be traced, an inquiry must be made, whether they have had their origin (or at least one of their origins) in a rather large number of onomatopoeias etc. As by the side of some forms with *r* (or *l*) forms without that sound occurred (e.g. *kĕcĕk*: *kĕrĕcĕk, gilap*: *gurilap*), that portion of the originally indivisible word which contained the *r* or *l* may have been felt as something additional to the word, as an 'infix', denoting repetition, frequency, plurality, conceptions which originally belonged to the words in their entirety, and then it may have been added to other words. In Sundanese this process has gone far; here the infix has clearly acquired a grammatical signification; it symbolizes the conception of plurality. But, of course, for the time being this development is only a supposition.

In Malay the same type is well-known: *bĕr(ĕ)kèk, bĕlĕkèk, gĕlatat, gĕlatok, gĕlĕbak, gĕlĕbap, gĕlĕbar, gĕlĕbok, gĕrĕntam, gĕrĕtèk, kĕlĕjèp, kĕlĕpak, kĕrĕntjang, kĕrikil, kĕrisik,* etc. etc. Occasionally disyllabic forms are found: *kĕntjang,* etc.; compare also *gĕrigi,* "toothed, serrated", *gĕrigis,* "irregularly serrated": *gigi,* "tooth(-like) projection", *soeling*: *sĕroeling,* "flageolet", and *mĕnggĕrĕmoet* [1]), "to keep throbbing": *kĕmoet* etc. [2]), *mĕnggĕrĕntam,* "to go stamping about": *dĕntam,* "to slam", *mĕnggĕlĕtar,* "to shiver violently": *gĕtar, kĕtar,* "quivering, to quiver"; *mĕnggĕlĕtis,* "to squirm vigorously". [3]) On the whole these words may be compared with English words of the type of *babble, rustle, whistle, cackle* [4]), *chatter, mutter,* and Netherlandish words of the type of *kletteren, rommelen, raffelen,* which in many cases have apparently a 'frequentative' sense: *brokkelen, trappelen*; cp. also *druppelen, droppelen,* by the side of

[1]) The frequent use of *mĕng-* should be noticed; cp. in Toba-Batak *mandaletes* etc. (H. N. VAN DER TUUK, *Tobasche Spraakkunst,* § 93).

[2]) See above. Compare also WILKINSON, *Dict.* I, p. 356. [3]) But also *sĕmpĕlat*: *sĕlĕpat.* [4]) But *castle, cattle* etc. are not expressive!

druppen, droppen, druipen, which, too, generally mean: "to fall in drops, not: — in one drop". But in Netherlandish the 'frequentative' and onomatopoeic meanings or connotations are comparatively recent. It might often be said that both in Indonesian and in Germanic languages with the longer forms containing *r* or *l* some emphasis is laid upon the conception of repeated sound or movement expressed by the word in itself. In Netherlandish and other languages this emphasis is often apparent from the lengthening of consonants: *snuffelen, rommelen*, cp. *ijsselijk* etc.

Such forms as *mĕnggĕlĕtar* etc. are sometimes called frequentatives. Verbal forms reflecting the notion of repeated action are in many languages more or less isolated formations (eng. *cackle* etc.); in other languages, however, they result from regular grammatical processes affecting the verbal form in a systematic way; these forms represent real frequentative or iterative categories. Mal. *mĕnggĕlĕtar* etc., which belong to the first kind, might be considered to be expansions with frequentative meaning, or (occasionally) petrified expressive or symbolical expansions [1]). It might be inquired, if and how far in any Indonesian language these and similar forms are used in living speech to express subjective states of mind and to obtain certain emotional effects: in Netherlandish daily parlance we occasionally hear such forms as *langdraderig*, used, when the speaker wishes to emphasize that a thing is, in his opinion, awfully tedious; *vrijgeverig*: "very or too free of his money". In the same way *splendidous, splendidious* etc. are 'stronger forms' by the side of *splendid* in English slang. These 'Streckformen' must be distinguished from iteratives etc., which denote repeated actions.— On the other hand, we find forms with an obvious intensive meaning: mal. *sĕlidik*, "examining carefully": *sidik*, "investigation", cp. *sĕrĕboe, menjĕrĕboekan diri* etc., "to hurl oneself at ....": *sĕboe*, "full, choked up".

---

[1]) As is well known, similar forms are met with in related languages: grammarians speak, in general, of frequentatives, an expression which I should like to avoid for instance in the case of Karo-Batak (cp. NEUMANN, o.c., § 112: "Ze zijn slechts weinig in getal; er worden geen nieuwe woorden (mee) gevormd. Ze duiden in het algemeen aan een geluid dat of een beweging die zich herhaalt". Cp. also § 113. See however also ADRIANI-ESSER, *Spr. v.d. Bare'e-taal*, 281-3; DUNNEBIER, *B K I.*, 85, p. 575.

Moreover by the side of an *r* or an *l* we may occasionally find also other sounds: the bleat of a sheep is in Malay *bèk*; *dĕbèk* means "to bleat", just like *mĕngèmbèk*, *mĕmbèbèk*; but the longer form is *bĕdĕbèk*; by the side of *gĕlĕbak* etc. we have *gĕdĕbak* etc. (and also *gĕdĕblak*), cp. *gĕbok*. Then also *tĕrang-bĕnderang* etc.

Another element in Old-Javanese which is understood only in an imperfect way is *-um-*. The remarks by Kern [1]) are too concise; his explanations, at least part of them, need revision [2]). It strikes the eye that this element is frequently met with in onomatopoeic words, Lautbilder and the like: *kumĕcĕk*, *kumĕñar*, *kumĕḍap*, *kumĕtĕg*, *kumĕtĕr*, *kumĕtug*, *kumĕdal*, *kumĕdut*, *kum(ĕ)rut*, *kumĕlab*, *kumisik*, *kumucak*, *kumucur*, *kumutuk*, *kumyus*, *gumĕntĕr*, *gumĕrĕh*, *gumirih*, *gumuruh* etc. In a number of these forms *-um-* seems to have an emphatic or intensiyfing value (*kumĕtug*, *gumĕntĕr*, cp. the texts quoted by Juynboll), in onomatopoeic words meaning "rumble, boom, thunder and the like" it seems to participate in the imitation of the sound. Have we to distinguish this *-um-* also genetically from the grammatical *-um-*: *umadĕg*: *mañadĕg*? In Malay the question arises whether the usual view that such forms as *gĕmoeroeh*, *gĕmĕ(n)tar*, *gĕmilang* etc. should be considered as fossilized relics of the 'active infix or prefix *-um-* (*um-*)' [3]), is correct. Other forms, e.g. *gĕmĕntam*, "continuous stamping", are evidently imitative, and the fact that by the side of *gĕmĕ(n)tar*: *gĕlĕntar*, *gĕntar*, *kĕtar*, are to be met with (cp. also *tjĕrongkah*: *tjĕmongkah*) ought to be taken into account [4]).

Such forms as mal. *kĕrĕpak*, "to crack", o.-jav. *kĕrĕkĕt*, "to creak" are often explained as containing a combination of two formatives [5]). A considerable number of them are onomatopoeias (e.g. all the words with *kĕrĕ-* in Juynboll's Woordenlijst) and Lautbilder; and, as these words have a predilection for the 'Anlaut' *kr* (fr. *craquer*, *croquer*, *crépiter*, gr. *krōzō*, *krazō*, eng. *crack*, *crash*, *creak*),

[1]) H. KERN, *Verspreide Geschriften*, VIII, pp. 198 ff. [2]) See also C.C. BERG, *Inleiding...*, p. 217. [3]) BRANDSTETTER, *The Indonesian verb* (*Introduction*, Essay III), § 49. [4]) From a broader point of view also such doublets as mal. *tĕloendjoe*: bar. *tanoedjoe*; mal. *sĕlampai*: mori *salampe*, *sanampe* (cp. ESSER, *Klank- en vormleer van het Morisch*, p. 354) should be studied. This *-um-*, *-ĕm-* is found also in other IN. languages, e.g. Nias, Gayo, esp. in verbs denoting a movement; see A. LAFEBER, *Klankleer . . . Nias.*, p. 40. [5]) See e.g. BRANDSTETTER, *Root and word*, § 88.

I am highly sceptical about the correctness of this view [1]) at least with regard to the words with these or similar meanings.

Other forms show both syllables, *-um-* and *-ĕr-*: o.-jav. *kuměrěkět*, *kuměrěpěk*, *guměrěběg*, also *gumirisin*, *gumuruṅguṅ*; cp. in modern Javanese *goemlĕdĕr*, *goemlĕgĕk*, *goemrĕměng*, *goemrèndjèng* (also *drĕmèmèl* etc.) and other words of which a considerable number denote and imitate sound. In Malay we come across a corresponding class: *gĕmĕlĕtak*, *gĕmĕlĕgoet*, *gĕměroetjoek* etc. Here, in my opinion, *gĕmĕlĕ-*, *gĕměrĕ-* seem to be formative elements; more than once they are interchangeable with *dĕ-*, *gĕ-*, *lĕ-*. The view of Van der Tuuk, who wrote in detail on similar forms in Toba-Batak, ("zamengesteld afgeleide werkwoorden *-um-* + *-ar-*") [2]) seems to be less plausible, although in other respects he seems to hit the mark.

I recur to sound-symbolism.

In most cases, however, we are induced to seek after sound-symbolism in words because their meaning gives rise to it: although *fl-* is often suggestive in Netherlandish, in *fles*, "bottle" it does not suggest anything; in fr. *tinter* the vowel has a certain onomatopoeic or symbolical effect, not in *teinter*. The feeling for this value is often highly subjective. A very large number of words are without any symbolical value.

Poets and authors of all times take advantage of this phenomenon. They often like to use words, "welche durch die ganze Reihe von Klängen und Geräuschen eines Satzes den dargestellten Gedanken gleichsam mit einer entsprechenden Melodie begleiten, ohne dass darum die einzelnen Wörter onomatopöetisch wären" [3]); cp. in a Sanskrit work [4]) *krakacakarkaśa-*, "rough as a saw"; a famous verse is Ovidius, Met. 6, 376 *quamvis sint sub aqua sub aqua maledicere tentant*, which imitates the sound of the frogs; in a similar way in Old-Javanese literature Rām. 6, 133, of trees falling down: *sĕmpal papal kaparapal kapupuh pukah puh* [5]). But Mr. Maxwell often forgets that human speech in general is not poetry. It is also a matter of fact that, to a certain

---

[1]) Compare also DEMPWOLFF, o.c., p. 116 ('erstarrte Infixe'), – ? J. G.

[2]) H. N. VAN DER TUUK, *Tobasche Spraakkunst*, § 88. [3]) H. STEINTHAL, *Abriss der Sprachwissenschaft* I (18/1), p. 381. [4]) Çukasaptati.

[5]) Compare also the remarks by VREEDE, *Oorspr. en fig. bet.*, p. 12.

extent, to human speech belongs a musical value [1]). Especially foreign languages make such an impression upon us: we call Italian or Sundanese melodious languages. Certain words of a foreign language fall pleasantly (or sometimes disagreeably or comically) upon our ears: skt. *snuṣā*, "daughter-in-law" may remind us of neth. *snoes*, etc. Furthermore, whilst translating from a foreign language we meet occasionally with words which suggest their meaning, with words "in which we hear what they must stand for": fr. *monotone*, *cataracte*. Although it is a dangerous method—we learn it from Maxwell's books —, many a teacher utilizes this peculiarity as a 'pons asinorum': mal. *tjĕkèk*: eng. *choke* [2]), *kĕtip*: *nipping* [3]) etc.

Although Mr. Wilkinson is not wrong in remarking [4]) that there is much in Malay word-building that lies outside the rules laid down in grammars, and although Mr. Maxwell rightly observes that many authors of grammars of Indonesian languages have been neglectful of trying to explain these forms, there are, however, some other reasons, why we should take care. Sound-symbolism bears no relation to the frequent occurrence of an *m* at the beginning of Indonesian words (e.g. mal. *minoem*, *mangkat*) [5]); nor to other such cases. The *n* in engl. *never*, *not*, *nor*, *no*, neth. *nooit*, *niemand*, *niet* does not represent a case of sound-symbolism. Not every word which ends in the abrupt *t* denotes an abrupt act! [6]), cp. *toeroet*, *ikoet*, *baloet*. Another important fact, which has often been neglected by authors on the subject is the following: more than once a word which was originally without any sound-symbolic colouring may, in the course of time, have been felt as such [7]). In other cases words that are symbolical expressions may cease to be such [8]). Hence it follows that the number of these words remains by no means the same.

---

[1]) This does not imply, however, that all sounds in language are musical sounds which speak for themselves (MAXWELL, *LA.*, p. 45).

[2]) MAXWELL, *EML.*, p. 2 f. [3]) Ibid., p. 87. See also *ML.*, p. 32 f.

[4]) *JMBRAS.*, l c., p. VII. [5]) Cp. also WILKINSON, *OM.*, p. 83.

[6]) WILKINSON, *OM.*, p. 84.

[7]) A slippery domain are the transformations of non-symbolic words. May we consider mal. *kangsa*, *gangsa*, *rangsa* by the side of the original form (*h*)*angsa*, "goose" as an instance?; the call of the animal is something like *käng* (HAUSCHILD, o.c, XI, p. 159). [8]) See e.g. JESPERSEN, *Language*, p. 406.

They are an ever-changing group in every language. With regard to the relative numerousness of onomatopoeias and suchlike words the opinions of scholars are at variance. On one hand we find the view of De Saussure [1]: ". . . elles (les onomatopées) ne sont jamais des éléments organiques d'un système linguistique. Leur nombre est d'ailleurs bien moins grand qu'on ne le croit", on the other hand the opinion of Graff [2] and other authors: "at the origin of speech onomatopoetic and reduplicating signs were in all probability quite numerous; in more advanced stages of civilization they are decidedly a negligible part of language". But the first part of this assertion is mere speculation. Linguistics know nothing about the origin of speech. The much-disputed problem of the share of onomatopoeias and symbolic words in the origin of speech [3] is not a linguistic problem, for it cannot be discussed. Nor can I adhere to the view expressed by Pijnappel [4]: "zonder twijfel zouden zulke klankwoorden, wanneer men ze niet alleen kon verzamelen, maar ook hunne oorspronkelijke beteekenis kon opsporen, een blik vergunnen in de oudste toestanden der volken, die ze gebruiken", for a considerable number of these imitative words do not reach back to those very ancient times; and to trace the original meaning of that part of them which is really ancient will be, in many cases, impossible for ever. It has been a mistake of many an author on the subject that he has not sufficiently kept apart the living onomatopoeias, Lautbilder etc., which are, in general, felt and considered as imitating or symbolic terms in a speech-community, of which the relation to their substratum is still clear, and which form a category that is extended and renewed ever and anon, from the words that were (or, more cautiously: that may have been) such in former times, but, having in course of time altered their form or meaning and having lost their characteristics, do not belong, now, to this category; that, consequently, the majority of words are considered as "vivid and alive", as

---

[1]) F. DE SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, p. 101.

[2]) W. L. GRAFF, *Language and languages*, p. 82. [3]) An interesting but antiquated synopsis: WHITNEY, *Language* (1868), p. 423 ff.

[4]) *Over de wortelwoorden in de Maleische taal, Actes VIe Congrès Int. des Orientalistes*, IV, 5, p. 24. Many of the opinions given in this paper are, of course, antiquated. See also CASSIRER, *Sprache*, p. 136 f.

"delineating and describing themselves as they are uttered" [1]). Brandstetter [2]) too seems to me to lose sight of this distinction, when he connects jav. *tĕmboeng*, "manner of expressing oneself; word" with mal. *dĕboeng*, "to boom, as the sound of a big drum" and derives it from the interjection *boeng*.

And the second part of Graff's contention seems to contradict the facts, for (as has already been said) the earlier periods of several Indoeuropean languages show us a smaller number of the kinds of words discussed in this paper than the younger ones. Many of them are quite recent [3]). But, on the other hand, our sources are very incomplete and dissimilar, and the long distance between those early times and us counteracts an exact inquiry. Without doubt, however, a great many of the older onomatopoeias etc. has disappeared: this kind of words tends to a perpetual extinction and renewal. So we must admit a certain scepticism.

The question how far imitation of sounds is the origin of other categories of words, not dealt with in this treatise, words, between whose sound and sense no direct connection appears, will only be answered to a less extent. There are clear instances of 'metaphorical' use and of the transition of mere imitative words to the expression of other things or actions that have nothing to do with sounds; but the primary origin is only to be traced in a limited number of cases, cp. e. g. *pigeon* in the sense of 'a silly fellow'. And then we must not forget the numerous terms of various origin adapted and altered to make their sound fitting to their sense and thus becoming words that are partly onomatopoeic.

When Mr. Wilkinson writes [4]) that Maxwell has discovered that Malay is made up largely of some old language which was built up by onomatopoeias and retained its onomatopoeic word-building till quite recent times, his assertion is not to be proved. When he adds that 'this old word-building' permeates popular speech

---

[1]) Cp. MAXWELL, *ML.*, p. 74. [2]) BRANDSTETTER, *Das Sprechen und die Sprache...*, p. 25 f. [3]) For Sanskrit, HOPKINS (*American Journal of Philology*, 14, p. 14) remarks: "the later language has a host of such words, all of more or less spurious rootage".

[4]) *JMBRAS.*, 14, III, p. 93.

and affects man's appreciation of words, this opinion holds good also in the case of many other languages. The truth is that during a long time most linguists have chiefly been occupied with the historical development of language, which means with regular sound laws and 'families of words', which, as a rule, were outside the sphere of onomatopoeias and sound-symbolism. We must not forget that these historical linguistics very often were practically identical with Indoeuropean comparative linguistics, that at least their students had gone through the school of Indoeuropean linguistics. The scheme of the comparative grammar of the I E. languages is, in the main, founded on a great number of resemblances within a certain stock of hereditary words, to which belong comparatively few words of the groups treated in this paper. Thus Indoeuropean linguists did not often meet with this kind of words, nay, sometimes they gave them a wide berth! Consequently we even find the view expressed that "there are very few words in any language which are real imitations of the sounds they stand for" [1]). But other linguists, who did not disregard the study of living languages and their dialects, discovered a great many interesting facts which, indeed, deserve careful investigation also in the domain of Indonesian languages; among other things they emphasized the numerousness of onomatopoeias, Lallwörter etc. And although the truth usually lies midway, it is not a proper proceeding to transfer categories contained in the scheme of the comparative Indoeuropean grammar upon an Indonesian language and to deny practically the existence of, among other things, the words dealt with in this article. The more so, as it is an interesting fact that in Indonesian languages the structure of these kinds of words which, as we have seen, is found also in other languages, is in keeping with the structure of words in general to a much greater extent than is the case in Indoeuropean languages. This is a very interesting point, of which we must take account, when we try to apply the comparative methods of Indoeuropean linguistics and their schemes and notions to the comparison of Indonesian languages.

---

[1]) F. A. WOOD, *Indogerm. Forschungen*, 18, p. 465.— See PIJNAPPEL, o.c., p. 24.

In addition to the methods of building words spoken of in this paper I, lastly, point to one other resemblance between Indonesian word-formation and the shape of Lallwörter, mots expressifs etc. As is well known, we find in Indonesian languages numerous cases of words in which 'two consonants' occur between the two vowels; among these cases two types are frequent, the *taptap*-type and the *lintah*-type. The *lintah*-type, which occurs in almost all the Indonesian languages, permits medially the combination of nasal and cognate explosive, *mb*, *mp*, *nd*, *nt* etc. [1]), e.g. jav. *gambar*, *oendoer* etc. Now very often words without a nasal are found by the side of synonyms or cognate words which exhibit the 'inwendige nasalering': jav. *kèmpi* (*impi*), *kèpi* (*ipi*, "dream"), mal. *sĕ(m)pit*, "confined, pinched etc."; *ga(ng)sang*, "libidinous"; jav. *moetah*: mal. *moentah*, "to vomit" etc. [2]). Dempwolff considers the combinations of cognate nasal and explosive as a secondary development: "Diese stellen einen nasalen Zuwachs des Inlauts dar . . . (der) ursprünglich ein Lautvorgang gewesen ist . . ., der . . . früh erstarrt ist . . . Man darf wohl vermuten, dasz es sich beim nasalen Zuwachs des Inlauts um ein Infix gehandelt hat, aber dessen ursprünglichen Lautbestand und seine grammatische Funktion sind nicht auszuklären". Be that as it may, we find similar phenomena in children's words: germ. *pappen*: *pampen*: *pampfen* [3]), *tata*: *tante* etc. [4]), fr. *toto*: *tonton* [5]) etc., skt. *ambā*, "mother" [6]), in onomatopoeic, symbolic and similar words: *tabor*: *tambour* (in French etc.), fr. *tinter*, gr. *bombos*, "humming", *bombux*, "a kind of flute", fr. *dandin*, "synonyme du lyonnais *dada*, *dadais* ("grand garçon qui se dandine") et du fr. *dadais* . . . de là *dandiner* [7]); *-mp*, *-nt*, *-nk* etc. are frequently met with in 'Schallwörter': eng. *dump*, *bunt*, *bunker*, *pink* etc. [8]). It seems possible to add such cases as germ. *trampeln*, eng. *tramp*, *trample* by

[1]) See BRANDSTETTER, *Phonetic phenomena* (*Introduction*, Essay IV, §§ 195 sqq.); DEMPWOLFF, *Zs. f. Eing. Spr.*, 13 p. 161 ff; *Vgl. Lautlehre*, I, p. 96-109. [2]) See also DEMPWOLFF, o.c., p. 103 ff (§ 53). [3]) Cp. JESPERSEN, *Language*, p. 158. [4]) "Terme enfantin très répandu", L. SAINÉAN, *Sources* . . . I, p. 444; mal. *bibi*. [5]) Ibidem. [6]) Cp. also P. KRETSCHMER, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, p. 341; see also OEHL, *Das Lallwort*, p. 38 f., cp. A. DEBRUNNER, in *Indog. Forschungen*, 52, p. 170. [7]) SAINÉAN, o.c., II, p. 17.
[8]) Cp. HILMER, o.c., p. 296 ff., cp. p. 19.

the side of neth. *trappen* [1]), etc. [2]), lat. *gimbus*: *gibbus*, "hunch", gr. *tumpanon*: *tupanon*, "kettle-drum". It should be an important and interesting task to study the various phenomena of nasalization in a comparative way and, if so, in their mutual relations; although French scholars, e.g. Meillet, look upon the tendency to spontaneous nasalization as an expressive device of frequent occurrence, and other scholars feel inclined to opposite views, the matter needs a closer investigation [3]).

---

[1]) See e.g. F. KLUGE, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, s.v. [2]) Other Germanic forms are dealt with by A. SAUVAGEOT, whose views are extravagant (*Sur quelques faits de nasalisation expressive en Germanique*, *Mélanges-Vendryès*, 1925, p. 317 ff.).

[3]) See also G. A. GRIERSON on nasalization in the Indo-Aryan languages, *JRAS.*, 1922, p. 381 ff.

Volksverhalen

van de Oost-toradjas op Midden-Celebes, verzameld, vertaald en van aantekeningen voorzien

door

Dr. ALB. C. KRUYT.

Van de volksverhalen van de Bare'e sprekende of Oost-toradjas zijn eenige honderden door Dr. N. Adriani uitgegeven.

Hiermede is echter het literair bezit van deze Toradjagroep niet uitgeput, want na het heengaan van den geleerden verzamelaar, kon ik nog menig volksverhaal optekenen. Bij het door mij verzamelde bevinden zich verhalen van veel betekenis, die niet in het door Dr. Adriani bijeengebrachte materiaal worden aangetroffen, of slechts fragmentarisch daarin voorkomen. Ik heb daarom gemeend goed te doen sommige van deze vertellingen te vertalen, en van aantekeningen voorzien uit te geven [1].

---

[1]) *Étude sur la Litérature des Toradja.* Dit Tijdschrift, dl. 40 (1898) p. 339-388; *De legende van Menoti-noti.* Ibid. 51 (1899), p. 541-547; *Toradjasche vertellingen.* Ibid. 45 (1902), p 387-482, het vervolg hierop in dl. 46 van hetzelfde Tijdschrift; *Toradjasche vertellingen.* Ibid. 52 (1910), p. 195-340; *Toradjasche Uilenspiegel-verhalen.* Ibid. 41 (1903), p. 118-127; in het derde deel van ons werk *De Bare'e sprekende Toradjas van Midden-Celebes* is de inhoud opgenomen van 114 verhalen (p. 376-461); *Laolita i Sese nTaola. Verh. Bat. Gen.,* 51 (1900) Tekst, en 55 (1902) Inleiding en Vertaling; *Laolita i Wali mPangipi,* tekst met vert. en aant. *Bijdr. Kon. Inst.,* 54 (1902), p. 203-296; *Het verhaal van den Gulzigaard in het Tontemboansch, Sangireesch en Bare'e* (samen met J. Alb. T. SCHWARZ) in *Verh. Bat. Gen.,* 56 (1906); *De Schoone Slaapster in 't Bosch en een gelijkluidend verhaal in Midden-Celebes. Versl. en Meded. Kon. Academie v. Wetensch.,* afd. Lett., 5e R., dl. 2, p. 141-147. Tenslotte zijn nog een paar honderd volksverhalen na de dood van den verzamelaar uitgegeven en van een verkorte vertaling voorzien door Mevrouw M. ADRIANI-GUNNING: *Bare'e-verhalen,* in twee delen, tekst en vertaling, uitgegeven door het Kon. Inst. voor de T.-, L.- en V. kunde van Ned. Indië, 1933.

1. Het Verhaal van de Geit, die met een Prins huwde [1]).

Er was eens een kinderloos echtpaar dat sterk naar een kind verlangde. Toen de vrouw op een goede morgen uit haar huis neerdaalde, zag ze een geit grazen, en op hetzelfde ogenblik sprak ze: „O Goden, als ge medelijden met mij hebt, geeft mij dan een kind, al ware dit slechts een geit, als die daarginds staat te eten" 1). Het duurde niet lang of de vrouw werd werkelijk zwanger en op de gezette tijd bracht ze een kind voort, dat een geit was. Ze zag daarin de verhoring van haar gebed, en voedde het diertje zorgvuldig op. Toen het nog klein was, liet ze het 't sap van suikerriet drinken, en zelfs toen het groot geworden was, liet ze het nimmer uit huis om zelf voedsel te zoeken.

Toen het geitje groot geworden was, kreeg Datoe, de vorst, een droom, waarin hem werd gezegd, dat in het andere deel van de hemel een geit geboren was die hij tot vrouw voor zijn zoon moest vragen. Daarom legde de vorst een groot feest aan, dat zeven nachten zou duren, en hij zond gezanten naar de moeder v.d. geit om haar uit te nodigen over te komen en mede te helpen a.d. toebereidselen tot het feest. De vrouw antwoordde: „Zegt aan Datoe, dat ik niet aan zijn uitnodiging gevolg kan geven, want ik moet op mijn dochter, de geit, passen, opdat de honden haar geen kwaad doen". Hierop antwoordden de gezanten: „Breng dan uw dochter op het feest mee".

Nadat de afgezanten vertrokken waren, beklaagde de moeder zich bij de geit, dat zij zou worden uitgelachen, als ze met een geit op het feest kwam, en dat de mensen op het geitje zouden trappen. Toen sprak de Geit: „Ga gerust naar het feest, moeder, ik blijf hier, en ik zal mezelf wel helpen. Maak het nodige voedsel voor mij klaar, en vertrek dan".

Toen de moeder van de Geit bij den vorst gekomen was, vroeg deze aanstonds naar haar dochter: waarom ze die niet had meegebracht. De vrouw antwoordde: „Ik heb mijn dochter achtergelaten, omdat ik bevreesd was uitgelachen te worden". De Geit had intussen grote bekendheid gekregen, en men sprak over haar als i Kamee-mee, „de blatende".

---

[1]) De cijfers in de tekst verwijzen naar de aantekeningen achter het verhaal.

Nadat haar moeder vertrokken was, kreeg Kamee-mee lust om ook naar het feest te gaan. Daartoe kroop ze uit haar huid en vertoonde zich als een beeldschoon meisje. Ze zei tot haar slavinnen: „Als gij mij later weer als een geit ziet, wanneer mijn ouders zijn teruggekeerd, dan moet gij daarvan niets zeggen". Toen streelde ze een dier slavinnen over het gelaat, waardoor deze even schoon werd als zijzelf was. Daarna uitte ze enkele toverspreuken, waardoor ze in het bezit kwam van allerlei gouden sieraden, waarmee de twee meisjes zich tooiden. Toen sprak ze tot de andere slavinnen: „Wij beiden gaan naar het feest, blijft gij hier; morgenochtend zijn we terug". Toen kropen Kamee-mee en haar slavin in de geitenhuid van de eerste, waardoor deze sterk gespannen werd.

Aan de oever der zee gekomen, liep de Geit over het water heen, tot ze bij de aanlegplaats van de boten van den vorst kwam. Daar lag het strand vol prauwen, want er waren heel veel gasten gekomen. De beide meisjes kropen weer uit de huid, en deze legden ze aan de voet van een stoel mangras (*morompa*, Jav. *djampang*, Eleusine indica). Ze namen een sirihpruim en begaven zich toen op weg naar de feestvierenden.

Toen ze in het dorp gekomen waren bij het vallen van de avond, zagen ze de tempel vol mensen, en ook in de omtrek ervan liep het maar af en aan. Kamee-mee probeerde onbemerkt in de tempel te komen. Daartoe spuwde ze sirihspeeksel tegen de nok van het dak van de tempel, aan beide kanten, en in een ogenblik stond het gebouw in lichte laaie. Dit veroorzaakte grote opschudding, en de mannen liepen door elkaar om de brand te blussen 2). In deze verwarring slopen de meisjes ongemerkt in de tempel, en zetten zich aan de zijde van Kamee-mee's moeder neer. Deze herkende haar dochter niet, en zij vroeg: „Waar komen jullie vandaan?" Kamee-mee antwoordde: „We komen van het eind van het dorp; we hadden nog veel te doen in huis, en daarom komen wij zo laat". Niet lang daarna stonden de meisjes op en zeiden: „Nu gaan we wat dansen".

De vorst had het hele toneel van bovenaf aangezien 3). Hij had ook de meisjes gezien, en hij besloot ze voor zijn zoon ten huwelijk te vragen. Daarom ging hij naar Kamee-mee's moeder toe en vroeg haar: „Tante, als de beide meisjes straks hier weer voorbij-

komen, vraag dan of ik met ze mag dansen, en haar schouder aanraken 4). Toen de Vorst was weggegaan, duurde het niet lang of de meisjes kwamen voorbij. Ze dansten met hemelse jongelieden, met Ngalitaoe Sanepa, Ngalitaoe Roringi, Ngalitaoe Koloë 5). De vrouw bracht het verzoek van Datoe over, maar de meisjes antwoordden: „Och he, Tante, wij laten uwe woorden niet op de grond vallen (denk niet, dat we ze in de wind slaan), en laat ook Datoe niet boos op ons zijn, maar we hebben ieder een klein kind, dat we zoeven in de steek hebben gelaten onder de hoede van zijn vader; het schreeuwt zich op 't ogenblik zeker halfdood, zodat zijn vader erg boos op ons zal zijn, omdat we zolang zijn weggebleven. We moeten gauw weg". Toen zei Kameemee's moeder: „Als dat zo is, moet jullie gauw naar huis. Waar is jullie woning?" „Aan het eind van het dorp".

Toen de meisjes waren heengegaan, kwam Datoe vragen, of zijn verzoek was aangenomen. De moeder vertelde, wat de meisjes hadden geantwoord, maar Datoe sprak: „Ik geloof er niets van dat die twee getrouwd zijn, nog minder dat ze een kind zouden hebben". Om zich ongemerkt weer uit de stad te kunnen verwijderen, spuwde Kamee-mee tegen het aanbreken van de morgen weer tegen de beide uiteinden van de nok van de tempel, waarop deze in brand vloog, en de mensen in verwarring met bamboes water kwamen aanlopen om het vuur te blussen.

Bij de aanlegplaats gekomen kropen ze weer in de geitenhuid en liepen zo over de zee naar huis. Hier legden ze de huid af, en aten, want ze hadden grote honger, en ze waren doodop van moeheid. Toen ze verzadigd waren streek Kamee-mee over het gelaat van de slavin, en ze werd weer even lelijk als te voren. Zijzelf kroop in haar huid en legde zich in haar kamertje te slapen, naast haar slavin.

Tegen de middag, toen de zon het hoogste punt bereikt had, kwamen de slaven om de palmwijn te halen voor het feest. Ze maakten zich boos op de slavin omdat deze maar sliep in plaats van op haar meesteres, de Geit, te passen. De Geit werd ook wakker, maar ze zakte in mekaar van moeheid. De slavin verontschuldigde zich met te zeggen: „Ik heb vannacht niet geslapen". Toen zeiden de slaven: „Ben jij het dan misschien geweest, die vannacht in gebukte houding hebt meegedanst 6)". Nu keerden de slaven met de palmwijn naar het feest terug.

Toen de zon ten ondergang neigde, deed Kamee-mee weer net eender als ze de vorige avond had gedaan: op dezelfde wijze kwam ze in de tempel, en op dezelfde wijze verdween ze tegen de morgen weer. Ook nu beproefde Datoe met de meisjes te dansen, maar ook ditmaal waren ze hem te vlug af.

De prins (van nu afaan wordt niet meer gesproken van Datoe maar van ana Datoe) was zeer teleurgesteld. Hij zocht in alle hutten der gasten, maar hij kon nergens de meisjes vinden. Toen sprak hij: „Het zou mij niet verwonderen, als dat ene meisje de dochter was van Tante van de overzijde (der zee)" 7). Hij begaf zich nu naar de aanlegplaats der prauwen, en daar zag hij een menigte geitensporen in het zand, en overal in 't rond lag vers sirihspeeksel. Toen zei hij: „Dit is zeker afkomstig van de dochter van Tante van de overzijde, want hier komen geen geiten, en hier gaat niemand zitten sirihpruimen". Weer in het dorp teruggekeerd, klom de prins in vier pinangbomen, en haalde uit elk een grote tros vruchten. Deze trossen hing hij in de tempel op, en hij sprak ze aldus toe: „Als het werkelijk de dochter van Tante van de overzijde is, die hier komt dansen, als de avond gevallen is, dan moet gijlieden, pinangnoten, alle naar beneden vallen, als zij onder jullie doorgaat bij het dansen".

Het was nu de laatste dag van het feest. Toen het donker begon te worden vloog de tempel weer in brand, omdat Kamee-mee ertegen gespuwd had. Maar ditmaal stoorde de prins er zich niet aan en zijn ogen waren niet van de trossen pinang afgewend. Toen de twee meisjes er onderdoor liepen, vielen de noten werkelijk naar beneden. De mensen schrikten ervan, en vroegen: „Wie heeft de trossen geschud?" Kamee-mee zeide: „De noten zijn afgevallen, toen wij er onderdoor liepen, maar we hebben ze niet aangeraakt". De prins zeide: „Het doet er niet toe". Hij nam enige noten en gaf die aan Kamee-mee; hij was blij, dat hij nu zekerheid had, dat het de dochter van Tante van de overzijde was, die elke avond was komen dansen".

Toen het feest was afgelopen en alle gasten naar huis waren teruggekeerd, vroeg de prins zijn ouders de dochter van Tante van de overzijde voor hem ten huwelijk te vragen. De huwelijksmakelaars kwamen bij Kamee-mee's ouders. Dezen vroegen: „Wat is het doel van uw komst?". Het antwoord luidde: „We zijn met

een doel gekomen, maar laten we eerst gaan slapen; morgenochtend zullen we erover spreken". De volgende morgen spraken de afgezanten: „Wij zijn door Datoe gezonden om u te vragen of aan de pinangboom, die aan de voorzijde van de tempel staat, al een verbodsteken is aangebracht. Als dit nog niet het geval is, dan zullen wij er hem van voorzien" 8). De ouders van Kameemee hielden de hand voor de mond van verbazing, en spraken: „O he, hoe zit dat, want er is hier helemaal geen pinangboom, waaraan het verbodsteken zou kunnen worden aangebracht. Wanneer ge over ons kind spreekt, weet dan, dat het geen mensenkind is als de anderen". De gezanten antwoordden: „Dat moge zo zijn, maar zij is het nu eenmaal, op wie de prins zijn hart heeft gezet". Toen werd maar opeens de dag bepaald waarop de prins tot zijn bruid zou worden geleid.

Toen de gezanten van Datoe waren teruggekeerd, smeekte de moeder van Kamee-mee haar dochter: „Als je werkelijk van binnen een mens bent, laat er dan toch iets van blijken naar buiten, al steek je maar de top van een vinger naar buiten (uit de geitenhuid)". Maar Kamee-mee antwoordde hier niet op.

Intussen maakte Datoe alles voor de huwelijksplechtigheid in orde. Op de afgesproken tijd kwam de bruidegom met een groot aantal volgelingen aan de aanlegplaats van Kamee-mee's ouders. Sommigen gingen baden, anderen aten en weer anderen kamden zich het haar. Toen allen zich verkleed hadden, trokken de gasten in optocht naar de tempel. Ze waren echter zovelen in aantal, dat in korte tijd het hele gebouw gevuld was met mensen, terwijl er nog meer buiten bleven staan. Toen Datoe dit zag schopte hij tegen de wanden van het gebouw, zodat deze terugweken, en het inwendige veel ruimer werd; hierdoor kregen allen een plaats erin 9). Sirih-pinang werd rondgedeeld, en drinknappen van bladeren om daaruit palmwijn te drinken, en het eten werd opgebracht. Nadat allen gegeten hadden, informeerden de gasten hoe de gewoonte hier was, of de bruidegom overdag naar de bruid zou worden geleid (*natoengkoe manoe*), of dat dit bij donker zou geschieden (*natandjoea mbalesoe*) 10). Het laatste was het geval, zodat de bruigom naar zijn bruid werd geleid, toen de zon al geruime tijd was ondergegaan. Toen de bruidegom met zijn geleiders de trap van het huis beklom, had het *mamboenoe edja* „met een speer op de trap

werpen" plaats, en men zei erbij: „Dit is onze *pamboenoe edja*". Daarna vond ook het *mabira wobo edja* „het splijten van het trapportaal" plaats, en men zei erbij: „Dit is onze *pambira*". In huis gekomen doofden ze de fakkels van de bewoners, en plaatsten hun fakkels daarvoor in de plaats. Toen werden matjes op de vloer uitgespreid en ging men elkaar allerlei verkopen. Nadat ook dit was afgelopen, gingen de gasten naar beneden, en werden reidansen uitgevoerd 11).

Intussen ging de prins in het kamertje van Kamee-mee; hij strekte zich uit op de rustbank, maar de Geit legde zich daarvoor neer op de vloer. De prins droomde 's nachts dat hij naast een schoon meisje sliep, en toen hij de arm uitstrekte om haar te betasten, merkte hij, dat hij nog steeds een geit naast zich had liggen. Toen ze samen uit één mandje rijst moesten eten, trapte Kamee-mee op de daarin liggende rijst, en deed allerlei onhandige dingen. Na afloop van de maaltijd deelden de ouden vermaningen aan het jonge paar uit. Toen alle feestelijkheden waren afgelopen, keerden de gasten naar huis terug, uitgeleid door de familieleden van Kamee-mee. Lise zei onder het lopen: „Oeoeoe, dat is nu de vrouw van Datoeoeoe! Ik zou haar niet lusten!" 12).

Nadat Datoe een poos bij zijn schoonouders was gebleven, zei hij naar zijn ouders terug te willen keren. De ouders van Kamee-mee zeiden: „Als je terugkeert, neem dan je vrouw mee". Datoe wilde hiervan niet horen, maar toen hij zich gereed maakte om te vertrekken, stond ook de Geit op om hem te volgen. Datoe sloeg haar en joeg haar weg: „Keer terug naar je ouders!" Maar ze bleef haar man volgen. Toen het vaartuig in zee geschoven was, sprong Kamee-mee erin. Haar man sloeg haar weer om haar te verdrijven, maar ze bleef waar ze was.

Middenop de grote zee gekomen sloeg Datoe haar en duwde haar tenslotte uit de prauw in het water. Kamee-mee zwom het vaartuig achterna. Toen trok Datoe zijn zwaard om haar te doden. Kamee-mee verkeerde in doodsangst: ze kon het niet lang volhouden met zwemmen, en over het water lopen als vroeger kon ze ook niet, omdat ze uitgeput was van de vele slagen die ze had ontvangen. Toch lukte het haar het vaartuig te bereiken, en zich daaraan met de poot vast te houden, zodat ze door de prauw werd voortgetrokken. Datoe dacht dat ze dood in zee was

achtergebleven, maar toen hij aan de landingsplaats was aangekomen, zag hij haar op het strand staan.

Op dit gezicht ontstak Datoe in grote woede, en hij sloeg haar zo hevig, dat ze flauw viel, waarna hij haar verliet, en zich naar zijn huis spoedde. Toen daalde regen neer gepaard met zonneschijn; deze drong in de mond van Kamee-mee, en hierdoor herleefde de Geit 13). Ze volgde haar man naar zijn woning.

Toen Datoe thuis gekomen was, vroegen zijn verwanten hem, waar zijn vrouw was, maar hij antwoordde: „Zij is bij haar ouders achtergebleven". Terwijl hij sprak zag hij haar aankomen. Hij ontstak weer in toorn en wilde haar tegemoet gaan om haar te slaan. Maar zijn ouders zeiden: „Doe dat niet, wie anders dan gijzelf hebt gezegd met haar te willen trouwen". Hij sloeg haar toch, en hij stond niet toe dat ze in huis kwam, zodat ze op het trapportaal moest verblijven. Ook de slaven en slavinnen hadden geen eerbied voor haar: ze schopten, bespuwden en sloegen haar. Weliswaar verbood Datoe's moeder hun dit, maar ze deden het toch.

Toen gebeurde het dat Datoe weer eens een feest vierde, maar hij zond geen uitnodiging tot de ouders van zijn vrouw, opdat ze niet zouden zien, hoe hun dochter geplaagd en verwaarloosd werd. Wanneer het feest in volle gang is, komt Kamee-mee weer uit haar huid als een schoon meisje, begeeft zich in de tempel met een slavin, en zet zich naast haar schoonmoeder neer om te pruimen. Dan herhalen zich dezelfde toneeltjes als in het eerste bedrijf. Datoe's moeder vraagt waar ze verblijft, en Kamee-mee antwoordt: „In de hoek van het dorp", waarmee zij het portaal bedoelde, waar ze sliep. Datoe ziet haar naast zijn moeder zitten en verklaart: „Met deze vrouw wil ik trouwen; van Kamee-mee scheid ik". Drie nachten achtereen gebeurde hetzelfde: telkens was het mooie meisje tegen de morgen plotseling verdwenen.

Toen Kamee-mee in de derde nacht van het feest weer op het trapportaal kwam, at ze, en daarna smeet ze het stampblok naar beneden, en al de vodden waarmee ze het tot nu toe had moeten doen, wierp ze weg, en toverde er fraaie dingen voor in de plaats. Ze deelde hiervan mede aan haar slavin. Ze stak zich niet meer in de geitenhuid, maar kroop zoals ze was achter haar muskietengordijn, terwijl ze haar fakkel liet branden. Tegen het aanbreken van de dag kwam een slavin om rijst te stampen in

het blok op het portaal. Ze zag bij het verblindend licht van de fakkel, dat het rijstblok was omvergegooid. Dadelijk ging ze dit aan Datoe's moeder vertellen. De oude vorstin begaf zich naar het trapportaal en zag dat het waar was wat de slavin haar had verteld.

Toen de morgenstond was aangebroken, sliep Kamee-mee nog, en velen kwamen naar het wonder kijken, want het was geen Geit, die daar als gewoonlijk verblijf hield, maar een beeldschoon meisje. Ook Datoe kwam naar de slapende kijken, en hij begreep dadelijk, dat dit Kamee-mee was, die uit haar huid was gekomen. Een diepe schaamte over zijn vroeger gedrag maakte zich van hem meester, en hij sprak: „Ze zal mij zeker niet meer als echtgenoot willen hebben". Hij durfde niet meer langs het trapportaal in huis te komen, maar hij nam de trap van de rijstschuur, en zette deze tegen een venster, waardoor hij in huis klom. Hier trok hij zijn schouderdoek over het hoofd, en legde zich neer, nadat hij tot zijn moeder gezegd had: „Maak gij de zaak voor mij in orde met een groot geschenk". Zijn moeder maakte hem bittere verwijten, dat hij niet naar haar woorden had willen luisteren, want nu zou de kans wel voor hem verkeken zijn, en zou zijn vrouw niets van hem willen weten.

Eindelijk werd Kamee-mee wakker, en toen zag ze, dat de slaven en slavinnen zich, als ze over het portaal langs haar gingen, zo klein mogelijk maakten (*megogompipi*). Ze zei tot hen: „Maakt u maar niet zo klein mogelijk om langs mij te sluipen; ik ben het die gij geschopt, bespogen, met neusvuil besmeerd, geslagen en vertreden hebt. Nu doet gij niet meer, wat gij elke dag gewend waart te doen op voorbeeld van uw vorst. Zie, ik heb al de oude dingen, die ik gebruikte in de tijd, waarin gij mij hebt veracht, weggeworpen, en vervangen met schitterende, kostbare zaken".

In de loop van de dag zond Datoe een vertrouwde slaaf tot Kamee-mee om haar te vragen in huis te komen wonen. Maar Kamee-mee weigerde. Toen kwamen Datoe's ouders tot haar om haar te smeken boven te komen. Maar het meisje sprak: „Zie hoe lief ik Datoe heb gehad: niettegenstaande hij mij sloeg en wegjoeg, ben ik hem blijven volgen. Midden op zee heeft hij mij willen doden; daarna heeft hij mij in het water geworpen, zodat het een wonder is dat ik nog leef. Op de aanlegplaats der prauwen heeft hij mij geslagen, zodat ik flauw viel. En toch ben ik

hem blijven volgen. Ik wilde in huis; hij stond het niet toe; hij draaide de trap om, zodat ik op het portaal moest blijven. Van de ellende, die ik hier op het portaal heb doorgemaakt, zal ik maar niet spreken: dat hebt gij zelf gezien. Daarom zal ik niet in huis opklimmen. Zegt maar aan Datoe, dat hij verder hier in vrede verblijve, maar dat ik naar mijn ouders terugkeer. Hij heeft mij vroeger al op het vorige feest gezien, en daarom trouwde hij mij, maar ik ging mijn eigen weg, omdat ik uit eigen aandrang (begeerte) gekomen was. Zo ga ik dan nu ook weer terug".

Datoe liet haar nu zeggen: „Al wil je niet in mijn huis komen, maar je bent nu eenmaal mijn vrouw. Alles wat je begeert, zal ik je geven; alle buffels die ik bezit, zijn nu van jou". Kamee-mee liet antwoorden: „Zeg aan Datoe, dat ik in staat ben net zoveel buffels te maken als ik wil, zodat het land vol van deze dieren zou worden". Nogmaals kwamen de boodschappers terug om het meisje allerlei fraais en kostbaars aan te bieden; maar ze antwoordde: „Dat alles kan ik op dit ogenblik tevoorschijn toveren. Zelfs de kostbare dingen, die ik mijzelf hier verschaft heb, neem ik niet mee naar mijn ouders, maar ik laat ze voor Datoe achter als een vergelding voor het vele kwaad dat hij mij gedaan heeft".

Tenslotte biedt Datoe Kamee-mee al zijn slaven en slavinnen aan; maar het meisje antwoordt weer: „Als ik slaven wilde hebben, zou ik ze mezelf verschaffen; maar ik heb ze niet nodig, want ik maak geen akkers: al mijn voedsel verschaf ik mij door toverspreuken. Zegt nu aan uw meester, dat hij uit het raam kijke, dan kan hij zien hoe ik van hier ga".

Toen zijn slaven de woorden van Kamee-mee hadden overgebracht, trok Datoe zijn schouderdoek over het hoofd, en weende zeggende: „Ik heb haar alles aangeboden, wat ik bezit, maar ze heeft niet gewild; het enige wat mij overblijft is, dat ik mijzelf van kant maak". Zijn ouders waren wanhopig van smart, want Datoe was hun enig kind.

Kamee-mee maakte zich intussen voor de reis gereed. Ze zei nog eens: „Kijk mij uit het venster na, Datoe. Je kent mijn liefde voor je; je hebt ze gezien, want niettegenstaande ik meermalen gedood ben, ben ik je toch gevolgd tot in je woonplaats. Je liefde voor mij heb ik ervaren (gezien), want van het ogenblik af, dat ik hier gekomen ben, tot op dit ogenblik, dat ik weer heenga,

hebt ge niet toegestaan dat ik in huis zou komen. Het ga je dus wel, en wanneer je weer in 't huwelijk treedt, meld het mij dan, als je wilt; wil je niet, dan niet. Want de verwantschap tussen ons en de onzen blijft bestaan, alleen aan ons huwelijk is een einde gekomen". Haar man sprak: „Alles wat je zegt is waar; alleen wist ik niet, dat je een mens waart, omdat je er in volhardde een geit te willen wezen. Alles wat ik bezit, heb ik je aangeboden als een zoenoffer voor mijn misslagen, maar je hebt dat niet aanvaard. Alles wat ik je te zeggen heb is, dat je liefde werkelijk groot is, en dat mijn schuld heel zwaar weegt. Al blijf ik leven, dan zal ik de kwelling mijns harten niet meester kunnen worden, doordat ik voortdurend aan je zal denken, en mij voortdurend zal schamen over de slechte daden, die ik aan je heb begaan. Nu je weggaat, hebbe je het goed op de weg. Ik blijf hier, en maak een eind aan mijn leven. Als je hoort dat ik gestorven ben, kom dan op mijn begrafenis. Een ander huwelijk dan dit, dat ik met jou heb gesloten, zal ik niet aangaan. Ik zal aan niets meer denken dan aan jou".

Toen de ouders van Datoe deze woorden van hun zoon hoorden, weenden ze luid op. Ze daalden uit hun huis neer en spoedden zich tot Kamee-mee, en zeiden: „Neem ons liever tot je slaven, en laat je huwelijk weer goed zijn, want dit is toch indertijd met goedvinden van beide zijden gesloten". Op het horen van deze woorden werd Kamee-mee zeer bevreesd. Ze was bang dat er een groot onheil in de toekomst uit zou voortkomen, wanneer ze deze woorden van den ouden vorst en zijn vrouw in de wind sloeg 14). Ze overlegde bij zichzelf en sprak: „Uw woorden beaam ik. Datoe heeft mij wel veel kwaad gedaan, maar ik zou er toch ook diep beschaamd om zijn, als de familie later hoorde, dat het tussen ons mis is gegaan. Maar als hij mij nog eens kwelt, dan zal ik niet bij hem kunnen blijven tot aan mijn dood toe".

Na deze woorden klom ze op in het huis harer schoonouders. Datoe was zeer verheugd, en schonk haar al zijn slaven en huisdieren. Samen bezochten ze Kamee-mee's ouders. Dezen waren ook verblijd, toen ze zagen dat hun dochter een mens geworden was. Ook de ouders van Datoe kwamen toen over, en beide families bleven bij elkaar wonen.

In het bovenstaande heb ik de uitvoerigste lezing van het verhaal weergegeven, die ik heb ontvangen. De andere lezingen verschillen van deze slechts in kleinigheden, die het vermelden niet waard zijn. Een uitzondering maakt een verhaal, dat veel korter is, en waarvan de slotscene enigszins anders verloopt.

Wanneer namelijk Datoe als bruidegom naar het dorp van Kamee-mee is gebracht, en met haar in het huwelijk verbonden is, gaat hij op de rustbank in het kamertje van de Geit slapen, terwijl deze zich vóór de bank op de vloer neerlegt. Dit herhaalde zich iedere nacht, en elke morgen moest Datoe over de Geit heen stappen om zich naar buiten te begeven. Door dit overheenstappen werd de Geit zwanger, maar Datoe wist dit niet 15).

Nadat Datoe vele dagen gewacht had op de metamorfose van de Geit, en deze steeds uitbleef, begon zijn huwelijk hem te verdrieten, en hij gaf zijn schoonouders te kennen, dat hij naar huis terug wilde gaan om dan met de dochter van den vorst van de Opgang van de zon te trouwen. Het aanzoek daartoe bij de ouders werd aangenomen, en Datoe werd naar de woonplaats van zijn nieuwe vrouw geleid.

Nauwelijks was hij vertrokken of Kamee-mee beviel van een dochter. Zijzelf had ook haar omhulling afgelegd, en wiegde haar kind, waarbij zij zong:

Wiegen! vrouwtje, blijf niet wenen,
Zie, daar trekt je vader henen.
Van d'Ochtendmaagd vroeg hij de hand,
Mij heeft hij uit zijn hart geband.

Datoe was bij een rivier gekomen, en hield er op om zich te baden. Terwijl hij hiermee bezig was, hoorde hij een heldere, mooie stem het wiegelied zingen. Hij luisterde, en zond een slaaf terug om te zien, wie dit liedje gezongen had. De afgezant was echter blind; hij kon niet zien wie er zong, maar hij was zo bekoord door de schone stem, dat hij niet aan terugkeren dacht. Wachtensmoe stuurde Datoe weer een slaaf ter informatie. Maar deze was doof; hij hoorde het gezang niet, maar hij was zo verblind door de schitterende schoonheid van Kamee-mee, dat hij vergat terug te keren.

Zo verging het ook andere afgezanten: geen hunner keerde weer. Toen ging Datoe zelf. Hij klom in het huis, waaruit de stem kwam, en hier zag hij een schone vrouw haar kind wiegen. Hij

zag nergens de Geit, en toen begreep hij, dat zijn vrouw eindelijk haar omhulsel had afgelegd, en daar nu als een schone vrouw zat. Hij verklaarde dadelijk: „Nu wil ik niet meer met de dochter van den vorst van het Oosten huwen, maar blijf bij jou". Maar Kamee-mee antwoordde: „Neen, je moet met die ander trouwen; want je hebt mij verstoten, en nu wil ik je niet meer als echtgenoot". Toen bood Datoe een verzoeningsoffer aan om zijn schuld tegenover haar te boeten: „Ik ga nu van je weg, en alles wat ik op mijn weg langs de hemel te pakken krijg, zal ik je tot verzoening voor mijn schuld geven". Hierin stemde Kamee-mee toe.

Datoe vertrok en alle huisdieren en mensen, die hij op zijn weg langs de hemel zag, greep hij, en toen hij tegen de avond aan de woning zijner ouders kwam, zong hij: *Pelindja i ana mboela, tawani salingka ndjaja*, d.i. „op de tocht van het Geitje is alles langs de hele weg tot krijgsgevangenen gemaakt". Alle buitgemaakte mensen en dieren schonk Datoe aan Kamee-mee, en toen was het weer goed tussen hen.

Aantekeningen.

1). In vele verhalen der Toradjas is sprake van een kinderloos paar, dat zich een kind wenst, al ware het maar een . . . Onder de dieren, planten en voorwerpen, die op deze wijze door een vrouw worden voortgebracht, vindt men de zonderlingste dingen: een varkenskaak (*Bare'e-verhalen*, II, p. 65), een houten bak (*B. V.* II, p. 67), een spookaap (*Bare'e sprekende Toradjas*, III, p. 400, no. 59), een enkel hoofd (*De West-toradjas*, II, p. 416, no. 57), een varkenskop (*De West-toradjas*, II, p. 418, no. 58). Nog talrijker zijn de verhalen, waarin verteld wordt, dat een vrouw een vis, een garnaal, de ene of andere vogel, een leguaan, een haan, een paard, een aap, een schelpdier, een slang, een oebiwortel, een halve citroen, sagopap, een pompoen enz. enz. terwereld brengt, zonder dat erbij vermeld wordt, dat dit op de wens van de moeder gebeurt. Zonder uitzondering krijgen deze door een mens voortgebrachte voorwerpen, planten, dieren, later een menselijke gedaante. Dit motief kan een voorstelling zijn van de kerngedachte van de initiatie: de omvorming van den mens tot een nieuw wezen, evenals dit aan het hemelgewelf plaats heeft met de maan. In de schijngestalten van de maan, die zich ont-

wikkelen tot de volle maan, ziet de natuurmens de meest fantastische dingen.

2). Het spuwen van rood sirihspeeksel, waardoor brand ontstaat, is de voorstelling van de rode gloed, die zich bij zonsop- en zonsondergang over het oostelijke en westelijke deel van de hemel verspreidt. Terwijl bij het aanbreken van de dag de mensen opstaan en aan hun dagelijkse werkzaamheden beginnen, verdwijnen maan en sterren in de morgengloed. Een aardige trek is hiermee verbonden in no. 47 van Adriani's *Bare'e-verhalen* (II, p. 35): Wanneer de meisjes al meermalen gedurende de door haar verwekte brand zijn ontsnapt, houden de vorst en zijn vriend zich aan de zoom van haar baadjes vast, en verdwijnen op deze wijze samen met haar, zodat meisjes en mannen beiden in haar huis aankomen. We denken hierbij aan de nacht van volle maan, wanneer de zon dadelijk na het ondergaan van de maan opkomt.

3). De vorst die op de feestvierenden neerziet is wederom een trek, die in veel verhalen teruggevonden wordt. Men stelt zich den Hemelheer voor als verblijf houdende in een kamertje op de zoldering van de woning of de tempel. Vandaar dat hij meestal aangeduid wordt met de naam van Poee di Songi „heer in 't kamertje". De priesteressen, die hun innerlijk naar hem laten opstijgen, zetten zich vóór dit kamertje neer, en de god spreekt haar van daaruit toe. In de verhalen wordt hij gewoonlijk Ta Datoe „vader van Datoe" genoemd; Datoe zelf is dan de zon. Maar meermalen worden vader en zoon met elkaar verwisseld, zodat willekeurig gesproken wordt van Datoe en van Ta Datoe. Zo ook in het hier medegedeelde verhaal, waar Ta Datoe het mooie Meisje voor zijn zoon wil vragen, maar tegelijkertijd de wens uitspreekt met het Meisje te willen dansen, welke twee dingen voor de Toradjas overenigbaar zijn.

4). In het dagelijks leven dansen mannen en vrouwen afzonderlijk in twee cirkels of halve cirkels om elkaar heen lopende; zowel mannen als vrouwen leggen daarbij de rechterhand op de linkerschouder van hun buurman (buurvrouw). Alleen bij grote feesten vragen mannen jonge meisjes ten dans; de paren lopen dan naast elkaar in het rond, waarbij de man de elleboog op de schouder van het meisje legt, of de arm om haar hals slaat (zie het platendeel van mijn werk over de West-toradjas, pl. 41 en 42).

Dit dansen van jongens met meisjes in paren heet *meolo* „zich tussen iets schuiven" (nl. het meisje tussen twee mannen) of *mekaloe* „omvatten, omslingeren". Het meisje ontvangt van den jongeling een geschenk voor de door haar bewezen gunst. Dit ten dans vragen van het meisje sluit niet in zich, dat de danser ook met haar moet huwen, ofschoon een verloving en een huwelijk van zo iets vaak het gevolg zijn; hiervan zegt men dan: *mekaloe lioe* „voorgoed elkaar omvatten".

5). De hier genoemde namen komen dikwijls in de volksverhalen voor. Er worden hemelse jongelingen mee aangeduid, die met hemelse meisjes dansen en huwen. Sanepa, Roringi en Kojoë zijn de namen van vogels; de eerste is een bevallig vogeltje, de tweede lijkt op een kwikstaart, en de derde is de parkiet. Voor hemelse jongelieden zijn vogelnamen zeer geëigend. De zeven hemelnimfen, *bidadari*, die zo'n grote rol spelen in de verhalen der Toradjas, strijken als parkieten op de aarde neer, waar ze haar vogelhuid afleggen, en meisjes worden. Met de fraai gekleurde veren van de parkiet worden bij het stamfeest (initiatie) jongens en meisjes versierd om ze tot hemelse wezens te stempelen.

6). Het brengen van nachtelijke bezoeken aan meisjes door mannen om een vrijage aan te knopen, heet *mobonggosi*, in gebukte houding iets benaderen. Door gebukt te lopen tracht men zich zo klein mogelijk te maken om niet opgemerkt te worden. De slaven verdenken de slavin van Kamee-mee, dat zij in 't geheim naar het feest is geweest, waardoor ze overdag overmand wordt door slaap.

7). Tegenover Datoe of Ta Datoe, den Hemelheer, vinden we telkens in de verhalen gesproken van „Tante van de overzijde der zee". Het huwelijk van Ta Datoe's zoon met de dochter van „Tante" is een thema, dat veel voorkomt in de verhalen; het is een aanwijzing, dat we ons het toneel van de handeling aan de hemel hebben te denken.

8). Een huwelijksaanzoek wordt steeds in bloemrijke taal overgebracht. De vergelijking van het meisje met een tros pinangnoten is wel de meest voorkomende beeldspraak. Zodra een pinangboom vrucht draagt, brengt een lid van de familie aan wie de boom toebehoort, er een verbodsteken aan door aan de stam een paar palmbladeren vast te binden. Nu mag niemand buiten degeen,

die het teken aanbracht, de noten nemen, als ze rijp zijn. Door de verloving wordt op het meisje beslag gelegd door een bepaald persoon. Andere uitdrukkingen om te vragen of een jonge dochter nog „onbesproken" is, zijn: „Is uw bosgrond nog toegankelijk", d.i. kan op uw bosgrond nog een akker worden aangelegd door een jongeling die met uw dochter wil huwen. Of men geeft te kennen, dat men van plan is een haan over te brengen naar het woonerf, waarop het meisje verblijf houdt.

9). Het schoppen tegen de wanden van het gebouw, waardoor deze achteruit wijken en de ruimte binnen de woning groter wordt, kan niet anders zijn dan een voorstelling van het feit, dat bij de komst van de zon de duisternis (als een wand gedacht) terugwijkt, zodat het oog bij het sterker worden van het licht een steeds grotere ruimte kan overzien. We hebben hier hetzelfde als in de verhalen, waarin het wordt voorgesteld, alsof de hemel dicht op de aarde rust, zoals het 's nachts ook werkelijk schijnt te zijn; waarna bij het aanbreken van de dag een reus verschijnt, de zon, die het hemeldak schijnbaar oplicht, zodat het oog verder in de hemelruimte kan doordringen.

10). Het geleiden van den bruidegom naar zijn bruid kan plaats hebben bij het aanbreken van de dag, *natoengkoe manoe* „gepikt door de hoenders", die in de vroege morgen gevoederd worden; of nadat de duisternis is ingevallen, *natandjoea mbalesoe* „(in de bek) weggedragen door de muizen", dus op de tijd dat de muizen op buit uitgaan. Ik durf niet zeggen welke manier het meest gevolgd wordt. Elke familie houdt zich hierin aan de gewoonte die van ouder her in die kring gebruikelijk is geweest. Wanneer we in ons verhaal werkelijk een voorstelling hebben te zien van den man uit de ene helft van de hemel met de vrouw uit de andere helft (hier gezien als het huwelijk van zon en maan), dan ligt het voor de hand, dat het huwelijk bij invallende duisternis plaats heeft.

11). In de tekst worden de voornaamste momenten bij het overbrengen van den bruidegom naar de bruid genoemd. Wanneer de bruiloftsstoet het huis van de bruid zal beklimmen, steekt de leider van de troep een speer bij de trap in de grond; dit is de *pamboenoe edja*, „(de speer) waarmee naar de trap is geworpen"; onmiddellijk wordt deze door een erop loerenden slaaf weggenomen. Is hij de trap opgeklommen, dan legt hij een zwaard op

het portaal, dat de naam draagt van *pambira wobo edja* „(het zwaard) waarmede de kop (het bovengedeelte) van de trap is gekloofd"; ook wel genoemd *pantamponga wombo* „waarmee het trapportaal in tweeën is gespleten". Ook dit zwaard wordt dadelijk door een daarop wachtenden slaaf weggenomen. Als de tocht naar het huis van de bruid 's nachts plaats heeft, heeft men brandende harsfakkels bij zich, die bij aankomst in de woning in de plaats van de fakkels der bewoners in de daarvoor bestemde voetstukken worden geplaatst. Een dezer fakkels, die ook dienst doet, wanneer de bruidegom overdag naar zijn bruid wordt geleid, heeft bizondere betekenis als het „leven" van het bruidspaar: gedurende de volgende plechtigheden, waarmee het huwelijk gesloten wordt, wordt deze fakkel met zorg brandende gehouden; want zo hij vóór de afloop daarvan uitging, zou het leven van het jonge echtpaar niet lang duren. Een van de gebruiken op de avond van het huwelijk is, dat de huis- en familiegenoten van de bruid allerlei voorwerpen (vooral eigen gevlochten mandjes, matten en regenschermen) aan de gasten (de familieleden van den man) ten geschenke aanbieden, waarvoor dezen een tegengeschenk van grotere waarde (lappen katoen, geld en derg.) moeten geven. Dit wordt „verkopen" genoemd.

12). Wanneer de gasten na afloop van het huwelijk naar huis terugkeren, worden zij een eindweegs uitgeleide gedaan door familieleden van de pas gehuwde vrouw, die zich daarbij beijveren om allerlei goederen van de gasten te dragen; bij het scheiden ontvangen ze voor deze dienst een ruime beloning.

Lise is de naam van een literaire figuur die veel in de verhalen voorkomt; ze speelt dan altijd een ongunstige rol. Zij is de jaloerse vrouw, die op alles en allen aanmerking heeft. Zij is o. m. degeen, die in de verhalen optreedt als de ondergeschoven bruid, als de vrouw, die de gelaatshuid van de prinses afstroopt en deze op haar eigen gezicht plakt. Een eigenaardigheid van haar is, dat zij bij het spreken de woorden herhaalt, en de klinkers (vooral de oe) lang uitrekt. In ons verhaal komt ze slechts terloops ten tonele. Over deze figuur heb ik uitvoerig geschreven in mijn opstel „De Rijstgodin op Midden-Celebes en de Maangodin" (*Mensch en Maatschappij*, 11, 1935, p. 109 e. v.), waarin ik haar in verband met de rijst en met de maan heb gebracht.

13). In het hier beschrevene hebben we vermoedelijk het volgen van de onvolkomen, wassende maan te zien, die elke avond bij het ondergaan van de zon deze volgt, eerst van dichtbij, maar later op telkens groter wordende afstand. In de verhalen komt deze trek van de initiatie, dat iemand gedood wordt, en vervolgens weer tot het leven teruggeroepen wordt, veel voor. De levenswekker is meestal regen gepaard met zonneschijn, zoals ook in ons verhaal 't geval is. In andere verhalen is het „levenswater", waarmee misschien hetzelfde bedoeld wordt. Een ander soort van „levenswater" is kokoswater. Dit laatste speelt vooral een grote rol in de verhalen, waarin verteld wordt, hoe iemand zijn overleden echtgenoot weer doet herleven. Nu en dan speelt ook een hoofddoek een rol als levenswekker, waarbij gedacht is aan het op de kruin van het hoofd zetelende „leven", dat zich aan de doek heeft medegedeeld, en hierdoor op de levenloze wordt overgebracht. Wanneer iemand door een toverspreuk tot het leven teruggebracht wordt, hebben we vermoedelijk aan een latere vinding te denken.

14). Hier komt tot uiting de vrees, die de Toradjas hebben om de woorden van anderen, vooral van personen van betekenis, in de wind te slaan. Men denkt dat men zich hierdoor ongeluk op de hals zal halen. Deze vrees beweegt de mensen om in vele gevallen, zij het met tegenzin, toch aan iemands verlangen te voldoen. Ik heb meermalen gelegenheid gehad op te merken, dat deze vrees een meisje een huwelijksaanzoek deed aannemen, waarin ze geen zin had, omdat ze de dringende aanmaningen harer ouders geen weerstand durfde bieden. Zielkundig is dit zeer begrijpelijk.

15). Het stappen over een liggend mens is ongeoorloofd. Een gezond mens zou hierdoor ziek kunnen worden, en een zieke snijdt men daardoor de kans op beter worden af. In 't algemeen genomen meent men, dat aan een dier, plant of voorwerp zijn bizondere kracht of eigenschap ontnomen wordt, als iemand er overheen stapt. In ons verhaal vinden we de opvatting, dat een vrouw zwanger wordt, als een man over haar heenstapt. In het dagelijks leven leeft dit geloof voort in de voorstelling, dat, wanneer men over de benen van iemand heenstapt, het kind van die persoon (man of vrouw), dat daarna geboren wordt op hem of haar zal lijken, die over zijn (haar) benen is heengestapt.

In de verzamelingen van Dr. N. Adriani komen een paar verhalen voor, die enkele trekken vertonen van de hier medegedeelde vertelling. Het eerste is no. 58 in deel III van *De Bare'e sprekende Toradjas* (p. 399-400). In de ene lezing van dit verhaal is het een apin, Nggoenggoe geheten, in de andere een vogel, die door een man gevangen en verzorgd wordt. Telkens treedt de apin (de vogel) uit haar huid als een schone jonkvrouw, en weeft of naait mooie kleren voor den man, of beschildert foeja kledingstukken voor hem. De apin verscheurt op een goede dag de sirihzak van den man; ze verdedigt zich door te zeggen, dat ze de zak zelf gemaakt heeft, maar de man mishandelt haar toch. Op het feest ziet hij haar als een schone jonkvrouw; hij vraagt haar ten huwelijk, maar ze weigert, omdat hij haar mishandeld heeft. Tenslotte laat de man zich doodhongeren uit liefdessmart. Het meisje dat de gedaante van een vogel heeft aangenomen, wordt niet mishandeld, en trouwt na afloop van het feest met den prins.

Het tweede verhaal is als no. 54 opgenomen in de bundel *Bare'e-verhalen* die door Mevr. M. Adriani-Gunning zijn uitgegeven (dl. II, p. 59-62). Dit draagt geheel het karakter van Assepoes. Kangië-ngië (zo heet het meisje) heeft geen dierengedaante, maar haar ouders schamen zich om haar mee te nemen naar het feest, omdat zij heel lange schaamharen had, die eruit zagen als gekleurde kwasten. Een arend (*tobongkilo*) komt tot haar en ontpopt zich als een mooi meisje; dit ontdoet Kangië-ngië van haar schaamharen, en voorziet haar van fraaie kleren. Dan kruipen beiden in de vogelhuid, vliegen naar het feest, en nemen daar als schone jonkvrouwen deel aan de reidansen. Wat daarbij gebeurt komt overeen met hetgeen in ons verhaal meegedeeld wordt. In dit deel van het verhaal is dus de hoofdpersoon een vriendin die als een vogel tot het Meisje komt.

In het tweede deel wordt het anders, en vertoont de vertelling trekken van het daaraan voorafgaande verhaal van Nggoenggoe. Kangië-ngië wil niet meer terug naar haar ouders, en op raad van de arend, die blijkt de prinses van de overzijde der zee te zijn, zet ze zich in haar vogelgedaante op een tak van een waringin, aan welks voet een broer van de arend woont. Deze vangt haar en verzorgt haar. Telkens treedt het Meisje uit haar omhulling, en naait fraaie kledingstukken voor den man. Om te weten wie hem

al dit moois bezorgt, gaat de man op de loer liggen, ziet Kangië-ngië, en maakt zich van haar vogelomhulsel meester. Hij huwt met haar en niet lang daarna krijgen ze een kind. Toen het jonge gezin de ouders van Kangië-ngië ging bezoeken, kwamen ze in het dorp op het tijdstip, dat men er juist een dodenfeest voor Kangië-ngië vierde, omdat men door haar lange afwezigheid in de mening was gebracht, dat zij overleden was.

Bedroefd en verontwaardigd, dat men vóór haar dood een dodenfeest voor haar had gevierd, doorstak ze zich met de kris van haar man. Daarna doodde de man eerst het kind en daarna zichzelf. Toen de zuster van Kangië-ngië's man aan de overzijde van de zee vernam, dat alle drie overleden waren, kwam ze ze weer levend maken door de lijken met water te overgieten. Het gezin verhuisde naar het dorp van Kangië-ngië's ouders, en leefde daar heel gelukkig.

Het is opvallend dat er in ons verhaal sprake is van een geit, omdat deze dieren nog niet lang geleden op Celebes zijn ingevoerd. Vermoedelijk zijn ze hier gekomen samen met de verbreiders van de Islaam. Op Midden-Celebes kunnen ze pas in het midden van de 18e eeuw zijn ingevoerd (voor de verhalen omtrent de komst van deze dieren op Midden-Celebes zie men mijn werk *De West-toradjas op M. C.*, IV, p. 314). Het is mogelijk dat de fantasie der Toradjas verband gebracht heeft tusschen de maansikkel en de horens van de geit, maar vermoedelijk heeft de naam *mboela*, die dit dier bij de Oost-toradjas draagt, de mensen doen denken aan de maan, die *woela* bij hen heet. Als deze onderstelling juist is, kenmerkt dit verhaal zich als een maanmythe. Andere trekken in het verhaal wijzen hier evenzeer op. 1. Het huwelijk van Ta Datoe's zoon met de dochter van Tante van de overzijde der zee kan wel geen andere zin hebben dan een voorstelling te geven van het huwelijk van zon en maan. 2. Het ruimer worden van den hemel, wanneer de zon zijn loop aan de hemel, voorgesteld als de tocht van een bruidegom, begint. 3. Het herhaald oversteken van de hemeloceaan, hetzij alleen, hetzij haar echtgenoot volgend, en de wijze waarop de Geit dit doet, laten ons denken aan zon en maan, die elkaar aan de hemel nu eens schijnen te ontlopen, dan weer elkaar op de hielen schijnen te volgen. 4. Ook de scene waarin verteld wordt, hoe de Geit

haar huid voorgoed aflegt, en zich als een schone vrouw laat zien, van wie een verblindend licht uitstraalt, verplaatst ons in de nacht van volle maan, wanneer dit hemellichaam bij het aanbreken van de dag in volle pracht aan de westelijke kim verwijlt.

Het tweede verhaal, waarin verteld wordt hoe de Geit zwanger wordt, doordat Datoe telkens over haar heen stapt, vertoont duidelijke sporen, die ons aan de hemellichamen doen denken. In de laatste trek bijv., waarin gezegd wordt dat Datoe op zijn tocht langs de hemel alles wat hij ontmoet tot zijn eigendom maakt, kunnen we niet anders zien dan dat de mensen en dieren, die de zon overdag op zijn weg ziet, 's avonds door de slaap, die allen bevangt, aan de heerschappij van de maan worden overgeleverd.

Ik wijs tenslotte nog op de trek in het verwante verhaal van Kangië-ngië, waarin zij zich als vogel op een waringinboom neerzet, en aan de voet ervan blijft wonen. Deze waringin is de hemelboom, die in de maan groeit.

Als we ons nu afvragen, wat we van het verhaal van de Geit hebben te denken, vallen ons daarin dezelfde trekken van de initiatie op, die we in zoveel andere verhalen terugvinden: bij de vrouw in de verachting en de mishandeling, die zij ondervindt, waarbij het nu en dan weinig scheelt of ze wordt gedood, om daarna als een nieuwe schitterende verschijning een nieuw leven te beginnen. De man, Datoe, moet eerst verkwijnen, en vele vernederingen en kwellingen ondergaan, voordat hij als een vernieuwd mens in genade wordt aangenomen.

Dit initiatie-proces heeft de Toradja gezien in hetgeen met zon en maan aan de hemel gebeurt. Want we kunnen er naar mijn mening niet aan twijfelen, dat in dit verhaal de initiatie van zon en maan wordt beschreven, die gevolgd wordt door een huwelijk met elkaar.

2. De Vrouw met de sprekende Schaamlippen.

Er was een vrouw, wier schaamdeel sprak. Wanneer zij tot iemand ging om sirih te vragen, dan was haar schaamdeel haar altijd voor, en riep: „Kabosenja, ik vraag om sirih!" Als de vrouw dan haar dijen samendrukte om de vagina te doen zwijgen, dan schreeuwde die nog harder: „Au, au, je doet me pijn!" Hierdoor

werd de vrouw telkens beschaamd gemaakt [1]). Tenslotte kon ze het niet langer uithouden; ze sleep een mes heel scherp en ging naar de rivier. Hier sneed ze zich de schaamlippen af. Het deed erge pijn en de vagina ging erg te keer, roepende: „Je doet me pijn!" maar de vrouw zette door.

Toen ze de schaamlippen afgesneden had, deed ze ze in een paar kokosdoppen, bond die stevig aaneen, en liet de noot toen afdrijven i.d. rivier. De schaamlippen zongen al afdrijvende. Zo kwam de noot voorbij de badplaats van den Datoe, waar zijn dochter juist aan het baden was. Deze hoorde het zingen, en viste de kokosnoot op. Ze maakte hem open, en toen sprongen de schaamlippen eruit en plakten zich tegen het voorhoofd van het meisje. Deze deed alle moeite om de schaamlippen te verwijderen, maar het lukte niet. Huilende liep het meisje naar haar vader. Ook deze beproefde de schaamlippen met een scherp stuk hout te verwijderen. Na hem probeerden het nog vele anderen, maar alle pogingen waren vergeefs: de schaamlippen bleven op het voorhoofd vastzitten.

Het meisje was diep beschaamd; ze kwam niet meer uit haar huis, totdat ze in het bos vluchtte en daar ronddwaalde. Telkens probeerde ze de schaamlippen te verwijderen, maar het lukte haar niet. Ze liep maar rond, werd heel mager, en haar mooie kleren versleten aan haar lichaam. Haar ouders maakten zich ongerust over haar; ze zonden mannen uit om haar te zoeken, maar ze was al ver van huis, en daardoor vond men haar niet.

---

[1]) In een lezing van het verhaal, die ik in het district Onda'e vond, wordt van het spreken der schaamlippen het volgende verteld: Een meisje had schaamlippen die spraken, zodat zij beschaamd werd, als ze bij de mensen kwam. Er werd eens een feest gevierd, en de schaamlippen zeiden: „Ik wil naar het feest gaan". Maar het meisje sprak: „Ik ga niet, want dan praat je maar, en maakt mij beschaamd". Toen beloofden de schaamlippen te zullen zwijgen. Toen het eten werd rondgedeeld, kreeg ook het meisje haar aandeel van rijst en toespijs. Toen riepen de schaamlippen opeens: „Ik heb mijn aandeel nog niet!". Men keek verwonderd rond, omdat er niemand onder de aanwezigen was, die zijn deel aan de maaltijd nog niet ontvangen had. Het schaamdeel bleef maar roepen, en eerst nadat men een tweede portie voor het meisje had neergelegd, zweeg het. Dit deed de maat overlopen. Het meisje sneed haar schaamdeel af, en wierp het weg. Toen gebeurde het, dat Datoe er op urineerde. Daardoor werd het zwanger. Eindelijk barstte het open, en er kwam een meisje uit. — Verder gaat dit verhaal niet.

De vrouw van wie de schaamlippen afkomstig waren, verzorgde de wond, en deze genas eindelijk.

Op een goede dag kwam het meisje met de schaamlippen bij een vruchtdragende boom. De schaamlippen zeiden: „Blijf hier een poos en klim in de boom om vruchten te plukken". Het meisje had er geen zin in, maar de schaamlippen bevalen het haar. Toen klom ze erin, plukte vruchten en at die. De schaamlippen zeiden: „Geef mij ook vruchten te eten, ik heb honger". Maar het meisje zeide: „Als je zoeven op de grond was gebleven, zou ik vruchten hebben afgegooid, maar nu kan het niet: met de linkerhand houd ik mij aan de boom vast en met de rechter steek ik de vruchten in de mond; daarom kan ik je niet geven". De schaamlippen deden nu niet anders dan schreeuwen: „Ik heb honger!" Dit duurde de hele dag, maar het meisje bleef erbij: „Als je niet doet wat ik zeg, kan ik niet doen wat je wilt hebben".

Het meisje had gehoopt de schaamlippen uit te hongeren, zodat ze los zouden laten. Maar dit gebeurde niet; alleen schreeuwden de schaamlippen desteharder. Het meisje verwijderde zich hoe langer hoe verder van huis, en haar kleren waren niet anders dan vodden geworden.

Eens kwam ze bij een manggaboom waaraan veel rijpe vruchten zaten. Ze vroeg aan de schaamlippen: „Heb je lust mangga te eten". De schaamlippen antwoordden: „Ik heb er ergen zin in". Het meisje: „Zet je dan eerst neer op mijn schouderdoek ginds, dan zal ik in de boom klimmen en vruchten voor ons beiden halen". De schaamlippen zeiden: „Dat is goed!"

Nu zetten zich de schaamlippen op de schouderdoek, die het meisje op de grond gelegd had, en ze klom in de boom. Ze was erg blij nu ongehinderd te zijn. Toen ze boven in de boom was gekomen, at ze niet van de vruchten, maar ze overpeinsde hoe ze van haar schouderdoek met de schaamlippen af kon komen, die aan de voet van de boom lag.

Door honger gedreven at ze van de vruchten, en liet er ook van vallen voor de schaamlippen. Maar elke keer als een vrucht de grond bereikte, maakte een varken er zich van meester. De schaamlippen riepen: „Kom naar beneden, prinses, en jaag dat varken weg". Maar het meisje hield zich stil. Het varken kwam hoe langer hoe dichter bij de schouderdoek. De schaamlippen

wilden vluchten maar konden niet weg. Ze gilden tot het meisje: „Kom me helpen, straks eet het varken me op". Het meisje hield zich stil, en de schaamlippen konden niet in de boom klimmen.

Toen de schaamlippen weer om hulp riepen, antwoordde het meisje: „Het varken durft je niet opeten; houd je liever stil, en als het varken dichtbij is, spring dan op zijn voorhoofd; dan kan het niet meer de vruchten van je roven".

Na een poos was het varken vlak bij de schouderdoek. Toen riep het meisje: „Spring nu vlug over!" Uit angst voor het varken deden de schaamlippen dit. Het varken schrikte geweldig, toen het een mensenstem op zijn voorhoofd hoorde schreeuwen. Het holde het bos in, terwijl de schaamlippen gilden van angst, en om hulp riepen. Maar hoe harder ze riepen, hoe sneller het varken liep. Nu en dan stootte het voorhoofd tegen een boom of steen, en dan deed dit de schaamlippen erge pijn. Het dier rende maar door: het was bang voor de mensenstem, en de schaamlippen waren bang voor het varken. Eindelijk viel het varken van uitputting neer, en stierf. Ook de schaamlippen gingen dood, en vergingen samen met het lijf van het varken.

Toen de mannen die uitgegaan waren om de prinses te zoeken, haar niet vonden, kwam men tot de overtuiging dat ze gestorven moest zijn. Daarom vierde men het dodenfeest voor haar. Maar doordat het meisje zich steeds met boomvruchten had gevoed in het oerbos, was ze niet dood. Ze zwierf maar rond, en wist de weg niet. Maar tenslotte vond ze voetsporen van mensen. Deze volgde ze, zodat ze eindelijk bij een hut kwam van mensen die rotan sneden; maar ze vond er helaas geen mensen in.

Ze volgde de sporen verder en zo kwam ze in het dorp. Maar niemand herkende haar zo mager was ze geworden, en ze zag er als een slavin uit. Haar ogen lagen diep en waren waterig. Ze herkende alle mensen en sprak ze toe. Ze klom in haar huis, en deed haar mooie kleren aan. Maar nog bleef men twijfelen, of zij het wel was, zo vast overtuigd waren de mensen, dat ze gestorven was. Tenslotte ging ze naar haar ouders en vroeg dezen om eten, want ze had honger. De vorst en zijn vrouw waren heel verbaasd, maar het meisje vertelde, dat zij hun dochter was. Toen verheugden de ouders zich in haar wederkomst; ze was wel erg mager, maar ze leefde dan toch nog. Toen maakte haar vader

een groot feest om haar wederkomst te vieren, en opdat ieder zou weten, dat zijn dochter nog leefde.

Aantekeningen.

Dit verhaal is volgens Dr. W. H. Rassers de wedergave van de initiatie van de vrouw. In de vrouw van dit verhaal hebben we de vrouwelijke voorouder te zien, die de puberteit bereikt, waarin de geslachtsdrift ontwaakt, wat in het verhaal wordt weergegeven door de sprekende schaamlippen. De vrouw snijdt dit lichaamsdeel af, en laat het afdrijven; dit is: de oermoeder geeft de initiatie-gewoonten aan haar nakomelingen door. Door het feit, dat de schaamlippen zich vasthechten op het voorhoofd van de prinses, die de kokosdoppen, waarin het lichaamsdeel zich bevindt heeft geopend, wordt het ook voor dit meisje plicht zich aan de wijdingsproef te onderwerpen.

Om de initiatie te ondergaan is in de eerste plaats nodig, dat zij zich aan de samenleving onttrekt. Daartoe vlucht ze het bos in, waar ze vervuilt en verhongert. Het klimmen in bomen om zich met de vruchten ervan te voeden is een initiatie-proef. In de herhaling van deze proef is ontwikkeling te bespeuren: de eerste maal beklimt ze de boom met de schaamlippen op het voorhoofd; de volgende maal kan ze ze op haar draagdoek achterlaten, en het einde van de initiatie wordt weergegeven door het feit, dat de schaamlippen worden weggedragen door een varken.

Nu is de prinses de initiatie-dood gestorven: mannen door haar vader uitgezonden om haar te zoeken, kunnen haar niet vinden; men denkt dat ze overleden is en men viert een dodenfeest voor haar. Maar ze herleeft in een nieuwe gestalte, en als ze na lange omzwervingen eindelijk in haar dorp terugkeert, herkent niemand haar: ze is een nieuw wezen geworden. Als geïnitieerde krijgt ze nieuwe kleren aan, en het eind is dat een groot feest ter harer ere wordt gevierd.

We zien in het hier medegedeelde nog duidelijk de opeenvolging van de initiatie-gewoonten, zoals ze tot voor korte tijd bij de Toradjas in praktijk werden gebracht: Het meisje werd afgezonderd, hetzij in een hokje, dat in de woning werd afgeschoten, hetzij in een daartoe opgerichte hut. Gedurende deze afzondering had ze zich aan allerlei voorschriften te onderwerpen, ook tenopzichte van

haar voedsel. Deze periode was voor het meisje tot zekere hoogte een tijd van beproeving. Na afloop daarvan was ze een nieuw schepsel geworden. Met een bad en het verwisselen van haar kleren werd afstand gedaan van het oude leven, en als een nieuw schepsel, in fraaie kleren gestoken, keerde ze in de maatschappij terug. Natuurlijk ging dit steeds met een feest gepaard.

Het thema van de schaamlippen in de voorstelling van de initiatie der vrouw vinden we nog in een paar verhalen uitgewerkt, die door Dr. N. Adriani zijn opgeschreven, en door Mevr. M. Adriani-Gunning zijn vertaald en uitgegeven. In het ene is het een jongeling, Ngalitaoe Pokelo „Jongeling de lokker", die erop uitgaat om met een lokhaan boshoenders te vangen. In plaats van hoenders worden een paar schaamlippen gelokt, die zich op zijn voorhoofd vastzetten. Tevergeefs trachtte de Jongeling ze te verwijderen (een typische wijze van voorstelling van de ontwakende geslachtsdrift). Tenslotte weet hij zich van de schaamlippen te bevrijden door ze te beloven *ra'oe*-vruchten voor ze uit de boom te halen (mensen die in het bos verdwaald zijn, voeden zich met *ra'oe*-vruchten; hiermede wordt dus aangegeven de afzondering van de mensenmaatschappij tijdens de periode van de initiatie). De Jongeling klom in de boom, terwijl de schaamlippen aan de voet ervan op de vruchten wachtten, die hij naar beneden zou werpen. Hij wierp een vrucht heel ver weg, en terwijl de schaamlippen die gingen halen, liet de Jongeling zich uit de boom zakken en vluchtte. De Schaamlippen vervolgden hem; de Jongeling liet een knol de helling afrollen; de Schaamlippen grepen die vast, maar toen ze merkten, dat het geen mens was, lieten ze de knol los, en hechtten zich weer aan het voorhoofd van den Jongeling. Deze was hierover zeer beschaamd. Tenslotte lieten de Schaamlippen toch los en verplaatsten zich in de broedkorf van hoenders, die aan de buitenkant van een woning aan een der stijlen was vastgemaakt. Wanneer de mensen, die zich in de woning bevinden, naar buiten spuwen, of vuil wegwerpen, komen speeksel en afval vaak in zo'n broedmand terecht, en zo gebeurde het, dat de Schaamlippen op velerlei wijzen werden bevuild en veracht (weer een andere wijze van voorstelling van de beproevingen, die de jonge mensen bij de initiatie hebben te doorstaan).

Dan nemen de Schaamlippen het besluit om naar den Hemelheer te gaan, en zich tot een schone vrouw om te laten smeden. Nu volgt het bekende verhaal van de tocht naar den Hemelheer, die in het verzoek van de Schaamlippen toestemt, mits deze hem de hamer brengen, waarmee mensen worden gemaakt; een vuurvlieg wijst de juiste hamer aan door erop te gaan zitten (*Bare'e-verhalen* door Dr. N. Adriani en Mevrouw N. Adriani-Gunning, dl. II, p. 70, no. 56).

Het andere verhaal (op p. 72) heet Leti modondi. Het is blijkbaar een fragment van een oorspronkelijk langer verhaal. Hierin wordt niets verteld van beproevingen, die het Meisje, dat de initiatie heeft te ondergaan, moet doorstaan. Dit verhaal behoort tot die waarin wordt verteld, hoe een vrouw een kind ter wereld brengt, dat niet de gedaante van een mens, maar van een vrucht, een dier, een voorwerp, hier van een vrouwelijk schaamdeel heeft. Dit huwt met een jongen man, waarna ze naar de hemel gaat en zich door den Hemelheer laat omsmeden. Dat dit verhaal oorspronkelijk moet hebben behoord tot een zoals ik in de tekst heb medegedeeld, kan worden opgemaakt uit de naam Leti modondi, die „zingende vagina" betekent. Deze naam doet ons denken aan de schaamlippen, die in twee kokosdoppen besloten zingende de rivier afdrijven.

Het afsnijden van de schaamlippen heeft ook nog in een ander verband een plaats gevonden in de verhalen der Toradjas. Om te verklaren waarom bij een aantal stammen de snijtanden der meisjes worden uitgeslagen, als ze de huwbare leeftijd bereiken, wordt verteld, dat in de oude tijd een vrouw in liefdesdrift (anderen zeggen tijdens een twist) de penis van haar man afbeet, tengevolge waarvan de man overleed. Om nu te voorkomen, dat zo iets zich zou herhalen werd besloten voortaan de meisjes de snijtanden uit te slaan (*De Bare'e sprekende Toradjas*, II, p. 79; *De West-toradjas op M.C.*, III, p. 330).

Nu voegt men in sommige streken aan dit veel verspreide verhaal nog het volgende toe: Toen de vrouw de penis van haar man had afgebeten, en hij gestorven was, ontdeed ze zich van haar schaamlippen. Ook zij stierf tengevolge van deze operatie.

Toen gingen de afgebeten penis en de afgesneden schaamlippen samen op reis. Onderweg vonden ze *ipoli*-vruchten (Quercus Celebica), en ze wilden de kernen ervan eten. De penis was niet in staat ze te kraken, want de opening tussen zijn lippen is klein. Hij vroeg daarom aan de schaamlippen om de vruchten voor hem te kraken. Het schaamdeel echter antwoordde: „Dat moet ieder voor zichzelf doen". De vagina at haar genoegen, maar de penis kreeg niets. Kort daarop kwamen beide aan de rivier. De penis kon zwemmen, maar de vagina niet. Ze vroeg nu aan den penis: „Help mij". Maar deze antwoordde: „Ieder zwemme voor zichzelf". Hij zei dit om zich te wreken over de weigering van de schaamlippen om de *ipoli*-vruchten voor hem te kraken.

3. De Prinses, die verbannen werd.

De Vorst (*Datoe*) en zijn vrouw kregen een dochter. Het was een bizonder schoon meisje, en het werd met alle zorg opgevoed. Er werd een kamer voor haar ingericht op de zoldering van het huis, en daar verbleef ze dag en nacht. Het enige wat ze deed, toen ze groot geworden was, was de luizen te verwijderen uit het hoofdhaar van haar vader en moeder. Als dezen te veel last kregen van het ongedierte, lieten ze hun dochter roepen, en dan deed ze haar werk om na afloop ervan naar haar zolderkamer terug te keren.

Toen gebeurde het eens, dat een zoon van den hemelvorst op aarde neerdaalde en het meisje zag. Hij werd dadelijk verliefd op haar. Niemand zag hem, ook het meisje niet; zijn aanwezigheid was alleen kenbaar aan een welriekende geur die het hele huis vervulde. De hemeling durfde het meisje niet benaderen, en keerde naar de hemel terug, bij zichzelf overleggende, hoe hij het zou aanleggen om haar tot zijn vrouw te maken.

Toen de hemeling eens op de aarde neerkeek, zag hij het meisje in haar kamer slapen. Hij besloot haar zwanger en daarna tot zijn vrouw te maken. Daartoe wierp hij zijn witte hoofdoek naar de aarde; deze viel op de nok van de woning, drong erdoorheen, en viel op de schoot van het meisje. Ze ontwaakte erdoor, en ontwaarde de hoofddoek. Het was een heel mooie doek, waaraan een verrukkelijke geur zat. Het meisje nam hem op, en bergde hem in haar klerenkist.

Het duurde niet lang of ze merkte dat ze zwanger was. Ze kon

er niet aan twijfelen, want de borsten zwollen op, en de melk druppelde eruit. Toen gebeurde het, dat haar vader weer veel last had van het ongedierte op zijn hoofd, en hij zond een paar mensen om zijn dochter tot zich te ontbieden. Deze was erg bang dat haar vader nu ontdekken zou dat ze zwanger was. Daarom zei ze tot de dienaren, dat ze niet komen kon, omdat ze een barstende hoofdpijn had, zodat ze niet kon zitten. Haar vader nam dit excuus niet aan; hij zeide: „Zeg aan mijn dochter dat ze zich een doek om het hoofd binde en kome".

Het meisje kleedde zich en trok verscheidene jakken over elkaar aan, maar telkens drong de melk erdoorheen. Eerst toen ze het zevende baadje over de andere had aangedaan, drong de melk er niet meer doorheen. Toen ging ze tot haar vader en zocht hem de luizen van het hoofd. Ze was hiermee niet lang bezig, toen de melk door het zevende baadje heendrong en op het hoofd van haar vader neerdruppelde. De vader vroeg: „Wat is dat voor vocht dat op mijn hoofd druppelt?" De dochter antwoordde: „Dat zijn mijn zweetdruppels, vader". De vorst veegde het vocht af, en ontdekte toen dat het melk was. Hij richtte zich op, keek zijn dochter onderzoekend aan, en bemerkte toen spoedig, dat zij zwanger was.

De vorst ontstak in grote toorn. Hij vroeg: „Wie heeft je zwanger gemaakt?" Het meisje antwoordde schreiend: „Ik weet het niet, vader; geen man is bij mij geweest". De vorst riep nu al zijn onderdanen bijeen, ondervroeg hen, niemand kon hem enige opheldering geven. Hij werd bijna gek van woede, en besloot zijn dochter te verbannen. Haar moeder trachtte tevergeefs dit plan te verhinderen; het enige wat ze gedaan kreeg was, dat middenin het bos, waar het stikdonker was, een groot, mooi huis voor haar gebouwd zou worden, waarin ze zou kunnen wonen.

Het heele volk toog aan de arbeid; er werd een prachtig paleis gebouwd, middenin het donkere bos; het werd geheel van planken gemaakt, zowel de wanden als de vloer en het dak, zodat geen lichtstraal binnen kon dringen. Toen het huis klaar was, werden al de kostbare kleren, en het huisraad van de prinses overgebracht; het woonerf werd beplant met fraaie en geurende planten; hoenders en andere huisdieren kwamen er ook. Toen alles gereed was, werd de prinses in haar zwangere staat erin overgebracht,

en haar vader sprak: „Deze woning zij je tot graf; kom je er levend af, destebeter; sterf je, dan kan ik er niets tegen doen".

Allen die het huis gemaakt hadden en de prinses en haar bezittingen hadden overgebracht, waren diep met het meisje begaan, dat ze daar helemaal alleen moest verblijven. Allen schreiden lang en hevig. Haar enige troost was: wanneer het waaide, werd het hele huis vervuld van een verrukkelijke geur, die afkomstig was van de vele bloemen en planten die op het woonerf groeiden.

Toen het op scheiden aankwam, kon de moeder geen woord uitbrengen; ze durfde niet eens haar dochter aan te zien; ze omarmde haar maar. De vader sprak: „Mijn kind, je hebt een groot kwaad gedaan, dat veel onheil over het land zal brengen; daarom moet je geheel alleen middenin het bos wonen, met niemand bij je". Toen het meisje deze woorden haars vaders hoorde, barstte ze in tranen uit; ze kon geen woord uitbrengen en zweeg maar. Ze was niet in staat om naar het huis in het bos te lopen: men moest haar erheen dragen op een draagstoel. De weg was lang, en vele nachten duurde het voordat men er aankwam. Bij het vertrek keek het meisje aldoor maar naar haar moeder, en riep „Haal mij tot u, moeder; haast u zich tot mij, en haal mij terug"! De moeder wilde op haar toesnellen, maar de vader hield haar tegen, en ze kon niet anders dan haar dochter met de ogen volgen.

De vorst was niet boos op zijn dochter, want hij gaf haar allerlei fraaie goederen mee in haar eenzaamheid; vooral veel goud. Het verschrikkelijke was dat ze geheel alleen in het hartje van het donkere, doodstille oerwoud moest wonen. Geheel alleen beklom ze de woning en koos de kamer uit waarin ze zou verblijven. Allen die haar gebracht hadden, keerden terug, nadat ze hun vrachten hadden neergezet. Toen kwam een groot verlangen over de prinses naar haar ouders. Maar ze maakte generlei misbaar; als ze over het woonerf liep, weende ze stil bij de bloemen die de tuin sierden. Meermalen nam ze zich voor naar haar moeder terug te keren, maar de weg was moeilijk en lang, en ze kende hem ook niet.

Toen kwam de dag dat ze haar kind ter wereld bracht. Het was maar goed dat er vlak bij haar huis een mooie heldere beek vloeide, zodat het haar niet moeilijk viel zich te baden, en dage-

lijks water te halen. De prinses had er echter helemaal geen verstand van hoe ze haar kind moest verzorgen. Gelukkig had ze een spierwitte haan, die haar aanwijzingen gaf. Hij zei: „Kukeleku! als ik een mens was, dan sneed ik de navelstreng van het kind door, en baadde het". Toen de prinses deze woorden hoorde, volgde ze ze op. Ze verpleegde het kind zo goed ze kon. Het kind was gauw groot, en vergezelde zijn moeder naar het water en het deed allerlei kleine werkjes voor zijn moeder.

Nadat ze veertig nachten in haar woning had doorgebracht, toog haar vader op weg om te zien, hoe zijn dochter het maakte. Hij trof haar gezond en wel aan, maar het kind zag hij niet. Toen vroeg hij haar: „Waar is je kind, want ik zie dat je bevallen bent." De prinses antwoordde: „Het kind is verdwenen, en ik heb niet gezien waarheen het gegaan is. Misschien hebben de goden het genomen, of is het in het bos gestorven". Toen was haar vader gerust; hij bleef een nacht bij zijn dochter over en keerde toen naar zijn huis terug. Hier vertelde hij aan de moeder hoe hij hun dochter had aangetroffen, dat het haar aan niets ontbrak.

Langzamerhand vergat de prinses haar ouders; ze werd hoe langer hoe vrolijker, en ze verheugde zich in haar kind. Ze had aan niets gebrek, want wanneer haar voorraad teneinde raakte, zond haar moeder voedsel.

Op een goede dag hoorde ze gekraak onder het huis, alsof iemand er onder door liep. Ze zag dat het een jonge man was. Deze hield stil bij de trap, en keek naar boven. Hij zag dat de deur gegrendeld was. Toen riep hij: „He bewoners, zijt gij thuis?" De prinses antwoordde: „Hier zijn we. Komt ge om ons te doden?" De man antwoordde: „Neen, ik kom u bezoeken. Doe de grendel van de deur". De prinses opende de deur, en de bezoeker trad binnen. Hij zeide: „Ik blijf hier bij je, want ik ben de vader van het kind". De prinses zag, dat hij een schoon man was, en fijne manieren had. Ze was eerst bang geweest, omdat ze het gestamp van zijn statiespeer op de grond had gehoord, waardoor ze dacht, dat hij haar kwam doden. De man riep het kind en verheugde zich in hem. De moeder zag, dat het sprekend op den vader leek, en toen was ze overtuigd, dat hij de vader was. Het kind was ook niet bang voor hem. De man zeide: „Nu blijf ik bij je om je te helpen". Toen was de prinses blij, dat ze een metgezel had in de eenzaam-

heid. De man deed alles en de prinses hield haar gemak. Het werk van den man bestond hierin, dat hij alles wat er nodig was tevoorschijn toverde. Toen vergat de prinses haar ouders helemaal.

Niet lang daarna kwam de vader van de prinses zijn dochter bezoeken. De gast en het kind verborgen zich, zodat de vorst alleen zijn dochter aantrof, in huis zittende op haar gewone plaats. De vader zei: „Er is bepaald iemand die je geregeld komt bezoeken, want het erf en de badplaats zijn veel belopen; dat heb jij alleen niet gedaan". Maar de prinses antwoordde: „Het zijn toch alleen maar mijn voetstappen, die ge hebt gezien".

Tenslotte keerde de vorst weer terug en vertelde zijn wedervaren aan zijn vrouw. Deze verlangde erg haar kind weer te zien, maar de vader stond niet toe, dat ze ging, want hij begreep, dat als zijn vrouw bij haar dochter kwam, zij niet meer tot hem wilde terugkeren, maar bij haar dochter bleef in het bos.

De man van de prinses ergerde zich eraan, dat haar vader telkens naar haar kwam kijken. Dit was mogelijk omdat de palen van het huis in de aarde stonden, en de trap van de grond in huis voerde. Hij sprak dus tot zijn vrouw: „We moesten ons huis in de lucht maken". De prinses antwoordde: „Doe wat je wilt, ik vind alles goed, en ik volg slechts wat gij zegt. Waar gij heen gaat, ga ik ook". Het huwelijk van die twee mensen was heel gelukkig; ze waren het in alles met elkaar eens, en ze hielden veel van elkaar.

Toen zetten beiden zich neer, en sloten de ogen. De man sprak: „De toverkracht van mijn moeder is groot, maar de mijne is nog groter. Als we straks de ogen openen, zal ons huis verplaatst zijn in de lucht; het zal niet op palen staan, maar in het luchtruim drijven; en alles wat we nodig hebben, zal daar aanwezig zijn". Na het uitspreken van deze woorden openden ze de ogen, en ze zagen zich in een prachtig huis, dat op de wolken dreef. Toen waren ze uitermate verheugd.

Op een goede dag ging de vorst weer naar zijn dochter kijken. Toen hij middenin het bos gekomen was, zag hij wel al de bloemen op het woonerf, maar het huis was er niet. Toen hij naar boven keek, zag hij de prachtige woning in de lucht drijven. Hij hoorde ook stemmen; behalve die van zijn dochter, een stem van een man en een van een kind. Toen riep de vorst: „Mijn

kind, hier ben ik weer om je te bezoeken". Maar de prinses wilde niets meer van haar vader weten; alleen de vader verlangde nog naar zijn kind. Toen bogen vader, moeder en kind zich uit het raam, en keken naar den vorst; en de vorst keek op naar boven. Zo bleven ze geruimen tijd elkaar aankijken. De vorst weende, want hij had spijt zijn dochter naar het donkere bos verbannen te hebben. Haar moeder verlangde de prinses te zien, maar ze was er niet toe in staat, en de vorst stond niet toe, dat de prinses tot haar kwam.

De vorst riep naar boven: „Laat een ladder neer, opdat ik tot je opklimme". De man zei tot de prinses: „Zal ik je vader doden?" Zij zei: „Doe wat je wilt". Toen liet de man een trap neer, die vergaan was. De vorst klom erlangs naar boven, maar toen hij middenin gekomen was, brak de trap doormidden, hij viel op de aarde en was dood. Door de tovermacht van den man werd het lijk ver weg op een berg geworpen.

Aantekeningen.

In het bovenstaande verhaal wordt tweemaal verteld van de kern van de initiatie: de uitsluiting van den jongen of het meisje uit de maatschappij om zichzelf af te sterven en een nieuw mens te worden. Eerst gebeurt dit op de voor meisjes gebruikelijke wijze in een afgeschoten vertrekje op de zoldering van het huis; daarna op de manier van de jongens, als de prinses wordt gebracht naar een voor dit doel opgerichte woning in het bos. Beide verblijfplaatsen zijn zonder ramen of deuren, zoals ook het geval is met de plaats van afzondering, die door middel van gordijnen van foeja of katoen wordt gemaakt bij de nog heden ten dage gebruikelijke stamfeesten. Het van het zonlicht afgesloten vertrek is de jonge mensen die geinitieerd worden, tot een graf, waaruit zij straks als nieuwe wezens te voorschijn komen.

Dat in ons verhaal de initiatie aan het hemelgewelf met de maan plaats heeft, blijkt uit allerlei omstandigheden. Het Meisje wordt zwanger gemaakt door een hemeling, die daartoe zijn hoofddoek in haar schoot laat vallen. Het zwanger maken van een meisje, dat voor de initiatie in afzondering leeft, komt in meer To'oradja verhalen voor. Het meest verspreid bij de West-toradjas is het verhaal van Toewoe ndjagoe „die zich in 't leven hield door

lijkvocht". Hier dringt een hemelse prins tot het Meisje, dat in afzondering leeft, door, en maakt haar zwanger. Uit schaamte over haar toestand, doodt ze zichzelf. Haar lijk wordt in een kist op een stelling geplaatst. Na enkele dagen hoort men gestommel in de kist, en als men hem heeft geopend, ziet men dat het kind, waarvan de vrouw zwanger was, geboren is, en zich voedt met het lijkvocht van zijn moeder. We kunnen hierin niet anders zien dan de geboorte van de nieuwe maan: het nieuwe wezen, dat na de initiatie uit het oude voortkomt. In ons verhaal treedt de verbanning naar het bos in de plaats van het leggen in een kist.

Zeven baadjes doet het Meisje aan om te verbergen, dat haar borsten lopen, maar ook door het zevende baadje dringt de melk heen: de sikkel van de nieuwe maan komt uit de nieuwe maan te zien. Bij de verbanning voorziet de vader zijn dochter van allerlei fraais, vooral van goud; bij dit laatste denken we weer aan het licht, dat van de hemelbollen uitstraalt. Met de bezoeken die de vader zijn dochter brengt, en die eindigen met het optrekken van de woning boven de aarde in de lucht, is waarschijnlijk gedacht aan de steeds hoger aan de hemel staande maan bij het vallen van de avond.

4. Het Meisje, dat een Haan baarde.

Een weesmeisje leefde verlaten in haar dorp. Geen jongeling die met haar wilde trouwen. Toen vernam men opeens, dat Datoe nto Kasojo ndeme „de vorst van de bewoners van het Westen (de ondergang der zon)" een gezantschap wilde sturen om haar ten huwelijk te vragen.

Toen het meisje dit bericht vernam, werd zij bang, en ze verstopte zich in de wildernis. De gezanten van den vorst kwamen werkelijk, maar toen ze aan de dorpelingen vroegen, waar het meisje was, antwoordden dezen: „Ze is naar haar akker gegaan".

De gezanten gingen daarheen, maar ze zagen niemand. Wel hoorden ze een schone stem zingen:

Datoe nto Kasojo ndeme,
jakoe dja be da koentjeke.
Datoe, ane da weloea,
dadoemo ri ogoe mboeja.

„Vorst van de bewoners van het Westen, ik wil niets (van u) weten. Vorst, als ge op reis wilt gaan, haast u dan naar de maan toe".

De gezanten zochten in de richting vanwaar de stem kwam, maar als ze daar gekomen waren, hoorden ze het geluid weer ergens anders. Op de akker was niemand, en buiten de akker vonden ze ook niemand. Eindelijk keerden ze naar hun heer terug, en vertelden hem dat hun tocht vergeefs was geweest. De vorst ontstak in toorn, en wilde er dadelijk met een krijgsmacht op los gaan. Maar de gezanten zeiden: „Dit zal u niets baten, want ge zult niemand te zien krijgen".

Het weesmeisje durfde niet meer naar haar dorp terugkeren, uit vrees dat de gezanten van den vorst zouden terugkomen, en haar daar vinden. Ze verbergde zich dus op haar akker. Het duurde echter niet lang of ze merkte dat ze zwanger was. En na enige tijd bracht ze een haan ter wereld.

De dorpelingen waren zeer onthutst, toen zij dit hoorden. Ze zeiden: „Dit kan niet anders veroorzaakt zijn dan door toverij van Datoe nto Kasojo ndeme". Het meisje zelf zeide, dat dit inderdaad zo was, maar in haar hart sprak ze: „Wat er later ook met mij moge gebeuren, ik zal mijn kind met zorg opvoeden" (ze kon namelijk niet anders verwachten dan dat de dorpelingen het geval als onheilbrengend zouden beschouwen, en den haan zouden doden om het dreigende gevaar af te wenden). Ze voerde den haan elke dag met mais tot hij volwassen was.

Toen gebeurde het dat de vogel voor de eerste maal kraaide, en zie, hij braakte allerlei nuttige planten uit zijn bek. Toen hij een ander maal weer kraaide, bracht hij op dezelfde wijze allerlei huisdieren te voorschijn. Op deze wijze kwamen de mensen aan hun huisdieren en hun nuttige gewassen. Daarom mag men zich niet boos maken over deze dieren en planten, want dan gaat hun levensgeest (*tanoana*) weg, en wordt de Haan boos.

Aantekeningen.

Met den Haan waarvan in dit verhaal sprake is, is het Sterrenbeeld Haan bedoeld, dat een grote rol speelt in het leven van de landbouwende Toradjas. De kop van het sterrenbeeld Haan wordt gevormd door de Pleiaden; de gordel van Orion is zijn lichaam (met het zwaard van Orion als zijn vleugel), en Sirius als zijn staart. De werkzaamheden op de akker worden geregeld naar de standen van dit sterrenbeeld aan de hemel. Over

dezen Haan gaan veel verhalen (*De Bare'e sprekende Toradjas*, II, p. 234-238; *De West-toradjas op Midden-Celebes*, II, p. 380-382; 398-403). Alle komen hierop neer, dat het sterrenbeeld oorspronkelijk een haan is geweest, die op aarde leefde, en die zijn meester veel voordeel verschafte, want telkens als hij kraaide, braakte hij rijst.

Eens werd hij mishandeld: een vrouw sloeg hem met haar stamper, omdat de vogel pikte van de rijst, die ze stampte. In andere lezingen van het verhaal wordt gezegd, dat het aantal mensen op aarde zó groot werd, dat de Haan niet meer in staat was voor allen voldoende rijst te braken. Welke reden er ook voor wordt opgegeven, de Haan gaf zijn meester kennis, dat hij naar het hemelgewelf ging, waar hij zich aan de mensen zou vertonen om de nodige aanwijzingen te geven in verband met de rijstbouw.

Het bizondere in ons verhaal is, dat hier de geboorte van de vogel wordt verteld: hij is een kind van de maan (het weesmeisje, naar wier hand gedongen wordt door de zon). De zon wordt nu eens genoemd de vorst van het Westen, dan eens de vorst van het Oosten. Bij de aanroepingen in de gebeden heet hij „de heer, die in het Oosten en in het Westen woont". In enkele verhalen worden deze twee „vorsten" (*datoe*) voorgesteld als elkaars tegenstanders. Dat in ons verhaal de zon optreedt als de heer van het Westen zal wel zijn oorzaak vinden in de omstandigheid, dat de zon bij zijn ondergang ondersteld wordt de maan op te gaan zoeken; maar hij kan haar niet vinden (nieuwe maan). Dat met het Weesmeisje de maan bedoeld wordt, blijkt nog uit het versje, waarin zij den vorst van het Westen de raad geeft zich tot de maan te spoeden, als hij haar wil vinden.

De Toradjas geloven dat de maan de rijst gegeven heeft, en nog steeds geeft. De Haan, die het embleem is van de zon, doet dit ook. In vele verhalen wordt het voorgesteld, dat de rijst van de maan afkomstig is: zo zouden de vruchten van de waringin-boom, die in de maan groeit, uit rijst en kralen bestaan. Toen een tak van de boom afbrak, werden kralen en rijstkorrels op de aarde gestrooid. Met verhalen als het onze wordt gedemonstreerd, dat we de rijst te danken hebben aan de hemellichamen: zon, maan en sterren. De onderlinge verwantschap van de hemellichamen wordt in ons verhaal beschreven.

5. De gouden Navelstreng.

Er was een vrouw die van een dochter beviel, die zij Motando woeja „de laatste maansikkel" „tegen nieuwemaan" noemde. Toen het stukje navelstreng dat aan het lichaam van het kind was blijven zitten, afgevallen was, werd dit naar een grote steen, dichtbij de zee gebracht 1). Elke dag ging de moeder van Motando woeja naar de navelstreng kijken, en toen zag ze dat deze langzamerhand in goud veranderde. Ze vond dit gebeuren onheilbrengend (*measa*), en daarom durfde ze het goud niet naar huis mee te nemen. Toen ze weer eens bij de steen kwam, zag ze dat het goud in een schoon kind veranderd was, dat dadelijk de naam ontving van Poese woejawa „Gouden navelstreng" 2).

De moeder wilde het kind nu dadelijk naar huis meenemen, maar er waren twee geesten bij, die intussen de zorg voor het kind op zich hadden genomen; deze geesten stonden de moeder niet toe het kind mee te nemen. De man van dit geestenpaar heette Angga modoende „de gitaar bespelende dodenziel", de vrouw droeg de naam van Boenga ntjorisi „Bloem der waterpokken".

Op een onbewaakt ogenblik echter kwam een geest, Imboe ntasi „zeeslangen-geest", die het kind meenam naar het middelpunt van de zee (*poese ntasi*), waar hij het in zee liet vallen, zodat het tot op de bodem van de oceaan zonk 3). Imboe ntasi verzorgde voortaan 't kind.

Boenga ntjorisi was zeer bedroefd over het verlies van het kind en zij zong haar verdriet uit:

Bara sala ma'i ngkai, Al ware grootvader maar gekomen,
wenoe be ndisoero kami, waarom hebt gij niet iem. gestuurd (om ons te waarschuwen);
bara sala ma'i doe'a, Al ware grootmoeder maar gekomen,
dja be ndisoero makoedja, waarom hebt ge ons niet gewaarschuwd.

Het geestenpaar liet het niet bij klagen: ze beklommen een reuze vaartuig, dat hen bracht naar het middelpunt van de zee, waar Poese woejawa in de oceaan was neergelaten. Op die plek liet men het anker vallen, en daar ging men naar het kind duiken.

Poese woejawa was zeer verschrikt toen zij merkte dat men haar kwam halen, want zij wilde niet terug naar de aarde, omdat zij boos was op haar moeder, die haar op een steen had neergelegd, waardoor ze bewezen had niets van haar te willen weten. Toen

het schip zijn anker uitwierp, sliep haar pleegvader, Imboe ntasi, vast. Het kind zong hem wakker:

Ngkai Imboe ntasi, Grootvader Imboe ntasi,
peboende magasi-gasi; spring vlug overeind;
da nakarimbo bombangi, opdat de golven hevig woeden,
da mangampelo lajagi. en tegen de zeilen kletsen.

Imboe ntasi wilde maar niet wakker worden, want gewoonlijk sliep hij een maand achtereen door. Toen ging Poese ntasi luid wenen en zong:

Komi dja jore goemagoe, Gij doet maar alsof ge slaapt,
jakoe nasoeromo ntaoe. terwijl men mensen op mij afstuurt.

Toen pas werd Imboe ntasi wakker, en hij hoorde de klacht van zijn kleinkind (pleegkind). Hij zag de reuze prauw op het oppervlak van de zee. Toen kwam hij in heftige beweging, zodat de golven zich huizen hoog verhieven. De prauw wilde wegzeilen, maar de golven deden hem kantelen, zodat alle opvarenden verdronken.

Poese woejawa bleef in de zee, en de mensen noemden haar voortaan Torandaoee, de godin van het water. Haar verblijf is op de bodem van de oceaan. Als het stormt scheurt men de gevorkte stengel voor haar, opdat de prauw in de storm niet zal omslaan, als straf voor hun overtredingen. De krokodillen zijn de honden van Torandaoee, die zij op de mensen die kwaad hebben gedaan, afzendt om ze te bijten, zodat ze sterven 4).

Aantekeningen.

1). Het stukje navelstreng, dat aan het kind gelaten is, en dat als het verdroogd is afvalt, wordt door de moeder van de kleine zorgvuldig bewaard in haar sirihzak; of het wordt voorlopig bevestigd aan het hoofdeinde van de wieg. Ook wordt het wel geborgen in een van de bamboe daksparren van de woning. Als het stukje in de grond begraven wordt, moet dit in de onmiddellijke nabijheid van het huis geschieden, meestal aan de voet van de trap.

Er blijft naar de voorstelling der Toradjas een innig verband bestaan tussen navelstreng en kind: mocht het stukje wegraken, dan zou het kind daarvan de nadelige gevolgen ondervinden: het zou vergeetachtig of een zwerver worden; het zou, groot geworden, al zijn eigendommen kwijt raken. Wordt het kind ziek, dan wordt het stukje navelstreng hier en daar als medicijn gebruikt:

het wordt in water gelegd, en met dit water wordt de kleine gewassen. In ons verhaal brengt de moeder de navelstreng naar een grote steen, waarschijnlijk met de bedoeling, dat de hardheid, d.i. de kracht van de steen zich aan de navelstreng en via deze aan het kind zal mededelen, en het kind daarvan de heilbrengende invloed zal ondervinden.

2). De naam Poese woejawa „Gouden navel" komt meer voor in de verhalen. In een ervan is Poese woejawa de dochter van Wioë Ngaloe „Windgefluit" (*Bare'e-verhalen* van N. en M. Adriani, II, p. 147-148). In een ander verhaal heet de zoon van Tele Ra'oa „Vrouwe luchtruim" en Tobongkilo Lempo ngojo „Arend die dwars over ravijnen heenloopt" Poese woejawa (*Bare'e-verhalen*, II, p. 172-173). Met de naam van de arend wordt de wind bedoeld. Al deze namen laten duidelijk zien, dat we het toneel waarop de handeling speelt, in de Kosmos moeten zoeken. Wanneer in deze soort verhalen van goud wordt gesproken, hebben we te denken aan het licht en de schittering, die van hemellichamen afstralen.

Het stukje navelstreng wordt in ons verhaal een „kind" genoemd, maar als deel van een meisje is Poese woejawa een meisje. Gewoonlijk worden de watergeesten, waarvan Poese woejawa de stammoeder is, als vrouwelijke wezens gedacht. Hiermede is in overeenstemming de lijdelijke rol, die Poese woejawa in het verhaal speelt: ware dit kind een jongen, dan zou hij zichzelf verdedigen, en niet de hulp van Grootvader inroepen.

De navelstreng wordt dus als een persoon, een geest voorgesteld. Zo doet men in het werkelijke leven ook. Men spreekt van de „navelgeest", *angga mpoese*: „de navelgeest volgt ons lichaam, want het is vroeger zijn omhulsel (de placenta) geweest" (*Woordenboek van het Bare'e* op 1. *poese*, p. 585). In een verhaal (*Bare'e-verhalen*, II, p. 171) wordt verteld, dat de ouders van Tele Ra'oa waren gedood, maar dat ze door hun navelgeest opnieuw in 't leven werden teruggeroepen. In het verhaal van Tobongkilo Lempo ngojo (*Bare'e verhalen*, II, p. 173) wordt verteld, dat deze nog een jongeren broer had, Angga mpoese „Navelgeest" geheten: „deze was opgegroeid uit een weggeworpen stukje navelstreng van Tobongkilo L. ng., toen diens navelstreng bij de geboorte was afgesneden". Deze Angga mpoese redde het leven van zijn

schoonzuster Tele Ra'oa. Hij huwt later met een meisje, dat op de maan woont, waarheen hij zich uit een geweer laat schieten. In ons verhaal is Poese woejawa een zusje van de dochter van de maan, d.i. de nieuwe maan, die uit de laatste sikkel van de oude maan voorkomt.

3). Naar de voorstelling, die in de Toradja verhalen van de Poese ntasi, d.i. de navel of het middelpunt van de zee, gegeven wordt, is dit een kuil of hol, waarin negen stromen vloeien, in overeenstemming met de negen lagen, waaruit men zich zowel de onder- als de bovenwereld denkt te bestaan. Door deze stromen ontstaan eb en vloed: is het hol vol, dan spuiten de stromen er met kracht uit, en hierdoor wordt het vloed. Voor een vaartuig is het gevaarlijk om in de buurt van dit punt te komen: het wordt dan door de negen stromen gegrepen, en het vergaat.

Soms ook wordt de Poese ntasi voorgesteld als een rots met een gat er in, waar de negen stromen in- en uitvloeien (*De Bare'e sprekende Toradjas*, III, p. 390, noot 2). Deze voorstelling is van vreemde oorsprong, zie Skeat, *Malay Magic*, p. 5-10 over *poesat tasik*). De Toradjas bedoelen met de betreffende passage in ons verhaal alleen, dat Poese woejawa door den heer der Onderwereld werd meegenomen naar diens verblijf middenin de zee.

4). Krokodillen worden algemeen gehouden voor verschijningsvormen van de geesten van de Onderwereld, die vaak vereenzelvigd worden met de afgestorven voorouders. Het maakt weinig verschil of men deze dieren voorstelt als de geesten zelf, dan wel als hun dienaren. Zoals de watergeesten de krokodillen uitzenden om mensen die zich aan een of ander vergrijp tegen de adat hebben schuldig gemaakt, te bijten en daardoor ziek te maken of te doden, zo houden de luchtgeesten met dezelfde bedoeling er hun honden op na (*De West-toradjas van Midden-Celebes*, IV, p. 321-326).

In ons verhaal wordt verklaard, dat de watergeesten verwant zijn aan de luchtgeesten. Beide geestensoorten zouden in dezelfde verhouding tot elkaar staan als die waarin de navelstreng staat tot de mens, aan wie hij toebehoort. Beide geestensoorten zijn dus zeer nauw verwant, ja ze zijn eigenlijk dezelfden. In het verhaal van Tobongkilo Lempo ngojo wordt deze verhouding als een huwelijk voorgesteld: Poese woejawa trouwt met een meisje van de maan.

Nu is het kenmerkende van de lucht- en de watergeesten, dat beiden de mens welwillend gestemd zijn; dat ze de mensen helpen bij ziekten en tegenspoed. Wanneer de priesteres bij een zieke geroepen wordt, zal ze altijd met de hulp van luchtgeesten (*woerake*, *tampilangi*), of van watergeesten (*torandaoee*) de verloren of geroofde levensgeest van de zieke terughalen, of met hun medewerking de zieke op enige andere wijze genezen. In tegenstelling met de genoemde geesten zijn de aard- en de boomgeesten er steeds op uit de mensen te belagen en ziek te maken. Lucht- en watergeesten zijn ook in zoverre aan elkaar verwant, dat beiden gedacht worden als de overleden voorouders van de mensen.

De oermoeder nu van de watergeesten, die tegelijk de oermoeder is van de luchtgeesten, wil de gouden navel van haar kind weer meenemen, als ze ziet, dat er een meisje uit is voortgekomen. Dit wordt haar echter belet door twee geesten, Angga modoende „de gitaar bespelende dodenziel", en Boenga ntjorisi „Bloem van de waterpokken". Angga wordt alleen van dodenzielen gezegd; als ik het juist zie, is met deze geest bedoeld de geest, die de dood des mensen veroorzaakt, de Dood. Waarom deze wordt voorgesteld als spelende op een inheemse gitaar weet ik niet. Boenga „bloem, versiersel" is een naam die veel aan meisjes gegeven wordt. Het ligt geheel in de aard van de Toradjas om een mooie naam te geven aan iets waarvoor ze bang zijn, hier de pokken, de meest gevreesde ziekte, die hier aangeduid wordt met de naam van een onschuldiger vorm ervan. Boenga ntjorisi is dan de naam van de geest van de ziekten, de Ziekte. Dood en Ziekte bewaken de genezende machten, opdat deze hun eigen invloed op de mensen niet zullen tegenwerken.

Imboe ntasi, de god van de zee, onttrekt de genezende kracht aan de macht van Dood en Ziekte door haar in zijn schoot op te bergen, en haar te beschermen, wanneer de beide verdervers haar weer willen bemachtigen. Dood en Ziekte zelf worden vernietigd.

Ofschoon niet bij ons verhaal behorende, wil ik hier iets in herinnering brengen, dat in nauw verband staat met Poese ntasi, de navel van de zee, en waaruit de genezende kracht, die er van de watergeesten uitgaat, nader gedemonstreerd wordt. Volgens een voorstelling, die door de Toradjas van anderen is overgenomen, groeit op de rots, die zich op Poese ntasi bevindt, de *taripa djandji*.

Dit is de *paoeh djanggi* der Maleiers, de Ladoicea Sechellarum, een palm die op de Sechellen-eilanden (ten N. van Mauritius) groeit, en welks grote, hardschalige noten, die de vorm van langwerpige kokosnoten hebben (vandaar de vergelijking met de mangga) van tijd tot tijd aanspoelen op de kusten van de Indische Oceaan. Ze hebben, ook bij de Europeanen, in grote roep van geneeskracht gestaan. Onder de naam *taripa djandji* verstaan de Toradjas „de mangga-boom, die de leeftijd van de mens bepaalt of aangeeft" (verg. *De Bare'e sprekende Toradjas*, III, p. 441, n. 2).

6. De Afkomst der Hollanders.

Toen onze voorouders nog te Pamona (aan de Noordoever van het Posso-meer) woonden, was daar een edelman, wiens naam we niet meer weten. Zijn broer heette Toloe mola; deze was overleden te Tando ngKoelai (aan de Westoever van het Meer). Die edelman bleef geheel alleen over van zijn familie, en hij bezat niet anders dan een grote witte buffelstier, die als geleidetouw aan de neusring een blok wit katoen had.

Op een nacht droomde de man, dat zijn buffel tot hem zeide: „Waarheen zullen we nu gaan?" En hij antwoordde: „We zullen het Takolekadjoe-gebergte (dat scheiding maakt tussen het stroomgebied van de Posso en dat van de Kalaena) overtrekken, en een boenta-boom (Sloetia minahassae) opzoeken die daar moet zijn".

Dus vertrokken man en buffel uit Pamona naar het Zuiden. Zeven nachten waren ze onderweg. Toen vonden ze de gezochte boenta-boom. En deze niet alleen, maar ze vonden ook een fraai huis, waar een schoon meisje uit- en inging. Maar toen hij dichterbij gekomen was, vond hij niets anders dan een gewone boom.

De edelman bond zijn buffel aan het uiteinde van een tak vast, en zette zich op de grond neer om af te wachten, wat er zou gebeuren. Toen hoorde hij een stem, die vroeg: „Wat komt ge hier doen?" De edelman antwoordde: „Ik kom om u". De stem zei weer: „Als ge om mij komt, kom dan boven". De edelman sprak: „Ik weet niet waar de trap is". Toen viel een sirihpruim voor hem neer, en de stem sprak: „Wrijf uw ogen met de sirihpruim in" 1). De edelman deed dit, en toen zag hij het fraaie huis, dat hij uit de verte had aanschouwd, en de trap die er heen leidde.

Hij klom in huis, en na een poos daar geweest te zijn, trad hij met het meisje in het huwelijk.

Uit dit huwelijk werden verscheiden kinderen geboren. Een van de zoons hield het met een teef, en na enige tijd bracht dit dier een meisje ter wereld. Hierdoor raakte het hele gezin in opschudding; zo iets was onheilbrengend (*measa*), en om het dreigende kwaad af te weren werd besloten man, teef en kind te verbannen. Daartoe werd een prauw gemaakt, en toen deze gereed en te water gelaten was, werden de schuldigen met hun kind daarin gezet. Het vaartuig werd een heel eind de zee in geroeid, toen verlieten de roeiers het, en lieten de prauw aan zijn lot over. Er stak een sterke wind op, die het vaartuig naar land dreef.

Het land waarheen de prauw dreef was een landtong, waarop een welende-boom groeide. Er woonden daar ook mensen. Toen dezen de prauw zagen, zeiden ze: „Laten we die afgedreven mensen tegemoet gaan en ze helpen". De verstotenen riepen ook om hulp. Daarop gingen alle vogels die in de welende-boom zaten, wenen, zodat de hele boom geluid gaf. De bladeren van de boom schitterden sterk, en deze bestonden uit allerlei kostbare zaken, die zeer door de mensen begeerd zijn 2).

Toen het vaartuig tegen het land stootte, viel de boom om en brak middendoor. Toen verdwenen de beide stukken van de boom, en de prauw in de zee; ook de opvarenden in de prauw verdwenen. Na zeven nachten echter kwam alles weer boven. De landtong, waar de prauw tegen gestoten had, werd van het land afgesneden, en is tot op de huidige dag een eiland, Tando oedjoe mapole „de afgesneden landtong" (vóór de oost. kust van de Golf van Bone).

De mensen die op het land hadden gewoond, klommen in het vaartuig bij de verstotenen, en ze namen wat aarde van hun woonplaats mee 3). Toen stuurden ze het vaartuig naar het Noorden, maar het wilde niet varen; ook naar het Zuiden wilde het niet; alleen toen het roer gewend werd, dat het naar het Westen kon gaan, kwam er beweging in. Vele nachten voeren ze voort, en kwamen tenslotte aan een ander eiland, waar ook mensen woonden. De pasgekomenen vroegen om een stuk van het eiland te kopen, maar de opgezetenen antwoordden: „Dat behoeft niet, want wij zijn slechts weinigen, en er is plaats genoeg". Toen bleven allen daar; de dochter van de teef huwde, en kreeg kinderen en van dezen stammen de Hollanders af.

Aantekeningen.

1). In de verhalen der Toradjas komen herhaaldelijk ontmoetingen voor van mensen met geesten die in bomen wonen. Het verloop van het verhaal is steeds hetzelfde: de mens hoort een stem, die hem verzoekt boven te komen; hij antwoordt, dat hij de trap niet ziet, die hij moet opklimmen; dan wordt hem gezegd zich de oogleden te wrijven met een sirih- of een tabakspruim, die de bewoner van de boom naar beneden laat vallen. In andere verhalen is het weer een ander vocht, dat in de ogen wordt gedruppeld om deze in staat te stellen geesten waar te nemen Zo geloven de Toradjas ook, dat de priesteressen kruiden kennen, waarmee ze haar leerlingen over de oogleden strijken, zodat ze voortaan geesten kunnen zien.

2). De boom waarvan hier sprake is, is de wonderboom, die een grote plaats inneemt in de verhalen. Het is een boom, waarvan bladeren en vruchten bestaan uit gongs, koperen schalen, katoenen stoffen, soms ook geweren, kortom allerlei voorwerpen, die voor de Toradjas begeerlijk zijn. Meestal groeit zo'n boom in de verhalen op uit de beenderen van een vis, een vogel of een dier (varken), de gedaante waarin een voorouder zich aan arme wezen openbaart. De stiefmoeder der kinderen slacht het dier, en eet zijn vlees, en dan wordt in de droom aan de wezen te kennen gegeven om de graten of de beenderen van het opgegeten dier te begraven. Enkele dagen daarna is er een wonderboom uit opgegroeid, zodat de wezen hierdoor vermogende lieden worden.

In dit verhaal is de wonderboom niet op zijn plaats. Dat hij er toch ingebracht is, zal vermoedelijk bedoeld zijn als een poging om te verklaren, waarom de Hollanders van wier afkomst hier verteld wordt, rijk zijn.

3). Het meenemen van aarde van de geboortegrond door lieden, die vrijwillig of gedwongen naar een andere plaats trekken, komt niet alleen in de verhalen voor, maar wordt ook in het werkelijke leven toegepast. Toen in het begin van de occupatie van Midden-Celebes door het N. I. Gouvernement meermalen lieden, die zich niet in de nieuwe orde van zaken konden schikken, naar andere oorden verbannen werden, namen deze mensen meestal een pakje aarde van hun dorp mede, om niet door heimwee naar hun land gekweld te worden: ze hadden nu hun grond bij zich. De Ton-

temboan in de Minahassa namen, als ze een verre tocht gingen ondernemen, bij voorkeur aarde mede van de plek, waar de dorpsstenen (*toemotoa*) waren opgericht, dit zijn de stenen, die de kracht van de dorpelingen voorstellen, die hen beschermden tegen ziekten en hen waarschuwden voor gevaren. Door het medenemen van deze aarde zouden ze niet alleen gevrijwaard blijven voor heimwee, maar ze zouden ook blijven genieten van de beschermende kracht, die van de stenen heet uit te gaan.

Meermalen komt ook in de verhalen voor, dat mensen die naar een andere streek verhuizen, de aarde die ze uit hun geboorteland hebben meegenomen, in hun nieuwe vaderland begraven, waardoor dit hun land wordt. Wanneer dan de eigenlijke bewoners aan de immigranten het recht ontzeggen om hier te wonen, en men besluit de zaak door een godsgericht te laten beslechten, worden de binnengekomenen in het gelijk gesteld, omdat daar inderdaad hun eigen grond zit.

Dit verhaal is een uiting van de overtuiging der Toradjas, dat hun volk het eerste is geweest op aarde, en dat de andere volken slechts takken zijn van het hunne. De Oost-toradjas vertellen, dat zij eertijds samenwoonden op het in ons verhaal genoemde Pamona, een heuvelland op de Noordoever van het Posso-meer, ten Westen van de uitvloeiing van de Posso-rivier. De naam Pamona betekent „het begin" (van de mensheid). Vanhier uit hebben zeven volken zich over de aarde verspreid. Toen ze van Pamona weggingen, richtte elk volk een steen op; enkele ervan zijn nog aanwezig (*De Bare'e sprekende Toradjas*, I, p. 5). Toen de Possoërs de Gorontalezen leerden kennen, werd een van de stenen als de hunne aangewezen; en toen men Blanken te zien kreeg, was het uitgemaakt, dat ook zij een steen te Pamona bezaten. Toen ik voor de eerste maal het vermeende stamland der Toradjas bezocht, en ik geen bevredigend antwoord kon geven op de vraag wat ik daar kwam doen, zei een oude edelman tot de andere aanwezigen: „Het is toch wel begrijpelijk, dat deze Hollander eens is komen kijken naar het land, vanwaar zijn voorouders afkomstig zijn".

De aanrakingen tussen het Posso-meer en het rijkje Waiboenta in Loewoe' zijn in de oude tijd veelvuldig geweest. Dit had zijn oorzaak in de omstandigheid, dat door Hindoe-Javanen beinvloede immigranten naar het Posso-meer waren gekomen, en daar het

aanzijn hadden gegeven aan een soort vorstenhuis, dat later weer verdwenen is. Vermoedelijk zijn deze immigranten de stichters van Pamona geweest (zie voor de overleveringen hieromtrent mijn *De West-toradjas op Midden-Celebes,* I, p. 285 e. v.).

In ons verhaal wordt de zaak omgekeerd: Niet van Waiboenta uit zou men naar Pamona zijn gekomen, zoals het meest waarschijnlijke is, maar van Pamona uit zou Waiboenta gesticht zijn. In ons werk over de Bare'e sprekende Toradjas, I, p. 25-26, is een andere lezing van dit verhaal opgenomen; hierin heet de stichter van Waiboenta Dori, de zoon van den sageheld Lasaeo. Nadat dit landschap door Toradjas zou zijn bevolkt, hebben ze naar hun mening ook het aanzijn aan de Hollanders gegeven.

Daar men toch voelt dat een groot onderscheid tussen henzelf en de Blanken bestaat, kunnen naar de mening van de Toradjas de Hollanders niet langs de gewone weg uit de eersten zijn voortgekomen, en daarom laat men hun stammoeder een teef zijn. Oorspronkelijk heeft men hiermee niets minachtends of beledigends bedoeld; integendeel: alle vorstengeslachten leiden hun afkomst af van een stammoeder, die uit een dier of plant is voortgekomen. Zo vertellen de leden van het hoofdengeslacht van Paloe, thans allen Mohammedaan, tot op de huidige dag met trots, dat aan het begin van hun geslacht een zeug staat, en Koelawi-toradjas vertelden mij, dat een hoofdengeslacht van Donggala van een hond zou afstammen; maar te Donggala zelf ontkende men dit. Hoe meer de mensen ontgroeien aan hun primitieve gedachtenwereld, hoe meer zij zich gaan schamen voor zulk een voorouder. Wanneer men dan van een volk vertelt, dat het van een dier zou zijn afgestamd, wordt dit wèl gedaan als een uiting van geringschatting. Zo vertelden de Boeginezen dit in de tijd dat zij nog niet aan het N. I. gezag onderworpen waren, van de Nederlanders. De minachting van de Javanen voor de Kalangs uit zich ook in het verhaal, dat deze mensen een teef tot stammoeder zouden hebben gehad (voor de afstamming van dieren bij de Toradjas zie men o. m. *De West-toradjas op Midden-Celebes,* III, p. 175-176).

7. Een Bezoek aan den Hemelheer.

Bij de Toradjas heb ik veel verhalen gehoord van mensen, van wie men dacht, dat ze overleden waren, en die dan na langer of

korter tijd weer herleefden. Deze schijndoden weten allen een verhaal te doen van de ervaringen, die hun ziel heeft gehad, toen deze op weg was naar het dodenrijk. Deze ervaringen komen steeds op hetzelfde neer, en behoeven hier niet herhaald te worden (men zie daarover *De Bare'e sprekende Toradjas*, II, p. 109-116; *De West-Toradjas*, III, p. 551-561).

De reden waarom de ziel naar het lichaam terugkeert, zodat de doodgewaande herleeft, is gewoonlijk tweeërlei: òf het lukt niet de brug te passeren, die over de rivier ligt, die in het zielenland stroomt, en die definitief scheiding maakt tussen het land van de levenden en van de doden; òf de ziel van een overleden bloedverwant zegt de dode terug te keren, omdat vrouw (man) en kinderen hulpeloos zijn achtergebleven en zijn (haar) zorg nodig hebben.

Eens heeft een man te Boejoe mpondoli aan de Noordkant van het Posso-meer verteld, welke ervaringen zijn ziel in het hiernamaals had opgedaan in de tijd dat zijn lichaam schijnbaar levenloos neerlag. Dit verhaal had een verdere strekking, dan dergelijke vertellingen gewoonlijk hebben, en daarom wil ik dit hier mededelen. Ik laat weg de gewone ontmoetingen, die reeds in bovengenoemde boeken uitvoerig zijn verhaald: de ontmoeting met het varken, waaraan de ziel een kemiri-noot (Aleurites triloba) toewerpt om het voorbij te kunnen gaan; met Langkoda, den hemelwachter, enz. Hierna ging de verteller voort:

Toen ik de doodsrivier overgestoken was, kwam ik bij de zielenstad. Ik trof daar enige meisjes aan, die aan de voet van de versterking aan het spelen waren. Ik vroeg naar mijn oom, of hij in het dorp was. Een meisje antwoordde: „Hij is daar; zoeven was hij aan het rotanschrappen onder een rijstschuur".

Ik ging door de poort heen, en ik vond werkelijk mijn (overleden) oom onder een rijstschuur bezig met rotanschrappen. Bij hem gekomen ging ik naast hem zitten, en toen vroeg mijn oom: „Hoe kom je zo hier, mijn jongen?" Ik antwoordde: „Hoe zou ik om een andere reden hier gekomen zijn, dan omdat het mijn tijd was tot u te gaan". Mijn oom sprak: „Het komt mij voor, dat ge niet de tekenen vertoont om hier te komen (dat het nog niet je tijd is om te sterven). Maar ga in huis tot je tante; zij zal je wel zeggen hoe het met je staat". Toen ik in huis bij Tante

gekomen was, zei ze dadelijk: „Het is werkelijk je tijd nog niet om te sterven; ga dus maar gauw naar de aarde terug, anders heeft men je lijk begraven" 1).

Kort daarop zei Tante weer: „Weet je wat, mijn jongen, ga liever naar Hem die mensen schept; hij weet precies hoe het met je levensduur staat, of je spoedig moet sterven of niet. Als je gaat zal ik je brengen tot gindse rustbank met een planken vloer. Je moet eerst vertrekken, ik kom na je; als je bij de rustbank bent en ik ben er nog niet, wacht dan op mij; ben ik er eerder, dan wacht ik op je. Je moet de weg volgen, die je zoeven gekomen bent. Als je de rivier overgestoken bent, moet je links afslaan; je komt dan niet meer langs zijwegen (dan vindt de weg zich vanzelf)".

Ik volgde de weg, die Tante mij aangewezen had; het duurde een poos, voordat ik bij de bank kwam. En zie, Tante was er al; ze was zelfs al klaar met het vlechten van een mandje, zó lang had ze op mij gewacht. Tante bracht mij niet verder weg, maar ze zei mij welke weg ik had te volgen om bij i Manta'a taoe „die mensen formeert" te komen. Ze sprak: „Als je gindse weg volgt, moet je niet rechts of links afslaan, maar je loopt steeds rechtdoor". Ik ging dus op weg, en Tante keerde naar haar verblijf terug.

Ik had een poos gelopen, toen ik bij twee stenen buffels kwam, die de snoeten vooruitstaken. Ik plukte de toppen van twee pasastengels (een soort riet), en bood die de buffels aan. Ze deden de bek open, en aten de stengels op 2).

Ik ging verder en kwam bij een steen, die gaapte. Ik sprak de steen toe, en ging er ongehinderd voorbij 3).

Toen ik weer een poos gelopen had, kwam ik aan een rustbank van gele bamboe; daar zag ik vele paden samenkomen. Dit waren de wegen van de woerake-geesten (*djaja mboerake*), de wegen van de anitoe-geesten (*djaja anitoe*), en de wegen van de soboego-geesten (*djaja ntjoboego*) 4). Ik volgde het pad dat recht vooruit liep tot ik bij het dorp van i Manta'a taoe kwam. Ik zette mij neer buiten de versterking. Een poos daarna zag een vrouw, die bezig was met rijststampen, dat ik gekomen was, en zij ging daarvan kennis geven aan Poee mPalaboeroe „Heer Formeerder" (een andere naam voor i Manta'a taoe).

Poee mPalaboeroe zei, dat ik tot hem moest komen. Maar toen dit tot mij gezegd was, viel ik om (door de kracht die van zijn woorden uitging). Het duurde een poos voordat ik overeind kon komen; toen betrad ik het dorp. Bij het trapportaal gekomen, durfde ik niet op te klimmen, want ik zag dat dit portaal van goud was. Maar Poee mPalaboeroe riep mij toe boven te komen. Zodra zijn woorden tot mij doorgedrongen waren, viel ik weer om opzij van het portaal. Het duurde een poos voordat ik overeind kwam, naar boven klom, en mij bij de deur neerzette. Poee mPalaboeroe sprak weer: „Kom hier en zet je bij mij neer, wees niet bang". Ik naderde tot dichtbij hem, en toen zag ik een gordijn van prachtige kralen geregen 5).

Het duurde een poos voordat de Hemelheer sprak. Hij vroeg: ‚Waarvoor ben je hier gekomen?" Ik antwoordde: „Heer, ik kom mijzelf aan u vertonen, om te weten of mijn lichaam de tekenen draagt, dat ik moet sterven of nog niet. Wil mij dit zeggen". I Manta'a taoe sprak: „Je hebt inderdaad niet de tekenen, dat je moet sterven. Kijk maar eens op naar de nok van mijn huis, dan zie je je levensduur (*songka* of *tinoewoe*) nog intact". Ik keek op, en zag dat mijn levensduur nog stevig vastzat 6).

Ik zag ook de levensduur van vele anderen; er waren er die al helemaal los zaten; anderen waren nog stevig gebonden. Mij werd ook de levensduur van mijn (nog levenden) oom aangewezen. Poee mPalaboeroe sprak: „Ziedaar de levensduur van je oom; je ziet dat hij roodgekleurd is; zijn stervensuur is nabij, maar hij zal sterven door mensenhand". Hij wees mij ook de levensduur aan van mensen, die als weerwolven en gifmengers op aarde leven. Deze hingen aan de rand van het dak van zijn rijstschuur. Wanneer een van deze naar de nok van het huis opklom om de levensduur van een ander op te eten (*naparasi*), en het lukte niet, dan werd de eigenaar van die levensduur op aarde alleen maar door de verschijning van een weerwolf verschrikt. Maar als het de weerwolf gelukte de levensduur te verslinden (*naparasi*), dan moest de eigenaar ervan sterven 7).

Toen i Manta'a taoe mij dit alles verteld had, sprak hij: „Keer nu naar je dorp terug, maar maak vooraf je levensduur wat steviger vast". Daartoe gaf hij mij een reepje katoen van een vingerlengte, dat hij mij zeide om mijn levensduur heen te wikkelen. Ik zei:

„Heer, dit is niet eens voldoende voor één omwikkeling". Maar hij sprak: „Klim naar boven en omwikkel je levensduur; bemoei er je verder niet mee".

Ik klom naar boven en wikkelde het katoen om mijn levensduur. En zie, ik werd er moe van zoveel malen als ik mijn levensduur omwikkelde, en nog was het katoen niet op. Op een gegeven ogenblik zei i Manta'a taoe: „Nu is het genoeg". Toen was ook de reep windsel opeens teneinde, en klom ik van de zoldering af naar beneden.

Op de vloer van de woning gekomen had ik het erg warm, en toen ik dit aan den Hemelheer gezegd had, sprak hij: „Ga op het uitbouwsel (*lando*) om je te baden". Toen ik mij daarheen begeven had, hoorde ik hem zeggen: „Kleed je uit". Nauwelijks had ik dit gedaan, of een dikke waterstraal stortte zich op mij neer; ik kon niet ontdekken vanwaar het water kwam. Toen ik afgekoeld was, hield de straal vanzelf op, en er viel geen water meer.

Ik kleedde mij weer aan, en de god sprak tot mij: „Nu kan je weggaan. Ik zal je iemand meegeven om je naar je dorp terug te brengen". Ik stapte toen met mijn geleider in een grote zonnehoed, en deze zette zich in beweging 8). Eerst bracht de hoed ons opwaarts, daarna daalde hij weer naar beneden, maar voordat hij op de grond kwam, steeg hij weer op naar boven. De hoed ging steeds heen en weer, tot hij eindelijk neerdaalde op het woonerf van mijn huis. Ik nam afscheid van mijn geleider. Deze zei nog tot mij: „Haast je naar huis zonder je ergens op te houden, want je tante is al door de mensen gehaald om je begrafenis bij te wonen. Ze is al dichtbij. Haast je dus, opdat je vóór haar in huis bent". Nadat hij dit gezegd had, was mijn metgezel verdwenen; zelfs de weg, die hij gegaan was, zag ik niet, want het woonerf zag eruit als gewoonlijk.

Nu liep ik vlug naar het huis toe; toen ik er dichtbij gekomen was, kwam daar juist mijn tante het erf op, van wie mijn geleider gezegd had, dat ze in aantocht was. Toen ik het trapportaal was overgegaan, was mijn tante bij de trap, en toen ik de voet in huis had gezet, beklom zij het huis. Zodra ik mijn lijk, dat in de kist lag, bereikt had, begon dit te bewegen, en ik verzocht de omzittenden mij op te richten. Ik voelde mezelf opeens erg warm worden, en het zweet brak mij aan alle kanten uit; ik voelde me erg moe van de lange wandeling die ik pas gemaakt had.

Toen mijn tante in huis gekomen was om mij te bewenen, werd ze in paalts daarvan door verbazing aangegrepen, evenals de anderen. Ze beijverde zich om de pot te vuur te zetten en rijstpap voor mij te koken; daarna liet zij er mij, die uit de dood verrezen was, van drinken.

Na enige tijd was ik weer geheel tot mezelf gekomen. Toen vertelde ik aan de gasten, die aan mijn begrafenis waren komen deelnemen, hoe het mijn ziel op reis was gegaan, en alles wat ik op mijn tocht had ondervonden. De mensen die mijn verhaal aanhoorden, waren allen zeer verbaasd, alsof ze het zelf beleefd hadden.

Niet lang daarna gingen de woorden van Poee mPalaboeroe in vervulling die hij tot mij gesproken had, zeggende, dat mijn oom de dood zou vinden door de hand van mensen, omdat zijn levenslot roodgekleurd was. Eens ging mijn oom namelijk naar de rivier om naar zijn fuiken te kijken, die hij had uitgezet. Terwijl hij voorover gebogen stond om ze weer op hun plaats vast te maken, werd hij door een vijand, die op de loer had gelegen gedood. Zijn hoofd werd meegenomen, en het lijf viel in de rivier. Het bloed werd door de stroom meegevoerd, en dit zagen wij benedenstrooms. Daarom gingen we zoeken, en het duurde niet lang of we vonden het lijk van den verslagene, zonder hoofd.

Aantekeningen.

1). De Toradjas menen aan enkele tekenen op het lichaam te kunnen zien, of iemand spoedig zal sterven of niet. Wanneer de toppen van de vingers van een kind ongeveer op één lijn liggen, zegt men dat het niet lang zal leven. Zo ook als de huid tusschen de beide wenkbrauwen donkergekleurd is. Als het neusbeen niet ver uitsteekt, zodat de neus bizonder plat is, of de tanden staan ver van elkaar in de mond, dan wijzen deze tekenen op een spoedige dood. Ook spelen kleine moedervlekken op de huid een grote rol bij de duiding van iemands levenslot. Het meest verspreid is het geloof, dat iemand, die een moedervlekje onder het oog heeft, niet lang leven zal. In de duiding van de tekenen op het lichaam lopen de meningen der mensen zeer uiteen. Vandaar dat de overleden oom van den schijndode den neef naar zijn wijzere tante verwijst om uit te maken of de tekenen het al dan niet rechtvaar-

„Heer, dit is niet eens voldoende voor één omwikkeling". Maar hij sprak: „Klim naar boven en omwikkel je levensduur; bemoei er je verder niet mee".

Ik klom naar boven en wikkelde het katoen om mijn levensduur. En zie, ik werd er moe van zoveel malen als ik mijn levensduur omwikkelde, en nog was het katoen niet op. Op een gegeven ogenblik zei i Manta'a taoe: „Nu is het genoeg". Toen was ook de reep windsel opeens teneinde, en klom ik van de zoldering af naar beneden.

Op de vloer van de woning gekomen had ik het erg warm, en toen ik dit aan den Hemelheer gezegd had, sprak hij: „Ga op het uitbouwsel (*lando*) om je te baden". Toen ik mij daarheen begeven had, hoorde ik hem zeggen: „Kleed je uit". Nauwelijks had ik dit gedaan, of een dikke waterstraal stortte zich op mij neer; ik kon niet ontdekken vanwaar het water kwam. Toen ik afgekoeld was, hield de straal vanzelf op, en er viel geen water meer.

Ik kleedde mij weer aan, en de god sprak tot mij: „Nu kan je weggaan. Ik zal je iemand meegeven om je naar je dorp terug te brengen". Ik stapte toen met mijn geleider in een grote zonnehoed, en deze zette zich in beweging 8). Eerst bracht de hoed ons opwaarts, daarna daalde hij weer naar beneden, maar voordat hij op de grond kwam, steeg hij weer op naar boven. De hoed ging steeds heen en weer, tot hij eindelijk neerdaalde op het woonerf van mijn huis. Ik nam afscheid van mijn geleider. Deze zei nog tot mij: „Haast je naar huis zonder je ergens op te houden, want je tante is al door de mensen gehaald om je begrafenis bij te wonen. Ze is al dichtbij. Haast je dus, opdat je vóór haar in huis bent". Nadat hij dit gezegd had, was mijn metgezel verdwenen; zelfs de weg, die hij gegaan was, zag ik niet, want het woonerf zag eruit als gewoonlijk.

Nu liep ik vlug naar het huis toe; toen ik er dichtbij gekomen was, kwam daar juist mijn tante het erf op, van wie mijn geleider gezegd had, dat ze in aantocht was. Toen ik het trapportaal was overgegaan, was mijn tante bij de trap, en toen ik de voet in huis had gezet, beklom zij het huis. Zodra ik mijn lijk, dat in de kist lag, bereikt had, begon dit te bewegen, en ik verzocht de omzittenden mij op te richten. Ik voelde mezelf opeens erg warm worden, en het zweet brak mij aan alle kanten uit; ik voelde me erg moe van de lange wandeling die ik pas gemaakt had.

Toen mijn tante in huis gekomen was om mij te bewenen, werd ze in paalts daarvan door verbazing aangegrepen, evenals de anderen. Ze beijverde zich om de pot te vuur te zetten en rijstpap voor mij te koken; daarna liet zij er mij, die uit de dood verrezen was, van drinken.

Na enige tijd was ik weer geheel tot mezelf gekomen. Toen vertelde ik aan de gasten, die aan mijn begrafenis waren komen deelnemen, hoe het mijn ziel op reis was gegaan, en alles wat ik op mijn tocht had ondervonden. De mensen die mijn verhaal aanhoorden, waren allen zeer verbaasd, alsof ze het zelf beleefd hadden.

Niet lang daarna gingen de woorden van Poee mPalaboeroe in vervulling die hij tot mij gesproken had, zeggende, dat mijn oom de dood zou vinden door de hand van mensen, omdat zijn levenslot roodgekleurd was. Eens ging mijn oom namelijk naar de rivier om naar zijn fuiken te kijken, die hij had uitgezet. Terwijl hij voorover gebogen stond om ze weer op hun plaats vast te maken, werd hij door een vijand, die op de loer had gelegen gedood. Zijn hoofd werd meegenomen, en het lijf viel in de rivier. Het bloed werd door de stroom meegevoerd, en dit zagen wij benedenstrooms. Daarom gingen we zoeken, en het duurde niet lang of we vonden het lijk van den verslagene, zonder hoofd.

Aantekeningen.

1). De Toradjas menen aan enkele tekenen op het lichaam te kunnen zien, of iemand spoedig zal sterven of niet. Wanneer de toppen van de vingers van een kind ongeveer op één lijn liggen, zegt men dat het niet lang zal leven. Zo ook als de huid tusschen de beide wenkbrauwen donkergekleurd is. Als het neusbeen niet ver uitsteekt, zodat de neus bizonder plat is, of de tanden staan ver van elkaar in de mond, dan wijzen deze tekenen op een spoedige dood. Ook spelen kleine moedervlekken op de huid een grote rol bij de duiding van iemands levenslot. Het meest verspreid is het geloof, dat iemand, die een moedervlekje onder het oog heeft, niet lang leven zal. In de duiding van de tekenen op het lichaam lopen de meningen der mensen zeer uiteen. Vandaar dat de overleden oom van den schijndode den neef naar zijn wijzere tante verwijst om uit te maken of de tekenen het al dan niet rechtvaar-

digen, dat hij nu reeds in het dodenrijk komt. De tante vindt het veiliger dat de Opperheer zelf uitmaakt hoe het hiermee staat.

2). In nog twee andere verhalen komt een buffel voor, waarmee de dodenziel in het hiernamaals in aanraking komt. In het ene wordt de ziel bang voor een witte buffel die hij op zijn wandeling tegenkomt. Hij gaat voor het dier op de vlucht, en komt zo weer bij zijn lijk terug, dat nu herleeft. — In het tweede verhaal wordt verteld, dat de ziel bij een buffel komt; de ziel legt dan een knoop in het topeinde van een pasa-rietstengel, en biedt dit de buffel aan. Terwijl het dier de bek opent, kruipt de ziel erin en komt er door de aars weer uit, waarna hij de wandeling naar de dodenstad voortzet.

Opmerkelijk is, dat bij de West-toradjas de buffel in geen enkel verhaal over het Hiernamaals voorkomt. Wanneer we mogen aannemen, dat de buffel samen met de immigranten in het land zijn gekomen, die de vorstenhuizen hebben gesticht, dan zou de verklaring van dit verschil hierin kunnen liggen, dat de Oost-toradjas in veel nauwer contact met bedoelde immigranten zijn gekomen, dan de West-toradjas.

3). Deze steen is de Watoe ngkoenganga „gapende steen". Eigenlijk zijn dit twee stenen, waarvan elk zich aan een kant van de weg bevindt: de stenen botsen telkens tegen elkaar aan, om zich daarna weer van elkaar te verwijderen om een ogenblik later weer tegen elkaar te slaan; iemand die tussen de stenen door moet gaan, loopt dus grote kans erdoor verpletterd te worden. Men beweert, dat dit alleen aan de ziel van iemand die werkelijk gestorven is, gelukt; de ziel ven iemand die slechts schijndood is, vermag er niet te passeren. De „gapende steen" bevindt zich niet alleen in het dodenrijk. Ook in andere verhalen komt hij voor, bijv. in die waarin iemand door een ander, meestal een menseneter (weerwolf) of tovenaar, wordt vervolgd. Op zijn smeekbede, laat de steen de vervolgde ongehinderd voorbijgaan, maar den vervolger verplettert hij, als deze de vervolging voortzet.

Bij de Christen geworden Toradjas heeft de „gapende steen" het karakter gekregen van de steen des oordeels. Een dorpshoofd vertelde mij eens, dat hij in de droom een bezoek had gebracht aan het land der afgestorvenen. Op zijn weg naar de zielenstad kwam hij bij de gapende steen, waarvan de beide delen telkens

tegen elkaar sloegen. De man durfde niet tussen de stenen doorgaan uit vrees verpletterd te zullen worden. Terwijl hij aarzelend bleef staan, kwam een man tot hem, die tot hem zeide: „Als ge geen zonde meer hebt, kunt ge ongehinderd tussen de stenen doorgaan". De dromer bekende, dat hem nog zonden aankleefden. „Ga dan naar de aarde terug, raadde de ander, en vier er ijverig het Heilig Avondmaal. Als ge daarna weer hier komt, zult ge zonder vrees tussen de stenen kunnen doorgaan; ze zullen u geen kwaad doen".

4). De gele bamboe wordt veel gebruikt bij godsdienstige plechtigheden. Aan een stengel van deze bamboesoort worden de foeja lapjes gebonden, die aan de goden worden geofferd. Offertafels, de katafalk voor de beenderen-poppen bij het dodenfeest, de hut voor de initiatie van meisjes, werktuigen door de priesteressen gebruikt, worden bij voorkeur van gele bamboe gemaakt. Door zijn lichte kleur draagt deze bamboe het karakter van hemelbamboe, zoals witte hoenders en witte buffels aan de onzichtbare machten in de hemel zijn gewijd.

Bij de rustbank van gele bamboe komen vele wegen samen. Dit zijn de paden, die de priesteressen volgen bij haar pogingen om zieken te genezen. Nu eens moeten zij hiertoe de woerakegeesten gaan opzoeken om hun hulp in te roepen; dan weer zijn het de anitoe-geesten, die erbij te pas komen; of de priesteres begeeft zich als smekelinge tot de kwaadaardige Soboego-geesten om hun te vragen de levenskracht van de zieke, die ze gevangen houden, terug te geven. Op haar lange tochten naar de verblijfplaatsen van die geesten, waarvan ze in haar litanieën verslag doen, zetten ze zich op banken als de hier genoemde neer om even uit te rusten.

5). Kralen gelden voor de Toradjas als magisch krachtige voorwerpen. De priesteressen dragen vele strengen kralen om de hals, of ze rijgen deze aan elkaar als een soort mantille. Haar werk bestaat hierin, dat ze de levenskracht van zieken vermeerderen, versterken, maar daartoe moeten ze zelf goed van levenskracht voorzien zijn; die levenskracht zoeken ze in kralen. Wanneer de levensgeest op kleine kinderen wordt bevestigd, geschiedt dit door een klein strengetje kralen aan het hoofdhaar op de kruin vast te kleven. Om te demonstreren, dat het in de woning van

den Schepper vol leven en levenskracht is, vertelt men, dat er veel voorwerpen van kralen zijn. In sommige verhalen vinden we vermeld, dat het hoofdhaar van den Schepper uit strengetjes kralen bestaat.

6). Algemeen verspreid is de mening, dat de levensduur van elk mens in een groot huis bij den Schepper is opgehangen. Nu hangt het er maar van af, of het koord, waaraan de levensduur hangt, stevig vastgemaakt is, of niet, want als het koord losraakt, gaat de mens kwakkelen, en als de levensduur valt, sterft de mens. In sommige verhalen wordt het verschil in levensduur van de mensen gezocht in het materiaal, waaraan de levensduur hangt. Het levenslot van sommigen hangt aan een katoenen draad; van een ander aan een koord van soekabast (Gnetum gnemon), of van molowagoe-schors (Hibiscus taliaceus); het eerste is veel duurzamer dan het tweede. Van iemand die heel oud wordt, heet de levensduur aan een koperdraad te hangen.

Hoe deze levensduur er uitziet weet men niet te zeggen. Enkelen denken daarbij aan een *rare*, dit is een in bladeren gewikkeld pakje, dat de priesteressen bij bepaalde plechtigheden gebruiken: het zijn bladeren van verschillende levenskrachtige planten, die zich in het pakje bevinden, dat de priesters als een soort „toverstaf" gebruikt.

Het is in de verhalen niet altijd de Schepper, i Manta'a taoe of Poee mPalaboeroe, die over de opgehangen levensduur van de mensen gaat. Soms heeft hij de zorg ervoor opgedragen aan een god, die de naam draagt van Ngkai mantande songka „Grootvader (heer), die de bevelen ontvangt". Op last van den Hemelheer namelijk maakt hij het koord waaraan de levensduur van een mens hangt, los, of haalt dit nog wat steviger aan.

7). Zoals bekend is zijn weerwolven mensen, van wie men gelooft, dat zij hun „innerlijk" in de gedaante van een dier er op uit laten gaan om de lever (dit is de levenskracht) van hun medemens te verslinden. In ons verhaal wordt het voorgesteld, dat ook het levenslot van weerwolf-mensen dat van hun medemensen belaagt. Op aarde lukt het de weerwolf-mens soms niet zijn boos opzet te volvoeren, doordat er iets tussenbeide komt, zodat de weerwolf in zijn werk gestoord wordt. De bedreigde komt er dan met de schrik af, maar sterft niet. Dit zelfde gebeurt ook in het

geestenrijk: de levensduur van weerwolven, hier als levenskracht gedacht, tracht de levenskracht van andere mensen te bereiken om zichzelf hiermee te versterken. Bereikt hij zijn doel niet, dan schrikt de eigenaar van de levenskracht, maar zijn levensduur wordt er niet korter door.

8). Wanneer in de verhalen sprake is van reizen door het luchtruim, wordt vaak gebruik gemaakt van een zonnehoed als voertuig. In een opstel (*De beteekenis van den Zonnehoed bij de Oost-toradjas.* Dit Tijdschrift, dl. 74 (1934, p. 301 e.v.) heb ik vele voorbeelden hiervan gegeven. Ik heb daar trachten aan te tonen, dat de zonnehoed door de Toradjas vereenzelvigd wordt met de maan- of de zonneschijf, die zich als een vaartuig over het hemelruim voortbeweegt. Minder vaak dan de zonnehoed komt het schild als vaartuig in de verhalen voor. In een schild verplaatsen zich in de verhalen de mannen. Men is op deze gedachte gekomen door de gelijkenis van het schild op een vaartuig. Het schild is het attribuut van den man; de zonnehoed is het attribuut van de vrouw.

Principieele beschouwingen over muziekschriften voor den Inheemschen zang

door

Dr. KARL HALUSA.

„You can work it out by Fractions or by simple Rule of Three
But the way of Tweedledum is not the way of Tweedledee".

Rudyard KIPLING, The Jungle Book.

De navolgende studie dankt haar ontstaan aan de mij medio 1939 door den Directeur van Onderwijs en Eeredienst gegeven opdracht een onderzoek in te stellen naar „een uniforme notatie van de Inheemsche zang". Voor de door de Regeering als noodzakelijk gevoelde bevordering van het Inheemsche lied en de Inheemsche muziek door middel van het onderwijs is immers een hiervoor geschikt muziekschrift de eerste vereischte.

Een in verband met het mij opgedragen onderzoek ondernomen studiereis naar Oost-Java en Madoera, waar, aangewakkerd door de pogingen van den Gouverneur van Oost-Java, den heer Ch. O. van der Plas, de kinderzang een nieuwe opleving ondergaat, stelde mij niet slechts in staat een omvangrijk studiemateriaal te verzamelen, maar ook door talrijke bezoeken aan scholen van het Inlandsch Lager Onderwijs — daarvoor is het muziekschrift in de eerste plaats bestemd — een nauwkeurig overzicht van den toestand van het zangonderwijs en de in de praktijk hiermede verbonden paedagogische moeilijkheden te verkrijgen [1]).

Bij nader onderzoek bleek al spoedig, dat van de tot nu toe gebruikte notatie-systemen geen enkel aan de te stellen eischen kan voldoen, zoodat ik genoodzaakt was een nieuw muziekschrift

[1]) Voor nadere bijzonderheden omtrent deze studiereis zie Karl HALUSA, *De musicologische verzameling, Jaarboek Bat. Gen.*, VII (1940), p. 115 vv.

te ontwerpen, dat in principe op het door P. A. Poerwadiningrat opgestelde notatie-systeem berust.

Alvorens echter na te gaan, waarom de bestaande muziekschriften voor het onderhavige doel tekortschieten en een beredeneerde beschrijving van het door mij nader uitgewerkte notatie-systeem te geven, wil ik eerst de algemeene ontwikkeling van het muziekschrift in een kort historisch overzicht schetsen. Hieruit zal blijken, dat vorm en structuur van een muziekschrift steeds bepaald worden door de taak, die het te vervullen heeft.

Hoe uiteenloopend de verschillende muziekschriften in hun opbouw ook mogen zijn, toch is — voor zoover wij de geschiedenis kunnen nagaan — de oorzaak van hun ontstaan steeds dezelfde: de behoefte van beroepsmusici, om over een middel te kunnen beschikken, dat hun herinnering te hulp kan komen.

De eenige taak, die vroege vormen van een muziekschrift te vervullen hebben, is een steun te zijn voor het geheugen. Nauwkeurige en omvangrijke kennis van het repertoire, beheersching van de instrumentale techniek, beide berustend op genoten praktisch onderwijs en op het opgegroeid-zijn in een sfeer van levendige kunstbeoefening, blijven voor en na onmisbaar. De eischen, die heden voor ons onafscheidelijk zijn verbonden met het begrip „muziekschrift", nl. melodie en rhythme door een systeem van teekens aanschouwelijk en ondubbelzinnig weer te geven, zoodat men in staat is op grond van zulk een notatie ook een onbekende wijs te leeren kennen, zingen of spelen, worden niet gesteld.

Dit verklaart zoowel het karakter van „aide-mémoire", dat zulke muziekschriften hebben — met alles, wat redelijkerwijs voor beroepsmusici bekend verondersteld mag worden, wordt geen rekening gehouden — als het feit, dat in een bepaalde cultuur-periode vaak twee of meer muziekschriften naast elkaar bestaan — een of meer voor instrumentale en een voor vocale muziek —, die aan de bijzondere behoeften aangepast zijn.

Muziekschriften voor instrumentale muziek bezitten in den regel geen teekens om de afzonderlijke tonen aan te geven; ze duiden slechts de vingerzettingen aan, die de speler moet doen, om op zijn instrument een bepaalde wijs ten gehoore te kunnen brengen. De rangschikking van de toetsen („Bünde") op snaarinstrumenten, van vingergaten op blaasinstrumenten wordt als bekend verondersteld. Zonder kennis van de speeltech-

niek van het instrument in kwestie is een in zulk een muziekschrift genoteerde wijs niet te lezen en slechts wanneer men een instrument met dezelfde rangschikking van toetsen of vingergaten gebruikt, kunnen de bedoelde klanken worden geproduceerd.

Een duidelijk voorbeeld hiervan leveren de pogingen, die werden aangewend, om tot een transcriptie van het Grieksche instrumentale muziekschrift te komen. Zoolang men in de meening verkeerde, dat dit muziekschrift een zuiver letterschrift was, waarbij door iedere letter een bepaalde toon werd weergegeven, was een juiste interpretatie van de bewaard gebleven fragmenten van Grieksche instrumentale muziek onmogelijk. Pas nadat het Curt Sachs gelukt was overtuigend aan te toonen, dat het Grieksche instrumentale muziekschrift onafscheidelijk met de speeltechniek van de *kithara* was verbonden, werd transcriptie mogelijk [1]). Verdere voorbeelden van zuiver instrumentale muziekschriften zijn de Chineesche notatie voor het *K'in*, waarbij niet slechts de vingerzetting maar ook nauwkeurige speelaanwijzingen gegeven werden [2]), voorts de middeleeuwsche *tabulaturen* voor orgel, luit enz., waarvan eenige tot in de 18e eeuw voortleefden.

Muziekschriften voor vocale muziek zijn steeds ten nauwste met den tekst verbonden en dienen niet voor de notatie van de melodie alleen. De kennis van de melodie wordt bekend verondersteld en door de gebruikte teekens worden geen afzonderlijke tonen of intervallen aangeduid. De teekens geven slechts de verdeeling van de melodie over den tekst weer en schetsen heffingen en dalingen van de melodische lijn. Zij teekenen dus het beeld van den melodischen afloop na zonder echter de melodie in afzonderlijke tonen op te lossen. Rhythmische teekens ontbreken, omdat *arsis* en *thesis* duidelijk genoeg blijken uit de versmaten.

Voorbeelden van vocale muziekschriften zijn o.a. de notaties van het Japansche *Nō*-drama, waarbij de teekens melodische wendingen aanduiden, die in de *Nō*-zangen steeds weer terugkeeren en de vroeg-middeleeuwsche *neumen*, die de heffingen en dalingen van de melodie weergeven, zonder met de interval-afstanden rekening te houden.

---

[1]) Vgl. Curt SACHS, *Die griechische Instrumentalnotenschrift. Zeitschrift für Musikwissenschaft*, 7 (1923), p. 116 vv.

[2]) Zoo wordt b.v. door één teeken uitgedrukt: „Man presse Saite 6 (das ist die Oktavverdoppelung von 1) bei Griffmarke 1 nieder und reisse die Saite, zuerst dem Körper zu, dann vom Körper weg, mit dem rechten Zeigefinger an". (Robert LACHMANN, *Musik des Orients*, Breslau 1929, p. 35).

Pas in een later stadium van de cultureele ontwikkeling, wanneer — en hierop moet met nadruk de aandacht gevestigd worden — de behoefte zich doet gelden melodieën ook buiten den beperkten kring van beroepsmusici en enkele weinige kunstliefhebbers te verspreiden, ondergaat het muziekschrift fundamenteele wijzigingen. Teekens voor instrumentale vingerzettingen, voor heffingen en dalingen van de melodische lijn moeten vervangen worden door teekens, die de absolute toonhoogte aangeven; de lengte der afzonderlijke tonen, het rhythme dus, moet worden vastgelegd [1]).

De ontwikkeling van het Westersche muziekschrift geeft een duidelijk voorbeeld van zulk een verandering. Na een diastematische noteering van de *neumen*, d.w.z. na pogingen, om door hooger of lager plaatsen van de *neumen*-teekens den interval-afstand aan te duiden, worden de *neumen* op lijnen geplaatst, die oorspronkelijk het interval van een seconde aangeven, vermoedelijk in overeenstemming met de diatonisch afgestemde snaren van de *lyra*. Later, toen men ook de tusschenruimte tusschen twee lijnen voor de plaatsing van noten gebruikte, gaven de lijnen het terts-interval aan. Was hierdoor al de relatieve afstand tusschen twee tonen duidelijk uitgedrukt, zoo kwam men ook spoedig door het gebruik van gekleurde lijnen en/of sleutel-teekens tot een vastlegging van de absolute toonhoogte. Overeenkomstig deze ontwikkeling veranderde de vorm van de *neumen* in de teekens van het *koraal-notenschrift*, waardoor een overzichtelijke uitbeelding van de rhythmische elementen mogelijk werd. Voortdurende nuanceering en verfijning leidden dan tot den vorm van het muziekschrift, die heden in de Westersche muziek gebruikelijk is [2]).

Vestigen wij nu na dit algemeene overzicht onze aandacht op de Javaansche muziekschriften.

Gedurende de laatste 60 jaren ontstond op Java een vrij groot aantal muziekschriften, die oorspronkelijk tot taak hadden de tonen

[1]) Vgl. GUIDO VON AREZZO, aan wien de fundamenteele hervorming van het Westersche muziekschrift te danken is, *Epistola Michaeli Monacho de ignoto cantu directa*: „Wir dürfen nicht immer für einen unbekannten Gesang die Stimme eines Menschen oder den Klang eines Instrumentes brauchen, so dass wir wie Blinde nie ohne Führer vorgehen können, sondern wir müssen Verschiedenheiten und Eigentümlichkeiten der einzelnen Töne und aller steigend oder fallend gerichteten Tonbewegungen eindeutig festlegen". *(Sriptores ecclesiastici de musica sacra potissimum*, ed. Gerbert von HORNAU, St. Blasien 1784).

[2]) Vgl. hierover de desbetreffende hoofdstukken in Johannes WOLF, *Handbuch der Notationskunde*, Bd. 1 (Leipzig 1913).

van het kernthema (*baloenganing genḍing*) van een *gamelan*-compositie vast te leggen; later werden eenige van deze muziekschriften ook voor de notatie van zangwijzen gebruikt.

Het is onmogelijk binnen het bestek van deze studie al deze notatie-systemen te bespreken; de meeste zijn trouwens ook slechts variaties van een klein aantal grondvormen, zoodat met een korte beschrijving van deze laatsten kan worden volstaan.

Buiten beschouwing zullen die notatie-systemen blijven, die het Westersche muziekschrift aan de behoeften van de Javaansche muziek trachten aan te passen, onder aanteekening, dat de poging van Linda Bandara - R. M. Djajadipoera, die van een zevenlijnigen, horizontalen balk gebruik maakt, waarbij de zeven *pélog*-tonen o p, de vijf *sléndro*-tonen t u s s c h e n de lijnen geplaatst worden, de meest geslaagde is.

Voor zoover bekend is zijn de oudste Javaansche muziekschriften de door resp. P. A. Adiwinata en P. A. A. Pakoe Alam V ontworpen notatie-systemen, beide voor het eerst door J. Groneman medegedeeld [1]).

In het muziekschrift van P. A. Adiwinata — Groneman noemt voor het ontstaan het jaar 1886 — worden de tonen van de *baloenganing genḍing* door middel van de volledige Javaansche toonnamen in Javaansche characters o n d e r elkaar geschreven. Dit muziekschrift is dus van b o v e n naar b e n e d e n te lezen, iets, dat wij nog in een ander, straks nader te bespreken muziekschrift terugvinden en dat dus misschien op een voorliefde van de Javanen voor een v e r t i c a l e rangschikking in muziekschriften wijst. In een bijzondere kolom, links van die met de toonnamen, worden de slagen van de interpungeerende instrumenten (*gong, keṭoek, kenong* en *kempoel*) genoteerd door den naam van het instrument te zetten naast den toon, waarmee zijn slag moet samenvallen. Rhythmische teekens ontbreken. De voor een bepaalde *genḍing* karakteristieke wijze van trombespeling (*kenḍangan*) wordt in het

---

[1]) J. GRONEMAN, *De gamelan te Jogjakarta* (Amsterdam 1890). Groneman vermeldt als uitvinder van het laatstgenoemde muziekschrift P. A. A. Pakoe Alam IV. SOERJO POETRO (*Muziekschrift voor Java's Toonkunst, Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw*, 4 (1919-20), p. 383) maakt het echter waarschijnlijk, dat P. A. A. Pakoe Alam V de uitvinder van dit muziekschrift is.

opschrift vermeld, dat daarnaast ook nog den naam van *genḍing*, toonsoort en *paṭet* opgeeft.

Het notatie-systeem van P. A. A. Pakoe Alam V gebruikt voor de notatie van de tonen de beginletters van de Javaansche toonnamen, die trapsgewijze in verschillende hoogte genoteerd worden [1] — eigenlijk een tautologie, want de toonhoogte wordt òf door den toonnaam òf door de ligging voldoende duidelijk aangegeven — hierbij de oud-Inheemsche gewoonte volgend de hooge tonen beneden, de lage tonen boven te plaatsen. De *gong*-slagen worden door een cirkel, getrokken om het teeken van den toon, waarmee de *gong*-slag dient samen te vallen, aangegeven; herhaling van denzelfden toon wordt door een Arabisch cijfer onder het toonteeken aangeduid. Verdere teekens ontbreken.

In dit verband moet nog in het kort de aandacht op het Balineesche muziekschrift gevestigd worden, dat vermoedelijk uit den tijd kort na den val van Madjapahit (± 1520) dateert. Dit muziekschrift is in de eerste plaats voor de voordracht van verhalende gedichten (*kidoeng*) bestemd. De afzonderlijke tonen worden door letterteekens aangeduid — hierbij zijn belangrijke locale verschillen te constateeren — en door het gebruik van verschillende sluitteekens worden soms de interpungeerende slagen gefixeerd, terwijl ook in dit notatie-systeem rhythmische teekens ontbreken [2].

De tot nu toe genoemde muziekschriften vertoonen duidelijk alle kenmerken, die wij zooeven als karakteristiek voor vroege vormen van een muziekschrift noemden. Deze muziekschriften hadden, zooals gezegd, uitsluitend tot taak het kernthema, de *cantus-firmus* van een *genḍing* vast te leggen, dat op de bas-instrumenten van de *saron*- en *gendèr*-familie (*demoeng*, *slenṭem*) in lange notenwaarden, zonder rijkere rhythmische schakeering geslagen wordt. En aan dit doel beantwoorden deze muziekschriften,

---

[1] GRONEMAN (l.c.) geeft een reproductie van dit muziekschrift zonder, SOERJO POETRO (l.c.) met lijnen. Het origineel van het handschrift heb ik niet kunnen raadplegen, zoodat ik in het midden moet laten of de toon-syllabes op een fictieven of op een werkelijken balk genoteerd werden.

[2] Voor nadere bijzonderheden omtrent het Balineesche notenschrift zij verwezen naar J. L. A. BRANDES, *Mededeeling over eenige bijzonderheden der metriek, het notenschrift en de geschiedenis van het schrift der Javanen* (*Notulen Bat. Gen.*, 37 (1900), p. XLI vv.) en J. KUNST en C. J. A. KUNST-v. WELY, *De Toonkunst van Bali*, Batavia 1924, p. 47 vv.

die geen rechtstreeksche Westersche invloeden verraden, ten volle. Ze geven beroepsmusici — uitsluitend voor deze zijn ze bestemd — de mogelijkheid zich de volgorde der tonen van een *baloenganing genḍing* in herinnering te roepen. Voor de metrische verdeeling is de opgave van de interpungeerende slagen voldoende en biedt zij een verderen steun voor het geheugen. De verdere uitvoering, het uitwerken van het kernthema tot de rijk uitgebeelde voordracht van de *genḍing* berust op een vaste traditie, waarmede de Javaansche musicus (*nijaga*) tegelijk met de beheersching van de techniek van zijn instrument vertrouwd werd en die deze muziekschriften nooit door een nauwkeurige notatie hebben willen vervangen [1]).

Hier sluit nu de bespreking van de verschillende cijferschriften aan, want ook hun oorspronkelijke taak was uitsluitend de *baloenganing genḍing* vast te leggen.

Er bestaan heden op Java een vrij groot aantal verschillende cijferschriften, waaronder ook — vooral in West-Java — eenige, die de laagste tonen door de hoogste getallen uitdrukken, hierin de reeds bij de bespreking van het Pakoe Alamsche muziekschrift vermelde oud-Inheemsche gewoonte volgend.

In de eerste plaats dient het zoogenaamde „Solosche Kepatihan cijferschrift" besproken te worden, omdat dit notatie-systeem door een door den Directeur van Onderwijs en Eeredienst in het begin van 1938 ingestelde commissie als standaardschrift voor het gebruik op de scholen van het Inlandsch Lager Onderwijs werd aanbevolen [2]).

Dit feit diene ook ter motiveering, dat bezwaren, die tegen het gebruik van een cijferschrift bij het zangonderwijs in het algemeen kunnen worden aangevoerd, aan dit schrift nader gedemonstreerd zullen worden, terwijl andere cijferschrift-systemen slechts dan ter sprake zullen komen, wanneer de te behandelen stof dit vereischt.

Om bij de volgende uiteenzettingen verwarring te voorkomen, zij vooropgesteld, dat – indien niet anders vermeld – van de plaatselijk

---

[1]) Volgens GRONEMAN (l.c. p. 56) bevat echter het muziekschrift van P. A. Adiwinata eenige technische speelaanwijzingen.

[2]) Voor de ontwikkeling van dit muziekschrift vgl. J. S. BRANDTS BUYS, *Het gewone Javaansche cijferschrift* (*Het Solosche-Kepatihan-schrift*), *Djâwâ*, 20 (1940), p. 87 vv, p. 145 vv.

nogal verschillende namen der tonen steeds voor de *sléndro*-tonen de reeks *barang - goeloe - ḍaḍa - lima - nem* en voor de *pélog*-tonen de reeks *bem - goeloe - ḍaḍa - pélog - lima - nem - barang* gebruikt wordt.

Het Solosche Kepatihan cijferschrift geeft (van laag naar hoog) de tonen van de *sléndro*-toonschaal aan met 1 - 2 - 3 - 5 - 6, van de *pélog*-toonschaal met 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 6 - 7.

De weergave van de *sléndro*-tonen door de reeks 1 - 2 - 3 - 5 - 6 is noch wetenschappelijk noch paedagogisch noch om welke reden ook te verdedigen. Door het ontbreken van de „4" wordt geimpliceerd, dat òf een toon ontbreekt òf hier een grooter interval komt te staan. Noch het een noch het ander is het geval. De toon-namen *lima* (= 5) en *nem* (= 6) zijn abstracte naamgevingen zonder concreten inhoud, een „toeval", zooals Ki Hadjar Dewantara het noemt [1]), dat niet tot „vertaling" aanleiding mag geven.

Hoe absurd zulke „vertalingen" zouden zijn blijkt wanneer men de namen van tonen uit andere streken iets nader beziet. In het Cheribonsche hebben de *pélog*-tonen de volgende namen: *bem* (= lage toon) - *sedasa* (= 10) - *sanga* (= 9) - *boengoer* (= paarse toon) - *lima* (= 5) - *nem* (= 6) - *barang* (= uitgangspunt?). Zou men ook hier de becijfering op grond van een „vertaling" willen vaststellen, dan zou men tot de reeks 1 - 10 - 9 - 4 - 5 - 6 - 7 komen, waarbij dan bovendien nog de tweede en derde toon (*sedasa* en *sanga*) in d a l e n d e, de vijfde en zesde toon (*lima* en *nem*) in s t ij g e n d e opeenvolging genoemd worden.

Het zou ook, dunkt mij, een lastige taak zijn het ontbreken van de „4" in een u n i f o r m muziekschrift b.v. in de Soendalanden te motiveeren, waar in de reeks van de *sléndro*-tonen noch van een „5" noch van een „6" sprake is.

Deze curieuze cijferreeks vindt waarschijnlijk haar verklaring in het feit, dat aanvankelijk slechts *pélog*-melodieën in dit cijferschrift genoteerd werden. Toen men het later ook voor *sléndro*-melodieën gebruikte, liet men, misleid door de overeenstemming van de namen der tonen, eenvoudig de „4" in de *sléndro*-cijferreeks weg [2]). Maar de verheffing van een d e n k f o u t tot o r d e n e n d p r i n-

[1]) Ki Hadjar DEWANTARA, *Mempersatoeken notenschrift oentoek systeem serta methode pengadjaran lagoe Djawa, Keboedajaän dan Masjarakat*, 1 (1939), p. 4.

[2]) Vgl. DJAKOEN en WIGNJAROEMEKSA, *Lajang anjoeroepaké pratikelé bab sinaoe naboeh sarta panggawéné gamelan*, Batavia 1913, p. 7 vv.

c i p e — al moge zij in den loop der tijd een zeker burgerrecht verkregen hebben, maar geenszins algemeene geldigheid, want naast dit cijferschrift bestaan er eenige, die de *sléndro*-reeks volkomen logisch met 1 - 2 - 3 - 4 - 5 becijferen — is mijns inziens ontoelaatbaar, zeker in een voor het zangonderwijs op scholen, dus voor zuiver p a e d a g o g i s c h e doeleinden bedoeld muziekschrift.

Deze paedagogische en wetenschappelijke „Schönheitsfehler" daargelaten, voldeed het Solosche Kepatihan cijferschrift in het begin alleszins aan de gestelde eischen, want, zooals reeds eerder vermeld werd, diende het oorspronkelijk zooals de andere muziekschriften voor de notatie van de kernthemata.

Het oudste tot nu toe bekende manuscript, dat van dit cijferschrift gebruik maakt, is de verzameling van *pélog*-melodieën door Warsapradangga in 1906, waarop in 1913 de uitgave van Djakoeb en Wignjaroemeksa volgde [1]), waarin dit muziekschrift voor het eerst op *sléndro*-melodieën wordt toegepast.

Voor de verdere ontwikkeling, vooral voor de meer genuanceerde uitbeelding van de rhythmische elementen, die in de eerste pogingen nogal primitief is, zij naar de genoemde verhandeling van Brandts Buys verwezen. Het is belangwekkend te vernemen, dat juist de musici, die dit muziekschrift verder uitwerkten, een grondig W e s t e r s c h muziek-onderwijs hebben genoten, b.v. als stafmusicus, zoodat dit muziekschrift heden geheel en al op Westersche beginselen berust.

Tegenwoordig wordt dit muziekschrift vooral gepropageerd door „Mardilagoe", een vereeniging van Javaansche muziekliefhebbers, die onder het protectoraat staat van B. K. P. A. Praboewinata, een bij uitstek begaafd kunstenaar. Zeker zullen daarnaast ook andere deskundigen aan deze vereeniging leiding geven, zoodat het m u s i c e e r e n vermoedelijk in hoofdzaak op mondeling onderwijs en praktische voorbeelden zal berusten en de uitgegeven notaties [2]) eerder voor vastlegging van de wijzen dan voor praktische oefeningen en voor onderwijs-doeleinden bestemd zijn.

Hoe het ook zij, hier moet eindelijk de kring van beschouwingen nauwer getrokken worden en moet de vraag gesteld wor-

---

[1]) Zie het in noot 2 op p. 273 genoemde werk der beide auteurs.

[2]) *Lagoe Djawi*, Soerakarta 1935-39.

den: Kunnen dezelfde eischen, waaraan kunstbeoefenende liefhebbers onder leiding van een deskundige voldoen, ook zonder meer aan onderwijzers van het Inlandsch Lager Onderwijs gesteld worden? Kan voorts een muziekschrift, dat in een kring van muziekliefhebbers voldoet, ook zonder meer voor het zangonderwijs op school geschikt geacht worden?

Beide vragen moeten m.i. ontkennend worden beantwoord.

Onderwijzers, die een kweekschool doorloopen hebben, hebben wel een zeer summier Westersch muziek-onderwijs genoten; onderwijzers, die slechts een opleidings-cursus gevolgd hebben, missen zelfs dit weinige. Een eenigszins dieper gaande vertrouwdheid met de Inheemsche muziek-beoefening kan evenmin — vooral buiten de Vorstenlandsche cultuur-centra — zonder meer vooronderstelt worden.

En toch moet deze tegenwoordige generatie van onderwijzers in een intensiever zangonderwijs worden ingeschakeld, want, zou men deze taak aan een latere generatie van onderwijzers willen overlaten en bij hun opleiding met een behoorlijk muziek-onderwijs rekening houden, dan zou het gevaar niet vermeden kunnen worden, dat in den tusschentijd vele waardevolle uitingen van de muzikale volkskunst onherroepelijk verloren zullen gaan.

De beoefening van de muzikale volkscultuur moet thans door middel van het onderwijs aangewakkerd, bevorderd en in breede kringen verspreid worden. Onmisbaar hiervoor is een muziekschrift, dat melodie en rhythme eenvoudig, aanschouwelijk en ondubbelzinnig weergeeft en bovendien — gezien het niet te loochenen feit, dat de Inheemsche muziek thans een periode van verstarring doormaakt, waarin de levende traditie steeds sneller aan het verdwijnen is — fijne rhythmische en melodische nuanceeringen kan uitdrukken.

De ontwikkeling van de Javaansche muziekschriften staat thans dus voor dezelfde problemen, die ongeveer 900 jaar geleden in het Westen tot een fundamenteele wijziging van het muziekschrift geleid hebben.

Wij willen vooreerst de vraag nader onder het oog zien, of niet het Solosche Kepatihan cijferschrift intusschen deze evolutie reeds heeft ondergaan en aan de nieuwe eischen kan voldoen.

In dit verband moeten wij ons in de eerste plaats afvragen, of een cijferschrift „überhaupt" voor de Inheemsche muziek geschikt is.

Het cijferschrift is een zuiver Westersche uitvinding en dankt zijn ontstaan niet aan de behoefte aan een eenvoudig, maar aan een vereenvoudigd muziekschrift, voorts aan de rationalistische denkwijze der 18e eeuw.

Zoolang het gebruik van de verschillende toonsoorten in de Westersche muziek beperkt was, dacht niemand eraan het „gewone" notenschrift door een cijferschrift te vervangen. Pas toen met de invoering van de getempereerde stemming onbeperkte modulatie en daarmede in de praktijk het gebruik van alle denkbare toonsoorten mogelijk werd, ontstond het cijferschrift.

Het beteekende voor de zangmuziek inderdaad een vereenvoudiging: heeft men eenmaal de volgorde der tonen b.v. van de majeur-toonschaal in het gehoor, dan kan men ze uiteraard op iederen willekeurigen toon intoneeren. Hieruit valt af te leiden, dat men ook slechts de teekens voor één toonsoort heeft te leeren en toch — omdat de cijfers niet met de absolute toonhoogte rekening houden — een wijs in alle 12 (de enharmonische parallellen niet medegerekend) majeur-toonsoorten kan zingen, wanneer de overeenkomstige grondtoon aangegeven wordt. Zoo beteekent het cijferschrift inderdaad een vereenvoudiging bij een toonstelsel dat van transpositie-schalen gebruik maakt.

Voorts zag men in het cijferschrift een welkom hulpmiddel, om in de tonale beteekenis van de afzonderlijke tonen te kunnen denken. De cijfers immers duiden eerder de verhouding aan van een toon tot den grondtoon (*tonica*) dan zijn plaats in de toonschaal, een feit, dat bij alle oefeningen, die bevordering van zekerheid bij de intonatie van intervallen ten doel hebben, duidelijk wordt.

Het eerste ontwerp van een cijferschrift gaat op Jean Jacques Rousseau terug, die het in 1742 in zijn nota *Projet concernant de Nouveaux Signes pour La Musique* bij de Académie Française indiende. Op de verdere ontwikkeling van het cijferschrift in de Westersche muziek, op het „pro" en „contra", dat in zijn geschiedenis steeds weer naar voren is gekomen, kan hier niet nader worden ingegaan; verwezen zij naar de desbetreffende litteratuur [1]). Terloops zij slechts opgemerkt, dat in den

[1]) Vgl. de samenvattende, van rijke litteratuur-opgaven voorziene overzichten van Walter KÜHN, *Geschichte der Musikerziehung* en Kaspar

tegenwoordigen tijd alle op moderne paedagogische beginselen steunende paedagogen, vooral ook voor de jeugdbeweging, afwijzend staan tegenover het cijferschrift.

Wanneer wij op grond van de twee zooeven naar voren gebrachte argumenten, die tot het ontstaan van het cijferschrift hebben geleid, nagaan in hoeverre cijferschrift voor de Inheemsche muziek geschikt is, dan moeten wij al spoedig tot de conclusie komen, dat geen van beide argumenten eenige geldigheid bezit voor de Inheemsche muziek. En dat een cijfer op zich zelf „eenvoudiger" is dan een ander teeken heb ik nog nooit hooren beweren, zoodat dit punt, al is het voor de aanschouwelijkheid van een muziekschrift van principieel belang, verder buiten beschouwing kan blijven.

De Inheemsche muziek kent geen transpositie-toonschalen zooals de Westersche muziek, zoodat van een „vereenvoudiging" geen sprake kan zijn. Gezien de overwegend modale opbouw van het Inheemsche toonstelsel levert echter het gebruik van een cijferschrift de grootste moeilijkheden op.

Transpositie-schalen zijn toonschalen, die dezelfde opeenvolging van intervallen hebben — dus niet in structuur van elkaar verschillen — maar op een anderen toon geintoneerd worden.

C-majeur b.v. heeft den volgenden opbouw:

c d e f g a b c'
1 1 ½ 1 1 1 ½

Alle toonschalen, die op een willekeurigen toon beginnen, maar dezelfde opeenvolging van intervallen hebben, zijn transpositie-schalen van C-majeur. Modale toonschalen echter beginnen op een toon van de grondtoonsoort, die niet de *tonica* is, verschillen dus van de oorspronkelijke toonschaal en verder onderling door de opeenvolging van de intervallen.

De D-modus van C-majeur begint dus op „d" en heeft de volgende opbouw:

d e f g a b c d'
1 ½ 1 1 1 ½ 1

Waarin uit zich nu het structuur-verschil tusschen het Westersche en het Inheemsche toonstelsel bij de toepassing van een cijferschrift?

ROESELING, *Die Musikerziehung in der Volksschule* (*Handbuch der Musikerziehung*, ed. Ernst BÜCKEN, Potsdam 1931).

Een cijfer, op een Westersche toonschaal toegepast, beteekent niet een toon van een bepaalde toonhoogte, maar een bepaalde verhouding tot de *tonica*.

Een „3" duidt dus slechts aan, dat deze toon in terts-verhouding tot de *tonica* staat. Deze toon kan echter een „e", „eis", „fis", iedere toon van de twaalf chromatische tonen zijn naar gelang de wijs in C-, Cis-, D-, enz. majeur staat.

Een cijfer, op een Inheemsche toonschaal toegepast, beteekent daarentegen steeds een toon van een bepaalde toonhoogte; omtrent zijn verhouding tot den grondtoon wordt niets aangegeven.

Een „3" beteekent dus steeds den toon *ḍaḍa*; de ligging, die door de modus bepaald wordt, is niet te herkennen.

Hieruit vloeien bij de toepassing van het Solosche Kepatihan cijferschrift in de praktijk moeilijkheden voort, die aan het Javaansche *paṭet*-stelsel nader gedemonstreerd zullen worden.

Het ingewikkelde karakter van het *paṭet*-begrip wordt weliswaar niet volledig, maar voor het onderhavige doel toch voldoende omschreven door vast te stellen, dat in iedere *paṭet* een andere toon de *dasar* is, d.w.z. „de toon, waarop de *laras* steunt" [1]), die de functie van een melodischen grondtoon heeft te vervullen.

De Javaansche muziek kent in elk der beide toongeslachten drie verschillende *paṭet*, t.w. in *slendro*: *paṭet nem* (*dasar* = *goeloe*), *paṭet sanga* (*dasar* = *lima*) en *paṭet manjoera* (*dasar* = *nem*); in *pélog*: *paṭet lima* (*dasar* = *goeloe*), *paṭet nem* (*dasar* = *nem*) en *paṭet barang* (*dasar* = *ḍaḍa*).

Al heeft de *dasar* geenszins de volle tonale beteekenis van de *tonica* der Westersche muziek, toch vormt hij het melodische centrum en wanneer hij in een muziekschrift wordt verwaarloosd moet dit in de praktijk, vooral dan, wanneer men op grond van een notatie een onbekende wijs moet leeren kennen, tot ernstige moeilijkheden leiden.

Nog duidelijker treden de nadeelen van een muziekschrift, dat met het melodische centrum geen rekening houdt, naar voren bij de notatie van de Balineesche en Soendaneesche muziek met haar rijk ontwikkeld stelsel van modale toonsoorten.

---

[1]) Ki Hadjar DEWANTARA, *Sari Swara*. Batavia 1930, p. 7 vv.

Een fijngevoelig kunstenaar als Ki Hadjar Dewantara voelde deze moeilijkheden ook aan en kwam hierdoor tot het ontwerp van een ander cijferschrift [1]).

Het cijferschrift van Dewantara geeft de *sléndro*-tonen weer door de cijferreeks 1 - 2 - 3 - 4 - 5. Met het *pathet*-stelsel houdt dit schrift daardoor rekening, dat het cijfer „1" steeds aan de *dasar* van de *pathet* wordt gegeven.

De notatie van *pathet nem* is dus: *goeloe* = 1, *dadha* = 2, enz.; van *pathet sanga*: *lima* = 1, *nem* = 2, enz.; van *pathet manjoera*: *nem* = 1, *barang* = 2, enz.

Deze heldere weergave van het *pathet*-stelsel levert in *sléndro* met zijn aequigrade intervallen geen moeilijkheden op. Ingewikkelder zou echter de toepassing van dit cijferschrift op het *pathet*-stelsel van *pélog* en de modale toonsoorten van de Soendaneesche en Balineesche muziek zijn, omdat hier door één en dezelfde cijferopeenvolging intervallen van verschillende grootte aangeduid zouden worden.

Het feit, dat het cijferschrift van Dewantara het eenige is, dat met het *pathet*-stelsel, een belangrijk onderdeel van de Javaansche muziek, rekening houdt, maakt het tot het beste en het eenige paedagogisch verdedigbare van alle op Java gebruikte cijferschriftsystemen.

Desniettegenstaande heeft het systeem van Dewantara met alle andere cijferschriften eenige nadeelen gemeen, die nu eenmaal aan een cijferschrift onafscheidelijk verbonden zijn, nl. gebrek aan aanschouwelijkheid, en voorts moeilijkheden in de weergave van het r h y t h m e en van t o n a l e en m e l o d i s c h e nuanceeringen.

De weergave van het r h y t h m e bij elk cijferschrift berust op principes, die zonder geweld slechts op de Westersche muziek toegepast kunnen worden, omdat de structuur van de maat in de Westersche muziek anders is dan in de Oostersche.

In tegenstelling tot de maat in de Westersche muziek heeft die in de Inheemsche een zuiver a d d i t i e f karakter. De verdeeling van de metrische waarden b i n n e n een maat is veel vrijer en minder aan de regelmatige wisseling van zware en lichte maat-deelen gebonden, dan in de Westersche muziek. Voorts is het doorbreken van de „quadratuur" in de Inheemsche muziek geen zeldzaam verschijnsel en het gebeurt vaak, dat een reeks

[1]) L. c. p. 7 vv.

van 4/4 maten door een 5/4 maat doorbroken wordt of twee 4/4 maten (4 + 4) opgelost worden in 3 + 3 + 2.

Houdt men nu aan het bij alle cijferschriften toegepaste gebruik van de maatverdeeling volgens Westersche beginselen vast, dan loopt men gevaar, dat het eigenaardig karakter van het Inheemsche rhythme verwaarloosd en de rhythmisch vaak zoo rijk genuanceerde melodieën in een reeks van banale 4/4 maten samengedrongen worden.

Dat deze vrees niet slechts denkbeeldig is, laat het volgende voorbeeld zien:

In de eerste dagen van Augustus 1939 was ik in Toeban en hoorde liederen zingen door kinderen uit de eerste klasse, die pas enkele dagen op school waren, zoodat verondersteld mocht worden, dat ze nog geen liederen op school geleerd hadden. Van de gehoorde liederen legde ik o. a. ook het liedje *Tjoemplo mbang seroenèn* op de plaat vast. De bekoorlijkheid van dit liedje berust op het doorbreken van een reeks van vierdeelige maten door een vijfdeelige maat.

Mijn opname-toestel had op dat oogenblik echter een klein defect, zoodat de technische kwaliteit van de opnamen niet bijzonder goed was. Toen ik 2½ maand later kans zag nog eens naar Toeban te gaan, liet ik dezelfde kinderen roepen en herhaalde de opnamen. En nu kwam de nivelleerende invloed van een op Westersche beginselen berustend zangonderwijs reeds tot uiting: in hetzelfde liedje was de vijfdeelige maat verdwenen door twee achtste noten tot twee zestiende te verkorten, zoodat er in plaats van een 5/8 maat een 4/8 maat gezongen werd, waardoor de rhythmische bekoorlijkheid van dit wijsje grondig bedorven werd [1]).

Ook bij de weergave van eenigszins ingewikkelde r h y t h m i s c h e verhoudingen, die in de Inheemsche muziek niet zeldzaam zijn, schieten de cijferschriften tekort. Weliswaar kan door een verder uitwerken van de beginselen, waarop de uitbeelding van het rhythme in de cijferschriften berust, ook een gecompliceerd rhythme weergegeven worden, maar op de vraag of zulk een weergave aanschouwelijk te noemen en zonder een ingewikkeld denkproces te realiseeren is — waarbij niet over het hoofd gezien mag worden, dat een muziekschrift voor onderwijs-doeleinden in de eerste plaats voor onderwijzers bestemd is, die nauwelijks een muzikale opleiding genoten hebben — moge het volgende voorbeeld [2]),

[1]) Beide varianten werden phonographisch vastgelegd (H 221/c en H 322/b). [2]) Overgenomen uit de genoemde studie van J. S. BRANDTS BUYS (l.c. p. 106).

een fragment (zangpartij) uit de *gending „Eling-éling"*, genoteerd in het Kapatihan cijferschrift, antwoord geven:

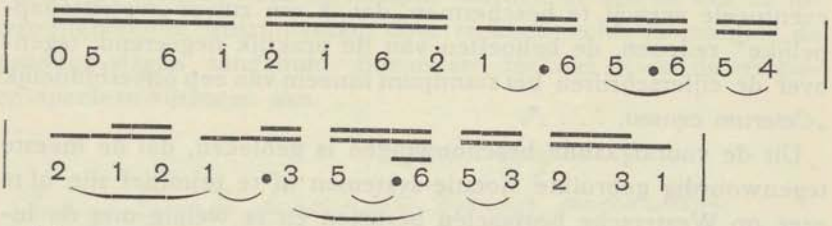

Bij zangwijzen, en ook in de partijen van *rebab* en *soeling*, worden vaak eenige tonen lager geintoneerd of worden tusschentonen gebruikt, waarvan eenige, zooals de ontwikkeling van het *sléndro*- en *pélog*-stelsel in de Soendalanden laat zien, geleidelijk een vaste plaats in de toonschalen gaan innemen. Het is absoluut noodzakelijk in een muziekschrift met de notatie van zulke tusschentonen rekening te houden. Ook hiervoor biedt een cijferschrift geen mogelijkheid voor een bevredigende praktische oplossing.

R.M. Koesoemadinata geeft in het door hem ontworpen cijferschrift de tusschentonen aan door òf het cijfer in kwestie door te halen òf een + boven naast de tooncijfers te plaatsen [1]). Nu echter de cijfers al van puntjes en streepjes voorzien worden ter aanduiding van de octaafligging en de rhythmische waarde, wint het geheel van zulk een notatie door bijvoeging van ook nog deze teekens niet aan overzichtelijkheid.

Verdere moeilijkheden bereidt de notatie van de *tembang*, die rhythmisch zeer vrij [2]) en soms met een zwevende intonatie voorgedragen worden. Zulk een notatie laat zich niet in een metrisch beperkt systeem samendringen en toch blijft een notatie ervan in een voor het zangonderwijs bestemd muziekschrift noodzakelijk. Ook hiervoor bieden de cijferschriften geen geschikt hulpmiddel.

Ik heb bij de uiteenzetting van de cijferschriften daarom zoo lang stilgestaan, omdat per slot van rekening uit de kritische beschouwingen als positieve resultaten de eischen aan den dag komen,

[1]) R. M. KOESOEMADINATA, *Diadjar mamaos*, Batavia 1929-30.

[2]) Ofschoon mij geen overeenkomstige Javaansche uitdrukkingen bekend zijn, doet deze vrije rhythmische verdeeling denken aan de verdeeling van de maat in de Voor-Indische muziektheorie, in *tāla* (de eenvoudige samenslag) en *aghata* (de rest, die daarop volgt). Vgl. Guido ADLER, *Der Stil in der Musik*, Leipzig 1929, p. 80 vv.

die aan een voor onderwijs-doeleinden geschikt muziekschrift gesteld moeten worden; voorts om mij al bij voorbaat tegen het eventueele verwijt te beschermen, dat ik om zuiver „wetenschappelijke" redenen, de behoeften van de praktijk negeerend, tegenover de cijferschriften het standpunt inneem van een onverbiddelijk *„Ceterum censeo. . . . .".*

Uit de voorafgaande beschouwingen is gebleken, dat de meeste tegenwoordig gebruikte notatie-systemen òf te primitief zijn òf te zeer op Westersche beginselen berusten en te weinig met de Inheemsche muziekopvatting rekening houden. Wanneer men zich nu voor de taak gesteld ziet een algemeen aanvaardbaar muziekschrift voor den Inheemschen zang te ontwerpen, dat in de eerste plaats voor het gebruik op de scholen van het Inlandsch Lager Onderwijs bestemd zal zijn, dan dient men zich er allereerst terdege rekenschap van te geven of er onder de bestaande muziekschriften niet één is, dat op zuiver Inheemsche muziekopvattingen berust en desnoods voor verdere uitbreiding vatbaar is.

Zulk een muziekschrift meen ik in het door P. A. Poerwadiningrat ontworpen, door R. T. Wiragoena verder ontwikkeld notatie-systeem gevonden te hebben.

De eerste beschrijving van dit muziekschrift vinden wij in een in de Jogjasche Kraton in 1889 begonnen handschrift, dat naast beschouwingen over de geschiedenis der Javaansche muziek, beschrijvingen van de Javaansche muziekinstrumenten, gegevens over den bouw en het gebruik van de verschillende orkest-composities een vrij volledige verzameling van de Vorstenlandsche *genḍing* bevat. Een afschrift daarvan werd door Z. H. Hamengkoe Boewana VIII in 1933 aan het Bataviaasch Genootschap ten geschenke aangeboden [1]).

Dit notatie-systeem gebruikt voor *sléndro* zes en voor *pélog* zeven v e r t i c a l e lijnen. Deze balken van zes en zeven worden door dikke dwarslijnen in vakken verdeeld, waardoor de maten omgrensd worden. Overeenkomstig de Javaansche verdeeling van een maat (*wirama woetoeh*) in vier „hartslagen" (*keteg*) worden deze vakken weer door dunne dwarslijnen in kleinere vakjes verdeeld. Op de kruispunten van de verticale en de horizontale lijnen worden de teekens voor de noten geplaatst; de lengte van

[1]) Vgl. Th. PIGEAUD, *Een vorstelijke gift. Jaarboek Bat. Gen. 1933*, p. 234.

de tonen wordt door den onderlingen afstand op de dwarslijnen aangegeven, waarvan ieder de waarde van één *keteg* heeft. Door bijzondere teekens links in margine worden de slagen van de interpungeerende instrumenten, door teekens rechts in margine de *gendang*-slagen aangeduid. Bijzondere teekens geven de tempo- en speelaanwijzingen aan.

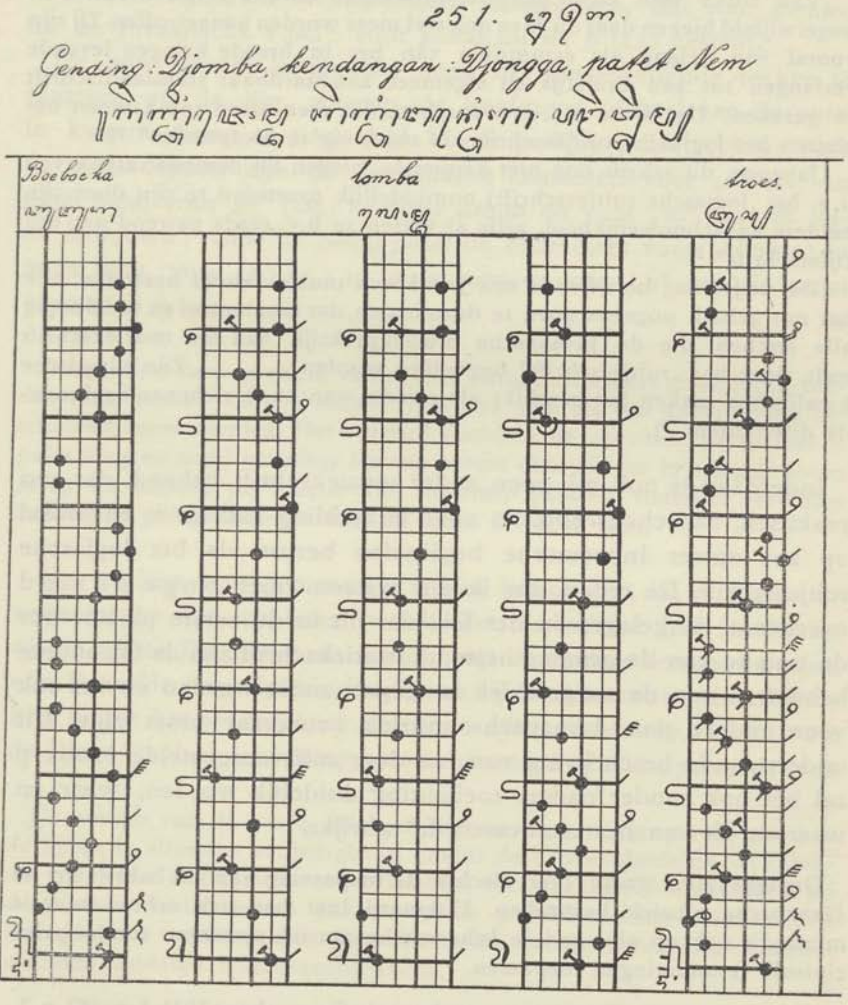

Proeve van het „Jogjasche ruitjesschrift".
Begin van de Gending „Djomba" (laras sléndro, paṭet nem).

Reeds deze globale beschrijving van dit muziekschrift, dat onder den naam „Jogjaasch ruitjesschrift" bekend staat, doet de voordeelen ervan duidelijk naar voren komen en het is niet te verwonderen, dat de invoering van dit muziekschrift als s t a n d a a r d s c h r i f t door deskundigen ten zeerste is aanbevolen.

Eenige beoordeelingen mogen hier volgen:

„Van zulke voor eigen gebruik ontworpen notatiesystemen zullen er ongetwijfeld hier en daar op Java nog wel meer worden aangetroffen. Zij zijn vooral van belang als symptoom van het in breede kringen levende verlangen tot een duidelijk en algemeen aanvaardbaar standaardschrift te geraken. Het ware m i. te wenschen, dat men ertoe zou kunnen besluiten het Jogjasche ruitjesschrift als zoodanig te accepteeren" [1]).

„Javanen, dit schrift nog niet kennende, plegen bij demonstratie ervan (i. e. het Jogjasche ruitjesschrift) onmiddellijk overtuigd te zijn door zijn heldere aanschouwelijkheid, zelfs al waren ze b.v. reeds gewend aan een cijferschrift" [2]).

„De prijsvraag betreffende een Javaansch muziekschrift heeft o.a. ook het nut gehad, nogeens goed te doen inzien, dat momenteel en voorloopig alle eischen, die de Javaansche muziekpraktijk aan een muziekschrift stelt, door het „ruitjesschrift" bevredigd worden . . . . . Zijn plastische kwaliteiten maken het geschikt als middel van onderricht aan beginnende dilettanten" [3]).

Inderdaad is ook mij geen ander muziekschrift bekend, dat zoo praktisch, aanschouwelijk en voor uitbreiding vatbaar is en vooral op zoo zuiver Inheemsche beginselen berust als het Jogjasche ruitjesschrift. De reden, dat ik dit systeem niet o n g e w ij z i g d overneem, is gelegen in het feit, dat dit in de eerste plaats voor de notatie van de *gending* bestemd muziekschrift aan de bijzondere behoeften van de zangmuziek aangepast moet worden en het ook voor andere dan Javaansche muziek bruikbaar moet zijn. Uit onderstaande beschrijving van het door mij voorgestelde ontwerp zal het ook zonder nadere toelichting duidelijk worden, waar en waarom dit van het „ruitjesschrift" afwijkt.

Gemakshalve wordt hier slechts de toepassing van dit schrift op de Javaansche muziek besproken. Uiteraard laat het zich echter mutatis mutandis ook op alle andere Inheemsche muziek-systemen zonder principieele veranderingen toepassen.

---

[1]) J. KUNST, *De Toonkunst van Java*, 's-Gravenhage 1934, I, p. 282, n. 1.

[2]) J. S. BRANDTS BUYS, *Uitslag van de prijsvraag inzake een Javaansch muziekschrift. Djåwå*, 4 (1924), p. 14. [3]) L.c. p. 16.

Het door mij in aansluiting op het notatie-systeem van P. A. Poerwadiningrat ontworpen muziekschrift gebruikt èn voor *sléndro* èn voor *pélog* zes verticale lijnen. Het wordt van boven naar beneden gelezen en men begint de notatie op den linker balk bovenaan.

De toonsoort wordt aan het begin van ieder muziekstuk door een bijzonder sleutel-teeken aangegeven, dat voor *sléndro* uit de Javaansche *s* (ꦱ), voor *pélog* uit de *p* (ꦥ) bestaat.

De *paṭet* wordt aangeduid door het desbetreffende teeken te plaatsen op de lijn, waarop de hoofdtoon (*dasar*) van de *paṭet* in kwestie komt te staan (vgl. boven p. 278) [1]). De teekens voor de *sléndro-paṭet* zijn de Javaansche characters voor „6" (ꦭ) in *paṭet nem*, voor „9" (ꦤ) in *paṭet sanga* en voor „m" (ꦩ) in *paṭet manjoera*; voor de *pélog-paṭet* de characters voor „5" (ꦮ) in *paṭet lima*, voor „6" (ꦭ) in *paṭet nem* en voor „b" (ꦧ) in *paṭet barang*.

Pélog paṭet barang eischt echter een eenigszins andere uitbeelding, omdat deze eerder als een andere modus dan als een andere *paṭet* beschouwd moet worden. Het verschil tusschen de „gewone" *pélog* (met de *paṭet lima* en *nem*) en *pélog barang* berust daarop, dat in *pélog* de tonen *pélog* en *barang* de functie van tusschen- (wissel-) tonen te vervullen hebben, in *pélog barang* echter de tonen *pélog* en *bem*.

Het teeken voor een noot is een kruisje (x), dat op de overeenkomstige lijn geplaatst wordt. Zoo beteekent het in *sléndro* op de eerste lijn den toon *barang*, op de tweede den toon *goeloe*, enz. Dezelfde rangschikking heeft ook bij de *pélog*-tonen plaats, maar hier wordt het teeken voor de tonen *pélog* en *barang* tusschen de lijnen geplaatst, in *pélog barang* uiteraard de tonen *pélog* en *bem*.

De notatie van de tonen *pélog* en *barang* (resp. *pélog* en *bem*) tusschen de lijnen is alleszins verdedigbaar, omdat deze tonen duidelijk het karakter van wissel- of tusschentonen hebben, wat ook daaruit blijkt, dat ze op de *gamelan*-instrumenten slechts op de parafrazeerende instrumenten (*paneroesan*) voorkomen, zoodat ook in dit opzicht hun functie als wisseltonen duidelijk onderstreept wordt.

---

[1]) Deze notatie van de *paṭet* dank ik aan een suggestie van Ki Hadjar Dewantara.

De notatie van de toonschalen *sléndro*, *pélog* en *pélog barang* laat de volgende schets zien:

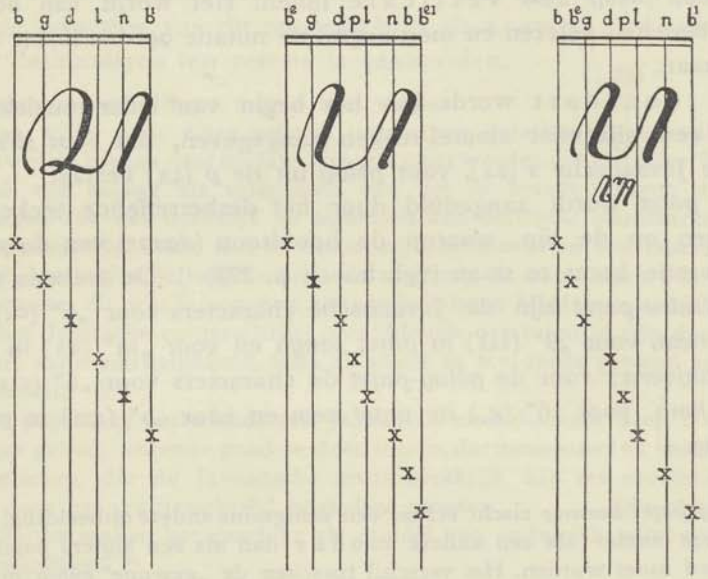

Het gebruik van verticale balken levert in de praktijk groote voordeelen op. Door de omstandigheid, dat de tonen van links naar rechts gerangschikt worden — de Inheemsche toetsen-instrumenten, b.v. *gambang*, *saron*, *gendèr*, worden altijd zóó voor den speler geplaatst, dat de toetsen, die de laagste tonen geven aan zijn linker hand zijn — vervalt a priori de moeilijkheid, die bij ieder ander muziekschrift bestaat, onverschillig of het een schrift met cijfers dan wel een met horizontale balken is, nl. de vraag of de hooge tonen boven of beneden geplaatst moeten worden. De opvattingen hieromtrent verschillen naar gelang van de streek en zijn zoo nauw met het geheele muziekgevoel verbonden, dat een verandering in dit opzicht ernstige bezwaren met zich zou brengen.

Voorts geven de lijnen de toetsen van een *gambang* of *gendèr* weer, de plaatsing van de noten komt overeen met de beweging, die de speler bij het bespelen van het instrument moet uitvoeren, waardoor dit muziekschrift zeer aan aanschouwelijkheid wint, en a a n s c h o u w e l ij k h e i d is wel een van de voornaamste eischen, die aan een muziekschrift gesteld moeten worden.

Is een onderwijzer niet in staat een hem onbekende wijs „van het blad" te z i n g e n, dan kan hij, aangezien immers de lijnen der notenbalken overeenkomen met de staven van een toetseninstrument gemakkelijk de melodie op b.v. een *gambang* vinden. De verhouding van het muziekschrift en een toetseninstrument (als voorbeeld is de *gambang* gekozen, omdat dit instrument praktisch voor iedere school zonder moeite bereikbaar is) geeft de volgende schets weer:

ageng – tengah – alit

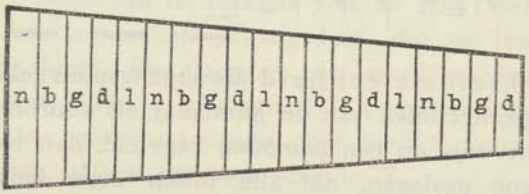

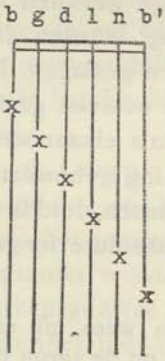

Uit bovenstaande schets valt verder af te leiden, dat het teeken voor een noot (x) de ligging van een toon in het midden-register (*tengah*) aanduidt. Moet de ligging van een toon in het lage register (*ageng*) aangeduid worden, dan wordt het noot-teeken van een pijltje schuin naar beneden voorzien, de ligging van een toon in het hooge register (*alit*) wordt door het noot-teeken, voorzien van een pijltje schuin naar boven aangeduid.

Worden v e r s i e r i n g e n gezongen of de rijk versierde gedeelten van een *tembang* dan wordt het teeken voor de noot (met alle hulpteekens) door het teeken „o" vervangen. Door een ver-

siering of fraze met de teekens „o" te noteeren, wordt aangeduid, dat dit gedeelte melodisch en rhythmisch vrijer uitgevoerd moet worden en daardoor slechts de groote omtrekken aangegeven zijn, waarvan de vrijere artistieke uitvoering aan de muzikaliteit van den zanger wordt overgelaten [1]).

Bij de weergave van het r h y t h m e ben ik van de algemeen gebruikelijke methode afgeweken, nl. van de verdeeling b.v. van een 4/4 maat in 2 halve noten = 2×2 kwarten = 2×2×2 achtsten enz., met de volgende accentueering

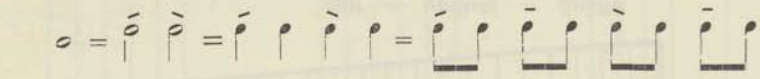

en heb ik de k l e i n s t e e e n h e i d als uitgangspunt gekozen. Hierbij heb ik de speeltechniek van de *gambang* als voorbeeld genomen.

Wordt een wijs op een *gambang* begeleid, dan wordt deze in den regel zoo geslagen, dat alle tonen even lang zijn. Ook het *gambang*-spel berust dus op het principe van de kleinste eenheid. Slechts in weinige gevallen wordt hiervan afgeweken; bij wijze van uitzondering worden in het *gambang*-spel nog kortere metrische eenheden geslagen. In dit geval worden — de *gambang* wordt meestal in octaven geslagen — de twee in octaafverhouding staande tonen n a elkaar aangeslagen. Ook hiermee is in het muziekschrift rekening gehouden. De kleinste eenheid die ik als uitgangspunt heb gekozen, duid ik als „*gambang*-slag" (*toetoekan gambang*) aan. Zijn absolute lengte wordt door het voorgeschreven tempo bepaald.

R.M. Ng. Dr. Poerbatjaraka wees mij erop, dat bij de bespeling van de *gamelan* eerder de slagen op de *saron* de door mij bedoelde eenheid benaderen dan die op de *gambang*, die meestal dubbel zoo snel geslagen wordt. Omdat echter de *gambang* het instrument is, dat voor onderwijsdoeleinden in de eerste plaats in aanmerking komt, en ik vaak bij de voordracht van eenvoudige wijzen de *gambang* op de boven nader omschreven wijze heb hooren bespelen heb ik aan de uitdrukking „*gambang*-slag" vastgehouden, om door de aanwijzing „*saron*-slagen op de *gambang* uit te voeren" geen verwarring te stichten.

[1]) De bedoeling van deze notatie wordt duidelijk, wanneer wij b.v. aan de klein gedrukte passages in piano-werken van Chopin denken, die ook slechts bij benadering de onderlinge rhythmische verhouding van de afzonderlijke tonen aangeven.

Het in dit muziekschrift gebruikte teeken voor een noot (x) heeft de waarde van één *gambang*-slag. Heeft een toon een langere waarde dan één gambang-slag, dan wordt onder het teeken voor een noot een verticaal streepje geplaatst, waardoor de verlenging met één eenheid wordt aangeduid.
x met één verticaal streepje eronder beteekent dus een toon ter lengte van 2 *gambang*-slagen, x met twee verticale streepjes (onder elkaar) eronder een ter lengte van 3 *gambang*-slagen.

Heeft een toon de lengte van een halven *gambang*-slag, dan wordt onder het noot-teeken een = teeken geplaatst.

Op analoge wijze zijn de teekens voor de rust behandeld. Een rust wordt door het teeken 7 aangeduid, dat de lengte van één *gambang*-slag heeft. Een langere rust wordt aangeduid door in dit teeken een cijfer te plaatsen, 37 b.v. beteekent een rust ter lengte van drie *gambang*-slagen. Het teeken voor een rust ter lengte van een halven *gambang*-slag is 7̄.

De maat wordt in dit muziekschrift door dwarslijnen omgrensd. Door een cijfer links in margine te plaatsen wordt aangegeven hoeveel eenheden (*gambang*-slagen) één maat bevat. Bij de transcriptie van wijzen in dit muziekschrift wordt er rekening mede gehouden, dat de toon met het hoofdaccent onmiddellijk onder de maatstreep komt te staan.

Voor aanduidingen van het tempo kan met de uitdrukkingen *seseg* (vlug), *sedeng* (gemiddeld) en *tamban* (langzaam) worden volstaan. Veranderingen van het tempo worden door *neseg* (sneller worden) en *nambang* (langzamer worden) aangeduid.

De tekst wordt lettergreepsgewijze gespeld onder elkaar links in margine genoteerd. Hieronder lijdt uiteraard de duidelijkheid en daarom verdient het aanbeveling den tekst vóór het begin van de wijs geheel te noteeren. Worden meer tonen op één syllabe gezongen, dan wordt onder de syllabe in kwestie een verticale streep geplaatst en door zijn lengte aangeduid, welke tonen erop te zingen zijn.

Om een voorbeeld van dit muziekschrift te geven, vindt men hier het Javaansche kinderliedje *Tjoemplo mbang seroenèn* volledig genoteerd met een transcriptie in Westersch muziekschrift [1]).

---

[1]) Getranscribeerd naar phon. H 221/c. De *sléndro*-tonen geef ik in de transcriptie door c – d – e – g – a weer.

TJOEMPLO mBANG SEROENEN.

Tjoemplo mbang seroenèn, djagoeng bali maké Senèn
Ana lantjoer teka wètan, lantjoeré djaka kawinan
Adang oedoek pendak soré, ngantèné djoeng kla oeng klé
Nang, nong, nang, goeng.

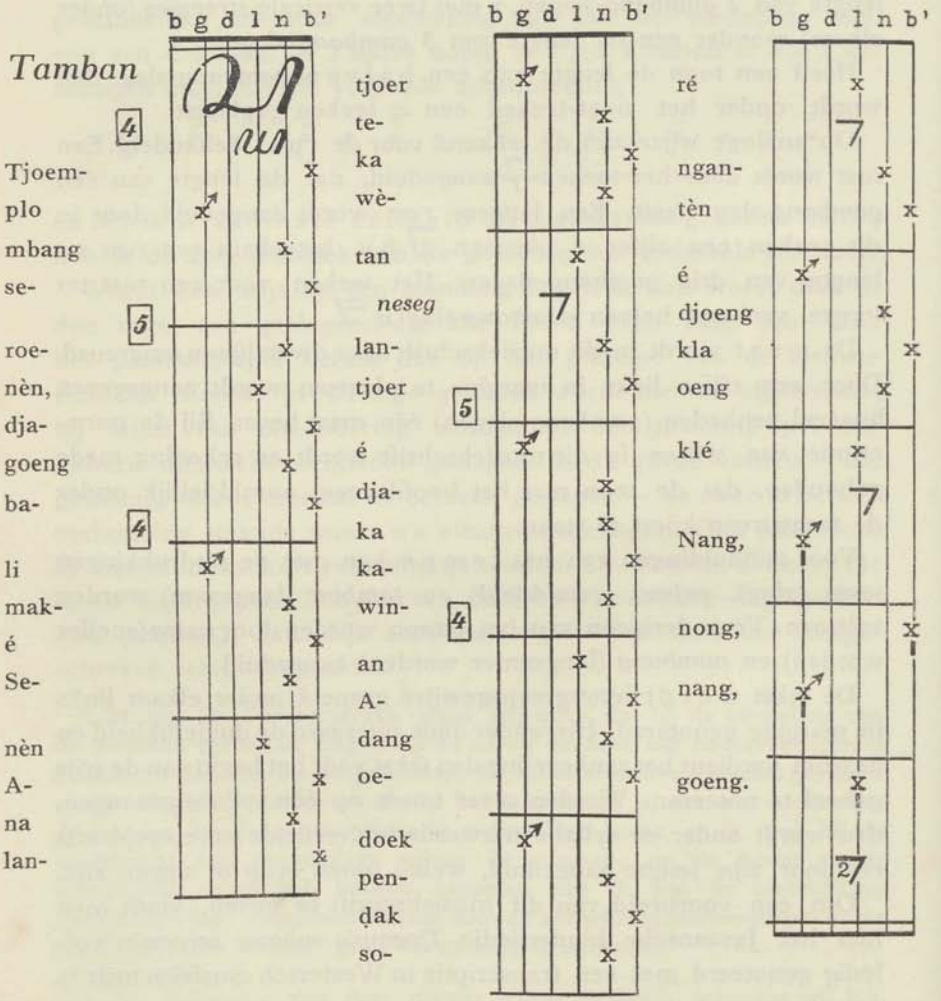

Andante moderato.

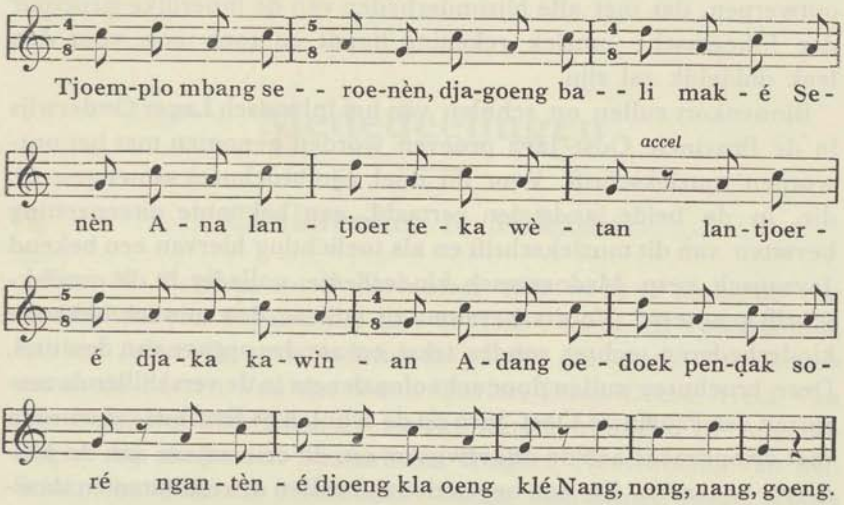

Tot zoover de beschrijving van de afzonderlijke elementen van dit muziekschrift, voor zoover ze voor het zangonderwijs op school in aanmerking komen. Daarmede zijn echter de mogelijkheden van dit systeem niet uitgeput. Zonder moeite laat het zich ook voor de notatie van instrumentale muziek gebruiken — het samenspel van zang en instrumenten of van meerdere instrumenten kan door het gebruik van twee of meer balken naast elkaar genoteerd worden, waarbij de interpungeerende slagen, naar het voorbeeld van het „Jogjasche ruitjesschrift", door bijzondere teekens in margine aangeduid kunnen worden — zonder aan overzichtelijkheid en aanschouwelijkheid te verliezen.

Op deze wijze heeft indertijd Walter Spies in een eenigszins gewijzigd „Jogjaasch ruitjesschrift" heele partituren van gamelan-composities genoteerd.

Daarmede ben ik aan het slot gekomen. Ik heb aan de kritische beschouwingen van de tot nu toe gebruikte muziekschriften, die de positieve aan zulk een schrift te stellen eischen duidelijk maakten, verschillende problemen van muziektheoretischen aard gekoppeld. Zonder theoretisch inzicht is per slot van rekening een weten omtrent de innerlijke wetten van de muziek onmogelijk. Op

grond hiervan hoop ik, dat het mij gelukt is, een muziekschrift te ontwerpen, dat met alle bijzonderheden van de innerlijke structuur der Inheemsche muziek rekening houdt en toch ook voor den leek duidelijk zal zijn.

Binnenkort zullen op scholen van het Inlandsch Lager Onderwijs in de Provincie Oost-Java proeven worden genomen met het ontworpen muziekschrift. Voor dit doel zijn brochures samengesteld, die, in de beide landstalen vertaald, een beknopte uiteenzetting bevatten van dit muziekschrift en als toelichting hiervan een bekend Javaansch, resp. Madoereesch kinderliedje, volledig in dit muziekschrift genoteerd. Voorts bevatten zij telkens drie minder bekende kinderliederen, echter zonder tekst en zonder opgave van den titel. Deze brochures zullen door schoolopzieners in de verschillende ressorten der Provincie Oost-Java op de scholen gedistribueerd worden met de opdracht aan de onderwijzers om de drie wijzen aan de kinderen te leeren. Na een bepaalden tijd zullen de resultaten en daarmede de geschiktheid van het muziekschrift gecontroleerd worden.

Zoo zal de epiloog van deze studie door de praktijk worden gesproken.

Mededeelingen

Conferenties te Makassar.

Van 30 October tot 3 November 1937 werd te Makassar een conferentie van beoefenaars van de Taal-, Land- en Volkenkunde en het Adatrecht van Nederlandsch-Indië gehouden. Deelnemers waren de heeren Van der Veen, Onvlee, Esser, Cense, Held, Van den Berg, Bertling, Chabot; als introducés woonden de vergaderingen bij de heeren Stutterheim, Rutgers, Nooteboom, Van den Brink, Brokken en Noeroeddin Daeng Magassing. Voorts waren op de slotbijeenkomst nog vele gasten uit het Binnenlandsch Bestuur, Rechtelijke macht, Zending en Missie aanwezig.

Als Voorzitter der conferentie trad op Dr. A. A. Cense, die in zijn openingswoord er zijn vreugde over uitsprak, dat aan den oproep tot deze bijeenkomst, waarmee beoogd werd nauwer contact tusschen de vakgenooten in het Oosten van den Archipel tot stand te brengen, door de meesten hunner gehoor was gegeven, hetgeen mede te danken was aan het feit, dat deze conferentie in aansluiting op de bijeenkomsten van den Localen Zendingsraad kon worden gehouden.

Denzelfden avond hield Dr. H. van der Veen een voordracht over den doodenzang der Sa'dan-Toradja's; hij wees eerst op de vereering der voorname overledenen wier zegen van belang is voor de geheele adatgemeenschap en gaf vervolgens, den zang op den voet volgend, daarvan den inhoud met uitleg weer.

1 November 's morgens werd onder leiding van Dr. Cense een excursie gemaakt, waarbij o.a. de oude graven van Goa en de ruines van het Makassaarsche fort Sombaopoe werden bezocht. Na afloop werd een huishoudelijke vergadering gehouden, waarop besloten werd deze conferentie een permanent karakter te geven en zoo mogelijk jaarlijks een bijeenkomst te houden.

Des avonds hield Dr. S. J. Esser een causerie over indrukken

opgedaan op een reis naar Madagascar, welke hij den aanwezigen ten zeerste aanbeval. Vervolgens sprak Mr. C. T. Bertling over „De sociale structuur van Zuid-Celebes in verband met de Stichtingsmythe van Wadjo" [1].

Op 2 November deed Mr. H. Th. Chabot eenige mededeelingen over een reis naar Boeton waarbij voornamelijk de bergkampong Rongi werd behandeld. Daarna hield Dr. G. J. Held een voordracht over „Het verband tusschen Ethnologie en Ethnografie"; hij vestigde de aandacht op de verhouding begripsvorming — waarneming en demonstreerde de wisselwerking tusschen beide aan het werk van A. C. Kruyt en M. Mead.

Deze vergadering werd bijgewoond door den Resident van Celebes en Onderhoorigheden, den heer Ch. H. ter Laag, die in een korte toespraak van zijn belangstelling in deze conferentie getuigde.

Den avond van den 3den November hield Dr. A. A. Cense een voordracht over de verbreiding van den Islam in Zuid-Celebes in de zeventiende eeuw; na een overzicht te hebben gegeven van de onder invloed van Goa tot stand gekomen islamiseering van de voornaamste rijkjes besprak hij vervolgens de organisatie der godsdienstbeambten in den eersten tijd na de islamiseering.

Dr. Van der Veen wees in zijn slotwoord op de vruchtbare gedachtenwisseling, waartoe de verschillende voordrachten aanleiding hadden gegeven; hij dankte het Curatorium der Matthes-Stichting voor zijn medewerking en den Voorzitter van de conferentie voor het voorbereidende werk en de leiding bij de vergaderingen en de excursie; tenslotte sprak hij de hoop uit, dat volgende congressen in gelijke mate tot bevordering der studie van de Taal-, Land- en Volkenkunde en van het Adatrecht van Nederlandsch-Indië, meer in het bijzonder van de „Groote Oost", zouden mogen bijdragen.

Van 20 tot 22 Mei 1939 werd te Makassar de 2de conferentie van beoefenaren van de Taal-, Land- en Volkenkunde en van het Adatrecht van Nederlandsch-Indië gehouden. Deelnemers aan deze conferentie waren de heeren Berg, Van den Berg, Cense, Chabot, Duyvendak, Esser, Kern, Middelkoop, Nooteboom en Van der Veen.

---

[1] Deze voordracht is thans gepubliceerd in de *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 98 (1939), p. 489-495.

Als gasten woonden behalve eenige bestuursleden der Matthesstichting ook belangstellenden uit het Binnenlandsch Bestuur, de Rechtelijke macht, Zending en Missie de vergaderingen bij.

Nadat de Voorzitter Dr. A. A. Cense de aanwezigen welkom had geheeten, en met een enkel woord de vorige conferentie in herinnering gebracht had, opende hij de vergadering.

Dr. E. J. van den Berg hield als eerste een voordracht, getiteld „Een greep uit de Wolio litteratuur". Na een voorloopige indeeling van deze litteratuur te hebben gegeven behandelde hij vervolgens een der grootere historische gedichten de Kabanti Djaoegoegoe of Kantoeroena Mohelana uitvoerig. Daarna besprak Ds. P. Middelkoop „Eenige ethnologische problemen van Midden-Timor", o.a. naamswisseling, vijandschapsmagie en eventueele negerinvloeden.

21 November sprak Prof. Dr. J. Ph. Duyvendak over „Psychologische aspecten van ethnografisch onderzoek"; hij wees in dit verband op verschillende pas verschenen biografieën en autobiografieën, en beval deze aan als hulpmiddel bij het onderzoek te velde. Vervolgens hield Dr. S. J. Esser een voordracht over „Kailische poëzie in het dagelijksch leven". Hij betoogde, dat om te komen tot recht begrip van de poëzie wellicht uitgegaan moet worden van de tegenstelling *lahir-batin*; in dit verband besprak hij de raadsels en daarna de beide soorten poëzie, die hij bij de Kailiërs aangetroffen had.

22 November hield Dr. C. Nooteboom een voordracht over „De dorpsraad van Tondongkoera", waarin hij uitvoerig de samenstelling van dien raad behandelde en tenslotte zijn huidige functioneering besprak. Hierna hield Mr. H. Th. Chabot een inleiding over de „Familiegroep in de Makassaarsche samenleving"; de familieverhoudingen in die groep en eenige daarmee samenhangende resten van voorislamitische religie werden hierbij besproken [1]).

In de daarop aansluitende huishoudelijke vergadering werden eenige besluiten genomen ten aanzien van het in circulatie brengen van vaktijdschriften en had een uitvoerige gedachtenwisseling plaats over de spellingskwestie der indonesische talen.

Des avonds hield Prof. Dr. C. C. Berg een voordracht getiteld:

---

[1]) Vgl. het in dit Tijdschrift te verschijnen artikel van Mr. Chabot over de Makassaarsche samenleving en een erfrechtelijke kwestie.

„De onderlinge relaties van de vormen met praefix *pa* + neusklank en die met het achtervoegsel *-an* in het Javaansch en Maleisch en over het ontstaan van de verbaalsubstantieven met *olehé* en *ngngoné* in verband daarmee [1]). Vervolgens deed Dr. W. Kern „Eenige mededeelingen over het Bandjareesch", waarin hij argumenten aanvoerde voor zijn meening dat het Bandjareesch een Maleisch dialect zou zijn; hij wees voorts op den steeds toenemenden invloed der Bandjareezen op taalkundig en cultureel gebied in vele streken der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en legde tenslotte de vergadering twee korte Uilenspiegelverhalen in het dialect van Hoeloe Soengai voor, welke door hem werden toegelicht.

De Voorzitter dankte tenslotte allen die tot het slagen van de conferentie hadden bijgedragen; het groote nut van contact der vakgenooten was ook thans weer gebleken. Na de hoop te hebben uitgesproken dat alle deelnemers gelegenheid zouden hebben ook in 1940 weer aanwezig te zijn, sloot hij de conferentie.

---

[1]) Voor het in deze voordracht behandelde moge verwezen worden naar het sindsdien verschenen artikel van Prof. Berg in het *Album Philologum* voor Prof. Dr. Th. Baader getiteld *Interferentie in het Nederlandsch en het Javaansch.*

BOEKBESPREKING

E. J. VAN DEN BERG, *De Val van Sora*. Proefschrift Leiden (1936). 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1939. 193 blz. 8°. Prijs: f 3.50.

Toen Schrijver van deze dissertatie in Juli 1936 aan de Rijks Universiteit te Leiden promoveerde, stond er slechts een zeer gering aantal gecyclostyleerde exemplaren van zijn proefschrift ter beschikking. Het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië had toegezegd het te zullen opnemen in zijn uitgaven. Dit is nu gebeurd, en wel als Nr. 2 van de Verhandelingen, waarin dit boekwerk van 193 bladzijden ook het best op zijn plaats is. Ook van de zijde der belangstellenden is een woord van dank aan het Instituut zeker niet misplaatst voor de inlossing van zijn destijds afgelegde belofte. Maar zeker niet minder zijn we deze verschuldigd aan den schrijver, die zich er niet mee tevredenstelde dat hij zelf de summos honores behaalde, maar ook is blijven vasthouden aan zijn voornemen, zijn proefschrift te willen voorleggen aan vakgenooten en belangstellenden. Deze dissertatie zelf was al geschreven onder verre van gemakkelijke omstandigheden; na de promotie moesten op verzoek van het Bestuur van het Instituut de aanteekeningen eenigszins bekort worden. Hoewel Schrijver zich inmiddels een werkkring in Indië verworven had, die ver verwijderd lag van het onderwerp zijner eerste studie, heeft hij zijn arbeid voltooid; dit is een respectabele prestatie, die ook vertrouwen wekt in den aard van het werk zelf.

Het gedicht dat Van den Berg ons toegankelijk maakt in tekst, vertaling en aanteekeningen, dateert van 1754 en moet op Bali vervaardigd zijn. Het is dus posterieur aan Pararaton en Rangga Lawé, historisch van nog minder waarde te achten dan de andere romans van dit soort. Maar zoolang er uit de zoo rijke Javaansche-Balische literatuur nog zoo weinig in druk verschenen is, moet

dit nauwkeurig gedateerde gedicht taalkundig van beteekenis geacht worden. En wel worden er geen nieuwe literaire vormen in gegeven, terwijl er ook niets verrassends op literair gebied in wordt geboden, maar de geheele behandeling van de stof geschiedt toch met zooveel smaak en vaardigheid, dat Van den Berg de kidoeng literair van vrij groote waarde acht.

Krom's *Hindoe-Javaansche Geschiedenis* van 1926 noemt bij de behandeling van den opstand van Sora in 1311 een literair werk met het bestanddeel Sora in den titel, het prozawerk So-Sorântaka. Een Catalogus van de lontargeschriften van den tegenwoordigen Zelfbestuurder van Boelèlèng, opgenomen in *Oudheidkundig Verslag 1921*, had het bestaan van dit geschrift aan den dag gebracht. Berg in zijn dissertatie *De Middeljavaansche Historische Traditie* van 1927 komt er in een noot op p. 75 even op terug, daar er verwarring is tusschen Sorândaka en Sorântaka, en vindt kort daarna gelegenheid het geschrift te verwerven. Hij onderwerpt het aan een onderzoek, dat hij uitwerkt tot het opstel: *Iets over de Historische Kidung Sorândaka*, opgenomen in den *Feestbundel*, uitgegeven door het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bij gelegenheid van zijn 150-jarig bestaan 1778 — 1928 (1929).

Sinds de studie van Berg is er geen noemenswaard nieuw handschriftelijk materiaal aan den dag gekomen; nieuwe gezichtspunten voor de behandeling van dit werk hebben zich ook niet voorgedaan. Deze dissertatie ontleent haar waarde dan ook niet zoozeer aan de stof die behandeld wordt als wel aan de manier waarop dit gebeurt. Van den Berg heeft dit op nauwgezette en overzichtelijke wijze volbracht. Eén voor één drukt hij de verzen af met duidelijke versindeeling [1]), onmiddellijk gevolgd door de variae lectiones (inspringend). Dan volgt de vertaling met (inspringend) de aanteekeningen. Zoo gaat het door van p. 1 tot 179,

[1]) Hij doet dit door gebruik te maken van een schuinstaande streep, zooals men ook meestal doet op de schrijfmachine, om niet misbruik te maken van de komma, die dus beschikbaar blijft voor de interpunctie van de zin. Voor dit laatste schrikt hij helaas nog terug. M.i. is het de consequentie van een uitgave, die interpretatie bedoelt te zijn, dat men gebruik maakt van komma, punt-komma, dubbel punt, vraagteeken, uitroepteeken, aanhalingsteeken en zelfs aandachtstreep.

nauwkeurig, wikkend en wegend. Geven we ons rekenschap van de verrijking onzer kennis omtrent de in het Javaansch geschreven literatuur door de studies van deze eeuw, in het bijzonder de laatste 15 jaar, dan zouden we mogen verwachten (bij voortzetting hiervan op dezelfde wijze) tegen de tweede helft van deze eeuw bij onze vertalingen meer vasten grond onder de voeten te hebben en met meer stelligheid te kunnen vertalen. Nu is het vaak nog meer knap bedacht, met verantwoording van alle theoretische mogelijkheden, dan stellig geweten. Alles nauwkeurig nagegaan en verantwoord te hebben is de verdienste van Van den Berg.

Op eenige plaatsen meen ik den tekst iets anders te moeten interpreteeren dan Van den Berg deed:

I 14 g: *bhaya* niet „wellicht" maar „zeker".

I 22 g: *siniram ing kastūri*, niet „hij" [d.i. Z.M.] was geparfumeerd met muskus", maar de zoo juist genoemde *raboejoet*-bloem, aangezien in deze landen bloemen veelal geparfumeerd worden, gelijk op zoo vele pasars te zien is.

I 24 a: *wajanira wahu-wahw atungtung kṛṣṇa*; v. d. Berg: „zijn tanden waren maar even aan de punten zwart gemaakt; ik denk echter: „. . . . zeer kort geleden (zooeven). . . . .".

I 43 b: *dinayan depun aris*; v. d. Berg: „Behandel hen op vriendelijke wijze". Modern Balisch *dayanang* beteekent „voorzichtig behandelen", *madadayan* „voorzichtig zijn", zoodat ik hier ook de voorkeur zou geven aan: „Behandel hen voorzichtig".

I 51 d laatste regel: de vertaling in de aanteekening lijkt me verkieselijker dan die in de vertaling, zooals ook in 69.

I 63 a: *sangaya*, niet zoozeer „duchten" als wel „wantrouwen".

I 73 aanteekening: *sakwan paran*: „naar alle plaatsen waarheen Gij [hen] stuurt".

II 11 h: *amĕrĕp eng nusântari*; v. d. Berg: „ook heeft hij de eilanden buiten Java aangevallen"; mij dunkt: „. . . onderworpen" (in het tweede versregeltje staat een der zeer zeldzame en weinig storende drukfouten: *kaya* voor *kāya*; p. 36 vers 51, r. 2 *aya* voor *ayu*; p. 46 r. 6 v. b. Paraweñca voor Parawĕñca; p. 56 r. 1 v. b. wĕntĕn voor wentĕn; zoo ook p. 71, v. 30, r. 4; p. 81, v. 51 r. 3 moet vervallen).

Zooals uit deze loci blijken moge, gaat het hier slechts om nuances, niet om ernstige misverstanden.

P. 180-184 bevat een Index Nominum bevattende alle eigennamen die in de eerste drie zangen van den Sorândaka voorkomen. Gezien den niet geringen omvang van den Sorândaka, en de plaatsruimte die een behandeling op de wijze van Van den Berg met zich meebrengt, had hij volkomen gelijk te volstaan met de bewerking van drie zangen. De inhoud van de rest is bekend, het taaleigen noch de versvorm bieden meer nieuws ; misschien is er nog wel eens iemand die zich geroepen voelt de uitgave voort te zetten.

P. 185-191 bevat een Index Verborum waarin opgenomen zijn de belangrijke woorden, die in de drie vertaalde zangen voorkomen, in de volgorde van het Javaansche alphabet, dus zeer gemakkelijk te raadplegen en bij te schrijven in Van der Tuuk. Want hierbij sloot hij zich uiteraard aan, en zijn glossarium is des te waardevoller, daar Van der Tuuk nog niet bekend was met het bestaan van de Kidoeng Sorândaka. Dat Van den Berg geen uitvoering heeft gegeven aan zijn aanvankelijk plan, den geheelen woordenschat te verwerken in een register als bij de Pararatonuitgave, kan ik niet betreuren. Hoe belangrijk toen ook (1896, vóór de voltooiïng van Van der Tuuk's woordenboek), nu volstaat een aanvullende lijst m.i.; de benoodigde energie en drukkosten kunnen beter besteed worden aan uitgave van nieuwe teksten. Hoe dit zij, ook met dit nuttige geduldwerk heeft Van den Berg zich verdienstelijk gemaakt jegens de Javanistiek.

Het is misschien niet van belang ontbloot erop te wijzen, dat Noord-Baliërs van den tegenwoordigen tijd kidoengs als deze moeilijker verstaanbaar achten dan de kakawins, aan de lectuur waarvan zij meer gewend zijn. De Rangga Lawé geniet wel een zekere mate van populariteit, maar in het algemeen acht men kidoengs zoo zakelijk. Nieuwe worden er dan ook niet meer gemaakt, de bestaande weinig bestudeerd.

Men kon een enkel maal met den auteur verschillen van opvatting omtrent een nuance in de vertaling, maar dit doet niets af aan het feit: Hij kweet zich nauwgezet van zijn plicht en heeft daardoor een waardevolle bijdrage geleverd tot de vermeerdering van onze kennis . . . of moet ik zeggen: tot de vermindering onzer onkunde? [1])

[1]) Hoewel het nog niet de gewoonte is, hoop ik toch dat Dr. Van den Berg gelegenheid moge vinden, eenige zijner stellingen uit te werken tot artikels, die zeker lezenswaard kunnen zijn.

The Malay Annals or Sejarah Melayu. The earliest recension from M. S. No. 18 of the Raffles collection, in the Library of the Royal Asiatic Society, London. Edited by SIR R. O. WINSTEDT (*Journal Malayan Branch Royal Asiatic Society,* Vol. 16, Part 3. December 1938 [verschenen April 1939])

Terwijl het gewoonte is, aankondigingen te geven van boekuitgaven, ook wanneer dit voordrachten en gelegenheidsreden zijn van geringen omvang, wordt slechts bij uitzondering de aandacht gevraagd in het eene tijdschrift voor artikelen die in het andere zijn opgenomen. Het wil mij voorkomen dat er hier alle aanleiding bestaat voor zoo'n uitzondering: het onderwerp is niet van belang ontbloot, de omvang der verhandeling is dusdanig dat een geheele aflevering van 226 bladzijden ermee wordt gevuld, en het tijdschrift in kwestie is merkwaardig weinig verbreid in Nederlandsch-Indië. Er schijnt ten onzent wel zeer weinig belangstelling meer te bestaan voor het schiereiland Malakka, dat toch vanaf 1614 gedurende twee eeuwen ruim door ons beheerd is. Een uitzondering wordt gevormd door de verhandeling van Dr. H. Terpstra over onze vestiging te Patani op de Oostkust, handelsgeschiedenis en Compagnieshistorie dus. Toch zijn er geen gebieden buiten Nederlandsch-Indië te noemen die er meer samenhang mee vertoonen in alle opzichten (behalve staatkundige en daardoor ook eenigermate economische) dan Malakka en Noord-West-Borneo, die beide in dit Tijdschrift behandeld worden. Juist de laatste jaren verscheen menige samenvattende studie op historisch gebied van de hand van Winstedt, den zeer kundigen en vruchtbaren Malaïcus, in het *Journal.* Achtereenvolgens werd de historie, voor zoover tot dusverre kenbaar, van de verschillende gebieden behandeld, waarmee een achterstand op bevredigende wijze werd ingehaald. Bedenken we, sinds hoe weinige tientallen jaren de Engelsche invloedssfeer in de Straits Settlements is overgegaan in meer direct bestuur, en hoe weinig ambtenaren Groot-Brittannië pleegt aan te stellen in vergelijking met onze aantallen, dan dwingt dit *Journal* eerbied af.

De Kronieken van het Rijk Malakka, van de vroegste tijden af tot kort voor de komst der Hollanders toe, moeten het belangrijkste

historische geschrift van den overwal kunnen vormen en doen dit inderdaad ook. Abdoellah de taalleeraar van een eeuw geleden heeft een eersten druk bezorgd op grond van eenige hem toegankelijke handschriften. Zoowel verscheidene drukken in Arabische en Latijnsche letter door W. G. Shellabear bij het Methodist Publishing House te Singapore als de druk in Arabische letter door H. C. Klinkert bij Brill te Leiden in 1884 gaan hierop terug, zonder noemenswaarde verandering. Sinds 1896 voegt Shellabear nog 4 hoofdstukken aan de gebruikelijke 34 toe [1]), terwijl Blagden in het *Journal* van 1925 nog eens 8 hoofdstukken nieuw publiceert, ontleend aan het Raffles handschrift No. 18 uit de Library of the Royal Asiatic Society.

Wel merkt hij op dat het taaleigen van dit handschrift ouderwetscher is dan van de uitgave-Abdoellah, en ook dat de volgorde der verhalen anders is maar verder ging hij er niet op in.

Winstedt heeft het reeds aan Blagden bekende handschrift uit de verzameling-Raffles nog eens goed doorgenomen. Uitstekend kenner van de Sĕdjarah Mĕlajoe als hij is, bemerkte hij aanzienlijke verschillen met de gangbare uitgave. Niet alleen dat de onderdeelen der verhalen menigmaal in een andere volgorde samengevoegd blijken te zijn, maar ook de feitelijke inhoud verschilt nogal eens. Winstedt doet zijn volledige teksttranscriptie voorafgaan door een inhoudsopgave van Shellabear's (Abdoellah's) druk, geeft dan den inhoud weer van het handschrift van Raffles met summiere verwijzing naar Shellabear, en komt dan tot The date, author and identity of the original draft of the Malay Annals. Terwijl Abdoellah's Sĕdjarah Mĕlajoe van 1612 dateert, maakt hij aannemelijk dat het handschrift van Raffles teruggaat op een geschrift van minstens 80 jaar voordien, nog niet verknipt en geïnterpoleerd. Deze ontdekking is zeker niet van belang ontbloot; zijn *History of Malacca* zou er eenigszins anders hebben uitgezien, wanneer ze eerder was gedaan. Bij het raadplegen ervan houde men hiermee rekening.

De door Winstedt bezorgde druk is nog geen critische tekstuitgave. Mochten alle handschriften van de Sĕdjarah Mĕlajoe te

---

[1]) Vergelijk PH. S VAN RONKEL, *Een toevoegsel op de Sadjarah Malajoe*. Dit Tijdschrift, 44 (1901), p. 358-372.

Batavia en Leiden nog eens hierin betrokken worden en een waarlijke standaarduitgave het licht kunnen zien in den geest van de Pararaton-uitgave, dan zou het aanbeveling verdienen de verhalen of hoofdstukken te verdeelen in de alinea's welke in alle drukken tot dusverre hetzelfde zijn, terwijl de pagineering sterk kan verschillen (Shellabear's druk van 1909, waarnaar Winstedt verwijst, heeft dezelfde pagineering als die van 1915). Vooral voor de drukken in Arabische letter, die niet buiten beschouwing gelaten mogen worden, klemt dit. De door mij ten deze gedane suggestie in mijn boek *Over Maleische Literatuur* en het daar gegeven voorbeeld heeft Winstedt blijkbaar nog niet overtuigd van de wenschelijkheid van (dit of) iets dergelijks; evenmin trouwens als de conjectuur om den onbegrijpelijken koningsnaam Aftaboe'l-ardl met toevoeging van één puntje te lezen als Aqtaboel'-ardl = Polen der Aarde. Nog een kleinigheid: het corrupte Arabisch van de Inleiding — waaraan Winstedt een paragraaf van 7 bladzijden wijdt — zal nog wel hoofdbreken blijven kosten, maar waar op p. 42 Winstedt nog drukt: *wa nur mad raja al-ta'at wa'l-ihsan*, daar blijkt uit de Maleische paraphrase: *dan ia mĕnĕrangkan sĕgala tangga ta'at dan kĕba(d)jikan,* en het woord *pangkat* dat hier bij Shellabear staat, dat we *dara(d)ja* moeten samennemen (*daradjat* en *Moedradjat* ook gebruikelijk Moslimsch woord en gebr. Mosl. naam) en misschien *nawwara* moeten lezen als *fa''ala*-vorm van het Arabische werkwoord *mĕnĕrangkan*, hetgeen zelfs correct Arabisch is.

PRIJONO, *Sri Tañjung, een oud Javaansch verhaal.* Proefschrift Leiden. 's-Gravenhage, Smits, 1938. 273, p. ill. 8°. Prijs: f 3.50.

Toen Prijono zich er toe zette, de Sri Tañjung bekend te maken, kon hij reeds weten met een belangrijk werk te doen te hebben, waarvoor belangstelling mocht verwacht worden zoowel van Westersch-wetenschappelijke zijde als van Inheemsch-letterlievende. Van der Tuuk had de belangstelling gewekt in zijn *Notes* en gevoed door zijn *Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek*; de door hem aangelegde handschriftenverzameling leverde ruimschoots materiaal ter verdere bestudeering in Leiden, waarbij de weg gewezen werd door Brandes en Juynboll. Lekkerkerker wees erop

in zijn Balambangan-artikel, Van Stein Callenfels en Swellengrebel in hun dissertaties, terwijl Kern nog onlangs in zijn proefschrift erop inging voor zoover hij tijd had. De talrijke handschriften met nogal uiteenloopende bewerkingen wezen op voortdurende lectuur van Inheemsche zijde, aan welke behoefte ook tegemoetgekomen werd door de bewerking van Volkslectuur in 1936. Het zal Schrijver ongetwijfeld een niet geringe voldoening zijn geweest, dat H. Overbeck in *Djåwå*, 19 (1939), p. 146-52 een studie schreef over Sri Tañjung en Pramoesintå, terwijl tezelfdertijd Dr. Th. P. Galestin op het Negende Congres van het Oostersch Genootschap in Nederland een voordracht met lichtbeelden hield over de onverklaarde reliefs van Tjaṇḍi Kĕḍaton. Een samenvatting van deze lezing verscheen in het Mei-nummer van *Cultureel Indië*, 1 (1939), p. 154-6. De omstandigheid dat Tjaṇḍi Kĕḍaton van 1370 dateert bevestigde het vermoeden dat de Sri Tañjung uit de veertiende eeuw stamt. Een geheele reliefreeks kan met den door hem bekend gemaakten tekst verklaard worden, terwijl de zg. kleine reliefserie aan Tjaṇḍi Djaboeng bij Kraksaän (Probolinggo) uit 1354 van niet minder dan 19 onverklaarde paneeltjes eveneens kon herkend worden. Bovendien wist Galestin nog 9 paneelen van Tjaṇḍi Soerawana bij Paree (Kĕdiri) van kort vóór 1365 aan de hand van dezen tekst te „lezen", en enkele tot nog toe onverklaarde tafereelen op het zg. pĕnḍapa-terras van Tjaṇḍi Panataran bij Blitar; dit terras draagt het jaartal 1375. Ook op den binnenkant van den bodem bij enkele Oudjavaansche bronzen zodiakbekers uit de Madjapaitperiode vond Galestin Sri Tañjung-voorstellingen terug, op twee Oostjavaansche bronzen offerschalen en op een Oudjavaanschen kris in het bezit van den Soesoehoenan van Soerakarta. Hij hoopt voorts nog meer identificaties te zullen kunnen toevoegen aan deze op zichzelf reeds indrukwekkende lijst, welke voor Prijono een hoogst welkome bevestiging zal vormen voor de juistheid van zijn stelling betreffende het belang van dezen tekst.

In zijn inleiding deelt Prijono mede, dat hij van de 22 uit Bali en Banjoewangi afkomstige handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek één volledig exemplaar vergeleken heeft met een der meest volledige handschriften van Bali; deze twee bleken zoowel in compositie als in voorstelling van zaken en in taal zeer sterk van elkaar af te wijken. Het Banjoewangisch handschrift is

geschreven in gewestelijk-Nieuw-Javaansch, het Balisch in zgn. Middel-Javaansch. Prijono maakt dan aannemelijk dat de Banjoewangische redactie jonger is, en beide van eenzelfde prototype afkomstig zijn. Balische handschriften nu hebben ten grondslag gelegen aan Prijono's tektsuitgave, waarbij nog wel niet alle handschriften in het onderzoek betrokken hebben kunnen worden, zoowel uit gebrek aan tijd als aan ruimte (reeds nu telt deze dissertatie niet minder dan 33 + 273 + 58 = 364 compresbedrukte pagina's!).

Een paragraaf over de redacties, een over het metrum, dan een inhoudsopgave van de Sudamala en van de hierbij aansluitende Sri Tañjung, eveneens een verlossingsverhaal. Op grond van beschouwingen over taal en stijl meent Prijono dat Citragotra de auteur, d.i. de bewerker is, èn van de Sudamala, èn van de Sri Tañjung. Grammaticale eigenaardigheden vinden bespreking evenals Krama en Ngoko, waarbij schrijver tot de conclusie komt: „Onderscheid in rangtalen kent de Sri Tañjung dus niet". Is hierbij echter wel voldoende rekening gehouden met het eigenaardig verschijnsel, dat menigmaal in het Balisch taaleigen grof is wat op Java tot de fijne taal behoort, terwijl als fijn geldt wat voor Java nu juist grof is? Hiervan zijn verscheidene voorbeelden bekend; wanneer eenmaal door Swellengrebel het Balisch-Nederlandsch Woordenboek van wijlen Schwartz zal uitgegeven zijn, zal het gemakkelijk zijn hiervan een vrij complete lijst aan te leggen; voor het oogenblik wil ik slechts wijzen op *asoe*, Jav. grof en Balisch fijn; *sĕgawon* Jav. fijn en Bal. grof; *doeroeng* Jav. grof en Bal. fijn.

Op de vraag, waar en wanneer Citragotra de Sri Tañjung kan hebben opgeschreven, antwoordt Prijono met Bañuwangi, terwijl het midden der veertiende eeuw hem te vroeg lijkt. Zooals Galestin nu aangetoond heeft, was de Sri Tañjungstof toen toch reeds over de geheele Oosthoek bekend, al behoeft dit nog niet met zich mee te brengen dat dit eenzelfde Sri Tañjung was als welke Prijono toegankelijk gemaakt heeft. Uit Galestin's identificaties blijkt duidelijk, dat Prijono zich aan den veiligen verantwoorden kant heeft willen houden.

Uitvoerig wijdt Prijono uit over het groot aantal bekende handschriften en de spelling van zijn tekstuitgave, waarbij hij zich bediend heeft van het meest gebruikelijke systeem, in dier voege dat hij alles op zijn Javaansch heeft gespeld. In het critisch apparaat worden slechts de meest evidente fouten van n i e t in de

tekstuitgave opgenomen lezingen stilzwijgend verbeterd; in de tekstuitgave wordt g e e n enkele fout stilzwijgend verbeterd. De varianten, die in een apart katerntje (hulde!) bijgegeven worden, beslaan dan ook niet minder dan 56 zéér compres bedrukte bladzijden, een geweldig werk. Heeft de promovendus den tijd tot iets dergelijks, à la bonheur; het wil mij echter voorkomen dat zoowel de practische als de wetenschappelijke waarde van een dergelijke arbeid gebaat is met meer ziften en minder registreeren. De volharding dwingt inmiddels eerbied af.

De tekst (1-61) wordt gevolgd door de vertaling (62-153) [1]), deze door de aanteekeningen (154-256). Bij deze laatste treft bij herhaling, welk een natuurlijken voorsprong de hiergeborene en opgegroeide heeft boven zijn Nederlandsche collega's, doordat hem uit eigen aanschouwingen en herinneringen van alles bekend is, wat wij nooit (zoo) zullen weten. De speciale moeilijkheden voor Schrijver, voortvloeiend uit het Nederlandsch, heeft hij hier en in de vertaling glansrijk overwonnen. Eenige kleine aanteekeningen: p. 172, ad 48 i: Pañji Lumungsir is op Bali nog niet aan den dag gekomen, hoewel de Kirtya Liefrinck-van der Tuuk nu al ruim 12 jaar verzamelt en niet veel nieuws meer vinden kan. Het is trouwens opvallend, hoe weinig Pañjiromans de Kirtya heeft kunnen verzamelen, helaas. — p. 195 ad 40 c: niet (minister) Goseling maar (conservator) Goslings. — p. 220 ad 101 a, waar *kajya* staat voor *kaja* = Zuid. — p. 239 r. 7 v. o. de formuleering: „Dat Durga in de oudere literatuur niet uitsluitend als een goedige godin wordt voorgesteld, zooals dat in onzen tekst het geval is, blijkt bijv. wel uit de Calon Arang", zou misverstand kunnen wekken omtrent het ware karakter van Durga. — p. 255 r. 3 v. o.

---

[1]) Bij sommige passages meen ik met Schrijver van opvatting te moeten verschillen, bv.

I 1b: *tan sipi lawase*, Prijono: „het is nog niet lang geleden; ik meen: „niet weinig lang".

I 5h: *karungûjarira ika, sang nata akon mangkata*, Prijono: „Luisteren wij naar wat hij te zeggen heeft. De Vorst zeide, dat hij vertrekken kon". Ik meen: „Zijn woorden gehoord hebbende, zei de Vorst....."

I 37 *brĕm* is niet „palmwijn" maar „rijstwijn".

I 48 a niet *metra* maar *netra*.

Zoo vallen er meer passages te noemen, die iets anders vertaald zouden kunnen worden.

„Maar hierover later": in een verhandeling die we nog mogen tegemoetzien? Of is hier iets in de war geraakt, evenals de Inhoud waar men 61 leze voor 62, en 62 voor 63, en op r. 4 v.o. de genoemde p. 3 + noot 2 niet bestaat?—Ten slotte p. 236 ad 174 e: „D is het eenige hs. dat deze vergelijking bijna goed heeft (zie crit. app.)". Inderdaad staan er verbijsterend veel fouten in lontars en afschriften, in schrijf- en tikwerk van Inheemsche schrijvers. Zou de wetenschap er waarlijk mee gebaat zijn als die allemaal geregistreerd werden?

In ieder geval hebben we van dit belangrijke werk een zorgvuldig bewerkten tekst, een goede vertaling, belangwekkende aanteekeningen, tenslotte een Lijst der voornaamste afkortingen, een Lijst van eigennamen en termen, en een Woordenlijst, gerangschikt naar het Latijnsch alphabet, dus gemakkelijk aansluitend bij Pigeaud's *Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek*, minder bij Van der Tuuk. De niet minder dan 13 bladzijden hiervan zijn zeer nuttig en hoogst welkom. De dissertatie van Prijono blijkt goed van onderwerp en goed van uitvoering te zijn. Galestin handelt reeds over Sri Tañjung in de beeldende kunst; van de hier geboden gelegenheid maak ik gaarne gebruik iets op te merken omtrent de Istri Tandjoeng in de dramatische kunst van Bali. Het standaardwerk *Dance and Drama in Bali* door Beryl de Zoete en Walter Spies spreekt hier niet van, waarschijnlijk omdat het Zuidelijk georienteerd is. In het Noorden moet een tusschenvorm bestaan van *ardja* (geen dans, meer *tangkĕb* en zang) en *lègong* (veel dans; de dalang spreekt) welke opgevoerd wordt bij de *tantri* en den daad van de echtgenoote van Sidapaksa ten tooneele voert.

Het is een vast gebruik bij de bespreking van dissertaties geen aandacht te vragen voor de stellingen, die anderzijds nooit mogen ontbreken. Ook zij die ze hebben opgesteld, verdedigd hebben tegen de bedenkingen der faculteit of althans voorbereid waren op de toelichting ervan, plegen niet meer terug te komen op deze „jeugdzonden (?)". Ik acht dit betreurenswaardig in menig geval en evenals bij het hiervóór besproken werk van den heer Van den Berg moge ik ook hier de hoop uitspreken, dat Dr. Prijono ertoe moge overgaan, verscheidene zijner stellingen — zij het kort — te behandelen. M.i. zijn ze dit volkomen waard.

C. HOOYKAAS.

CHOZO MUTO, *A short history of Anglo-Japanese relations.* Tokyo, Hokuseido Press, 1939. 83 blz. Geill. 8°. Prijs : 4 s.

In dit bescheiden werkje geeft de schrijver, welke bekend is om zijn studiën op het gebied van de geschiedenis van Japans betrekkingen met het buitenland, een beknopt overzicht van de betrekkingen van dit rijk met Engeland, waarbij zijn belangstelling vooral uitgaat naar het eerste begin hiervan. In feite zijn de huidige relaties tusschen beide landen nog niet van zoo hoogen ouderdom; de Engelschen toch deelden het lot van de Portugeezen en Spanjaarden, die eveneens, na een betrekkelijk kort contact in de tweede helft der zestiende en het begin der zeventiende eeuw, zich uit Japan moesten terugtrekken als gevolg van de afsluitingspolitiek van het Tokugawa-shogunaat, waarbij alleen den Nederlanders een beperkte handelsvrijheid werd gelaten. Tweederde van het boek is aan dit kortstondig, doch, vooral door de merkwaardige figuur van Will Adams, interessant contact gewijd. In het vervolg worden Engelsche pogingen, o. a. ten tijde van Raffles, gememoreerd, om tot heropening van den handel te geraken. De eerste verdragen na de openstelling van Japan worden even ter sprake gebracht, terwijl het boek sluit met eenige opmerkingen betreffende het onderling verkeer der vorstenhuizen van beide landen.

Beknopt waar het de beschrijving van gebeurtenissen betreft, is de schrijver vrij uitvoerig bij het vermelden van bibliographische gegevens, vooral van Europeesche bronnen. Hoewel dit werkje bij uitstek voor buitenlanders is bedoeld en niet meer pretendeert te zijn dan een „short history", is het toch jammer, dat de schrijver niet wat meer uit zijn *Nichi-Ei kōtsū no kenkyu (A study of the history of Anglo-Japanese relations*, 1937) heeft geput en meer Japansche bronnen, oude zoowel als nieuwe, heeft opgenomen. Een speciale attractie van het boek vormen de reproducties van schilderijen, teekeningen en handschriften, vnl. in Japansch bezit.

A. H.

A. MIELI, *La science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale*. Leiden, Brill, 1938. XIX, 388 blz. 8°. Prijs: f 14.— (geb.).

Als nieuwe loot aan den stam der historische wetenschap is in het laatste decennium tot ontwikkeling gekomen de geschiedenis der wetenschappen. De steeds toenemende belangstelling in deze nieuwe „disciplina" en het inzicht in haar waarde voor de kennis van den groei van de moderne cultuur gaven ruim tien jaren geleden den stoot tot de oprichting van een internationale Academie voor de geschiedenis der wetenschappen.

Een van de oprichters was George Sarton, de schrijver van *Introduction to the history of science*, het monumentale werk, waarvan reeds twee enorme deelen verschenen zijn (het eerste in 1927). Het doel van dit werk, zooals het door den schrijver in zijn voorrede zelf werd geformuleerd, is in dit verband wel de moeite waard te worden vermeld.

„The purpose of this work is to explain briefly, yet as completely as possible, the development of one essential phase of human civilization which has not yet received sufficient attention — the development of science that is of systematized positive knowledge. I am not prepared to say that this development is more important than any other aspect of intellectual progress, for example, than the development of religion, of art or of social justice. But it is equally important; and no history of civilization can be tolerably complete which does not give considerable space to the explanation of scientific progress".

Tot de oprichters van genoemde academie behoorde ook Aldo Mieli, de auteur van het werk, dat wij hier aankondigen, tegenwoordig permanent secretaris van de Academie, tevens redacteur van haar orgaan, het tijdschrift *Archeion* (*Archivio di Storia della scienza*).

Van Mieli in samenwerking met Pierre Brunet zag in 1935 reeds het licht *Histoire des Sciences. Antiquité* terwijl hij hiervan een tweede deel aankondigt, dat de geschiedenis der wetenschap gedurende de middeleeuwen en bij de Oostersche volken zal behandelen.

Het hier te bespreken boek is in de eerste plaats bedoeld als een

schets van het ontstaan en de ontwikkeling van de Arabische wetenschap [1]) en haar rol als verbindingsschakel tusschen de oudheid en de moderne wereld. Hierbij is voorloopig slechts aandacht geschonken aan de uiterlijke ontwikkeling, dus het milieu, waarin deze wetenschap ontstond, de factoren, die haar groei bepaalden, de namen en levensomstandigheden der verschillende geleerden en de titels van hun werken, terwijl de bespreking van hun leerstellingen, ontdekkingen en theorieën zelve in hoofdzaak voor later bewaard blijft. In zooverre is dit boek dus als een „Vorarbeit" te beschouwen, een omstandigheid, waarop de schrijver trouwens zelf met groote bescheidenheid voortdurend den nadruk legt [2]).

Het is daarom ook dat dit werk naast het eigenlijke onderwerp ook nog een exposé bevat van den arbeid van de genoemde Academie. In 1935 besloot deze tot de voorbereiding van een groot en belangrijk werk *Corpus scriptorum Arabicorum de scientia naturali et arte medica.* De commissie, die met de uitvoering hiervan is belast [3]), beschouwt in de eerste plaats als haar taak de openlegging van de vaklitteratuur in het Arabisch en andere Oostersche talen door wetenschappelijk verantwoorde uitgaven en vertalingen.

Achterin in het boek vinden we een voorloopige lijst van werken op medisch, mathematisch, astronomisch en chemisch gebied, opgesteld door Max Meyerhof, Jules Renaud en Julius Ruska, van werken, die in de eerste plaats voor uitgave en vertaling in aanmerking komen.

Schrijver wijst meerdere malen op de noodzakelijkheid van samenwerking in deze tusschen vakgeleerden, dus medici, chemici enz. en orientalisten. Als interessant voorbeeld van de fouten, waarin niet-technisch ontwikkelde, doch overigens volkomen bevoegde vertalers kunnen vervallen, haalt Schrijver aan de inter-

---

[1]) Onder Arabische wetenschap verstaat Schrijver de wetenschap, die bloeide in de landen van den Islam van de 8e tot en met de 13e eeuw, ongeacht ras, godsdienst en taal van hare beoefenaren.

[2]) „Le livre que nous venons de présenter au public ne représente dans ce sens qu'une première ébauche, et a pour but surtout d'indiquer simplement le chemin qu'il faudra suivre et d'orienter les travailleurs dans leurs premiers pas" (p. 256).

[3]) Van deze commissie maakt ook Mieli deel uit.

pretatie van de termen triremis, quinqueremis enz. In een recente publicatie heeft een Fransch marine-officier, dus een deskundige op het gebied van zeevaart, bewezen, dat de tot op heden gebruikelijke verklaring van deze termen als schepen met drie en meer, verticaal boven elkaar geplaatste rijen van roeiers absurd is. Het zou voor op dergelijke wijze gebouwde schepen onmogelijk zijn ook maar eenigszins te manoeuvreeren. De rijen roeiers dient men dan ook niet op te vatten in verticalen, doch in horizontalen zin!

Tenslotte behoort, volgens Schrijver, tot de taak van de commissie de uitgave van een naamregister der Arabische geleerden, waarin niet alleen de namen zijn opgenomen volgens de correcte spelling, doch ook de verschillende daarvan bestaande transscripties en verbasteringen.

Dit denkbeeld kan niet voldoende worden toegejuicht, gezien de heillooze verwarring, die op dit punt heerscht. Een dergelijke lijst zou vele misverstanden uit den weg ruimen en velen van dienst zijn.

Gaan we thans over tot een korte bespreking van den eigenlijken inhoud van het werk.

Dat we inderdaad met een nog jonge wetenschap te doen hebben, blijkt al dadelijk uit de "oratio pro domo", die we op de eerste pagina's van de inleiding aantreffen, waarin Schr. het opneemt tegen eventueele sceptici t.a.v. de waarde van deze nieuwe wetenschap. De wetenschap, zoo betoogt Mieli, is ook in onze dagen voortdurend aan verandering en wisseling onderhevig. Wat luttele tientallen jaren geleden als de hoogste waarheid gold, wordt heden in twijfel getrokken. Zoo is het altijd geweest en zoo zal het altijd blijven. Slechts de studie van het verleden is in staat ons het besef bij te brengen omtrent de fundamenteele eenheid van alle wetenschap en omtrent haar eeuwige en onveranderlijke kern, den menschelijken geest.

In dit verband dringt Schr. aan op een plaats voor dezen tak van wetenschap, zoowel bij het universitair als het middelbaar onderwijs.

Voorts vinden we in de inleiding kort behandeld de cultuurwerelden, die aan de Islamitische voorafgingen, waarvan de laatste in sterkere of zwakkere mate den invloed heeft ondergaan. Schr. onderscheidt drie groote, onafhankelijk van elkaar ontstane groepen, de Chineesche, de Indische en de Mediterrane, waarvan de eerste

kan worden uitgeschakeld en de laatste verreweg den sterksten en blijvendsten invloed heeft uitgeoefend. Schr. gaat in zijn geestdrift voor de Grieksche cultuur echter te ver wanneer hij, stilstaand bij de verhouding tusschen de Indische en de Grieksche wetenschap, aan de laatste volledige suprematie toekent. Zoo lezen we (p. 14): „Il me semble d'ailleurs qu'avant cette époque (n.l. de expeditie van Alexander de Groote) la science indienne ne pouvait pas avoir atteint un niveau très élevé". Deze bewering is moeilijk te verdedigen, nog afgezien van het feit dat hier te groote beteekenis wordt toegekend aan den tocht van Alexander en zijn gevolgen.

In een korte pakkende schets toont Schr. ons de verbazingwekkende ontwikkeling van de Grieksche wetenschap, de grondlegster van het moderne wetenschappelijk denken.

We zijn dan gekomen tot de eigenlijke kern van het werk, een samenvatting van de Arabische wetenschap gedurende haar bloeiperiode en haar overdracht aan de volkeren van Europa.

Na drie inleidende hoofdstukken over het verval van de klassieke wetenschap, de politieke geschiedenis van den Islam en het karakter van de Arabische wetenschap, laat Schr. een reeks van beroemde figuren de revue passeeren: al Kindī, al Khuwārizmī, al Rāzī, al Fārābī, al Ghazālī, al Bīrūnī, ibn Hazm, ibn Ṭufail, ibn Rušd en vele andere minder bekende geleerden.

Het is jammer, dat Schr. door zijn uitsluitende belangstelling voor de technische en exacte wetenschappen (Mieli is oorspronkelijk chemicus) weinig of geen plaats heeft ingeruimd aan de taalwetenschap en de historische wetenschap.

Van de Arabische grammatici bijv. wordt met geen enkel woord gerept, terwijl het toch bekend is dat voor de grammatica, de *naḥw*, in de Islamitische wereld reeds vroeg belangstelling bestond; een belangstelling, die natuurlijk in de eerste plaats voortkwam uit de speciale positie van het Arabisch als heilige taal en die tot uiting kwam in het ontstaan van verschillende scholen, zooals die van Baṣra en Kūfa, welke elkaar heftig bestreden. Enkele van de beroemdste namen op dit gebied, zooals Khalīl, Abū 'Ubaida, Sibawaihi, hadden toch zeker hier genoemd dienen te worden. Evenmin vernemen we iets over de Grieksche grammatici, hoewel hun opvattingen niet alleen ten grondslag liggen

aan de Arabische inheemsche grammatica (ook nu weer via het Syrisch), doch ook aan onze Westersche, aloude verdeeling in „rededeelen". Het gaat toch niet aan te zeggen, dat de Arabische inheemsche grammatica, die op Aristotelische beginselen steunt, voor de kennis van de ontwikkeling van de taalwetenschap van geen belang is.

Ook is het te betreuren, dat aan de „transmission", dus de overdracht van de Arabische wetenschap aan het Westen, slechts twee korte hoofdstukken zijn gewijd. Meer in overeenstemming met den titel van dit boek ware het geweest, wanneer op deze bij uitstek interessante periode dieper was ingegaan.

Na den eigenlijken tekst volgen nog enkele aanhangsels. Eén daarvan behandelt eenige „verlate" figuren uit een tijd, toen de Arabische wetenschap haar hoogtepunt gepasseerd was en het verval reeds had ingezet, dus na de 13e eeuw. In de andere vinden we de boven reeds genoemde lijsten van Arabische wetenschappelijke werken.

Tenslotte is het werk voorzien van een zeer uitvoerige bibliographie van algemeene werken en verschillende personenregisters.

Afgezien van de tekortkomingen, die wij zooeven noemden, vervult dit werk ons telkens weer met bewondering voor de kennis en de belezenheid van den auteur. De tekst is ontstaan uit een samenvoeging van een reeks voordrachten door den schrijver voor verschillende Europeesche universiteiten gehouden. Deze tekst, die vlot en boeiend geschreven is en uiteraard een eenigszins populariseerend karakter draagt, heeft Schr. voorzien van een zeer groot aantal uitvoerige aanteekeningen. In deze aanteekeningen vinden we alle mogelijke détailkwesties nader toegelicht en besproken aan de hand van een zoo volledig mogelijke litteratuuropgave.

Mieli's werk is te beschouwen als een zeer belangrijke aanwinst voor de studie van de Arabische cultuur en de hoop, die Schr. aan het eind van zijn voorrede uitspreekt „que ce volume, en comblant une lacune, apportera une aide efficace à tous ceux qui portent de l'intérêt à nos études" mag zeker gewettigd heeten.

A A. FOKKER.

Javaansche meisjesspelen en kinderliedjes. Beschrijving der spelen, Javaansche liederteksten, vertaling, bewerkt door H. OVERBECK. Uitgave van het Java-Instituut, Jogjakarta, 1939. 341 blz., ill. 4°. Prijs: f 6.— (geb.).

Is het nodig hier te herhalen, wat zo dikwijls reeds is gezegd, dat kinderspelen en kinderliederen de belangstelling verdienen van allen, die zich met de studie van de Javaanse kunst en de Javaanse beschaving in haar verschillende aspecten bezig houden? Voor den ethnoloog, den philoloog en den beoefenaar van de muziekgeschiedenis vormen ze een schatkamer van gegevens. Het belang van de kinderliedjes voor het onderwijs heeft bij voorbeeld ook Taman Siswa ingezien. De kinderliedjes worden er onderwezen, zij het hier en daar gewijzigd, als inleiding tot het instuderen van de klassieke *tembang*'s.

Ieder, die belang stelt in de Javaanse kunst en beschaving vindt in de kinderspelen en -liederen iets van zijn gading. Het is alleen te betreuren, dat met het bewerken ervan zo lang gewacht moest worden. Weliswaar bestonden er reeds eerder meer of minder nauwkeurige beschrijvingen van enige spelletjes, maar ze staan verspreid in verschillende tijdschriften, die men nu eenmaal niet dadelijk bij de hand heeft. En in het Javaans of Soendaas gestelde beschrijvingen — voor Soendase kinderspelen en -liederen heeft men *Kaoelinan boedak Tjilamaja* door A. Prawira Soeganda, uitgave van Balai Poestaka, serie no 632 en *Kaoelinan boedak Soenda* door R. Atmawirĕdja M. Gr. in Tjidaoen afd. Tjiandjoer in *Poesaka Soenda*, uitgave van het Java-Instituut, Jaargang VI, bladzijde 14, 16, 38, 49, 69, 138 — zijn niet voor iedereen even gemakkelijk toegankelijk. Daarnaast bleven er nog tal van spelletjes en liedjes over, die nog niet op schrift gesteld werden.

Dr. Pigeaud heeft voor de bewerking van het Javaans-Nederlandse Woordenboek een grote hoeveelheid materiaal verzameld op elk gebied der Javaanse volksbeschrijving. Een gedeelte van dit materiaal is verwerkt in *Javaanse Volksvertoningen*. Ondanks de haast onoverzienbare hoeveelheid beschrijvingen en mededelingen, die dit boek geeft — terwijl de titel aangeeft, dat het alleen om volksvertoningen, volkskunst gaat, — zijn er nog tal van uitingen van de Javaanse volksgeest, die de schrijver, hij zegt dit

trouwens ook in zijn voorrede, niet of niet uitvoerig behandelt. Hiervoor zou een hoeveelheid arbeid nodig geweest zijn, die de krachten van slechts één man te boven zou zijn gegaan. Onder het niet behandelde zijn onder andere ook de kinderspelen te noemen. Op het voorstel van Dr. Pigeaud, om uit de onder hem berustende teksten de Javaanse meisjesspelen en kinderliedjes bij elkaar te zoeken en voor een uitgave te bewerken, is de heer Overbeck ingegaan. Het resultaat van die arbeid ligt voor ons.

Aan geen ander kon de uitgave beter toevertrouwd zijn. Ook wie den heer Overbeck alleen uit zijn werken kent, kon van een uitgave, die alleszins aan de eisen van een wetenschappelijk werk beantwoordt, verzekerd zijn. Orde en regelmaat, systeem en methode zijn hem een tweede natuur geworden, waarvoor iedereen, die hem bij zijn werk gade slaat, slechts bewondering kan hebben. Met een grote toewijding en met al zijn krachten heeft deze belangstellende leek, zooals hij zich uit bescheidenheid noemt, zich op het beschikbare materiaal, 28 ongedrukte en 15 gedrukte teksten, geworpen. Daarbij was R. Kismana zijn trouwe medewerker. Diens kennis van het Javaans stond den heer Overbeck in zijn doorworstelen van de teksten ten dienste. Zijn zoeken naar inlichtingen en verklaringen, die in geen boeken te vinden waren, bleken vaak niet overbodig te zijn. Zijn medewerking wordt dan ook dankbaar vermeld.

Het resultaat is een kloek boekwerk van 341 pagina's kwartoformaat, bevattende niet minder dat 690 spelletjes en liedjes. Ieder die slechts even in dit boek bladert, zal onder de indruk komen van de hoeveelheid tijd en arbeid, die de schrijver er aan heeft besteed en van de rijkdom van het materiaal, dat het biedt. In 4 hoofdstukken wordt de gehele stof ingedeeld. Hoofdstuk A behandelt „de gewone spelen", B liederen, die gezongen worden, zonder dat er bepaalde spelen bij gespeeld worden, C het *ni Towok*-spel en de daaraan verwante spelen en D de andere biologeer-spelen. Elk hoofdstuk bevat een aantal paragrafen, waarin de spelen en liederen worden gegroepeerd. In elke paragraaf vindt men, genummerd, de spelen en liederen met al de varianten. Behalve de beschrijving van de spelen en de transcriptie der liederteksten geeft het boek ook nog, voor zover het ten minste mogelijk is, een vertaling van de liedjes.

Het getuigt van de volharding van den schrijver en niet minder van zijn kennis, dat de vertaling der liedjes in het algemeen voldoet, al zijn er natuurlijk verschillende plaatsen, waar men het met de gegeven vertaling niet geheel eens kan zijn. Het geven van een vertaling is veelal een ondankbare taak, het resultaat weegt niet altijd tegen de moeite op. Zij, die een vertaling kant en klaar voor zich hebben, beseffen maar al te weinig hoeveel hoofdbrekens deze den vertaler gekost heeft. Men moet beide talen, de oorspronkelijke van de tekst en die, waarin deze overgezet moet worden, wel volkomen beheersen met al de kleine nuances, die den vreemdeling nog vaak ontgaan, wil men zeker zijn van een enigszins betrouwbare vertaling. Bij het vertalen van Javaanse kinderliedjes in het Nederlands ontmoet men nog een andere moeilijkheid en bij het zoeken naar een oplossing hiervan heeft de heer Overbeck het zich, nodeloos mijns inziens, lastig gemaakt. Ik spreek nu niet over de bedekte termen, de *parikan*'s, *sindiran*'s, *wangsalan*'s, *paribasan*'s, *temboeng sandi* of hoe ze ook meer mogen heten, waarvoor hij bijna steeds een ingenieuze verklaring weet te vinden, maar ik heb meer het oog op de klinkklank, die in al dergelijke liedjes in alle talen voorkomt. In zijn verlangen om a l l e s te vertalen, zoekt de heer Overbeck te veel achter woorden, die slechts voor de klink-klank in de liedjes gebruikt worden en die klaarblijkelijk geen verdere betekenis hebben. Meestal bevredigt de gegeven vertaling in zo'n geval niet, ze maakt de bedoeling van het liedje niet duidelijker. Ik denk dat de oplossing veel beter langs muzikale weg gezocht had kunnen worden.

Hiermede raken wij dat element van de kinderliedjes aan, dat de heer Overbeck in het geheel niet heeft aangeroerd: het muzikale. Het is jammer dat de melodieën der liedjes gemist worden, jammer, omdat kinderliedjes nu eenmaal eerst leven, wanneer ze gezongen worden of althans, wanneer men door een notatie van de melodieën een idee krijgt, hòe ze gezongen moeten worden. Daar de heer Overbeck wist voor dit gedeelte van de bewerking der liedjes alle bekwaamheid te missen, heeft het Java-Instituut voor die taak den heer J. S. Brandts Buys aangezocht. Aan wien kon dit werk beter toevertrouwd worden? Door de vroegtijdige dood van dezen bekwamen musicoloog zal nu

het muzikale gedeelte van de uitgave nog wel wat op zich laten wachten.

Even belangrijk en even onontbeerlijk als de muziek zijn de illustraties. Deze zijn voor een belangrijk gedeelte gemaakt naar tekeningen uit de Jogja'se Platenalbums van Javaanse kinderspelen, voor het Museum van het Bataviaasch Genootschap op aanwijzing van Ir. Moens vervaardigd. Voor een ander gedeelte zijn ze gemaakt naar eigen fotografische opnamen van den heer Overbeck. Het boek heeft een 73-tal illustraties, te weinig eigenlijk, wanneer men het aantal behandelde spelen in aanmerking neemt.

Een alfabetisch register op de spelen en liederen en een op de in de liederen voorkomende eigennamen van personen, plaats-, rivier- bergnamen en zo voort, dieren, planten en plantendelen, spijzen en dranken dragen niet weinig bij tot de bruikbaarheid van het boek.

De heer Overbeck laat niet na te zeggen dat hij met zijn verzameling niet meer bedoelt dan de spelen en liedjes voor verdere bestudering gereed te maken. Vergelijkingen met kinderspelen en liederen uit landen buiten het Javaanse land zijn achterwege gelaten ; beschouwingen mist men bijna geheel in deze verzameling. Bovendien geeft het boek, zoals de titel trouwens aangeeft slechts m e i s j e s spelen en spelen, waarbij liedjes gezongen worden. Echte jongensspelen, waarin het sportieve element een voorname rol speelt en waarbij niet gezongen wordt, blijven buiten beschouwing. Het verzamelen daarvan wordt aan anderen overgelaten. Deze beperking doet aan de waarde van het boek niets te kort, integendeel, daar men nu alles bij elkaar heeft, volledig beschreven, vertaald en toegelicht wat bij elkaar behoort, mag dit boek aanspraak maken op de naam van een standaardwerk. Met de wens van den schrijver dat zijn boek aanleiding mag geven tot intensief verder werken stemmen wij dan ook gaarne in. Wij hopen ook dat het tweede deel, met de muziek-notaties van den heer Brandts Buys, door vertrouwde en kundige handen bewerkt spoedig het licht mag zien.

TJAN TJOE SIEM.

J. BLOM, *The antiquities of Singasari.* Proefschrift Leiden. Leiden, Burgersdijk en Niermans, 1939. 184 p., 4 pl. 8°. Prijs: f 5.—.

Mej. Blom heeft het zich niet gemakkelijk gemaakt door de oudheden van Singasari tot onderwerp van haar proefschrift te nemen. Voor een scriptie of voor het doctoraal-examen vormen deze een bijna ideale stof, daar de candidaat beschikt over de monografie van Brandes en Rouffaer en over een uitgebreid materiaal van foto's en teekeningen, terwijl er heel wat theorieën over zijn geopperd, zoodat er van allerlei te refereeren en te critiseeren valt. Maar juist omdat er al zooveel over geschreven is, zijn er voor den promovendus, die uiteraard nog weinig archaeologische flair bezit maar toch graag zijn tanden wil beproeven — en wel niet op andermans theorieën maar op de stof zelf — betrekkelijk weinig mogelijkheden. Het is eigenlijk ook zonder nieuwe ontdekkingen na te streven al moeilijk genoeg om een volledig en helder overzicht te geven van wat op dit gebied gevonden en gedacht is; dat blijkt ook uit het proefschrift van Mej. Blom, dat in dit opzicht — als aanvulling op de monografie van 1909 of op het hoofdstuk over Singasari in Krom's *Inleiding* — niet geheel aan onze wenschen beantwoordt.

De meeste gelegenheid tot het maken van eigen opmerkingen heeft Schr. gevonden met betrekking tot de situatie der ruïnes ten Zuiden van den torentempel (tj. A). In Hoofdstuk I geeft zij een overzicht van de belangrijkste mededeelingen van bezoekers uit de vorige eeuw, evenals Rouffaer dat reeds uitvoeriger heeft gedaan in zijn bibliografie bij de monografie. Voor den lezer zou het stellig gemakkelijker zijn geweest wanneer deze gegevens terstond tot een geheel waren verwerkt, zooals dat door Krom is geschied. Dan zou de Schr. echter moeilijker haar eigen opmerkingen hebben kunnen inlasschen. Wij noemen hiervan bijv. haar vaststelling, dat de nog niet geidentificeerde ruïne op teekening no. 39 van Sieburgh tj. Wajang (al. E) voorstelt. Duidelijker dan dit tevoren is uitgesproken wijst Schr. voorts op twee ruïnes, die door Domis en Rigg vermeld worden (p. 18 en 28-29). Op een tweetal vergissingen moge hier gewezen worden: De bezoeker, die zich aan de hand van Mej. Blom naar Singasari begeeft, raakt door haar aanwijzing dat dit halverwege tusschen Malang en

Pasoeroean ligt, wel een flink aantal kilometers van zijn doel af. Op p. 12 wordt vermeld, dat Raffles een Sūrya noemt, die „appears to be the northern one on our ground-plan". Ten rechte is dit de noordelijkste op den plattegrond van Bik uit 1822, waarnaar Rouffaer dan ook heeft verwezen (*Mon.*, p. 55), en niet die op kaart I van deze dissertatie. Op deze zelfde plattegrond vinden wij in totaal twee Sūrya's, terwijl Mej. Blom's kaart er vier heeft, nl. de zoojuist genoemde, een zuidelijker bij tj. D en twee noordelijker op de aloen-aloen. Inderdaad is in 1904 ten Z. van tj. Wajang (E) nog een Sūrya opgegraven. Op de situatie-teekening van dat jaar figureert die als no. 757 (bij Mej. Blom is dit no. 48). Bik's Sūrya's komen op die teekening niet meer op hun oude plaats voor, zij zijn blijkbaar overgebracht naar de aloen-aloen (cf. *Mon.*, p. 48, n. 3). Het is dan ook onwaarschijnlijk, dat 757 (al. 48) een van Bik's Sūrya's zou zijn, zooals Mej. Blom op p. 33 voorslaat. Eerder zijn dat haar nos. 59 en 60 (op de aloen-aloen). Dan blijft echter nog no. 53 (nabij tj. G) onverklaard. Hier is echter een vergissing in het spel: op pl. 69 van de monografie staan vier afbeeldingen, maar van t w e e verschillende Sūrya's en niet van drie (nos. 53, 59 en 60) zooals Mej. Blom aanneemt (p. 100). Haar no. 53 is dus een doublure van no. 60 en dient op de kaart en op p. 100 en 164 te vervallen.

Hoofdstuk II behandelt tj. A (den torentempel) en zijn beelden. Het zijn vooral Moens en Stutterheim geweest, die zich hierover hebben uitgesproken. Stutterheim heeft erop gewezen [1]), dat op de plaats waar men bij elke andere *tjaṇḍi* een tempelkamer zou verwachten bij tj. A een ontoegankelijke ruimte (het „ontlastgewelf") is, terwijl in het soubasement een cella is uitgespaard, omgeven door vier nissen met een geheel eigen tempelkop. Bovendien bleek de eigenlijke bouwput geheel met steenen te zijn opgevuld, zoodat deze niet als bijzettingsput gebruikt kan zijn. Stutterheim neemt nu aan, dat de cella in het soubasement de rol heeft vervuld van tempelput, het "ontlastgewelf" die van godencella. In de ondiepe nissen daaromheen zouden z.i. Boeddhistische beelden zijn geweest, aan het oog onttrokken door de toppen der afzonderlijke buitennissen. Wij zouden dan in tj. A een Çiwaboeddhistisch heiligdom bezitten en wel een

[1]) Dit Tijdschrift, LXXVI (1936), p. 298 vv.

van de, volgens Stutterheim, drie tempels, waarin Kṛtanagara is bijgezet, i.c. als *lingga* (in de cella = put) onder een ons onbekend Boeddhistisch beeld of symbolisch Niets (in het ontlastgewelf = eigenlijke cella). Dr. Stutterheim beschouwt deze theorie als een werkhypothese en zeker zou men door enkele bewijsgronden weg te nemen zijn bewonderenswaardige constructie zeer aan het wankelen kunnen brengen, zooal niet doen ineenstorten. Mej. Blom wijst op een aantal punten, die aangetast kunnen worden: is er inderdaad geen tempelput, zijn de ondiepe nissen ter hoogte van het „ontlastgewelf" niet te ondiep om beelden, al dan niet Boeddhistisch, bevat te hebben [1]), en waarom zijn er geen sporen van deze beelden of van het eventueele beeld uit het „ontlastgewelf" gevonden? Volstrekte zekerheid is omtrent deze laatste vragen niet te verkrijgen; het blijft bij het afwegen van mogelijkheid en onwaarschijnlijkheid. Daarentegen moet de recente herstelling van den torentempel, waarbij deze geheel is afgebroken en weer opgebouwd, toch wel aan het licht hebben gebracht of er al dan niet een tempelput is geweest. Een verslag hieromtrent is wel niet gepubliceerd, maar een verzoek om inlichtingen bij den Oudheidkundigen Dienst zou uitsluitsel hebben gegeven. Helaas is Schr. slechts afgegaan op een foto, gereproduceerd in *Uittreksel O. V. 1931-35*, afb. 18, vermoedelijk omdat deze h.i. reeds voldoende aantoonde, dat de daarop zichtbare kanalen samenkomen in het centrum van den tempel, m.a.w. bij een tempelput. Dat is echter niet het geval, daar deze kanalen van de nissen en nevencella's ten deele via het centrum leiden naar de noordelijke cella, onder welks ingang een afvoerkanaal met tuit is. In het centrum is slechts een door tempelroovers gemaakt breekgat en geen tempelput, maar — zooals uit l.c. afb. 19 blijkt — een baksteenen kern, waaromheen de gehouwen steenen sluiten en wel niet met gladde putwanden, maar in de baksteen pakkend. Dit pleit dus eerder vóór dan tegen Stutterheim's theorie.

Wat betreft de door Stutterheim elders [2]) behandelde kwestie of de Leidsche Bhairawa, zooals Ir. Moens betoogd heeft, in de tempelkamer van het soubasement heeft gestaan, is ook Schr. van meening dat dit beeld niet tegen den achterwand geplaatst kan zijn

[1]) De maten zijn, anders dan Schr. opgeeft, br. ca. 50 cm, h. ca. 200 cm. d. ca. 40 cm, cf. *Mon.*, pl. V. [2]) Dit Tijdschrift, LXXIV (1934), p. 441-76.

geweest. In een door haar voor 't eerst in het geding gebrachten brief van Engelhard, waarin gezegd wordt dat de zes beelden uit zijn bezit uit een tempel in de wildernissen van Malang afkomstig waren (dus de vijf Leidsche, w.o. Bhairawa, en de ter plaatse gebleven goeroe) blijkt h. i. echter dat Bhairawa toch in deze kamer gestaan moet hebben en dan vermoedelijk op en niet achter het voetstuk (tevoren als *lingga*-voetstuk opgevat). Is dit juist dan vervalt daarmede tevens de mogelijkheid, dat de Bhairawa in tj. B gestaan heeft, zooals Stutterheim heeft aangenomen en waaromheen hij een andere theorie heeft opgebouwd betreffende dit bouwwerk. Uit Hoofdstuk III, waarin deze kwestie wordt besproken, vermelden wij nog dat Mej. Blom opmerkt, dat de kop van het „beeld met de bisschopsmuts" niet bij de romp kan hooren en dat de Kārtikeya bij den linkerschouder van deze figuur geen tien maar twaalf armen heeft, hetgeen het met andere argumenten zeer onwaarschijnlijk maakt, dat dit figuurtje de repliek zou zijn van het beeld van pl. 73 (758) der monografie, welk idee in Stutterheim's theorie een rol speelt. Voorts blijkt in vroegere verslagen misverstand te zijn gerezen omtrent de identiteit van enkele van de verdwenen ruïnes. Schr. 's interpretatie van de passage bij Jukes (p. 83-4), die haar ertoe brengt tj. Wajang en tj. Poetri gelijk te stellen, lijkt mij beter dan die van Rouffaer (*Mon.*, p. 67-8) [1]).

In Hoofdstuk IV worden vervolgens de beelden behandeld, die verspreid over het terrein zijn gevonden; een lijst daarvan geeft App. I, helaas zonder verwijzing naar litteratuur of foto's O. D. Wel is aan het slot een opsomming van de nummers van deze foto's opgenomen, waaraan 239, 3520-21, 13494-95 en 13600 toegevoegd kunnen worden. In de iconografische beschrijvingen etc. zouden, dunkt mij, vrij wat correcties en aanvullingen aangebracht kunnen worden. Enkele mogen hier volgen: De inscriptie in r. 18 op p. 91 luidt *Triṇavimdu Maharṣiḥ*, het cijfer is 2 en niet 1, dat van Marīcī Mahāṛṣiḥ (sic) is niet „very distinctly" 2, maar 1 (p. 92). Het haar van deze beelden heeft geen „beadstrings" (p. 91) maar haartressen. Het derde *ṛṣi*-beeld (p. 93, 171) staat niet in het Mus. Batavia, maar in het regentschapsmuseum te Malang. — De spuier no. 121 op p. 102 vertoont geen „fish-like features" maar een

[1]) Op p. 84 leze men in r. 1 i. p. v. Chungkoop Poetri: Ch. Wyang.

panakawan-gezicht. — No. 123 op p. 104 (foto O. D. 8602) is m. i. geen Garuḍa, maar een leeuwtje. — In de rotspartij links van Cāmuṇḍā (p. 107) is wel degelijk een figuurtje te zien met eenige dieren (vgl. *O. V. 1928*, p. 29). — De Brahmā op p. 109 heeft in de handen stellig wel geen „kundis" gehad, maar eerder waaier en bidsnoer, de voorhanden, waarvan één de kruik moet hebben gedragen, schijnen mij te zijn afgebroken. — No. 120 (p. 109) is wel een makara, maar geen spuier. — Van no. 128 (p. 109) ligt het haar niet glad als een helm, maar is het hoofd kaal geschoren; de figuur is niet naakt, maar heeft een kleed zooals Buddha-figuren dat hebben; wat Schr. voor een *upavīta* houdt is de grens van kleed en huid, over de linkerschouder hangt zeer duidelijk een lange slip van het kleed neer. Van dit hoofdstuk mocht zeker meer verwacht worden dan geboden is.

In Hoofdstuk V wordt de dateering van tj. A behandeld en wordt de vraag of deze het Purwapatapan kan zijn geweest waar Kṛtanagara is bijgezet ontkennend beantwoord. De portretbeelden worden in Hoofdstuk VI nader bezien.

Wij zijn begonnen met te zeggen, dat Mej. Blom het zich niet gemakkelijk heeft gemaakt door de keuze van het onderwerp. Hetzelfde geldt voor de taal. Een proefschrift in het Engelsch te schrijven is zeker een voortreffelijke oefening, maar het heeft zijn bezwaren. Men beneemt zich de gelegenheid tot een even voortreffelijke oefening in het schrijven van goed Nederlandsch, een gelegenheid die op zoo groote schaal niet spoedig terugkeert. Voor den lezer wordt bovendien de lectuur — echt vlot Engelsch wordt het toch nooit — veel moeizamer, voor den schrijver — ik weet het door ervaring — wordt het betoogen veel lastiger dan wanneer de eigen taal gebruikt was. Afgezien van het welhaast onvermijdelijke „waiter" (kellner) voor „tempelwachter" (p. 18) en dergelijke feiltjes, is het wellicht het gevolg van het gebruik van een vreemde taal, dat de weergave van het betoog van Brandes, Stutterheim, e.a. (zie bijv. p. 45 of 117) niet altijd gelukkig is en dat de uiteenzettingen van Schr. mij soms zeer weinig geserreerd en helder voorkomen. Juister lijkt het mij dan ook — de opmerking is niet alleen voor het onderhavige geval bedoeld — slechts dan een vreemde taal te gebruiken, wanneer onderwerp en behandeling zoo algemeen zijn gehouden, dat zij ook voor buitenlanders van

belang zijn, wanneer de becritiseerde litteratuur in die vreemde taal is gesteld, of wanneer het onderwerp, hoewel van specialen aard, ook of in het bijzonder voor het buitenland van belang is.

FRITZ SARASIN, *Reisen und Forschungen in Ceylon in den Jahren 1883, 1886, 1890, 1902, 1907 und 1925.* Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1939. 185 blz., ill., krt. 8°. Prijs: R. M. 6.60 (geb.).

Het zal velen wellicht verwonderen, dat dit boek niet allang bestond. We zijn zoo gewend naast de *Materialien zur Naturgeschichte der Insel Celebes* terstond te denken aan de bekende *Reisen in Celebes*, dat wij ook als aanvulling op de *Ergebnisse naturwissenschaftlicher Forschungen auf Ceylon* een dergelijk reisverhaal als vanzelfsprekend veronderstellen. Eerst nu echter heeft de onlangs tachtig jaar geworden Fritz Sarasin dit aantrekkelijke werkje het licht doen zien. Wij zijn hem hiervoor dankbaar, want de periode waarin de beide Sarasin's hun reizen volbrachten is er een van groote en blijvende bekoring. Met zijn neef Paul, aan wiens nagedachtenis dit boek is opgedragen, heeft de Schrijver Ceylon in alle richtingen doorkruist en omgevaren, zoodat hij het, zooals hij elders zegt, beter heeft leeren kennen dan zijn eigen vaderland. Voor het grootste deel dateeren deze reizen reeds van vele tientallen jaren terug, uit een tijd dus, waarin het eiland veel minder open lag dan thans. Bijzonder interessant en belangrijk is Schr. 's schildering van zijn ontmoetingen met de Wedda's, die toen nog voor een goed deel in afzondering leefden. Zeer veel van wat wij, vooral in anthropologisch opzicht, van dit volk weten hebben wij aan de onderzoekingen van de Sarasin's te danken en evenzoo de eigenlijke ontdekking — in 1907 — van den steentijd van Ceylon, het „Weddaliaan", volgens de Zwitsersche reizigers de — palaeolithische — cultuur van de voorouders der tegenwoordige Wedda's. In 1925 ging Fritz Sarasin, ditmaal alleen, voor 't laatst naar Ceylon om de resultaten van hun praehistorisch onderzoek in verband met sindsdien verschenen publicaties te controleeren en bevestigd te zien.

PIETER VAN DAM, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie.* 2e boek, deel III. Uitg. door Dr. F. W. STAPEL. (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 83). 's-Gravenhage, Nijhoff, 1939. 643 p. 8°. Prijs (inteekening): f 12.— (geb).

Na een pauze van zeven jaar is thans het vijfde deel van de serie Van Dam verschenen. Het handelt over de Westerkwartieren, Java (met een bijlage: Beschrijvinge van het rijck en voornamentlijck van de koninckIycke hoofdplaets Mataram), het koninkrijk Jacatra met de stad Batavia, Bantam, Kaap de Goede Hoop en Mauritius. De wijze, waarop Dr. Stapel den tekst heeft uitgegeven en van voetnoten en een glossarium voorzien is voortreffelijk als altijd. Juist omdat zoowel de gewone Nederlandsche woordenboeken als het bekende *Hobson-Jobson* ons zeer vaak in den steek laten bij termen, die in oude Hollandsche geschriften voorkomen, zijn de glossaria bij de *Beschryvinge* met hun schat van gegevens van groot belang. Het is gelukkig, dat Dr. Stapel van zijn oorspronkelijk plan ditmaal het glossarium maar weg te laten is teruggekomen. Minder gewenscht lijkt het mij om de moderne Indische plaatsnamen te verhollandschen, zoodat bijv. Jalalpur (Van Dam heeft correct Jalaalpour) als Dzjalapoer wordt weergegeven, hetgeen — afgezien van de vermoedelijke drukfout — het terugvinden op de kaart niet vereenvoudigt. Het niet geïdentificeerde Deriabadijs van p. 9, n. 6 is Dariyabad in Oudh (cf. p. 605 s.v. *deriabados*); Sirchees is niet Sharkej (p. 74, n. 1, e.e.) maar Sarkhej; in „Edelcha (?)" op p. 11 herkent men de Ādil Shāh's van Bījāpur.

A. J. B. K.

Erratum.

In het artikel van Dr. H. K. J. Cowan *A Persian inscription in North Sumatra* in de eerste aflevering van dezen jaargang leze men op p. 19, r. 4 niet: این پنج روزو maar: این پنج روزه

BIBLIOGRAFISCHE NOTITIES

betreffende de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië [1]).

ALGEMEEN.

BOEKE (J. H.), De ethische richting in de Nederlandsch-Indische politiek. Gids, 104, p. 21-35.

BOSBOOM (H. D. H.), door [P. J.] de K[anter]. Neerlandia, 44, p. 3, portr.

BOS-NIERMEYER, School-atlas der geheele aarde. Herzien door P. EIBERGEN. 35. dr. Wolters, Gron.-Bat., 1939. Prijs: *f* 7.50.

Deze herdruk van de in 1936 verschenen 35e dr. bevat o.a. een missiekaart van Ned.-Indië, terreinen van de Prot. Zending en landaardenkaarten van Sumatra, Borneo en Celebes, die vroeger niet in de atlas voorkwamen.

BOUSQUET (G. H.), La politique musulmane et coloniale des Pays-Bas.

Bespr.: E. DU PERRON, Kritiek en opbouw, 2, p. 356-60, 373-6; 3, p. 6-8.

BOUSQUET (G. H.), The international position of Neth.-India. Pac. Affairs, 12, p. 379-93.

CRUCQ (K. C.), Aanteekeningen nopens de terminologie gebruikelijk bij oud geschut. T. B. G., 80, p. 121-5, ill.

CRUCQ (K. C.), Een grafschrift met vraagteekens. Ind. Navorscher, 5, p. 135.

DRION (E. F.), De volkstelling van 1940. Kol. Stud., 23, p. 555-87.

FURNIVALL (J. S.), Netherlands India. 1939.

Bespr.: J. J. SCHRIEKE, Bull. Col. Inst., 3, p. 14-23.

F. W. Van factorij tot koloniaal imperium. Ons aller belang. 1938, nos. 12-14, 16-20, 22, 24-28, 30-34; 1939, nos. 1-12, 14-20.

GEDENKSCHRIFT Javasche Cultuur Maatschappij 1890-1940. Amsterdam, De Bussy, 1940. 111 p., ill. 8°.

GONDA (J.), Het Maleische nomen en de numerus-kategorie. Bijdr. Kon. Inst., 93, p. 371-406.

GONDA (J.), William Marsden als beoefenaar der taalwetenschap. Bijdr. Kon. Inst., 98, p. 517-28.

HAAR BZN. (B. TER), Beginselen en stelsel van het adatrecht.

Boekbespr.: G. WIJERS, Kol. Stud., 23, p. 638-42.

HELBACH-DE VRIES (M. J. VAN NIEUWENHOVEN), Veelzijdige herinneringen van D. F. H. Helbach, uit de jaren 1808-1848, waarvan de eerste tien in Holland en dertig in Indië. Ind. Gids, 62, p. 1-16 (w. verv.).

HEUVEN (G. B. J. VAN), Een conspiratie aan boord. Ind. Gids, 61, p. 1096-8.

HOOG (P. H. VAN DER), De Bedevaart naar Mekka. Verslag 9e congr. Oost. Gen. 1939, p. 4-5.

HOOYKAAS (C.), Het Ganges-zwaard. T. B. G., 80, p. 118-21.

JAARVERSLAG. Museum v. land- en volkenkunde Rotterdam. 1938. 10 p., ill.

---

[1]) Verzameld gedurende het verstreken kwartaal (afgesloten 9-3-1940). Zie de aanteekening op p. 1*.

JANSSEN VAN RAAY (C. CH.), De Indische roman. Meded. V. I. V. O. S., 17, p. 10-13.

KEMPERS (A. J. BERNET), De bibliotheek van het Kon. Bat. Genootschap. Bibliotheekleven, 24, p. 208-10 (correcties op artikel Van Hasselt, ibid. p. 105 vv.).

KOPPIUS (W. J.), Herman Willem Daendels, Gouverneur-Generaal van N. O. I., 1808-1811. Ind. Gids, 61, p. 1063-77.

LAAN (K. TER), Woordenboek van de Vaderlandse geschiedenis ... Oost- en West-Indië, Zuid-Afrika en de voormalige Nederlandse koloniën. 's-Grav.-Bat., van Goor, 1939. 650 p. Prijs: *f* 3,90.

MEURS (H. VAN), Literatuuroverzicht ... 1938 ...
Bespr.: F. H. VAN NAERSSEN, Tschr. Aardr. Gen., 1939, p. 888-9.

MOLSBERGEN (E. C. GODEE), De Nederl. Oostind. Compagnie in de 18e eeuw. Gesch. van N. I. (Stapel). Dl. 4. 1939. 406 p. Prijs (bij inteek.): *f* 15.—.

MORRELL (CH. M.), The development of Netherlands Administration in the East Indies. As. Rev., 36, p. 137-44.

NABER (J. W. A.), Onbetreden paden van ons koloniaal verleden 1816-73. 1938.
Bespr.: H. TERPSTRA, Tschr. v. Gesch., 54, p. 475-6.

NOOTEBOOM (C.), Diremen in den Indischen Archipel. Cult. Indië, 1, p. 347-51, ill.

OCKELOEN (G.), Catalogus van boeken en tijdschriften uitgegeven in Ned.-O.-Indië 1870-1937. Bat.-A'dam, Kolff, 1940. 3, 1016, 25 p. 8°.
—. idem. Boeken en tijdschriften in Inheemsche talen, 4, 600 p. 8°. Prijs beide deelen: *f* 30.—.

OORT (W. B.), De Japansche mandaat-eilanden en onze koloniën. Kol. Tschr., 28, p. 589-607.

OTTOW (S. J.), De oorsprong der conservatieve richting. 1937.
Bespr.: I. J. BRUGMANS, Tschr. v. Gesch., 54, p. 472-4.

PERRON (E. DU), Multatuli's Saïdjah-lied in het maleis. T. B. G., 80, p. 110-7.

PIGEAUD (TH.), In memoriam J. S. Brandts Buys. Djâwâ, 20, p. 1-4, portr.

P[RINS] (B. v. T.), Zilveren gedachtenisvoorwerpen. Schenkpirings. Ind. Navorscher, 5, p. 135.

RIEMENS (H.), Les Pays-Bas dans le monde. Paris, Payot, 1939. 354 p., krtn. 8°. Prijs: 40. fr.

RIJKSMUSEUM v. Volkenkunde. Verslagen 's Rijks Verzamelingen 61 (1938), p. 97-109, ill.

SCHNITGER (F. M.), Diervormige graven op Borneo, Sumatra en Nias. Trop. Nederl., 12, p. 215-19, ill.

SPEISER (F.), Herrn Dr. Fritz Sarasin zum 80. Geburtstage. Cult. Indië, 1, p. 369-70. ill.

SPEISER (F.), Melanesien und Indonesien. Zschr. f. Ethnol., 70 (1938), p. 463-481. (Verschenen in 1939).

VAN verre volken. Leven en bedrijf der vreemde volken, red. H. TH. FISCHER. Utrecht, de Haan, 1939. 378 p., ill. 8°. Prijs: *f* 7.90.
P. 286-345 Oceanië door H. TH. FISCHER.

V[RIES] (D. DE), Multatuliana (Saïdjah-lied). Kritiek en opbouw, 2, p. 363-4.

ZWAAN (J. P. KLEIWEG DE), Fritz Sarasin. Tschr. Aardr. Gen., 1939, p. 742, portr.

JAVA.

ADAM (L.), In Memoriam ... Sultan van Jogjakarta. Kol. Tschr., 29, p. 1-3.

ADAM (L.), Het vorstelijke offer aan den Lawoe. Djâwâ, 20, p. 107-118.

BERG (C. C.), Indië's talenweelde en Indië's taalproblemen. 1939.
Bespr.: C. HOOYKAAS, Djâwâ, 20, p. 171-2.

BERLAGE (H. P.), Opmerkingen over een rekenwijze, waarmee de Javaan droge en natte moessons voorspelt. Natuurk. Tschr. N. I., 100, p. 103-5.

BEZEMER (T. J.), Nogmaals de oorsprong van de wajang. Kol. Tschr., 28, p. 548-60.

BOSCH (F. D. K.), De reliëfreeks aan de voorzijde der eerste balustrade van Baraboedoer. Verslag 9e congres Oost. Gen. 1939, p. 31-2.

BUYS (J. S. BRANDTS), Het gewone Javaansche tooncijferschrift (het Sâlâsche-kepatihan-schrift). Djâwâ, 20, p. 87-106, 145-67.

CRUCQ (K. C.), De verdwenen kanonnen van het Kasteel van Japara. T. B. G., 80, p. 34-48.

CRUCQ (K. C.), Nog eenige gegevens omtrent de kanonnen te Soerakarta. T. B. G., 80, p. 49-59, ill.

DJAJADININGRAT (P. A. A.), Kenang-kenangan. Bat.-Kolff-Buning, Balai Poestaka. [1939]. 472 p., ill. Prijs: *f* 3.50.

DJAJADININGRAT (H.), In memoriam Z. H. Hamengkoe Boewono VIII. T. B. G., 80, p. I-II, portr.

DJOJODIGOENO (MAS M. M.) en R. TIRTAWINATA, Het adatprivaatrecht van Middel-Java. [Bandoeng], Soekamiskin, 1940. 724 p., krt. (Uitg. Dept. Just.).

D[UYVENDAK] (J. J. L.), The *Mi-li-kao* identified. T'oung Pao, 35, p. 215-8.

FEESTELIJKHEDEN bij den Resident van Patjitan in 1859, medeged. door J. BAERT. Historia, 5, p. 221-7.

GALESTIN (TH. P.), De onverklaarde reliefs van tj. Kedaton. Verslag 9e congres Oost. Gen. 1939, p. 33-4.

GRAAF (H. J. DE), De eerste nauwkeurig gedateerde uitbarsting van de Merapi (4 Aug. 1672). Djâwâ, 20, p. 122.

GRAAF (H. J. DE), De opkomst van Raden Troenadjaja. Djâwâ, 20, p. 56-86.

HARLOFF (CH. E. A.) en A. J. PANNEKOEK, De omgeving van den Boroboedoer. Tschr. Aard. Gen., 57, p. 13-23.

HEEMSTRA (J.), Particuliere landerijen in en om Soerabaia. Kol. Tschr., 29, p. 48-62.

HEYTING (H. G.), Een beklimming van den Sméroe. Ind. Gids, 61, p. 1090-5.

LEBBING-WEYLAND (C. M. C. J.), Wajang-wong voorstelling in de kraton te Jogjakarta. Cult. Indië, 1, p. 371-7, ill.

LEKKERKERKER (C.), Land en Volk van Java. Deel 1. 1938.
Bespr.: TH. P. G[ALESTIN], Tschr. Aard. Gen., 57, p. 109-13.

MAURENBRECHER (E. W.), Sintren en Lais in Cheribon. Djâwâ, 20, p. 119-21.

MOENS (J. L.), Was Pūrṇavarman van Tārumā een saura? T. B. G., 80, p. 78-109, ill.

NAERSSEN (F. H. VAN), Een nieuwe vondst van Oud-Javaansche oorkonden. Verslag 9e congres. Oost. Gen. 1939, p. 27-9.

OUD-BATAVIA (opening en overdracht gebouw der Stichting). Ind. Navorscher, 6, p. 3-4, ill.

OVERBECK (H.), Javaansche meisjesspelen en kinderliedjes. 1939.
Bespr.: TH. P. G[ALESTIN], Cult. Indië, 1, p. 335.

OVERBECK (H.), Parallellen? Djâwâ, 20, p. 168.

POERBATJARAKA (R. NG.), Déwa-roetji. Djâwâ, 20, p. 5-55.

POERWADARMINTA (W. J. S.), Baoesastra Djâwâ. Gron. Bat., Wolters, 1939. 670 p. 8°. Prijs: *f* 5.60.
Bespr.: J. A. MULDER, Djâwâ, 20, p. 173-4.

PRAWIRASOEGANDA (A.), Soendanese gebruiken bij de zwangerschap. Djâwâ, 20, p. 133-44.

RAPPORTEN Oudh. Dienst. 1938. No. 1. Het onderzoek in 1938 naar het graf van Jan Pietersz. Coen [door K. C. CRUCQ]. Bat., 1939. 18 p., ill.

RUEHL (D.), Het wapen van den Sultan van Madoera. Ind. Navorscher, 5, p. 133-4, ill.

STUTTERHEIM (W. F.), De ouderdom van de Dewaruci. Djâwâ, 20, p. 131-2, ill.

STUTTERHEIM (W. F.), Recent archaeological work in Java. Ind. Art and Letters, 13, p. 90-101, ill.

VERHOEVEN (F. R. J.), De jonge jaren van de Harmonie. Uit de geschiedenis eener Batav. Societeit. Kol. Stud., 23, p. 517-54, ill.

VOGEL (J. PH.), Aanteekeningen op de inscriptie van Tjangal in M.-Java. Verslag 9e congres Oost. Gen. 1939, p. 40-1.

WEDIODININGRAT, Fragmenten uit het boek Déwa roetji. Djâwâ, 20, p. 123-30.

SUMATRA.

ANCONA (H. J. G. d'), Inheemsche landbouw en adat in Z.-Benkoelen. Kol. Tschr., 28, p. 561-70.

COWAN (H. K. J.), A Persian inscription in North Sumatra. T. B. G., 80, p. 15-21.

DAMSTE (H. T.), De legende van de heilige zeven slapers in het Atjehsch. Bijdr. Kon. Inst., 98, p. 407-88.

HENTZE (C.), Zauberzeichen der Batak u. Chines. Schriftzeichen. Cult. Indië, 1, p. 315-9, ill.

HOOP (A. N. J. TH. A. TH.), De Megalithische hoofdenzetel oorsprong van den Lampongschen Pepadon? T. B. G., 80, p. 60-77, ill.

JONGEJANS (J.), Taboet- of Hasan-Hoeseinfeesten. Onze Aarde, 12, p. 326-30, ill.

KAEHLER (H.), Beiträge zur Sinologie [lees: Ethnologie] der Insel Simalur (Simeuloee). Deutsche Wacht, 1939-40, Dez., en Jan. Febr.

KLAPPERT (U.), Eine bataksche Fürstenhochzeit. Ber. Rhein. Missionsges., 96, p. 297-300.

KUNST (J.), Music in Nias. Int. Archiv f. Ethnographie, 38, 90 p., ill.

MEURS (H. VAN), Bataksche en Chineesche tooverteekens. Cult. Indië, 1, p. 397-8.

MONUMENT te Blang Tō' Moeliët. Ind. Milit. Tschr., 71, p. 1-2, ill.

RONKEL (PH. S. VAN), Eene Minangkabausche versie van de Mirakelen van 'Abdoelkadir al-Djilani. Verslag 9e congres Oost. Gen. 1939, p. 29-31.

SCHNITGER (F. M.), Forgotten Kingdoms in Sumatra. 1939.
Bespr.: R. O. WINSTEDT, J. R. A. S., 1939, p. 647-8.

SCHNITGER (F. M.) u. G. L. TICHELMAN, Die tanzende Gliederpuppe der Batak. Archiv. f. Anthropol., N. F., 25, p. 131-3, ill.

SCHUERMANN (H. M. E.) en MEJ. J. C. BOK, De Kjökkenmödding van Bindjai-Tamiang. (Geologie en Mijnbouw, 1, N. Serie, 1939, p. 298-300).

TICHELMAN (G. L.), Bataksche maskerplastiek. Cult. Indië, 1, p. 378-88, ill.

TICHELMAN (G. L.), Dr. P. Voorhoeve over rotsgraven in Simaloengoen. Cult. Indië, 1, p. 261-4, ill.

T[ICHELMAN] (G. L.), Een nieuw Bataksch Museum. Cult. Indië, 1, p. 399, ill.

TICHELMAN (G. L.), Het Bataksche Salomo's zegel. Cult. Indië, 1, p. 330-2, ill.

TICHELMAN (G. L.), Simaloengoen-Bataksch dorpsleven. Meded. Ver. Gezaghebbers N. I., No. 58, p. 11-31.

TICHELMAN (G. L.) en P. VOORHOEVE, Steenplastiek in Simaloengoen. 1938.
Bespr.: F. M. SCHNITGER, Intern. Arch. Ethnogr., 38, p. 91.

TILLMANN (G.), De schepen- en wajangmotieven der Zuid-Sumatraansche weefsels. Cult. Indië, 1, p. 332-3, ill. m. antw. van A. STEINMANN.

VOORHOEVE (P.), Stenenbeelden in Simaloengoen. Cult. Indië, 1, p. 362-6, ill.

VOORHOEVE (P.), Stenen potten, reliefs en grafstenen in Simaloengoen. Cult. Indië, 1, p. 395-7, ill.

WASTL (J.), Prähist. Menschenreste aus dem Muschelhügel von Bindjai-Tamiang in N.-Sumatra. In: Kultur u. Rasse, O. Reche zum 60. Geburtstag. München-Berlin, Lehmann, 1939, p. 237-43, ill.

WELLAN (J. W. J.), Bijdrage tot de geschiedenis van de Masdjid Lama te Palèmbang. Cult. Indië, 1, p. 305-14, ill.

[MALAKKA].

[BAKER (J. A.), Notes on the meaning of some Malay words. III. Kedah words. J. Mal. Br. R. A. S., 17, pt. I, p. 107-20.

BRADDELL (R.), An introduction to the study of ancient times in the Malay Peninsula and the Straits of Malacca (verv.). J. Mal. Br.. R. A. S., 17, pt. I, p. 146-212.

DAKERS (C. H.), The Malay coins of Malacca. J. Mal. Br. R. A. S., 17, pt. I, p. 1-12, ill.

DOBBY (E. H. G.), Singapore: town and country. Geogr. Rev., 1940, p. 84-109.

MIDDLEBROOK (S. M.), Ceremonial opening of a new Chinese temple at Handang, Malacca, in Dec. 1938. J. Mal. Br. R. A. S., 17, pt. I, p. 98-106, ill.

NOONE (H. D.), The Penarikan and Bernam land-routes. J. Mal. Br. R. A. S., 17, pt. I, p. 144-5.

RENTSE (A.), Gold coins of the North-eastern Malay states. J. Mal. Br. R. A. S., 17, pt. I, p. 88-97, ill.

TERPSTRA (H.), De factorij der O. I. C. te Patani. 1938.
Bespr.: W. H. MORELAND, J. R. A. S., 1939, p. 658.

WILKINSON (R. J.), Some „Sakai" problems. J. Mal. Br. R. A. S., 17, pt. I, p. 131-3.

WILKINSON (R. J.), The Bernam Slab-graves. J. Mal. Br. R. A. S., 17, p. 134-43.

BORNEO.

CATOR (G. E.), Brunei. The Asiatic Review, 35, 1939. p. 736-744.

MANDORMONUMENT (Het). Ind. Milit. Tschr., 70, p. 1093-4, ill.

MUENSTERBERGER (W.), Die Ornamente an Dayak-Tanzschilden und ihre Beziehung zu Religion und Mythologie. Cult. Indië, 1, p. 337-43, ill.

CELEBES.

BERG (E. J. v. d.), Poelau Makassar. Cult. Indië, 1, p. 366.

BERTLING (C. T.), Een hypothese omtrent de sociale structuur van Zuid-Celebes in verband met de stichtingsmythe van Wadjo. Bijdr. Kon. Inst., 98, p. 489-95.

BRINK (H. v. d.), Zes jaar Zendingswerk in Zuid-Celebes. Macedoniër, p. 365-75.

CATALOGUS van literatuur en ambtelijke gegevens betreffende de Residentie Manado. Aanvulling 1939. Adriani-Kruyt-Instituut. 1939. 23 p. 8°.

EEREBEEMT (J. v. d.), Huwelijksgebruiken op Moena. (Kol. Missie Tschr. 22, 1939, p. 294-300).

KRUYT (A. C.) [Dr. Kruyt vertelt geregeld in Wolandia Hindia, thans 13e jrg., van zijn ervaringen onder de Possoërs].

NOOTEBOOM (C.), Vaartuigen van Mandar. T. B. G., 80, p. 22-33, ill.

KL. SOENDA-EILANDEN.

DIJK (W. VAN), Het begrip marapoe in West-Soemba. Bijdr. Kon. Inst., 98, p. 497-516.

GOEDHEER (A. J.), De strijd om de onsterfelijkheidsdrank op een Balisch doek. Cult. Indië, 1, p. 344-6, ill.

HELBIG (KARL), Bali — Erfüllungen und Enttäuschungen. Ostas. Rundschau, 20, p. 455-8 (w. verv.).

SWELLENGREBEL (J. L.), Een en ander over de bijbelvertaling in het Balisch Maandb. Ned. Bijbelgen., 4, p. 114-8.

VROKLAGE (B. A. G.), Beeldhouwwerk uit de Manggarai (W.-Flores). Cult. Indië, 1, p. 356-61, 389-94, ill.

VROKLAGE (B.), Ethnologisch en anthropologisch onderzoek op Centraal-Timor. Kol. Missie Tschr., 22, p. 372-5.

NIEUW-GUINEA.

BAAL (J. VAN), Een reis naar het Gab-Gab-gebied. T. B. G., 80, p. 1-14, ill.

BRUYN (J. V. DE), Gegevens omtrent de bevolking in het gebied tusschen het Panai-meer, de nederzetting Koegapa en het Kemandora-gebied. Tschr. „Nieuw Guinea" 4, p. 193-205.

BRUYN (W. K. H. FEUILLETAU DE), In memoriam F. J. F. van Hasselt. 10 Juli 1870-18 Nov. 1939. Tschr. „Nieuw Guinea", 4, p. 179-80, ill.

GEGEVENS (Ethnographische) omtrent de bevolking om en bij de Wisselmeren. Uit het exploratie-verslag van J. van Eechoud. Tschr. „Nieuw Guinea, 4, p. 121-37.

HONGI-TOCHT (Een) op Nw.-Guinea een halve eeuw geleden. Tschr. Nw.-Guinea, 4, p. 152-6.

KRAMPS (J. G. H.), Hollandia in Nw.-Guinea. Meded. Ver. Gezagh., No. 57, p. 16-20.

LAMERS (A.), Over de pacificatie in den Vogelkop. De onderwerping van Irika. Meded. Ver. Gezagh., No. 57, p. 9-15.

ROEDER (J.), Rock-pictures and prehistoric times in Dutch New Guinea. Man, 39, p. 175-8, ill.

ROUSHDY (A.), De penetratie der Djonggoenoe's in het Wisselmerengebied. Tschr. Aard. Gen., 57, p. 56-69, ill.

TOCHT (De) van den adspirant-controleur Dr. J. V. de Bruyn van Enarotali via Itodah naar Orawja Zw. van de Wisselmeren in Ned.-Nieuw-Guinea, van 4 Mei tot 14 Mei 1939. Tschr. Aard. Gen., 57, p. 24-36.

TOCHT (De) van ... Dr. J. V. de Bruyn naar Kemandora, NO. van de Wisselmeren ... 20-2 tot 10-3-1939. Tschr. Aardr. Gen., 1939, p. 743-64, ill.

DAMM (H.), Zeremonialschemel vom Sepik. In Kultur u. Rasse, O. Reche zum 60. Geburtstag. P. 274-89.

HOGBIN (H. I.), Native land tenure in New Guinea. Oceania, 10, p. 113-65, ill.

VERWANTE ONDERWERPEN.

BEERMAN-HEFTING (J. V. C.), Islamische ceramiek. Cult. Indië, 1, p. 323-9, ill.

BOTHA (C. G.), Die kaapse Hugenote. Uit die Engels vertaal deur MARIE MALHERBE-LELIVELD. Kaapstad 1939, 188 p.

CRUCQ (K. C.), Begraafplaats te Pulicat. Ind. Navorscher, 5, p. 134.

KULTUR UND RASSE. Otto Reche zum 60. Geburtstag. Herausg. von M. HESCH u. G. SPANNAUS. München-Berlin, Lehmann, 1939. 428 p., ill. 8°. Prijs: R.M. 18.—.

O. a. R. GRAHMANN, Bemerkungen über einige Arbeitsweisen bei der Herstellung von Feuersteinartifakten im Altpaläolithikum (p. 88-96); J. WASTL, Prähistorische Menschenreste aus dem Muschelhügel von Bindjai-Tamiang in Nord-Sumatra (p. 237-43); H. A. BERNATZIK, Die Kolonisation primitiver Völker ... (p. 254-64); H. H. BÖHME, Das Problem des Totemismus in Mikronesien (p. 265-73); H. DAMM, Zeremonialschemel vom Sepik

(p. 274-89); J. HENNING, Zum Leben der Witwe in Melanesien — Ein Beitrag zur sozialen Stellung der Frau (p. 298-30); A. KRAEMER, Zur Volkskunde der Matupiter und Wanderungsfragen (p. 354-63); F. R. LEHMANN, Die gegenwärtige Lage der Mana-Forschung (p. 375-85); R. THURNWALD, Methoden in der Völkerkunde (p. 420-8).

MARCHAL (H.), La collection khmère (Musée Louis Finot). Hanoi, E. F. E. O., 1939. 170 p., ill. 8°.

Over de makassaarsche samenleving en een erfrechtelijke kwestie

door

Mr. H. Th. CHABOT

Als belangrijkste eenheid van de makassaarsche samenleving moet beschouwd worden de familiegroep, een in principe endogame groep, waarvan de leden, tezamen wonend in één streek (*pa'rasangang*), de gronden daar bewerken, onderling „familie" (*sibidja, sipamanakkang*) zijn en op de daartoe bestemde plaatsen hun gemeenschappelijke voorouders (*pattaoetoaang*) vereeren. Iemands verwantschap wordt gerekend via zijn vader en zijn moeder gelijkelijk (bilateraal of ouderrechtelijk systeem, zie bijlage I). Verwanten verder dan *sampo pintalloeng* worden *bella* (ver) genoemd; het hangt van toevallige omstandigheden af, of deze verwanten elkaar als zoodanig kennen of niet.

In het Landschap Goa nu nemen deze groepen onderling een positie in, die verschilt in „hoogte" [1]). De familiegroep van den Vorst van Goa, die der *karaeng*'s, woont grootendeels bijeen in eenige kampongs tusschen de grens van Makassar en Soenggoeminasa. De vereering van zijn *pattaoetoaang* is gehecht aan de *kalompoang* [2]) van Goa, die in geheel Goa „gevolgd" wordt.

Het hoofd, met den titel van *Gallarrang*, van de adatgemeenschap Borongloë [3]), die uit 14 kampongs van gemiddeld ongeveer 1000 zielen bestaat, telt zijn familieleden voornamelijk in eenige daarvan; de vereering van zijn *pattaoetoaang* is gehecht aan de

[1]) Hieronder steeds betrekkelijk gebruikt.

[2]) Volgens de definitie van Kooreman (later bekort door Nooteboom): „voorwerpen van een uiterlijk willekeurig karakter, die door een bepaalde gemeenschap van menschen als heilig beschouwd worden".

[3]) Als geen andere plaats wordt aangegeven wordt steeds deze adatgemeenschap bedoeld, waar dit materiaal in hoofdzaak verzameld is.

kalompoang van Borongloë, die door de inwoners van Borongloë „gevolgd" wordt.

In een gebied, dat thans kampong genoemd wordt, wonen practisch steeds meerdere familiegroepen naast elkaar, vereerend in hun eigen *pa'rasangang*, met eigen naam, hun eigen *pattaoetoaang*, zonder dat deze vereering hier momenteel aan een voorwerp gehecht is. Het zijn deze groepen die in de bestuurspractijk onderkampongs genoemd worden.

Iemand uit een willekeurige familiegroep uit Borongloë „volgt" dus zijn eigen *pattaoetoaang*; hij vereert die op een bepaalde plaats, waar soms tot dat doel een huisje is opgericht. Hij „volgt" verder de *kalompoang* van Borongloë en tenslotte die van Goa. Dit „volgen" bestaat in de practijk hierin, dat het hoofd van de kampong bij bepaalde gelegenheden zijn eerbetoon aan *Gallarrang* en *kalompoang* van Borongloë brengt, terwijl de *Gallarrang* bij bepaalde gelegenheden van zijn eerbetoon aan Vorst en *kalompoang* van Goa doet blijken, ten teeken dat Borongloë Goa volgt. De gewone man brengt zijn eer- en dienstbetoon aan den Vorst, respectievelijk aan den *Gallarrang* als deze in zijn gebied komt, maar neemt niet direct deel aan het ritueel van hun beider respectievelijke *kalompoang*.

In principe, zoo werd gezegd, is de familiegroep endogaam. Het aantal huwelijken buiten de groep gesloten is echter aanzienlijk; deze huwelijken vormen banden met andere groepen, die voor de waardeering van de hoogte van deze groep thans onmisbaar zijn.

Onmiddellijk moet nu nog een aanvulling gegeven worden bij het boven reeds vermelde. De leden der familiegroep leven in hun gebied niet alleen, maar tezamen met hun bedienden. [1]) Bedienden huwen met — beter: worden door hun resp. heeren uitgehuwelijkt aan — elkaar. Huwen met een familielid is, als het al bij uitzon-

---

[1]) Onder bedienden (*ana'-ana, koeli' tana, sawi tana, padjama bara'*) worden hier begrepen zoowel de afstammelingen van vroegere slaven als diegenen, die uit anderen hoofde bij een hoogere werkzaam zijn; de laatsten zijn meest jongeren, arme leden van andere groepen, personen van elders die wegens een schaking of een andere kwestie liever tijdelijk niet meer in hun eigen gebied verschijnen, die aldus zich een bestaan verdienen.

dering gebeurt, afhankelijk van de gunst van den heer [1]). Bedienden volgen de *pattaoetoaang* van hun heer; economisch zijn zij in zekeren zin van hem afhankelijk (zie beneden). Het schijnt juister hier niet van een familiegroep te spreken, aangezien de in den aanvang genoemde elementen daarvan, bij bedienden bijna alle ontbreken. Hun voornaamste band is die met hun heer.

Dit geldt (buiten Borongloë) voor de bedienden der karaengsgroep even zeer als voor die van een groep in welke achterafgelegen kampong ook.

Hoewel ieder voor zich lid van een eigen familiegroep, wordt hier even de aandacht gevestigd op de *soero* van het adatgemeenschapshoofd. Degenen die dit ambt vervullen zijn mannen, die (o. m.) de bevelen van het hoofd aan zijn onderdanen overbrengen; die hem rapporteeren wat er in de verschillende kampongs gebeurt; die, als er iets bijzonders plaats heeft in een der kampongs, hun gezag laten gelden; die bij feesten regelend optreden. Zij zijn aan het hoofd aldus verbonden, (bijv.) omdat zij diens vader nog als zoodanig gediend hebben, omdat zij van jongs af aan diens speelkameraden waren, omdat het hoofd hen aan zich verplicht heeft. De band is een zeer persoonlijke; zij zijn de volgelingen, de vertrouwelingen van het hoofd.

Het komt voor, dat de zoon van een *soero* ook *soero* wordt; te belangrijk zijn echter bepaalde voor dit ambt vereischte persoonlijke eigenschappen dan dat van eenig recht tot opvolging sprake zou kunnen zijn [2]).

Slaat men in Borongloë de verschillende individuen gade, dan constateert men verschil in omgangsvormen, in eerbetoon, in „hoog-

---

[1]) Slechts wordt er op gelet, dat niet twee bedienden uit een en hetzelfde huis met elkaar huwen; mocht dit al staan te gebeuren dan wordt de man korten tijd tevoren naar een ander huis gezonden; hij trouwt dan van daaruit.

[2]) Aan *soero* worden vaak sawahs tot levensonderhoud *pangnganreang*) gegeven; deze sawahs zijn dan voor hen onvervreemdbaar; het hoofd kan ze steeds terugnemen. Volgt inderdaad een zoon zijn vader als *soero* op dan krijgt hij vaak dezelfde sawahs tot levensonderhoud en het recht op die sawahs gaat daardoor na eenige geslachten in de practijk zeer op inlandsch bezitrecht lijken. Gezien het persoonlijk karakter van de verhouding zou ik echter zelfs in dat geval geen rechtsverwerking willen aannemen, maar het hoofd zijn recht tot terugname willen laten behouden.

te" en dan rijst de vraag: „door welke factoren wordt de hoogte van een individu bepaald?" Speurt men naar die factoren, dan valt onmiddellijk het belang in dat verband van de familiegroep, waartoe dat individu behoort, op en dus moet eerst de vraag beantwoord: „waardoor wordt de hoogte van een familiegroep bepaald?" De hiervolgende opsomming dient daarbij ter bepaling der gedachten: saamhoorigheidsgevoel van de groepsgenooten (1); aantal (2); gegoedheid (3) [1]); reeds gelegde huwelijksbanden met andere, vaak naburige, in de practijk steeds ongeveer even hooge, groepen (4).

Het saamhoorigheidsgevoel (1) van de leden van de familiegroep is gebaseerd op de gemeenschappelijke afstamming (dat houdt hier dus in: het onderling familie zijn, het gemeenschappelijk verrichten van het voorouderritueel) en wordt versterkt door het feit van het doorloopend bijeen wonen, en de gemeenschappelijke economische belangen.

Als ik erop wees, dat het aantal (2) leden der familiegroep van belang is voor de hoogte daarvan, dan zou men mij kunnen tegenwerpen, dat het toch een betrekkelijk kleine groep — die der *karaeng*'s — is, die Goa regeert; een poging tot verklaring van dit verschijnsel ligt echter buiten het bestek van dit artikel. Tusschen ongeveer even hooge groepen zooals deze binnen Borongloë zijn waar te nemen, heeft het „aantal" zeker invloed op de waardeering. Hoogstens zou opgemerkt kunnen worden, dat wellicht vroeger, toen oorlog een geregeld terugkeerend verschijnsel was, het „aantal" belangrijker was dan nu.

Over de punten (3) en (4) zullen hieronder nog mededeelingen gedaan worden.

Nu kan over de hoogteverschillen tusschen individuen verder gehandeld worden. Deze komen tot uiting op velerlei wijzen [2]) en zijn duidelijk waarneembaar bij feestelijke gelegenheden in het huis van het gemeenschapshoofd, waarbij men tijdens het gemeenschappelijk eten in lange rijen naast elkaar zit. De factoren, die iemands hoogte bepalen, blijken dan, behalve uit de

---

[1]) Betrekkelijk gebruikt.

[2]) Vergelijk hiervoor FRIEDERICY, *Standen bij de Boegineezen en Makassaren*, p. 124 v.

hoogte van zijn groep, zijn afstamming (a) o.m. te bestaan uit zijn persoonlijke eigenschappen (b) [1]), zijn gegoedheid (c), zijn ouderdom (d) [2]). Aan de hand van de schikking tijdens den maaltijd kan hierover een enkele opmerking gemaakt worden. Naast het hoofd aan het boveneinde zitten de kamponghoofden, momenteel als territoriale hoofden, niet als familieleiders te beschouwen; tusschen hen onderling bepaalt de verwantschap met het hoofd en bepalen verder de genoemde factoren (b), (c) en (d) hun plaats. Jongeren, onder de 25 à 30 jaar ziet men slechts aan het lagere einde; meestal zijn dit dan jongere broers of een neef (*kamanakang, sampo sikali*) van het hoofd. De *soero*'s van het hoofd nemen vaak een veel hoogere plaats in dan hun op grond van hun groep of rijkdom zou toekomen; hooger althans dan vele (oude) familieleden van het hoofd met minder persoonlijk gezag. Hetzelfde kan van iemand gezegd worden, die zich zonder verdere familie door zijn persoonlijke eigenschappen economisch heeft opgewerkt. Hierbij moet steeds in het oog worden gehouden, dat men zijn plaats niet aangewezen krijgt; men kènt zijn plaats; men neemt die in overeenstemming met zijn „hoogte" in en op die plaats wordt door alle aanwezigen steeds a. h. w. controle uitgeoefend. Wie te hoog zit merkt aan een blik, aan een woord, aan de houding der anderen hun afkeuring.

Beziet men de onderlinge werking der factoren a tot d dan blijken factor (b) en (c) zeer nauw verweven. Een combinatie van (b) en (c) met (a) verschaft iemand vanzelfsprekend een leidende positie. De verhouding van een enkeling, voorzien van de factoren (b) en (c), tot iemand van hoogere afstamming maar minder begaafd, dus voorzien van factor (a) maar minder van (b) en van (c) (aangenomen dat beide personen ongeveer even oud zijn) kan een bron van dagelijksche spanning zijn.

Behalve dat een individu onderdeel is van zijn familiegroep, maakt hij deel uit van een gezin. Een gezin woont bijeen in een huis. Maar in een huis woont behalve dat gezin nog (bijv.) een der ouders, een alleen overgebleven oom of tante, een ongehuwde

[1]) Onder „persoonlijke eigenschappen" wordt hier verstaan het geheel van aangeboren en verworven eigenschappen van een individu.

[2]) Sj. HOFSTRA in *Africa*, 1937, vermeldt dergelijke factoren als van invloed bij verkiezingen.

broer of zuster, (weduwnaar, resp. weduwe al of niet met kinderen); ook een jonggehuwd span woont eerst nog — afwisselend— bij een der ouderparen in. Waarom Friedericy [1]) het huwelijk patrilocaal noemt is mij niet duidelijk; van eenigen regel of regelmaat is mij niet gebleken; steeds werd in Borongloë een utiliteitsoverweging — plaatsruimte, werkgelegenheid — als reden opgegeven, dat men bij de vrouws- of bij de mansfamilie introk. [2])

Thans nog een enkel woord over gegoedheid.

De adatgemeenschap Borongloë wordt overal door andere adatgemeenschappen van Goa omsloten; de Berangrivier stroomt er doorheen en zorgt voor een verbinding met de zee. Het terrein is licht golvend. In de lage stukken zijn sawahs aangelegd; de hooger gelegen gronden kunnen moeilijk water krijgen; irrigatieleidingen brachten reeds verbetering; het sawah-areaal is echter nog steeds voor uitbreiding vatbaar. De hoogere gronden zijn beboscht; daar liggen o. m. langsat-tuinen en worden ladang aangelegd.

De gegoedheid van een individu wordt hier in de eerste plaats afgemeten aan het sawahbezit; vee (karbouwen) is pas in de tweede plaats daartoe van belang; bij uitzondering gebeurt het, dat iemand kudden vee heeft en geen sawahs. Het bezit van een langsat-tuin

---

[1]) FRIEDERICY t.a.p. p. 149.

[2]) In de kampong Patanjamang (adatgemeenschap Tjamba, Ond. Afd. Maros), waar een ander type woning werd aangetroffen met soms meer dan één *oering* (kookpot), — dat wil daar zeggen: meer dan één gezin — bleek een kleine meerderheid der huwelijken matrilocaal. In Makassar gebeurt het vaak, dat uitdrukkelijk door een man een huis op naam van zijn vrouw gezet wordt, terwijl het met zijn geld gekocht of gebouwd is. Dit wordt in hem geapprecieerd. Men ontkomt niet aan den indruk, dat er een voorkeur bestaat het huis als van de vrouw te beschouwen.

Hier is het tevens de plaats op te merken, dat men m. i niet zonder meer kan aannemen, bij dit woningtype als in Patanjamang met een ouderen vorm te doen te hebben, die zich in de bergen nog gehandhaafd zou hebben, maar in de kustvlakten al „afgesleten" zou zijn. Het is zeer goed mogelijk dat in de bergen heden ten dage vormen worden aangetroffen, die de gemeenschappen aan de kust nooit gekend hebben. Waarom in het eene gebied een aandeel in een sawah verpand wordt en dit in het andere geheel onbekend is, waarom het instituut van het kinderhuwelijk hier een zeldzame, elders een algemeene verschijning is, dat zal door plaatselijke onderzoekingen uitgemaakt moeten worden.

is op zichzelf een teeken van welstand, dat slechts wordt aangetroffen bij menschen, die reeds sawahs en karbouwen hebben. Armeren (enkelingen) hebben vaak alleen een tuin.

Iemand, die veel sawahs heeft, laat deze door familieleden, of bedienden, in de op blz. 326 (noot) beschreven zin, bewerken. In principe krijgen deze helpers een 50 à 100 bossen per jaar. Heeft een helper een eigen gezin en een eigen huis en voor levens-onderhoud 200 of meer bossen noodig, dan krijgt hij die; zijn zonen helpen als zij grooter worden zonder een bepaalde vergoeding ook mee. Vaak echter wonen helpers, ongehuwd, bij hun heer in huis; zij krijgen daar eten en kleeren vrij en ook dan is er vaak een min of meer permanente band tusschen beiden; zij bewerken (beploegen) dan niet alleen diens sawahs, maar zij bewaken ook diens langsat- en maïs-tuinen in den tijd dat de langsat (resp. de maïs) aan het rijpen is; zij vervoeren de vruchten naar de pasars en verkoopen ze daar; zij bewaken zijn karbouwen; bij een feest van den heer helpen zij bij het bamboe halen en het opzetten van het verlengstuk van het huis (*pannjamboengi*) zooals dit bij een feestelijke gelegenheid gebruikelijk is; zij helpen, in het algemeen gesproken, bij de dagelijksche werkzaamheden. Voor deze helpers wordt dus goed gezorgd; er is den heer te veel aan gelegen op hen te kunnen vertrouwen dan dat hij hen door schrielheid of slechte behandeling van zich zou willen vervreemden. Hij is het dan ook die, nadat een jongere eenige jaren aldus gewerkt heeft, hem doet huwen, d. w. z. den bruidschat betaalt en de kosten voor het feest draagt.

Dit systeem vindt men steeds weer terug. Hebben meer-gegoeden een 10-tal of meer *ana'-ana'* als helpers (familieleden of bedienden) om zich heen, minder gegoeden worden slechts door een of meer nastaande familieleden bijgestaan. Iemand, die op zich zelf staat, zou eerder met (in bossen padi) betaalde krachten moeten werken; voor hem zijn de mogelijkheden tot vermeerdering van zijn gegoedheid, dus veel geringer.

De erfrechtelijke kwestie, waarop boven gedoeld werd, kan nu omschreven worden. Het was opvallend hoe weinig gegevens te verkrijgen waren over boedeltoescheidingen vòòr den dood van den erflater door dezen zelve, afgezien van schenkingen bij huwelijken bijv., en eveneens viel het op dat, vergeleken met de

rijkvloeiende bronnen op Java [1]), hier zoo betrekkelijk weinig verdeelingen nà diens dood opgeteekend konden worden. [2]) Het is hier niet de plaats om in bepaalde casusposities af te dalen; een algemeene lijn moge slechts aangegeven worden.

Van een welgesteld man bewerken dus reeds gedurende zijn leven zijn zonen, met andere familieleden en bedienden, zijn verschillende sawahs. Hijzelf echter is het, die steeds regelt wanneer, door wien en hoe bewerkt moet worden, die zelf daarbij zijn aanwijzingen geeft, die zelf controleert, dat deze worden uitgevoerd. Na zijn dood worden zijn sawahs practisch nooit precies verdeeld. Het hangt ervan af welke zoon de capaciteiten en de ambitie heeft zijn werk voort te zetten; welke zoon a. h. w. door de nabestaanden als leider wordt erkend; onder diens beheer blijven dan de sawahs. Het hangt van iemands persoonlijke eigenschappen af of hij meer of minder sawahs onder zijn beheer krijgt; is hij iemand, die goed kan praten en goed kan rekenen, ijverig bij het werk, oud in zijn denken, dan krijgen zijn broers wellicht een veel kleiner deel onder hun beheer; zijn zusters beheeren soms in het geheel niets; ongeveer dezelfde menschen als voor den dood van den vader blijven den eersten tijd de gronden bewerken; slechts degeen die de leiding geeft is een ander; op diens naam worden de sawahs ook in het landrenteregister overgeschreven.

Men is zich ervan bewust, dat zusters ook recht op haar deel hebben, maar het blijkt dat deze dit deel ongaarne vragen; en dit is begrijpelijk, daar een zuster, die voor haar deel op zou komen, daardoor een soort breuk met haar broers en zusters zou bewerkstelligen; indien zij later door haar man verstooten zou worden of als weduwe achter zou blijven, zou het voor haar veel moeilijker zijn bij deze terug te komen.

Men is zich eveneens ervan bewust, dat broers ieder recht op een gelijk deel hebben, al komt hier in de practijk vaak minder van terecht. Broers werken vaak samen en de mindergegoede kan zich dan steeds tot den meergegoede richten om hulp. Het

---

[1]) *Indisch Tijdschrift van het Recht*, 149, p. 123 v.; 150, p. 105 v.

[2]) Op toescheidingen en verdeelingen wordt hier gedoeld, die geschieden in bijzijn van belanghebbenden en gerapporteerd werden aan een kampongautoriteit dus met de bedoeling deze handeling algemeen bekend te doen zijn.

is uitzondering, dat kinderen van minder bedeelde broers of zusters een deel van hun rijken oom opvragen; het zou eerder kunnen voorkomen, dat zij zich hiertoe na zijn dood tot zijn kinderen, hun *sampo sikali* richten; in verreweg de meeste gevallen echter laat men stilzwijgend den toestand zooals die is; de kinderen van ieder der broers en zusters werken verder met wat zij na den dood van hun respectievelijke ouders onder zich kregen. Een geschil tusschen *sampo pinroeang* of *sampo pintalloeng* over dan steeds reeds lang onverdeelde boedels levert voor den rechter bijna onoplosbare moeilijkheden op [1]). Het schijnt dan ook niet toevallig, dat men tusschen familieleden in deze graden gaarne huwelijken tot stand brengt, naar men wel zegt om de goederen weer bijeen te brengen.

Het feit, dat zoo vaak vóór noch nà den dood een juridische handeling plaats heeft, in den zin van kennisgeving aan een kampongautoriteit, dat onuitgesproken de goederen onder het beheer van voornamelijk één individu komen, en dat men er onder elkaar zoo ongaarne over spreekt wie veel, wie weinig (in beheer) heeft gekregen, bemoeilijkt het onderzoek zeer [2]). Dit ongaarne spreken

[1]) Een eventueel geschil onderwerpt men in het algemeen om te beginnen aan het oordeel van een leidend lid der groep, daarna aan de *Gallarrang*, aan een lid der Karaengsgroep, eventueel aan den Vorst. Of een zaak voor een meer of minder hoog persoon komt wordt eerder afgemeten naar de hoogte dergenen, die oneenigheid hebben, dan naar de waarde van het voorwerp in geschil. Er wordt dan getracht een oplossing te vinden, die het familiegroepbezit bijeen houdt; een oplossing, waarbij eerder het individu met meer, dan dat met minder geapprecieerde persoonlijke eigenschappen wint. De eerste heeft stellig meer helpers; dit laatste is wellicht één van de redenen, dat nog steeds door partijen zoozeer gehecht wordt aan het brengen van vèèl getuigen — althans niet minder dan de tegenpartij — voor de rechter.

[2]) De landrente dwingt hier tot openbaarheid. Kamponghoofden (de belastinginners) vertelden mij dat hun herhaaldelijk bij de inning werd medegedeeld dat een sawah op een bepaalden zoon van den spreker was overgegaan. Vragend: „van wien is die sawah?", krijgt men als antwoord herhaaldelijk den naam van den belastingbetaler te hooren; deze nu is niet steeds de rechthebbende; één voorbeeld: kortgeleden kwam een zekere man A op het adatgemeenschapskantoor en liet een sawah op naam van zijn broer B overschrijven; eenige dagen later kwam B, die dat gehoord had, boos ook op het kantoor en liet die sawah weer op naam van A inschrijven: geen van beide wilde de belasting betalen!

vindt m.i. een verklaring in het feit, dat de mededeeling, dat iemand meer of minder sawahs onder zich heeft, een oordeel over iemands persoonlijke eigenschappen impliceert; ook legt men door spreken a. h. w. een verhouding tusschen een persoon en bepaalde sawahs vast, die eigenlijk niet vaststaat en die men ook liever niet ziet vaststaan. Met deze manier van overgaan van de bezittingen van de eene generatie op de op haar volgende correspondeert ook het bovengeschetste economische systeem, in zooverre dat een man, die uit hoofde van zijn persoonlijke eigenschappen weinig of geen sawahs onder zich heeft gekregen, gemakkelijk bij iemand anders, al of geen familielid, kan gaan werken om in zijn onderhoud te voorzien.

De verhouding tenslotte, tusschen de factoren persoonlijke eigenschappen (b) en gegoedheid (c) zou nu aldus geschetst kunnen worden; iemand van een rijke groep bereikt gemakkelijker een hoogen graad van gegoedheid, dan iemand van een arme; de eerste heeft immers de mogelijkheid over de vele goederen, die zijn voorgaande generatie heeft achtergelaten, (mede)-zeggenschap uit te oefenen; het hangt van zijn persoonlijke eigenschappen af, of hij over meer of minder van deze goederen te zeggen krijgt. Hij heeft verder een basis als hij zijn gegoedheid wil verhoogen door ontginning of door handel. Iemand van een arme groep of een „enkeling" heeft het daarbij moeilijker. In beide gevallen echter zijn bepaalde persoonlijke eigenschappen (b) een sine qua non voor het bereiken van een hoogen graad van gegoedheid (c).

Tot slot mogen hier twee opmerkingen dienen. De eerste toone hoe nauw de Islam zich aanpast aan de bovenbeschreven structuur. De adatgemeenschap Borongloë heeft zijn eigen missigit. Toen ik daar opteekende wie de bijna 60 aanwezigen bij een Vrijdagsdienst waren, bleken dit te zijn: de *Imang* en het verdere moskee personeel, de *Gallarrang* met eenige familieleden en eenige *soero*, de (ongeveer) 18 *goeroe* (laagste godsdienstbeambten), de 14 kamponghoofden benevens een tiental andere personen. En toen in de groote missigit van Djongaja op instigatie van den Vorst van Goa een dienst gehouden werd opdat Nederland buiten den oorlog zou mogen blijven, waren uit Borongloë daarbij de *Gallarrang* en de *Imang* aanwezig. Men ziet ook hier het idee van vertegenwoordiging der kampongs in Bo-

rongloë en van Borongloë in Goa tot uiting komen, als boven bij de *kalompoang* vereering beschreven.

De tweede opmerking betreft de huwelijkskeuze. Het doen van deze keus wordt geen zaak geacht, die men aan de betrokkenen zelf kan overlaten. Ten aanzien van iemand met veel kinderen zou men van diens huwelijkspolitiek kunnen spreken. Een deel der kinderen wordt uitgehuwelijkt aan groepsgenooten om aldus de banden met, den invloed in, de eigen groep te versterken [1]); een ander deel tracht men te doen huwen bijv. in de ongeveer even hooge groep van een kennis, van een vriend. Dat huwelijk overwegend groepszaak is blijkt zeer duidelijk waar nog niet geslachtsrijpe personen in den echt verbonden worden. Maar niet alleen in deze gevallen, bijna stèèds doet het individu als hem (haar) het huwelijk aangezegd wordt, van zijn (haar) afkeer blijken; de vrouwen zelfs op ritueel vastgelegde wijze. De groep is echter niet geheel en al oppermachtig; een vrouw, die ondanks lang aandringen tenslotte zeide, dat zij liever dood ging dan dat zij met den voor haar bestemden man huwde, zag haar wil geëerbiedigd; het is een andere kwestie, dat zij nu een groote kans heeft, in het geheel niet meer te trouwen. En een man kan via omwegen (een vertrouwd vriend, een met hem sympathiseerend familielid) aan degenen, die hierover te beslissen hebben, die daartoe het initiatief hebben te nemen (zijn ouders, leidende ouderen, zijn heer), van zijn voorkeur voor een bepaald huwelijk doen blijken.

Welke de redenen nu tenslotte ook waren, — en dit geldt ook buiten de adatgemeenschap Borongloë — waarom het tot voor kort moeite kostte voor bepaalde personen, om zich aan de maatschappelijke orde op het punt der huwelijkskeuze te onderwerpen, tegenwoordig vindt men de opstandigen onder de besten der jongeren. Zij leggen er steeds meer den nadruk op als huwelijkspartner te willen hebben een vrouw van ongeveer hun eigen (school-) ontwikkeling; hun klacht is, dat deze er in hun — vaak hoogere — kringen niet is. In verschillende gevallen was reeds waar te nemen, dat de macht der groep terugweek voor den wil

[1]) Een duidelijke voorkeur voor een huwelijk tusschen generatiegenooten is waarneembaar.

van het individu, d.w.z. dat de ouderen der groep rekening hielden met de wensch van den betreffenden jongen man, tegen hun eigen wensch in. In de praktijk bleek, dat de eisch van ongeveer gelijke hoogte daarbij steeds gehandhaafd bleef. Een meer gelijke ontwikkeling van de jonge mannen en vrouwen zou in dit opzicht moeilijkheden ondervangen, die zich nu herhaaldelijk voordoen, zou althans deze moeilijkheden verminderen. Het is daarom, dat hier gewezen wordt op het belang van het vergrooten der ontwikkelingsmogelijkheden voor de makassaarsche jonge meisjes en vrouwen.

BIJLAGE

Aangezien opname van een teekening van het verwantschapsstelsel bezwaarlijk bleek, mogen hier in het kort eenige van de meest voorkomende termen weergegeven worden.

Van *ego* (man of vrouw) uitgerekend wordt (worden) genoemd diens:

1. vader: *mangge, bapa,*
2. moeder: *anrong, amma,*
3. broer: *sari'battang (boera'ne),*
4. zuster: *sari'battang (baine),*
5. broers en zusters van 1 en 2: *poerina,*
6. kinderen van 5: *samposikali,*
7. vaders en moeders van 1 en 2: *toa,*
8. broers en zusters van 7: *toa,*
9. kinderen van 8: *poerina,*
10. kinderen van 9: *sampo pinroeang,*
11. vaders en moeders van 7: *boë,*
12. broers en zusters van 11: *boë,*
13. kinderen van 12: *toa,*
14. kinderen van 13: *poerina,*
15. kinderen van 14: *sampo pintalloeng,*
16. zoon: *ana' (boera'ne),*
17. dochter: *ana' (baine),*
18. kinderen van 16 en 17: *tjoetjoe,*
19. kinderen van 3 en 4: *kamanakang,*
20. kinderen van 19: *tjoetjoe,*

21. kinderen van 6: *kamanakang*,
22. kinderen van 21: *tjoetjoe*,
23. kinderen van 10: *kamanakang*,
24. kinderen van 23: *tjoetjoe*,
25. kinderen van 15: *kamanakang*,
26. kinderen van 25: *tjoetjoe*,
27. kinderen van 18-20-22-24-26: *tjoetjoe koelantoe'*.

Ter aanduiding van een man wordt achter de genoemde termen *boera'ne*, van een vrouw: *baine* geplaatst.

De maan als de brenger van dood en ziekte. Een Manggarais verhaal met enkele varianten

door

P. ADOLF BURGER S. V. D.

Over dit thema schreef Ehrenreich: „Die gewöhnlichste Form der Mythen von dem Ursprunge des Todes ist die, dass der Heros oder der Mond selbst dem Menschen eine dem Monde analoge Wiederverjüngung zusagt, die dann durch irgend ein Versehen, wie missverstandene Botschaft, ausbleibt. — In Amerika tritt das Motiv der Wasserprobe häufig hervor" [1]). In een mythe van de Namaquas in Zuid-Afrika stuurde de maan de haas naar den mens met de boodschap: „Zoals ik sterf en weer tot het leven herrijs, zo zult ook gij sterven en tot het leven herrijzen". De haas echter ging tot den mens en zeide: „Zoals ik sterf en niet weer herrijs, zo zult ook gij sterven en niet weer herrijzen". Daarna ging de haas weer terug naar de maan en vertelde hem, wat hij gedaan had. De maan spleet nu met een bijl de lippen van de haas en deze krabde met zijn klauwen de maan in het gezicht, zodat de striemen er nu nog te zien zijn. Wegens de noodlottige boodschap eten de Namaquas de haas niet [2]).

Op de Fidji Eilanden wordt verteld, dat er eens een dispuut was tussen twee goden over de manier, waarop de mens zou moeten sterven. Ra Vula (de maan) stelde voor dat de mens zou worden zoals hij zelf: een tijdlang verdwijnen en dan opnieuw herleven.

---

[1]) PAUL EHRENREICH, *Die allgemeine Mythologie und ihre ethnologische Grundlagen*. Leipzig 1910, p. 148.

[2]) EDWARD B. TYLOR, *Primitive Culture*. London 1891, I, p. 355. Hier is ook verdere literatuur aangegeven. — Ook de volgende voorbeelden heb ik aan dit boek ontleend.

Ra Kalavo (de rat) wilde echter van dit vriendelijk aanbod niets weten en zei: „Laat de mens sterven, zoals een rat sterft!" Ra Kalavo won het ten slotte.

Een mythe op de Carolinische Eilanden verhaalt, dat de mens aanvankelijk op de laatste dag van de afnemende maan het leven verliet om met de nieuwe maan uit een zachte slaap op te staan.

Volgens een zang van de Indianen van Californië zal de mens na de dood herboren worden, zoals ook de maan sterft en tot het leven terugkeert.

In Manggarai is algemeen bekend dat de maan de dood op aarde heeft gebracht, nadat een dove man op zijn aanbod, om telkens zoals de maan te herrijzen, niet inging. — Het eerste verhaal heb ik van een ouden man in Ngkor, ongeveer 15 km ten W. van Roeteng, gehoord. Later heb ik zijn zoon, een leerling van de vervolgschool, er naar toe gestuurd, opdat hij mij het verhaal zou opschrijven, zoals zijn oude vader het vertelde. In de andere verhalen hierover wordt de maan niet door Mori Keraéng, het hoogste wezen van de Manggaraiers, met deze boodschap naar de mensen gestuurd.

De transcriptie van de Manggaraise teksten is volgens de tegenwoordige spelling van het Maleis. Door de apostroof wordt de hamza aangeduid. De h wordt als een stemhebbende, zeer zachte Nederl. g uitgesproken. De d is cacuminaal.

1. Tara matad ité.

Tja leso Mori Keraéng djera woelang, koedoet toi agoe ata: sanggéd ata manoesia paka mata ha'a mosé kéta kolé ného woelang. Djari manga tja ata rémé tawin. Ata hitoe ata nentengi. Doe hitoe bénta de woelang éta mai nggo'o: „O sanggéd ata manoesia, nahi ného kéta akoe taoengm! Mata-mata ha'a mosé kéta kolé!" Mai wantil diha hitoe: Kopé ko? Mai taé de woelang: Toé nggo'o taé dakoe, O, mata-mata ha'a mosé kéta kolé!" Nggo'o kolé taé dihat nenteng hitoe: „Tjola ko?"

„Oé, toé kéta dengé le haoe ko? Nggo'o taé dakoe: mata-mata ha'a mosé kéta kolé".

Mai taé dihat nenteng hitoe: „Towé ko?" Te pat ngkalin ga nggo'oge taé de woelang: „O, nahi matam gé! Émé matam tai,

nahi néka kéta mosé kolém! Nahi bekamkali ga! Émé tja kilodé tai, manga-manga tjepoeloe ko tjéwé do kolé oné mai sitoe". Wangka nitoe main manga ata iwod hena kaoet le mimis, matas ga. Manga ata iwod akit kaoet le kaka ta'as, mata laing. Doe hitoe kolég woelang. Woko ita kolé woelang itoe, ho'ot takoeng lisé le mbé kali tjomong étan, roeha tjomong wan, koedoe tegi agoe hia, am basi te mata-mata ha'a mosé kéta kolé, (maik tegi) koedoet léwékoé mosé dité oné lino ho'o. Koedoet woelang tegi agoe Mori Keraéng.

1. Waarom wij sterven.

Op zekere dag beval Mori Keraéng de maan om aan de mensen te leren: alle mensen moeten een tijdlang sterven en dan weer herleven zoals de maan. Toen was er een man aan het onkruid wieden. Deze man was doof. Toen riep de maan van boven aldus: „O gij mensen, moge het met u allen gaan zoals met mij: een tijdlang dood zijn en weer herleven!" De man antwoordde: „Wilt ge een kapmes soms?" De maan zeide: „Daarvan sprak ik niet. O, gij moet een tijdlang dood zijn en weer herleven!" Hij die doof was, zei weer aldus: „Een bijl soms?".

„Ach, hoort ge het niet? Zo zei ik: een tijdlang dood zijn en weer herleven".

Hij die doof was, zei weer: „Een doek soms?"

Voor de vierde keer dan sprak de maan aldus: „O, dat gij sterven moogt! Als gij straks gestorven zijt, zult gij niet meer leven! Moogt gij u vermeerderen! Als er weldra één huisgezin is, zullen er tien of meer van komen!"

Van toen af aan trapten de mensen in een doornachtig rietgras, en ze stierven. Andere werden door groene slangen gebeten, en ze stierven. Toen ging de maan weer terug. Toen zij de maan weer zagen, offerden zij een geit aan het einde boven en een ei aan het einde beneden [1]). Zij offerden om hem te smeken dat, al was het gedaan met het tijdelijk sterven en weer herleven, (maar zij smeekten opdat) ons leven lang moge zijn op deze aarde [2]). (Zij offerden) Opdat de maan (dit) aan Mori Keraéng zou vragen.

---

[1]) D. i. sommigen offerden als maximum een geit, als minimum een ei.

[2]) Waar het Nederl. twee afhankelijke zinnen heeft, wordt in het Mangg. de hoofdzin dikwijls in het kort herhaald. Ik heb deze herhaling zowel in de tekst als in de vertaling tussen haakjes gezet.

Uit het bovenstaande verhaal blijkt dat de mensen in het begin niet doodgingen; immers Mori Keraéng moest de maan eerst de opdracht geven, dat hij de mensen zou voorstellen aan de maan gelijk te worden. Dit blijkt ook uit het volgende verhaal, waarin echter de maan niet door Mori Keraéng gestuurd wordt. Dit verhaal, opgetekend door een onderwijzer, komt uit het Oosten van Roeteng. Hier wordt uitdrukkelijk gezegd, dat er in het begin geen ziekte en dood waren.

2. Tjo'o poe'oengn mata agoe beti.

Bénta de woelang agoe ata toe'a poe'oengn lonto, tana ho'o. Tja leso taé de woelang: „O haoe hi wa, dengé di'a! Émé matam-é, teloe wié wa tana mosé kolém tjama ného akoe!" Mai walé data toe'a hitoe: „Apa-é?" Bo doe hitoe toédi manga mata agoe beti. Ai toé dengé di'a bénta de woelang le ata hitoe, mai taé de woelang kolé: „Émé matam-é, teloe wié wa mosé kolé tjama ného akoe!" Walé mtaoeng lata hitoe: „Apa-é?", landing tiloe diha nenteng. Rabo da'at woelang, landing hitoe taén: „Émé matag, toé mosé kolé, wa-wa na'a le anak wam! Ata tjo'o tara toé na'a pedé dakoe?"

2. Het begin van de dood en van vele ziekten[1]).

De maan riep tot den ouden man die in het begin deze aarde bewoonde. Op zekere dag zeide de maan: „O gij beneden, luister goed! Als gij gestorven zijt, zult gij drie nachten onder de aarde zijn, (daarna) weer herleven juist zoals ik!" De oude man antwoordde: „Wat?" Toen was er (nog) geen dood en geen ziekte. Omdat de oude man het roepen van de maan niet goed had gehoord, zei de maan opnieuw: „Indien gij gestorven zijt, zult (gij) drie nachten beneden (de aarde) zijn[2]), (daarna) weer herleven juist zoals ik. De man antwoordde altijd: „Wat?", want zijn oren waren doof. De maan werd kwaad, daarom zeide hij: „Indien (gij) gestorven zijt, zult (gij) niet weer herleven, tot uw nakomelingen toe! Waarom hebt gij naar mijn boodschap niet geluisterd?

[1]) Lett: Hoe het begin – is.

[2]) *Teloe wié* en (zoals in het laatste verhaal) *teloe leso wa* kan ook betekenen: na drie nachten (resp. dagen).

In Manggarai wordt echter ook verteld dat de mensen aanvankelijk met de donkere maan stierven en met de nieuwe maan herrezen. Het volgende verhaal is uit een dorp in de nabijheid van Roeteng.

3. Woelang agoe manoesia.

Taé data toe'a danong: émé mata ata, mosé kolé ného woelang. Émé mata woelang, mata taoeng ata. Maik woko mosé kolé woelang, to'o kolé taoengs ata mata. Maik manga tja leso, manga tja ata nenteng toko oné sékang. Itoekali nenggo'o taén woelang hitoe ali wié: „Oé ata toko wa sékang, gori méoe ného akoe ko: mata, poli hitoe mosé kolé?" Maik ata hitoe toé kéta gorin te waléj. Roegi kétaj woelang hitoe. Itoekali nggo'o taén: „Méoe demeng to, ata manoesia! Ai méoe toé séngét taé dakoe, émé méoe mata, néka mosé kolé ného akoe! Kong mata roedas!"

Itoe tara ata manoesia, woko mata, toé mosé kolé; ai toé gori te séngét taé de woelang.

3. De maan en de mensen.

Het verhaal van de oude mensen van vroeger: Toen de mensen stierven, herleefden (zij) gelijk de maan. Wanneer de mensen stierven, herleefden (zij later) zoals de maan. Wanneer de maan doodging, gingen alle mensen dood. Maar wanneer de maan weer herleefde, herrezen ook alle dode mensen. Maar op zekere dag sliep een dove man in een tuinhutje. Toen sprak de maan 's nachts aldus: „He, gij die in het tuinhutje slaapt, wilt gij (worden) zoals ik? doodgaan en weer herleven?" Maar de dove man wilde geen antwoord geven. De maan werd zeer kwaad. Toen sprak hij aldus: „Goed dan, gij mensen! Daar gij niet naar woorden wildet luisteren: wanneer gij gestorven zijt, zult gij niet weer herleven zoals ik! Dat gij ook verder doodblijft!"

Dit is de reden dat de mensen, wanneer zij gestorven zijn, niet meer opnieuw leven; want zij wilden niet luisteren naar de woorden van de maan.

Gewoonlijk spreekt de maan zelf, d.i. onder zijn ware gedaante, tot de mens. Ik heb echter ook een verhaal, waarin de maan onder de gedaante van een mens optreedt.

4. Tombo ata manoesia tara mata.

Danong dodg ata manoesia, ai toédi manga tjengatan ata mata. Oné bahiréha ata do sitoe manga tjengata ata nenteng. Ata nenteng hitoe ka'éng kin oné mbaroe. Tja leso ata nenteng hitoe labar agoe anak koé do oné nantas. Doe hitoe dengé le anak koé tjoeroep data, ata bénta ata hitoet nenteng taén: „Hé ata nenteng émé mata méoe, teloe leso wa mosé kolé ného akoe!" Woko dengé le anak koé do sitoe bénta data hitoe, landing hitoe isé toera agoe ata hitoet nenteng. Taéd: „Manga ata, ata bénta haoe!" Woko dengé lata nenteng hitoe tombo de anak koé sitoe, landing hitoe hia walé taén: „Tjo'o—é?" Ata hitoet bénta hia, tjoeroep kolé taén: „Émé mata méoe, mosé kolé tjama ného akoe!" Ata nenteng hitoe toé tara pinga tjoeroep data hitoet bénta hia. Hia walé molétaoeng taén: „Apa-é?" dengkir agoe lésak leso. Landing hitoe ata hitoe rabo kéta agoe taén: „Nahé mata wa-wam! Tjiri waroekm!"

Poli kaoet tjoeroep data hitoe nitoe main wangkan ata manoesia mata. Ata hitoet tjoeroep, toé ata radja maik woelang. Itoedé tara matad ité teho'on.

4. Het verhaal waarom de mensen sterven.

In het begin waren er veel mensen, want er was nog geen één dode. Onder de vele mensen was er een dove. De dove bleef altijd in zijn huis [1]). Op zekere dag speelde de dove man met de kinderen op het dorpspleine. Toen hoorden de vele kinderen een man spreken die tot den dove riep: „Hé dove, indien gij [2]) sterft, dan zult (gij) drie dagen beneden (= in het graf) zijn (en dan) weer herleven zoals ik!" [3]) Toen de vele kinderen den man (aldus) hoorden roepen, vertelden zij (het) aan den dove man. Zij zeiden: „Er is een man die je roept!" Toen de dove man het relaas van de dove kinderen hoorde, (daarom) antwoordde hij (en) zeide: „Wat?" De man die hem geroepen had, zei weer: „Als gij sterft, zult (gij) weer leven precies zoals ik!" De dove

[1]) Hij ging niet zoals de anderen naar de tuin werken. Daarom trof hem de maan onder de gedaante van een mens ook alléén met de kinderen in het dorp aan. [2]) „Gij" is hier meerv. (*méoe*).

[3]) Vgl. boven p. 341, n. 2.

man gaf niets om hetgeen de man, die hem riep, zeide. Hij antwoordde altijd (en) sprak: „Wat?" totdat de zon hoog stond. Toen werd de man kwaad en zei: „Moogt gij en uw nakomelingen sterven! Wordt as!"

Nadat de man aldus gesproken had, begonnen de mensen van toen af aan te sterven. De man die sprak was geen mens, maar de maan. Dat is de reden dat wij nu sterven.

In het verhaal, dat P. Heerkens heeft opgenomen in zijn boek [1]), antwoordt op de boodschap van de maan in plaats van den mens een slang: „Helemaal sterven maar!" Daarop zeide de maan, die dacht dat het de mens was: „Goed zo! — Als jullie sterven, dan sterven jullie helemaal!"

---

[1]) P. PIET HEERKENS S. V. D., *Flores, De Manggarai.* Uden 1930, p. 115

Koning Tĕguh op een oorkonde

door

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

De titel van deze mededeeling moge op het eerste gezicht ietwat vreemd en een nadere verklaring niet overbodig lijken, elke beoefenaar van de Oudjavaansche geschiedenis zal niettemin onmiddellijk begrijpen wien en wat ik bedoel.

Het is de uit de verjavaanschte Mahābhārata-boeken bekende Çrī Dharmmawangça Tĕguh Anantawikramotunggadewa, die door Kern met den Pūrwayawādhipa van Erlangga's Calcutta-oorkonde werd geidentificeerd en voor den schoonvader van laatstgenoemden vorst werd gehouden [1]).

Alsmede het feit, dat diens naam nog nimmer op een oorkonde werd aangetroffen.

Over het algemeen pleegt men genoemden vorst met een afkorting van zijn langademigen naam aan te duiden en daartoe heeft men — naar wij beneden zullen zien op eenigszins onsystematische, hoewel begrijpelijke wijze — het op bovengenoemden Calcuttasteen voorkomende element Dharmmawangça gekozen. Vooruitloopende op de resultaten van mijn onderzoek zal ik dien naam, welke volgens sommigen slechts een geslachtsnaam, volgens anderen de aanduiding van een bepaalde familieband, in ieder geval

---

[1]) Het is mij niet duidelijk waarom men deze aanduiding van Erlangga's schoonvader liever met „koning van Oost-Java" dan met „de vorige koning van Java" blijft vertalen. Er is in de geschiedenis noch in de literatuur aanleiding te vinden om aan te nemen, dat in dien tijd twee of meer Javaansche rijken bestonden en officieel als zoodanig werden erkend. Daarenboven verzet zich de oud-Indische opvatting van het koningschap principieel tegen een dergelijke veronderstelling, hetgeen ook blijken kan uit de voorzorgsmaatregelen van magischen aard, welke Erlangga meende te moeten nemen toen hij tot de officieele instelling van een diergelijk on-Indisch instituut wenschte te geraken.

geen eigennaam is, vervangen door den naam Tĕguh, welke inheemsche eigennaam beter overeenstemt met het gebruik van namen als Erlangga, Gandra, Çṛngga e.d.m. Spreken wij dus verder van koning Tĕguh.

Koning Tĕguh dan komt, voorzoover bekend, niet op oorkonden voor. Gezien het feit, dat nog vele oorkonden, zij het ook slechts gedeeltelijk of zeer gedeeltelijk leesbare, op ontcijfering wachten, bestaat weliswaar de mogelijkheid, dat een hunner dien naam bevat. Practische waarde voor de geschiedbeoefening heeft zulks echter thans niet.

Wel kennen wij een oorkonde, welke volgens de bestaande opvattingen gedurende de periode van zijn regeering moet zijn uitgevaardigd, doch zijn naam wordt daarin niet aangetroffen. Het is de oorkonde van Sendangkamal nabij Madioen, handelende over gronden te Kawambang kulwan (welke naam thans Kombangkoelon zou moeten luiden, doch ter plaatse niet wordt aangetroffen), gedateerd in 991 A.D. en naar het schijnt uitgevaardigd door een mindere autoriteit, die zich Mpu Dharmmasanggrāmawikrānta noemt [1]).

Anders is het met de literatuur gesteld.

In alle drie ons overgeleverde Oudjavaansche bewerkingen van parwans, Mahābhārata-boeken, vinden wij den naam vermeld als die van den koning, aan wiens bevel de bedoelde bewerking te danken is. In één ervan, die van het Wirāṭaparwan, komt voorts nog het jaartal 996 A.D. voor, dat ons in den tijd verplaatst, welken wij op grond van Calcutta-oorkonde en Chineesche berichten voor den *Pūrwayawādhipa*, Erlangga's voorganger, zouden willen reserveeren. De vorm, waarin 's konings naam in deze, zoowel als in de beide andere bewerkingen (die van het Ādiparwan en Bhīṣmaparwan) voorkomt, luidt Çrī Dharmmawangça Tĕguh Anantawikrama [2]).

---

[1]) Uitgegeven, voorzoover getransscribeerd, in *Oud-Javaansche Oorkonden* (BRANDES-KROM), p. 119, no. LVII. Het is ook mij niet mogelijk op den steen een koningstitel te ontdekken.

[2]) Voor literatuur zie KROM, *Hindoe-Javaansche Geschiedenis*, 2e dr., p. 231. Er zijn enkele verschillen in de wijze, waarop de naam wordt overgeleverd, doch deze zijn gemakkelijk tot één naam terug te voeren en behoeven hier geen nadere vermelding. Dr. Berg deelt mij mede bedoeld jaartal 996 stellig voor apocrief te houden.

Daarnaast zou hij nog in het Çiwaçāsana of Pūrwādhigama worden genoemd — de vermelding op zijn beurt van dit wetboek in de bovenvermelde oorkonde van Sendangkamal zou de kans, dat ook deze aan koning Tĕguh toegeschreven moet worden, aanmerkelijk hebben vergroot [1]).

Als ik nu, na het veelvuldig voorkomen van 's konings naam en toenamen in de literatuur te hebben geconstateerd, herhaal dat Tĕguh niet op de oorkonden gevonden wordt, dan bedoel ik daarmede, dat zijn koningsnaam daarin tevergeefs wordt gezocht. De persoon van Tĕguh zou naar de bestaande opvatting wel degelijk in een oorkonde vermeld zijn, zooals gezegd in de reeds genoemde Sanskrit-oorkonde van Erlangga [2]).

Als de dichter daarin namelijk vertelt, dat Erlangga door den *pūrwayawādhipa* op de bruiloft van diens dochter werd uitgenoodigd, dan voegt hij daar de woorden *çrī dharmmawangça iti* aan toe. Op voorbeeld van den eersten vertaler der oorkonde, Kern, heeft men in deze woorden gemeenlijk den naam van den schoonvader en niet dien van den schoonzoon meenen te moeten herkennen. Nu heeft Berg echter nog zeer onlangs voor de tweede mogelijkheid gepleit en daarbij als voornaamste motief aangevoerd de onmogelijkheid om bij de gebezigde grammaticale constructie bedoelde woorden op den pūrwayawādhipa te betrekken [3]). Volgens dezen geleerde is het niet mogelijk in *çrī dharmmawangça iti* iets anders dan een bijstelling bij Erlangga te zien; hij is geneigd daarbij te denken aan de waarde, welke Poerbatjaraka aan den term *dharmmawangça* wil toekennen en welke neerkomt op de verhouding van schoonzoon tot een (vorstelijken) schoonvader [4]).

---

[1]) KROM, o.c. p. 230. Naar Dr. Berg mij mededeelt zou dit op een vergissing moeten berusten, daar de naam niet in het Pūrwādhigama zou voorkomen.

[2]) KERN, *Verspreide Geschriften*, VII, p. 93 (strophe 13) en 99 (idem); KROM, o.c. p. 225. [3]) BERG in *Bijdr. Kon. Inst.*, 97, p. 50 vv.

[4]) Ik vestig er hier de aandacht op dat het gebruik van de woorden *çrī dharmmawangça iti* in den aanvang van strofe 13, nadat de dichter strofe 9 heeft laten beginnen met *çrī makuṭawangçawarddhana iti*, tegen de door Berg op gezag van Poerbatjaraka's gissing aangenomen beteekenis van die woorden pleit. Het lijkt mij weinig aannemelijk dat de dichter in het eene geval de woorden *çrī* + *makuṭawangçawarddhana* + *iti* als aanduiding van een naam, en vier strophen later precies dezelfde

Mocht Berg het bij het rechte eind hebben dan wordt dus zelfs in de eenige op onzen koning Tĕguh betrekking hebbende passage der oorkonden diens naam zelfs niet gedeeltelijk genoemd en is er eigenlijk, behalve het door Berg aangevochten jaartal 996, geen dwingende reden meer om den op literair gebied werkzaam geweest zijnden vorst van dien naam met Erlangga's schoonvader te identificeeren.

Onder de gegeven omstandigheden zou het dan ook van groot belang moeten genoemd worden de beschikking te hebben over een document, waarin 's konings volledige naam voorkomt en waaruit tevens blijken kan hoe zijn verhouding tot het dynastieke vorstenhuis op het einde van de 10e en gedurende de 11e eeuw was.

Ik meen op een dergelijk stuk de hand te hebben gelegd en stel mij voor in het ondervolgende daaraan eenige regels te wijden

Bij een bezoek aan de oudheden in den stadstuin te Ponorogo trof ik aldaar een fragment van een oorkondesteen aan, hetwelk niet op de inventarislijst van Knebel voorkomt en dus na 1906 aan de verzameling moet zijn toegevoegd [1]).

Gezien de weinig beschermde toestand, waarin bedoelde oudheden verkeeren, achtte ik het raadzaam dit waardevol stuk naar Batavia te doen overbrengen, alwaar het in het museum als no. D172 der archaeologische verzameling werd ingeschreven [2]). Het is het onderste gedeelte van een oorkondesteen van het gebruikelijke model, voorzien van een steenen pen aan de onderzijde om het stuk in een lotuskussen te bevestigen [3]) en beschreven met zeven regels Oostjavaansch schrift aan twee en negen dito aan twee andere zijden. De breuk verloopt scheef.

---

constructie als aanduiding van een familieverhouding zou bezigen. Dezelfde constructie komt ook in andere strophen uitsluitend bij naamgeving voor. Dit sluit natuurlijk niet uit dat de woorden *çri dharmmawangça iti* op Erlangga zouden kunnen slaan, zooals Berg aanneemt.

[1]) KNEBEL, in *Oudh. Rapp. 1905-6*, p. 73.

[2]) Zie *Jaarboek Kon. Bat. Gen. 1938*, p. 122 en 140. De op p. 122 gegeven voorloopige lezing van den koningsnaam wordt in het onderstaande verbeterd en aangevuld.

[3]) Het lotuskussen bevond zich in 1905 nog op de oorspronkelijke vindplaats van den steen. Het was, indien men Knebel kan vertrouwen en hij geen opeenstapeling voor een geheel heeft aangezien, driedubbel.

Nasporingen ter plaatse naar de juiste herkomst leverden geen resultaat op.

Anders verliep het met de nasporingen, te Batavia in de literatuur ondernomen.

Spoedig werd het mij duidelijk, dat dit fragment geen ander kon zijn dan dat, hetwelk door Knebel in de doekoeh Wringinanom van de desa Koepoek (Djebeng, Ponorogo) werd aangetroffen, hoewel zijn beschrijving daarvan slechts zeven regels omgaand schrift vermeldt [1]).

Bij lezing bleek mij voorts, dat de oorkonde van D172 handelt over een anugraha, vorstelijk gunstbewijs, aan den Atitih geheeten Marjaya, hetgeen dus precies hetzelfde is als dat, wat den inhoud uitmaakt van no. D33 der archaeologische verzameling [2]).

Daar dit stuk afkomstig is van Sirahketing, een doekoeh van de desa Bedingin, die op haar beurt weer een buur-desa is van Koepoek, lag de veronderstelling voor de hand dat beide oorkonden bijeen behoorden.

Inderdaad bleek zulks het geval te zijn aangezien D172 het onderste gedeelte uitmaakt van den steen, waarvan no. D33 het bovenste stuk is—de breuk past nog heden ten dage. Dat dit feit, hetwelk ons instede van twee waarlooze oorkondefragmenten één geheel document in handen speelt, niet onmiddellijk werd geconstateerd, is daaraan te wijten, dat de catalogus van Groeneveldt zoowel als de transscriptie van D33 door Brandes foutieve afmetingen opgeven. Nameting bracht de overeenstemming in breedte en dikte aan het licht.

Daar D33, na korten tijd op het erf van de Kaboepaten te Madioen te hebben gestaan, in 1875 in het museum kwam en D172 in 1937 volgde, zijn beide fragmenten thans, na ruim 60 jaren, weder vereenigd.

Helaas vertoont D33 in het midden een zware breuk, welke een der regels aan de achterzijde en verscheidene letters aan de voorzijde heeft doen verdwijnen. Ik trof echter op het kantoor van den Oudheidkundigen Dienst een stel weliswaar zeer oude

---

[1]) KNEBEL in *Oudh. Rapport 1905-6*, p. 85.

[2]) Getransscribeerd in *O.J O.* als no. LXVI (pag. 149). GROENEVELDT, *Catalogus*, p. 384.

en vergeelde, doch nog uitstekend bruikbare abklatschen aan, welke vervaardigd moeten zijn voordat er van een breuk sprake was en die aldus de thans verdwenen woorden aan de vergetelheid hebben ontrukt.

Met behulp van de beide fragmenten en de bedoelde abklatschen kon een tamelijk bevredigende, hoewel niet op alle plaatsen zekere transscriptie worden gemaakt, welke transscriptie die van Brandes aanvult. Zij is aan het eind van deze mededeeling opgenomen.

Thans zij het mij veroorloofd den lezer opmerkzaam te maken op enkele merkwaardigheden, welke de oorkonde oplevert en die onder meer ook betrekking hebben op den naam van koning Tĕguh en zijn verhouding tot de koningsfamilie van Kaḍiri, zoowel als tot die van Siṇḍok.

Zooals Brandes reeds in zijn aanteekening bij den catalogus van Groeneveldt heeft opgemerkt bevat de oorkonde D33 (thans aangevuld met D172) een gunstbewijs van koning Jayawarṣa aan den Atitih geheeten Marjaya (atitiḥ mangaran marjaya; zie de transscriptie beneden: A20, C30). Brandes moest den titel nog cursieveeren, welke van twijfel getuigende schrijfwijze thans op grond van het nieuw gevonden fragment kan worden gewijzigd. Er staat inderdaad wat Brandes meende te moeten lezen.

Over de beteekenis van dien titel geeft echter ook het nieuwe fragment geen uitsluitsel. Dat Marjaya elders in de oorkonde (B21) kaki (grootvader) genoemd wordt b e h o e f t nog niet tot een geestelijk ambt te doen besluiten, maar of wij, op grond van Juynbolls vertaling van manitihi, den titel atitih met „administrateur" mogen weergeven is al even onzeker. Ook de overige voor titih in aanmerking komende beteekenissen laten zich wel in een titel verwerken zonder dat daardoor tegenstrijdigheden met den overigen inhoud der oorkonde ontstaan. Helaas is juist de passage, waarin van de aan dezen Marjaya gegunde privilegies sprake is, uiterst gehavend, daar men kennelijk over een slechts gedeeltelijk weggehakte tekst nieuwe woorden heeft gehakt. Wellicht zou men anders daaruit iets naders omtrent 's mans bezigheden hebben kunnen afleiden.

Van deze privilegies zijn intusschen nog te ontcijferen de toestemming tot het dragen van een *dodot* (staatsiekleed, indien voor

dien tijd de thans daaraan gehechte beteekenis reeds gold) van verschillend patroon of soort, zooals *susursusuran*, *domdoman*, *rāgi* [1]) (B5-7), het doen slaan van de gamĕlan (*acuring*; B9), het gebruik van een gouden gewaad (*beṣa mās*, B8) [2]), het gebruiken van een draagstoel (*ḍāmpa*; B10), terwijl nog enkele gissingen op grond van de slechts gedeeltelijk ontcijferbare stukken zin zouden kunnen hebben.

Voor hen, die de Javaansche maatschappij in de omgeving der vorsten niet kennen, zij hieraan de mededeeling toegevoegd, dat nog niet lang geleden het dragen van een bĕbĕd met bepaalde patronen binnen de kratonmuren gereserveerd was voor bepaalde rangen en standen, terwijl de daarin bestaande onderscheidingen in de onmiddellijke omgeving van den vorst nog immer worden gehandhaafd. Menigeen, die van een en ander niet op de hoogte was, zag zich bij het betreden van den aloen-aloen beboet [3]).

Het spreekt vanzelf, dat een dergelijke onderscheiding naar rang en stand, welke overeenkomt met de vroegere onderscheiding van Chineesche ambtenaren door middel van het op het hoofddeksel gedragen sieraad, in oude tijden veel strikter moet geweest zijn dan zij voor kort nog was en wij zeggen niet te veel, indien wij de toekenning van het recht om kains van een bepaald patroon te dragen vergelijken met het verleenen van onderscheidingsteekenen in Westersche landen [4]). Vooral het recht om een pajoeng

---

[1]) *Susursusuran* is onbekend; *domdoman* zou zooveel als naaiwerk kunnen beteekenen (genaaide stof), doch *dom* is ook een benaming van een Solosch zijden weefsel (JASPER-PIRNGADIE, II, p. 233); *ragi* beteekent in het Toba'sch patroon (ibid. 222).

[2]) Is dit de huidige kain prada, de gedeeltelijk met verguldsel bedekte doek? Of moeten wij denken aan goudweefsel? Het laatste lijkt waarschijnlijker.

[3]) De boete was niet hoog en bedroeg enkele dubbeltjes; misschien moeten wij bij de in de oorkonden op overtreding der bepalingen van een *anugraha* of stichting gestelde boeten (C 19) eer denken aan overtredingen als van bovengenoemden aard dan aan het intrekken van de *anugraha* enz. door latere vorsten.

[4]) Men denke ook aan steek en rok der doctoren, baret en toga der professoren, rechters en predikanten, de hoed der kardinalen en tallooze andere als privilegies aangevangen doch tot attributen afgedaalde en tenslotte door het ontbreken van het oorspronkelijk karakter van bijzonderheid geheel verdwenen onderscheidingsteekenen in de moderne maatschappij.

van een bepaalde kleur te dragen is, naar bekend mag verondersteld worden, tot zeer laat nog een onderscheidingsteeken van den eersten rang gebleven en is dat in de Vorstenlanden nog immer. De waarde, welke dergelijke privilegies in de Oudjavaansche maatschappij moeten gehad hebben, kunnen wij dan ook niet licht overschatten.

Het gunstbewijs aan den Atitih geheeten Marjaya ging uit van een vorst, die, wonderlijk genoeg, in de oorkonde op niet minder dan vier verschillende wijzen wordt aangeduid, doch nimmer met den titel *çrī mahārāja*.

In de strophe, welke aan de eigenlijke oorkonde voorafgaat en die in het Oudjavaansch is gesteld, noemt de dichter hem Çrī Jayawarṣadigwijayaçāstraprabhu (A 3-4). Elf regels verder heet hij Çrī Çāstraprabhu (A 14), elders Çrī Jayaprabhu (B 14, C 2). Ten slotte wordt hij nog genoemd Çrī Jayadṛtaprabhu (A 21). Daar in den laatsten naam kennelijk is geknoeid — ook op andere plaatsen heeft de steenhouwer zich vergist — veronderstel ik, dat het ook daar de bedoeling was Jayawarṣa te zetten. Overigens is 's konings naam niet vrij van pleonasmen, tenzij men het element Jayawarṣa geheel van het daarop volgende scheidt en dit laatste vertaalt met „de vorst, die de leerboeken der wereldverovering toepast". Wel geeft de groote vrijheid in de naamgeving aanleiding om met Krom de mogelijkheid van identificatie met den uit Triguṇa's Kṛṣṇāyaṇa bekenden koning Warṣajaya te overwegen [1]). Mocht men daartoe besluiten, dan bestaat de kans, dat de aanvangsstrophe der oorkonde door het schrijfstift van genoemden geletterde werd ontworpen; aan literatoren de vraag in hoeverre daarvan in woordkeuze of op andere wijze kan blijken.

Voorts vraagt de uitdrukking *wiṣṇwāngçāwatāra* (B 16-17) een oogenblik onze aandacht [2]).

Moeten wij namelijk bij het woord *angçāwatāra* bepaaldelijk denken aan een deel-incarnatie en wel zoodanig, dat een ander deel van dezelfde godheid in een ander wezen nederdaalt, dan valt deze bewoording hier op en eischt zij een nadere verklaring. Het zou inderdaad weinig in overeenstemming met de om redenen

[1]) KROM, o.c. p. 288. [2]) Het is mij niet duidelijk waarom er niet geschreven staat *wiṣṇwangçāwatāra*.

van staat opgeschroefde titulatuur der Oudjavaansche koningen zijn een zoo groote bescheidenheid ten toon te spreiden en zich slechts de incarnatie van een deel van Wiṣṇu te noemen, indien daar geen dringende redenen voor bestonden. En die redenen zouden er in 1104, het jaar der oorkonde, hebben kunnen bestaan, indien in dien tijd de twee door Erlangga ingestelde, naast elkaar bestaande en gelijkwaardige koninkrijken Janggala en Pañjalu nog immer gevonden werden [1]). Dan alleen zou het denkbaar zijn dat elk der vorsten dier koninkrijken zich een deel-incarnatie van Wiṣṇu noemde zonder zich in de oogen hunner onderdanen te laag aan te slaan [2]).

Het is echter niet ondenkbaar, dat de bovenbedoelde beteekenis, welke het woord in het Sanskrit heeft, inmiddels wijzigingen had ondergaan en er zijn bepaalde aanwijzingen, dat zulks inderdaad het geval was.

In het Ādiparwan wordt namelijk, na de opsomming van de incarnaties der goden en daitya's in de personen van het Mahābhārata, gezegd, dat dit alles *angçāwatāra*'s zijn en dit wordt verklaard met de woorden *panuruning dewatā ring mārtyaloka*, het nederdalen van goden op de wereld der stervelingen [3]). Nu wordt in die opsomming gezegd, dat Bhaṭāra Wiṣṇu zich in Kṛṣṇa incarneert, hetgeen algemeen als een v o l l e d i g e incarnatie wordt opgevat. De dichter heeft dus met de uitdrukking *angçāwatāra* kennelijk ook volledige incarnaties op het oog gehad. Aan den anderen kant worden in de opsomming de zgn. incarnaties van Yama in Yuddhiṣṭira, Wāyu in Bhīma, Indra in Arjuna, de Açwins in Nakula en Sahadewa opgenomen, wat, zooals men weet, in het geheel geen eigenlijke incarnaties zijn, doch de verhouding van

---

[1]) Nāgarakṛtāgama, Zang 68 : 1 : 4.

[2]) Dr. Berg heeft in de vergadering der Afdeeling Taal-, Land- en Volkenkunde van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen van 16 Februari 1939 de stelling verdedigd, dat de hereeniging van Janggala en Pañjalu onder de regeering van Jayabhaya plaats heeft gehad. Dat wil dus zeggen tusschen 1135 en 1157. Is deze veronderstelling juist, dan zou Jayawarṣa zich door het gebruik van de uitdrukking *wiṣṇuwangçāwatāra* geen onnoodige vernedering hebben laten welgevallen.

[3]) Ādiparwan 47 vlgg., bij V. D. TUUK, *Kawi Balin. Ned. Wdb.*, I, p. 544 vlg.

vader en zoon weergeven. Hierdoor reeds laat de dichter zien, dat hij niet systematisch te werk ging bij zijn verklaring van wat eigenlijk geschiedde. Voegen wij hier nog de verwarring van *angça* met *wangça* en *angga* aan toe, welke blijkbaar meermalen heeft plaats gehad, dan is het wijs voorzichtigheid te betrachten en niet al te spoedig te veronderstellen, dat er een bijzondere beteekenis gehecht mag worden aan de bovengenoemde woorden. Ook pleit daarvoor op het eerste gezicht de wijze, waarop de uitdrukkingen *wiṣṇwangçāwatāra*, *wiṣṇwangça*, *wiṣṇwawatāra* e. d. m. in de overige Kaḍirische oorkonden gebruikt worden en welke hoogstens kan doen besluiten tot voorkeur voor het gebruik van het woord *angça* in de oudere en van *awatāra* in de jongere oorkonden. Het feit, dat Jayabhaya zich in zijn uit 1135 dateerende oorkonde *madhusūdanāwatāra* en *janardanāwatāra* noemt, terwijl hij zich in zijn uit 1136 dateerende oorkonde met het epitheton *wiṣṇwangça* siert, maakt het voorloopig onwaarschijnlijk dat dit onderscheid iets te maken zou hebben gehad met de rijksdeeling [1]).

Verreweg de belangrijkste gegevens, welke de oorkonde ons op het oogenblik kan opleveren, treffen wij echter aan in de onmiddellijk na de dateering volgende opsomming van namen (A 13-19).

Het zij mij vergund die passage reeds hier te transscribeeren, voorloopig met weglating van den regel, welke de onderste van fragment D 33 is en de lezing waarvan moeilijkheden oplevert.

irikā diwāça nira sira çrī çāstraprabhu sira sang . . . . . ni sira sang apañji wijayāmṛtawarddha(na) sira çrī içānadharmmawangçātguhanantawikramotunggadewanāmasangskārābhiṣeka.

---

[1]) Ik moet er echter de aandacht op vestigen, dat de genoemde jaartallen aanleiding gaven tot verlezing, terwijl van de oorkonde van 1136 slechts een afteekening (geen abklatsch) bestaat, die uit een tijd dateert, toen de kennis der palaeographie nog zeer gering was. De kans is dus niet uitgesloten, dat zij anders moeten luiden. Mocht de laatstgenoemde oorkonde van Jayabhaya (*O. J. O.* LXX) ten rechte vóór eerstgenoemde (*O. J. O.* LXVIII) vallen, dan bestaat er wel degelijk regelmaat in het gebruik der woorden angça en awatāra, en wel zoo, dat het eerste aan het tweede historisch voorafgaat. Nader onderzoek van bovenbedoeld te Leiden bewaard afschrift zal dit moeten uitmaken.

d. i. „toen was (heerschte) Çrī Çāstraprabhu, de . . . . . van Sang Apañji Wijayāmṛtawarddha(na), welke bij gelegenheid van zijn *saṃskāra* den wijdingsnaam Çrī Içāna Dharmmawangça Tĕguh Anantawikramotunggadewa ontving".

Zonder eenig inzicht te hebben in den opengelaten regel is het uiteraard niet mogelijk te begrijpen hoe deze namen onderling samenhangen. Mijn pogingen om dezen regel — welke thans nog slechts gedeeltelijk aanwezig is doch waarvan gelukkig op de oudste abklatschen meer te lezen valt — te ontcijferen, leverden de volgende resultaten op.

De regel vangt aan met het woord *potra* en eindigt met *ngaparab anak*; deze woorden zijn duidelijk te lezen. Zij vormen tezamen ongeveer twee derden van het geheel. Onmiddellijk na *potra* is voorts nog duidelijk leesbaar *lali* of, indien niet van een misleidend putje aan den bovenkant tusschen de twee laatste beenen van de eerste letter sprake kan zijn, *khali* [1]). Daarna komt het eerste been van een letterteeken, dat een *ṣa*, doch ook een andere letter zou kunnen zijn, waarop een niet meer zichtbaar teeken volgde, dat een *oeloe* droeg. De ruimte welke thans nog tusschen dit teeken en de *nga* van *ngaparab* overblijft, kan niet veel meer dan twee teekens hebben bevat. Zien wij, dat het op zichzelf onmogelijke *ngaparab* een aanvulling tot *sang aparab* wel zeer waarschijnlijk maakt, dan blijven nog slechts één of twee teekens over.

Ik zou thans willen voorstellen om deze lacune zoodanig aan te vullen, dat het geheel een goeden zin verkrijgt en tevens met de beschikbare ruimte rekening wordt gehouden, nl.: *potra (l)ali — [n]i [sira sa]ng aparab anak.*

Vullen wij dezen regel (waarin het woord *lali*— dus een geheel onzeker element vormt) in het citaat in, dan verkrijgen wij voor het geheel een goeden zin en blijkt in deze passage gezegd te worden, dat Çrī Jayawarṣa de . . . kleinzoon was van die(n)gene, die zich noemde (of: genoemd werd) het kind van Sang Apañji Wijayāmṛtawarddha(na), welke laatste persoon met zijn *saṃskārābhiṣeka*-naam heette Çrī Içāna Dharmmawangça Tĕguh Anantawikramotunggadewa.

[1]) Dr. Poerbatjaraka leest *khali*, en zou dit willen aanvullen tot *khalinganika*, lees *kalinga nika*.

Met andere woorden, Jayawarṣa was dan de achterkleinzoon, in ieder geval de afstammeling van Tĕguh.

Nu is in bovenstaande tekst geen aanduiding te vinden voor het geslacht, dat aan „het kind van" moet worden toegekend. Het *anak ni sira* van den tekst zou dus ook kunnen slaan op een dochter van Tĕguh.

Terloops dient hier opgemerkt te worden, dat het niet vreemd is in 1104 iemand aldus aangeduid te zien. Een dertig jaren tevoren had zich op Bali hetzelfde voorgedaan. Daar toch zijn eenige van 1049—1077 dateerende oorkonden gevonden, welke uitgingen van een vorst — of vorstin? — welke zich gedurig aanduidt met de woorden *anak wungçu nira* gevolgd door den naam van een vorst en van eene vorstin, zijn (haar) ouders [1]). Het feit, dat deze laatsten geïdentificeerd zijn geworden met de ouders van Erlangga en de uitvaardiger (-ster) dier oorkonden dus de jongste broeder (zuster) van Erlangga moet geweest zijn, maakt het natuurlijk onmogelijk eenig rechtstreeksch verband te leggen tusschen deze(n) *anak* en die(n) van onze oorkonde. Dat zou den naam van Tĕguh op Dharmmodayanawarmmadewa doen slaan, den Balischen vader van Erlangga, hetgeen al hoogstonwaarschijnlijk is. Maar aan den anderen kant ontneemt het Balische gebruik het ongewone aan de constructie in de oorkonde uit 1104.

Intusschen wordt het tijd ons bezig te houden met de vraag: wie is deze Tĕguh?

Voor velen zal deze vraag op het eerste gezicht overbodig lijken. Voor hen is het antwoord reeds gegeven in den aanvang van deze regelen, waar ter verduidelijking van den titel op Kern's identificatie van den Pūrwayawādhipa der Calcutta-oorkonde (naar men aanneemt Erlangga's schoonvader Dharmmawangça) met den Dharmmawangça van de verjavaanschte Mahābhārata-boeken werd gewezen.

Er zijn echter redenen om ten deze bijzondere voorzichtigheid te betrachten.

Zooals boven reeds werd opgemerkt heeft Berg er twijfel aan uitgedrukt, dat met het Dharmmawangça van de Calcutta-oorkonde een eigennaam en wel die van Erlangga's schoonvader zou kunnen gemeend zijn. Hij ging zelfs zoover het laatste op grond van de Sanskrit-grammatica uitgesloten te achten.

[1]) KROM, o.c., p. 234, 279 v.

Hoewel ik er in een noot ter plaatse reeds op wees, dat twee geheel parallele constructies in dat gedeelte der oorkonde een en ander nog niet zoo zeker maken (zie boven) en ik daar nog aan zou willen toevoegen, dat wij de mogelijkheid niet uit het oog moeten verliezen dat de dichter van Erlangga's oorkonde wel eens niet zoo goed in zijn Sanskrit-grammatica thuis kan zijn geweest als Whitney, kunnen wij onmogelijk onze oogen voor de geopperde bezwaren sluiten.

Daar komt dan nog bij, dat Berg eveneens de gissing heeft geopperd, dat Dharmmawangça, zooals wij dien uit de Mahābhārataboeken kennen, eigenlijk niemand anders dan Erlangga zou geweest zijn. Weliswaar is de steller van deze stoute gissing nog niet in de gelegenheid geweest haar uitvoerig te adstrueeren en met name aannemelijk te maken dat zij met de jaartallen der genoemde werken in overeenstemming is, doch zijn ambtstitel staat er borg voor, dat de gissing niet een slag in de lucht was. Zoodat wij de zaak ook van die kant zullen dienen te bezien.

In de eerste plaats dan de opmerking, dat de volledige naam van onzen Tĕguh een onmiskenbare overeenkomst in bouw vertoont met dien van Erlangga.

De eerste noemt zich:

çrī i ç ā n a dharmmawangça t ĕ g u h anantawikramotunggadewa laatstgenoemde:

çrī l o k e ç w a r a dharmmawangça e r l a n g g a anantawikramotunggadewa

Beide namen maken den indruk zooal niet tot eenzelfde persoon te behooren, dan toch personen van een hoogen graad van verwantschap aan te duiden, men zou willen zeggen broeders of vader en zoon. Kunnen zij nu toch bij een en dezelfde persoon behooren?

Bij alle verschil in den aanvangstitel (*içāna* en *lokeçwara*) dient te worden opgemerkt, dat ook daarin overeenkomst bestaat. Içāna toch is een der titels voor Çiwa, zooveel als Bezitter, Heerscher beteekenende. *Lokeçwara* (Heer der Werelden) is echter een kennelijk buddhistische titel, welke gemeenlijk aan den *dhyānibodhisattwa* van ons tijdperk toegekend wordt, dien de huidige iconographie met den meer composieten naam Awalokiteçwara aanduidt. Deze laatste figuur nu is, naar bekend mag worden verondersteld, een buddhistische Çiwa. De aanvangstitels zouden

dus kunnen worden opgevat als respectievelijk een çiwaitisch en buddhistisch aequivalent voor hetzelfde begrip. Waar wij weten, dat vele Oudjavaansche koningen zoowel çiwaiet als buddhist zijn geweest, ligt hierin niets vreemds.

Daar de overige Sanskrit-elementen van de titels geheel aan elkaar gelijk zijn, wordt het eenige werkelijke verschil opgeleverd door den inheemschen eigennaam, in het eene geval Tĕguh, in het andere Erlangga. Er is natuurlijk geen sprake van dat wij deze beide Javaansche namen op een of andere wijze aan elkaar gelijk kunnen stellen. Tĕguh beteekent zooveel als standvastig, stevig enz., terwijl de beteekenis van Erlangga weliswaar niet geheel vast staat, doch in ieder geval iets met water te doen heeft.

Er is echter nog iets anders in verband met beide namen op te merken, dat ons tot de slotsom zal kunnen brengen, dat zij wel degelijk bij één en dezelfde persoon k u n n e n behooren.

In de gevallen, waarin in de oorkonden een volledige koningsnaam wordt gegeven, voegt de dichter daar niet zelden de mededeeling aan toe, dat aldus de koning *nāmarājābhiṣeka* d.w.z. „met zijn koningswijding-naam" heet. In Erlangga's Calcutta-oorkonde (Oudjavaansche zijde) heet het in meer dichterlijken vorm dat hij als *çrī mahārāja* werd gehuldigd onder den naam *(sangjñā) çrī lokeçwara dharmmawangça airlangga anantawikramotunggadewa.* Met andere woorden, wij weten met zekerheid, dat deze naam of titel vân Erlangga diens koningstitel was, welke hij bij de *rājābhiṣeka*, de koningswijding, had verkregen.

In het geval van den anderen naam staat de zaak geheel anders. Daarbij wordt namelijk uitdrukkelijk gezegd, dat de bedoelde persoon aldus genoemd wordt *nāmasangaskārābhiṣeka* d.w.z. „met zijn *saṃskāra*-wijdings-naam". Wat nu is deze *saṃskārābhiṣeka*?

Saṃskāra beteekent zooveel als in orde making, reiniging, in het bijzonder gezegd van ritueele initiaties in diverse stadia van het leven zooals geboorte, naamgeving, haarsnijden, huwelijk enz. Maar zeer in het bijzonder wordt het ook gebezigd voor de reinigingsceremonie na den dood, zooals de verbranding.

Nu is het de vraag welke van deze beteekenissen het woord in ons geval kan gehad hebben. Uiteraard is dat in een technisch stuk als een oorkonde niet de grondbeteekenis geweest en staat de wijze, waarop het wordt gebezigd, er borg voor, dat er een

bijzondere ceremonie mede bedoeld werd. Dat deze ceremonie met de geboorte, het haarsnijden of iets dergelijks zou hebben samengehangen, lijkt niet zeer aannemelijk. Eerder zouden wij willen denken aan een ceremonie na het overlijden en wel in de eerste plaats omdat de oorkonde, waarin deze term voorkomt, drie geslachten na het overlijden van de persoon is uitgevaardigd, wiens naam met den term wordt verduidelijkt.

Er zijn andere aanwijzingen te vinden, welke ons hierbij op weg helpen kunnen. Op verschillende plaatsen in de Oudjavaansche literatuur beteekent *sangaskāra*, *sangskāra* of *askāra* zooveel als de bijzettingsceremoniën, welke na den dood van een vorst werden gehouden en welker essentie dan ook is de zuivering, in orde making, van de naar den hemel terugkeerende ziel [1]).

Ik geloof dat wij thans zonder bezwaar kunnen beweren, dat de beide titelnamen, welke boven zijn gegeven en waarvan de een zeker bij Erlangga behoort, de ander gemeenlijk bij diens schoonvader betrokken wordt, tot een en denzelfden persoon k u n n e n hebben behoord. Die van Erlangga zou dan de *rājābhiṣekanāma* (koningswijdingsnaam), die met den eigennaam Tĕguh de *sangaskārābhiṣekanāma* (bijzettingsnaam, posthume naam) kunnen zijn geweest; het is wel overbodig erop te wijzen, dat in de gansche Oudjavaansche en Javaansche geschiedenis het gebruik heeft bestaan vorsten met een posthumen naam aan te duiden — men denke slechts aan namen als Panĕmbahan seda ing Krapjak of Hyang wĕkas ing Sukha. Het is zelfs zeer waarschijnlijk dat veel van de discrepanties tusschen de namen van vorsten, zooals deze in de oorkonden voorkomen, en die, welke zij in de literatuur dragen, op dit verschil teruggaan.

Hebben wij eenmaal de overtuiging erlangd dat Tĕguh dezelfde zou k u n n e n zijn als Erlangga, dan dienen wij vervolgens na te gaan of wij tot een nadere beslissing kunnen komen.

---

[1]) Op grond van Nāgarakṛtāgama zang 43 : 2 : 2 (*yatnānggĕgwani pañcaçila kṛtasangskārābhiṣekakrama*) zou men ook kunnen denken aan een geestelijke wijding. Zonder zulks voor uitgesloten te houden, wil ik toch de aandacht vestigen op het feit, dat de uit de Calwanarang bekende geestelijke wijdingsnaam van Erlangga in ieder geval anders luidt dan die, welken wij in de oorkonde van 1104 leeren kennen. Hij luidt namelijk Jatiningrat. Zie KROM, *Geschiedenis*, 2e dr., p. 271.

Wat den tijdsduur betreft, welke door de in de oorkonde opgegeven familiebetrekking wordt geeischt, zoo kunnen wij van die zijde nauwelijks hulp verwachten. Een Javaansch koning kan zijn voor de troonsopvolging in aanmerking komenden zoon zoowel op zijn vijftiende jaar of eerder, als op zijn zestigste jaar of later gekregen hebben. Alle berekeningen moeten noodwendig falen, daar van geen der koningen uit de reeks Tĕguh — Jayawarṣa ook maar bij benadering bekend is, wanneer zij het officieele huwelijk aangingen met de *parameçwarī*, die hun een zoon schonk, welke als *kumārarāja* gereed zou staan hen op te volgen. Dat zulk een huwelijk hun eerste zou geweest zijn is daarenboven allerminst noodzakelijk, zelfs onwaarschijnlijk.

Bij dezen stand van zaken zullen het dus op historisch gebied slechts nieuw gevonden gegevens of flauwe aanwijzingen zijn, die ter beschikking staan, en zullen wij goed doen af te wachten of Berg in staat zal blijken het grootste beletsel voor het aanvaarden zijner hypothese, het jaartal 996, in een der Mahābhārata-boeken aan den naam Tĕguh verbonden, uit den weg te ruimen.

Intusschen wil ik dan nog op een paar zaken wijzen, die weliswaar geen beslissing kunnen doen nemen, niettemin hetzij voor de eene, hetzij voor de andere opvatting pleiten.

Zooals men gezien zal hebben, blijkt thans de naam van Tĕguh het element Çrī Īçāna te bevatten, dat onmiskenbaar naar den stamheros van Erlangga's familie, Siṇḍok, wijst. Waar omtrent Erlangga's afstamming van den grooten Siṇḍok, dank zij de uiterst uitvoerige dynastieke gegevens van de Calcutta-steen, reeds geen twijfel bestond, blijkt nu ook zijn schoonvader — indien dat dan onze Tĕguh zou zijn — onweerlegbaar van denzelfden voorvader af te stammen. Hetgeen overeen zou komen met het feit, dat hij in bovengenoemde oorkonde Erlangga's verwant genoemd wordt.

Nu is er echter in 1937 bij de desa Simongagrok (Modjokasri, Modjokerto) een groot aantal fragmenten van een oorkonde-steen gevonden, waarvan een gedeelte aaneen kon worden gepast en een leesbaar stuk opleverde [1]). Daaruit blijkt, dat de steen een oorkonde heeft bevat uit 1018 A.D., het jaar dus, voorafgaande aan dat, waarin volgens de Calcutta-steen Erlangga tot koning werd gekroond.

---

[1]) Zie *O. V. 1937*, p. 32.

De oorkonde handelt over de *rāmanta* van de desa Silet en is waarschijnlijk door twee personen uitgevaardigd. Zij draagt als zegelmerk de *garuḍa*, welk teeken, zooals men weet, het zegelmerk van Erlangga vormde.

Van den aanvang der oorkonde kon ik, behalve enkele stukken van een Sanskrit-strofe, het volgende lezen:

....sakalawarçātitha i çaka 940 paṇgumasa tithi pañcadaç .....
....rwādānakṣatra . baruṇadewatā su .. yoga . .. gaka .....
....sanawikramotunggadewa . muang çrisānawijayamahārāja . tina....
....kryan kanuruhan mpu dharmmatirotamadānawarula . rakryan.....
....m mapañji bajramukha . gati ramānta i silet mahulu rahi ma....
....ja . an aminta inanugrahan simā kaswasantran inanu.....

Zooals men ziet steekt de oorkonde vol fouten en de grofste vergissingen, zoodat men, ware er het schrift niet om zulks tegen te spreken, aan een latere copie zou willen denken. Ik wijs op: *warçātitha* in plaats van *warṣātita*, *paṇgumasa* i. pl. v. *phalguṇamāsa*, *(pū)rwādānakṣatra* i. pl. v. *pūrwāṣāḍhānakṣatra*, *ramānta* i. pl. v. *rāmanta*, *kaswasantran* i. pl. v. *kaswatantran* enz.

Daar wij in den *rakryān kanuruhan* Mpu Dharmmatirotamadānawarula wel Erlangga's trouwen dienaar *rakryān kanuruhan* Mpu Dharmmamūrttinarottamadānaçūra moeten herkennen, staan wij geheel op bekenden bodem. De wijziging in dezen naam kan verband houden met het feit, dat de oorkonde van vóór Erlangga's troonsbestijging dateert, bij welk feit hij waarschijnlijk ook zijn getrouwen van nieuwe titels heeft voorzien.

Met het oog op datzelfde feit mogen wij voor den vorst-uitvaardiger dan ook nog niet diens volledigen *rājābhiṣekanāma*, koningswijdingsnaam, verwachten. Dit doet ons de beide van elders niet bekende namen vóór het woordje *tina(ḍaḥ)* gelijkelijk voor Erlangga in aanmerking nemen — dat in één van beide deze vorst zou schuilen, moet wel worden aangenomen op grond van de vele op Erlangga wijzende zaken.

Nu is het opmerkelijk, dat bijna alle daarin voorkomende elementen ook worden aangetroffen in de beide namen, welke onze oorkonde van 1104 aan Tĕguh toekent. Wij vinden hier zoowel het *wikramotunggadewa* en het *Çrī Īçāna* van diens *sangaskārābhiṣekanāma*, als het *wijaya* van diens Pañji-naam.

Wie van beiden nu ook Erlangga mag zijn, duidelijk is het in ieder geval, dat de ander in 1018 niet diens schoonvader zijn kan, welke vorst op dat oogenblik reeds elf jaren geleden was bijgezet. Met het oog op Erlangga's Balische afkomst en het voorkomen van een Çrī Wijayamahādewī onder de Balische vorsten in 983 zou de keuze voor Erlangga eerder op den tweeden dan op den eersten naam vallen. Hetgeen dan goed zou kloppen met den Pañji-naam in de oorkonde van 1104. Wijayamahādewī en Wijayamahārāja zijn al zeer dicht bij elkaar liggende begrippen.

Hoewel moet worden toegegeven dat dit oorkondefragment meer raadsels en problemen aan de bestaande toevoegt, dan dat het er kan oplossen, zegt het feit, dat wij er in ieder geval Erlangga in moeten verwachten, in verband met ons namenprobleem toch wel iets. Al kan dat iets niet het beslissende woord zijn.

In de tweede plaats: waarom heeft Jayawarṣa, die door het vermijden van den titel *mahārāja* en wellicht ook door het gebruik van het epitheton *wiṣṇwangçāwatāra* blijk gaf zijn positie als deel-heerscher over Java terdege bewust te zijn, plotseling teruggegrepen naar een bepaalden voorvader, zijn overgrootvader? Waarom noemde hij van alle illustere voorouders juist Tĕguh?

Wij zouden een oogenblik kunnen denken aan zijn eigen titel *çāstraprabhu* en de letterkundige werkzaamheid van dezen Tĕguh het voorbeeld kunnen achten, waarnaar hij wenschte te verwijzen. Doch zijn volledige titulatuur leert ons anders en zegt dat wij moeten denken niet aan schoone letteren, doch aan *digwijaya-çāstra*'s, leerboeken der krijgskunst. Er moet dus een andere reden zijn te vinden.

Van een bevestiging van een door Tĕguh een eeuw geleden gegeven gunstbewijs is echter geen sprake en ook wijst niets anders in de oorkonde naar den tijd van honderd jaren geleden.

Onder die omstandigheden gevoelen wij de verleiding opkomen de uitdrukkelijke verwijzing naar den overgrootvader eerder te willen betrekken op den stichter van de rijksdeelen, over een waarvan Jayawarṣa den scepter zwaaide, dan op den laatsten vorst van een smadelijk ondergegaan rijk, Erlangga's schoonvader. Een verwijzing naar dezen laatste zou, op zijn minst genomen, omineus moeten worden genoemd.

In de derde plaats een argument tegen. Indien, zoo vragen wij

ons af, de *sangaskārābhiṣekanāma* van Tĕguh, welke dus in de Mahābhārata-boeken voorkomt, inderdaad een posthume naam is, kan die dan wel op Erlangga slaan? Is het denkbaar, dat men nog tijdens het leven van een vorst zijn posthumen naam gebruikt?

De oplossing kan een tweevoudige zijn. Of de naam slaat inderdaad op Erlangga's schoonvader, doch het werk is eerst na diens dood gereed gekomen. Of hetzelfde heeft plaats gehad ten opzichte van Erlangga, wiens posthume naam dan gebruikt zou zijn omdat het werk eerst gereed kwam na 1049. Dat zou de betrokken literaire werken een halve eeuw jonger doen zijn dan wordt verondersteld — aangenomen natuurlijk dat het aan Berg zal gelukken zich van het obstakel, dat het jaartal 996 oplevert, te ontdoen. Hier is het woord wederom aan de literatoren.

Tot zoover de inhoud van onze oorkonde.

Het kan niet ontkend worden, dat zij, hoewel geen verrassende nieuwe gezichtspunten opleverende, toch door de bevestiging van bestaande gissingen, hypothesen en gegevens belangrijk kan bijdragen tot ons inzicht in de familieverhoudingen in den tijd van koning Tĕguh en zijn opvolgers.

Maar ook bezit zij terugwerkende kracht. Immers, thans weten wij dat de volledige naam van genoemden vorst aanving met dezelfde woorden, welke steeds als kenmerk voor den naam van den bekenden Siṇḍok hebben gegolden — *Çrī Içāna*. En dit zal zeker niet toevallig geweest zijn. Integendeel, op grond van wat wij omtrent de Oudjavaansche vorstentitulatuur weten mogen wij aannemen, dat Tĕguh daarmede zijn afstamming van den grooten voorganger heeft willen vastleggen. En wellicht kan dit nog versterkt worden door het feit, dat in Tĕguh's Pañji-naam — waarschijnlijk te vergelijken met den *Dyah*-naam der Matarāmsche vorsten — het element *Jayāmṛta* steekt, welk element ook gevonden wordt in den naam van de in 935 door dienzelfden Siṇḍok begunstigde *dharmaprāsāda* te Añjukladang (Ngandjoek), luidende Çrī Jayāmṛta [1]).

* * *

[1]) KROM, o.c., p. 217.

Transscriptie van de aaneengevoegde fragmenten D33 en D172 [1]):

A. Voorzijde:

(D33) 1. //o// ong swasthā dīrghāyurāstu [2])
2. //o// sang hyang wiṣṇu sirāçarīra sira ring bhuwana
3. subhagawasta ring prajā . [3]) swastha çrī jayawarṣadi
4. gwijayaçāstraprabhu saphala sinĕmbahing sa
5. rāt . sakṣāt bhaskaracandratīrtha sira tā
6. mṛta ri hajĕng ikang sarāt kabeḥ astwā
7. ningkyi [4]) sahaçracandra pangadĕg nira sini
8. wi haneng jagatkṛtā // swasti çaka
9. warṣātīta 1026 . karttikamā [5])
10. sa tithi pañcadaçī çuklapakṣa . amṛtamā [6])
11. sa samangkana . ha . pa . ca . ni langkir . graha
12. cāra . wawakāraṇa . çiwayoga . kṛtamaṇḍa
13. la . hyang kuweradewatā . mṛcikarāçi [7]) . iri
14. kā diwāçanira sira çrī çāstraprabhu sira sang [8])
15. potra (l)ali . . . i . . . . . ngaparab anak [9])
(D172) 16. ni sira sang apañji wijayāmṛtawarddha(na)
17. sira çrī içānadharmmawangçātguhanantawi
18. kramotunggadewādhipatināmasanga [10])
19. skārābhiṣeka . irikā diwāça nikāng a
20. titiḥ mangaran marjaya . inanugrahan de ni
21. ra çrī jayadṛtaprabhu [11]) ikā ta rakṣa(kmi) . . (h) . . . ira
22. (katĕ)guḥ . . . . . .

B. Rechterzijde:

(D 33) 1. . . . . (ri)prabhut . . . . [12])
2. . (ng)danguky . . . . . madu [13])
3. du(lang) . . . . . (ingha) [14])

---

[1]) De bij BRANDES (O. J. O. LXVI) gegeven volgorde der vier beschreven zijden is thans gebleken onjuist te zijn. [2]) Br. *dirghā-*. Tusschen *swa* en *sthā* bevindt zich op den steen een ruimte, kennelijk bestemd voor een zegel, doch niet gebruikt. [3]) Brandes verwaarloost de interpunctie. [4]) Br. *ninggya*. [5]) Br. *ka(r)ttika*. [6]) Br. *amṛtam*. [7]) Br. *mûṣika*; er staat *mṛcika*, lees *wṛçcika*. [8]) Br. *sa*. [9]) Deze regel niet bij Br. [10]) Achter *sanga* staat een leesteeken, dat moet voorkomen dat men *sanga* = 9 zou lezen. [11]) In den naam is tweemaal gehakt. [12]) Br. slechts *prabhu*. In de eerste regels van deze zijde is kennelijk tweemaal gehakt. [13]) Niet bij Br. [14]) Niet bij Br.

4. (mak aliwwan awṛ) [1])
5. (ṣabha) . . . . . ado [2])
6. dota susursusuran [3])
7. domdoman rāgi [4])
8. ado(dota) beṣa [5])
9. mās . acuring . atĕhĕ
10. r i wnanganyāngangçwa ḍāmpa [6])
11. blaḥ karājyan . mu . . [7])
12. ri hana ni wānir(a)kti . (sima) [8])
13. dāna nikang marjaya de nira [9])
14. sira çrī jayaprabhu . āpa
15. n pāwak rikā(di). i [10]) (D172) . . prabhu bha

(D172) 16. ṭāra sakṣāt wiṣṇwāngçā
17. watāra . tan wnang tan wa
18. lĕsāsiḥ ing anugraha ni
19. ra wwang huwus mamuhuta
20. ng i kabhaktin ri sira matang
21. nyan wineḥ kaki marja

C. Achterzijde:

(D33) 1. ya makmitana sang hyang ajñā haji anugraha . raṣāmṛta su
2. baddhākna pagĕhnyānugraha nira sira çrī jayaprabhu irikāng
3. atitiḥ [11]) mangaran marjaya . yadyan ikang marjaya
4. mantuka ring koluyan makasonga kawnangan sang hyang rā
5. jānugraha . kāngkĕn ongkara manggalāstawānya ring rāt [12])
6. kalilirana deni wka wetnya mne hlĕm ta ri dlāha ning
7. dlāha de sang anagata prabhu . kasakṣyan de taṇḍa ra [13])
8. kryān ring pakirakiran . makamanggala sira dewara [14])
9. jā . tuhan mapatiḥ sang apañji jayādhara . karuhun [15])
10. sira mpungku [16]) çewasogata . samgĕt i tirwan . samgĕt
11. (ngu)r sang apañji samaya . samgĕt raṇukabayan [17])

---

[1]) Niet bij Br. [2]) Niet bij Br. [3]) Br. *do kasusursusuran*. [4]) Br. *rāçi*.
[5]) Niet bij Br. [6]) Br. *riwnanganyāngang( )ḍampa*. [7]) Br. *muwaḥ*.
[8]) Br. *rihanani( )nira*. [9]) Br. *denira* abusievelijk in regel 14 geplaatst.
[10]) Niet bij Br. [11]) Br. *cursief*. [12]) Br. leest *kā* instede van *ongkara*.
[13]) Tusschen *dlāha de* en *ra* niets bij Br. [14]) Br. *dewa*. [15]) Niet bij Br.
[16]) Br. *ra mpungku*. [17]) Vóór *sang apañji* niets bij Br.

12. sang apañji madimana . sogata mpu wungas . . [1])
13. taṇḍa sang adimantrī [2]) . rakryān ka (D172) nuruhan sa
(D172) 14. . . . . yaprabhu . sang apa
15. ñji tkajaya . rakryān huwung . atĕhĕr manumbuk i ra
16. kryān pulung kajang . atĕhĕr masalĕsiḥ . samgat i
17. wka mapañji waçengrāt dumadyakĕn sang hyang ajñā
18. haji rājānugraha . kunang ri sḍĕngan yan hanānyāyu . .
19. kṣāngruddha . knāna dĕṇḍa kā 1 su 5 . atĕhĕr ma
20. sapatha . kabyĕt karmmaknan . salwirnikeng janma i
21. katmahanya . ring ihatraparatra . salwirning janma

D. Linkerzijde :

(D33) 1. nyā [3]) mon brahmaṇa .
2. mon kṣatriya .
3. mon weçya . [4])
4. mon sudra . angru
5. ddhāngapaka ring [5]) anugra
6. ha . yatikā ikang [6])
7. wwang mangkana kramanya .
8. astu bhasmībhūtātmā [7])
9. han hawu . atĕhĕ
10. r çrahakna huripnya ri
11. yamadewatā // [8])
12. linga nira //o// [9])
13. ong [10]) (D172) indaḥ ta ki
(D172) 14. ta kamung hyang çrī ha
15. ricandana . agasti .
16. maharṣi . pūrbwa . dakṣiṇa .
17. paççima . uttara . maddhya .
18. agneya . neriti . bā
19. yabya . airçanya . ū
20. rddhamadhaḥ . // sira patra
21. . . har sara . . . . d . //

---

[1]) Br. *wuja.* [2]) Br. *adhimantrī.* [3]) Br. *nya* [4]) Br. *weçya* 4. Er staat een leesteeken. [5]) Br. *pakari.* [6]) Br. (*ha*) *rikāng iki.* [7]) Br. *tma.* [8]) Br. *dewata.* [9]) Br. *āstu* //o// [10]) Br. *ka.*

De verzameling 's Lands Schilderijen

Ontstaan, groei en restauratie

door

J. DE LOOS-HAAXMAN.

Toen verwacht werd, dat het Paleis op het Waterlooplein in 1828 gereed zou komen en tevens vastgesteld was, dat het in gebruik zou worden genomen door de bureaux der Departementen van Algemeen Bestuur, benoemde de Commissaris-Generaal Du Bus de Gisignies bij besluit van 2 Januari 1828 een commissie, die tot taak had „de schilderijen en andere voorwerpen van kunst" uit de verschillende bureaux in dat Paleis over te brengen. Deze schilderijen en kunstvoorwerpen waren afkomstig uit het Kasteel van Batavia en werden bij den afbraak van het Kasteel in de Gouvernementsgebouwen ondergebracht.

Tegelijk met het overbrengen der schilderijen uit het Kasteel afkomstig, droeg de Regeering de Commissie van 1828 op een „generale opname" uit te voeren van alle schilderstukken aan het Gouvernement toebehoorende, „waar zich die ook mogen bevinden"; voorts advies uit te brengen over restauratie der schilderijen en een schatting der onkosten te maken; ten slotte aan te geven, waar de schilderijen in het Paleis zouden moeten worden gehangen. Tevens ging er een brief (24 Januari, jaar afgescheurd No. 30) uit van den Algemeenen Secretaris aan de Weeskamer, waarin verzocht werd al de schilderstukken, welke ter Weeskamer voorhanden mochten zijn, zoowel die, welke Gouvernementseigendom waren, als die, welke tot inboedels van particulieren onder administratie der Weeskamer mochten toebehooren, aan de Commissie af te geven. Dit geschiedde en op deze wijze ontstond de Landsverzameling Schilderijen. Zij bezat toen reeds haar gemengd karakter, ofschoon nog niet haar naam. Dat het

Gouvernement toezicht hield op de verzameling en bereid was haar in goeden staat te brengen en te houden, zal telkenmale in den loop der jaren blijken.

De schilderijen afkomstig uit het Kasteel en teruggenomen uit de Societeit „De Harmonie" (feitelijk ook Landsgebouw en fungeerend als officieel feestgebouw van de Regeering) — van andere „voorwerpen van kunst" is mij bij mijn onderzoek nooit iets gebleken — bestonden uit de Landvoogdsportretten van af Pieter Both tot/met P. G. van Overstraten, in functie overleden in 1801, voorts van zes levensgroote portretten. Van de serie copieën van landvoogdsportretten wordt in de opgave der Commissie van 1828, d.i. de oudste inventaris der Landsverzameling, niet gesproken. Ook blijkt niet welke de andere „Gouvernementslokalen" waren, waarin men schilderijen had gevonden, ook niet welke schilderijen dit dan zijn geweest. Uit De Harmonie kwamen 32 landvoogdsportretten en 6 levensgroote beeltenissen, waarvan 2 juist benoemd waren (de Landvoogden Thedens en Van Imhoff) en vier volkomen foutief. Deze vier bleken voor te stellen resp. de Koning-Stadhouder Willem III en Koningin Maria en een onbekend echtpaar. Waarschijnlijk zijn de portretten van Willem en Maria de schilderijen, die door den G. G. Willem van Outhoorn [1]) gelegateerd werden aan den lateren landvoogd Mattheus de Haan. Uit de „Weeskamer en andere Bureaux" werden bijeengebracht:

„Gezigt van het Stadhuis, nu Paleis te Amsterdam
Gezigt van het IJ en Amsterdam
Gezigt van Pampus
Zeezigt
Walvischvangst
Zeezigt
Gezigt van de Stad Dordrecht
Twee portretten van Willem V als veldoverste en als admiraal
Een dito van Hoogstdeszelfs gemalin
Zeventien portretten van verschillende personen".

Bestond de Landsverzameling in 1828 uit 65 schilderijen, dit aantal groeide aanzienlijk in de volgende jaren door het opnemen van de kleine portretten uit het Paleis Buitenzorg, — alle copieën

[1]) Zie dit Tijdschrift, dl. LXXVI (1936), afl. 2,

van de groote beeltenissen — en door het geleidelijk toevloeien van portretten der afgetreden landvoogden.

De Landsverzameling leed echter ook verliezen. De 27 stukken uit de Weeskamer zijn nl. niet alle meer aanwezig. Is het ongetwijfeld mogelijk, alhoewel misschien niet waarschijnlijk, dat rechthebbenden de schilderijen terugvroegen — waartoe uiteraard de Regeering de gelegenheid had gelaten — zeker is het, dat gebrek aan deskundige verzorging bij reeds bestaanden slechten toestand hier een hartig woordje heeft meegesproken.

Van de 7 zee- en stadsgezichten zijn er nog slechts 2 over; van de 17 portretten bezit de Landsverzameling er misschien zelfs geen een meer. Het portret van Mattheus de Haan (thans in den Volksraad) kàn tot dit aantal hebben behoord. Even goed echter kan het uit het Kasteel afkomstig zijn. Een beeltenis, die tot 1915 van de Verzameling deel uitmaakte, is beschreven in een opstel van G. P. Rouffaer in *Oud-Holland*, 1894 en komt voor in den catalogus van 1925 van het stedelijk museum „De Lakenhal" te Leiden onder No. 399 (305a). Dit portret is de beeltenis van N. L. S(luter). Het werd in 1653 in Nederland geschilderd door Karel Slabbaert en is afkomstig uit den boedel van Mr. Nicolaas van Landschot, ordinair raad van Justitie, in 1762 te Batavia overleden. Aldus staat vermeld op de achterzijde. In de boedelbeschrijving Van Landschot, die veel portretten (met namen, doch zonder signatuur, vermeld) bevat, komen de naam N. L. Sluter of de letters N. L. S. niet voor, echter zijn wel enkele portretten zonder ingevulden naam opgenomen. De Fichescollectie van het Landsarchief noemt telkens den naam Van Landschot, en geeft op, dat 6 Juni 1826 N. Landschot, Christen, op 31-jarigen leeftijd te Batavia voor rekening van de Diaconiearmen werd begraven. Het portret in kwestie, dat door Rouffaer zeer wordt geprezen, bleek in 1915 in beschadigden toestand te verkeeren. Het werd bij brief van 31 Juli van dat jaar door de Indische Regeering aangeboden aan de Nederlandsche Regeering, door deze aangenomen, aan het Mauritshuis toegewezen, doch daarna aan het museum „De Lakenhal" in bruikleen afgestaan. In 1933 na de reorganisatie van dit museum werd het portret in depôt geplaatst.

Spoedig na de vorming van deze eerste schilderijencollectie in Nederlandsch-Indië werd getracht haar aan te vullen met de

ontbrekende portretten der landvoogden Siberg, Wiese, Daendels, Janssens en Van der Capellen (R. 22 Dec. 1829 No. 50). De Regeering ging regelmatig met haar aanvragen door, doch moest soms lang wachten. Zoo kwamen de portretten van de Commissarissen-Generaal Buijskes en Elout pas resp. in 1864 en 1884 in Indië aan.

Ook de copieëngalerij te Buitenzorg werd regelmatig bijgehouden. Raden Saleh ontving hiervoor vele opdrachten.

Waren de portretten van de landvoogden der 17e en 18e eeuw bijna uitsluitend in Indië gemaakt, in de 19e eeuw werden er slechts enkele portretten van landvoogden in Indië geschilderd in de verzameling opgenomen. Deze stukken werden later door de familie der afgebeelden door portretten van Hollandsche schilders vervangen (De Eerens, 's Jacob). Later is dit ook gebeurd met het portret van den Gouverneur-Generaal A. W. F. Idenburg. Van Heutsz was de eerste landvoogd uit de 20e eeuw, die zijn portret te Batavia liet maken. De hem volgende landvoogden lieten zich allen te Batavia of Buitenzorg schilderen, slechts twee echter door een in Indië gevestigden schilder. Had de Regeering tot ver in de 19e eeuw voortdurend moeite de verzameling compleet te houden, in de afgeloopen vijftig jaren gaf dit geen zorgen meer. Ook de galerij van kleine copieën, die in het Paleis te Buitenzorg hangt, wordt geregeld bijgehouden. Ik meen te mogen aannemen uit overwegingen van stijlkundigen aard, dat de oudste groep dezer kleine stukken dateert uit het 1e kwart der 18e eeuw. In het archief der Algemeene Secretarie is in de correspondentie over de Landvoogdsportretten (19e eeuw) telkens sprake van copieën van nieuw aangekomen portretten, twee in aantal, d. i. één voor Buitenzorg en één voor het ministerie van Koloniën. Vele van deze copieën werden in Indië geschilderd. In de laatste jaren worden de twee copieën tegelijk met het groote portret aan denzelfden schilder opgedragen.

De Commissie van 1828 bestond uit den architect Robert Scott, den teekenaar-ambtenaar A. J. Bik en den hoofdingenieur van den Waterstaat en 's Landsgebouwen J. Tromp. Deze Commissie was verre van deskundig en aangenomen mag worden, dat het schilderijenbezit van den Lande en van de Weeskamer door haar werd gemutileerd en de schilderijen elk voor zich in de verfhuid eerder werden beschadigd dan hersteld.

Nadat de Commissie in haar rapport van 16 April 1828 had medegedeeld, dat zij alle in Gouvernements Localen verstrooide als mede bij de Weeskamer te Batavia gedeponeerde schilderijen had bijeengebracht, ving zij onmiddellijk en blijkbaar zonder eenigen schroom de supervisie van de pasgeboren Landsverzameling aan door de bokken van de schapen te scheiden . . . en ongetwijfeld de bokken uit te wijzen! Stellig zijn hieronder zwaar beschadigde stukken geweest, waarmee de Commissie uiteraard geen raad wist. Of het stukken van waarde waren, blijkt nergens, evenmin komt ergens de overweging tot uiting om de stukken desnoods naar Holland te zenden!

Van de schilderijen, „die ons toeschenen waardig te zijn te worden aangehouden" werd door de Commissie een lijst opgemaakt. Deze stukken waren alle, de een meer, de ander minder beschadigd, doch moesten alle zonder onderscheid worden schoongemaakt en gevernist; vele hadden nieuwe lijsten noodig. „Dit een werk zijnde hetwelk met omzigtigheid en geduld moet worden nagekomen om de stukken niet te bederven, achten wij het noodig zulks in dagloon, onder ons onmiddellijk toezigt geschiedde en vervrijen ons Uw Exc. voor te stellen een crediet te verleenen van f 1200.—, voorts ons te vergunnen gebruik te maken van de lokalen in de voormalige kolfbaan van de Societeit De Harmonie „ . . . " zijnde dat lokaal voor ons zeer gelegen door de nabijheid onzer woningen om het werk, zonder verzuimen van ons aller werkzaamheden, dagelijks op onderscheiden tijden te kunnen nagaan, voor welk gebruik alsdan maandelijks eene som van f 60.— ten voordeele der Societeit zal moeten worden overgeschreven om daaruit naderhand de onkosten van het repareeren der danszaal goed te maken". Verder werd verlof gevraagd vernis in het laboratorium van het Militair Hospitaal te laten aanmaken en geadviseerd de landvoogdsportretten, compleet van af Pieter Both — P. G. van Overstraten op te hangen in de vergaderzaal der Indische Regeering en de overige stukken in de kabinetten van den Gouverneur-Generaal.

Het is zaak op den arbeid van de Commissie dieper in te gaan. Zij verklaart in haar verslag aan de Regeering na het bijeenbrengen der schilderijen, dat de stukken, waarvan alleen bewaard werd wat nog de moeite waard was, moesten worden schoongemaakt en gevernist, waarvoor „omzigtigheid en geduld en der Commissie

onmiddellijk toezigt" geboden was. Van een restaurateur of schilder om de werkzaamheden uit te voeren wordt niet gesproken en het werk zou in „dagloon" worden uitgevoerd. Wat moet hieronder worden verstaan? Zijn hier koelies onder een mandoer bezig geweest, of werklieden, in elk geval Inlandsche, uit een of ander bedrijf? Dat telkenmale bij het verwijderen van vuil en oude vernissen de verfhuid der schilderijen werd aangetast staat wel vast, ten eerste door de bijna naieve roekeloosheid van dezen opzet van zoo moeilijken arbeid, tevens door de sporen, die de Landsverzameling er in haar schilderijen van aantoont. Er is echter nog meer, dat de onkundigheid van de Commissie bewijst, dat doet vermoeden, dat er zelfs geen „begrip" van restaureeren aanwezig was. In haar rapport spreekt zij n.l. nergens van verdoeken. Ik veronderstel dan ook, dat eenvoudig werd weggeworpen wat te erg gehavend was. Bovendien klaagt een der leden van de Commissie, de hoofdingenieur Tromp, reeds 10 jaar later opnieuw over den toestand der schilderijen, thans uitsluitend over de landvoogdsportretten. Hij raadt in een brief van 26 Juli 1838. 373, vervat in de M(issive) A(lgemeenen) S(ecretaris) van 12 Februari 1855. 241 aan de schilderijen van vóór 1828 schoon te maken en bij te werken (!) en dit toe te vertrouwen aan den kunstschilder J.C. Müller Kruseman. Ook deze schilder was blijkbaar niet bekend met het echte restaurateurswerk. Ook nu wordt er b.v. niet over verdoeken gesproken, wel deed de schilder o.a. „het aanbod 4 der 35 eerste portretten" op nieuw doek over te schilderen (te copiëeren). Van deze restauratie is niets gekomen. Wel heeft Müller Kruseman in 1838 schilderijen gevernist uit het Gouvernements-hotel op Rijswijk.

Nadat de Commissie van 1828 was ontbonden, schijnt de hoofdingenieur Tromp belast te zijn gebleven met het toezicht op de schilderijen, ongetwijfeld uit hoofde zijner betrekking. Hij heeft een langdurig ambtelijk leven genoten en zijn naam komt telkenmale voor in de bescheiden over den toestand en over het aanvullen van de galerij, o.a. bij schrijven z.z. van 26 Juli 1838, 22 October 1840, 29 December 1852. In 1845 kreeg hij toestemming de portretten historisch te rangschikken. Telkens blijkt hoe de toestand der schilderijen hem aan het hart ging, tevens echter, dat hij niet bij machte was om dezen toestand te verbeteren. In zijn schrijven van

29 December 1852 komt hij opnieuw uitvoerig op den toestand der schilderijen (nu niet meer alleen de landvoogdsportretten) terug, noemt het schoonmaken van 1828 uitgevoerd: „zoo goed als dat te dier tijd konde plaats hebben" en merkt op, dat hij nooit een kunstenaar had kunnen vinden, (hij had zelf Müller Kruseman aanbevolen!), die „tijd, lust en kennis had hiertoe", doch dat thans door nood gedwongen (!) de kunstschilder Ernest Hardouin zich beschikbaar stelde. Ook Tromp's opvolger, de ingenieur C. T. Deeleman, beveelt Hardouin aan. In Hardouin werd een deskundig hersteller vermoed. Hij was bereid alle stukken op het Paleis te Weltevreden en in de daar aangrenzende kabinetten, „die het noodig hebben, te herstellen, schoon te maken, opnieuw te vernissen en in den besten staat terug te brengen" voor f 5000.—. Het voorstel tot deze restauratie door Hardouin voor f 5000.— van de schilderijen, „waaraan sedert 1828 niets meer aan ten koste is gelegd", wordt op 22 Maart 1853 door den Directeur van Producten en Civiele Magazijnen gedaan, en komt bij de Algemeene Rekenkamer. Deze instantie maakt bezwaar tegen het gevraagde bedrag, brengt in herinnering, dat de herstellingskosten (in feite waren dit alleen nieuwe vernissen) van 8 schilderijen behoorende tot het ameublement van het Gouvernementshotel te Rijswijk (dus niet van de landvoogdsportretten) slechts f 72.— had gekost = f 9.— per stuk, telt de schilderijen en portretten in het Paleis op het Waterlooplein bij elkaar, komt tot 71 stukken (dit getal is niet juist, er waren er meer), deelt 71 op 5000 en komt tot een bedrag van ruim f 71.— per schilderij. Dit scheen te hoog te worden geacht! Nog een nieuwe gegadigde daagde inmiddels op, n. l. de 3e commies van den Directeur der Middelen en Domeinen K. Holle, „die schilderijen als deze heel goed vernist." Hij zou het doen voor resp. f 20.— en f 5.— (groot of klein stuk), doch wenschte het eerst met een paar te probeeren (!). Hiertegen was geen bezwaar, mits een paar schilderijen zonder waarde (!) als proefobject zouden worden genomen. Tegelijkertijd werd evenwel een oproeping van deskundigen (!) overwogen. Hardouin kon het werk in een jaar verrichten; hij verminderde zijn prijs tot f 4500.—, „daar de Regeering het nu eenmaal goedkooper schijnt te willen hebben", schreef Ir. Deeleman aan den Resident van Batavia Pieter van Rees, die zich zeer voor Hardouin interesseerde. Deeleman

zelf zou controleeren; hij dringt op spoed aan met het oog op den zeer slechten toestand van sommige oude doeken. Inmiddels was de commies Holle schijnbaar ook van den toestand geschrokken. Hij trok zich ten minste terug! Alvorens nu te beslissen — antwoordt op 10 Juli 1853 de Algemeene Secretaris — moet aan den „schilder des Konings" Raden Saleh, sedert begin 1852 in Indië terug, worden gevraagd voor hoeveel en in welken tijd deze het werk zou kunnen doen. Raden Saleh antwoordt reeds eind Juli, dat de 74 stukken (w. o. 7 levensgroote portretten), alle min of meer beschadigd zijn, „en zoowel de andere schilderstukken als de lijsten in een zeer slegten staat, zoodat (van) sommige het doek noodzakelijk zal moeten worden hersteld". De restauratie zal 8 à 10 maanden duren, doch Raden Saleh kan pas eind 1853 beginnen.

Ondertusschen verzoekt ook de kunstschilder (decorateur en impressario van operagezelschappen) J. van Kinsbergen om met het werk te worden belast. Van Kinsbergen vraagt f 3000.— en zal eveneens 8 à 10 maanden noodig hebben.

In een brief van 1 September 1853 aan den Gouverneur-Generaal legt nu de Directeur van Producten en Civiele Magazijnen Raden Saleh's prijsopgave en het aanbod van Van Kinsbergen over. Hij komt tot de merkwaardige conclusie, dat aan Raden Saleh de restauratiearbeid moet worden opgedragen, omdat deze schilder m e e r vraagt dan Van Kinsbergen, d u s het werk met meer zorg zal verrichten! Van Hardouin is geen sprake meer, ook niet meer van bezwaren van de Regeering tegen een te hoogen prijs. Op den brief van den Directeur staat tusschen haakjes de opmerking in potlood: „al werkende geniet hij de f 400.— 's m^{s}, die hij ook n i e t voor het G^{t} werkende, geniet". Raden Saleh ontving nl. „als schilder des Konings" een maandelijksche toelage van f 400.—. Raden Saleh kreeg de opdracht, doch de Regeering had veel moeite hem tot den arbeid te bewegen. Hij kreeg er in Augustus 1855 een voorschot voor en had ten slotte de restauratie in begin 1856 voltooid. Hij levert dan een nota in van Chineesch verguldsel, mastikvernis, hout, ijzerwerk, lijm, stopverf, ongebleekt linnen (om eenige schilderijen te verdoeken), arbeids- en koelieloonen, enz. Uit deze rekening blijkt tevens, dat hij 56 schilderijen gerestaureerd had, dus niet 74, en dat dit gebeurd was in zijn eigen woning.

De Directeur der Producten en Civiele Magazijnen was zeer ingenomen met de resultaten der restauratie. Hij zegt (Missive 23 Januari 1856), dat er een zeer aanzienlijke arbeid is verricht: „zelfs zijn er twee geheel door hem (R. S.) vernieuwd (!) geworden". Raden Saleh had intusschen op 7 Juli 1855 in zeer somberen toon aan den Directeur der Producten en Civiele Magazijnen geschreven over de portretten. Hij wijt den slechten toestand aan slechte verf en vernis, waardoor de stukken op meerdere plaatsen zijn gescheurd (!) „maar ook geheel zijn zwart geworden, zoodat die onvermijdelijk geheel en al moeten worden gecopiëerd".

Raden Saleh had in 1853 reeds aangeboden belangeloos het toezicht op de schilderijen op zich te nemen. Hij wordt daarmee ten slotte na de restauratie belast.

Raden Saleh was de eerste conservator van de Verzameling. Hij schilderde er eenige groote portretten van landvoogden voor, die echter terug werden genomen door de familie en door andere vervangen, maakte kleine copieën voor Buitenzorg en het Departement van Koloniën, en had van uit Holland reeds bijdragen voor de landvoogdsgalerij geleverd met goede beeltenissen van Daendels, Baud en Van den Bosch. Midden 1858 krijgt hij van de copieëngalerij te Buitenzorg 38 stukken te restaureeren voor f 3000.—. Hij moet deze stukken tevens van nieuwe lijsten voorzien. Dit werk geschiedde wederom in Raden Saleh's woning. Ook nu wordt door de Keuringscommissie (w. i. de Directeur B. O. W. en de Intendant der Gouvernements Hotels) bijna volkomen vernieuwing van enkele copietjes geconstateerd. In Maart 1860 verzoekt de schilder tot bezoldigd conservator te worden benoemd op f 300.— 's maands. Zijn verzoek werd geweigerd. Zes jaren later evenwel kreeg hij door tusschenkomst van koning Willem III f 100.— 's maands (behalve zijn vaste toelage van f 400.—) met de verplichting de schilderijen behoorlijk te herstellen en te onderhouden. Bij groote herstellingen konden rekeningen voor de materialen worden overgelegd (B. 26 Jan. 1866. 29).

Raden Saleh schijnt vóór dien zich niet veel bekommerd te hebben om het toezicht op de schilderijen, blijkbaar zelfs in die mate, dat de Directeur van Prod. en Civ. Magazijnen zelfs niet wist, dat er een conservator was en dan ook op 18 Juli 1865 kan schrijven, dat deskundig toezicht gewenscht is, want dat thans de

schilderijen te Weltevreden „geheel aan het toezigt van den Concierge overgelaten zijn", waardoor de defecten slechts bij toeval worden ontdekt. Uit de bescheiden over de restauraties, ook uit de geheime stukken, krijgt men inderdaad niet den indruk, dat Raden Saleh, die toen bovendien nog in Buitenzorg woonde, zich met toewijding van zijn taak kweet, eveneens echter, dat ook hij niet berekend was voor deze taak. Bij de groote restauratie van 1925/26 is b.v. gebleken, dat er van verdoeken geen sprake is geweest. Raden Saleh heeft waarschijnlijk in dit opzicht niet anders gedaan dan oude gescheurde schilderijen steunen door met lijm opplakken van ongebleekt linnen. Deze beide materialen werden door hem opgegeven op zijn rekening van 1856. Voorts is het wel merkwaardig, dat na de groote, grondig bedoelde en voor dien tijd dure restauratie van 56 schilderijen voor f 5000.— reeds weder in 1865 over defecten kon worden gesproken . . . door den concierge ontdekt. Men kan zich indenken, dat de conservatie van de historische portrettengalerij ten slotte een obsessie werd voor de wel actieve, doch uiteraard ondeskundige instanties, die voor haar welzijn hadden te waken. Intusschen ging Raden Saleh in 1874 nogmaals naar Nederland. Hij behield zijn toelagen als schilder des Konings en als conservator. Wie gedurende dien tijd voor de schilderijen zorgde, heb ik niet kunnen vinden; het was waarschijnlijk wederom de concierge, die eenig toezicht hield! Eind 1877 keerde Raden Saleh naar Indië terug en stierf drie jaar later te Buitenzorg. De schilderijencollectie bleef tot 1881 zonder officiëel toezicht. In dat jaar werd uit drie sollicitanten: J. van Kinsbergen (zie boven), A. F. van de Wall en W. C. C. Bleckmann, schilder en leeraar teekenen — deze zou later eenige copietjes maken voor Buitenzorg — de tweede aangesteld op hetzelfde salaris als Raden Saleh genoot, f 100.— per maand, onder voorwaarde van onderhoud en herstel en extra vergoeding voor benoodigdheden.

A. F. Von Dewall wordt in de betreffende stukken steeds Van de Wall genoemd. Hij was in 1834 geboren en werd in 1877 gepensionneerd als Secretaris van het Departement van B. O. W. In 1884 wordt de toelage verminderd tot f 200.— per jaar, hetgeen de conservator accepteerde, doch waardoor de schilderijen er alweer niet beter op werden, want de verzorging ging hier

allerminst door vooruit, hetgeen had kunnen worden verwacht, en de Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid schrijft op 4 Maart 1890 dan ook aan den Gouverneur-Generaal: „voor deze f 200.— kan de conservator niets anders doen dan de krammen nakijken en zorg dragen, dat deze (de schilderijen) niet al te zeer bestofd worden". Opnieuw vernissen werd toen mede dringend aanbevolen en hiermee werd inderdaad een aanvang gemaakt.

Het portret van Daendels, dat „zwart" was, „gelijk de portretten in de omgeving", werd schoongemaakt en gevernist. Het gelaat kreeg er een „frissche kleur" door. De eerste duidelijke aanwijzing omtrent de werkwijze volgt dan, want de conservator wilde de vernissen (mastiek) droog wegnemen, dus met de vingers afpoeieren, hetgeen zeker veiliger is dan wegpoetsen door onervarenen met alcohol. Doch onervaren in het moeilijke restaureeren van schilderijen is deze conservator niettemin ook geweest. Mede is hiervan bewijs het rapport uitgebracht door hem over het portret van H. M. de Koningin, door P. de Josselin de Jong, dat met wat beschadigde vernis eind 1901 te Batavia aankwam.

Von Dewall vroeg f 30.— per stuk. 45 schilderijen moesten behandeld worden. De Directeur zou later terugkomen op de overige schilderijen in het Paleis te Weltevreden en te Buitenzorg, De restauratie werd toegestaan bij Bt. 10 April 1890. 10. Twee jaar later volgt een voorstel voor restauratie van 9 groote portretten en 6 van de gewone afmetingen à f 50.— en f 30.—. Namen worden niet genoemd, doch de 9 groote portretten kunnen geen andere geweest zijn dan de beeltenissen van Thedens, Van Imhoff, de Kock, Van der Capellen, Lord Minto, de Koning-Stadhouder Willem III en Koningin Maria, voorts van den Man in den rooden Rok en zijn vrouw, want de Directeur bericht tegelijkertijd, dat hij later een voorstel wil doen over de 3 portretten van de Koningen Willem I, II en III. De gelden werden toegestaan bij Bt. 22 Juni 1892. 19.

In 1905 maakte de Gouverneur-Generaal aanmerking op den verwaarloosden toestand van de schilderijen in het Paleis Koningsplein en toen bleek, dat deze schilderijen niet onder toezicht van den conservator stonden, dus feitelijk nog niet tot de Verzameling behoorden. Zes schilderijen, w. o. „2 waardevolle doeken van Raden Saleh en een van Gabriël, waarvan de vernis zeer bruin

was, hadden dringend schoonmaak noodig". Von Dewall voerde deze restauratie uit. De Algemeene Rekenkamer verwees de onkosten, f 25.— voor elk der 2 groote, f 10.— voor de kleine stukken, naar het Paleisbudget.

Von Dewall stierf in 1909. Er werd geen nieuwe conservator benoemd, doch de supervisie kwam aan den Intendant van het Huis van den Gouverneur-Generaal. Wel echter werd er gerestaureerd, nl. in 1914 door den tijdelijk in Indië vertoevenden kunstschilder Th. B. van Lelyveld. Hij ontving bij Bt. 2 Jan. 1915.7 voor het restaureeren van de geschilderde portretten van gewezen landvoogden te Buitenzorg en van de schilderijen in het groote huis te Weltevreden f 2000.—. Bij deze restauratie behoort nog een rekening van nieuwe spieramen, reparatie lijsten, foto's van 3 gerestaureerde schilderijen, benevens van 8 nieuwe lijsten (door de firma Visser geleverd) groot f 334.—. Welke portretten de heer Van Lelyveld heeft behandeld, is niet duidelijk. De geheele verzameling zeker niet, daarvoor is het bedrag, dat hem werd uitgekeerd, te laag.

In 1924 zag ik de landvoogdsportretten, die in het Paleis Rijswijk hingen, voor het eerst. De toestand was toen erbarmelijk. Deze toestand was uiteraard ook anderen opgevallen en de wenschelijkheid van opnieuw restaureeren was wel eens overwogen.

Gouverneur-Generaal Mr. D. Fock gaf dan ook onverwijld toestemming tot restauratie, toen aan het eind van het jaar de restaurateur van oude schilderijen J. Koene, die om particuliere redenen Indië bezocht, het herstellingswerk op zich kon nemen. De restauratie ving aan op 5 Januari 1925. Zij omvatte alle schilderijen uit de Landsverzameling, d.z. de groote landvoogdsportretten uit de Paleizen Rijswijk, Koningsplein en Buitenzorg; de kleine copieën uit Buitenzorg (compleet) en uit Weltevreden (Rijswijk en Koningsplein, incompleet); de schilderijen en portretten, die met de bureaux van den Raad van Indië mee waren verhuisd naar het Hertogspark, de portretten van de Prinsen, Prinsessen en Koningen uit het Huis van Oranje Nassau, de portretten van H. M. Koningin Wilhelmina in de verschillende Paleizen en in de Algemeene Rekenkamer; een zeer groot op paneel geschilderd, vroeg 18e eeuwsch schilderij, voorstellend „Salomo's oordeel" in het oude Stadhuis van Batavia, thans kantoor van den Gouverneur

van West-Java; de landschappen, bloemstukken, stillevens, stadsgezichten, die zich in de drie Paleizen bevinden.

Bij de restauratie bleek, dat de schilderijen, uiteraard vooral de landvoogdsportretten, in hooge mate geleden hadden wat de verfhuid betreft door ruw wegnemen der vernissen (Commissie van 1828, werklieden in dagloon!); voorts waren alle doeken — slechts de jongste stukken uitgezonderd — door scheuren en gaten beschadigd. Er bleek nooit te zijn verdoekt, wel waren sommige doeken met vele kleine stukjes linnen beplakt en soms ook wel bedoekt, dit laatste echter niet op de technisch juiste wijze, zoodat het slechts los met het nieuwe doek verbonden oude doek geen steun ontving. Bovendien had dan telkenmale de gebruikte kleefstof aanleiding tot rotting gegeven. Het was duidelijk, dat geen enkele restauratie op zoo ondeskundige wijze uitgevoerd, de verwaarloosde verzameling definitief weer op de been had kunnen brengen! Overschilderingen, veelal zeer grove, die de plastiek van de voorstelling geheel bedierven, werden op bijna alle schilderijen aangetroffen. Zij konden over het algemeen gemakkelijk worden verwijderd en werden door den restaurateur op niet ouder dan 30 jaar geschat.

Bij den aanvang dezer groote restauratie hingen de landvoogdsportretten reeds niet meer in het Paleis op het Waterlooplein. De verzameling was langzamerhand te groot geworden voor haar behuizing. De portretten, sedert 1828 aanzienlijk in aantal vermeerderd, hingen tenslotte in het „Witte Huis" gedrongen naast en boven elkaar aan de wanden van de vergaderzaal, zij schenen een verwaarloosden indruk te maken. Het is merkwaardig te lezen wat Dr. F. de Haan in *Priangan*, I XIV No. 13 (uitgegeven in 1910) hiervan schrijft: „De groote portretten der doorloopende serie van Gouverneurs-Generaal zijn aldaar zoodanig aan den wand bevestigd, dat ze niet afgenomen kunnen worden en veelal zoo hoog gehangen, dat zij niet te photografeeren zijn. Het is te betreuren dat, ofschoon telken jare een som voor onderhoud wordt uitgetrokken, deze kostbare verzameling zoo verwaarloosd wordt. Het paneeltje, dat ik hier weergeef, (kleine copie, thans in het Paleis Koningsplein, noot van de schrijfster) zat in een lijst, die met touwtjes aan elkaar moest worden gebonden." Deze kleine copie naar het portret van Joan Van Hoorn, door Dr. De Haan

afgebeeld tegenover p. 120 zou later blijken op een volkomen redelooze manier geheel te zijn overgeschilderd.

In 1909 wordt door de Regeering aanmerking gemaakt op de wijze, waarop de groote zaal werd geoccupeerd. Als vergaderzaal van den Raad van Indië werd zij toen nl. niet meer gebruikt, wel echter door personeel van het Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid en van het Departement van Financiën. Er waren schotten in de zaal aangebracht en kasten zouden tegen de schilderijen staan! De Gouverneur-Generaal achtte dit een ongewenschte toestand. Het personeel moest ergens anders worden ondergebracht of de portretten zouden in het Gouvernements Hôtel op Rijswijk worden gehangen (Miss. G. S. 1 Juli 1909. 1674).

Daar het eerste niet doenlijk was, is het tweede dan ook inderdaad geschied. De historische galerij is overgebracht naar de Paleizen Rijswijk en Buitenzorg. Zij worden vermeld in een inventaris van deze Paleizen van 17 December 1915, opgemaakt door den Hoofdingenieur der B. O. W. J. F. van Hoijtema.

Toen de restauratie van 1925/'26 voltooid was, kwam de volgende opstelling tot stand, waarbij verschillende stukken op de oude plaats bleven hangen.

1°. De 63 groote landvoogdsportretten van Pieter Both tot/met Mr. D. Fock, w.o. het levensgroote portret van Lord Minto: in het Paleis Rijswijk Weltevreden (gedeeltelijk nieuwe opstelling).

2° Het levensgroote portret van H. M. de Koningin: in het Paleis Rijswijk (oude opstelling).

3°. 9 kleine copieën van landvoogdsportretten;

9 schilderijen van verschillenden aard, te weten:

3 landschappen van Gerard van Nijmegen, 1 ongesigneerd winterlandschap, 1 winterlandschap van Offermans, 1 landschap van P. J. C. Gabriël, 1 winterlandschap van Seben, 1 interieur van Sebes, 1 stadsgezicht van J. Carabain;

1 portret van Koning Willem II, 1 idem (levensgroot) van Koning Willem III: in het Paleis Koningsplein Weltevreden (gedeeltelijk nieuwe opstelling).

4°. De 7 op één na levensgroote portretten resp. van de landvoogden en Commissarissen-Generaal De Haan (driekwart formaat), Thedens, Van Imhoff, Van der Capellen, De Kock, van den Man in den rooden Rok en van zijn vrouw (tegenhanger), van Prins

Willem V (2-maal) en van Prinses Wilhelmina (1-maal), voorts twee zeegezichten, alle afkomstig uit de bureaux van den Raad van Indië (gebouw Volksraad): in het gebouw van den Volksraad (oude opstelling).

5°. Salomo's oordeel: in het Gouverneurskantoor Batavia (oude opstelling).

6°. Portret H.M. de Koningin: in de Algemeene Rekenkamer (oude opstelling).

7°. De copieëngalerij van Pieter Both tot/met Mr. D. Fock: in het Paleis Buitenzorg (oude opstelling).

8°. De portretten van den Koning-Stadhouder Willem III en van Koningin Maria van den Stadhouder Prins Willem V en Prinses Wilhelmina, van de Koningen Willem I, II en III, twee groote landschappen van Raden Saleh, behalve het portret van Koning Willem III, afkomstig uit de bureaux van den Raad van Indië en wat de landschappen betreft uit het Paleis Koningsplein: in het Paleis Buitenzorg (nieuwe opstelling).

9°. 13 landschappen, stillevens en bloemstukken van Indische en Hollandsche schilders: Mas Pirngadi, L. Eland, L. Teljer, P. A. J. Moojen, Raden Saleh, C. van Dam-Slagter, A. Bakker-Wilhelm, H. Hubregtse-Lanzing, Jan van Rhijnnen en J. Gabrielse: in het Paleis Buitenzorg (oude opstelling).

Bestond de Verzameling Landsschilderijen aanvankelijk uit de Landvoogdsportretten, de schilderijen uit de Weeskamer en de copieëngalerij, na de restauratie van 1925/'26 werd er een aantal schilderijen van verschillenden aard aan toegevoegd, waardoor het gemengde karakter van de verzameling zich scherper afteekende. Dit waren:

1°. Salomo's oordeel, een groot schilderij van ± 1700, afkomstig uit de Schepenkamer van het Stadhuis van Batavia of van den Raad van Justitie des Casteels;

2°. Een aantal landschappen, stillevens, enz. hangende in de Paleizen Koningsplein en Buitenzorg.

Onder de supervisie van den conservator kwamen voorts het portret van Hare Majesteit de Koningin van de Algemeene Rekenkamer, dat in 1925/'26 voor rekening van den Lande werd schoongemaakt en het portret van Hare Majesteit uit den Volksraad.

In 1937 werden door den oud-Resident Heringa en Mevrouw Heringa-van Hoëvell aan de Nederlandsch-Indische Regeering twee schilderijen aangeboden voorstellend de baai van Amboina uit het Westen en uit het Oosten gezien in 1892 door den Menadoneeschen schilder Najoan te Ambon geschilderd voor Assistent-Resident Van Hoëvell. Zij werden gerestaureerd door den schilder-restaurateur Jan Frank en kregen een plaats in het Residentshuis te Ambon.

In 1938 en 1939 werd door den heer P.A. Regnault te Laren, directeur van verffabrieken in Indië, kunstverzamelaar, uit de 3e en 4e collectie Regnault, die in het Bruikleenmuseum van den Bataviaschen Kunstkring waren tentoongesteld geweest, een winterlandschap en een interieur van de jonge Nederlandsche schilders Quirijn van Tiel en Gerard Hordijk voor de Landsverzameling aangeboden. De schilderijen werden door de Nederlandsch-Indische Regeering aanvaard en de Bataviasche Kunstkring werd verzocht het landschap voorloopig in het gebouw van den Kunstkring op te hangen. De Bataviasche Kunstkring volgde het voorbeeld van den heer Regnault en bood een landschap aan van de Hollandsche schilderes Sina Mesdag-van Houten (1938) dat eveneens door de Regeering werd aanvaard.

De Landsverzameling bestaat thans uit 210 stukken, te weten:

Portretten van Landvoogden en Commissarissen-Generaal, levensgroot, ± driekwart formaat		66
Portretten levensgroot, ten voeten uit		4
Portretten van anonieme personen (Man in den rooden Rok en tegenhanger)		2
Kleine copieën	9 + 65 =	74
Portretten van Oranje Vorsten (de portretten van H. M. de Koningin uit de Algemeene Rekenkamer en den Volksraad meegerekend)		17
Salomo's oordeel		1
Landschappen, stillevens enz.:		
Paleis Buitenzorg	15	
Paleis te Weltevreden	9	
Volksraad	2	
		26
		190

	190
Na de restauratie van 1925/'26 werden ingeschreven:	
12 aquarellen: Logeergebouw Buitenzorg	12
3 schilderijen (romantische figuurstukken eerste helft 19e eeuw): Adjudantenkamers Paleis Rijswijk . . .	3
Deze 15 stukken werden n i e t nagezien of behandeld bij de restauratie.	
Landschappen Najoan	2
Landschap Quirijn van Tiel	1
Interieur Gerard Hordijk	1
Landschap Sina Mesdag van Houten.	1
Totaal	210

De schilderijen der Landsverzameling bevinden zich in de hieronder volgende gebouwen:

Paleis Rijswijk.

1 portret van H. M. de Koningin,
65 portretten van landvoogden en commissarissen-Generaal, w.o. het levensgroote portret van Lord Minto.
3 schilderijen, figuurstukken (Adjudantenkamers).
2 landschappen (Adjudantenkamers).

Paleis Koningsplein.

Portret Koning Willem II (klein).
Idem idem idem III.
9 kleine copieën landvoogdsportretten.
7 schilderijen (landschappen enz.).

Paleis Buitenzorg.

65 kleine copieportretten landvoogden en Commissarissen-Generaal.
15 landschappen enz. (w. o. 2 groote van Raden Saleh).
2 portretten van den Koning-Stadhouder Willem III en Koningin Maria.
2 portretten van Willem V en Prinses Wilhelmina.
4 portretten van Koning Willem I, II en III en van Koningin Wilhelmina.
12 aquarellen.

Gebouw van den Volksraad.

1 portret van H. M. de Koningin.
4 groote portretten der Landvoogden en Commissarissen-Generaal Thedens, Van Imhoff, Van der Capellen en de Kock.
1 portret van Mattheus de Haan.
2 groote portretten van den Man in den rooden Rok en tegen-
2 zeegezichten. [hanger.
2 portretten van Prins Willem V en Prinses Wilhelmina.
1 portret van Prins Willem V.

Gebouw van den Raad van Indië.

1 portret van H. M. de Koningin.

Gouverneurskantoor Batavia.

1 Salomo's oordeel.

Gebouw van den Bataviaschen Kunstkring.

1 landschap.

Residentshuis Ambon.

2 landschappen.

Gebouw van de Algemeene Rekenkamer.

1 portret van H. M. de Koningin.

Gebouw van de geneeskundige Hoogeschool.

1 interieur.
2 landschappen.

Gaarne besluit ik mijn overzicht van ontstaan en groei van de landsverzameling schilderijen met de volgende d e s i d e r a t a.

1. Het portret van N.L.S(luter) door Karel Slabbaert aangeboden aan de Nederlandsche Regeering bij brief van 31 Juli 1915 worde teruggevraagd en wederom in de Landsverzameling opgenomen.

2. De reeks portretten van Oranje Vorsten worde aangevuld en de portretten samengebracht als „ORANJEGALERIJ" in de groote zalen van het Paleis Buitenzorg.

3. Het schenken van goede en representatieve Hollandsche en Indische schilderijen worde aangemoedigd.

4. Aan het plaatsen van deze stukken in Lands- of openbare gebouwen, waar zij voortdurend onder de oogen van het publiek komen (Hoogescholen, Gemeentehuis, enz.) worde aandacht besteed.

5. De Landsverzameling worde zooveel mogelijk voor het publiek opengesteld.

Aanteekeningen over klokken van Oud-Batavia

door

Dr. K. C. CRUCQ.

„ . . . Staat men voor het oude Stadhuis, door de oude Prinsenstraat, waar de Portugeezen eens hun gedenkzuil plantten, starend naar de plek waar Coen's kasteel is verrezen, en luistert men met aandacht en eerbied, dan zal men wellicht uit het ver verleden de geheimzinnige lotjeng koewasa vernemen, de kasteelsklok, waarop in stille nachten de echte stadbewoners, de Serani kota, nazaten onzer oudste Mardijkers, nog altijd de uren hooren slaan".

Aldus De Haan in *Oud-Batavia*, p. 740.

De klokken van het oude Batavia — die klokken die in het leven der bevolking, evenals in de Hollandsche steden, zulk een voorname rol hebben gespeeld — die luidden bij bruiloft en begrafenis, bij oorlog en overwinning, bij brand en bij terechtstelling, bij afkondiging van plakkaten en resoluties, die de werktijden aangaven in het vermaarde Ambachtskwartier, die de gemeente ter kerke riepen — waar zijn zij nu? Grootendeels „den weg van alle metaal" gegaan, t.w. in den smeltoven, als kanonspijs, ter aanmaak van duiten enz.

De geschiedenis der klokken van Batavia te schrijven zal wel steeds een vrome wensch blijven door het schaarsche feitenmateriaal, maar menig belangrijk gegeven, dat ik bij mijn onderzoek heb aangetroffen, kan ik in de hier volgende mededeeling memoreeren.

Een dergelijk onderzoek doet mij steeds denken aan de voorbereiding van den wederopbouw van een tjaṇḍi, het „ruwe werk" van het verzamelen der geornamenteerde stukken en duidelijk herkenbare bouwdeelen uit den puinhoop; „wij zijn de bouwers van den tempel niet — wij zijn alleen de sjouwers van de steenen".

Van de kerkklokken is er slechts één overgebleven en deze bevindt zich nog ter plaatse waar zij steeds heeft dienst gedaan, en wel de kleine klok in de klokkestand bij de Portugeesche Buitenkerk, met het opschrift *Godt: Allein: de: Eere: Batavia in Februario Anno* VC *1675.* Deze klok deed reeds dienst bij de predikloods, die aan de Portugeesche Buitenkerk voorafging; de klokkestoel werd in 1677 opgericht. De tegenwoordige klokkestoel is nieuw; de fundeering van den ouden klokkestoel is nog ernaast te zien (Vgl. De Haan, *Oud-Batavia*, p. 234-235).

De klok van de oude Hollandsche Kerk (de Kruiskerk) was een bel, in 1641 in Malakka veroverd (de Haan o.c. p. 228); deze klok, die van 1641 tot 1732 heeft dienst gedaan, was waarschijnlijk van bescheiden afmeting en evenredig klankvolume; Aegidius Daalmans zegt in zijn *Indiaanse Aanteikeningen* (*Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 24 (1868), p. 666) dat men deze klok, „nauwlijks een straat wijd hoort" (d.w.z. een straatlengte ver). Deze klok is na de afbraak der oude Hollandsche Kerk aan het Ambachtskwartier afgegeven voor oud metaal.

In den inventaris van de goederen uit de afgebroken Hollandsche Kerk afgegeven „in 't Ambagsquartier onder bewaring van D:E: Fabrijck, dd. 22 Maart 1734" wordt vermeld: 1 metaal Klock. Evenzoo in Kerkrekening Anno 1734, Inventaris dd. 23 Nov. 1734: „Pro memorie dient dat met het afbreken van d' Hollandsche Kerk zijn afgegeven aan d'overleden Heer Cotenkam fabrijk deses Casteels, de volgende Kerkeffecten, te weten 1 stux predikstoel, 1 stux voorlezers dito, 1 bank voor de Hooge Indische Regeering enz., een stux metale klok". (Landsarchief, Batavia, in het Kerkelijk Archief).

De klok van de nieuwe Hollandsche Kerk (de Koepelkerk) is in 1735 gegoten; in het Kerkelijk Archief bovenvermeld vond ik een rekening d.d. 11 November 1735 : D : E : Kerkmeester der Nederduitsche Kerk deser stede Willem Timmers gelieve uijt de Kerkgelden onder hem berustende aan den Inlants burger luytenant Johannes Pietersz te betalen een somma van drie honderd en vijftig rijksds à 48 zw:sts: ijder voor de klok ten dienste van de nieuwe Nederduytsche Kerk".

Uit den prijs van de klok is misschien indirect het gewicht af te leiden, naar analogie van het contract tusschen de stad

Haarlem en den klokkengieter F. Hemony, Anno 1661; ik trof dit contract aan in *De Oude Tijd*, 1870, p. 327; we lezen daar: „Die heeren beloven aan den Aennehmer te betaelen naer de leverantie als boven, voor ieder pont 17 strs aan golt"; volgens dezen prijs berekend zou de klok der nieuwe Hollandsche Kerk 935 lb gewogen hebben; ik vermoed dat de prijs in de 18de eeuw wel hooger zal zijn geweest dan in de 17de, zoodat de klok minder dan ± 900 lb zal hebben gewogen.

De klok in het torentje van het Stadhuis, met het opschrift: *Soli Deo Gloria-Johannes Reynhard Lempke Baas Koperschlager. Anno Batavia 1742* (zie dit Tijdschrift Deel LXXVI, p. 345) is inderdaad voor het Stadhuis gegoten. Hiertoe is besloten bij Resolutie dd. 1 Mei 1742: „Door den Heer raad Extraordinaris Maurits van Aerden als president van het College van Schepenen dezer Steede te kennen gegeven zijnde dat de klok van 't Stadhuys als ten eenemaal gescheurt weesende noodzakelijk een ander quam te vereijschen so is verstaen instede van voorm: gescheurde klok een ander te laten verstrecken, zoo er een in voorraad mogte gevonden worden, dog anderzints zodanig eene te doen gieten".

De klok in het Stadhuistorentje is ± 75 cm hoog (met de kroon) en ± 60 cm wijd; de klembalk waarin de kroon is vastgezet, is met twee ronde pennen draaibaar (althans was oorspronkelijk draaibaar) ingelaten in het balkgestel; in dien draagbalk is nog een inkeping, waar vroeger een band of beugel gezeten heeft, waaraan het luitouw bevestigd was, waarmede de balk in beweging werd gebracht en de klok geluid. Bij het schilderen van het balkgestel heeft men den draagbalk van de klok ongeverfd gelaten, misschien om te vermijden dat er verf op de klok zou afdruipen. De klepel is door middel van een breeden lederen riem met gesp in de klok opgehangen, denkelijk om bij het luiden geen tegentoon te krijgen door doortrillen van den klepel in het bovenste deel van de klok; een dergelijke riem zal wel bedoeld zijn in een kerkrekening der Hollandsche Kerk, vermeldende: „een juchtleeren riem tot de klok".

Het uurwerk in het Stadhuistorentje vertoont om de kleine wijzerplaat (d.w.z. de wijzerplaat van het uurwerk zelf, niet de wijzerplaat buiten, aan den toren) het opschrift *Aynswth Thurutes Clerkenwell London 1788 Clockmaker to the Honble East India Company.*

Dit uurwerk is derhalve voor de Engelsche United East India Company vervaardigd en in den Engelschen tijd (1811—1816) in het Stadhuistorentje geplaatst.

Nu doet zich ten opzichte van de bel in het Stadhuistorentje het merkwaardige feit voor, dat er een duplicaat van bestaat; bij het landhuis Tjiampea bij Buitenzorg hangt in een hoogen klokkestand een klok die in vorm en afmetingen, opschrift en jaartal geheel gelijk is aan de Stadhuisklok; de administrateur, de Heer Kievits, heeft mij hieromtrent bereidwillig ingelicht.

Volgens P. P. Roorda van Eysinga [1]) zou deze klok afkomstig zijn van de voormalige Hollandsche Kerk; hij zegt dat zij een eerwaardig geluid heeft.

Hoewel Roorda van Eysinga Tjiampea bezocht in 1821, dus slechts dertien jaren na den afbraak der Hollandsche Kerk, is zijn mededeeling toch onjuist; immers wij weten dat de klok voor de nieuwe Hollandsche Kerk in 1735 gegoten is, en derhalve niet identiek kan zijn met de besproken klok.

Naar aanleiding van dit bericht, door Dr. F. de Haan aangehaald in *Notulen Bat. Gen. 1899*, p. 180-181 is door de Directie van het Bataviaasch Genootschap een onderzoek naar deze klok ingesteld; de toenmalige administrateur van Tjiampea, Van Motman, berichtte dat de herkomst van de bel ter plaatse onbekend was; aan een verzoek om opzending kon niet worden voldaan, omdat de klok „niet dan met groote moeite en kosten van zijn hooge stellage (± 15 m metselwerk) [2]) kan worden verwijderd" (*Notulen Bat. Gen. 1899*, d.d. 16 Oct. blz. 196 en *1900* d.d. 5 Februari, blz. 18). De ware reden van deze weigering zal wel zijn, dat de Directie van het Genootschap verzuimd had een andere klok in ruil voor de oude aan te bieden.

---

[1]) *Verschillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga*, Deel I, p. 96.

[2]) Deze hoogte lijkt mij overdreven; volgens de verhouding tusschen de hoogte van de klok en den klokkestand op de foto in het boek over Vincent Helvetius van Riemsdijk (door Mr. FEITH en Mr. B. v. Tr. PRINS) zal de klokkestand ± 10 m hoog zijn. De klok schijnt oorspronkelijk geheel boven in den klokkestand te hebben gehangen; thans hangt zij iets lager, aan een tweeden dwarsstang; de bovenste stang was blijkbaar niet solide genoeg.

De vraag is nu van welk gebouw de klok te Tjiampea afkomstig is. Het opschrift *Soli Deo Gloria* doet vermoeden dat zij bestemd was voor gewijd gebruik, d.w.z. hetzij als kerkklok, hetzij als gerechtsklok, om geluid te worden bij terechtstellingen, evenzeer een godgevallig werk als de kerkdienst.

Van de kerken kunnen we uitzonderen de Hollandsche Kerk, die een klok uit 1735 had, de Portugeesche Buitenkerk met haar klok uit 1675, de Luthersche Kerk die in 1821 nog bestond en de Maleische Kerk of Hospitaalkerk, die wel geen klok van de grootte der onze zal hebben bezeten; blijft over de Portugeesche Binnenkerk. Deze laatste onderstelling zou, indirect, kloppen met R. v. Eysinga's bericht dat de klok uit de afgebroken Hollandsche Kerk afkomstig was, want de Portugeesche Binnenkerk, die sinds 1801 rijstpakhuis was, werd in 1807 ontruimd, opgeknapt en in dienst gesteld voor de Hollandsche gemeente (De Haan, *Oud-Batavia*, p. 223), wegens de bouwvalligheid der Hollandsche Kerk; 14 Januari 1808 brandde zij af en werd de ruïne afgebroken; de klokkestand is misschien niet verbrand, en zoo zou de klok gespaard kunnen zijn.

Men zou dus de Portugeesche Binnenkerk gedurende het laatste jaar van haar bestaan desnoods „Hollandsche Kerk" kunnen noemen, als zijnde in gebruik bij de Hollandsche gemeente.

Verder klopt deze onderstelling ook met den tijd, waarin de klok vermoedelijk op Tjiampea gekomen is. Zij moet daar zijn gebracht door toedoen van den toenmaligen landheer van Tjiampea, Vincent Helvetius van Riemsdijk; nu was deze in 1808 Commissaris Politicus en bij Resolutie van 23 Febr. 1808 als oudste Raad van Indië President ad interim van dezen Raad, tijdens Daendels' verblijf in Buitenzorg; in den stijl der Compagnies-titulatuur gesproken was hij feitelijk Directeur Generaal en Eerste Raad van Indië, en als zoodanig kan hij gemakkelijk de klok voor zijn landhuis in beslag genomen hebben; daar hij reeds 28 Maart 1809 ontslag verzoekt en dat ook erlangt, kunnen we onderstellen dat de klok, tusschen 23 Febr. 1808 en 28 Maart 1809 in zijn bezit is gekomen.

Echter is het ook mogelijk dat de klok der Portugeesche Binnenkerk reeds in 1801 is weggenomen, en de kerkrekeningen en inventarissen op het Landsarchief vermelden niets omtrent een in 1742 gegoten klok; ik acht dan ook bovenuiteengezette onderstelling bij nader inzien onwaarschijnlijk.

Een andere conjectuur lijkt mij waarschijnlijker, nl. dat deze klok evenals haar aequivalent op het Stadhuis een gerechtsklok was; de klok op het Stadhuis voor Schepenen, het duplicaat voor den Raad van Justitie. Zij zou dan gehangen hebben op de Amsterdamsche Poort; volgens Hofhout: Batavia in deszelfs gelegenheid enz. werden op de klok der Amsterdamsche Poort (de Hoofdwacht) alle uren geslagen, en ook het uur van poortsluiten; zij zou dan dus feitelijk de „lotjeng koewasa" zijn.

Over de bouwgeschiedenis dezer poort zie De Haan, *Oud Batavia*, p. 114-115. Het kan zijn dat de duplicaat klok in 1742 gegoten werd met het oog op den aanstaanden bouw van de Hoofdwacht, die in 1743 aanving; al is de poort zelf eerst een jaar later geconcipieerd, men had voor de nieuwe Hoofdwacht toch in elk geval een klok noodig, en aangezien er toch een voor het Stadhuis gegoten moest worden, ging het in één moeite door.

Zekerheid hieromtrent bestaat echter niet, aangezien de Resoluties deze tweede klok niet vermelden. „Wanneer de poort haar tegenwoordige leelijke gedaante gekregen heeft . . . is ons niet gebleken; misschien pas na 1835"; aldus De Haan o.c. blz. 115; uit Van Doren's reis verhaal blijkt echter dat de poort in 1821 al tot hare tegenwoordige afmeting was teruggebracht en haar bovenverdieping, koepel en torentje verloren had; zij zal wel tegelijk met de belendende kazernes zijn afgebroken, op bevel van Daendels. We moeten echter voor oogen houden dat het Kasteel zelf nog bestond bij de verovering door de Engelschen in 1811 (zie Thorn, *The conquest of Java*, Plate VIII), maar de gedeeltelijke afbraak van de poort zal, zooals gezegd, wel gelijktijdig met die der belendende kazernes zijn geschied; toen de kazernes waren afgebroken en de hoofdwacht verdwenen, waren de bovenverdieping der poort en ook haar wachtlokalen in de benedenverdieping overbodig geworden; de poort zelf echter moest blijven bestaan als toegang tot het nog steeds van het stadsgebied afgescheiden Kasteelsterrein; we zien op een der platen van Deeleman dat deze afscheiding toen bestond uit een muurtje met bogen. Men vergelijke ook mijn aanteekeningen over de Amsterdamsche Poort in *De Indische Navorscher* Jaargang 1937 blz. 85 en Aanvullingen, ibid. blz. 96.

Na lang zoeken heb ik tenslotte de Resolutie gevonden waarbij

o. m. tot afbraak van de Amsterdamsche Poort is besloten, t. w. de Resolutie van 4 April 1809, waar we lezen: „Tot deze gebouwen [nl. het Gouvernementaal gebouw op Weltevreden (d.w.z. het paleis aan het Waterlooplein] en eenige andere gebouwen, o.a. de kazernes op de Waterplaats) zullen zoo veel als mogelijk worden gebezigd de bruikbare materialen der volgende tot afbraak bestemde gebouwen enz.

In het Kasteel.

Het Gouvernement met deszelfs bijgebouwen, de voormalige Generaalswagt met hetgeen daaraan annex is. De *voormalige Hoofdwagt* met de daarbij bevindelijke caserne; De zogenaamde stal van de uhlanen en reserve.

Buiten het Kasteel.

De zogenaamde Hofmeesterswoning en het voormalig Laboratorium met derzelver dependentien.

In de stad Batavia.

Het Blokhuis bekend onder de naam van het midden punt.

Op de Stadsvestingwerken.

Het Kruithuis Groningen. De kruithuizen bekend onder den naam van groot en klein Overijsel. De kasernen onder de punt De Klip, verder alle zodanige gebouwen aan de Stadspoorten als tot Logies en Wagten van het Guarnisoen's Bataillon actueel niet meer benoodigd zijn.

Buiten de Stad Batavia.

De gebouwen en het muurwerk van het fortje De Waterplaats genaamd, van het fortje Jacatra, van het Blokhuis Wilgenburg".

Uit deze Resolutie blijkt dus dat in het Kasteel alleen het Gouvernement voor afbraak bestemd was, niet de Kasteelspunten, wallen en pakhuizen. Tevens blijkt uit de Resoluties van 1808 en die van 1809 dat de verhuizing van den Raad van Indië uit het Kasteel naar Gaanderijenburg bij de jaarswisseling heeft plaatsgehad; de Resolutie van 29 December 1808 is nog geteekend in het Kasteel, die van 3 Januari 1809: Batavia in het Gouvernementshuis.

Tenslotte nog een laatste opmerking over de klok te Tjiampea: ik vermoed dat toen deze klok in 1742 als duplicaat der Stadhuisklok gegoten werd zij nog geen bestemming had, maar slechts gegoten werd om een klok in voorraad te hebben. In de Resolutie van 1 Mei 1742 wordt besloten een klok aan Schepenen te doen

verstrekken, als er een in voorraad was, en anders een nieuwe klok te doen gieten; blijkbaar was er geen klok in voorraad en heeft men er toen twee tegelijk doen gieten om bij voorkomende gelegenheid niet weder verlegen te zitten.

We gaan nu over tot de bespreking van de grootste en fraaiste klok uit den Compagniestijd, de groote klok thans in het Museum van het Kon. Bataviaasch Genootschap, met opschrift: *J. Borchard. Gegoten in. t. Ambagds. quartir. tot. Batavia. 1774.*

Waar we in de Resoluties van 1774 niets over het gieten of bestellen van een klok vermeld vinden, hetgeen toch hoogstwaarschijnlijk wel het geval zou zijn, indien deze klok voor een openbaar gebouw bestemd was geweest, bestaat er groote kans dat deze klok een dier voorwerpen is die de leden der Hooge Regeering gratis ten eigen behoeve lieten vervaardigen in het Ambachtskwartier; officieel leverden zij zelf de materialen, maar, zooals De Haan zegt (*Oud-Batavia*, p. 275), ook daarmede zal wel de hand zijn gelicht.

Deze onderstelling verder uitwerkend komt men tot de gevolgtrekking dat de klok ten gebruike bij een landhuis zal zijn gegoten; immers behalve op kerken, poorten en Stadhuis vond men bij ieder landhuis een klok in een klokkestand, om de werkuren van het slavenpersoneel te regelen.

Onze klok is kennelijk voor een groot, voornaam huis bestemd geweest, hetgeen ook wel niet anders kan wanneer zij voor een lid der Hooge Regeering is gegoten.

Wie komt hiervoor nu het meest in aanmerking? De dateering 1774 suggereert het volgende: de klok kan een verjaarsgeschenk zijn geweest voor den Grootachtbaren Wijdgebiedenden Heer Zijne HoogEdelheid Petrus Albertus van der Parra in hoogsteigen persoon; Zijne HoogEdelheid vierde den 29sten September 1774 zijn zestigsten verjaardag, een zeer aannemelijke datum voor een „blijvend aandenken"; temeer daar een leeftijd van zestig jaren in den Compagniestijd een zeldzaamheid was; zeventig jaren was zelfs een hooge uitzondering; toen Reinier de Klerk op zeven en zestigjarigen leeftijd G. G. werd (in 1777) was er slechts één persoon in Batavia, die ouder was (zie Van de Wall, *Indische landhuizen en hun geschiedenis*, p. 46).

Van der Parra's zestigste verjaardag zou dus een zeer gepaste

datum zijn om hem deze klok te doen aanbieden, hetzij als hommage van het Ambachtskwartier, hetzij op bestelling.

De klok zou dan zijn gegoten ten gebruike op zijn land Weltevreden, dat hij sinds 1767 bezat.

Na zijn dood kwam het land Weltevreden aan zijn weduwe Adriana Bake; na haar dood in 1787 moet het land aan den toenmaligen G. G. zijn gekomen, al wordt G. G. Alting in De Haan's beschrijving van Weltevreden (in *Oud-Batavia*, p. 312-320), niet genoemd.

In 1797 werd Weltevreden een land in officio van den G. G., dat door iederen G. G. van zijn voorganger moest worden overgenomen; de eerste was Van Overstraten. Toen Daendels in 1808 te Buitenzorg ging wonen liet hij de vleugels van het hoofdgebouw afbreken, en bracht het artillerie-magazijn over naar den tuin van Weltevreden; hij verkocht het land aan het Gouvernement. Omstreeks 1820 is het huis afgebroken.

Wanneer de klok van 1774 zich inderdaad op Weltevreden bevond, dan moet zij ontsnapt zijn aan prijsverklaring door de Engelschen, die alle roerende Gouvernementseigendommen hebben verkocht ten bate der expeditionnaire land- en zeemacht (De Haan o.c. p. 319).

Volgens onze onderstelling dus behoorde de groote klok bij het verblijf van den G. G.; toen nu Raffles op Rijswijk ging wonen kan de klok daarheen zijn overgebracht, of anders in den tijd van Commissarissen Generaal of onder G. G. Van der Capellen, die zijn intrek nam in het huis Van Braam op Rijswijk, hetgeen in 1820 door de Regeering werd gekocht.

We zijn nu met onze onderstelde historie van de klok genaderd tot den tijd, waarin het paleis aan het Koningsplein gebouwd is en de woning van den G. G. daarheen wordt verplaatst, terwijl het paleis Rijswijk voor audiënties en recepties wordt bestemd.

Ir. Willekes Macdonald vestigde mijn aandacht op een foto van Woodbury and Page van de wacht bij het paleis Koningsplein, waarop, bij de militaire wacht, een groote klokkestand staat, met vier stijlen, kennelijk gebouwd voor een groote klok, die bestemd zal zijn geweest om de aflossing van de wacht aan te geven.

Deze klokkestand is afgebroken, maar bestond nog in den tijd van Woodbury and Page, dus omstreeks 1870—1880.

Ir. Willekes Macdonald onderstelt dat bij afbraak van den klokkestand de klok in bezit gekomen is van Ir. A. Myer; deze toch heeft de klok d. d. 1 Nov. 1892 aan het Museum van het Bat. Gen. geschonken (zie desbetreffende Notulen Bat. Gen.).

Adriaan Myer, de zoon van G. G. Pieter Myer, geboren in 1847, was in 1874 ingenieur 3e klasse in Bagelen, en later (September 1892) hoofdingenieur 2e klasse van Waterstaat (Chef) te Batavia. In deze functie zou hij dan eventueel het toezicht over de Landsgebouwen hebben uitgeoefend en op deze wijze in het bezit van de klok gekomen zijn; men zie over hem de Fichescollectie van het Landsarchief, waarin echter na 1874 geen gedateerde gegevens over hem zijn te vinden; verder de Regeeringsalmanak van 1892 en 1893.

In zijn onderstelde functie van Hoofd van de Landsgebouwendienst zou hij ook de bovenlichten van Berendregt verkregen hebben die hij tegelijk met de klok aan het Bat. Gen. heeft geschonken [1]) (zie *Notulen Bat. Gen.* 1 Nov. 1892).

Deze m.i. niet onwaarschijnlijke onderstelling van Ir. Willekes Macdonald, omtrent de wijze waarop A. Myer in het bezit van de klok gekomen is, heeft „met terugwerkende kracht" geleid tot mijn conjectuur aangaande haar oorspronkelijke bestemming en latere geschiedenis als „paleisklok".

De reden waarom de klok werd verwijderd zal wel zijn het feit, dat zij gescheurd is en dus geen zuiveren toon meer bezit.

De klokkestand zou dan volgens bovenbeschreven conjectuur tusschen 1885 en 1892 zijn afgebroken. Naar analogie van mijn conjectuur aangaande de groote klok uit 1774 zou men kunnen onderstellen dat de kleine klok met opschrift *G. L. Peyl 1767*, eveneens gegoten in het Ambachtskwartier (zie dit Tijdschrift Deel LXXVI, p. 343), waarvan evenmin iets in de Resoluties wordt vermeld, ook voor het huis Weltevreden zou zijn gegoten, toen Van der Parra eigenaar van het land Weltevreden werd, in 1767; later zou dan deze kleine klok door de groote van 1774 vervangen zijn.

---

[1]) Zijn relatie met het Bat. Genootschap kan reeds dateeren van 1877, toen hij oudheidkundige werkzaamheden verrichtte op het Diëng-plateau (de zg. „Boeddha-waterleiding").

Over verbale vormen in het Maleisch

door

Dr. A. A. FOKKER.

In het volgende zullen wij ons bezighouden met verschillende verbale vormen in het Maleisch. Alvorens wij hiertoe echter kunnen overgaan, is het wenschelijk om de verschillende theorieën ten dezen in het kort weer te geven en te bespreken, om te doen uitkomen waarom zij ons niet meer kunnen bevredigen en dus vernieuwing behoeven. Aangezien de ouderen nog slechts historische waarde hebben, zullen wij ons beperken tot ruw genomen de laatste halve eeuw. Zoodoende kan men zich tevens in groote trekken een beeld vormen van de wetenschappelijke beoefening van het Maleisch gedurende de laatste vijftig jaar [1]), want juist t. a. v. het „werkwoord" zijn de meeningsverschillen immer het grootst en de controversen het vurigst geweest.

Naar den inhoud der naar voren gebrachte theorieën valt dit tijdvak in twee scherp gescheiden perioden uiteen; naar den tijd is een indeeling minder gemakkelijk, aangezien nog in 1916 een onveranderde herdruk verscheen van de bekende grammatica van Gerth van Wijk, welke geheel en al de oude richting vertegenwoordigt, terwijl reeds in 1895 Tendeloo zich in zijn dissertatie, als eerste, tegen de oude opvattingen keerde. Die oude richting, zooals wij haar voortaan zullen noemen, staat sterk onder den invloed van den bekenden Javanicus Roorda.

[1]) Nadrukkelijk wijs ik er in dit verband op, dat ik niet naar volledigheid gestreefd heb. Besproken worden slechts die auteurs, die als representatief kunnen gelden. Voor de ouderen als Werndly, Marsden, Crawfurd, Favre e. a. verwijs ik naar TENDELOO, *Mal. Gramm.*, dl. 2, aanteekeningen en toelichtingen en GONDA, *Taalbeschouwing en taalbeoefening, Bijdr. Kon. Inst.*, 99, p. 1 vv. Het laatste kwam mij overigens te laat in handen om het nog te kunnen benutten.

Bij de Hollander, wiens *Handleiding bij de beoefening van de Maleische taal en letterkunde* [1]) gedurende langen tijd toonaangevend is geweest, vinden we de meest consequente toepassing van de Roorda'sche theorieën op het Maleisch. Met deze veel verguisde doch, gezien van uit onzen tijd, ongetwijfeld belangrijke figuur willen wij ons overzicht aanvangen.

De werkwoorden in het Maleisch kan men onderscheiden in eenvoudige en transitieve. De eerste worden gevormd met behulp van het praefix *me* met den neusklank. Zij kunnen ook wel een object bij zich hebben, doch dit is niet noodzakelijk, daar zij alleen de werking van het subject maar niet den overgang van die werking op eenig object uitdrukken. Men zou ze toevallig transitief kunnen noemen.

Vele woorden nemen nooit den vorm van het eenvoudig werkwoord aan, al geven zij ook een werkzaamheid van het subject te kennen. Wat de reden van dit verschijnsel is, weet de Hollander niet te zeggen. De transitieve werkwoorden worden gevormd met behulp van de suffixen *-i* en *-kan*, welke vormen dan eveneens weer voorzien worden van het praefix *me*. Als een aparte woordsoort zijn te onderscheiden de z.g. toestandswoorden, welke worden gevormd met het praefix *ber*, het Maleische equivalent van het Javaansche infix *-oem-*. De beteekenis wordt als volgt gedefinieerd: „Het is een zegwoord, dat wel een accident uitdrukt dat aan een onderwerp wordt toegeschreven, doch niet als door dat onderwerp teweeg gebracht of daargesteld, maar als toevallig of vanzelf daaraan overkomen; het drukt eenvoudig den toestand, de wijze van zijn of een bezig zijn van het onderwerp uit, zonder dit onderwerp als bewerker of daarsteller van dien toestand of die wijze van zijn aan te duiden. Het kan dus geen object bij zich hebben, dat het voorwerp of effect van de handeling van het subject is, maar alleen als complement van het accident" [2]). Men kan ze verder onderscheiden naar het grondwoord, waarvan ze zijn afgeleid. Die, welke zijn afgeleid van grondwoorden, welke benamingen zijn van zaken, eigenschappen of hoedanigheden, beteekenen het hebben, gebruiken, voorzien

[1]) De eerste druk verscheen in 1845, de zesde en laatste na den dood van den schrijver in 1893 (bewerkt door VAN ECK). [2]) O.c., p. 82.

zijn van of verkrijgen van de zaak, de eigenschap of hoedanigheid die door het grondwoord wordt uitgedrukt. Meestal kunnen zij vertaald worden door een bijvoegelijk naamwoord of een deelwoord, met het zelfstandig zegwoord *zijn*. Die, welke gevormd zijn van grondwoorden, die gewoonlijk als zegswoorden gebruikt worden, duiden ook den toestand aan, waarin het subject zich bevindt, en wel als bezig zijnde of zich bezighoudende met hetgeen door het grondwoord wordt uitgedrukt, op dezelfde wijze als zulks in het Engelsch geschiedt door *to be* met het tegenwoordig deelwoord, b. v. *to be writing*, „aan het schrijven" of „met schrijven bezig zijn". Naast de actieve vormen van het werkwoord staan vier passieve vormen. Ten eerste het zuiver passief gevormd door het praefix *di-*; ten tweede het subjectief-passief gevormd door de praefixen *koe-* en *kau-* voor den eersten en tweeden en door het praefix *di-* benevens het suffix *-nja* voor den derden persoon; ten derde en ten vierde twee accidenteele passiva resp. gevormd door het praefix *ter-* en het praefix *ka-* benevens het suffix *-an*.

Het valt ons uiteraard niet moeilijk om op vrijwel alle punten critiek uit te oefenen. Zoo kunnen we natuurlijk dadelijk bezwaar maken tegen de verschillende onderscheidingen en definities, die feitelijk geen van alle steek houden. Zoo kan men, lezende dat het „eenvoudig werkwoord" wordt gevormd met behulp van het praefix *me-* en het „toestandswoord" met het praefix *ber-*, vragen waarom dan vele *me-* en *ber-* afleidingen volmaakt dezelfde beteekenis hebben. Men kan de vraag stellen, waarom het „eenvoudig werkwoord" eigenlijk „toevallig transitief" is, waarom de afleidingen met *ber-* „toestandswoorden" heeten, terwijl toch zeer vele daarvan hoegenaamd geen toestand aanduiden. Men kan opmerken, dat het onderscheid tusschen zuiver- en subjectief-passief uiterst kunstmatig is enz. Dat De Hollanders werk nu, bijna honderd jaren na het verschijnen van de eerste druk, volkomen verouderd is, spreekt echter wel vanzelf. Bedenken we echter dat het de afsluiting beteekent van de periode van Marsden en Crawfurd en de eerste groote, wetenschappelijke Maleische grammatica is, welke door een Nederlander is geschreven, bedenken we bovendien dat de geleerde schrijver het Maleisch slechts via de litteratuur had bestudeerd en Indië nooit bezocht had, dan kunnen wij niet anders dan bewondering voelen voor zijn arbeid.

Pijnappel [1]), de tweede, dien wij zullen bespreken, toont zich slechts gedeeltelijk een volgeling van De Hollander. Wel verre echter dat zijn afwijkingen van de orthodoxe leer eenige verbetering inhouden, zijn de voorstellingen in zijn werk van een zoodanige onklaarheid en verwardheid, dat we zijn werk in geen enkel opzicht als een vooruitgang kunnen beschouwen.

Schrijver vangt zijn beschouwingen over het werkwoord aan met een verhandeling over de copula. Twee woorden, *ada* en *djadi*, kunnen in het Maleisch als copula fungeeren, zoodat wij ze met „zijn" kunnen vertalen. Het eerste wordt gebruikt als het een toestand geldt en het tweede, wanneer een subject gezegd wordt iets te zijn, wat uit den aard der zaak volgt dat het is (sic!). Deze redeneering moet o.a. dienen om het zinnetje *ada baik* goed te praten! Ook bij werkw. treedt *ada* op. Zoo beteekent bijv. *ada membawa* niet „meebrengen", maar „bij zich hebben door het te hebben meegebracht" [2]). Het werkwoord onderscheidt zich in het Maleisch, wat de grondwoorden aangaat, evenmin als het naamwoord door een eigen vorm [3]). Het praefix *me-*, dat het vaak aanneemt heeft noch een specifiek actieve, noch specifiek transitieve beteekenis. Wat de beteekenis van dit praefix dan wel is, moet blijken uit de volgende woorden: „De beteekenis van *me-* is wel een actieve, doch in den bepaalden zin dat de actie daarbij opgevat wordt als de werkelijke uitoefening van een vermogen, of van een kracht of inspanning om iets te weeg te brengen" [4]). Ook hier de onderscheiding tusschen eenvoudig werkwoord, d. i. zonder suffix en transitief werkwoord met het

---

[1]) *Maleische Grammatica, niet alleen voor hen die voor eenig practisch doel die taal noodig hebben maar vooral voor hen die belangstellen in de taalkunde in het algemeen ter opwekking tot verdere oefening en beoefening*, geschreven door Dr. J. PIJNAPPEL Gz., 1888. Tevoren waren reeds verschenen *Maleische Spraakkunst voor Eerstbeginnenden* (1862) en *Maleische Spraakkunst* (1866). Ook Pijnappel heeft het Maleisch uitsluitend via de litteratuur bestudeerd.

[2]) Schrijver toont zich echter een voorzichtig man, want hij laat hierop volgen „Daar echter het werkwoord ook zonder *ada* die opvatting niet buitensluit, zoo zou het Maleisch aan strenger taalregels moeten gebonden zijn, dan het is, om de onzekerheid weg te nemen, die er nu en dan kan bestaan, of niet de schrijver zulk een *ada* nog op een ander wijs zou kunnen bedoeld hebben" (p. 37). [3]) O. c., p. 38. [4]) O. c., p. 39.

suffix *-kan* [1]). Wat het toestandswoord aangaat, hieronder verstaat Pijnappel niet alleen de afleidingen met *ber-* doch ook die met *ter-* en *ke-an*. Terwijl De Hollander alleen maar gezegd had, dat de afleidingen met *ber-*, vooral die, welke van substantiva zijn afgeleid, vaak kunnen worden vertaald met een bijvoegelijk naamwoord of deelwoord met het werkwoord „zijn", beweert Pijnappel, plus royaliste que le roi, dat de vorm met *ber-* oorspronkelijk altijd een bepaling is bij een al of niet uitgedrukt praedicaat. Zoo is in den zin *orang itoe bersendjata* hoofdwoord van het praedicaat *zijn*, hetwelk echter „als zoo vaak verzwegen wordt". *Bersendjata*, dat oorspronkelijk slechts fungeert als bepaling van dit afwezige praedicaat, treedt nu zelf als hoofdwoord van het praedicaat op. In den zin *anak itoe berlari* beteekent *berlari* hetzelfde als *lari*. Het eerste verschilt echter in functie van *lari* in zooverre dat het op te vatten is als een bepaling van het vaak niet uitgedrukte *pergi* of *datang* enz.

Deze gewrongen redeneering heeft natuurlijk geen ander doel dan om de stelling te staven, dat wij hier met een aparte woordsoort hebben te doen, welke terecht de naam toestandswoord draagt.

De bekende Malaicus Klinkert daarentegen, wiens arbeid in deze zelfde tijd valt [2]), sluit zich in zijn opvattingen vrijwel geheel bij De Hollander aan. Wij behoeven daarom bij deze auteur niet lang stil te staan. De indeeling der verschillende vormen is eenigszins verschillend; essentieel onderscheid in behandeling valt echter niet te bespeuren:

Het Maleisch kent twee actieve vormen, n.l. die, welke gevormd worden met het praefix *ber-* [3]) en die met het praefix *me-*. Beide komen hierin overeen, dat zij te kennen geven een handeling, welke van het subject uitgaat. Zij staan tegenover elkaar in dien zin dat de afl. met *ber-* slechts te kennen geven bezig zijn van

---

[1]) *-i* wordt hier om onbegrijpelijke redenen niet genoemd.

[2]) De eerste druk van zijn *Spraakleer van het Maleisch* verscheen in 1882, de tweede in 1898. Veel verschil bestaat er tusschen beide drukken niet. Tenslotte bezorgde WALBEEHM nog een derde, verkorte uitgave in 1917, die zooals de bewerker nadrukkelijk zegt, de verkortingen daargelaten, in niets afwijkt van het oorspronkelijk werk.

[3]) In den eersten druk (1882) spreekt K. nog van „actieve toestandswoorden".

het subject met de handeling zonder meer, weshalve zij actief-intransitief moeten worden genoemd, terwijl de afl. met *me-* niet alleen uitdrukt, dat de handeling van het subject uitgaat, doch ook dat zij overgaat op een object. Klinkert redt zich uit de moeilijkheid, waarover Pijnappel zich het hoofd brak, n.l. dat er ook intransitieve me-vormen voorkomen, door boudweg te verklaren, dat zij alle transitief zijn. Is het object niet aanwezig, dan is het of verzwegen of, en dit is het geval bij zoodanige werkwoorden, welke van naamwoorden zijn gevormd, het „bevindt zich in het woord zelf". Op deze wijze is dan ook het geheimzinnige feit dat een aantal grondwoorden „van zichzelve verba zijn" te verklaren uit hun intransitief karakter. Naast die transitieve werkwoorden met het praefix *me-* en de intransitieve zonder praefix staan dan nog twee „transitieve vormen" nl. de afleidingen met *-kan* en *-i*. Het verschil tusschen de transitieve werkwoorden en de transitieve vormen is nu volgens Klinkert, dat het eerste een handeling uitdrukt, welke direct overgaat op een object, het tweede echter een, welke indirect op een object overgaat. Wat de andere vormen aangaat spreekt Klinkert niet meer, zooals de Hollander, van vier passiva [1]), doch slechts van twee, het zuiver en het subjectief passief. Verder zijn er nog twee vormen voor het „accidenteel" (*ter* en *ke-an*).

Wat ons treft bij Klinkert zoowel als bij Pijnappel is de wijze, waarop men er niet voor terugdeinst de meest gedwongen kronkelredeneeringen te hulp te roepen, wanneer het er om gaat het eenmaal ingenomen standpunt te verdedigen.

Spraken wij tot nu toe over leerboeken, welke tegenwoordig niemand, die kennis van het Maleisch wil vergaren, meer ter hand neemt, we zijn nu met onze bespreking reeds genaderd tot een werk, dat voor kort en zelfs ook nu nog wel in ruimen kring gebruikt werd, nl. de bekende grammatica van Gerth van Wijk [2]). Ook deze is gevormd naar het welbekende patroon, tevergeefs zoeken we naar eenige nieuwe, oorspronkelijke gedachte. Ook hier zijn de afleidingen met het praefix *me-* de actieve vormen bij uitstek. „Het dient om al de actieve vormen van het werkwoord

---

[1]) In den eersten druk nog wel.

[2]) *Spraakleer der Maleische taal.* De eerste druk is van 1889, de tweede van 1893 en de derde en laatste van 1909.

uit te drukken" [1]). „Behalve het in Par. 114 vermelde praefix *me-*, heeft het Maleisch er nog een, dat dient om aan een woord den vorm van een werkwoord te geven, nl. *ber*" [2]).

In dit opzicht sluit hij zich dus bij Klinkert aan [3]). Inplaats van het subjectief- en zuiver passief discht Gerth van Wijk ons een „grammaticaal passief" [4]) en een passief sec op. Wie echter meenen mocht nu ook inderdaad iets anders voorgezet te krijgen, komt bedrogen uit. Behalve deze twee soorten passiva, aldus Gerth van Wijk, heeft het Maleisch nog twee passieve deelwoorden, gevormd met *ter-* en *ke-an*. Men ziet: plus que ça change plus que ça reste la même chose [5]).

Men kan zeggen, dat met Gerth van Wijk een periode is afgesloten. Eenvoudig werkwoord, toestandswoord, subjectief passief etc., de termen, die gedurende langen tijd de Maleische grammatica beheerschen, moeten nu plaatsmaken voor een nieuw, meer samenhangend systeem van vormen.

Aan Tendeloo komt de eer toe het eerste in verzet gekomen te zijn tegen de gangbare voorstellingen [6]). In zijn proefschrift [7]) ontwikkelt hij een nieuwe theorie, die de studie van de Maleische grammatica op een nieuwe basis stelt. In de groote Maleische grammatica [8]), die zes jaren later verschijnt, vinden wij deze nieuwe opvattingen verwerkt. Geven wij hiervan eerst een kort exposé:

---

[1]) Op de onbeholpenheid van deze formuleering heeft TENDELOO reeds gewezen (O.c., p. 203 vv.) p. 119. [2]) O c., p. 119.

[3]) Maar toch lezen wij op p. 126: „In de tweede plaats geven zij te kennen niet zoozeer dat het subject een handeling verricht, als wel dat het subject ten gevolge van een handeling in den toestand is gekomen, die door het grondwoord bedoeld wordt".

[4]) „Het grammaticale passief van *ik sla* is *door mij wordt geslagen*. (p. 88). Men leze de vermakelijke critiek van TENDELOO hierop (o.c., p. 205, 206).

[5]) Bovendien is de schrijver blijkbaar zoo overtuigd van de voortreffelijkheid van zijn werk, dat hij het verantwoord acht om er in de twintig jaren, die tusschen de eerste en de derde druk verloopen (1889–1909), hoegenaamd niets aan te veranderen.

[6]) Afgezien dan natuurlijk van VAN DER TUUK. Zijn critiek op Roorda is overbekend; wat het Maleisch betreft heeft hij eigenlijk alleen zijdelingsche critiek geleverd.

[7]) *Maleische verba en nomina verbalia* (Leiden, 1895).

[8]) *Maleische Grammatica*, 2 dln. (1901).

De praefixen *me-*, *ber-*, *di-*, *ter-*, dienen uitsluitend tot vorming van praedicaatswoorden, d. w. z. zij kunnen slechts als praedicaat optreden in den zin. De praedicaatswoorden met deze vier praefixen gevormd zijn eigenlijk nomina verbalia, hetgeen blijkt uit het feit dat zij kunnen optreden ter bepaling van een nomen. Behalve deze nominale vormen bestaan er nog echt verbale vormen, nl. die, welke zonder eenig praefix als verba optreden. Hun verbale karakter blijkt uit de verbinding, die zij kunnen aangaan met pronomina. Naar de beteekenis kan men de praedicaatswoorden onderscheiden in aoristen en duratieven. Tot de eerste behooren de bovengenoemde verbale vormen zonder praefix, de afleidingen met *per-* en die met *ter-*, resp. aorist activi, aorist medii en aorist passivi. Tot de tweede behooren de afleidingen met *me-*, *ber-*, *di-*, resp. durativum activi, durativum medii en durativum passivi [1]). Aorist en duratief verhouden zich tot elkaar als het algemeene tot het bijzondere : de aoristvorm wijst op een handeling, die wat haar duur betreft, volkomen onbepaald blijft ; de duratiefvorm wordt gebruikt, wanneer men den nadruk wenscht te leggen op het feit dat de handeling eenigen duur heeft. Dat sommige aoristen nooit den duratiefvorm kunnen aannemen, is hieruit te verklaren, dat zij handelingen aanduiden, waaraan of het duratieve karakter inhaerent is, zoodat een afleiding met *me-* overbodig is, zooals *doedoek*, *lari*, *poelang* of het momentane, zoodat een afleiding met *me-* contra rationem zou zijn, zooals *bangoen*, *tiba*, *singgah*, *lenjap* [2]).

De juistheid van de onderscheiding tusschen aorist en duratief heeft Tendeloo eenige jaren na het verschijnen van zijn dissertatie trachten te bewijzen aan de hand van de Sedjarah Melajoe [3]). In dit opstel geeft hij de resultaten weer van een telling door hem verricht van de in de S. M. voorkomende praedicaatswoorden.

---

[1]) De reflexieve, reciproque en „neutrale" functies van het praefix *ber-* zijn te beschouwen als latere ontwikkelingen van de mediale functie.

[2]) In zijn grammatica geeft TENDELOO later echter toe dat er ook een groep is, welke bestaat uit „de zoodanige, waarvan het niet mogelijk schijnt op te geven of aannemelijk te maken, waarom zij geen duratiefvorm bezitten", *Mal. Gr.*, p. 180.

[3]) *Feiten en cijfers uit de Sedjarah Melajoe in verband met enkele betwiste hoofdpunten der Maleische grammatica. Bijdr. Kon. Inst.* 50 (1898).

Hij deelde deze in verschillende groepen in, al naar gelang zij als hoofdwoord van het praedicaat, infinitief of participium werden gebezigd. De onderlinge procentische verhoudingen van deze groepen t. o. v. het totaal dienden hem als maatstaf bij het bepalen van de waarde der verschillende vormen. Deze cijfers bevestigden zijn theorie. Zoo worden bijv. de afleidingen met het praefix *me-* veel meer als participium gebruikt dan de aoristvormen. „Zien wij nu dat de Maleier, ter aanduiding van de kracht van zoo'n verbaal-adjectief, achttienmaal liever (sît venia verbo) den vorm met *me-* bezigt dan den aorist, kan men dan nog in twijfel trekken, dat hij in eerstgenoemde afleiding bij uitnemendheid duratiefkracht voelt?" [1])

De onderscheiding, welke Tendeloo maakt tusschen subjectswoorden en praedicaatswoorden, een onderscheiding, welke volgens hem de primaire grondslag vormt van alle verdere indeelingen, gaat uit van het principe, dat iedere zin noodzakelijkerwijs moet bestaan uit een subject en een praedicaat en dat wanneer subject en praedicaat beide van den eenvoudigst denkbaren vorm zijn, men te doen heeft met den zin in zijn meest elementaire gedaante. Dat dit beginsel onaanvaardbaar is en uitgaat van een vooroordeel over het wezen van den zin, behoeft hier niet verder te worden uiteengezet [2]). Afgezien van dit verkeerde uitgangspunt is ook de onderscheiding zelve niet wel door te voeren, zeker niet voor de afgeleide woorden. Immers die, welke volgens Tendeloo uitsluitend als praedicaatswoorden optreden, zooals bijv. de afleidingen met *me-*, *ber-*, *ter-* kunnen wel degelijk als subjectswoorden optreden [3]).

---

[1]) O. c., p. 116.

[2]) Men leze hierover de interessante beschouwingen van POS in zijn *Inleiding tot de taalwetenschap*, p. 80-114.

[3]) Niet alleen in het tegenwoordige, doch ook in het oude Maleisch. Ook de verbinding met het suffix van den 3en persoon kunnen we in het klassieke Maleisch reeds een enkele maal aantreffen. Bijv. *adapoen mentjari itoe kira-kira sepoeloeh hari lamanja*, „het zoeken duurde ongeveer 10 dagen"; *memakai sendjata itoe mendatangkan tjongkak*", het dragen van wapenen heeft tot gevolg dat de menschen trotsch worden"; *maka: baginda bangkit dari beradoenja*", toen ontwaakte Z. M. uit zijn slaap" *negeri itoe amat hoeroe-hara oleh tiada terderitanja hoekoem radja itoe*, „het land was in groote opschudding omdat de regeering van dien vorst niet te verdragen was." In het tegenwoordig spraakgebruik zijn dergelijke vormen alleen veel frequenter.

Legt men Tendeloo's werk echter naast dat van zijn vele voorgangers, dan kan men het positieve verdiensten moeilijk ontzeggen [1]). Inplaats van het betrekkelijk onsamenhangend geheel van stamwoordelijk werkwoord, eenvoudig werkwoord, subjectief-passief, zuiver passief, accidenteel passief en toestandswoord of hoe de namen verder luiden mogen, vinden wij nu een aaneengesloten systeem van momentanen en duratieven. M. a. w. Tendeloo heeft voor het eerst een poging gewaagd om ook den onderlingen samenhang der verschillende vormen vast te stellen. De richting, waarin hij de oplossing heeft gezocht behoeft ons niet te verbazen. Immers een verschil bijv. als Tendeloo heeft gemeend te kunnen opmerken tusschen wat hij aorist en durativum activi (d. i. de afleiding met *me-*) noemt, in dien zin dat in het eerste geval slechts het feit van de handeling van belang is, terwijl in het tweede meer nadruk ligt op den duur ervan, berust geenszins op gezichtsbedrog. Dit onderscheid kan inderdaad bestaan, het is alleen niet noodzakelijk en de kern van het verschil tusschen beide vormen ligt op ander terrein. In zinnen als *roemah itoe soedah koedjoeal*, „dat huis heb ik al verkocht" en *beloem pernah saja lihat gadis jang setjantik itoe*, „nog nooit heb ik zoo'n mooi meisje gezien" is inderdaad slechts het feit van de handeling van belang, terwijl van den duur in het geheel niet gerept wordt; dit houdt echter met het gebruik van de vervoegde vorm in het geheel geen verband. Omgekeerd ligt evenzoo in den zin *akoe menangkap ikan*, „ik vang visschen" als antwoord op de vraag: *wat doe je?* meer nadruk op den duur van de handeling. Het is echter verkeerd om hieruit af te leiden dat het praefix hier gebruikt wordt om te doen uitkomen, dat de handeling „zekeren duur meebrengt, zoodat het niet meer geoorloofd is om zich die te denken afgescheiden van het begrip duur" [2]).

Moeilijker te verdedigen is de wijze, waarop hij gemeend heeft de juistheid van zijn opvattingen te kunnen aantoonen. De door hem gevolgde methode om de waarde der verschillende vormen

---

[1]) Wij kunnen ons dan ook niet vereenigen met ESSER, wanneer deze zegt: „ . . . moeten toch zijn gronddenkbeelden als onjuist en zijn heele dissertatie als in positief-theoretisch opzicht vrijwel waardeloos worden aangemerkt" (*Djåwå*, Dec. 1929, p. 259).

[2]) *Mal. Gr.*, p. 174.

vast te stellen, nl. aan de hand van de wijze, waarop zij in het Nederlandsch kunnen worden vertaald, is natuurlijk zonder meer af te wijzen. Het is eigenaardig, dat Tendeloo zelf niet ingezien heeft, dat men op deze wijze met eenige handigheid uit de Sedjarah Melajoe of een ander Maleisch werk evengoed het tegengestelde van zijn theorie had kunnen te voorschijn tooveren! Hoe verwerpelijk zijn methode intusschen ook moge zijn, in ieder geval blijkt er uit dat Tendeloo niet blind was voor de eigenaardigheden van de Maleische syntaxis. Ook de door hem ingevoerde onderscheiding tusschen verbale en nominale vormen, die trouw is nagevolgd door diegenen, die na hem zijn gekomen, gaat uit van de vertaling van deze vormen in het Nederlandsch.

Het is merkwaardig op te merken hoe in de kwesties, waar hij zich het felst keerde tegen zijn voorgangers, te weten het subjectief-passief, het zuiver passief en het toestandswoord, Tendeloo er het minst in geslaagd is werkelijk nieuw en verbeterd inzicht te brengen. Het subjectief-passief, zoo zagen wij, heet bij hem aorist activi [1]); het zuiver passief is geworden tot durativum passivi, m. a. w. de z.g. vervoegde vormen worden nu actief opgevat inplaats van passief, zooals tot dusver gebruikelijk was. Dit is echter dan ook de eenige wijziging. Of men deze vormen nu actief of passief opvat doet weinig ter zake en ook wanneer men nu voortaan spreekt van actieve aorist en passief duratief, raakt men de kern van de zaak niet. Het essentieele is dat ook hier wordt vastgehouden aan de foutieve onderscheiding van de vervoegde vormen en het di-passief, welke in werkelijkheid voor het huidig taalbewustzijn gelijkwaardig zijn, hoezeer ze dan ook vormelijk mogen verschillen en hoe ze historisch dan ook mogen zijn ontstaan. Wat het toestandswoord aangaat, hiervoor vinden we nu in Tendeloo's systeem het durativum medii. Terwijl het toestandswoord zijn naam dankte aan het feit dat vele van deze afleidingen een toestand van het subject aanduiden, gaat Tendeloo uit van de mediale beteekenis, welke men evenmin aan een aantal van deze soort afleidingen kan ontzeggen en verklaart daaruit alle andere betee-

[1]) Met ook nog dit verschil dat hij voor den 3en persoon een vorm aanneemt bestaande uit het pronomen *dia* + stam (*dia ambil*). Nu moge deze vorm plaatselijk hier en daar voorkomen, als gangbaar kan toch slechts de vorm met *di-nja* gelden.

kenissen. Ook hier richt zijn critiek zich in feite slechts tegen den term en niet tegen het begrip. Gezien vanuit onzen tijd blijkt Tendeloo dus juist daar het minst te zijn afgeweken, waar hij zich het verst van zijn voorgangers verwijderd waande!

Voorgoed zijn we nu bevrijd uit den greep der Roordasche leer. Tendeloo heeft den weg vrijgemaakt voor zijn opvolgers en het duurt slechts weinige jaren of Van Ophuysen komt met nieuwe opvattingen voor den dag, welke wederom als een belangrijke stap vooruit zijn aan te merken [1]). We zullen dezelfde werkwijze volgen en hiervan eerst een korte weergave geven:

In het voorgaande merkten we reeds terloops op, dat de onderscheiding tusschen verbaal en nominaal tot op den huidigen dag heeft standgehouden. We vinden haar dus ook bij Van Ophuysen, die er echter toe komt langs een totaal anderen weg dan Tendeloo. Van Ophuysen neemt het begrip verbum in algemeenen zin tot uitgangspunt van zijn beschouwingen. Wat is eigenlijk een verbum? Zijn conclusie luidt, dat een verbum een woord is, dat geconjugeerd kan worden. De persoonsuitgangen, welke de conjugatie ons te zien geeft, zijn eigenlijk rudimenten van pronomina personalia. Conjugatie is dus feitelijk niets anders dan versmelting van verbaalstam met pronomen personale. In het Maleisch vinden we eveneens deze innige verbinding tusschen verbaalstam en verkort pronomen [2]). Dergelijke vervoegde vormen treden hier slechts op bij transitieve werkwoorden. De z.g. „stamwoordelijke werkwoorden" bijv. laten geen vervoeging toe en zijn volgens de voorafgaande definitie niet als echte verba aan te merken [3]). Het Maleisch kent dus geen intransitieve werkwoorden. De vervoegde vormen zijn de verbale vormen bij uitnemendheid. Het praefix *di-*, dat we in de derde persoon zien optreden, is de grondvorm van het pronomen *dia*. Evenzoo als naast *koedjoeal* voorkomt *akoe djoeal* in dezelfde beteekenis, zoo zien we naast *didjoeal* ook

---

[1]) De eerste druk van zijn *Maleische Spraakkunst* verscheen in 1910. De tweede, belangrijk uitgebreide, uitgave vijf jaren later. Wij bespreken uiteraard slechts den tweeden druk.

[2]) Het begrip vervoeging brengt VAN OPHUYSEN er bijv. toe om *koepanggil* en *dipanggil* zinnen te noemen, welke zouden overeenkomen met Lat. *voco* en *vocat*!

[3]) VAN OPHUYSEN noemt ze „adjectieven van handeling".

dia djoeal. Naast deze verbale vormen staan de nomina verbalia welke gevormd worden met behulp van *me-*, *ber-*, *ter-* en *ke-an* van verbale stammen. Een verbinding met pronomina kunnen deze niet aangaan, dus het zijn geen verba, doch slechts verbale woorden. Alle vier hebben zij de waarde van participia. Het verschil tusschen vervoegde vorm en *me-* of *ber-* afleiding is als volgt te definieeren: de vervoegde vorm zegt wat iemand doet, hij verhaalt en stelt de handeling als een daad voor (verhaalvorm). De nominale vorm zegt wat iemand is, hij beschrijft en kent de handeling als een hoedanigheid of eigenschap toe (beschrijfvorm) [1]). In het eerste geval is de normale constructie vervoegde vorm, agens, patiens (*didjoealnja koedanja*). De verbale vorm wordt ook gebruikt, wanneer de patiens op den voorgrond staat, alleen wijkt de constructie dan af; de volgorde is dan patiens, vervoegde vorm (waarin agens is vervat), dus *koedanja didjoealnja.* Het gebeuren van de handeling blijft ook hier immers alleen van belang. In dit geval spreken we van patiensvorm. In het tweede geval is de normale constructie nomen verbale, patiens, agens (*menjalin soerat akoe*). De nominale vorm wordt ook gebruikt wanneer men de persoon, die de handeling verricht op den voorgrond wil stellen, immers er is dan ook sprake van beschrijving. De constructie is nu agens, nomen verbale, patiens (*dia mendjoeal koedanja*), in welk geval we spreken van agensvorm. Tenslotte kan zich het geval voordoen dat de actie op den voorgrond komt. Uiteraard wordt ook dan gebruik gemaakt van den beschrijfvorm. In dit laatste geval spreken we van actievorm.

De praefixen *me-* en *ber-* zijn in wezen gelijkwaardig. De afleidingen hiermee gevormd zijn in de eerste plaats adjectieven. Het spraakgebruik is hier verbijzonderend opgetreden; die met me- zijn gaan beteekenen *bezig zijnde met*, die met ber- *zich bezig houden met.* De eerste kunnen actief participium praesens, de tweede mediaal participium praesens genoemd worden. De afleidingen met *ter* en *ke-an* komen in vele opzichten met elkaar overeen. Beide zijn verleden deelwoorden en kunnen zoowel in actieven als passieven zin worden gebruikt.

---

[1]) In den eersten druk werd nog van momentanen en duratieven gesproken.

Essentieel verschil met zijn voorgangers vinden we bij Van Ophuysen ten eerste t.a.v. den *di-* vorm. Hoewel de verklaring van het praefix *di-* onaanvaardbaar is, hoofdzaak is dat hierdoor een eind wordt gemaakt aan de gebruikelijke scheiding tusschen vervoegde vormen en di-passief en deze drie vormen voor het eerst als gelijkwaardig worden opgevat. Ten tweede komt Van Ophuysen met een principieele opvatting van het begrip verbum voor den dag. We zagen dat hij op dit punt een vooringenomen standpunt heeft, hetwelk hij tot geen prijs wenscht op te geven. De ontdekking dat het Maleisch geen intransitieve vervoegde vormen kent, had hem op den ingeslagen weg moeten doen terugkeeren. In plaats daarvan gaat hij verder en concludeert dat het Maleisch geen intransitieve verba kent [1]). Waaruit volgt echter toch wel dat een Maleisch woord aan dezelfde voorwaarden moet voldoen als een Latijnsch om aanspraak te kunnen maken op den naam verbum? Principieel moeten we deze beschouwingswijze dus verwerpen, het valt echter niet te ontkennen, dat zij practisch een onmiskenbaar voordeel biedt en wel dat het fundamenteele onderscheid tusschen transitief en intransitief er scherp door op den voorgrond wordt geplaatst en zoodoende de waarde van de vervoegde vormen als ondenkbaar zonder object in een helder daglicht gesteld wordt. Juist doordat Tendeloo dit onderscheid niet essentieel achtte, kon hij er toe komen om de vervoegde vormen ten onrechte op een lijn te stellen met de „stamwoordelijke werkwoorden". Afgezien van deze belangrijke verbetering vertoonen Van Ophuysen's „verhaalvorm" en „beschrijfvorm" sterke gelijkenis met aorist en duratief van Tendeloo. Dit is te merkwaardiger als men weet dat Van Ophuysen in een jaren eerder verschenen studie zich juist ten sterkste tegen diens opvattingen had verzet [2]). In deze studie geeft Van Ophuysen een theorie omtrent het ontstaan en het gebruik van het praefix *me-*, welke geheel afwijkt van de in zijn grammatica dienaangaande verkondigde meening en welke wij daarom hieronder weergeven.

In de zinnen *koedjoeal koeda itoe* en *koeda itoe koedjoeal* was vrijwel te kennen gegeven, waarop de nadruk moest vallen. Wilde

---

[1]) Cf. p. 127, 128 in de eerste druk en p. 289 vv. in de tweede.

[2]) *Maleische Taalstudiën.* Dit Tijdschrift, 1903.

men den agens nog meer aanwijzen, dan plaatste men nog eens *akoe* voor dezen vorm, zoodat men kreeg *akoe koedjoeal koeda itoe*. Evenzoo ging men te werk voor den tweeden persoon. De oorspronkelijke 3e persoonsvorm was *didjoeal*, waarin *di-* den grondvorm vertegenwoordigde van het pronomen *dia*. Di- werd langzamerhand voornamelijk gebezigd in onbepaalden zin (dus = Nederl. *men*). Om den dader te bepalen gebruikte men *nja*, dat volkomen gelijkwaardig is aan *(d)ia*. *Diboenoehnja* geeft dus te kennen dat men aan een bekenden 3en persoon te denken heeft. Maar de moeilijkheid bleef bestaan, dat een zin als *koetjing digigit andjing*, zoowel kon beteekenen *de hond bijt de kat* als *de kat bijt den hond*. Om misverstand te voorkomen werd de agens duidelijk aangegeven met het woord *oléh*. Er bestond echter ook nog een ander middel om in het bijzonder den dader aan te wijzen en wel door het gebruik van het relativum.

Inplaats van het gewone relativum *jang* koos de Maleier hiervoor een ander aanwijzend woord nl. *me*, hetwelk ontstaan is uit *ma* en gelijk te stellen aan *jang* [1]). *Andjing menggigit koetjing* is dus volkomen gelijk te stellen aan een theoretisch *andjing jang gigit koetjing*. Deze vorm was oorspronkelijk feitelijk alleen bestemd voor den derden persoon; hij bood echter zoo'n gemak, dat men hem nu ook in gebruik stelde voor den eersten en tweeden, zoodat *akoe koedjoeal* en *engkau kaudjoeal* werden tot *akoe mendjoeal* en *engkau mendjoeal*. Schrijver richt zich hierna rechtstreeks tegen wat Tendeloo leerde omtrent deze vormen en spreekt zich dan als volgt uit: „de verhaalvorm kan alleen dienstdoen, waar de patiens, het *me-* derivaat, waar de agens of de actie op den voorgrond treedt". En even verder: „een verschil als tusschen aorist en durativum ziet de Maleier, naar ik zeker meen te weten, er niet in".

De boven weergegeven theorie getuigt zeer zeker van uiterst naieve voorstellingen omtrent de wording der taal; ook aan de etymologieën der verschillende praefixen [2]) zal nu wel niemand

---

[1]) VAN OPHUYSEN wijst in dit verband o. a. op het Bataksch, waar *na* (= Mal. *jang*) en *ma* vaak afwisselen. Bijv. in *halak na torop* = *halak matorop*.

[2]) Zoo worden bijv. de praefixen *ter-* en *ka-* etymologisch in verband gebracht met de vraagpartikels *tah* en *kah*. Beide zoowel *ter-* als *ka-*

meer eenige waarde hechten, maar ondanks dit alles blijft het feit bestaan, dat Van Ophuysen blijkens de laatst geciteerde uitspraak sommige taalverschijnselen beter observeerde dan zijn voorgangers. Jammer genoeg keert hij, naar we zagen, later gedeeltelijk tot de oudere theorie terug.

Tenslotte nog een enkel woord over de onderscheiding, welke Van Ophuysen maakt tusschen verbale en nominale stammen. Zoo worden afleidingen met de praefixen *me-* en *ber-* onderscheiden in nomina verbalia en adjectieven, al naar gelang zij van verbale dan wel nominale stammen zijn afgeleid. Een dergelijke onderscheiding is misleidend, waarom zal beneden worden uiteengezet. Wij volstaan hier met te wijzen op vormen als *berhenti*, *bertemoe*, *bersoea*. Het zal niet eenvoudig zijn om uit te maken, of men hier *henti*, *temoe* en *soea* verbale of nominale stammen moet noemen, aangezien ze niet bestaan!

In dezen tijd valt ook de jarenlang gevoerde strijd over de vervoegde vormen [1]). Deze strijd, welke het actieve of passieve karakter van die vormen tot inzet had, mag thans wel volkomen verouderd heeten. Het doet er weinig toe of men ze actief of passief noemt, mits men maar inziet, dat actief en passief als absolute tegenstellingen in het Maleisch niet voorkomen. Het door Berg ontworpen systeem van activiteitsgraden [2]) is mutatis mutandis ook op het Maleisch toepasselijk.

Slechts drie jaren na het verschijnen van Van Ophuysen's Spraakkunst zond de bekende Engelsche Malaicus Winstedt een nieuwe grammatica de wereld in [3]). Tegenover de breedvoerige betoogtrant van Van Ophuysen en diens „dogmatische" beschouwingswijze stelt Winstedt beknoptheid van uitdrukking en vrijere opvatting. Zooals te verwachten was, bestrijdt hij met klem Van Ophuysen's verbum en conjugatie-leer. Hier stelt hij zijn eigen meening tegenover: er is geen sprake van conjugatie en vervoegde vormen in

---

beteekenden oorspronkelijk *reeds*, *al*. Afleidingen met deze praefixen beteekenen dus alleen, dat een handeling heeft plaatsgehad of dat zij werkelijk plaats heeft (sic!).

[1]) Voor een volledige litteratuuropgave over dit onderwerp zie *Haaksma, Inleiding tot de studie der vervoegde vormen in de Indonesische talen, diss.* Leiden 1933. [2]) Zie *Bijdr. Kon. Inst.*, 95.

[3]) WINSTEDT, *Malay Grammar*. Oxford 1913.

het Maleisch. De verkorte vormen *koe-* en *kau-* zijn dan ook geen praefixen voor den eersten en tweeden persoon, doch „merely unobtrusive forms due to the avoidance of egotism in polite Malay" [1]). Integenstelling tot Van Ophuysen ziet ook Winstedt het verschil tusschen transitief en intransitief niet als doorslaggevend [2]) en vervalt daardoor in dezelfde fout als Tendeloo. Zijn definitie van „the simple uninflected verb" gelijkt veel op die van den aorist van Tendeloo en omvat zoowel de vervoegde vormen als de stamwoordelijke werkwoorden: „When the verb is intended to denote not the activity of an agent, or the state of a patiens, expressed or implied but solely the activity, act, fact, event, state or condition as a phenomenon, then the simple non-derivative form is used" [3]). De genoemde intransitieven (als *tidoer, djatoeh* etc.) worden dan, evenals Tendeloo deed, naar hun begripsinhoud verklaard, want even verder lezen we: „this rule may be illustrated by certain classified uses of the simple form of verb:

(a) No prefix attaches to intransitive words signifying spontaneous states of feeling and simple acts" [4]). Om den zin *djikalau ada boedak empat adakah nachoda kenal?* te verklaren zegt Winstedt: „(b) verbs which would otherwise take prefixes under the condition of the general rule omit them".

Nietszeggender kon het al niet!

In overeenstemming met Van Ophuysen merkt hij later op dat er een voorkeur bestaat voor het gebruik van deze vormen, wanneer het object voorop staat in den zin. Dit beredeneert hij ook weer evenals Van Ophuysen uit hun primaire beteekenis van momentanen: „there is no attempt to emphasize whether the act, fact, event or condition was brought about by an agent; the emphatic point is that the object has been somehow affected [5])". Wat *di-* betreft sluit hij zich aan bij Van Ophuysen [6]) en neemt

---

[1]) O.c., p. 64.

[2]) „The Malay language no more distinguishes sharply between transitive and intransitive than it does between active and passive" (p. 62).

[3]) O.c., p. 65.

[4]) TENDELOO erkende tenminste nog dat er ook een groep bestaat, die onmogelijk naar den begripsinhoud verklaard kan worden (cf. supra p. 9. noot 1). [5]) O.c., p. 67.

[6]) T.a.v. de etymologie keert hij terug tot de meening van VAN DER TUUK.

aan dat ze min of meer gelijkwaardig zijn met de vervoegde vormen. Bedenkt men dat hij tusschen transitief en intransitief geen scherpe grens trekt, dan kan men de overeenstemming met Van Ophuysen op dit punt moeilijk anders dan als een tegenstrijdigheid voelen. Wat de overige vormen aangaat kunnen we kort zijn, de opvatting hiervan komt in hoofdzaken overeen met die van Van Ophuysen. Van de afleidingen met *me-* heet het: „As opposed to the simple ground form of the verb which lays stress on the act, fact, event or condition, derivates in *me-* always express the activity, the tendency, the direction, the movement towards an act, fact or event and condition to which endeavour goes [1]). De afleidingen met *ber-* zijn hoofdzakelijk mediaal, die met *ter-* duiden een voltooide handeling en die met *ke-an* een toestand van het subject aan. Er is echter een principieel verschil in behandelingswijze. Doordat Winstedt overtuigd is van de onmogelijkheid de woordsoorten strikt van elkaar te scheiden, behandelt hij de affixen *me-*, *ber-*, *ter-* en *ke-an* niet afzonderlijk bij het verbum, doch tezamen met alle andere (met uitzondering dan van *di-*) in het kader van een groot, allesomvattend affixatie-systeem. Practisch komt dit dus neer op een scheiding tusschen verbaal en nominaal, zooals we die in minder consequenten vorm bij anderen reeds leerden kennen.

De eerste groote Maleische grammatica, die na Winstedt onze aandacht vraagt, is die van Spat [2]). Dit werk draagt het karakter van een synthese van zijn voorgangers; nieuwe theorieën vindt men er niet in verwerkt. Een korte bespreking is dan ook voldoende. De inhoud van het hoofdstuk over het werkwoord kunnen we als volgt resumeeren:

Naar hun beteekenis kan men de werkwoorden onderscheiden in intransitieve en transitieve. „Van transitieven kunnen twee zoogenaamde vervoegde vormen worden gemaakt en eenige soorten deelwoorden; van intransitieven, doch bij lange niet van alle, slechts enkele deelwoorden" [3]). De afleidingen kunnen worden

---

[1]) O. c., p. 77.

[2]) SPAT, *Maleische taal, Overzicht van de grammatica.* De eerste druk van dit werk dateert van 1900. We hebben de bespreking ervan echter uitgesteld, omdat de vijfde druk, welke vele veranderingen heeft ondergaan, van recenten datum is (1931). [3]) O. c., p. 91.

onderscheiden in vervoegde vormen en deelwoorden of nomina verbalia.

„De vervoegde vormen worden vooral gebruikt, wanneer hoofdzakelijk de aandacht wordt gevraagd voor het feit van het gebeuren der handeling" [1]). *Me*-derivaten kunnen worden gemaakt van alle transitieve werkwoorden en van tal van woorden, die niet vervoegd kunnen worden, waarvan vele zonder het voorvoegsel niet als een werkwoord kunnen worden beschouwd en dus eerst hieraan hun verbaalkracht ontleenen. Van woorden, die in beteekenis overeenkomen met onze intransitieven, zooals *pergi*, *datang* enz. worden dus geen *me-* afleidingen gemaakt. De regel voor het gebruik van de vervoegde vormen leert tevens wanneer de mevorm voor transitieven niet mag worden gebruikt. Verder kan men zeggen, „dat de me-derivaten van transitieven, behalve in de waarde van actief, onvoltooid deelwoord, ook als finietvorm worden gebruikt, om aan te geven, dat de handeling met betrekking tot een ander tijdstip, onverschillig of dit laatste in het heden, in het verleden of in de toekomst is gelegen, nog niet is voltooid; dat de handeling van zekeren duur is of bij herhaling wordt verricht; dat zij gaat beginnen; en voorts ook als meer aandacht wordt gevraagd voor het woord, dat den bewerker noemt, hetzij al of niet met gebruik van *jang*, om het effect te verhoogen" [2]). De deelwoorden gevormd met het praefix *ber-* zijn voor zoover geen zuiver bijvoegelijke naamw. te vergelijken met het z.g. neutrale, zuiver intransitieve, mediale of reflexieve en reciproque werkwoorden; al zijn er ook met transitieve beteekenis. Behalve deze twee onvoltooide deelwoorden met *me-* en *ber-* kent het Maleisch ook nog drie soorten voltooide deelwoorden, nl. gevormd met *di-*, *ter-* en *ke-an*.

Sterk wordt onze aandacht getrokken door de uiteenzetting omtrent het *di*-passief. T.a.v. het gebruik merkt Spat op, loopen de vormen met *di-nja* [3]) geheel parallel met de vervoegde vormen.

---

[1]) O. c., p. 107. [2]) O. c., p. 120.

[3]) Nieuw is de opmerking t.a.v. de *di-nja* afleidingen, dat zij niet alle dezelfde waarde hebben. Het suffix kan nl. ook slaan op den persoon of de zaak, die de handeling ondergaat. Zoo zou *ditoelisnja* ook kunnen beteekenen „het geschreven (zijn) er van". Een zoodanig gebruik is in het Soendaasch zeer gewoon, in het Maleisch is het echter onbekend.

Behalve deze *di-nja* vorm, die, zooals we zagen, als verbaal wordt aangemerkt, onderscheidt Spat nu ook nog een aparten *di*-vorm, welke onder de (voltooide) deelwoorden wordt opgenomen. Van deze laatste heet het: „Wanneer de afleiding met praefix *di-* niet vergezeld gaat van het suffix *-nja* en er geen verzwegen suffix *-nja* bijgedacht behoeft te worden; wanneer ook niet op andere, beneden te vermelden de bewerker van de handeling is genoemd, dan komt deze afleiding overeen met een passief deelwoord en kan zij evenals de reeds behandelde deelwoorden, zoowel attributief als praedicatief worden gebruikt" [1]). Het uiteraard subjectieve criterium of een pronomen personale al dan niet verzwegen is, zal dus steeds de waarde van den vorm als verbaal dan wel als nominaal moeten bepalen. Het onderscheid, dat hier door Spat gemaakt wordt is in feite niets anders dan hetgeen de Hollander maakte tusschen subjectief-passief en zuiver passief! Op het eenige punt, waar essentieele afwijking t. o. v. Van Ophuysen bestaat, krijgen we dus een oude theorie voorgezet i. pl. v. een eigen, nieuwe opvatting.

We zijn nu met ons overzicht zoover gevorderd dat ons nog slechts een enkele grammatica ter bespreking overblijft en wel de „Beknopte Maleische grammatica" van Mees [2]). Aangaande het werkwoord lezen we hier het volgende:

De werkwoorden zijn te verdeelen in stamwoordelijke, aanvormende en afgeleide. De stamwoordelijke werkwoorden zijn meerendeels onovergankelijk. In oorsprong zijn het wellicht onvoltooide deelwoorden. De aanvormende werkwoorden zijn overgankelijk en treden in twee vormen op, welke agensvorm en patiensvorm worden genoemd. De agensvorm, welke tot stand komt door voorvoeging van het praefix *me-*, wordt gebruikt, wanneer de nadruk wordt gelegd op den bedrijver of op de handeling. De patiensvorm, welke ontstaat door onscheidbare verbinding van den stam met een persoonlijk voornaamwoord voor den eersten en den tweeden persoon en door middel van *di-nja* voor den derden persoon, wordt gebruikt, wanneer de zin iets te kennen geeft omtrent de betrokkene, waarbij de bedrijver van minder belang is.

---

[1]) O. c., p. 105. [2]) De eerste druk verscheen in 1928, de tweede in 1931, de derde in 1938.

Tot de afgeleide werkwoorden zijn te rekenen de onovergankelijke werkwoorden met het praefix *me-*. Hier heeft het praefix immers een totaal andere functie dan in het eerste geval. Het vormt nl. een soort denominativa. Verder behooren hier o. a. toe de afleidingen met de affixen *ber-*, *ter* en *ke-an*. De eerste zijn op te vatten als tegenwoordige deelwoorden evenals de *me-* vormen, waarmee ze trouwens nauw verwant zijn. Zij zijn meestal onovergankelijk, soms overgankelijk, soms ook reflexief. De twee anderen zijn op te vatten als verleden deelwoorden.

Uit het voorgaande overzicht blijkt wel, dat de studie van de Maleische grammatica niet met Van Ophuysen is blijven staan. Oude begrippen zijn over boord geworpen, nieuwe, verbeterde inzichten zijn er voor in de plaats gekomen. De tegenstelling momentaan-duratief, die we laatstelijk nog bij Spat opmerkten, heeft afgedaan, in de plaats hiervan treden patiensvorm en agensvorm. Ook deze termen suggereeren twee tegengestelde polen terwijl, naar we boven reeds opmerkten, in werkelijkheid slechts van een gradueel verschil sprake is. Hoewel dus in zooverre niet volkomen juist, geven zij toch zonder twijfel een veel beter inzicht in de waarde van de betreffende vormen. Aan den anderen kant heeft Mees helaas de gelegenheid verzuimd om een eind te maken aan het begrip deelwoord. Hij gaat zelfs nog verder en verklaart, zonder opgave van redenen overigens, dat de stamwoordelijke werkwoorden waarschijnlijk van origine ook deelwoorden zijn. De met me- en ber- afgeleide vormen moeten in het Nederlandsch inderdaad vaak met een deelwoord worden *vertaald* [1]), hieruit mag men echter alleen afleiden, dat zij ruimer toepassingsmogelijkheid bieden dan door een enkelen, Nederlandschen verbaalvorm is weer te geven, maar zeker niet dat het deelwoorden zijn.

Wij bespraken de voornaamste theorieën en opvattingen over het Maleische werkwoord sinds de dagen van De Hollander. Hoewel wij voortdurend wezen op den vooruitgang en de verbetering van inzicht in den loop der jaren lieten wij aan den anderen kant toch ook uitkomen, dat een werkelijk bevredigende behan-

[1]) Minstens even vaak echter met een finieten vorm, zooals VAN OPHUYSEN en SPAT trouwens zelf ook toegeven.

deling nog immer op zich laat wachten. Wat de laatst verschenen grammatica's aangaat, komt hier dan nog het algemeene, dus over de geheele linie geldend, bezwaar bij, dat men veel te weinig rekening houdt met de snelle ontwikkeling, die het Maleisch gedurende de laatste twintig jaar heeft doorgemaakt. Doordat men zich hardnekkig blijft vastklampen aan het z.g. litteraire Maleisch, verliest men tenslotte vrijwel ieder contact met de levende werkelijkheid [1]). Moet men het klassieke Maleisch dan geheel verlaten? Natuurlijk niet; dat doet men immers, alle beweringen van het tegendeel ten spijt, in de werkelijkheid ook niet! De werkelijkheid nu, waarnaar men zich bij het opstellen van een nieuwe grammatica zal hebben te richten, dat is ten eerste de z.g. algemeen beschaafde schrijftaal, zooals deze tot uiting komt bij moderne schrijvers in pers [2]), tijdschrift en boek; ten tweede behoort hiertoe de beschaafde spreektaal tusschen ontwikkelde inheemschen, wier moedertaal verschilt. De factoren, die den groei van dit z.g. modern Maleisch, Bahasa Indonesia zoo men wil, bepaald hebben, vindt men door Hooykaas in een recent artikel uiteengezet [3]). Buiten dit modern Maleisch en dus ook buiten het terrein van belangstelling vallen drie andere soorten, te weten locaal Maleisch, Chineesch Maleisch en pasar Maleisch. Men zal na het bovenstaande ongetwijfeld de tegenwerping maken, dat het moderne Maleisch zooals boven omschreven zelf ook weer in verschillende soorten en nuanceeringen uiteenvalt en dus slechts een theoretisch begrip voorstelt inplaats van een eenheid, waarmede

---

[1]) Tracht men gewapend met de grammatica's van VAN OPHUYSEN, SPAT en MEES moderne Maleische tijdschriften te lezen, dan zal men op vele plaatsen den inhoud niet verstaan en op evenzoovele andere plaatsen zich ergeren aan de onbeschaamde wijze, waarop voortdurend tegen de regels van de grammatica gezondigd wordt! Dit geldt evengoed voor die tijdschriften, welke in z.g. goed Maleisch gesteld zijn.

[2]) Het gaat ten slotte niet aan om de geheele Maleische dagbladpers eenvoudig te negeeren, hoeveel men ook moge aan te merken hebben op de daarin gebruikte taal.

Men bedenke dat de pers nergens ter wereld uitmunt door welverzorgde taal. Bovendien valt er in den laatsten tijd een streven naar verbetering te constateeren.

[3]) *Modern Maleisch, zijn verspreiding, bruikbaarheid en toekomst.* Kol. Stud., 1939, p. 405-439.

men zou kunnen werken. In zekeren zin is dit juist; dientengevolge zal een zekere mate van subjectiviteit en eenzijdigheid bij het vaststellen der taalfeiten niet te vermijden zijn. Aan den anderen kant dient echter opgemerkt te worden, dat de discrepantie binnen het moderne Maleisch afneemt en reeds minder groot is dan men gewoonlijk aanneemt. Dat zij er is spreekt van zelf, maar de grammatica dient er nu ook juist voor om die discrepanties tot een bepaald, toelaatbaar minimum te reduceeren. In zijn reeds genoemde publicatie wees Hooykaas er op, dat er in breeden kring drang bestaat tot eenheid op taalgebied, welke o.a. tot uiting komt in een bewust streven naar taalbezinning en taalverbetering. Wij sluiten ons dan ook bij zijn meening aan dat het modern Maleisch reeds bestaat en de term „algemeen beschaafd" niet langer een fictie kan heeten.

Thans zijn wij gevorderd tot de afzonderlijke behandeling van enkele verbale vormen, welke in het voorafgaande overzicht ter sprake zijn gekomen.

Men beschouwe deze behandeling als een van de voorbereidende werkzaamheden, welke een ieder, die zich de uitwerking van een nieuwe Maleische grammatica tot taak stelt, van nut kunnen zijn.

Ten eerste richten wij onze aandacht op die veelbesproken grondwoorden met verbalen begripsinhoud, welke men, zooals we zagen, stamwoordelijke werkwoorden heeft gedoopt. De meeste schrijvers hebben er geen raad mee geweten, sommigen hebben ze uit hun begripsinhoud als momentanen of aoristen trachten te verklaren.

Het eenige wat we van deze woorden kunnen zeggen, is dat ze meestal geen afleiding met het praefix *me-* toelaten en intransitief zijn. Aan een verklaring zullen wij ons niet wagen. Een enkele maal treedt toch een *me-* vorm op, doch dit gaat dan gepaard met beteekeniswijziging: *memergi*, „een tocht ondernemen" (bij Abdoellah, volgens opgave van Klinkert); *membangoen*, „zich verheffen". In het Minangkabausch komt dit veelvuldiger voor: *tidoee'*, „slapen", *manidoee'*, „zich neerleggen", *djatoeeh*, „vallen"- *mandjatoeeh*," zich laten vallen", *hilang*, „verdwijnen"- *manghilang*, „zich uit de voeten maken" (het laatste tegenwoordig ook in het Maleisch gebruikelijk). Evenzoo in het Javaansch: *tiba*, „vallen"- *niba*, „zich laten vallen". Nu kan zich ook nog het geval voordoen,

dat naast het intransitieve grondwoord een transitieve *me*-vorm optreedt. Ook deze gevallen zijn in het Maleisch zeldzaam. Bijv. *angkat bitjara*, „het woord nemen", *angkat soempah*, „zweren" naast *mengangkat peti*, „een kist optillen" *kerbau jang tahan pajah*, „karbouwen, die bestand zijn tegen vermoeienis"; naast *menahan hawa napsoenja*, „zijn hartstochten beteugelen"; *basoeh moeka*, „zijn gezicht wasschen" naast *membasoeh moeka*. *Angkat bitjara*, *tahan pajah*, *basoeh moeka* zijn ondeelbare begrippen, dus samenstellingen [1]). In het Javaansch komen dergelijke gevallen veel meer voor: *tinggal donjo*, „sterven"; *kirim lajang*, „een brief zenden"; *tjopot sepatoe*, „zijn schoenen uittrekken" (of: met uitgetrokken schoenen) enz.

Er zijn sommige gevallen, die ons zouden kunnen doen twijfelen aan het strikt intransitieve karakter. Zoo vindt men *toeroen goenoeng*, „een berg afdalen"; *masoek hoetan* „het bosch ingaan"; *naik koeda*, „een paard bestijgen". We worden hier echter misleid door den schijn; in werkelijkheid hebben we te doen met samenstellingen, die toevallig met Nederlandsche transitieven te vertalen zijn. We kunnen echter het tweede lid van de samenstelling door een ander woord vervangen: *barang*[2] *itoe soedah toeroen harga semoeanja*, „al die waren zijn al in prijs gedaald"; *kapal itoe masoek air*, „het schip maakte water"; *tiba*[2] *dia naik darah*, „plotseling vloog hij op". Nu kunnen we ze niet langer weergeven met transitieve werkwoorden en het wordt duidelijk dat we niet kunnen spreken van een object, doch slechts van een complement. Dat we inderdaad met echte samenstellingen te maken hebben, blijkt hieruit dat het tweede lid niet nader bepaald kan worden, evenmin als „scheep", „berg", „prijs" in „scheepgaan", „bergklimmen", „prijsdaling" eenige nadere bepaling toelaten [2]). De meeste

---

[1]) Cf. infra; passiveeringsmogelijkheid met *di-* hebben wij als criterium voor transitiviteit of intransitiviteit aangenomen. Zoo is dus *angkat* in *angkat bitjara* intransitief, aangezien *bitjara diangkatnja* onmogelijk is; *mengangkat* is transitief, aangezien men kan zeggen *peti diangkatnja*.

[2]) Volgens VAN OPHUYSEN zouden in *masoek rimba terbit rimba*, „bosch in bosch uit" respectievelijk *kedalam* en *dari dalam* zijn weggelaten (evenzoo MEES). Men kan dit kenmerken als een staaltje van de oude methode om alles wat men niet terstond begrijpt te verklaren uit „weglaten" of „verzwijgen".

grondwoorden met verbalen begripsinhoud kunnen op deze wijze worden samengesteld. We noemen nog: *sampai hati*, „het over zijn hart kunnen verkrijgen", *mandi darah*, „in zijn bloed baden", *pergi haddj*, „ter bedevaart gaan", *pindah roemah*, „verhuizen", *doedoek peroet*, „zwanger zijn", *toemboeh gigi*, „tanden hebben" [1]) We zien dat het verband tusschen de leden der samenstelling van zeer verschillenden aard kan zijn. Het zelfde kunnen we in het Nederlandsch opmerken, wanneer we naast elkaar stellen „brandalarm" en „luchtalarm", „zweetbad" en „modderbad", „hongerstaking" en „werkstaking". Dit verband wordt echter uitsluitend door het spraakgebruik bepaald; een indeeling van dergelijke samenstellingen op grond van overeenkomst van verband heeft uit het oogpunt der grammatica dan ook geen nut of zin.

Zooals gezegd kan een complement niet nader bepaald worden. Wordt het verbale grondwoord nu toch met een bepaald voorwerp verbonden, dan wordt dit ingeleid door middel van een praepositie [2]). We krijgen dan een constructie met een indirect object: *toeroen dari goenoeng Dempo*, „de Dempo afdalen"; *djanganlah engkau loepa akan orang toeamoe*, „vergeet je ouders niet", *tiadalah siapa jang terlebih kasih akan doeli sjah alam*, „er is niemand, die meer verknocht is aan Uwe Majesteit"; *kami pindah keroemah jang lain*, „wij zijn naar een ander huis verhuisd", *bangsa kita beloem insjaf akan hal itoe*, „ons volk heeft daarvan nog geen besef". Het indirect object kan in vele gevallen tot een direct worden gemaakt door i.p.v. een praepositie een suffix te gebruiken [3]).

Naast *toeroen dari goenoeng Dempo* vinden we zonder verschil van beteekenis *menoeroeni goenoeng Dempo*; evenzoo *loepakan*, *kasihi* en *insjafkan*. Dit zijn normale transitieven, die dus ook op normale wijze van het praefix *me-* kunnen worden voorzien. Er

---

[1]) Bijv. *Akoe masih teringat toean beloem toemboeh gigi*, „ik herinner mij nog de tijd, dat U nog geen tanden had".

[2]) Hetgeen niet wil zeggen, dat we ook altijd een bepaald voorwerp moeten verwachten, wanneer een praepositie wordt gebruikt!

[3]) Het is niet de bedoeling te zeggen, dat de eene constructie zich uit de andere ontwikkeld heeft. Wij constateeren slechts, dat zij als gelijkwaardig naast elkaar voorkomen — alleen het spraakgebruik maakt soms een fijn verschil.

zijn enkele vormen, die in bepaalde gevallen hun intransitieve karakter verloren hebben, nl. *makan*, *minoem*, *masoek*, *naik*, d.w.z. men vindt ze verbonden met een bepaald object zonder praepositie. Bijv. *kapal masoek pelaboehan jang ramai itoe*, „het schip voer de drukke haven binnen"; *laloe baginda naik kapal itoe*, „daarna ging Z. M. aan boord van het (tevoren genoemde) schip". Intransitief zijn deze vormen echter nog in andere gevallen als *makan koeli*, „op dagloon werken", *masoek sétan*, „van den duivel bezeten" *naik saksi*, „als getuige optreden" enz.

Ook de grondwoorden met adjectivischen i. pl. v. verbalen begripsinhoud kunnen samenstellingen vormen, die met de eerstbesprokene in alle opzichten overeenkomen. Bijv. *lagi orang banjak sakit hati akan radja Rekan*, „bovendien waren de menschen allen verbitterd tegen den koning van Rekan", *hai sitti jang moelia lagi amat baik paras*, „o, verheven vrouwe, die zeer schoon van gelaat zijt", *air mata bertjoetjoeran seperti manik poetoes pengarang*, „haar tranen stroomden als paarlen wanneer het snoer gebroken is". Ook in het moderne spraakgebruik zijn deze soort samenstellingen zeer gangbaar: *orang boeta hoeroef*, „analphabeten", *orang berpaham dan banjak pendapat itoe*, „die verstandige en ervaren man", *peranakan Hindi jang banjak doeit itoe*, „die Hindoe-pranakan met zijn vele geld" [1]).

In de tweede plaats bespreken wij hier de vormen, welke afgeleid zijn met het praefix *ber-*. Steeds weer heeft men gepoogd een formule te vinden, die alle beteekenismogelijkheden van deze vormen zou omspannen. Lukte dit niet, dan stelde men een reeks van definities op, welke alle op de een of andere wijze met elkaar in verband werden gebracht of van elkaar afgeleid. Deze methode sproot voort uit de grondgedachte, dat men een taal als het Maleisch als het ware langs chemischen weg kon ontbinden in grondwoorden en affixen en hem daarna synthetisch weer opbouwen. Dientengevolge neemt men altijd het grondwoord als

---

[1]) Volgens VAN OPHUYSEN moet men al dergelijke uitdrukkingen weer door „weglating" verklaren. Zoo zou *pandjang djanggoet*, „langbaardig", eigenlijk een verminking zijn van *pandjang djanggoetnja*. Inderdaad kan men vele van deze samenstellingen aldus verklaren, maar wat te zeggen van het reeds genoemde *boeta hoeroef* en uitdrukkingen als *mabok laoet*, „zeeziek", *sakit gatal*, „aan jeuk lijden"? Bovendien is *nja* toch alleen mogelijk voor den derden persoon.

uitgangspunt en meent iedere afleiding rechtstreeks uit de beteekenis van het grondwoord en die van het affix te kunnen verklaren. Wie is echter in staat om de hypothese dat het grondwoord immer en altijd primair is aan het derivaat te bewijzen? Het omgekeerde is immers even goed mogelijk en in vele gevallen minstens even waarschijnlijk. Het is dus duidelijk dat men het zoeken naar een leidend principe voor de beteekenissen der *ber*-vormen kan vergelijken met het zoeken naar den steen der wijzen. Voor de afzonderlijke beteekenissen dient men niet de grammatica, doch alleen het woordenboek te raadplegen. Het eenige punt, waar alle schrijvers met uitzondering van Tendeloo, het unaniem over eens zijn geweest, is het intransitieve karakter van deze vormen. Inderdaad is dit het eenige, wat zij gemeenschappelijk hebben. Alle andere z. g. grondbeteekenissen, zooals reflexief, reciproque en zelfs passief zijn niet essentieel, doch afhankelijk van het zinsverband en den begripsinhoud van het grondwoord. Bovengenoemde essentieele eigenschap deelen zij dus met de verbale vormen, welke wij het eerst bespraken. Soms treden grondwoord en *ber*- afleiding naast elkaar op zonder verschil van beteekenis [1]): *berpindah-pindah*, „verhuizen"; *berlari-lari*, „hardloopen"; *berkawin-kawin*, „trouwen"; *berbaring-baring* „liggen"; *bersantap-santap*, „eten"; *berbangkit-bangkit*, „opstaan"; *beringin-ingin*, „verlangen"; *berbalik-balik*, „omkeeren"; *poelang*, „naar huis gaan" — *berpoelang*, „sterven"; *datang*, „komen", — *berdatang* (*sembah*), „voor den vorst verschijnen"; *djaga*, „waken", — *berdjaga*, „feestvieren"; *ada*, „zijn" — *berada*, „vermogend zijn" [2]).

Nog meer overeenkomst merken wij op: de ber-vormen leenen zich tot het vormen van samenstellingen, welke van precies hetzelfde karakter zijn als die, welke wij boven bespraken. Noemen wij hiervan eenige van de meest bekende: *bertanam padi*, „rijst verbouwen"; *berkirim soerat*, „correspondeeren"; *berdjoeal koeda*, „paarden-verkooper zijn", *bertepoek tangan*, „in de handen klap-

[1]) Een enkele maal zien we naast de *ber*- vormen een versteende *-oem*-vorm: *berangkat*, „vertrekken" – *mangkat*, „sterven"; *bergoeroeh* – *gemoeroeh*, „donderen". In het Javaansch treden heel vaak *-oem*-vormen op, waar het Maleisch *ber*- heeft: *goemantoeng-bergantoeng*, „hangen"; *soeméndé-bersandar*, „leunen"; *goemloendoeng-bergoeling*, „rollen".

[2]) Tegenwoordig ook gebruikt in den zin „vertoeven, verblijfhouden".

pen"; *berboeang koekoe*, „zijn nagels knippen". Ook hier mag het complement dus niet nader bepaald worden. Een bepaald object moet met een praepositie worden ingeleid. *Akan* wisselt daarbij vaak af met het suffix *-kan* zonder verschil van beteekenis [1]). De ber-afleidingen met gesuffigeerd -kan zijn natuurlijk zuiver transitief: *dia bertanja akan roemah isteri saudagar itoe* „hij vroeg naar het huis van de koopmansvrouw"; *meréka itoe bertanjakan ini dan itoe*, „zij vroegen honderd uit"; *akoe lagi bertjinta akan isterikoe*, „ik treur over mijn vrouw"; *toedjoeh hari baginda tiada nobat bertjintakan bendahara*, „zeven dagen lang vertoonde Z.M. zich niet in het openbaar, treurende over zijn bendahara"; *berbitjarakan maksoed jang tidak baik*, „slechte voornemens bespreken"; *maka sekaliannja poen tampillah bekerdjakan mahligai itoe*, „toen kwamen allen op om het paleis te bouwen". Wij moeten hier echter bij opmerken, dat deze vormen in den tegenwoordigen tijd weinig meer gebruikt worden; men geeft de voorkeur aan *menanjakan*, *membitjarakan*, *mengerdjakan* enz.

In zijn *Bijdrage tot de kennis der Javaansche werkwoordsvormen* vestigt Berg de aandacht op samengestelde vormen met het praefix *a-* met een explicatieve samenstelling tot uitgangspunt [2]). Als voorbeelden hiervan dienen de bekende uitdrukkingen: *aparon dengkoel*, *apaloe asta*, *asoepit dridji*, „zijn knie gebruikte hij als aambeeld, zijn handen als hamers, zijn vingers als nijptang". In het Maleisch komen overeenkomstige samenstellingen eveneens voor. Bijv.: *dari pada hidoep betjermin bangkai, lebih baik mati berkalang tanah*, „het is beter te sterven dan in schaamte en schande te leven" (letterlijk: het is beter dood te zijn met de aarde als hoofdkussen dan te leven met een kreng tot spiegel [3]);

---

[1]) *Ber-i* vormen komen niet voor. Dus naast *berkoendjoeng kepaberik goela* staat *mengoendjoengi paberik goela*, „een suikerfabriek bezoeken"; naast *bersaing dengan loear negeri* staat *menjaingi loear negeri* „met het buitenland concurreeren"; naast *bertanja kepada goeroenja*, „aan zijn meester vragen", staat *menanjaï saksi*, „een getuige ondervragen" (In het laatste geval dus met beteekenis-nuanceering). [2]) O. c., p. 66.

[3]) Dit is de vertaling, welke VAN DER TOORN van deze eigenaardige uitdrukking geeft. Een kreng tot spiegel hebben beteekent volgens hem figuurlijk, „een toestand moeten aanzien, die onteert of schande veroorzaakt b.v. van een man, die ziet, dat zijn vrouw ontuchtig is" (*Min-Mal-Ned. woordenboek*, p. 138).

bertongkat roeas, „op den arm steunen"; *makan hati beroelam djantoeng*, „zich opeten van verdriet" (lett.: zijn binnenste opeten met zijn hart als toespijs); *'adat bersendi sjara'*, *sjara' bersendi 'adat*, „de adat berust op de wet, de wet op de adat".

Het lijkt ons echter nog de vraag of we hier inderdaad met explicatieve samenstellingen met voorgevoegd *ber-* te doen hebben. In ieder geval komt het ons met het oog op de practijk beter voor om ze niet als een aparte soort te beschouwen, doch als gelijkwaardig aan de eerst besproken soort samenstellingen. Ook hier zien we *akan* of *-kan* optreden, wanneer het complement op de een of andere wijze nader wordt bepaald. Bijv.: *bersoeami akan seorang saudagar*, „een koopman tot echtgenoot hebben (of nemen)"; *berbinikan perempoean Djawa*, „een Javaansche tot vrouw hebben"; *bertatahkan ratna moetoe manikam*, „met allerlei edelgesteenten bezet"; *berdasarkan pasal itoe*, „steunend op dat artikel". Inplaats van (a)kan ook kepada of dengan: *bergoeroe kepada si Anoe*, „bij iemand in de leer gaan"; *berdasar kepada oendang*[2], „steunend op de wetten" [1]); *tonil Parsi bersendi kepada mati sjahid baginda Ali sadja*, „het Perzische tooneel draait louter en alleen om den dood van den martelaar Ali"; *balai gading bersendi dengan kajoe arang*, „een zaal van ivoor, dat beslagen was met ebbenhout"; *lantai papan berkalang dengan toeboeh manoesia*, „een houten vloer, die rustte op menschelijke lichamen". Soms maakt het spraakgebruik verschil: *berbapakan si Ali*, „Ali tot vader hebben" naast *berbapa kepada si Ali*, „vader zeggen tegen si Ali".

Natuurlijk kan ber- ook voor gewone samengestelde begrippen optreden. Bijv. *bertoekang kajoe*, „als timmerman werken" of „een timmerman in dienst hebben"; *berhati soesah*, „bedroefd zijn". In bepaalde gevallen kan hier ook een transitieve vorm optreden; er bestaat dan keuze tusschen twee constructies. Bijv. *berbadjoe soetera* of *berbadjoekan soetera*, „een zijden baadje aan hebben"; *berboenga* pérak, of *berboengakan pérak* „met zilveren bloemen"; *bertiang besi* of *bertiangkan besi* „met ijzeren palen".

Een enkele maal laat het spraakgebruik in dergelijke gevallen naast ber + samengesteld begrip ook een samenstelling toe van

---

[1]) Zelfs schrijft men wel *berdasarkan atas keadilan*, „gebaseerd op rechtvaardigheid".

het soort dat wij reeds noemden: *bermoeka moeram — bermoeram doerdja*, „met somber gelaat"; *berhati soesah — bersoesah hati*, „bedroefd". Tenslotte vinden we nog *ber-kan* vormen met causatieve beteekenis, geheel gelijkwaardig met gewone causatieve *-kan* vormen (waardoor ze tegenwoordig trouwens ook meest vervangen worden). *Akan* zien we bij deze causatieven hoogst zelden optreden. Bijv. *baginda menjoeroeh berhimpoenkan segala isi negeri*, „Z. M. gaf bevel om alle inwoners bijeen te roepen"; *berhentikan lelahnja*, „uitrusten"; *maka segala bajan itoepoen bermatikan dirinja*, „toen hielden alle papegaaien zich dood"; *kemoedian maka bersiaplah sahaja semoeanja akan sendjata*, „vervolgens brachten wij allen onze wapenen in gereedheid"; *berlengkapkan kapal*, „een schip uitrusten"; *marilah kita menghadap baginda bertegoehkan djandji baginda itoe*, „kom laten wij voor Z. M. verschijnen om onze belofte na te komen". Het tegenwoordig spraakgebruik prefereert hier dus weer *menghimpoenkan*, *menghentikan*, *menjiapkan*, *melengkapkan*, *menegoehkan*. Soms ook zonder *-kan*. Bijv.: *berdiam diri*, „zich stil houden"; *berlepas diri*, „ontvluchten"; *maka Hang Toeah poen segeralah bersikap dirinja*, „snel stelde toen Hang Toeah zich in postuur"; *laloe menjoeroeh berhimpoen segala hoeloebalang*, „toen gaf hij bevel om alle legeraanvoerders bijeen te roepen"; *maka perdana menteripoen berlengkaplah seboeah kapal jang besar*, „toen rustte de eerste minister een groot schip uit".

Evenals bij de verbale grondwoorden het geval was vinden we ook bij de *ber*-vormen enkele zuiver transitieven; hetgeen dus beteekent, dat zij zonder gebruik te maken van de een of andere praepositie (of suffix) verbonden kunnen worden met een bepaald object. Eenige van de meest bekende voorbeelden zijn: *berboeat = memboeat*, „maken, doen". In bepaalde gevallen is het oorspronkelijke karakter nog bewaard gebleven: *berboeat djahat*, „kwaad bedrijven"; *berboeat 'ibadat*," zijn godsdienstplichten vervullen". Hier kan alleen de *ber*-vorm dienst doen, terwijl *djahat* en *'ibadat* geen nadere bepaling toelaten. *Bertemoe* en *berdjoempa* „ontmoeten" kunnen zoowel met als zonder praepositie optreden: *dia bertemoe (dengan) orang saudaranja*, „hij ontmoette een familielid". Andere voorbeelden van transitieven zijn nog: *berdjaga*„ „bewaken"; *beroléh*, „verkrijgen"; *berdjamoe*, „onthalen".

Eenige wenken voor conservatoren van kleine musea in Nederlandsch-Indië

door

Dr. A. N. J. Th. à Th. van der HOOP.

Inleiding.

Herhaaldelijk bereiken schrijver dezes verzoeken om inlichtingen betreffende het conserveeren van museumvoorwerpen. Het eenvoudigste zou dan zijn, de titels van een groot aantal boeken en tijdschriftartikelen op te geven, maar hiermede zouden de vragers niet afdoende geholpen zijn. In de eerste plaats zijn die geschriften niet altijd binnen ieders bereik. In de tweede plaats zijn zij dikwijls geschreven door en voor museumpersoneel, dat over technische en financieele middelen beschikt welke in de kleine musea hier te lande ontbreken; in de derde plaats houden zij soms niet voldoende rekening met de locale, tropische omstandigheden; in de vierde plaats is het doorwerken van al die literatuur tijdroovend, zoodat het niet geeischt kan worden van hen, die het conservatorschap als bijbezigheid naast hun hoofdtaak moeten beoefenen.

Drie algemeene regels mogen voorop worden gesteld:

Ten eerste: BEZINT EER GIJ BEGINT. Richt geen nieuw museum op als gij niet zeker zijt, over voldoende geld en tijd te beschikken om de verzameling behoorlijk te beheeren en evenmin als gij niet overtuigd zijt, bij uw vertrek de collectie in veilige handen te kunnen achterlaten. Vooral hier in Indië met de vele en snelle mutaties is dit van groot belang. Maar al te dikwijls is het reeds voorgekomen dat de een of ander in een kleine plaats met groot enthousiasme ondoordacht een museum oprichtte. Er werd dan wel pro forma een bestuur gevormd, maar in feite kwam de heele zaak op één man neer. Ging die man weg, dan had

niemand meer eenige belangstelling voor het museum — behalve de rajaps.

Ten tweede: BLIJF WAAKZAAM. Een loopgraaf is niet voldoende beschermd door een zware prikkeldraadversperring, wanneer die versperring niet dag en nacht bewaakt wordt. Zoo is het ook in het museum. Men kan de voorwerpen zorgvuldig beschermen met de beste chemische middelen; men kan ze bergen in dure, stofdichte kasten; toch moeten de conservator en zijn personeel dagelijks zorgvuldig blijven toezien. Niet één conserveeringsmiddel garandeert blijvende conserveering.

Ten derde: „HANDS OFF". Pas geen ingewikkelde en moeilijke conserveeringsmethodes toe, wanneer gij niet volkomen zeker zijt, dat gij de techniek volkomen beheerscht en dat het resultaat bevredigend zal zijn Met chemische en electrolytische conserveeringsmethodes voor metalen bij voorbeeld kan een ondeskundige veel bederven. Dergelijke methodes zijn alleen geschikt voor groote musea, die over een behoorlijk laboratorium en deskundig personeel beschikken. Probeer een voor u nieuw middel altijd eerst op een waardeloos stukje en wacht dan eenigen tijd af, hoe het proefstukje zich na de behandeling houdt. Wees voorzichtig met schoonmaken. Als gij niet zeker zijt van uw zaak, dan „hands off".

I. Klimaat.

a. Temperatuur.

Sterke temperatuurschommelingen zijn schadelijk voor verschillende voorwerpen, bij voorbeeld schilderijën en tin. In Indië zijn de schommelingen zoo gering, dat wij er practisch geen rekening mede behoeven te houden, en dat is maar goed ook, want in het tegenovergestelde geval zou de dure en voorshands daardoor onbereikbare „air conditioning" het eenige afdoende middel zijn.

b. Vocht.

In Indië heeft de lucht op de meeste plaatsen een zeer hoogen maar tamelijk constanten vochtigheidsgraad. Deze is zeker schadelijk, vooral van wege de schimmelvorming, maar onvermijdelijk, daar ook hiertegen „air conditioning" het eenige, voor ons allen onbereikbare, middel is. Wij moeten de zaak dus nemen zooals zij is en ons bepalen tot repressieve conserveeringsmaatregelen;

wij komen daar later op terug. Het oprichten van nieuwe musea in buitengewoon vochtige plaatsen verdient geen aanbeveling.

Sterke schommelingen in den vochtigheidsgraad kunnen schadelijk zijn; vandaar dat antieke meubels, die in Indië een paar eeuwen goed gebleven zijn, gaan krimpen en barsten wanneer men ze naar Nederland brengt. Hier in Indië hebben wij daar weinig last van.

c. *Zonlicht.*

Rechtstreeksch zonlicht is voor tal van voorwerpen zeer schadelijk en moet daarom altijd vermeden worden. Met het oog op de warmte zal men dit trouwens ook al doen.

Indirect zonlicht is veel schadelijker dan men dikwijls denkt. Teekeningen en prenten mogen niet doorloopend in daglicht ten toon gesteld worden. Weefsels evenmin, zelfs niet de zoogenaamd lichtechte. Wij komen hierop straks terug.

Zelfs meubels kunnen verbleeken!

II. Schimmel.

Schimmel is een van de lastigste vijanden in het museum; hij kan niet ééns en voor al onmogelijk worden gemaakt, maar wel bij voldoende waakzaamheid met succes worden bestreden.

Ons vochtige klimaat bevordert schimmel in hooge mate. Daar is niets aan te doen, maar wel kunnen wij extra-vochtophooping, die dikwijls ongemerkt optreedt, verhinderen. Voorwerpen, die in het museum komen, zijn dikwijls vochtig. In dat geval is het aangewezen middel natuurlijk: goed luchten voor men ze in de kast bergt — echter niet in de zon.

Schimmel treedt dikwijls in een enkele kast hardnekkig op, in andere niet. Dit kan twee oorzaken hebben: de voorwerpen zelf zyn vochtig of de kast is vochtig. Het laatste komt bij nieuw getimmerde kasten helaas maar al te dikwijls voor; het is daarom goed, nieuwe kasten eerst eenigen tijd open te laten staan, voor men ze in gebruik neemt. Is in een kast eenmaal schimmel geconstateerd, dan de voorwerpen schoonmaken, kast en voorwerpen luchten; daarna een bakje ongebluschte kalk in de kast plaatsen. Het bakje moet flink groot zijn, want de kalk zet bij het aantrekken van vocht sterk uit en heeft dan neiging, uit het bakje te vallen.

Ongebluschte kalk mag niet doorloopend worden gebruikt, daar al te sterk uitdrogen voor verschillende stoffen nadeelig is: hout

gaat scheuren, leer, haar en weefsels worden bros, enz. Ook voor de kasten zelf is al te sterk uitdrogen aan den binnenkant niet goed.

Schrijver meent te hebben opgemerkt, dat een doosje met paradichlorobenzol (een insectenbestrijdingsmiddel, waarover later meer) in de kasten ook de schimmelvorming tegengaat.

Over het algemeen schijnt vuil schimmelvorming te bevorderen. Zoo treedt schimmel soms op bij aardewerk; goed reinigen is dan natuurlijk het middel.

Een zeer onaangename schimmelsoort is de glasschimmel, die hier te lande dikwijls de ruiten van de kasten bederft. Deze schimmel is te zien als stervormige of mosvormige vlekken op het glas; het is dezelfde schimmel die ook lenzen van kijkers en camera's bederft. Preventieve middelen zijn: nieuwe kasten, die in het museum komen, goed nazien en aangetaste ruiten onverbiddelijk afkeuren. Verder de ruiten goed schoonhouden; na drukke dagen de sporen van handen (en neuzen) van bezoekers (bezoekertjes) met spiritus afwrijven. Repressief kan men de schimmels met spiritus verwijderen, maar de doffe vlek blijft; het schijnt, dat deze schimmels chemicaliën afscheiden, die het glas aantasten.

III. Insecten.

De insectenbestrijding vormt hier te lande misschien wel de voornaamste zorg van den conservator. Toch behoeven wij niet te wanhopen, want er zijn vele goede middelen, waardoor wij de insectenplaag afdoende de baas kunnen blijven — mits wij voortdurend waakzaam zijn. Het is hier de plaats, dank te betuigen aan het Instituut voor Plantenziekten, Dierkundige Onderafdeeling, dat schrijver dezes meermalen met goeden raad ter zijde stond. Het hiernavolgende is dan ook goeddeels ontleend aan die bron.

A. Soorten insecten.

De insecten, welke onze verzamelingen bedreigen, behooren tot vele, zeer verschillende soorten, waarvan sommige meer, andere minder bekend zijn. Aangezien de bestrijdingsmiddelen voor de verschillende soorten vrijwel gelijk zijn, zullen wij er niet diep op in gaan.

De *kakkerlak* is een lastig dier met een onberekenbaar karakter en een struisvogelmaag. Er bestaan verschillende soorten van;

bij sommige vliegen mannetje en wijfje; bij andere alleen het mannetje; bij weer andere alleen het wijfje, en ten slotte zijn bij sommige soorten beide geslachten ongevleugeld. Hoe gehaat het dier ook is — volgens onze ervaring in het museum te Batavia is het vrij gemakkelijk te bestrijden; het dringt niet door in goed sluitende kasten, waarin de normale bestrijdingsmiddelen aanwezig zijn.

Meer dan andere insecten heeft de kakkerlak wetenschappelijke neigingen: hij verslindt etiketten en boeken. Hij is echter oppervlakkig: van de etiketten eet hij dikwijls alleen de verf op, van de boeken de buitenlaag van het boekbinderslinnen. De etiketten kan men beschermen met een of andere vernissoort; de boeken eveneens, of men kan insectenvrij boekbinderslinnen gebruiken. Speciaal om de conservatoren te plagen eet de kakkerlak de nummers van pas genummerde voorwerpen af; te Batavia nummeren wij de voorwerpen met gewone Talens-olieverf, en het nummer wordt als het droog is bedekt met een weinig schilderijenvernis; dit helpt afdoende.

Rajap. De rajap, ten onrechte witte mier genaamd, is een termiet en heeft een bijna legendarische beruchtheid gekregen. De werksters, die de eigenlijke vernieling aanrichten, hebben formidabele kaken en kunnen in korten tijd ongeloofelijke schade veroorzaken. In het vliegende stadium heet het insect hier te lande laron. Niettegenstaande zijn slechte reputatie is in het museum te Batavia de ervaring opgedaan, dat de rajap niet de gevaarlijkste vijand is. De rajap heeft zijn nest in den grond, en bouwt van daar uit de bekende tunneltjes van aarde naar het voorwerp, dat hem tot voedsel dient; heeft hij dat voorwerp bereikt, dan vreet hij het in korten tijd leeg; juist doordat hij daarbij den buitenwand zorgvuldig spaart, merkt men zijn aanwezigheid dikwijls niet tijdig op. Door de tunneltjes verraadt hij zich echter.

De *boeboektermiet* (Cryptotermes) is kleiner en minder bekend, maar in zeker opzicht gevaarlijker dan zijn grootere verwant, de rajap. Deze termiet vliegt niet, zooals de rajap, 's avonds uit, maar in den nanacht, tegen den morgen. De eieren en nesten zitten niet in den grond, maar de eitjes worden direct op de voorwerpen gelegd; ook deze termiet vreet de voorwerpen uit doch laat een dun wandje staan; dit heeft weer het gevaar, dat men de insecten niet opmerkt, doch het voordeel, dat men aangetaste

onderdeelen nauwkeurig kan copieeren. Het wandje, dat de insecten bij hun vernieling laten staan, is dikwijls papierdun. Het dier verraadt zich door de uitwerpselen, welke als een lichtgeel poeder onder en om de voorwerpen liggen. Wanneer men met de vinger over dit poeder wrijft, blijkt het echter geen fijn stof te zijn, zooals bij houtkevertjes, doch te bestaan uit harde, ronde korreltjes.

Houtworm, in de wandeling meestal boeboek genoemd, naar de uitwerpselen, die een fijn en zacht poeder vormen. Hiertoe behoort de gewone houtworm, die wij in Holland kennen onder den naam doodskevertje, klopkevertje enz. De larven boren zuiver ronde kanaaltjes in het hout, met een middellijn van ongeveer een millimeter. Antiquairs vervalschen deze gaatjes met behulp van een schot fijne hagel. De aldus gemaakte gaatjes zijn recht, in tegenstelling met de echte, die krom loopen. Verder verraadt de hagelkorrel het bedrog. Nog slimmere antiquairs hebben daarom fijne, buigzame boortjes uitgevonden die tijdens het boren krom gaan.

Hier in Indië kent men verschillende soorten van deze insecten. De gewone vorm is de drooghoutboeboek, spintkevertje, Lyctida.

De *mot*, waarvan ook alweer verschillende soorten bestaan, kan natuurlijk vooral in verzamelingen weefsels groote schade aanrichten, doch de bestrijding is betrekkelijk gemakkelijk; in een goed beheerd museum mag, zelfs hier in Indië, beschadiging door mot op eenigszins belangrijke schaal niet voorkomen. Uiterlijk en levenswijze van het dier zijn overbekend.

Behalve de hier genoemde kunnen nog allerlei andere schadelijke insecten in musea voorkomen. Stoffen van dierlijken oorsprong, zooals leer, huid, haar, veeren, kunnen ernstig worden vernield door allerlei motjes, luizen en mijten. In het museum te Batavia was in enkele bamboekokertjes een restje tabak blijven zitten. Daarin werd gevonden het tabakskevertje (Lasioderma). In de buurt zat een springspinnetje, dat deze kevertjes had gedood.

B. Algemeene regels bij insectenbestrijding.

Hoofdzaak is ook hier weer zeer geregeld toezicht en reinheid.

De materialen kunnen, van het standpunt der insecten beschouwd, verdeeld worden in „eetbaar" en „niet-eetbaar". Verban zooveel

doenlijk alles wat „eetbaar" is uit het museum. Dat de meubels van goed, insectenvrij hout moeten worden gebouwd, spreekt vanzelf. Goed droog djatihout is het meest geschikt. Pakkisten van wit hout moeten niet worden bewaard, of desnoods in een goedang worden geborgen, die geheel vrij van het museum staat. Kapok mag niet als verpakkingsmateriaal worden gebruikt; de zaadjes, die er in zitten, trekken kakkerlakken aan en de kapok zelf is uiterst brandgevaarlijk. Sla geen voorraden houtwol, papier enz. in, meer dan strikt noodig is en bewaar de noodige voorraden op een veilige plaats. Kasten op pooten, liefst op hooge pooten, maken het voor de rajap moeilijk ongemerkt binnen te dringen; kasten, die met een gesloten plint op de vloer rusten, zijn uit dien hoofde af te keuren.

Zorg er vooral voor, dat het personeel geen eetwaren in de zalen verbergt!

Over het algemeen is het goed, alle voorwerpen die niet onaantastbaar zijn voor insecten, in kasten te bewaren. Een kast, die insecten volkomen buitensluit, is practisch vrijwel niet te verwezenlijken, maar de bestrijdingsmiddelen zijn in kasten beter aan te wenden dan daarbuiten. Bovendien beschermen kasten tegen stof en tegen aanraking door bezoekers.

De kasten moeten van goed droog hout getimmerd worden, zoodat de naden niet opentrekken; om dezelfde reden is voor de paneelen en achterschotten het gebruik van een goede soort triplexhout aanbevelenswaardig. De naden van de deuren moeten door het aanbrengen van een sponning sluitend worden gemaakt; de naad, waar de scharnieren zitten, kan men het beste afsluiten door zoogenaamde „pianoscharnieren" te gebruiken, dat wil zeggen scharnieren, die de geheele lengte van de naad beslaan; zij worden bij de meter gekocht. Het afsluiten van de naden met vilt moet worden afgeraden, daar dit materiaal zelf tot de categorie „eetbaar" behoort. Rubber heeft weer andere bezwaren. Het bekleeden van kasten met fluweel, laken en dergelijke artistieke zaken wordt door de insecten hartelijk toegejuicht.

Wanneer hooge kastdeuren worden gesloten met één slot in het midden, hebben zij dikwijls de neiging krom te gaan staan en een kier te vormen; men kan dit afdoende voorkomen door het gebruik van twee sloten, één boven en één beneden.

C. Bestrijdingsmiddelen.

1. *Naphtaline.*

Wij beginnen opzettelijk met het eenvoudigste middel, namelijk de bekende naphtaline. Preventief werkt dit middel uitstekend, mits toegepast in goed sluitende kasten, kisten, trommels enz. Repressief is het echter niet afdoende; wanneer een voorwerp eenmaal met insecten is geïnfecteerd, worden deze niet zeker verdelgd door naphtaline.

Het verdient warme aanbeveling, alle kasten, waarin voorwerpen staan die door insecten kunnen worden aangetast, doorloopend te voorzien van een doosje met dit middel. Aangezien de stof langzaam verdampt, juister sublimeert, moet zij geregeld ververscht worden.

2. *Paradichlorobenzol.*

Dit middel lijkt uiterlijk op naphtaline, doch heeft een veel scherper, penetranter geur. Het is giftig en vormt een van de bestanddeelen van sommige gifgassen; het mag daarom alleen gebruikt worden in goed sluitende kasten, welke in behoorlijk geventileerde localen staan. Het werkt zeer doodelijk op alle insecten. Wanneer in een kast insectenvraat is ontdekt, of wanneer daarin nieuwe of verdachte voorwerpen worden geplaatst, wordt er een klein doosje met dit middel bij gezet. Het sublimeert snel en is vrij duur; het wordt daarom niet doorloopend gebruikt zooals naphtaline.

Paradichlorobenzol is een Engelsch of Amerikaansch fabrikaat, en hier te lande in de groote apotheken verkrijgbaar.

3. *Xylamon.*

Deze vloeistof dient om bij houten voorwerpen de insecten te dooden; zij maakt bovendien het hout, naar men zegt, blijvend onaantastbaar.

De vloeistof wordt gewoon met een kwast op het hout gesmeerd en droogt snel; voor alle zekerheid kan men de bewerking één of twee maal herhalen. Men dient er op te letten, dat men voor museumvoorwerpen „xylamon hell" gebruikt; deze soort maakt de voorwerpen aanvankelijk iets donkerder, doch de kleuring trekt snel en volkomen weg. Voor buitengebruik, houten landhuisjes enz. bestaat een andere soort, die het hout blijvend donker maakt. In het museum is deze soort niet te gebruiken.

De importeur te Batavia is of was de Internatio; het is echter een Duitsch fabrikaat en dus niet meer te krijgen. Er zijn wel

andere dergelijke praeparaten in den handel; zoo bij voorbeeld creosol, geimporteerd door Lindeteves Stokvis; hiervan is echter tot nu toe geen kleurlooze soort verkrijgbaar.

Geverfde voorwerpen kunnen in het algemeen met xylamon en dergelijke middelen niet behandeld worden; dikwijls kan men echter het doel bereiken door de ongeverfde kanten ermede in te smeren, bij voorbeeld den binnenkant van maskers en den zoo kwetsbaren onderkant van Balische beelden.

4. *Petroleum.*

Petroleum, het oude huismiddeltje tegen houtworm, is niet slecht, maar het is minder werkzaam dan xylamon, en vooral, het heeft geen blijvende werking. Om petroleum goed diep in de wormgaatjes te krijgen gebruikt men een gewone, medische injectiespuit met grove naald.

5. *Zwavelkoolstof.*

Dit is een van de beste en meest gebruikte insecticide middelen. De stof wordt in den handel gebracht als een vloeistof, die snel verdampt. De dampen zijn giftig en zeer ontplofbaar. Men mag er dus alleen mede werken in de open lucht of in zeer goed geventileerde ruimten. Dat er geen vuur of licht in de buurt mag zijn, spreekt van zelf. Men hoede zich echter ook voor electrische leidingen die vonkjes kunnen geven!

De behandeling van voorwerpen met zwavelkoolstof geschiedt het eenvoudigste in een gaskist; dit is niet anders dan een groote houten kist waarvan de naden gasdicht zijn gemaakt door ze met papier te beplakken. Het deksel wordt afgesloten met een rubberband. Het voorwerp wordt onder in de kist geplaatst; de vloeistof wordt in een open bakje of kommetje gegoten, in een laag niet dieper dan 2 tot 3 cm. Aangezien de damp zwaarder is dan de lucht en dus naar beneden zakt, wordt het bakje op een plankje boven in de kist geplaatst. De benoodigde hoeveelheid is 30 cc bij één m^3 kistruimte. De dampen dringen langzaam in alle gaatjes van het hout door, en binnen 24 uur zijn de insecten, hun larven en eieren gedood. Voor alle zekerheid herhaalt men de bewerking, vooral voor groote voorwerpen, nog twee maal. De voorwerpen blijven dus drie etmalen in de kist, waarbij telkens na één etmaal de vloeistof wordt aangevuld. De behandeling is voor alle voorwerpen volkomen onschadelijk.

Ofschoon een dergelijke houten gaskist zeer voldoende is, kan men de installatie wat perfectioneeren door een gaskist te bouwen van baksteen, van binnen en van buiten gecementeerd. In den bovenrand wordt een rondloopend gootje gemaakt, en als deksel wordt een ijzeren plaat gebruikt met neergebogen rand, die in het gootje past. Wanneer men de goot nu met water vult wordt een zeer goede, gasdichte afsluiting verkregen.

De gaskist wordt liefst buiten onder een afdak geplaatst op een plek, waar geen onbevoegden kunnen komen. Dit ter voorkoming van ontploffingsgevaar.

Wanneer de voorwerpen gegast zijn, worden zij in de kast geborgen met wat paradichlorobenzol, en daarna geruimen tijd nauwkeurig geobserveerd.

In groote archieven, bibliotheken en musea in het buitenland, waar belangrijke hoeveelheden materiaal in korten tijd gegast moeten worden, gaat men anders te werk. Men legt daar de voorwerpen in een hermetisch af te sluiten ijzeren tank; de lucht wordt door een motor met pomp uit de tank gepompt tot de druk is gedaald tot een halve atmosfeer; daarna laat men een mengsel van lucht en zwavelkoolstofdamp in de tank stroomen. Het gas dringt door den relatieven overdruk snel dóór, niet alleen in de wormgaatjes maar ook in de tracheeën van de insecten en in de poriën van cocons en eieren, met het gevolg dat de voorwerpen reeds na een verblijf van een paar uur in de tank volkomen ontsmet zijn en plaats kunnen maken voor andere.

Voor Nederlandsch-Indië moeten wij dergelijke installaties sterk afraden. Zij zijn zeer duur en vereischen bij den bouw veel technische kennis en ervaring; verder zijn zij gevaarlijker dan een gaskist, want als er een ontploffing plaats heeft werkt de zware, veel tegendruk biedende ijzeren ketel als een bom. Bovendien, de hoeveelheden materiaal, die wij te verwerken hebben, zijn niet zóó groot, dat zij den bouw van een dergelijke installatie noodig maken.

Een gewone gaskist daarentegen moet ieder museum hebben. In de gaskist gaan ten eerste alle voorwerpen, waarin insecten zijn geconstateerd, en ten tweede alle nieuwe aanwinsten, die ook maar eenigszins verdacht zijn.

6. *Eulan.* Weefsels voor meubelbekleeding, tapijten enz. worden tegenwoordig dikwijls blijvend bestand gemaakt tegen insecten

door zoogenaamd „eulaniseeren". De Firma Bayer was bezig een eulan-praeparaat te vervaardigen, dat ook voor museumgebruik geschikt zou zijn. Wij hebben daar nog geen ervaring mede opgedaan, en daar het hier een Duitsch praeparaat geldt zullen wij naar iets anders moeten omzien.

7. *Middelen tegen rajap.*

In het museum te Batavia hebben wij gelukkig van rajap geen last; het ontbreekt ons dus aan ervaring op dit gebied. Het Instituut voor Plantenziekten schreef ons daaromtrent echter het volgende:

„Grondtermieten (rajap) in goedangs kan men verdrijven door op de plaatsen, waar hun aarden gangen te voorschijn komen, de gaatjes in de muren een weinig open te leggen en hierin wat Parijsch groen (een arsenicum-verbinding in fijne poedervorm) uit te schudden of met een ballonspuitje in te stuiven (niet inademen!). Wenscht men dit vergift niet te gebruiken, dan kan men ook zeer goed een of andere minerale olie (afgewerkte machine olie, solarolie, petroleum) of onverdunde creoline of xylamon gebruiken. Daarna moeten alle gaatjes en voegen met cement worden dichtgestreken. Zijn de vloeren vrij slecht van constructie, dan dient men voor de zekerheid de kasten, rakken, kisten etc. op eenigen afstand van de muur te plaatsen en op djatihouten pooten of onderstellen een paar dm boven den grond. Zijn de ruimten vrij vochtig, dan is het nog mogelijk, dat de rajaps gangen langs deze pooten naar boven zouden kunnen maken. Om dit te voorkomen zet men ze op steenen en wordt tusschen de steen en de onderzijde van de poot een aan alle kanten vèr uitstekend stuk gegalvaniseerd ijzer geplaatst".

IV. Wenken voor het conserveeren van bepaalde voorwerpen.

A. Conserveeren van hout.

In onze musea is het groote probleem bij het conserveeren van hout de insectenbestrijding. Tot nu toe is het hier nog niet voorgekomen, dat belangrijke houten oudheden werden ontgraven, zooals in Europa de Vikingerschepen, de schepen van Nemi en het schip van Utrecht. Klimaat en bodem zijn hier van dien aard, dat er van dergelijke voorwerpen waarschijnlijk maar zelden wat overblijft.

Mocht er hier te lande ooit iets dergelijks gevonden worden, dan zou de eenige juiste weg zijn: het voorwerp allereerst behoeden voor uitdrogen, door het geheel onder water te bewaren; verder zoo spoedig mogelijk een deskundige uit Europa laten komen. Het laatste zal, vooral voor minder belangrijke vondsten, wel niet mogelijk zijn. In dat geval zou ik den raad geven: Het voorwerp voorloopig onder water bewaren; niet overhaast gaan experimenteeren; dadelijk litteratuur opvragen bij het Koninklijk Bataviaasch Genootschap (er is over dit onderwerp vrij veel voorhanden); uit de litteratuur het voor de gegeven omstandigheden meest geschikt schijnende procédé kiezen; zoo mogelijk zich de samenwerking verzekeren van een handig technicus of chemicus ter plaatse; daarna zeer voorzichtig en geduldig het procédé probeeren op een waardeloos proefstukje; geruimen tijd afwachten hoe dit proefstukje zich na de behandeling houdt; eerst daarna het voorwerp zelf (dat inmiddels onder water gebleven is) onder handen nemen. Het spreekt vanzelf, dat het onder water bewaren alleen geldt voor voorwerpen, die door en door vochtig uit den grond komen. Ook bij weinig vochtige voorwerpen is snel uitdrogen echter altijd een groot gevaar.

B. Conserveeren van metalen.

1) *Brons.* Dit metaal is een legeering van koper en tin, terwijl in praehistorische tijden ook wel koper en lood werd gebruikt. Verder komen allerlei bijmengingen, opzettelijk en niet opzettelijk, voor. Brons bedekt zich op den duur met een, meestal groene, soms ook blauwachtige of zwarte, oxyde-laag, de patina. De patina kan zeer verschillend van chemische samenstelling zijn, naar gelang van de stoffen in de lucht of in de aarde, die op het voorwerp hebben ingewerkt, en naar gelang van de legeering zelf. In het algemeen kan men onderscheiden:

Ten eerste: goede patina. Deze patina heeft als hoofdeigenschap ondoordringbaarheid voor vocht; wanneer zij eenmaal het geheele voorwerp heeft bedekt, sluit zij dus het metaal af tegen alle schadelijke invloeden, en wordt zij zelf niet noemenswaardig dikker. Zij geeft bovendien aan oude voorwerpen hun mooie uiterlijk. Het spreekt van zelf, dat deze goede patina niet wordt verwijderd, doch integendeel zorgvuldig geconserveerd. De kleur

is meestal donkergroen, soms meer bruinachtig; het oppervlak glad, soms glanzend. De zwarte, sterk glanzende varieteit noemen de Duitschers „Edelpatina".

Een voorwerp, met goede patina bedekt, wordt na aankomst in het museum alleen voorzichtig gereinigd van oppervlakkig vuil, zonder gebruik van chemicaliën; daarna voorzichtig, droog opgewreven en dan in de kast gezet. Verder alleen afgestoft; geregeld opwrijven kan alleen de patina beschadigen.

Ten tweede: schadelijke patina. Deze is niet waterdicht, en vreet steeds verder door; de kleur is dikwijls gifgroen; het oppervlak ruw, de laag dik, korrelig en bros. Als men een voorwerp, dat door deze patina is aangetast, in de kast zet en lang laat staan, vindt men na eenigen tijd onder het voorwerp een hoopje groen patina-stof. Het chemisme is ingewikkeld en variabel. De behandeling eischt daarom een grondige chemische kennis en een ruime ervaring. Ieder geval moet afzonderlijk beoordeeld worden. Wij moeten dan ook allen conservatoren hier te lande sterk afraden, pogingen in het werk te stellen dergelijke voorwerpen zelf te behandelen. Wanneer men kostbare objecten bezit, die ernstig aangetast zijn, zal men goed doen, aan een groot en ervaren museum (bij voorbeeld het Britsch Museum) te verzoeken, het voorwerp in behandeling te nemen.

Verschillende soorten patina kunnen naast elkander op eenzelfde voorwerp voorkomen. Het is bij alle metalen gevaarlijk uit de patina conclusies te trekken omtrent den ouderdom; immers hebben op de patina behalve de ouderdom ook allerlei andere factoren invloed.

2) *IJzer.*

IJzeren voorwerpen, die n i e t in den grond hebben gezeten, worden zoo veel mogelijk van roest gezuiverd. Hierbij kan een weinig petroleum goede diensten bewijzen; de petroleum wordt daarna afgewasschen met een beetje benzine. Bij grootere voorwerpen, die sterk verroest en niet fijn bewerkt zijn, kan men naar gelang van omstandigheden krachtiger middelen aanwenden, zooals borstels van koperdraad of van staaldraad, of schuurpapier. Men zal daarbij echter liefst vermijden, het oppervlak geheel blank te schuren.

Is het voorwerp schoon, dan moet het afgesloten worden van de lucht. Men kan hiertoe twee soorten middelen gebruiken, namelijk lakken en vetten.

In het Bataviaasch Museum werd hiertoe vroeger schellak gebruikt; dit sluit inderdaad zeer goed af, maar geeft een leelijke, glimmende en eenigszins geelachtige oppervlakte; het verdient daarom geen aanbeveling.

Zaponlak, een celluloselak, is geheel kleurloos en, vooral wanneer het in een dun-vloeibare oplossing wordt gebruikt, vrijwel onzichtbaar. Vóór het lakken doet men goed het voorwerp in een spiritusvlam een weinig te verwarmen; daarbij moet men voorzichtig zijn voor brand, daar de dampen van zaponlak ontplofbaar zijn. Dus de flesch dicht laten tot de vlam is gedoofd! Zaponlak is oplosbaar in en kan dus verwijderd worden met aceton. Kwasten enz. moeten met aceton worden schoongemaakt. Aceton is eveneens zeer vuurgevaarlijk en de damp is bovendien schadelijk voor de gezondheid.

Een gemakkelijk, zeer goed afsluitmiddel is nog altijd zuivere, zuurvrije vaseline, die in elke apotheek te krijgen is.

De vaseline moet dun worden opgebracht en van tijd tot tijd worden vernieuwd.

Voor wapens met pamor gebruiken wij in het Museum te Batavia de klassieke, Javaansche reinigingsmethode, „marangi" genaamd. Het wapen wordt eerst gereinigd met djeroeksap, daarna ingewreven met een mengsel van djeroeksap en arsenikum („warangan") en in de zon te drogen gelegd; ten slotte met water afgewasschen en gedroogd; de Javanen smeren het ijzer daarna in met een, eventueel welriekende, olie; hiervoor in de plaats gebruiken wij zuurvrije vaseline. Door deze behandeling komt de pamor-teekening mooi duidelijk uit.

De Baliërs doen aan het marangi voorafgaan een polijsting, waardoor het mooie, typisch Balische, glanzend-zwarte oppervlak van de wapens verkregen wordt. Zie voor een en ander Jasper en Mas Pirngadie, *De Inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch Indië*, V, *De bewerking van niet-edele metalen*, blz. 179-181.

IJzeren voorwerpen, die in den grond gevonden zijn, vertonen vooral hier te lande meestal een zeer dikke roestlaag. Roest is in het algemeen een verbinding van ijzer met zuurstof uit water of lucht. Zuiver ijzer roest in zuivere lucht en ook in zuiver water echter zeer weinig. Het roestingsproces wordt in gang gezet, versneld en gecompliceerd door allerlei chemicaliën, die zich in het ijzer zelf of in het omringende medium bevinden.

Van deze chemicaliën is gewoon keukenzout het belangrijkste; het bevindt zich zeer dikwijls in grootere of kleinere concentratie in den bodem. Keukenzout, NaCl, bevat het element chloor, en dit chloor is het, dat de roestvorming sterk bevordert. Het dringt daarbij zeer diep in het ijzer door, zoodat het voorwerp soms dóór en dóór kan verroesten, en het is zeer moeilijk uit het ijzer te verwijderen.

Het slechtste dat men met een pas ontgraven ijzeren voorwerp kan doen, is daarom lakken. Men metselt dan de kat in de kelder; het chloor blijft in het ijzer zitten en zet zijn schadelijke werking voort.

Men dient dus allereerst vast te stellen, of er nog chloor in het ijzer zit. In ons vochtige klimaat legt men daartoe het voorwerp eenvoudig eenige dagen open in de kamer. Zit er chloor in, dan zetten zich op de oppervlakte waterdruppeltjes af, die bedekt zijn met een roestbruin vliesje. In een droog klimaat doet men de proef in een groote stopflesch met een weinig water onderin; het voorwerp wordt hierbij op een roostertje of iets dergelijks, boven, niet in het water gezet.

Is chloor geconstateerd, dan is de tweede vraag: heeft het voorwerp nog een behoorlijke ijzerkern, of is het reeds geheel in roest overgegaan; men constateert dit door een klein plekje schoon te vijlen. In den regel zal men zien, dat de ijzerkern ook bij dik verroeste voorwerpen wel meevalt; immers is voor het vormen van een dikke roestlaag slechts een dun ijzerlaagje noodig. Ook het gewicht is een aanwijzing voor de mate van oxydatie.

Acht men de ijzerkern voldoende dik en stevig, dan kan men de roest verwijderen; hiertoe het voorwerp eerst een nacht weeken in petroleum; dan schoonmaken met behulp van borstels van koperdraad en eventueel staaldraad. Daarna enkele uren in benzine leggen om de petroleum te verwijderen, en afdrogen.

De moeilijkheid is: wat moet er nu verder met het voorwerp gebeuren. Er zijn verschillende, min of meer ingewikkelde, methodes, die men kan vinden in de handboekjes, in de litteratuurlijst genoemd. Hieronder zijn ook electrolytische methodes. In het Museum te Batavia hebben wij hiermede nog geen ervaring opgedaan, zoodat ik mij van alle raadgevingen moet onthouden, behalve de in het begin reeds gegeven raad: als ge niet zeker zijt van uw

zaak, doe dan liever niets; wilt gij gaan experimenteeren, doe het dan op waardelooze stukjes.

Alleen wil ik een proef vermelden, die in het Bataviaasch museum onlangs werd genomen, en die misschien de moeite waard is herhaald te worden. Een sterk verroest, ontgraven ijzeren werktuig werd als volgt behandeld:

1. Eén nacht weeken in petroleum.
2. Roest verwijderen met borstels enz.
3. Een paar uur weeken in benzine om petroleum te verwijderen.
4. Twee uur koken in water om chloor te verwijderen.
5. Nog eens twee uur koken in schoon water.
6. Een nacht baden in spiritus om water te verwijderen.
7. Lakken met zaponlak na zachte verwarming.

Het aldus behandelde voorwerp ziet er goed uit en vertoont nu, na een maand, nog geen verdachte verschijnselen, doch deze proeftijd is te kort om er conclusies uit te trekken. Ik moet hier echter bij zeggen, dat volgens de litteratuur uitkoken in water *niet afdoende* is om chloor te verwijderen. Mocht het echter voor kleinere voorwerpen voldoende blijken, dan zouden wij hierin een eenvoudige, goedkoope en ongevaarlijke methode hebben.

Wanneer het voorwerp geen voldoende ijzerkern meer heeft, of wanneer het ijzer zelfs geheel in roest is omgezet, kan men natuurlijk niet beginnen schoon te maken, doch moet juist alle roest behouden blijven, dan wel electrolytisch worden gereduceerd tot ijzer. Hiervoor zijn weer verschillende, over het algemeen vrij ingewikkelde, recepten, waar wij hier geen ervaring mede hebben, en waarvoor ik dus naar de litteratuur moet verwijzen, onder hernieuwde aansporing tot voorzichtigheid!

3) *Nieuwe metalen voorwerpen, koperwerk, zilverwerk enz.*

Deze voorwerpen worden met een van de in den handel zijnde middelen gepoetst, voorzoover noodig. Bij gedreven zilver- of koperwerk krijgt men dikwijls het beste effect met oppervlakkig poetsen, zoodat de relief-ornamenten glanzend uitkomen op een doffen, donkeren achtergrond. Van de poetsmiddelen mag niets op de voorwerpen achterblijven; zij moeten dus zuinig gebruikt en goed uitgewreven worden; desnoods nawasschen, eerst met water en zeep, daarna met gewoon water.

De aldus behandelde voorwerpen kan men met zaponlak be-

handelen; dit kan wenschelijk zijn, wanneer bij voorbeeld de athmosfeer, door de nabijheid van grachten, zwavel bevat, waardoor zilver spoedig aanslaat en onoogelijk wordt. Over het algemeen is lakken niet noodig. Het poetsen kan eventueel herhaald worden (niet te dikwijls!). Opletten, dat het poetsen voorzichtig gebeurt, zoodat de voorwerpen niet verbogen worden.

Goud kan men het beste schoonmaken met water en zeep; nawasschen met schoon water, en afdrogen. Door deze bewerking gaan gouden voorwerpen dikwijls verrassend vooruit in uiterlijk.

C. Conserveeren van weefsels.

Weefsels mogen nooit doorloopend in daglicht ten toon gesteld worden. Zelfs de beste, zoogenaamd lichtechte weefsels, verbleeken op den duur; bovendien wordt de draad door het licht bros. Inzonderheid af te keuren is de, vroeger in vele musea gebruikelijke, manier, om doeken te gebruiken als achtergrond in de kasten met ethnographica. De doeken worden beschadigd door de bevestiging met punaises of spijkertjes; zij verbleeken en op de plaatsen, waar voorwerpen ervoor of erop hebben gestaan blijven niet-verbleekte plekken. Bovendien is het totaal-aspect meestal onrustig.

Alle doeken gaan dus onverbiddelijk in de studieverzameling; zij worden op verzoek vertoond en vormen verder prachtig materiaal voor kleine, tijdelijke tentoonstellingen.

De inrichting van de studieverzameling kan vrij eenvoudig zijn. Een kast, die bij het Bataviaasch museum is ontworpen en practisch gebleken, vindt men beschreven in het Tijdschrift van het Genootschap (zie litteratuurlijst). Deze kasten, waarvan er nu twee in gebruik zijn, hebben het voordeel, dat van de 240 doeken die in elke kast bewaard kunnen worden, er telkens vier gedurende èèn dag voor het publiek zichtbaar zijn; een soort automatische tijdelijke tentoonstelling dus.

Dergelijke kasten zijn echter duur. Voor de studieverzameling in kleine musea zouden wij willen aanbevelen: de doeken opgevouwen bewaren in trommels. Het nadeel, dat de doeken op den duur in de vouwen gaan breken, kan men ondervangen door de doeken niet te stijf op elkander te pakken en zoo nu en dan voor den dag te halen en anders op te vouwen. Wanneer men bij

de doeken wat naphtaline of desnoods een weinig paradichlorobenzol legt, is er geen gevaar voor insectenvraat. De doeken worden natuurlijk in de trommels soort bij soort bewaard, en buiten op de trommels komt een etiket, waaruit de inhoud blijkt. In plaats van trommels kan men ook zeer goed de bekende kamferkisten gebruiken, mits niet te groot.

Om het breken op de vouwen te ontgaan, beveelt men wel aan, de doeken opgerold op stokken te bewaren. Dit lijkt mooier dan het is, want het blijkt niet zoo gemakkelijk, een doek zonder plooitjes om een stok te rollen. Bovendien moeten de stokken lang zijn (voor gewone sarongs al 1,10 m) waardoor zij niet meer in trommels gaan. Men moet dan zijn toevlucht nemen tot ladekasten, maar die zijn weer niet zoo goed af te sluiten voor insecten.

D. Conserveeren van prenten, teekeningen enz.

Ook van prenten en teekeningen geldt, dat zij nooit doorloopend aan het daglicht mogen worden blootgesteld. Dus al het materiaal in de studieverzameling om op verzoek te worden vertoond; verder zoo nu en dan tijdelijke tentoonstellingen. Voorzoover schrijver bekend werken alle groote prentenkabinetten zoo.

Aangezien er hier te lande slechts twee prenten-verzamelingen van eenig belang bestaan, te weten die van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap en die van de Stichting Oud-Batavia, is het niet noodig hier op dit onderwerp verder in te gaan; belangstellenden vinden in de litteratuurlijst den titel van een handig en goed boekje, dat zich in de bibliotheek van het Genootschap bevindt.

V. Wenken op administratief gebied.

A. Nummering.

De wetenschappelijke waarde van een museumvoorwerp hangt niet alleen af van het voorwerp zelf, maar ook in hooge mate van de gegevens, die omtrent het voorwerp in de administratieve bescheiden bewaard zijn. Een voorwerp, waarvan herkomst, gebruik, enz. niet behoorlijk en blijvend zijn vastgelegd, boet daarmede een groot deel van zijn waarde in. Daarom zijn niet alleen die bescheiden (inventaris en catalogus) van het grootste belang (bij brand het eerste den inventaris redden!) maar ook de nummers op de voorwerpen, die het mogelijk maken een bepaald

voorwerp in den inventaris terug te vinden en te onderscheiden van andere, soortgelijke, daarin beschreven stukken.

In de praktijk nu blijkt het niet zoo eenvoudig, een goede en duurzame nummering toe te passen.

In het museum te Batavia worden als regel de voorwerpen genummerd met Talens-olieverf, zwart of wit naar gelang het voorwerp licht of donker is; als de verf droog is wordt het nummer met een laagje schilderijën-vernis bedekt ter bescherming tegen kakkerlakken en slijtage.

Schrijver dezes laat de nummers altijd zichtbaar, dus op den voorkant, aanbrengen, natuurlijk op een zoo min mogelijk storende plaats. Hierover bestaat verschil van meening. Sommigen vinden zichtbare nummers leelijk en nummeren op den achter- of onderkant. Edoch, schoonheidseischen zijn niet de eenige, waarmede gerekend moet worden, en het is buitengewoon lastig en ongewenscht wanneer men de kast moet openen en het voorwerp moet omdraaien of oplichten, telkens wanneer men den inventaris of den catalogus wil raadplegen. Bovendien werkt een klein, netjes aangebracht nummer zelfs bij voorwerpen met groote aesthetische waarde, zeer weinig storend. Verder, wanneer men zoo ver komt, dat volledige, gedrukte catalogi ter beschikking van het publiek staan, moet de nummering wel zichtbaar zijn.

Aangezien bij groote, houten voorwerpen, die niet in kasten zijn geborgen en geregeld afgestoft of gewreven worden, de geverfde nummers op den duur slijten, worden deze voorwerpen nog van een tweede nummer voorzien, dat met slagcijfers in een klein plaatje van dun zink is geslagen. Dit zinken nummer wordt *on*zichtbaar aangebracht, dus aan den achter-, onder- of binnenkant. Het plaatje wordt met twee kleine spijkertjes bevestigd.

Voorwerpen, die niet groot genoeg zijn of geen voldoende vlak oppervlak hebben om er een nummer op te schilderen, zooals bij voorbeeld kleine kralen, sieraden enz. worden voorzien van een labeltje; dit moet natuurlijk zoo klein mogelijk worden gemaakt. Wij hebben er twee manieren voor: labels van dun zink, waarin het nummer met slagcijfers wordt geslagen en labels van echt perkament (geen perkamentpapier) waar het nummer met inkt op wordt geschreven. In één van de einden van het labeltje

wordt met een gaatjestang een gaatje geponst en hierin wordt een ringetje geperst van roestvrij metaal. Dergelijke labels, doch wat grooter, zijn ook zeer geschikt om aan sleutels te hangen; beter dan de sleutelplaatjes van wit celluloïd uit den handel, die gemakkelijk breken.

Doeken worden genummerd op perkamenten labels met twee gaatjes, welke labels aan beide einden worden vastgenaaid. Bij doeken, die van tijd tot tijd ten toon gesteld worden, kan men de labels wat grooter maken en er ook de plaats van herkomst op schrijven.

Labels worden aan de voorwerpen gehangen met een dun touwtje of een draad boekbindersgaren. Bij zinken labels kan men ook een metaaldraadje gebruiken.

Roestige, ijzeren voorwerpen zijn ongeschikt om met olieverf te worden genummerd; daarbij gebruike men altijd labeltjes. Bij het bevestigen gebruike men in dit geval geen koperdraad, daar er tusschen dit draad en het ijzeren voorwerp een electrolytische werking zou kunnen ontstaan. (Zoo mogen ook kralen, uit pitten van planten gemaakt, niet aan koperdraad worden geregen, daar de pitten soms zuren afscheiden, waardoor het koperdraad verteert).

Voorwerpjes, die te klein zijn om ze met verf te nummeren en geen houvast bieden om er een labeltje aan te hangen, worden in een doosje bewaard; het nummer wordt op het doosje geschilderd.

Bij voorwerpen, die uit twee of meer deelen bestaan, bij voorbeeld een kris met schede, een doos met deksel, een weefgetouw met sabel, spoelen, enz., wordt het nummer op elk van de deelen afzonderlijk aangebracht. Anders krijgt men vroeg of laat zeker verwarring, vooral wanneer te eeniger tijd een interregnum of conservatorloos tijdperk aanbreekt; hier in Indië is die kans lang niet denkbeeldig.

B. Etiketten.

Over de etiketteering zijn, zoo al geen boeken, dan toch lange vervolgartikelen geschreven. Vooral de Amerikanen hebben den laatsten tijd een ware „etiketten-wetenschap" ontwikkeld. De bezoekers werden in het geheim bespied en met een stophorloge gevolgd; nauwkeurig werd nagegaan, hoeveel van de etiketten

gelezen werden; hoe lang de bezoeker bij elk etiket bleef staan; of een voorwerp met etiket meer de aandacht trok dan een zonder etiket; of een etiket zwart op wit meer werd gelezen dan een etiket wit op zwart, enz. enz. Grappig is het volgende: wanneer recht tegenover den ingang een deur is met het opschrift „Exit", oefent dit opschrift een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit!

Voor conservatoren die veel tijd hebben zijn dergelijke experimenten wel aardig, maar men moet ook weer niet zwaar op de hand worden. De etiketteering is, zooals zooveel andere zaken in het museum, goeddeels een kwestie van persoonlijk inzicht en smaak van den conservator. Het probleem is in geen twee musea geheel op dezelfde wijze opgelost en iedere oplossing heeft voor- en nadeelen.

Hoofdzaak is, de juiste maat te houden; geen etiketten is verkeerd, maar te veel en te lange etiketten is ook niet goed; een museum mag niet worden een boek, geïllustreerd met voorwerpen; het publiek komt er om te kijken, niet om te lezen. De etiketten mogen alleen de allernoodzakelijkste, korte gegevens vermelden; langere uitleggingen hooren niet thuis op de etiketten, maar in de gedrukte gidsjes en den catalogus.

Er zijn natuurlijk ontelbaar veel manieren om etiketten te maken, eenvoudige, goedkoope en mooie, dure; de eerste zullen vooral voor de kleine musea in Indië de voorkeur verdienen.

Gedrukte etiketten zijn veel te duur en komen daarom niet in aanmerking.

Zeer aanbevelenswaardig daarentegen is de eenvoudigste oplossing: etiketten op witte of roomkleurige kaartjes getikt, hetzij met de gewone schrijfmachine, hetzij met een machine met groote letter. In het museum te Batavia hebben wij hiervoor een machine, die uitsluitend hoofdletters tikt van 6 mm hoogte; men kan ook allerlei tusschenliggende lettertypen krijgen.

De getikte etiketten kunnen in lessenaar-vitrines gewoon worden neergelegd; voor staande kasten vouwt men de kaartjes in de lengte dubbel, zoodat zij kunnen staan. Etiketten, die buiten de kasten worden geplaatst, worden achter een glaasje gezet, als foto's met een plakbandje omlijst, van één, liever twee, ringetjes voorzien en aan nette, kleine koperen schroefhaakjes opgehangen.

Getikte etiketten verbleeken weinig, als men de voorzorg heeft

genomen, zoogenaamd „notarislint" te gebruiken, dat is schrijfmachinelint, dat zeer donker tikt en lichtecht is. Wit karton wordt op den duur geel; het groote voordeel van getikte etiketten is echter juist, dat zij goedkoop en vlug te maken zijn; worden zij oud en onoogelijk, dan laat men door een tikker het heele stel in korten tijd vernieuwen.

Nog een kleine, maar belangrijke wenk: vermeldt op het etiket altijd het nummer van het voorwerp, waar het bij behoort; dit voorkomt verwarring bij het schoonmaken of verschikken van de kasten.

Mooiere etiketten kan men natuurlijk op allerlei manieren maken; wij vermelden hier slechts één, die onlangs in het museum te Batavia werd beproefd: de Hindoe-ringen en andere kleine gouden sieraden in de goudkamer werden voorzien van etiketten, in okerkleurige olieverf geschilderd op omgevouwen strookjes glashelder celluloid. Dit staat keurig, maar het kost veel tijd en het voldoet alleen als de letters door een goeden teekenaar worden geschilderd.

Ook de beste etiketteering kan alleen tot haar recht komen bij een goede indeeling van het materiaal; wanneer gelijksoortige voorwerpen overzichtelijk in groepen bij elkander zijn geplaatst, kan men met één etiket voor elke groep volstaan; hierdoor bespaart men veel werk, en vooral: het is voor den bezoeker aangenamer en minder vermoeiend; staat in één kast van alles door elkander, dan vervalt men in een ontelbaar aantal etiketjes.

C. Inventaris.

Het document, waar de heele museumadministratie op steunt, is de inventaris. Ieder voorwerp, dat binnenkomt, wordt onmiddellijk in den inventaris ingeschreven, met alle beschikbare gegevens. De voorwerpen krijgen daarbij een nummer volgens de volgorde, waarin zij binnenkomen; dit nummer, en niets anders, wordt op het voorwerp aangebracht. Wanneer men over een voorwerp nog nadere gegevens wil zoeken, wachte men niet met nummeren en inschrijven, want van uitstel komt afstel; men kan de gegevens in den inventaris altijd later aanvullen.

De inventaris moet zoo min mogelijk in verschillende afdeelingen worden gesplitst; zoo heeft de heele ethnografische verzameling te Batavia één doorloopenden inventaris. Twee verzamelingen

kunnen in sommige gevallen samen één inventaris hebben, echter niet, wanneer er twee conservatoren zijn.

De inventaris vermeldt de voorwerpen in chronologische volgorde, zonder indeeling en dus zonder eenig systeem. Voor den inventaris is dit juist een onschatbaar voordeel, aangezien daardoor verandering van systeem en de daarmede noodzakelijk samenhangende verandering van de nummering der voorwerpen uitgesloten is. Een dergelijke verandering toch leidt minstens tot vergissingen en zeer licht tot een hopelooze verwarring. In het museum te Batavia heeft men daarmede in vroeger jaren droevige ervaringen opgedaan, waarvan de nawerking nog steeds te voelen is!

De inventaris is dus een eeuwigdurend document; hoogstens wordt hij, wanneer hij versleten is, letterlijk overgetikt. Aangezien elk blad ten eeuwigen dage op zijn plaats blijft, mag de inventaris niet op kaarten worden gemaakt; hij moet in boekvorm zijn. Wel is het practisch, de blanco-inventarisvellen los te hebben ten einde ze te kunnen tikken; men kan dan meteen een doorslag maken, zoodat men dadelijk een duplicaat heeft. Wenschelijk is het, de beide exemplaren niet in hetzelfde locaal te bewaren, met het oog op brandgevaar. Heeft men honderd bladen klaar, dan worden zij tot een boekdeel samen gebonden. Men kan dit handig doen, door de vellen vooraf te laten perforeeren en ze dan in een band samen te voegen met behulp van de schroeven voor losbladige boeken, welke in den handel worden gebracht door de Firma Van Dorp te Semarang. Voor een boek met honderd bladen van normale dikte in band heeft men de schroeven noodig ter lengte van 1,5 cm.

Om bij het inschrijven geen gegevens te vergeten, moeten de inventarisbladen met verschillende hoofden worden voorgedrukt; daar voor ieder voorwerp één blad wordt genomen, drukt men de hoofden onder elkander, niet naast elkander. De hoofden zijn:

Nummer:
1. Voorwerp:
2. Korte beschrijving:
3. Hoofdafmetingen:
4. Herkomst:
5. Hoe verkregen:
6. Wanneer verkregen:

7. Opmerkingen:
8. Plaats in de verzameling:
9. Ingeschreven door:
10. Afgevoerd:

Omtrent deze hoofden valt het volgende op te merken:

ad 1. Voorwerp. Hier wordt zoo kort mogelijk, liefst met één woord, in het Nederlandsch, de aard van het voorwerp aangeduid. De inheemsche naam wordt er uitsluitend bij vermeld, wanneer men z e k e r weet, dat het voorwerp op de plaats waar het vandaan komt nog heden met dien naam wordt genoemd. Men ga in dezen niet zonder meer af op mededeelingen van kooplieden. Betrouwbare gegevens kan men krijgen van bestuursambtenaren, zendelingen, missionarissen m i t s t e r p l a a t s e. Oppassen, dat bij voorbeeld niet een Javaansche naam wordt geplaatst bij een voorwerp van elders. Als men niet zeker is, liever niets invullen; oppassen met gegevens, aan de litteratuur ontleend.

2. Korte beschrijving. Deze moet zakelijk, objectief zijn; adjectiva als „fraai" enz. gebruike men slechts bij uitzondering. De techniek moet uitvoerig aangegeven zijn evenals het materiaal; dus bij voorbeeld niet: „koperen kom, versierd met ranken", maar „geelkoperen kom, gegoten, versierd met gegraveerde ranken". Het is van belang, dat de beschrijving nauwkeurig genoeg is, om het voorwerp te identificeeren ook wanneer het nummer onverhoopt weggesleten zou zijn.

3. Hoofdafmetingen. Niet alleen om zich een voorstelling van het voorwerp te maken maar ook om het, zooals zooeven gezegd, later met zekerheid te kunnen onderscheiden van andere, soortgelijke voorwerpen in de verzameling, is het van groot belang, dat de hoofdafmetingen in mm nauwkeurig worden vermeld.

4. Herkomst. Dat deze zoo nauwkeurig mogelijk moet worden opgegeven, behoeft geen betoog. Verder moeten hierbij alle bijzonderheden worden vermeld: bij voorbeeld of het voorwerp door een orang tani in de sawah werd gevonden; of het uit een kraton afkomstig was, enz. Bij gekochte voorwerpen komt het dikwijls voor, dat de verkooper de herkomst niet weet; men zal dan daar achter moeten komen door litteratuuronderzoek en door vergelijking met reeds aanwezig materiaal. Dikwijls geeft de verkooper volkomen te goeder trouw de plaats op, waar hij het

voorwerp heeft opgekocht; wanneer men dan echter zelf zien kan, dat het voorwerp elders moet zijn gemaakt, vermelde men beide plaatsen. Wanneer men de opgave van den verkooper niet controleeren kan, vulle men in: Herkomst volgens verkooper daar en daar.

5. Hoe verkregen. Hier in te vullen: Gekocht te . . .; bruikleen van . . .; geschenk van . . .; in ruil ontvangen van . . . enz.

6. Wanneer verkregen. Zonder meer duidelijk.

7. Opmerkingen: Hier vult men alles in, wat niet onder een van de andere hoofden geplaatst kan worden. Bij gekochte voorwerpen de prijs. Wanneer correspondentie over het voorwerp is gevoerd verwijze men naar het agenda-nummer daarvan in het archief. Literatuur wordt alleen vermeld, wanneer het voorwerp individueel ergens is beschreven. Het zou geen zin hebben bij voorbeeld bij elke kris alle literatuur over krissen te gaan opsommen. Wel kan het nuttig zijn, naar de literatuur te verwijzen wanneer het voorwerp een bijzonderheid heeft, die wel ergens is beschreven doch moeilijk terug te vinden zou zijn.

8. Plaats in de verzameling. Hier worden zaal, kastnummer, lade enz. ingeschreven. Aangezien het voorwerp bij een nieuwe rangschikking wel eens verhuizen moet, geschiedt deze inschrijving echter met potlood.

9. Ingeschreven door. Als alle inschrijvingen voldeden aan het ideaal van objectiviteit, zou het onverschillig zijn, wie het voorwerp had ingeschreven. Volkomen objectiviteit is echter een fictie; daarom is het goed, dat latere gebruikers van den inventaris weten wie de inschrijving heeft verricht, en in welke mate zij die inschrijving dus kunnen vertrouwen.

10. Afgevoerd. Het kan voorkomen, dat een voorwerp uit het museum wordt verwijderd, bij voorbeeld omdat het door den tand des tijds onbruikbaar is geworden, of omdat men het inruilt tegen een ander. Hiervan wordt onder dit hoofd aanteekening gehouden, doch het inventarisblad blijft in den inventaris op zijn plaats. Wordt er dan later naar het voorwerp gevraagd, dan kan de conservator zich verantwoorden.

D. Klappers.

Het bezwaar, dat de voorwerpen in den inventaris op geen enkele wijze systematisch gerangschikt zijn, kan men ondervangen

door naast den inventaris één of meer klappers te maken, welke wel systematisch zijn geordend. Welk systeem of welke systemen men daarvoor kiest, hangt van de omstandigheden en van persoonlijk inzicht af. Men kan indeelen volgens een geografisch systeem, volgens den aard van het voorwerp, enz. Zeer nuttig is ook een „kastenklapper", waarin de voorwerpen zijn gerangschikt op dezelfde wijze als zij over de kasten, laden enz. zijn verdeeld. Wanneer dan voorwerpen door brand, diefstal enz. verloren gaan, kan men terstond zien, wat er vermist wordt.

Wanneer voorwerpen worden uitgeleend, worden de desbetreffende kaarten uit dezen klapper gelicht en tijdelijk in een afzonderlijke lade geplaatst. Ook bij het organiseeren van tijdelijke tentoonstellingen uit het museummateriaal kan de kastenklapper goede diensten bewijzen bij de controle.

In tegenstelling met den inventaris worden de klappers natuurlijk w e l op kaarten getikt. Het spreekt ook vanzelf, dat de omschrijvingen op de klappers over het algemeen veel korter kunnen zijn dan in den inventaris. Kaarten van het formaat 10 × 15 zijn daarom het meest geschikt. Voor het bewaren laat men door den timmerman djatihouten laden maken, telkens drie laden naast elkander in één kistje; de kistjes worden van boven en van onderen van sponningen voorzien, zoodat men ze op kan stapelen.

E. C a t a l o g u s.

De inventaris en de klappers zijn bescheiden voor intern gebruik. De kroon op het werk van den conservator vormt echter de gedrukte catalogus, die voor het publiek bestemd is; in de eerste plaats voor het publiek, dat het museum bezoekt; in de tweede plaats voor studeerenden elders.

Moet de inventaris zoo objectief, zoo onpersoonlijk mogelijk blijven — de catalogus verschijnt onder den naam en de verantwoordelijkheid van den conservator en kan tot op zekere hoogte een persoonlijk stempel dragen; toch is het niet gewenscht, in den catalogus wetenschappelijke strijdvragen te gaan uitvechten.

In tegenstelling met den inventaris moet de catalogus de voorwerpen niet in chronologische volgorde opsommen, maar volgens een bepaald systeem — geografisch of ergologisch — zijn ingedeeld. Welke indeeling men kiest zal van de omstandigheden afhangen,

doch in ieder geval is het wenschelijk, daarbij zooveel mogelijk aan te sluiten bij de indeeling van de verzameling zelf. De beschrijving van de voorwerpen kan worden bekort wanneer men iedere categorie laat voorafgaan door een korte algemeene beschouwing; hierbij kan dan ook de voornaamste literatuur worden vermeld.

Overigens moet men bij de beschrijving van de voorwerpen in den catalogus zooveel mogelijk volgens een vast systeem te werk gaan; men kan daarbij het systeem van den inventaris volgen, onder het volgende voorbehoud:

De korte beschrijving kan iets minder objectief zijn dan die van den inventaris. Er is geen bezwaar tegen, dat de conservator hier beschouwingen invoegt, die zijn eigen meening weergeven, mits het laatste maar duidelijk blijkt. Beperking is hierbij echter geboden. De beschrijvingen moeten niet den omvang en het karakter van een tijdschriftartikel krijgen.

Hoofdafmetingen en herkomst worden ook hier volledig en nauwkeurig vermeld.

Bij gekochte voorwerpen vermeldt men daarentegen den naam van den verkooper niet.

Het jaar, waarin het voorwerp werd verkregen, wordt ook hier aangegeven.

Onder „opmerkingen" vermeldt men niet den prijs van het voorwerp maar wel de andere zaken, die onder het overeenkomstige hoofd bij den inventaris werden opgesomd; dus ook verwijzingen naar archiefstukken.

De „plaats in de verzameling" wordt niet aangegeven. Evenmin de naam van den conservator, die het voorwerp in den inventaris inschreef; immers, de conservator, die den catalogus verzorgt zal de inschrijvingen van den inventaris niet klakkeloos overnemen, doch verifieeren; hij draagt er dan ook verder zelf de verantwoordelijkheid voor, hetgeen blijkt uit het voorkomen van zijn naam op het titelblad.

Afgevoerde stukken worden natuurlijk in den gedrukten catalogus niet meer opgenomen.

F. Gidsen.

Het uitgeven van een volledigen catalogus eischt veel geld en veel tijd. Wanneer een catalogus boven de krachten van het

museum gaat, kunnen korte gidsen goede diensten bewijzen; maar ook naast den catalogus, die uit den aard der zaak omvangrijk en duur zal worden, zijn gidsjes gewenscht.

De gidsjes houde men goedkoop en beknopt; afzonderlijke gidsjes voor de verschillende afdeelingen zijn beter dan één grootere gids voor het heele museum. De gidsjes moeten aantrekkelijk zijn voor het groote publiek, dus smakelijk zijn uitgevoerd en goed geïllustreerd. Een literatuurlijst treft men in dergelijke gidsjes gewoonlijk niet aan; toch verdient mijns inziens opgave van enkele voorname werken of artikelen over de verschillende onderwerpen overweging.

Het schrijven van gidsjes is populariseeren, d u s wetenschappelijk werk, en van alle wetenschappelijken arbeid misschien wel het moeilijkste deel. Men vergete niet dat de gidsjes wel is waar bestemd zijn voor leeken, maar dan ook dikwijls in handen komen van leeken, die v a n e e n b e p a a l d o n d e r w e r p uit liefhebberij veel studie hebben gemaakt en er misschien meer van af weten dan de conservator zelf. Men hoede er zich dus voor, in de gidsjes aan het publiek knollen voor citroenen te verkoopen!

De aanleiding tot het schrijven van dit artikeltje was een briefkaartje, waarin iemand mij vroeg: „Er zit boeboek in 2 voorwerpen van het . . . . museum. Wat moet ik de menschen raden te doen, om de voorwerpen te behandelen? . . . . Als U tijd kunt vinden, licht mij dan alstublieft zoo practisch (en goedkoop!) mogelijk in!"

Ik was eerst van plan, de vraag per brief te beantwoorden; toen bedacht ik mij, dat ik dan eenvoudig een anderen brief, dien ik vroeger over hetzelfde onderwerp schreef, kon laten overtikken. Bij nadere overweging leek het mij dienstig, deze wenken in den vorm van een artikeltje te gieten. Al schrijvende kon ik mij niet beperken tot de boeboek-bestrijding, maar moest ik ook allerlei andere onderwerpen aanroeren, die het allervoornaamste werk van den conservator uitmaken, en waaromtrent mij ook nogal eens om inlichtingen werd gevraagd.

Zoo is dit verhaal dan toch nog vrij lang geworden, en of de vrager mijn raad nog practisch (en goedkoop!) zal vinden, weet ik niet. Het kon echter niet minder; over elk onderwerp, dat ik

in een alinea of in enkele bladzijden afdeed, zijn lange artikelen en dikwijls heele boeken vol geschreven, en vele onderwerpen heb ik in het geheel niet aangeroerd. Het werk van den conservator is nu eenmaal niet zoo eenvoudig.

En zoo moet ik dan eindigen met den raad, waarmede ik begon: Als gij niet zeker zijt, blijvend over tijd en middelen te beschikken om al dit werk, en nog veel meer, goed te doen, richt dan liever geen museum op!

*

Literatuur.

Deze lijst is zoo beknopt mogelijk gehouden. De genoemde boeken en artikelen zijn aanwezig in de Bibliotheek van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap. Omtrent meerdere litteratuur zal schrijver desgevraagd gaarne inlichtingen verschaffen.

Museumkunde in het algemeen:

Negentien „rapporteurs", waaronder Dr. F. Schmidt Degener, stelden samen het volgende standaardwerk, dat voor alle musea onmisbaar is: *Muséographie. Architecture et aménagement des musées d'art.* Conférence internationale d'études, Madrid 1934. Société des Nations, Office international des musées, Institut International de Coopération Intellectuelle. Twee deelen, geïllustreerd.

Van de tijdschriften noemen wij:

Mouseion. Institut International de Coopération Intellectuelle, 2, rue de Montpensier, Paris.

The Museums Journal. The Museums Association, Chaucer House, Malet Place, London WC 1.

The Museum News. Published bij the American Association of Museums, Smithsonian Institution, Washington, D. C., U. S. A.

Over de moderne richting in het Amerikaansche museumwezen is veel goeds te vinden in:

Coleman, Laurence Vail, *The museum in America, a critical study.* The American Association of Museums, Washington D. C., 1939; drie deelen.

Over insectenbestrijding:

Cann, F. R., *Insect damage in timber and wooden exhibits in Museums.* The Museums Journal, XXXVII (1937/38), blz. 281 - 291.

Gassner, Ludwig, *Die Bekämpfung von Museumsschädlingen.* Museumskunde, Neue Folge, IX (1937), blz. 15 - 18.

Rathgen, F., *Über Mittel gegen Holzwurmfrass.* Museumskunde, VI (1910), blz. 23-27.

Dezelfde. *Über die Verwendung von Kohlenstofftetrachlorid zur Abtötung von tierischen Schädlingen.* Museumskunde, VII (1911), blz. 219-220.

Over conserveering van hout, metalen enz.:

Rathgen, Friedrich, *Die Konservierung von Altertumsfunden.* Handbücher der Staatlichen Museen zu Berlin, Band VII. Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1926.

Plenderleith, H. J., *The preservation of antiquities.* The Museums Association, London, Chaucer House, Malet Place, W. C. 1, 1934.

Over prenten:

Dezelfde schrijver en uitgever. *The conservation of prints,* drawings, and manuscripts. 1937.

Over weefsels:

Buck, Anne M., *Textiles in Scandinavian museums, their treatment and methods of display.* The Museums Journal, XL (1940), blz. 27-44.

Schrijver dezes, *Het conserveeren van weefsels in het museum te Batavia.* TBG, LXXVI (1936), blz. 466 e. v.

INHOUD.

blz.
Inleiding 425
I. Klimaat. 426
II. Schimmel 427
III. Insecten. 428
A. Soorten insecten 428
B. Algemeene regels bij insectenbestrijding 430
C. Bestrijdingsmiddelen. 432
IV. Wenken voor het conserveeren van bepaalde voorwerpen. 435
A. Conserveeren van hout 435
B. Conserveeren van metalen 436
1) Brons 436
2) IJzer 437
3) Nieuwe metalen voorwerpen 440
C. Conserveeren van weefsels 441
D. Conserveeren van prenten, teekeningen enz. 442
V. Wenken op administratief gebied 442
A. Nummering 442
B. Etiketten 444
C. Inventaris. 446
D. Klappers 449
E. Catalogus. 450
F. Gidsen 451

*

Litteratuur 453

BOEKBESPREKING

ANTOINETTE K. GORDON, *The iconography of Tibetan Lamaism.* New York, Columbia Univ. Press, 1939. 129 blz., ill. gr. 8°. Prijs: $ 16.

Op het eerste gezicht vertoont Miss Gordon's werk zooveel overeenkomst, vooral uiterlijk, met het bekende *The Gods of Northern Buddhism* van Alice Getty, dat men even geneigd is de reden van bestaan van nog weer een dergelijk iconografisch handboek in twijfel te trekken. Bij nadere kennismaking blijkt het echter wat den opzet betreft verschillende voordeelen te hebben boven zijn voorganger. De tweede helft van het boek geeft een overzicht van de verschillende godenfiguren en hun iconografische kenmerken, geïllustreerd met een groot aantal afbeeldingen. Persoonlijker dan dit beschrijvende gedeelte is de eerste helft, waarin na een zeer beknopte schets van de ontwikkeling van het Boeddhisme tot Lamaïsme de verschillende cultusvoorwerpen, attributen, handhoudingen, poses, rijdieren enz. worden beschreven en voor een groot deel ook zeer duidelijk afgebeeld. Daarop volgt de classificatie der godheden, eerst volgens de Mahāyānistische opvattingen en daarna volgens iconografische kenmerken. Wanneer men nog vreemdeling is in de Tibetaansche iconografie zal men aan deze afbeeldingen en tabellen een gemakkelijke steun hebben en om den beginneling goed in te prenten waarop hij in het bijzonder heeft te letten en welke vragen hij heeft te beantwoorden ten einde een figuur te kunnen identificeeren zijn eenige voorbeelden gegeven, waarbij naar het model van onze schoolflora's aan de hand van enkele punten (ornaat, al dan niet Tantrisch voorkomen, attributen, *mudrā*'s enz.) het aantal mogelijkheden hoe langer hoe meer wordt beperkt, zoodat men tenslotte stap voor stap tot de identificatie wordt geleid. Paedagogisch is dit ongetwijfeld zeer nuttig; na eenige oefening zal men zich deze vragen dan automatisch gaan stellen om ze voor zoover noodig aan de hand van de lijsten van de

kenmerken en de daardoor te herkennen figuren te beantwoorden. Eerst dan zal men ook het veelal toegepaste en zeker eenvoudigste recept: net zoo lang in de afbeeldingen hier en elders te bladeren tot men het gezochte heeft gevonden, met nut kunnen toepassen.

Hoewel de Tibetaansche traditie niet veel variatie toelaat in de uitbeelding van een en dezelfde figuur en men bovendien telkens weer een beperkt aantal in hoog aanzien staande godheden tegenkomt, verwachte men toch niet, dat men nu alle Tibetaansche beeldjes, die men in handen of voor oogen krijgt, zal kunnen determineeren. Er blijft nog steeds een rest van figuren, die men zelfs wanneer er geen attributen verloren zijn geraakt of onherkenbaar zijn geworden, met de thans beschikbare gegevens niet kan benoemen.

Tenslotte zoeke men in dit werk, dat over iconografie en niets dan dat gaat, geen beschouwingen over den religieuzen achtergrond daarvan of over problemen van kunsthistorischen aard.

A. J. B. K.

M. M. DJOJODIGOENO en R. TIRTAWINATA, *Het Adatprivaatrecht van Middel-Java.* (Uitgave van het Departement van Justitie). [Bandoeng], Strafgevangenis Soekamiskin, 1940. 724 blz., 1 krt. 8°.

In Maart j.l. verscheen te Batavia een door mrs. Djojodigoeno en Tirtawinata geschreven boek, getiteld: *Het adatprivaatrecht van Middel-Java.* Het is een uitgave van het Departement van Justitie en een vervolg op het in 1933 verschenen boek: *Het adatprivaatrecht van West-Java.* Dit werk is het resultaat van een van eind 1933 tot eind 1937 door de beide schrijvers krachtens opdracht van den Directeur van Justitie gehouden onderzoek naar de gesteldheid van het adatrecht in Middel-Java. Dit onderzoek heeft op dezelfde wijze plaats gevonden als destijds het mijne in West-Java. Het was een onderzoek op ruime schaal en over het geheele terrein van het adatrecht (personen-, verwantschaps-, huwelijks-, erf-, gronden-, schulden- en delictenrecht), waarover mrs. Djojodigoeno en Tirtawinata op talrijke plaatsen in verschillende streken van Middel-Java personen van allerlei stand en beroep (landbouwers, handelaars, visschers, onderwijzers, enz.) hebben

geraadpleegd. Die raadpleging geschiedde door ondervraging naar allerlei feiten, die de gehoorde lieden uit hun eigen omgeving uit eigen wetenschap kennen. Uit het aldus verzamelde feitenmateriaal werd een beeld verkregen van de sociale werkelijkheid in Middel-Java, van de rechtsopvattingen der bevolking en haar daarmede overeenstemmende rechtsgedragingen in haar familie- en dorpsleven en in het rechtsverkeer, dat boven het dorpsmilieu uitgaat. Naast dit terreinonderzoek werd de jurisprudentie van den Raad van Justitie te Batavia (derde kamer) en die van de landraden in Middel-Java eveneens nagegaan.

Het boek volgt het systeem van *Het adatprivaatrecht van West-Java*. Bij elk onderwerp gaat vooraf een formuleering van gevolgtrekkingen in den vorm van rechtsregelen; daarop volgt vermelding van het feitenmateriaal, dat die conclusies rechtvaardigt, waarna aan het slot de jurisprudentie wordt opgenomen. Onderaan op elke bladzijde staat gedrukt, dat het boek een b e s c h r i j v i n g is en geen codificatie. Het is — gelijk het werk over West-Java — bedoeld als een basis, waarop de rechter, die het adatrecht heeft toe te passen, zonder gebondenheid kan doorwerken.

Toen het boek over het adatprivaatrecht van West-Java het licht zag, schreef Prof. mr. B. ter Haar in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 11 Juni 1933 (zie *Ind. Tijdschrift van het Recht*, deel 138, blz. 714), dat de verschijning van dat boek de eerste regeeringsdaad was van een nieuw tijdperk, het eerste tastbare bewijs van een nieuwen koers.

Bedoeld werd de Regeeringspolitiek, op 7 November 1928 in den Volksraad openbaar gemaakt en sindsdien volgehouden, waarbij eenerzijds de vroeger door velen voorgestane unificatie van recht voor alle bevolkingsgroepen principieel wordt afgezworen en anderzijds gestreefd wordt naar bevordering der rechtszekerheid en naar meerdere deskundigheid van den rechter op het gebied van het privaatrecht der Indonesiërs. Het eerst aangewezen middel daartoe is een b e s c h r i j v i n g van het adatrecht in de verschillende rechtskringen, gegrond op deskundig onderzoek. Het boek van mrs. Djojodigoeno en Tirtawinata, de tweede Regeeringsuitgave op dit gebied, is derhalve een vervolg-daad, wederom een „tanda" van de huidige adatrechtpolitiek der Regeering. Hierop

moge wèl de aandacht worden gevestigd! Het stemt hen, die die politiek voorstaan, waartoe ook ik mij reken, alleszins tot vreugde!

Moge dit boek, hetwelk voor de adatrechtliteratuur stellig een zeer groote aanwinst beteekent, spoedig worden gevolgd door een derde werk, dat het adatprivaatrecht van een ander deel van den Archipel op overeenkomstige wijze uiteenzet.

SOEPOMO.

BIBLIOGRAFISCHE NOTITIES

betreffende de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië [1]).

ALGEMEEN.

AANWINSTEN op ethnografisch en anthropologisch gebied van de afd. Volkenkunde van het Kol. Inst. over 1939. 1940. 56 p., ill.

AMMERS-KÜLLER (JO VAN), Wat ik zag in Indië. A'dam, Meulenhoff, 1939, 148 p. Prijs: *f* 2.—, geb. *f* 2.90.

BECK (W. J.), De positie van het adatrecht in het zich ontwikkelende Indische rechtsleven. Kol. Tschr., 29, p. 159-63.

BROEK (J. O. M.), The economic development of the outer provinces of the Neth.-Indies. Geogr. Review, 30, p. 187-200.

BRUGMANS (I. J.), Oostersche en Westersche elementen in het Ned.-Ind. Onderwijs. Ind. Genootschap, verg. 2-2-'40. 's Grav., Nijhoff, 1940, 58 p.

DAM (P. VAN), Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie. 2e boek, deel III. Uitg. door Dr. F. W. STAPEL. (Rijks Geschiedk. Publicatiën, 83). 's-Gravenhage, Nijhoff, 1939. 643 p. 8°. Prijs (inteek.): *f* 12.— (geb.).
Bespr.: A. J. B[ERNET] K[EMPERS], T. B. G., 80, p. 324.

DRUKKERS en boekhandelaren in Ned. Oost-Indië [Geschiedk. overzicht door G. OCKELOEN]. Nieuwsblad Boekhandel N. O. I., 1, p. 37-41, w. verv.

ESSER (S. J.), Desiderata inzake lectuur. Opwekker, 85, p. 189-93.

FURNIVALL (J. S.), Netherlands India. 1939.
Bespr.: C. R., Geogr. Journ., 95, p. 226-8.
W. KOSTER, Kol. Stud., 24, p. 219-20.
R. O. WINSTEDT, J. R. A. S., 1940, p. 83.

GANGOLY (O. C.), Relation between Indian and Indonesian culture. J. Gr. India Soc., 7, p. 51-69.

GONDA (J.), Some remarks on onomatopoeia, sound-symbolism and word-formation à propos of the théories of C. N. Maxwell. T. B. G., 80, p. 133-210.

HALLEMA (A.), Een Ned.-Ind. Staatsman van groote beteekenis J. C. Baud Trop. Nederl., 12, p. 341-3, ill.

HALUSA (KARL), Principieele beschouwingen over muziekschriften voor den Inheemschen zang. T. B. G., 80, p. 266-92.

H[IDDING] (K.), Volkslectuur. Enc. Ned. Indië, aanv. afl. 61. 1939. p. 1942-45.

H[OOP, A. N. J. TH. A TH.] (V. D.), In memoriam H. D. H. Bosboom. T. B. G., 80, afl. 2, p. I-II.

ITINERARIO, Voyage ofte Schipvaert van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592. Dl. IV en V. Uitg. J. C. M. WARNSINCK. (Linschoten-Ver.). 1939.
Bespr.: J. L[AMSTER], Tschr. Aardr. Gen., 1940, p. 279-80.

---

[1]) Verzameld gedurende het verstreken kwartaal (afgesloten 6-6-40). Zie de aanteekening op p. 1*.

KAUDERN (W.), Note on the geographical distribution of the Pygmies and their possible affinities. Ethnol. Stud., 9, p. 151-75, ill.

KEUNING (J.), De tweede schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Jacob Cornelisz. van Neck en Wybrant Warwijck, 1598-1600. I. (Linschoten-Ver. XLII). 1938.

Bespr.: H. W. P., Geogr. Journ., 95, p. 318-9.

KORN (V. E.), De wetgeving der Indonesische volksgemeenschappen. Rede. 's-Grav. Naeff, 1940. 31 p.

LAMSTER (J. C.), 1815-1940. De Militaire Willems-Orde. Ind. Gids, 62, p. 289-316 (w. verv.).

LESSEN (DE) uit den tijd der Compagnie. Van Oldenbarneveld als leermeester. Oost en West, 4, p. 77-8. ill.

MACEDONIER (DE). Dit tijdschrift is gestaakt.

MEDEDEELINGEN. Conferentie te Makassar. T. B. G., 80, p. 293-6.

MENSCH (C.), Taboe. ... bij de Indonesische volken. 1937.

Bespr.: J. Wisse, Mensch en Mij., 16, p. 64-6.

MOENS (J. L.), Srīvijaya, Yāva en Katāha. J. Mal. Branch. R. A. S., 17, p. 1-99, (vert. uit T. B. G.).

MOLSBERGEN † (Prof. Dr. E. C. Godée). Neerlandia, 44, p. 54.

MUSEUM (GOTEBORGS), Etnografiska Avdelningen. Berättelse för Ar 1938. 1939. 20 p., ill.

N., Mijn reis naar Indië vóór 50 jaar. Trop. Nederl., 12, p. 339-41, ill.

NILAKANTA SASTRI (K. A.), Notes on the historical geography of the Malay Peninsula and Archipelago. J. Gr. Ind. Soc., 7, p. 15-42.

PERRON (E. DU), De Muze van Jan Companjie. 1939.

Bespr.: V. E., N. Rott. Cour. Mail-ed. 27-1-'40.

POST (P.), De bestrijding van het analphabetisme. Kol. Stud. 24, p. 51-69.

P[RINS] (B. v. T.), Hamar de la Brethoniere. Ind. Navorscher, 6, p. 35.

SHAFAAT AHMAD KHAN, Anglo-Dutch rivalry over trade. Isl. culture, 14, p. 63-95.

URI (S. P.), Een litteraire faculteit zonder Nederlandsch? Kol. Stud., 4, p. 94-100.

WINSTEDT (R. O.), A history of Malay Literature. Journ. Mal. Branch R. A. S., 17, p. 1-234.

WINSTEDT (R. O.), The Malay Annals or Sejarah Melaju. Journ. Mal. Branch R. A. S., 16, pt. 3. 1938.

Bespr.: C. Hooykaas, T. B. G., 80, p. 301-3.

JAVA.

ADAM (L.), De pleinen, poorten en gebouwen van de kraton van Jogjakarta. Djawa, 20, p. 185-205, ill.

BERG (E. J. VAN DEN), De val van Sora. 1939.

Bespr.: C. Hooykaas, T. B. G., 80, p. 297-300.

BEZEMER (T. J.), De man die nooit rijk kon worden. Cult. Indië, 2, p. 81-4, 117-124 (w. verv.).

BLOM (J.), The antiquities of Singasari. Proefschr. Leiden. Leiden, Burgersdijk en Niermans, 1939. 184 p., 4 pl. Prijs: *f* 5.—.
Bespr.: A. J. BERNET KEMPERS, T. B. G., 80, p. 318-23.

B[OSCH] (F. D. K.), De Hindoe-Javaansche hangklok uit de collectie van der Mandele. Maandbl. Beeldende Kunsten, 17, p. 125-6, ill.

BRUYN (J. V. DE), H. N. Sieburgh en zijn beteekenis voor de Jav. oudheidkunde. 1937.
Bespr.: F. D. K. BOSCH, Museum, 47, kol. 218-9.

BUITENZORG. (De eerste overlijdensregisters). (1828-1840). Ind. Navorscher, 6, p. 29-32, 41-43, 56-57.

ETT (H. A.), De rol van contrôleur Verbrugge in Lebak (onuitgegeven documenten betreffende de Havelaarzaak). Kritiek en opbouw, 3, p. 58-60, 73-75, 93-95.

GANDHAJOEWANA (R. M.), Overblijfselen van Kerta en Plèrèd. Djawa, 20, p. 213-17, ill.

HAAG, (K.), Der Ausdruck der Denkordnung im Javanischen. 1939.
Bespr.: S. KONOW, Acta Or., 18, p. 159.

HEYTING (H. G.), Een huwelijk in het Javaansche dorp. Ind. Gids, 62, p. 250-60.

HOOYKAAS (C.), Mardi Kagoenan Djawi. Djawa, 20, p. 243-5.

KLEEN (T. DE), Wayang (Javanese theatre). 1937.
Bespr.: J. KUNST, Cult. Indië, 2, p. 27-8, ill.

KOESOEMA OETAYA (R. M. A. A.), De heerschers van Java, I. Djawa, 20, p. 206-12.

N[AERSSEN] (F. H. VAN), Ardjoena Wiwaha, foto's van het spel, der redactie toegezonden door Z. H. Mangkoenagaran VII. Cult. Indië, 2, p. 65-80, ill.

NAERSSEN (F. H. VAN), Oud-Javaansche literatuur en haar uitbeelding. Mensch en Mij., 16, p. 80.

OVERBECK (H.), Javaansche meisjesspelen en kinderliedjes. 1939.
Bespr.: TJAN TJOE SIEM, T. B. G., 80, p. 314-7.

PIGEAUD (TH.), De Noorder aloen-aloen te Jogjakarta. Djawa, 20, p. 176-84, ill.

PRIJONO, Sri Tanjung, een oud Javaansch verhaal. 1938.
Bespr.: C. HOOYKAAS, T. B. G., 80, p. 303-7.

RÖDER (J.), Steinplastiek aus dem Gg. Kidoel. Cult. Indië, 2, p. 16-20, ill.

ROMONDT (V. R. VAN), De wederopbouw van den Çiwa-tempel te Prambanan. Djawa, 20, p. 234-39, ill.

SOERJADININGRAT (R. M.), Krida-Beksa-Wirama. Djawa, 20, p. 240-2.

STUTTERHEIM (W. F.), De stichters der Prambanan-tempels. Djawa, 20, p. 218-33, ill.

STUTTERHEIM (W. F.), Tandenvijlen op het oude Java. Cult. Indië, 2, p. 85-7, ill.

TICHELMAN (G. L.), Primitieve steenplastiek op Java. Cult. Indië, 2, p. 21-3, ill.

TJAN TJOE SIEM, Adoe djangkrik (Krekelgevechten). Djawa, 20, p. 251-8, ill.

SUMATRA.

BREGMAN (A.), De pepercultuur en -handel op Banka. Landbouw, 16, p. 139-256, ill.

BROEK (W. G.), Bataksch masker en oorsieraad. Cult. Indië, 2, p. 125-6, ill.

DUENTMEIER, Versuche an die Herzen der Heiden zu kommen. Ber. Rhein. Missionsges., 97, p. 51-5, ill.

HELBIG (K.), Til kommt nach Sumatra. Das Leben eines deutschen Jungen in den Tropen. Stuttgart, D. Gundert Verlag, 123 p.
Bespr.: H. SCHMITTHENNER, Geogr. Zeitschr., 46, p. 113.

MAASLAND (J. H.), De bloedgroepen der Loeboes en Oeloes in Tapanoeli. Geneesk. Tijdschr., 80, p. 1341-8.

MÜNSTERBERGER (W.), Melanesische sporen in Noord-Sumatra? Cult. Indië, 2, p. 93.

PFOTENHAUER (F.), A filmexpedition to the Mentawai-Islands. Cult. Indië, 2, p. 97-112, ill.

PRINS (J.), Bijdrage nopens verloving, huwelijkssluiting en echtscheiding in Lematang Ilir. Kol. Tschr., 28, p. 608-26 (w. verv.).

SCHNITGER (F. M.), The archaeology of Hindoo Sumatra.
Bespr.: J. N. BANERJEA, J. Gr. India Soc., 7, p. 71-4.

SMIT (W. A.), Het vijftig jarig bestaan der Deli Zending. Opwekker, 85, p. 159-74.

TILLMANN (G.), De motieven der Batakweefsels. Cult. Indië, 2, p. 7.15, ill.

VOORHOEVE (P.), Aantekening over enkele beelden in Tanoh Djawa (Simaloengoen). Cult. Indië, 2, p. 92, ill.

VOORHOEVE (P.), Het stamhuis der Sitoemorangs. Cult. Indië, 2, p. 93, ill.

VOORHOEVE (P.), Simaloengoensche steenplastiek en rotskamers. Cult. Indië, 2, p. 88-92, ill.

CELEBES.

KRUYT (A. C.), Volksverhalen van de Oost-toradjas op Midden-Celebes, verzameld, vertaald en van aantekeningen voorzien. T. B. G., 80, p. 211-65.

TICHELMAN (G. L.), Het snel-motief op Toradja-foejas. Cult. Indië, 2, p. 113-8, ill.

UMBGROVE (J. H. F.), De atollen en barriere-riffen der Togian-eilanden. Leidsche Geolog. Meded., 11, p. 132-88, ill.

KLEINE SOENDA-EILANDEN.

BLOEMBERGEN (S.), Verslag van een exploratietocht naar de eilanden Timor en Wetar. Tectona, 33, p. 101-96, ill.

HILST (M. A. V. D.), Tojatirta. Roman v.e. Baliër.
Bespr.: WAJAN BHADRA, Meded. Kirtya (= Djawa, 20, afl. 3), p. 22-24.

HOOYKAAS (C.), Asklepius op Bali (en Lombok). Meded. Kirtya (= Djawa, 20, afl. 3), p. 11-17.

HOOYKAAS (C.), De lontarstichting geheeten Kirtya Liefrinck-van der Tuuk te Singaradja 1935-40. Meded. Kirtya (= Djawa, 20, afl. 3), p. 1-5.

KLEEN (T. DE), The temple dances in Bali. 1936.
Bespr.: J. KUNST, 2, p. 24-7, ill.

LIJST (Derde) van aanwinsten der lontar-bibliotheek van de stichting Kirtya Liefrinck-v. d. Tuuk (1939 Febr. 1940). Meded. Kirtya (= Djawa, 20, afl. 3), p. 6-10.

MEDEDEELINGEN Kirtya Liefrinck-van der Tuuk, afl. 11. (Ook in: Djawa, 20, afl. 3).

PITAMAHA. 29-1-1936 — 29-1-1940. Meded. Kirtya (= Djawa, 20, afl. 3), p. 18-21, ill.

SIMONS (A. L.), Geological investigations in N. E. Netherlands Timor. A'dam Noord-Holl. Uitg., 1939. (Proefschr.). 103 p., ill.

STEHN (CH. E.), Vulkanologische onderzoekingen in Oost en Midden Flores. Vulk. en seism. meded. no. 13. Bat., Landsdr., 1940. 82 p., ill. Prijs: *f* 2.50.

NIEUW-GUINEA.

[BLACKWOOD (MISS B.), Crafts of a Stone Age People in Central New Guinea. Man, 40, p. 11].

[BOHRER (K.), Papua. Physische Landeskunde von British-Neu-Geunea. Dissertatie Frankfurt 1939, p. 1-86, 5 Krtn, Albrecht Beck, Frankfurt-S., Schweizerstrasse 50.
Bespr.: W. C. KLEIN, Tschr. Aardr. Gen., 1940, p. 284-5].

BRUYN (J. V. DE), Gegevens omtrent de bevolking in het Wisselmeren-gebied. Tschr. „Nieuw-Guinea", 4, p. 259-71.

CHEESMAN (L. E.), Two unexplored islands off Dutch New Guinea: Waigeu and Japen. Geogr. Journ., 95, p. 208-17, ill.

DICKIE (J.) and D. S. MALCOLM, Note on a salt substitute used by one of the Inland tribes of New Guinea. Journ. Polynesian Society, 49, p. 144-7.

DOZY (J. J.) with collaboration of D. A. ERDMAN, W. J. JONG, G. L. KROL and C. SCHOUTEN, Geological results of the Carstensz Expedition 1936. Leidsche Geolog. Meded., 11, p. 68-131, ill.

[ELKIN (A. P.), Sir Hubert Murray. Obituary. Oceania, 10, p. 360-1].

KAMMA (F. C.), Levend heidendom. Tschr. Zend. wet., 83, p. 187-207, 289-316, 387-422 (= Tschr. Nw. Guinea, 4, p. 206-13, 247-58).

KLEIN (W. C.), Aanwijzingen voor bestuurspenetratie met behulp van luchtvaart, verkregen bij een goud-expeditie op N.-Guinea. Kol. Tschr., 29, p. 130-42, krt.

KRAMPS (J. G. H.), Hoe Stüber in Nieuw-Guinea het gebied der Waris pacificeerde. Tschr. „Nieuw-Guinea", 4, p. 241-6, ill.

TOXOPEUS (L. J.), Nederlandsch-Indisch Amerikaansche expeditie naar Ned. Nieuw-Guinea (3e Archbold-expeditie naar Nieuw-Guinea 1938-'39). Treubia, 17, p. 271-5. Met 1 krt.

UITTREKSEL van het algemeen verslag van de Ned.-Indische-Amerikaansche expeditie naar Nw.-Guinea 1938-39 (Archbold-expeditie). Tschr. Aardr. Gen., 1940, p. 233-47, ill., krt.

WITKAMP (H.), Langs de Digoel-rivier. Trop. Nederland, 12, p. 387-95, ill.

VERWANTE ONDERWERPEN.

BROHIER (R. L.), North Ceylon in Dutch Times. Journ. Dutch Burgh. Union Ceylon, 29, p. 122-33.

EICKSTEDT (E. VON), Forschungen in Süd- und Ostasien. IV. Die Annamiten u. der Untergang von Tchampa. Zschr. f. Rassenkunde, 11, p. 21-79, ill.

HOUSE (A Dutch) in Colombo. Journ. Dutch Burgh. Union Ceylon, 29, p. 167-9.

SARASIN (F.), Reisen und Forschungen in Ceylon in den Jahren 1883, 1886, 1890, 1902, 1907 und 1925. Basel, Helbing und Lichtenhalm, 1939. 185 blz., ill., Krt. 8°. Prijs: R. M. 6.60 (geb.).

Bespr.: A. J. BERNET KEMPERS, T. B. G., 80, p. 323.

WATER-FORT (The) Hammenhiel. Journ. Dutch Burgh. Union Ceylon, 29, p. 126-33, ill.

Geschiedenis van het Indische Archiefwezen van 1816-1854.

door

Dr. F. R. J. VERHOEVEN.

MOTTO: „Verbetering op het stuk van het archiefwezen — welke ook de Regeering urgent acht — zal wellicht niet lang meer behoeven uit te blijven..." (Memorie van Antwoord van de Regeering in den Volksraad, Begrooting 1940)

Aan het slot van zijn studie *Geschiedenis van het Landsarchief tot 1816* [1]) heeft mijn ambtsvoorganger Prof. Dr. E. C. Godée Molsbergen medegedeeld, dat hij mij verzocht heeft de geschiedenis der Indische archieven ná 1816 te beschrijven. Deze belofte, althans ten deele, in te lossen was mij een aangename plicht; ik hoop, dat de door mij verzamelde gegevens ook voor anderen van eenige waarde zullen blijken te zijn.

De thans door mij beschreven periode uit de geschiedenis van het Indische archiefwezen, welke wordt afgesloten met het jaar van inwerkingtreden van de Publicatie des Konings van 13 Januari 1854 [2]), waardoor aan dit archiefwezen eenige vorm en inhoud werden gegeven, is geheel onbehandeld gebleven in de inleiding van den *Inventaris van 's Lands Archief te Batavia (1602-1816)* [3]) door Mr. J. A. van der Chijs. Wel is een aantal gegevens, getrokken uit documenten in het archief der Algemeene Secretarie, verwerkt in de in 1894 verschenen *Geschiedkundige Nota* over dit bureau en zijn ook eenige gedurende deze jaren in Staatsblad en Bijblad verschenen archiefregelingen besproken in het artikel van G. A. N. Scheltema de Heere *Over de Oost-Indische*

[1]) Dit Tijdschrift, deel LXXVI (1936), afl. 1.

[2]) Opgenomen in *Staatsblad 1854*, No. 18.

[3]) Te Batavia in 1882 vanwege de Nederlandsch-Indische Regeering uitgegeven.

Landsarchieven, opgenomen in de *Indische Gids* van October 1923, maar een samenvattend overzicht is tot nog toe niet geschreven.

Alvorens met de voorgenomen beschrijving aan te vangen, is het wellicht dienstig enkele woorden te besteden aan de beantwoording van een vraag, die mij in Indië reeds meermalen gesteld is, een eenvoudige vraag, waarop een eenvoudig antwoord echter niet zoo gemakkelijk te geven is. De vraag namelijk: wat is in feite het nut van een goed geordend archiefwezen, wat maakt nu eigenlijk de waarde uit van al deze oude paperassen? Een vraag, die wat naief is [1]), maar die toch niet geheel onverwacht komt uit een samenleving als de Nederlandsch-Indische, waarvan wel gezegd is, dat zij zonder gevoel voor historie is [2]).

Een goed geordend archiefwezen — waarbij dus de documenten op hun plaats liggen en op aanvraag binnen redelijken tijd beschikbaar zijn — is in de eerste plaats van dagelijksch nut voor de administratie. Deze voor de hand liggende beteekenis zal herhaaidelijk in het onderstaande tot uiting komen in de aangehaalde mededeelingen van ambtelijke autoriteiten, de stem dus van de administratie zelve. Kort geleden is de administratieve beteekenis van een ordelijk archiefwezen nog eens onderstreept in den Volksraad, waar in de „Algemeene beschouwingen" [3]) onder meer aangedrongen werd „op betere opberging van landsbescheiden in de archieven, niet alleen uit piëteits- of wetenschappelijke overwegingen, doch vooral uit een oogpunt van practisch administratief beheer en de mogelijkheid van een vlotte beschikking over de bescheiden". Een administratie, welker archieven slordig beheerd zijn, zelfs al gaat het om enkele uit een vergeten kast verdwenen bundels, staat op één lijn met een kasbeheer, waarvan de kas niet klopt, zelfs al bedroeg het tekort slechts enkele guldens. Immers, in beide gevallen is Gouvernementseigendom zoek. Is het mogelijk een specifiek Nederlandsch koloniale trek, dat in deze gewesten wél een uitgebreid financieel controleapparaat in het leven is geroepen,

---

[1]) Minder naief in ieder geval dan de vermakelijke introductie, die mij eens op een goed-Bataviaasche receptie te beurt viel: „De Landsarchivaris! (terzijde) de man, die zoo knap is in oude meubeltjes, weet je".

[2]) Door Dr. W. M. F. MANSVELT in zijn artikel *De omzetting van 's Lands Plantentuin tot Departement van Landbouw*, in *Koloniale Studiën*, 1937.

[3]) § 8, Algemeene Beschouwingen over de begrooting 1940.

maar dat ondanks de bestaande bepalingen om het eigendomsrecht van het Gouvernemet op zijn archiefstukken te handhaven, een redelijk archiefwezen nog georganiseerd moet worden?

In de tweede plaats dient een geordend archiefwezen een groot wetenschappelijk, vooral geschiedkundig belang. Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat in het algemeen de geschiedschrijving bloeit daar waar geordende en toegankelijke archieven zijn. De achterlijke bewerking van de nieuwere historie van en vooral in Nederlandsch-Indië schijnt een correlaat van de vroeger verwaarloosde en thans nog gebrekkige ontwikkeling van het Indische archiefwezen. Reeds in de vijftiger jaren der vorige eeuw schreef Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink, de vermaarde historicus en Rijksarchivaris: „Een geschiedenis van onze koloniën op groote schaal aangelegd, wie zou de onderneming niet toejuichen als eene eerzuil misschien voor onze vroegere grootheid, maar stellig als een gedenksteen voor den geest van onderzoek en wetenschap in onze dagen? Moge ook die wensch nog verre zijn van zijne verwezenlijking, de geschiedschrijvers van grootere onderdeelen onzer geschiedenis, van onzen handel, van onze scheepvaart, van ons zendelingswerk, van onze Oost- en West-Indische Kompagnie, van onze voormalige bezittingen op het vaste land van Indië, zullen zich dan eerst bevredigd kunnen achten, wanneer zij, in het archief toegelaten, kunnen zeggen: Toon mij wat er is, opdat ik wete wat ik hebben moet" [1]).

Zonder een goed georganiseerd archiefwezen, zonder orde in en toegang tot de „oude paperassen" is een harmonische opbloei van de geschiedbeoefening van Nederlandsch-Indië in het land zelf praktisch onmogelijk, omdat de belangrijkste bron van kennis onbereikbaar blijft. Als een verwijt klinkt ons in de ooren Colenbrander's welhaast dertig jaar oude uitspraak: „De zorg voor zijn archieven is een der zaken, waarnaar de wetenschappelijke beschaving van een staat wordt afgemeten" [2]).

En tenslotte is er nog een zijde aan de zaak, die in belangrijkheid de beide andere wellicht te boven gaat. De zorg voor de

---

[1]) *Tijdschrift voor Neêrland's-Indië*, 1856, deel II, p. 120.

[2]) Zie *De dreigende desorganisatie van het Algemeen Rijksarchief* door DR. H. T. COLENBRANDER in *De Gids*, 1911.

bewaring van 's Lands archieven en voor maatregelen, opdat een iegelijk deze kan raadplegen en op een goedkoope wijze afschriften daarvan kan bekomen, is niet alleen eene staatsverplichting in het belang der wetenschap, maar ook eene verplichting, die het staatsgezag te vervullen heeft ter aankweeking van den nationalen geest. Het is zeker niet overbodig voor deze woorden, ook reeds in het midden der vorige eeuw geschreven [1]), in Indië nog eens aller aandacht te vragen. Door de beschrijving van den gang der historie, waarvan het huidig Indië de uitkomst is, ontstaat naast een beter en dieper inzicht in de krachten, die dit gemeenebest hebben gevormd, tevens een groeiend besef bij alle ingezetenen van de noodzaak om in de ongewisse toekomst bewust en met volle overgave samen te werken in het algemeen belang van Nederlandsch-Indië.

In dit proces van rijpend bewustworden, door zich rekenschap te geven van het verleden, deelt — in wisselwerking — uiteraard ook de Landsregeering, de Staat. Daarbij vervullen volledige, algemeene, geordende én openbare archieven de functie van het geweten van den Staat, dat spreekt door de politieke, economische en sociale geschiedschrijving. Rechtvaardiging van de handelingen van een openbare gemeenschap, van een staat kan uiteindelijk slechts geschieden door openbaarmaking van de motieven, die deze handelingen wenschelijk of noodig maakten. Een goed geordend archiefwezen heeft aldus een groote moreele waarde en in laatste instantie dient het de gerechtigheid. De archivaris mag den zedelijken zin van zijn archiefbeheer nooit uit het oog verliezen, maar mag evenzeer eischen, dat het hoog gehalte daarvan als zoodanig door administratie en gemeenschap erkend worde.

Hoe aangenaam zou het mij geweest zijn, indien ik in dit opstel gewag had kunnen maken van een opmerkelijke wasdom van het Indische archiefwezen in de eerste helft van de vorige eeuw, van de beteekenis van die ontwikkeling voor de administratie, voor de geschiedbeoefening hier te lande en voor den geest van onderzoek en wetenschap in die jaren, zoomede voor het besef van zich te

---

[1]) Door JHR. PROF. MR. J. DE BOSCH KEMPER in zijn *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsch Staatsregt en Staatsbestuur* (1852), bijgewerkte uitgave 1865, § 465.

moeten verantwoorden bij de Indische Regeering, resulteerend in een stelselmatig openbaarmaken van staatsstukken van historisch belang.

Helaas is de historische werkelijkheid anders; de beide levensbeginselen voor het archiefwezen, algemeenheid en openbaarheid slechts zwak ontwikkeld in deze gewesten, hebben tevergeefs geworsteld tegen de ingeroeste vooroordeelen van splitsing en afsluiting. Ergerlijk vaak, soms troosteloos is het zegevieren van wat Dr. H. Colijn in zijn jonge jaren, toen hij bestuurder van Tapa Toean was, in een memorie van overgave voor het begin van dit tijdvak karakteristiek genoemd moet hebben voor het Nederlandsch bestuur in Indië: onverstand, botheid van geest en koekebakkerswilskracht [1]). Ergerlijk en droevig mogen de feiten

[1]) Zie de *Deli Courant* van 27 Mei 1939. Geneigd als men zal zijn een rondborstig oordeel als dit in zijn algemeenheid overdreven te noemen, moge ik wijzen op de woorden van Mr. J. BOUSQUET in 1819: „onze machine werkt lam" (zie p. 82 van VAN DER KEMP'S *Brieven van en aan Mr. H. J. van de Graaff*, 1901) en op de ietwat euphemistische uitlating van Dr. W. PH. COOLHAAS op p. 65 van zijn: *Het Regeeringsreglement van 1827*, (Utrecht 1936), nl.: „Het is opvallend hoe weinig knappe koppen destijds (d.i. 1826) onder de ambtenaren te Batavia aanwezig waren". Voorts op de gegevens, bijeengebracht in het proefschrift van Dr. J. ZWART over A. J. Duymaer van Twist, waaruit blijkt, dat het in 1851 niet beter was. Het kostte toen de grootste inspanning, op de „algemeene sekretarie iemand te vinden die het koloniaal verslag kon opstellen"; onder de gouverneurs en residenten waren er, die niet eens in staat waren een behoorlijke brief te schrijven, zelfs directeuren waren niet voor hun werk berekend, terwijl de Raad van Indië „alle zedelijke en verstandelijke eigenschappen miste om ontzag in te boezemen". Mr. C. Visscher, die van 1841-1851 als Algemeen Secretaris en daarna tot 1856 als lid van den Raad was opgetreden, was een wel accuraat, doch traag werker, die van meening was, dat in de kolonie het autokratisch beginsel gehandhaafd moest worden en die hervormingen tegenhield eenvoudig door de betrekkelijke stukken onafgedaan onder zich te houden. Een en ander doet zien, dat het jeugdig oordeel van Dr. Colijn op zijn minst een grond van waarheid bevatte, al moet daarbij dadelijk het voorbehoud gemaakt worden, dat dit terrein nog te weinig geëxploreerd is, om elk oordeel anders dan voorloopig te kunnen noemen. Maar in ieder geval was van ambtenaren als bovenaangeduid weinig steun voor of begrip van een organisatie van het archiefwezen te verwachten. De grootst mogelijke rust en stilte op cultureel en geestelijk gebied paste hen wonderwel.

in mijn relaas dikwijls klinken, maar het verhalen ervan is zeker niet nutteloos, want de historie van den strijd om een beter archiefwezen is uiteindelijk een stuk Indische cultuurgeschiedenis. Buitendien toont het verhaal duidelijk aan, dat het niet aan goed bedoelde voorstellen en pogingen tot verbetering heeft ontbroken, maar dat gebrek aan geld en deskundigheid ook toen een sterke rem voor verbetering vormden. De Nederlandsch-Indische Regeering, na 1816 een min of meer zelfstandig staatsbestuur geworden, moest nog wennen aan, moest zich nog inleven in de ook voor Haar nieuwe status. Haar plichten vooral moest Zij nog leeren kennen. Tot die nog niet goed onderkende plichten behoorde de zorg voor de Landsarchieven.

Gemakshalve moge ik den lezer er nu reeds op attent maken, dat in dit opstel drie onderdeelen kunnen worden onderscheiden, namelijk de feitelijke geschiedenis van wat men destijds noemde de oude Landsarchieven, dat zijn de archieven van de Compagnie en die van latere besturen tot en met den zoogenaamden Engelschen Tijd (1600—1816), voorts een beschrijving van de aanwinsten en verliezen, die deze verzameling in de periode 1816—1854 gekend heeft met een enkele opmerking over andere archieven in deze gewesten, en tenslotte een overzicht en bespreking van de archiefwetgeving tot en met de Publicatie des Konings van 13 Januari 1854, een regeling, die Dr. W. R. Baron van Hoevell spoedig na de afkondiging al berucht noemde en die in zijn toepassing door de Indische administratie inderdaad in bepaalde opzichten een instrument der duisternis is geworden, doordat de gewenschte openstelling der archieven er ten onrechte mee belet is.

De evengenoemde indeeling is uiteraard slechts als werkmethode aangewend; scherp afgebakend zijn de grenzen der onderdeelen niet, integendeel, deze zullen vaak in elkaar overvloeien.

Beginnen wij dus met de geschiedenis van het oud-archief.

Uit de bovenaangehaalde studie van Dr. Godée Molsbergen is gebleken, dat de opzet van het archiefbeheer tijdens de Compagnie zeker niet slecht was, wat zeer wel in overeenstemming is met hetgeen de Engelsche kolonel Colin Mackenzie [1]), die van deze

[1]) Mackenzie had deelgenomen aan de op 22 October 1811 door Raffles ingestelde archiefcommissie en aan de daarop gevolgde ordening der archieven (zie *Proceedings* 1 en 22 November 1811, deel I p. 51 en 290).

archieven een ruim gebruik heeft gemaakt, opmerkt in zijn A *General View of the results of investigations into geography, history, antiquities and literature in the island of Java,* namelijk het voorkomen van „ . . . a vast body of information in memoirs, reports and documents, in the depôts of the archives which . . . were preserved on a regular systematic plan . . . " [1]). Voornamelijk door slordig beheer [2]) en door gebrek aan verzorging door kundig personeel — grootendeels gevolg van de te geringe geldmiddelen voor de verzorging der archieven toegestaan — is aan de verzamelingen groote schade toegebracht.

Welke nu was de staat, waarin deze reeds gehavende collectie door de Engelschen in 1816 is overgedragen?

Deze overdracht valt uiteen in drie afzonderlijke handelingen:

1) de overname van het oud-Hollandsch archief, zonder meer tot stand gekomen door den door het Engelsch Bestuur tot

---

[1]) P. XXIV van de *Catalogue of manuscripts in European languages belonging to the Library of the India Office*, vol. I, *The Mackenzie Collections*, part 1. door C. O. BLAGDEN, O. U. P. 1916. Dezerzijdsche spatieering.

[2]) Dr. Godée Molsbergen beschouwt, in navolging van zijn ambtsvoorganger Mr. Van der Chijs, den Maarschalk Daendels als het zwarte schaap in het veld van archiefbeheer, en wel omdat Daendels den Resident van Semarang had opgedragen een opgave in te dienen van archivalia door ouderdom en het lange tijdverloop nutteloos geworden, welke als kardoespapier voor patronen zouden kunnen worden geëmployeerd. Zekerheid, dat bedoelde archivalia ook inderdaad als zoodanig zijn gebruikt, wordt echter niet gegeven. Veel positiever klinkt de op 23 Januari 1801 door den Gouverneur-Generaal Van Overstraten gegeven order (afgedrukt op p. 232-3 van het dertiende deel van het Nederlandsch-Indische Plakaatboek), luidende: „Uit hoofde van gebrek aan patroonpapier is goedgevonden en verstaan de respectieve collegien van justitie, de collegien van weesmeesters, de amphioen directie, de bank van leening, boedelmeesters, huwelijksche en kleine gerechtszaken, nevens het stadsvenducomptoir alhier te gelasten door derzelver Secretarissen zoo vele oude boeken en papieren aan de arthillerymagazijnen te laten afgeven, als buiten eenige prejudicien dier collegien zal kunnen worden gemist". Het slechte voorbeeld was dus in ieder geval al vóór Daendels' optreden gegeven. Merkwaardig als tegenstelling is het uitloven van een premie van liefst 2000 rijksdaalders in 1811 door Janssens, voor het ontdekken van dieven van ettelijke stukken uit het gouvernementsarchief (zie *N. I. Plakaatboek*, deel XVI, p. 664-5).

bewaarder aangestelden Pastoor P. Wedding [1]) in dien post te handhaven vanwege het Nederlandsch-Indische Gouvernement (besluit K^{n}. G. van 15 Juli 1817 No. 38) en

2) de overname van het Engelsch archief in twee fazen, namelijk:
   a) de stukken van het Revenue Committee, welke reeds in Augustus 1816 werden overgedragen aan President en Raden van Financiën, krachtens besluit K^{n}. G. van 17 Augustus 1816 No. 1;
   b) de „Public Records", tot de overname waarvan bij het besluit G. G. van 23 Januari 1817 No. 8 den Secretaris van het Gouvernement J. C. Baud werd gecommitteerd.

Voor laatstgenoemde overname was Baud de aangewezen persoon; hij moet zeer goed thuis zijn geweest in het Engelsch archief, want van 16 van de in totaal 28 deelen geschreven Proceedings, dus de serie resoluties van het Engelsch Bestuur, heeft hij als Second, later First Assistent op het Secretary's office [2]), de keurig geschreven index samengesteld. Reeds binnen een maand heeft Baud een rapport, gedagteekend Bandoeng 26 Juli 1817 [3]), ingediend over de door hem overgenomen archieven van het Britsche gouvernement. Dit rapport wekt den schijn, dat Baud zich van de zaak zoo spoedig mogelijk wilde afmaken. Een „langdurige onpasselijkheid", welke hem spoedig na de overname zou hebben overvallen; de onregelmatigheid, waarmede die heeft plaats gehad, en de verwarring, welke in de overgegeven stukken heerschte, maakten het hem naar hij zegt, „ten eenemale ondoenlijk . . . met nauwkeurigheid op te geven, welke papieren daardoor zijn gekomen ter beschikking van het Nederlandsch Gouvernement". Een gedeelte [4])

---

[1]) Zie de voorlaatste bladzijde van het hierboven genoemde artikel van Dr. E. C. GODÉE MOLSBERGEN.

[2]) Zie p. 494 van *Personalia Engelsch Bestuur over Java 1811-1816*, door Dr. F. DE HAAN, in *Bijdr. Kon. Inst.* 92, (1935), afl. 4, waar nog te lezen valt „zijn (dus Bauds) werk was vooral het collationeeren en indexen der Proceedings" en: „Hoe volkomen B. zich wist aan te passen, blijkt wel daaruit, dat zijn schrift sprekend is gaan lijken op dat van Assey en Raffles".

[3]) Als bijlage bij besluit G. G. van 26 Juli No. 6.

[4]) Waaronder *„het Register der handelingen en besluiten van het Engelsch Gouvernement in het Revenue Department*, aanvang nemende met de eerste invoering van het nieuwe sistema van grondbelasting in

van de overgedragen papieren bevond zich in het Gouvernementshuis te Rijswijk, het overige [1]) in een kamer van het Gouvernementshuis aan Molenvliet. Deze archivalia [2]) had Baud door den Adjunct-secretaris in de Gouvernements Secretarie doen verzamelen en voor het overige heeft hij volstaan met den Gouverneur-Generaal te verzoeken autorisatie te verleenen tot den aanmaak van een of twee kasten tot berging daarvan en nadere bevelen te geven voor het verder beheer. Deze lieten niet lang op zich wachten. Nog denzelfden dag (besluit No. 6) werd „Den Heer Wedding, gewezen archivarius" [3]), verzocht zich bezig te houden met het sorteeren en inventariseeren van het Engelsch archief, en daaromtrent zoo spoedig mogelijk rapport uit te brengen. De noodige kasten mochten worden aangemaakt.

Dusdoende waren medio 1817 alle archieven van de voormalige Hollandsche en Engelsche Gouvernementen vereenigd onder het beheer van één man, zij het dan ook als provisioneele maatregel, want de heer Wedding was kort te voren, bij het hierboven

---

het jaar 1813, voorts Extracten uit het zoogenaamde Register der besluiten in het *political Department*". Voor de indeeling der Engelsche administratie, zie p. 3 der inleiding van DE HAAN 's *Personalia Engelsch Bestuur over Java 1811-1816*.

[1]) Waaronder „*de Public Proceedings*, of het Register der handelingen en besluiten in het publiek Departement".

[2]) In de *Kronijk van Nederlandsch-Indië*, in het *Tijdschrift voor N. I.*, 1840, deel 2, p. 298, wordt over den staat van het overgedragen Engelsch archief nog vermeld: „Eindelijk werd het door de Britsche Regeering achtergelaten Gouvernements-Archief in een zeer onvolledigen staat aangetroffen, dat met uitzondering van de Public Proceedings (het Register der handelingen van den Britschen Regerings-Raad) en eenige met Inlandsche Vorsten gesloten tractaten en contracten, geen enkel belangrijk beschreven stuk daarin meer werd teruggevonden. Men scheen vooral het geheim Archief (het *Secret* of *Separate Department* genoemd), waarin de stukken betrekkelijk de staatkundige verrigtingen der Britsche tusschen Regering werden verzameld, en hetwelk onder het onmiddellijk toezicht van den Luitenant Gouverneur zelven geplaatst was geweest, moedwillig vernietigd of opzettelijk terug gehouden te hebben: zeer waarschijnlijk met het doel om een volledig en grondig onderzoek naar de Politieke handelingen en inzigten der Britten zoo veel mogelijk te vermoeijelijken, want zonder dat is het ten eenenmale onbegrijpelijk, dat behalve de zooeven bedoelde tractaten daarvan geen enkel spoor te ontdekken was". [3]) Dit is meergenoemde pastoor P. Wedding.

reeds vermelde besluit van 15 Juli 1817, op zijn verzoek en met dankzegging voor zijn bewezen diensten van den post van bewaarder van het archief ontslagen, met de opdracht echter deze te blijven waarnemen tot daarin door benoeming van een ander persoon zou zijn voorzien. Van de werkzaamheid ten bate van de archieven van den pastoor Wedding [1]) is weinig bekend; eenige aanwijzing, dat hij de opdracht om een rapport over het Engelsch archief samen te stellen inderdaad heeft uitgevoerd, is niet gevonden. Lang hebben deze werkzaamheden overigens niet geduurd, want reeds begin 1819 [2]) werd hij definitief als bewaarder der archieven of Archivarius ontslagen.

In de verzameling Archiefinventarissen op het Landsarchief bewaard komt een portefeuille [3]) voor met een aantal bonnetjes, uitleenbewijzen en andere aanteekeningen over het archief uit dezen tijd; zij geven geen hoogen dunk van de activiteit van den heer Wedding [4]). Wél onthullen zij den man op den achtergrond, de (archief) klerk D. A. Tempel. Eén papier licht ik er uit; het is het tot Wedding gerichte aanvraagbiljet: „Amice, Ik verzoek U vriendelijk de stukken op inliggende nota vermeld, te willen doen ligten uit het archief, hetzij kopielijk of wel in originali en dezelve te zenden aan Uw vriend J. C. Baud", met het postscriptum: „Apropos krijg ik mijne twee verzochte Balinezen niet?" Het schijnt, dat Wedding niet alleen uit de doode materie der archieven leverde, maar ook uit de levende natuur. De archivaris echter zendt het briefje door met aanteekening: „Tempel wees zoo goed

---

[1]) DE HAAN, *Oud Batavia*, 2e druk, 1935, p. 613, noemt hem een algemeen geacht en bemind man, die bibliothecaris van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en Secretaris van het Bijbelgenootschap was. Hij is ook nog lid van 's Genootschaps Directie geweest. Van 26 Juli 1810 — 28 Juni 1825 was hij pastoor te Batavia; op laatstgenoemden datum is hij overleden.

[2]) Besluit G. G. van 19 Februari 1819 No. 16.

[3]) Archiefinventaris No. 49.

[4]) Anders PASTOOR VAN AERNSBERGEN in zijn *Chronologisch overzicht van de werkzaamheid der Jezuieten in de Missie van N. O. I. 1859—1934* (Bandoeng 1934); op p. 38 daarvan zegt de schrijver over Wedding: „In de jaren 1813—1816 heeft hij op verzoek van den Engelschen gouverneur, de Koloniale archieven, die in een ellendigen staat waren, weder in de beste orde gebracht".

en zend mij die stukken welke al te groot zijn en copieer die welke gemakkelijk te copieeren zijn . . .".

Deze Tempel schijnt de man te zijn, die dagelijks met het archief omging, er goed in thuis was en voor Wedding de warme en vuile (in den letterlijken zin des woords) archiefwerkjes opknapte. Als klerk op de Generale Secretarie had hij reeds uit liefhebberij de oude archieven eenige malen „geinspecteerd" en was dusdoende „agter de zaak gekomen" [1]). In 1814 werd hij door Wedding uitverkoren om als zijn assistent in de oude archieven te werken en „dezen zaligen Heer bragte toen mij in het Gouvernements Huis op Molenvliet op de bovenvertrekken daar de oude archieven in bewaring geweest om de papieren te sorteeren en registreeren; — toen zag ik tot mijne verwondering dat de gemelde papieren van de kasten uitgehaald en met de gedrukte boeken die van het oude Groot Bibliotheek van (het) voormalige Gouvernement geweest waren op de zoldervloeren verspreid lagen en met stof overdekt waren, alle de banden waren toen losgetornd, de vellen overal gesmeten en onderste boven geweest; — ja ik ben ooggetuige geweest dat verscheyde van de papieren door Engelsche, Sipaiers en oppassers weggenomen (zijn) . . .".

Hoewel het niet onwaarschijnlijk lijkt, dat Tempel voor de goede zaak hier wat overdrijft, is zijn beeld van den toestand zeker niet ongeloofwaardig. Met eigen oogen heb ik enkele jaren geleden archieven in dezelfde heidensche verwarring en onder zwart stof bedolven op de zolders van het oude Stadhuis te Batavia zien liggen.

Gaarne zou ik de heeren Wedding en Tempel de lof willen toekennen de oude Landsarchieven geordend te hebben [2]), ware het niet, dat reeds uit het rapport van 8 Februari 1824 [3]), op last van de Regeering over dit archief uitgebracht door den predikant G. de Serière, blijkt, dat „de eenige wegwijzer die men in die zee van stukken heeft, zeer onvolkomen is". Trouwens een behoor-

[1]) Deze en de volgende gegevens over Tempel ontleen ik aan zijn tot den Algemeenen Secretaris gericht schrijven, gedagteekend „Gouverts Archief 15 Augustus 1825" (opgenomen in Archiefinventaris No. 49).

[2]) Zooals enkele jaren geleden is geschied, ten aanzien van Wedding, door Pastoor Van Aernsbergen, zie noot 4 op de vorige bladzijde.

[3]) Archiefinventaris No. 28.

lijke, zij het ook voorloopige wegwijzer in het oud-archief zou eerst in 1882 verschijnen; dit is de reeds genoemde *Inventaris van 's Lands Archief te Batavia (1602-1816)*, door Mr. J. A. van der Chijs.

Alles bijeengenomen schijnt de verwarring in de oud-Hollandsche en Engelsche archieven grondig geweest te zijn en de maatregelen, genomen om de wanorde te verhelpen, zeker niet afdoende. Goede wil was er wel, maar de wil tot doortasten en deskundigheid ontbraken.

Inmiddels was in 1819 een voor de oude archieven zeer belangrijke maatregel getroffen. Bij het besluit van 19 Februari 1819 No. 16 werd namelijk bepaald, dat de „archieven van het voormalig Hollandsch Gouvernement" zouden worden geplaatst onder het onmiddellijke toevoorzicht van den Algemeenen Secretaris, die tot het dagelijksche toezicht over dezelve zoodanige der aan hem toegevoegde geëmployeerden moest afzonderen als hij noodig zou achten, met de bevoegdheid buitendien, om tijdelijk personeel aan te stellen voor het inbinden van stukken e. d. Tevens werd dezen hoofdambtenaar opgedragen om in overleg met den Resident van Batavia na te gaan of de archieven niet van het Gouvernementshuis aan Molenvliet overgebracht zouden kunnen worden naar de pakhuizen of eenig ander geschikt landsgebouw binnen Batavia. Een maand later [1]) werd besloten, dat het leegstaand gedeelte van de verdieping van het pakhuis binnen de stad of het kasteel, achter het provisiemagazijn (waarin ook het militair magazijn van de kleedingen was gevestigd), zou worden gebezigd als bergplaats voor de oude archieven.

De begrooting van kosten van f 150.— à f 200.— voor het in orde brengen van deze lokalen, die voor berging van koffie hadden gediend, voorziet o.a. in „het maken van Lugtgaten in de vengster Bladen", terwijl kettinggangers en prauwen [2]) voor de overbrenging beschikbaar werden gesteld.

Over het Engelsch archief wordt niet gesproken, en aangenomen mag wel worden, dat het niet in de overbrenging begrepen was. In 1827 althans blijkt het te berusten bij het nieuwe archief van

---

[1]) Besluiten van 18 Maart 1819 No. 11 en 9 Juni 1819 No. 18.

[2]) Teekenend voor het belang van het stadsvervoer te water in die tijden.

de Algemeene Secretarie, met uitzondering van de Engelsche boeken, rekeningen en verantwoordingen (financieele papieren (?), misschien die van het Revenue Committee) die mét het Algemeene Rekenkamer-archief eveneens naar de pakhuizen zijn overgebracht (zie hieronder).

Het besluit van 19 Februari 1819 heeft een band gelegd die sedertdien niet meer verbroken is. Een algemeen toezicht op de oude archieven was daarmede aan het ambt van Algemeen Secretaris verbonden en eerst de aanstelling van een Landsarchivaris in 1892 heeft hem ontslagen van het „onmiddellijke toevoorzicht". Maar ook het Landsarchief heeft daarna gedurende de bijkans halve eeuw van zijn bestaan, onder de Algemeene Secretarie geressorteerd. Bestendiging van dezen toestand lijkt in vele opzichten een wijze maatregel, al is het Landsarchief daardoor buiten het in de Indische administratie gebruikelijke kader voor wetenschappelijke instellingen geraakt; het is het eenige wetenschappelijke instituut, dat in de regeeringsalmanak, begrooting enz. onder het verheven hoofd „Regeering en Hooge Colleges" voorkomt.

Van 1819 tot begin 1826 [1]) moet de klerk Tempel het beheer van de oude Landsarchieven, ondergebracht op de bovenverdieping achter het provisiemagazijn, hebben gehad. In een brief van President en Leden der Algemeene Rekenkamer van October 1822 [2]) wordt den Algemeenen Secretaris namelijk verzocht den heer Tempel te gelasten „eenige papieren . . . welke voor ons van gene nut meer zijn" in het „Gouvernementsarchief in de Pakhuizen te Batavia" op te nemen, terwijl uit eenige over het oud archief handelende, helaas beschadigde stukken uit begin 1825 kan worden afgeleid, dat deze (eerste) klerk reeds geruimen tijd met „het opzicht over de oude 's Lands archieven" belast was geweest [3]). In October 1825 heeft Tempel een 401 bladzijden tellend „Register der in de archiefkamer te vindene oude

[1]) Toen werd hij benoemd tot zoutpakhuismeester te Pakkies.

[2]) Archiefinventaris No. 27.

[3]) Res. 25 Jan. 1825 No. 20 en bijlagen. De linkerbovenhoek van de bovenhelft der stukken is afgescheurd — waarschijnlijk een gevolg van ondoelmatig opbergen — zoodat telkens enkele zinnen onvolledig zijn. De archivalia van de Algemeene Rekenkamer waren in 1825, bij gebrek aan kasten, nog niet opgeborgen en lagen op de houten vloeren verspreid.

papieren" ingediend, welk register een bloote opsomming bevat van de geheele verzameling oude Landsarchieven, met uitzondering van het Engelsch archief, dat niet vermeld wordt. Lof voor zijn ijver mag dezen klerk zeker niet onthouden worden!

Niet ongestoord echter heeft Tempel zijn scepter gezwaaid over deze archieven. In December 1823 werd besloten den „Leeraar bij de Hervormde Gemeente te Batavia, G. de Serrière, te committeeren . . . om met den meesten nauwkeurigheid den Staat op te nemen waarin zich thans 's Lands Archief . . . bevindt, te onderzoeken wat tot verbetering van hetzelve zoo wel met de betrekking tot het completeeren van al het ontbrekende, als tot het vereenvoudiging en gemakkelijk maken der nasporingen van benoodigde stukken en papieren en het verkrijgen van een volkomen kennis van al het aanwezige zoude behooren in het werk gesteld te worden; om in dien geest de punten eener instructie voor den geen welke met dit werk zoude worden belast, op te maken . . . ". Zes weken tijd kreeg Ds. de Serière voor deze commissie en een toelage van f 150.— 's maands. De aanleiding tot dit onderzoek, uitvoerig vermeld in de helaas beschadigde Resolutie [1]) van 16 December 1823 No. 9 komt mij merkwaardig genoeg voor om er het grootste gedeelte van over te nemen. „Gehoord het Rapport van den Algemeenen Secretaris, door den Gouverneur-Generaal gelast om een onderzoek te doen naar den actuelen staat van 's Lands oud archief . . . te kennen gevende dat het hem, na een globale opname van gem. archief, en na de informatien hem door den ambtenaar, met de bewaring van hetzelve belast (d. i. dus Tempel) gegeven, is gebleken, dat verscheide collecties, zooals de originele en minuut resolutien, de realia, en de personalia zich in eenen incompleten Staat bevinden; — dat, ofschoon de resolutien zelve tot het jaar 1810 loopen, de realia echter niet verder dan tot het jaar 1808 zijn opgemaakt; — dat de papieren tot de administratie van 1811 en 1812 behoorende van geen index noch Register hoegenaamd zijn voorzien; en dat er voorts verscheiden looze en belangrijke stukken zijn die onder geene rubrieken zijn gebragt, en welke alleen, wanneer men

[1]) Ook hierin is de linkerbovenhoek afgescheurd. In het extract van deze resolutie, afgedrukt als bijlage IV van *Mijne loopbaan in Indië* door G. DE SERIÈRE (1849) is de considerans niet opgenomen.

dezelve noodig mogt hebben, door den tegenwoordigen bewaarder van het archief opgespoord en gevonden kunnen worden, als zijnde door eene lange gewoonte, en door eene verkregen kennis van verscheiden Jaren in staat gesteld om na te gaan waar dezelve zich bevinden; — dat daarenboven gem. ambtenaar alleen in dit vak werkzaam zijnde, en van tijd tot tijd door ongesteldheid verhinderd wordende zich met die werkzaamheden bezig te houden, het te vrezen is dat, wanneer hij eenmaal kwam te overlijden, dan wel door aanhoudende ziekte buiten staat geraken om langer zijnen post waar te nemen, hieruit welligt wanorde zoude kunnen geboren worden, en het in allen geval voor zijnen opvolger zoo niet ondoenlijk, immer hoogstmoeijelijk zoude zijn om eene behoorlijke kennis van het archief te bekomen, en aan de requisiten, welke bijna dagelijks geschieden tot het vervaardigen van uittreksels of het leveren van originele stukken, te voldoen." Weshalve „iemand van meer algemeene kundigheden" een onderzoek zou moeten instellen, ook om na te gaan hoe deze archieven „in het algemeen ten nutte van het Gouvernement gebezigd zouden kunnen worden".

Dit directe ingrijpen van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen ten bate van de oude Landsarchieven geschiedde nog geheel in het administratieve kader; over de beteekenis van deze verzameling voor de geschiedschrijving werd toen nog niet gesproken. Van belang is, dat de oude Landsarchieven in zekeren zin reeds als een zelfstandige eenheid met eigen leven worden gezien.

De omstandig geschetste situatie van den éénen en eenigen ambtenaar, die geheel thuis is de oudere, te hooi en te gras geordende archieven van een administratie, is daarom zoo aardig, omdat zij ook in het moderne Indië nog voorkomt. Hij heeft voor mij altijd iets sprookjesachtigs: de oude, grijze en verweerde klerk, vergroeid met zijn archief en begiftigd met een haast bovennatuurlijke tastzin bij het opsporen van de weinig gevraagde stukken, wiens dood ook het door hem beheerde archief doet afsterven; de fragiele band, die zoo'n tak van de administratie administratie bindt aan haar eigen verleden. Onze Tempel was in 1823 al een eind op weg om zulk een archief-factotum te worden.

De meer algemeene kundigheden van den in Indische ervaring nog

jeugdigen Ds. de Serière [1]) zullen niet zoozeer zijn voortgesproten uit zijn theologische studiën als wel uit de omstandigheid, dat hij zich destijds in Nederland „als Lector in de geschied- en aardrijkskunde gunstig had bekend gemaakt" [2]). Het ligt voor de hand aan te nemen, dat de belangstelling voor de geschiedenis van Nederlandsch-Indië bij den dominee, die enkele jaren later tot geschiedschrijver van Nederlandsch-Indië zou worden benoemd, reeds zoo groot geworden was, dat hij zélf dit onderzoek geëntameerd heeft [3]).

Wat te verwachten was geschiedde. Het aan den Gouverneur-Generaal gerichte rapport van den heer De Serière, gedagteekend Batavia 8 Februari 1824 [4]), begint met de verontschuldiging, dat hij in den korten tijd, die hem was toegestaan (zes weken), onvoldoende kennis van de archieven had verworven om aan zijn opdracht te kunnen voldoen. Oppervlakkig als het rapport De Serière noodwendig zijn moest, bevat het toch eenige goede opmerkingen en raadgevingen, waarvan de belangrijkste wel is de suggestie om een „Archivarius van 't Gouvernement", een Lands archivaris dus, aan te stellen.

De schrijver deelt zijn 13 pagina 's lange rapport in vier deelen in; als eerste punt bespreekt hij „den tegenwoordigen staat van 's Lands archief", nader aangegeven in een als bijlage bij het rapport

---

[1]) Ds. de Serière was op dat tijdstip 33 jaren oud en sinds 1821 in Indië.

[2]) Zie de overweging van het besluit van den Com. Gen. van 6 Juli 1829 No. 26. Volgens de *Enc. van N. I.*, 2de druk, dl. III, p. 754 werd hij in 1816 tot professor in de geschiedenis en aardrijkskunde aan het gymnasium te Zutphen benoemd.

[3]) Aan welmeenende ijver ontbrak het hem niet. „Gij zult mijne pogingen, hoe zwak dan ook beschouwen als een bewijs voor mijne zucht om alles te bevorderen, wat goed, wat schoon, wat nuttig en prijzenswaardig is. En mogt de uitkomst eens falen, mijn doel kan zulks niet, daar ik . . . tot mijnen stelregel genomen heb het gezegde van den grooten La Fontaine:

„Si de vous agréer je n' emporte le prix,
„j'aurai du moins l'honneur de l'avoir entrepris",

zegt hij in zijn op 24 April 1824 gehouden *Lofrede op Jan Pieterszoon Koen.* (Dus ongeveer vier maanden nadat hem het archiefonderzoek was opgedragen). Kortom, ook De Serière behoorde tot de welwillende en achtenswaardige mannen, die in het begin van de vorige eeuw zoo vaak in Indië de (liefhebberij) toon aangaven op wetenschappelijk gebied.

[4]) Archiefinventaris No. 28.

overgelegde korte lijst der archivalia, in 15 rubrieken verdeeld. Daaruit kan een schematisch beeld worden verkregen van de vele lacunes, die in het oud-archief waren ontstaan.

De vraag, wat gedaan zou kunnen worden „tot verbetering van het archief, en tot completeering van het ontbrekende" is het tweede punt van behandeling, „uitwendig en inwendig" beschouwd. De door De Serière voorgestelde uitwendige verbetering is reeds alleen daarom belangrijk, omdat zij de eenige is, die later inderdaad door de Regeering is aanvaard. Zij bestaat hierin „dat het oude archief, dat nu in eenen afgelegen hoek [1]) en op eene te groote afstand, van die plaats waar het eigenlijk behoorde te wezen, de Algemeene Secretarie, als het ware verworpen ligt, in een geschikter lokaal, zoo mogelijk in hetzelve waarin het zooeven genoemde Departement geplaatst is, werd overgebracht, en dat om den grooten omslag te verminderen, men slechts een stel van alle aanwezige stukken overvoerde, en alle de Duplicaten in het tegenwoordige lokaal zorgvuldig deed bewaren". De hiertoe noodige schifting van de archivalia zou tevens dienstbaar gemaakt worden aan de inwendige verbetering van het archief, die hierin zou moeten bestaan, dat men van alle ontbrekende documenten afschriften uit Nederland zou aanvragen. Eene enkele wenk van den Gouverneur-Generaal zou genoegzaam wezen, om dit doel in het vaderland te bereiken! [2])

Het derde punt in het rapport behandelt de noodzaak van een behoorlijke beschrijving, inventarisatie der stukken, ter verbetering van de omslachtige en weinig betrouwbare wijze, waarop tot dien het opsporen der stukken had plaats gevonden. Daartoe acht De Serière in ieder geval noodig het bijwerken van de Realia of(en) Korte Notulen. Maar er is naar zijn meening slechts één zeker en onfeilbaar middel, weliswaar van grooten omvang [3]), maar niet onuitvoerbaar, om tot de gewenschte volledige kennis van het oud-archief te geraken. Dat middel is „het vervaardigen van een beredeneerd Alphabetische Register, waaronder men alle Resolutiën, Besognes, Placaten, Reglementen, Kontracten, Instructien enz. enz. zou moeten brengen." De schrijver scheen echter niet

[1]) Dat is dus de verdieping achter het Provisiemagazijn in de oude stad.
[2]) De Serière maakt er zich wel heel gemakkelijk van af.
[3]) De Serière noemt het t. a. p. zelfs „kollosaal".

geheel gerust, dat de door hem aangegeven panacée wel doeltreffend zou blijken te zijn; hij houdt althans een flinke slag om den arm. „Of het Resultaat geevenredigd zou wezen, aan den arbeid dit is eene zaak die door mij niet kan beslist worden en die ik ook gaarne aan 't wijzer doorzigt van bevoegder regters overlaat. Nuttigheid sluit niet altoos in zich, het denkbeeld van noodzakelijkheid (en) geloof ik . . . dat alleen noodzakelijk is, het bijwerken der Realia en der Korte Notulen" [1]).

Wellicht, meent De Serière, kan de toekomstige beheerder, de te benoemen Archivarius van 't Gouvernement, nog een eenvoudiger wijze van beschrijving vinden; de functionaris, die de taak zou hebben, door „eenen doelmatigen, oordeelkundigen, en onvermoeiden arbeid zijne benoeming te rechtvaardigen en zich de eer te verschaffen van alles tot klaarheid en eenvoudigheid te brengen". Hieraan aansluitend heeft de schrijver een zeer beknopt werkprogramma voor den toekomstigen archivaris — men vraagt zich af, op wien De Serière wel het oog had gevestigd — opgesteld. Het eerste werk van den archivaris zou moeten zijn het opmaken van een staat van alle ontbrekende archivalia; voorts zou hij nauwlettend toezicht moeten houden op het uitleenen der stukken, waar tot nog toe heel wat aan ontbroken had. Terloops spreekt De Serière nog over een instructie voor den archivaris, maar daarmede is het rapport dan ook ten einde.

De Regeering scheen het rapport van veel belang te achten, want niet alleen ontving De Serière een tevredenheidsbetuiging, maar tevens werd de tijdelijke toelage van f 150.— in een permanente omgezet [2]).

De nasmaak, die lezing van het rapport De Serière bij mij heeft nagelaten, is de flauwe van oppervlakkigheid en van ambtelijke serviliteit. Met een zekere handigheid heeft De Serière gezocht naar een oplossing, welke tegemoet zou komen aan de eischen van de administratie; de enkele suggesties welke de oude Landsarchieven rechtstreeks ten goede zouden zijn gekomen (de samenstelling van een alphabetisch register en de aanstelling

[1]) Voor de vele taalfouten in dit rapport mogen wij den schrijver niet zonder meer verantwoordelijk stellen, want zijn rapport en de daarbij behoorende lijst zijn op het Landsarchief slechts in afschrift bewaard gebleven. [2]) Zie p. 4 en 5 van *Mijne loopbaan in Indië*.

van een Landsarchivaris) worden óf nauwelijks ontwikkeld óf half uitgesproken, weer ingeslikt. Het rapport geeft zeker niet den indruk van geschreven te zijn door een onafhankelijk en vrij dienaar van de wetenschap, die de oogen van zijn lastgever opent voor de beteekenis van een behoorlijke verzorging en een richtig beheer van de waardevolle verzameling van archivalia, evenmin door iemand, die eenige kennis had van archiefbeheer, zelfs niet van de noodzakelijke voorwaarden voor de materieele verzorging (het archief van de Algemeene Rekenkamer, dat op de zolders uitgespreid lag, gaat De Serière achteloos voorbij); neen, de gedachte dringt zich op, dat de schrijver bij het opmaken van zijn rapport meer gedacht heeft aan zijn nog ongewisse ambtelijke carrière, dan aan den zorgvollen toestand van de oude archieven [1]). Was er iemand, die het hem euvel duidde?

Minder goed aanvaardbaar is echter de zelfverheerlijking (én de leelijke beeldspraak), die De Serière in 1849 nog doet schrijven [2]): „Het overbrengen van de oude archieven uit het provisiepakhuis naar, en derzelver rangschikking bij den Algemeenen Secretaris . . . mogen als de vruchten beschouwd worden van het door mij ingediende rapport . . . ".

Zoo heerlijk waren deze „vruchten" zeker niet. Want door de aanvaarding van het door De Serière aanbevolen systeem van splitsing in twee deelen van de oude archieven zou niet alleen de nauwelijks verkregen eenheid te loor gaan, maar bovendien het in het pakhuis achtergebleven deel verwaarloosd en aan ongedierte ten prooi worden gelaten.

Van den ellendigen toestand, waarin de achtergelaten archivalia

---

[1]) Teekenend in dit verband is, dat De Serière op pag. 3 van zijn *Mijne loopbaan in Indië* schrijft, het doelloos te achten een uiteenzetting te geven „der wijze, waarop ik bij mijne komst in Indië getracht heb aan het doel mijner zending, die ook van eenen eenigszins wetenschappelijken aard was, te beantwoorden, mijne carrière een geheel andere wending bekomen hebbende". Niet onvermakelijk is, dat deze eerzuchtige man, die spreekt van de manier, waarop hij meende het „tot eene gewenschte hoogte te zullen kunnen brengen", zich enkele jaren later „de betuiging van de ontevredenheid des konings over de nieuwigheden, die (hij) steeds trachtte in te voeren", op den hals heeft gehaald. (zie p. 50 en 53 van *Mijne loopbaan in Indië*).

[2]) In *Mijne loopbaan in Indië*, p. 4.

in de vijftiger jaren van de vorige eeuw waren komen te verkeeren, geeft Mr. Van der Chijs in het voorwoord van zijn *Inventaris van 's Lands Archief* (1882) een sprekend beeld. Behalve in een paar kasten lagen de stukken „bij onoverzienbare hoopen op den grond en bovendien honderde stukken in een grooten, Europeeschen waschmand tot verre boven den rand van dien mand opgestapeld. Toen wij den inhoud van dien mand wilden onderzoeken, viel de kop daarvan plotseling ineen en kwam een tal van muizen te voorschijn, die in alle richtingen een goed heenkomen zochten". Had De Serière in 1845, het laatste jaar van zijn verblijf in Indië na een succesrijke bestuursloopbaan, niet alleen een genotvolle plezierreis over Java gemaakt — met de hem welwillend verstrekte Gouvernements postpaarden [1]) — maar nog eens een bezoek gebracht aan het tooneel van zijn kortstondige archiefwerkzaamheid, ruim 20 jaren te voren, wellicht had hij zich wat minder zelfvoldaan geuit. Maar men vraagt zich wel in gemoede af, op welke wijze de Algemeene Secretarissen uit die jaren, belast met het algemeene toevoorzicht op de oude Landsarchieven, zich van hunne taak op dit gebied hebben gekweten [2]).

Hoe dit ook zij, er ligt nu een wrange ironie in de bewoordingen van het laatste artikel van een eigenhandig in 1825 door den toenmaligen Algemeenen Secretaris Mr. J. Bousquet opgestelde ontwerpregeling — een artikel, dat door de Regeering wijselijk niet is overgenomen [3]) — luidende:

„Te bepalen, dat het overige gedeelte der oude 's Lands archieven provisioneel zal blijven gedeponeerd ter plaatse, waar dezelve

---

[1]) Zie p. 68 van *Mijne loopbaan in Indië*.

[2]) De omstandigheid, dat bij een opstand, in Krawang in 1831, in De Serière's huis nog een massa Gouvernements archivalia zijn verbrand, die hem als geschiedschrijver waren toevertrouwd, mag De Serière niet zwaar worden aangerekend.

[3]) De Algemeene Secretaris heeft eerst in 1828 – op voorstel van Mr. Bousquet – een instructie gekregen, waarvan artikel 21 luidt: „De Algemeene Secretaris houdt een bijzonder toezigt over de sectie van den Commiesarchivaris ... en verzekert zich van tijd tot tijd door een personeel onderzoek, dat de Gouvernements archieven zoo openbare als geheime, in behoorlijke order gerangschikt en bewaard worden . . ". Behalve dit algemeene voorschrift bevat deze instructie – die is afgedrukt als bijlage E der Geschiedkundige Nota A. S. – niets over de zorg voor de oude Landsarchieven.

zich thans bevinden (dat is dus het provisiemagazijn), met last op den Algemeenen Secretaris om voor het houden van een behoorlijk toezicht over dezelve de noodige zorg te dragen".

De zolders van het provisiepakhuis in de oude stad waren ook zoo ver en zoo warm!

Voor het overige wordt over het rapport De Serière geheel gezwegen, als het denkbeeld van overbrenging der oude Landsarchieven, of een deel daarvan, naar het gebouw van de Algemeene Secretarie in de laatste dagen van 1824 wederom uit de stukken te voorschijn komt. Dan blijkt, dat de Gouverneur-Generaal Van der Capellen (opnieuw?) last heeft gegeven, na te gaan of niet ten minste dat deel van de oude archieven, hetwelk voor den loopenden dienst benoodigd is, naar de achtergalerij van het gebouw van de Algemeene Secretarie overgebracht kan worden. Mr. Bousquet begint onvervaard daaromtrent het advies te vragen van den archiefbeheerder Tempel en den architect der Civiele Gebouwen. Dit advies luidt gunstig; overgebracht zullen moeten worden de origineele generale resoluties (gewone en secrete), de besoignes, de besluiten van Daendels en Janssens, de Dagregisters, de origineele aankomende en afgaande Patriasche en Indische Brieven, de „Realeas", de memorien van Gouverneurs etc., de contracten met Inlandsche vorsten, de Nederburgh- en Daendelspapieren, de positieve orders, de adviezen van de leden der Hooge Regeering, de „Papieren van de gewezen Kommissarissen tot het etablisseeren der Oostersche kantoren 1822/3" en de „Papieren van den jare 1811". Van de Plakaten en Biljetten was reeds, ten tijde van Baud's Algemeen Secretarisschap (1819—1821), een compleet stel naar de Algemeene Secretarie overgebracht. In de pakhuizen zouden achterblijven de Korte Notulen, de bijlagen op de Resoluties, de minuut-Resoluties, -Notulen, -Patriasche en Indische brieven met de bijlagen, -aankomende en afgaande brieven van de buitenkantoren, de „Mesilania", de personalia, de instructien, de papieren rakende de defensie en het Rekenkamer archief (dat in ruim 70 hoofden is ingedeeld, waaronder scheepsboeken, boedelpapieren en testamenten, papieren van de generale directie, van de amphioen societeit en Engelsche boeken, rekeningen en verantwoordingen).

Met de overbrenging van de aangegeven stukken kon de Regeering

(men vergete niet, dat zaken als deze toen nog behandeld werden door den Gouverneur-Generaal in Rade) gereedelijk instemmen [1]); dit was echter niet het geval met Bousquet's verdergaand voorstel om Tempel, die belast bleef met het toezicht op de achtergebleven oude archieven [2]), aan den archivaris der Algemeene Secretarie, de commies Overhand toe te voegen voor „het opzicht over de oude 's Lands Archieven, welke ter Algemeene Secretarie zullen worden overgebracht" tot tijd en wijle laatstgenoemde voldoende bekend zal zijn met deze verzameling om op te kunnen treden als Algemeen Archivaris, het ideaal, dat Bousquet voor oogen zweefde. Dit voorstel werd vooralsnog in beraad gehouden; mogelijk omdat men deze plaats liever gunde aan den jongen ambtenaar De Waal — de latere secretaris van Du Bus de Gisignies — zooals ik uit een potlood aanteekening op de stukken meen te mogen opmaken.

Het overgebrachte gedeelte van de oude archieven zou dus in de volgende jaren de lotgevallen deelen van het (nieuwe, administratieve) archief der Algemeene Secretarie; de in het provisiepakhuis achtergebleven papieren, door de administratie onbelangrijk geacht, verwaarloosd, vergeten, werden blootgesteld aan de door Bousquet zoozeer gevreesde „deterioratie". Een bewijs te meer, hoe weinig aan een administratie de zorg kan worden toevertrouwd voor wat zij vaak al te gauw noemt onnutte en doode archivalia.

Dat in 1826 geen opvolger van Tempel werd aangesteld is evenzeer een groot verzuim te noemen.

De Algemeene Secretarie werd, met vele andere Regeeringsbureaux, eind 1827 overgeplaatst naar het groote Gouvernementsgebouw aan het Waterlooplein. Van de 9 vertrekken, die de Secretarie daar in beslag nam, was één bestemd voor het archief, bestaande uit „het geheele oude archief der Oost Indische Compagnie, het archief van den G. G. Daendels en dat van het Britsch

---

[1]) Zie Res. 25 Jan. 1825 No. 20 en bijlagen.

[2]) Dit toezicht zou bestaan „in het schoonhouden, en het luchten van het vertrek, het bewaren der papieren voor schadelijk ongedierte en van tijd tot tijd het afschrijven . . . . . of het lichten" van en stuk. In ieder geval waren naast Tempel nog een jonge klerk (op een loon van f 20.— 's maands) en een oppasser bij de oude archieven werkzaam.

bestuur en het nieuwe archief sedert 1816" [1]). In dit gebouw bleef de Algemeene Secretarie gevestigd tot haar overgang naar Buitenzorg in 1838.

In het Bijblad op het Staatsblad No. 1621 is opgenomen een op 22 Februari 1828 vastgesteld „Reglement van Orde en policie voor de bureaux in het Gouvernementsgebouw op Weltevreden", waarvan een drietal artikelen handelt over de daar bewaarde archieven. Artikel 11 geeft de maatregelen aan tot beveiliging van de archieven bij brand, artikel 13 houdt in het verbod aan de concierges om iemand, wie hij ook mocht wezen, inzage der archieven te geven „buiten voorkennis van de eerste geëmployeerden bij de onderscheidene chefs" en artikel 21 bepaalt, dat jaarlijks een commissie zal worden benoemd om na te gaan „welke stukken, charters enz. vernietigd kunnen worden, ten einde ophooping van overtollig archief voortekomen".

Gedurende de eerstvolgende jaren verdwijnen nu de oude Landsarchieven, zoowel die in de Algemeene Secretarie als die op de zolders van het provisiepakhuis ondergebracht uit het gezicht. Dit kan toeval zijn, gevolg van het teloor gaan van de bronnen. Deze tijd is althans niet onbenut voortgegaan, want in 1832 is gereedgekomen een Register [2]) op al de stukken en bundels, zooals deze in het archief ter Algemeene Secretarie te vinden zijn, met een klapper of aanwijzer op hetzelve, loopende van het jaar 1610 tot het jaar 1832, opgemaakt door den 1sten Kommies ter Algemeene Secretarie Van Schmid. Dit 115 bladzijden groot register geeft een uiteraard waardevol overzicht van den inhoud van de overgebrachte oude Landsarchieven, het Engelsch archief daarbij inbegrepen.

Nadien komt de eerste verwijzing naar deze archieven uit den tijd van het cultuurstelsel in Februari 1835 van Baud, die inmiddels tot Gouverneur-Generaal (ad interim) was opgeklommen. Baud moppert wat over de onvoldoende prestaties van de Algemeene Secretarie, waarvan hij bovendien de inrichting niet doelmatig acht. Bij het zoeken van het geneesmiddel tegen deze kwaal

[1]) Zie p. 3 van de missive van den Algemeenen Secretaris van 9 Mei 1827 No. 261 in bt. 26 December 1827 No. 38. Onder het geheele oude archief der Oost-Indische Compagnie moet natuurlijk slechts het overgebrachte deel verstaan worden. [2]) Archiefinventaris No. 38.

stelt Baud ten voorbeeld de archiefinrichting tijdens de Compagnie, toen de Hooge Regeering behalve gewone „indices, ook „Realia of Registers van gewichtige zaken" liet houden [1]). De administratief doorgewinterde Baud zal in zijn jonge jaren deze Realia vaak genoeg hebben moeten raadplegen! Wat de oude Landsarchieven betreft, is de opmerking van Baud zonder resultaat gebleven. Mét het optreden echter van J. P. Cornets de Groot, een ontwikkeld en verlicht man met historischen zin begiftigd [2]), als Algemeen Secretaris (1837—1840) klinkt een nieuw geluid, waardoor de oude Landsarchieven en de wetenschap voor het eerst met elkaar in verband worden gebracht.

Reeds dadelijk wist Cornets de Groot een aanslag op deze archieven af te weren. Zeer kort na zijn optreden, in Februari 1837, komt een plan ter sprake om te bouwen een „Loods tot bewaring van archieven", waarin zouden worden ondergebracht het op de Algemeene Secretarie bewaarde gedeelte der oude landsarchieven — dat een van de linkervoorkamers op de eerste verdieping van het groote Paleis aan het Waterlooplein in beslag nam — en het nieuw archief der Algemeene Rekenkamer. Het zou worden een gebouw lang 120 voet en breed 45 voet, met in het midden houten stijlen tusschen welke de planken tot berging der archivalia zouden worden aangebracht, op te richten achter den Noordelijken vleugel van het Paleis.

De Directeur der Producten en Civiele magazijnen meende bij nader inzien, dat de kosten voor den bouw van deze loods, bedragende ruim f 16.000,— vermeden zouden kunnen worden door het

---

[1]) *Geschiedkundige Nota A. S.* p. 20-1.

[2]) Een contemporair bewijs hiervoor is Cornets de Groot's philippica over de boekerij van de Algemeene Secretarie: „Er bestaat wel eene zoogenaamde Gouvernementsboekerij, doch dezelve is van geene beteekenis, noch van eenig nut . . . .", want men vindt er „noch het zoo belangrijke werk van Valentijn, beschrijving van Oud en Nieuw Oost Indië, noch de geschiedenis van Java, door Raffles, noch de beschrijving van den Indischen archipel, door Crawfurd, noch de beschrijving van Japan, door Kaempfer, noch de verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap . . . ", (rapport van den Algemeenen Secretaris van 20 October 1837 No. 949 in het besluit van 26 Juni 1837 No. 1). De belangstelling en historische ontwikkeling van Cornets de Groot staan wel in schrille tegenstelling tot den treurigen staat der boekerij!

oudste gedeelte van het archief van de Algemeene Secretarie over (terug) te brengen naar de graan- en ijzerpakhuizen in de benedenstad. Cornets de Groot echter moest van dit denkbeeld niets hebben: „Aangezien het bewaren van een gedeelte der Gouvernements Archieven, in de stad en dus verwijderd van de bureaux der Algemeene Secretarie, om verschillende redenen niet doelmatig te beschouwen is en vroeger, toen zulks plaats had, tot zoodanig ongerijf en verwaarlozing aanleiding gaf, dat men in 1827, bij de voltooijing van het paleis te Weltevreden, er dadelijk toe besloten heeft, het zoogenaamd oude archief, met veel moeite en kosten, uit de stad derwaarts over te brengen, zoo kan de ondergeteekende . . . (geen maatregel goedkeuren) welke voorheen, bij ondervinding, gebleken is niet goed te wezen" [1]). Naar mij wil voorkomen, kan uit dit citaat wel de goede bedoeling van den pas opgetreden Algemeenen Secretaris worden begrepen en tevens worden afgeleid, dat Cornets de Groot in het geheel niet dacht aan (of . . . niet wist van) de omstandigheid, dat in deze pakhuizen nog het achtergebleven deel van de oude archieven aanwezig was, naar alle waarschijnlijkheid toen reeds in zeer verwaarloosden staat!

Het bouwplan heeft geen uitvoering gevonden, omdat de Algemeene Secretarie anderhalf jaar later naar Buitenzorg werd overgebracht en dus voldoende ruimte in het groote Paleis ter beschikking kwam [2]). De oude Landsarchieven echter bleven in dit Paleis ondergebracht; daarnaast kwam het kamertje voor den kort tevoren benoemden geschiedschrijver van Nederlandsch-Indië, Dr. W. R. baron van Hoëvell.

In het jaar van zijn benoeming nog doet Cornets de Groot het voorstel tot de oprichting van het Statistiek bureau [3]) — dat zich inzonderheid op historisch gebied moest bewegen en dat in 1853 als „Historische bureau" tot nieuw leven werd gewekt — hetwelk o.m. tot taak had het vereenigen van de in 's Gouvernements archieven verspreide schrifturen, memoriën, kaarten enz. van geschiedkundigen en statistieken aard, om, volgens onderwerp

[1]) Zie bijlagen bt. 28 April 1838 No. 7.

[2]) Zie bt. 26 December 1838 No. 6.

[3]) Zie over de instelling van dit bureau mijn: *Voorlichting op het gebied der Koloniale Geschiedenis*, I, in *Koloniale Studien*, 21(1937), p. 393 e.v.

gerangschikt, den grondslag te vormen voor de kennis van dit bureau, waarvan verwacht werd (men zie de aankondiging in de Javasche Courant van 11 November 1837), dat het een bron van wetenschap zou worden.

Twee jaar later, in Januari 1839, werd een nieuwe regeling [1]) vastgesteld voor het Statistiek bureau van de inmiddels naar Buitenzorg overgebrachte Algemeene Secretarie, waarbij taak en werkzaamheden duidelijker omschreven werden. Bij dat bureau zouden bouwstoffen verzameld worden teneinde meer grondig te leeren kennen den toestand en de belangen van land en volk, benevens derzelver regeering, bouwstoffen, die onder andere moesten worden geput uit 's Gouvernements archieven van vroegeren en lateren tijd. Al wat betrekking had „tot Nederlandsch-Indië, derzelver bevolking, regeering, inkomsten, voortbrengselen, geschiedenis, godsdienst, staatkunde, wetenschappen, in een woord rakende de algemeene of hoogere belangen en aangelegenheden der kolonie", zou bij het Statistiek bureau worden verzameld, geclassificeerd en geschikt gemaakt tot raadpleging.

Dit Buitenzorgsche Statistiek bureau, dat in 1853 dus herdoopt is tot „Historisch bureau", heeft inderdaad het noodige bijeengebracht, voorzoover mij bekend voornamelijk gegevens en archivalia van lateren datum dan 1816, in de allereerste plaats ten bate van de administratie. Cornets de Groot sprak daarbij van het leedgevoel, waarmede zij die belangstelling koesterden, op de voluminеuse archieven staarden, waarin zooveel wetenswaardigs onder zooveel nietsbeduidends begraven lag; het nut van dezen maatregel heeft hij nog nader toegelicht en als de voordeelen ervan aangegeven, dat de (voor de administratie) belangrijke stukken niet langer onder de massa begraven zullen zijn maar „veel beter in het oog vallen wanneer ze der massa ontrukt zijn en eene bepaalde plaats beslaan, alwaar dezelve, behoorlijk gerangschikt, te zamen een geheel opleveren over een gegeven onderwerp, en niet gezocht, maar slechts behoeven opgenomen en gelezen te worden, om zich dadelijk een voldoend algemeen denkbeeld over de zaak te vormen." Later is gebleken, dat dit systeem, op het eerste gezicht zoo aantrekkelijk, zeer

[1]) Zie bijlage Q der *Geschiedkundige Nota A. S.*

schadelijke gevolgen heeft gehad voor het archief zélf, omdat het daardoor geheel uit zijn verband werd gerukt; de moderne archiefwetenschap verwerpt het dan ook ten eenenmale voor zoover het reeds gevormde archieven betreft. Het is de vraag, in welke mate het stelsel, met goede bedoelingen door Cornets de Groot ingevoerd, bijgedragen heeft om de verwarring in de oude Landsarchieven te vergrooten.

Het gunstig toeval wilde, dat enkele maanden na de benoeming van Cornets de Groot tot Algemeen Secretaris Dr. W. R. baron van Hoëvell in Indië aankwam (Maart 1837). Reeds in 1838 werd hij, aangemoedigd door den Gouverneur-Generaal De Eerens en mede door bemiddeling van Cornets de Groot benoemd tot geschiedschrijver van Nederlandsch-Indië, waarbij hem vrijen toegang tot de gouvernementsarchieven in Batavia en Buitenzorg werd verleend. Daarbij werd de uit een oogpunt van goed archiefbeheer voortreffelijke bepaling gemaakt, dat geen archivalia buiten de bureaux van de Algemeene Secretarie mochten worden gebracht, om een herhaling te voorkomen van hetgeen in 1831 te Krawang geschied was met de papieren aan De Serière uitgeleend (zie noot 2 op p. 480). Ter vergemakkelijking van zijn arbeid werd hem—zooals hierboven reeds is vermeld — een lokaal in de Algemeene Secretarie te Batavia aangewezen, grenzend aan de archiefkamers.

Uit de historische studiën van Van Hoëvell weten wij, dat hij vaak in de oude Landsarchieven heeft gewerkt. Zoo uit zijn *Geschiedkundig overzicht van de beoefening van Kunsten en Wetenschappen in Nederlands' Indië* (in het *Tijdschrift voor N. I.*, 1839), waar hij vertelt tevergeefs gezocht te hebben naar Rumphius' *Ambonse Historie*, waarvan thans een afschrift op het Landsarchief aanwezig is [1]), en uit zijn *Batavia in 1740* (*Tijdschrift voor N. I.*, 1840), waar hij als zijn bronnen opgeeft o. a. het dagregister, de generale origineele resolutiën en „eenige andere belangrijke gedenkschriften meer, zooals die in handschrift onder de gouvernementsarchieven gevonden worden".

Het is echter voor mij een onopgeloste vraag, of Van Hoëvell ook de oude Landsarchieven, die achtergebleven waren op de zolders van het provisiepakhuis heeft gezien of ter plaatse door-

[1]) Het oorspronkelijk manuscript is in 1910 gepubliceerd in *Bijdr. Kon. Inst.*; zie ook beneden p. 497.

zocht. Een aanwijzing om deze vraag bevestigend te kunnen beantwoorden, heb ik niet gevonden.

Hoe dit ook zij, te verwachten was, dat een figuur als Van Hoëvell zich spoedig zou uitspreken over de beteekenis voor de wetenschap van de verzameling oude archieven en over de verzorging en het beheer daarvan en dat in krachtiger bewoordingen dan tot nog toe van ambtelijke zijde was geschied.

Inderdaad is dit gebeurd. Van Hoëvell heeft van de Indische archieven o. m. gezegd, dat de oude archieven te Batavia, behalve een wetenschappelijk, ook nog wel eenig praktisch nut hadden, en te goed waren om eene prooi van het ongedierte te blijven; eenzelfde strekking had een lang onderschrift onder het artikel: *Overzigt der Criminele Procedures voor den Raad van Justitie te Batavia, gevoerd tegen den gewezen Gouverneur-Generaal A. Valckenier Cum suis* [1]), opgenomen in het *Tijdschrift voor N. I.*, 1846. Dit onderschrift luidde: „Bovenstaande bijdrage is mij toegezonden door den heer Jkhr. J. P. Cornets de Groot . . . al hetgeen in de oude Koloniale Archieven betrekkelijk deze zaak gevonden wordt, is daarbij met de meeste zorg en nauwkeurigheid geraadpleegd, en de bijdrage zelve is door den Minister voor Koloniën, den heer J. C. Baud gelezen, die tevens heeft toegestaan, dat zij in het Tijdschrift voor Neêrlands Indië zou worden opgenomen, wanneer de Redactie zulks wenschen mocht" . . . „door dit geschiedkundig onderzoek van den moord der Chinezen in 1740, te Batavia in het Gouvernements Archief door mij, en in de Koloniale Archieven te 's Gravenhage door den heer Krabbe in het werk gesteld, wordt op nieuw bewezen, van welk een hooge waarde die Archieven zijn voor de historie, en hoe de wetenschap zucht, om die mijnen te exploiteren, en in haren kring de

[1]) Vervaardigd door den heer Krabbe, adjunct-kommies bij het Ministerie van Koloniën en belast met de leiding van het inmiddels door Jhr. J. P. Cornets de Groot van Kraayenburg, bij dat departement in het leven geroepen historisch en statistiek bureau. Cornets de Groot, die na zijn ontslag als Algemeen Secretaris in 1840, gerepatrieerd was, heeft dus na zijn aanstelling als Secretaris-Generaal van het Departement van Koloniën, ook in Holland een bureau voor de koloniale geschiedenis en statistiek ten bate van Indië gesticht (zie p. 157 van zijn *Over het beheer onzer Koloniën*, Den Haag 1862).

schatten optenemen, welke nu in het stof begraven en aan den tand des tijds en van het ongedierte ten prooi zijn. Te Batavia althans is dit laatste letterlijk het geval, en het spreekt van zelf, dat op die wijze elken dag schade doet aan bescheiden en documenten, welke onze voorouders met zoo veel zorg en moeite voor ons bewaard hebben. Moge spoedig daarin worden voorzien; moge de droevige toestand, waarin zich tegenwoordig het Archief van den tijd der oude Oost-Indische Kompagnie alhier bevindt, door eene bekwame hand worden hersteld, en de baijert in een geregelde en behoorlijk gerangschikte orde worden herschapen! Men bedenke dat ieder verlies onherstelbaar is, en wij door een langer verzuim niet alleen aan den tijdgenoot maar ook aan de nakomelingschap ontrooven, waarop zij regtmatig aanspraak hebben. Dat toch niet langer eene kleingeestige vrees ons beziele feiten aan het licht te brengen, die op onze natie of op personen of familien een blaam kunnen werpen". Tot slot nogmaals in 1849 (in het *Tijdschrift voor N.I.* van dat jaar): „..... niemand meer dan ik (kan) het doel toejuichen 't welk (hier) op den voorgrond wordt gesteld — het ongeschonden bewaren namelijk van 's Landsarchieven, die dikwijls op eene schandelijke wijze zelfs door de hoogste ambtenaren in Indië, zijn geplunderd. Ja ik wenschte wel, dat vooral te Batavia meer zorg werd gedragen voor den rijken schat van oude oirkonden en bescheiden, die zich aldaar onder berusting van het Gouvernement bevindt, maar jammerlijk wordt verwaarloosd, gelijk ik mij verstout heb reeds eenige jaren geleden openlijk te schrijven [1]). 't Is echter geheel iets anders voor het ongeschonden in stand blijven dier archieven zorg te dragen, dan ze zoodanig af te sluiten, dat hare rijkdommen een dood kapitaal worden, waarvan noch de natie, noch de wetenschap eenig nut kan trekken". Het zijn krasse bewoordingen, waarin Van Hoëvell zijn beschuldigingen uitte, maar overdreven waren ze niet. Ik behoef slechts in herinnering te brengen, wat een tiental jaren later door Mr. Van der Chijs omtrent den staat van de oude Landsarchieven is gezegd (zie boven p. 480).

Komt aan Cornets de Groot de eer toe het eerst — zij het wellicht nog niet geheel bewust — den band tusschen archieven en

[1]) Dit slaat op het voorgaande citaat.

wetenschap te hebben gelegd, Van Hoëvell is de man, die dezen band versterkt heeft en tegelijkertijd opkwam voor de openbaarheid der archieven, de openbaarheid, die Bakhuizen van den Brink luttele jaren later in Nederland principieel wist door te voeren. Hoe anders is dat in Nederlandsch-Indië gegaan!

Inmiddels werd te Batavia nog door een ander gewezen op de beteekenis der archieven, zij het niet in het openbaar. Dit was Dr. P. P. Roorda van Eysinga, ambtenaar op wachtgeld, tevoren Hoogleeraar aan de Militaire Academie in de Taal-, Land en Volkenkunde der Oost-Indische bezittingen. Dr. Roorda van Eysinga ontvouwde zijn plan „om 's Gouvernements Archief ten meeste nutte dienstbaar te maken aan het doel, waarvoor het bestemd is en zulks in verband met zijne belangen", in een op diens verzoek tot den Gouverneur-Generaal Rochussen gericht verzoekschrift van 11 Juni 1847 [1]). Aannemende, dat behartiging van zijn eigen belangen Dr. Roorda van Eysinga in de eerste plaats tot dezen stap heeft gedreven (hij beval zichzelf aan voor de voorgestelde betrekking van Algemeen Archivarius op een salaris van f 1200.—), waar hij reeds sedert vier jaren zonder betrekking was, dan blijft toch de zwierige en ruime opzet, de bepaald niet ambtelijk gedachte koppeling van de belangen van den staat (lees: de Algemeene Secretarie) bij een goedgeordend archief aan de „ontginning" daarvan ten gemeene nutte, al moet ook worden toegegeven, dat de nadruk bij Dr. Roorda van Eysinga — anders dan bij Van Hoëvell — voornamelijk valt op het nut van zijn plan voor de administratie. Immers, het is niet alleen „de knaging van de tand des tijds en der insecten, die het archief van het Gouvernement onbruikbaar maakt, maar de omvang, de reusachtige gestalte, die het aanneemt, zoodat de duizende volgeschreven folianten . . . onoverkomelijke hinderpalen daarstellen om in hetzelve een helderen blik te werpen, éénen blik, die dikwerf voor den staatsman zoo aangenaam als noodzakelijk is".

Het is wellicht dit tegemoetkomen aan de wenschen van de administratie, waardoor het denkbeeld van Roorda van Eysinga met steun van den toenmaligen Algemeenen Secretaris Mr. C. Visscher (1841 — 1851) — dezelfde, die in de bekende oneenigheid met

[1]) Dit verzoekschrift behoort als bijlage bij bt. 11 Juli 1847 No. 1.

Van Hoëvell als paladijn der behoudende richting is opgetreden — aannemelijk werd voor de Indische Regeering. Gansch niet onmogelijk is ook, dat men trachtte onder schoonen schijn een betrekking voor Roorda van Eysinga te creëeren, omdat het moeilijk zou zijn een andere geschikte werkkring voor hem te vinden én omdat de thans door hem zonder tegenprestatie uit 's Lands Kas genoten inkomsten, namelijk zijn wachtgeld, "op deze wijze ten minste tot eenig winste zullen worden aangewend", zooals de Indische brief van 19 Juli 1847 onverbloemd laat lezen. Want tegenover dezen, ik mag na alles wat vooraf is gegaan wel zeggen, bepaald geestdriftig aandoenden brief aan den Minister van Koloniën, die over dit nieuwe archiefplan door den Algemeenen Secretaris ontworpen werd en in dien vorm ook uitgegaan is, staat niet alleen de opmerking, enkele jaren later door Mr. Visscher gemaakt [1]), dat „de aanstelling van Ds. de Serière en Dr. W. R. Baron van Hoevell tot geschiedschrijvers van Nederlandsch-Indië, welligt aan onze archieven, in de uitkomst, meer schade dan voordeel (had) aangebracht", maar ook — omgekeerd als een blad aan een boom als de Algemeene Secretaris toen was — de in het licht van het bovenstaande minder juiste, maar teekenende mededeeling: „zoolang er sprake kon zijn van de aanwending van den arbeid van dezen niet door bepaalde wetenschappelijke studien gevormden hoogleeraar (d.i. Roorda van Eysinga), heb ik mij van (nadere) voorstellen (ten doel hebbende om de oude archieven meer toegankelijk en dienstbaar te maken aan de belangen van het Gouvernement) onthouden", waarop de heer Visscher nog liet volgen: „Ik vreesde, dat de arbeid van dezen hoogst eigenzinnigen man nutteloos zoude zijn en dat daarenboven tegen zijne meermalen gebleken onbescheidenheid in openbare geschriften, bezwaarlijk kon worden gewaakt". De aanleiding tot de gewijzigde opinie van Mr. Visscher was — behoudens de schrik voor „onbescheiden" openbaarmaking — dat hij intusschen een ánder ambtenaar had gevonden (zie hieronder) dien hij eveneens mét een goed salaris de zorg voor de archieven wilde toebedeelen!

---

[1]) In een „Nota over het oud archief" van Juni 1850, afschrift in Spec. stukken 89

Behalve de zichzelf toegedachte benoeming tot den „aanzienlijken rang" van Algemeen Archivarius — een ambtenaar, die het volle vertrouwen van het Gouvernement moest bezitten — bevatte he plan van Roorda van Eysinga twee kanten: namelijk eenerzijds het samenstellen door den aanstaanden archivaris van „Een beknopt overzigt van het zaak- en belangrijke van 's Gouvernements archief" en anderzijds zijn beheer van de Landsarchieven. Voor dit laatstgenoemde onderdeel van zijn plan heeft hij in zijn verzoekschrift een instructie voor den Algemeenen Archivarius opgesteld, een oppervlakkig reglementje, waarvan b.v. het laatste artikel voorschrijft, dat de dienstbrieven, de af te geven origineele stukken en de platen der oppassers van de woorden *Algemeen Archief* voorzien zouden moeten zijn. Van belang zijn in feite alleen de artikelen 2, 3 en 4, waarin den Algemeenen Archivarius het toezicht over en de instandhouding van het Archief van Nederlandsch-Indië wordt opgedragen, hem toegang tot alle gouvernements stukken wordt verleend en hem voorts wordt opgedragen bij de „hoofdafdeeling" afschriften van de ontbrekende stukken te vergaren en de archieven in de buitenbezittingen te doen inspecteeren. Opvallend „modern" in de door Roorda van Eysinga ontworpen instructie is de opzet om alle archieven van het Gouvernement, oude en nieuwe, centrale en plaatselijke te zien als één geheel, als het Archief van Nederlandsch-Indië, waarop het toezicht berust bij den Algemeenen Archivaris.

Van wetenschap is nauwelijks, van openbaarheid in het geheel geen sprake bij de voorstellen van Roorda van Eysinga. Van Hoëvell was, in zijn beknopte opmerkingen, ten deze zuiverder van inzicht en zeker oprechter in zijn bedoelingen.

In den Raad van Indië, waar deze voorstellen om advies in rondlezing gingen, werd onder meer in overweging gegeven de instructie van den Rijksarchivaris in Nederland ter vergelijking te raadplegen, terwijl „een archivaris bij het hoofdbestuur voor de papieren welke niet tot de laatste vijf of tien jaren behooren", zeer wenschelijk werd genoemd. Hieruit mag worden afgeleid, dat de voor den dagelijkschen gang van zaken bij de Regeering benoodigde papieren destijds dus al niet ouder dan vijf of tien jaren waren. Diep groeven de Raad van Indië en de Algemeene Secretaris bij het uitbrengen van hun adviezen toen zeker niet!

Zooals ik reeds zeide, is de toenmalige Indische Regeering onverwacht ver uit haar voor cultureele aangelegenheden o, zoo stoffige slof van indolentie geschoten, toen zij dit plan — zooals blijken zal tevergeefs — bij den Minister van Koloniën, niemand anders dan J. C. Baud, warm aanbeval [1]).

De Regeeringsbrief heeft reeds dadelijk de vriendelijk bezwerende, in wezen zoo weinig zeggende toon: „Het zal voor Uwe Excellentie [2]) geen wijdloopig betoog behoeven" (waarom niet, vraagt men zich af, want te verwachten was, dat Baud weinig voor het plan zou voelen) „dat het in behoorlijken staat onderhouden, het zorgvuldig bewaken en oordeelkundig beheeren van 's Gouvernements Archieven in 's lands belang dringend gevorderd wordt [3]), en dat het, om van een archief nut te trekken, niet alleen noodzakelijk is, dat er orde en regel in besta, maar tevens, dat men de middelen bezitte, om met gemak in hetzelve den weg te vinden. Het archief van het Nederlandsch Indisch Gouvernement, althans dat gedeelte, hetwelk het oude archief genoemd wordt, en tot de wederverkrijging dezer bezittingen loopt" voldeed niet aan de genoemde vereischten, want voor de bewaring ervan was niet de noodige zorg gedragen om deze zoowel voor den dienst als uit een historisch oogpunt hoogst belangrijke verzameling staatspapieren tegen den in de tropen verwoestenden invloed des tijds te beschermen niet alleen, maar bovendien was het oud archief, bij gemis van bruikbare wegwijzers, instede van de bron van kennis van het verleden die het had kunnen zijn „niets dan eene schier nuttelooze massa, uit welke . . . niets kan worden opgedolven als met groot verlies van tijd en arbeid". Naar het oordeel van de Gouverneur-Generaal behoorde hierin verbetering gebracht te worden, zoowel om de oude Landsarchieven voor totale vernietiging, althans voor verder verval te bewaren, als om ze dienstbaar te maken aan het belang van den Staat — voor het tegenwoordige en voor de toekomst — en wel door de volgende maatregelen:

a) het behoorlijk rangschikken van het oud archief én van de bescheiden, welke niet tot de laatste dertig jaar behooren (het

[1]) In den reeds genoemden Indischen brief, vastgesteld bij bt. 19 Juli 1847 No. 1. [2]) Dat is dus den Minister van Koloniën.

[3]) Ook Zijne Excellentie Baud zal deze passage wel meesmuilend gelezen hebben.

Engelsch archief was hierbij in begrepen, maar niet meer; de termijn van vijf of tien jaar door den Raad van Indië gesteld vond de Gouverneur-Generaal dus veel te kort) en

b) het vervaardigen van „chronologische overzichten, registers enzv. enzv.".

Het werk achtte de Gouverneur-Generaal als van te grooten omvang, dan dat het als bijwerk zou kunnen worden beschouwd, zoodat het ook niet aan een der ambtenaren van de Algemeene Secretarie zou kunnen worden opgedragen. Om zeker te zijn, dat dit werk „oordeelkundig, nauwkeurig, met zorg en in allen deele op eene wijze zou worden volbracht, welke vertrouwen inboezemt" moest daarmede worden belast een ambtenaar, die door zijn kennis van de geschiedenis en de land- en volkenkunde waarborgen kon geven voor de goede uitvoering van dezen uitgebreiden arbeid, die door zijn „maatschappelijk standpunt op de hoogte is om medewerking te kunnen vorderen" (in het toen nog zoo ambtelijke Indië sprak het argument van de behoorlijke ambtelijke positie, van de goede administratieve „standing" van den Algemeenen Archivarius uiteraard voor zich zelf) en die tenslotte met die mate van bezadigdheid en geduld was toegerust, dat hij, zonder naar andere (hoogere) betrekking te haken, zich met ijver en volharding geheel aan zijn taak zou kunnen wijden, kortom, al deze bijkans roerende qualificaties werden de ietwat geidealiseerde figuur van Roorda van Eysinga op het lijf geschreven, zeker niet in het minst om voor hem het salaris van f. 1000.— tot f. 1200.— van den Minister los te krijgen!

Maar er school, voor de Landsarchieven althans, een addertje in het gras. Immers, de voorgestelde maatregel zou slechts een tijdelijke zijn; het archief eenmaal geordend en de noodige overzichten en registers vervaardigd zijnde, zou de betrekking weer kunnen vervallen, hetgeen dus in feite beteekende: zoodra Dr. Roorda van Eysinga pensioenrijp was geworden viel de dringende noodzaak van verzorging van het archief als vanzelf weg.

Baud voelde echter heel weinig voor dit zoo smakelijk voorgedragen plan. Reeds den 12den November 1847 [1]) schreef hij terug, dat het hem bij overweging van dit voorstel al dadelijk was

[1]) Min. depeche No. 4/690.

voorgekomen, „dat het scheppen van den bedoelden post ligtelijk ten gevolge kan hebben, dat de Algemeene Secretaris zich, voor de gewichtige verzameling, welke het oude archief uitmaakt, niet verder als verantwoordelijk zal beschouwen; mijns inziens moet de regering elken maatregel vermijden, welke die strekking zou kunnen hebben." Op ondubbelzinnige wijze gaf Baud te kennen, dat de Algemeene Secretaris de voor de oude Landsarchieven verantwoordelijke ambtenaar was; het in Februari 1819 genomen besluit [1]) — toen Baud Algemeen Secretaris was — waarbij de archieven van het voormalig Hollandsch Gouvernement waren geplaatst onder het onmiddellijke toevoorzicht van den Algemeenen Secretaris is dus in 1847 door Baud als Minister van Koloniën uitdrukkelijk bevestigd. De Algemeene Secretaris verantwoordelijk voor de oude Landsarchieven; de toenmalige Algemeene Secretaris verantwoordelijk voor den uitermate slechten staat ervan: wat is verder dan wel gedaan om te voorzien in de dringende noodzaak tot verzorging van het in alle opzichten verwaarloosde oud archief, is dus onze vraag. Het antwoord moet luiden: weinig, bijkans niets. Op 's Ministers voorstel, een minder kostbare oplossing te bedenken, is niet ingegaan.

Het weinige wat wél geschiedde, ging van den hoofdkommies A. J. F. Jansen [2]) uit, die veel voor de oude bescheiden voelde en die het Statistiek bureau, dat naar het oordeel van Minister Baud de aangewezen instantie was om de archieven te beheeren, eenig nieuw leven wist in te blazen.

In 1848 doet Jansen den Algemeenen Secretaris een tweetal voorstellen. In de eerste plaats wist hij Mr. Visscher te bewegen om van de collectie contracten met Inlandsche Vorsten „door

[1]) Zie p. 472-3.

[2]) Aan dezen hoofdcommies werd in Februari 1848 opgedragen om op eene wijze welke niet schaden kon aan de goede instandhouding van 's Gouvernements archieven, aan Van Hoëvell mededeeling te doen van al zoodanige tot die archieven behoorende stukken als door den Algemeenen Secretaris belangrijk en geschikt werden geacht voor bekendmaking in het *Tijdschrift voor N. I.* (zie dl. I, 1849, p. 50). Van Hoëvell kon „hem geen lof genoeg toegzwaaijen over zijne welwillendheid en hulpvaardigheid, en de belangstelling, die hij in de zaak getoond heeft" (zie P. J. VETH, *Bijdragen tot de kennis van den politieken toestand van N. I.*, II., *De politieke demonstratie* enz., A'dam 1848, p. 50, n. 6.

overschrijving en rangschikking te redden wat nog niet geheel vernietigd en onleesbaar was". Als resultaat kon hij in 1851 melden, dat de geëmployeerden E. Netscher en L. J. W. de Waal den overschrijvingsarbeid beëindigd hadden, en dat 29 bundels afschriften waren gereed gekomen, verdeeld als volgt:

1. Bantam en Jakatra voor 1816.
2. Cheribon voor en na 1816.
3. Java's Noordoostkust en Oosthoek voor 1816.
4. Mataram voor 1816.
5. Soerakarta voor en na 1816.
6. Djokjakarta voor en na 1816.
7. Pangeran Adipatti Mangkoe Negoro voor en na 1816.
8. Madura, Pamekassan en Sumanap voor en na 1816.
9. Sumatra's Westkust voor en na 1816.
10. Sumatra's Oost en Noordkust voor 1816.
11. Sumatra's Oost en Noordkust na 1816.
12. Malakka, Riouw en Linga voor 1816.
13. Malakka, Riouw en Linga na 1816.
14. Borneo's Wester afdeeling voor en na 1816.
15. Borneo's Zuid en Ooster afdeeling voor 1816.
16. Borneo's Zuid en Ooster afdeeling na 1816.
17. Celebes en onderhoorigheden voor 1816.
18. Celebes en onderhoorigheden na 1816.
19. Menado en onderhoorigheden voor 1816.
20. Menado en onderhoorigheden na 1816.
21. Amboina en onderhoorigheden voor en na 1816.
22. Banda en onderhoorigheden voor en na 1816.
23. Ternate, Tidore, Batjan en onderhoorigheden voor 1816.
24. Ternate, Tidore, Batjan en onderhoorigheden na 1816.
25. Timor en onderhoorigheden voor en na 1816.
26. Bali en Lombok voor en na 1816.
27. Madagaskar, Arabië, Perzië, Malabar, Ceylon, Cochin-China en Formosa voor 1816.
28. Coromandel voor 1816.
29. Bengalen voor 1816.

De bundels waren, voor zoo veel betreft de contracten ná 1816, aangevuld met wit papier teneinde daarop de later te sluiten contracten te kunnen schrijven en voorts van een behoorlijken

index voorzien. Jansen stelde voor, de bundels in goede stevige lederen of perkamenten banden te doen inbinden en ze behoorlijk te bewaren, om te voorkomen, dat de verzameling contracten, welke hij van groote historische en politieke waarde achtte, weer zou kunnen vervallen „in den verwaarloosden en onverantwoordelijk slordigen toestand, in welken dezelve eenige jaren geleden verkeerde".

Van deze fraaie verzameling, is een gedeelte, namelijk de nos. 7, 11, 14, 16, 17, 18, 21, 24, 26 en 28, ter Algemeene Secretarie aangetroffen, terwijl verwacht mag worden, dat de rest daar ook gevonden zal worden.

Voorts bood Jansen den Algemeenen Secretaris in 1848 aan een inventaris der „verzameling oude memorien en rapporten aanwezig bij het Statistiek Bureau der Algemeene Secretarie". Deze lijst bevat een 400-tal nummers, dateerende van 1602 tot 1819 (daaronder een „Beknopte Historie van het etablissement der Ned. Comp. op Ceilon van 1602—1757", een „Ambonsche Historie van Y. E. Rumphius 1651—1687" en een „Moluksche historie van het jaar 1701 tot 1763"), over 26 hoofden verdeeld [1]). Jansen schreef den Algemeenen Secretaris over deze verzameling: „Met uitzondering van hetgeen Valentijn in een mengsel van waarheid en onwaarheid en van hetgeen eenige weinige andere minder wijdloopige schrijvers ons hebben nagelaten, is deze verzameling voor zooverre mij bewust is de eenige en gewis eene zuivere bron, waaruit ten aanzien van het staatkundige de kennis kan geput worden welke strekken moet, in de eerste plaats, om de Regeering in te lichten omtrent zoodanige aangelegenheden, welke met vroegere historische feiten in verband staan, en in de tweede plaats om ten algemeenen nutte de groote leemten aan te vullen welke in de Geschiedenis van Nederlandsch Indië voor zoo verre die beschreven

[1]) Jansen heeft dezen inventaris of catalogus aan Van Hoëvell getoond; laatstgenoemde vond daarin de reeds lang door hem gezochte geschiedenis van het Makassaarsche Celebes door Roelof Blok, door hem afgedrukt in het eerste nummer van de nieuwe serie van het *Tijdschrift voor N. I.* (zie *Bijdragen tot de kennis van den politieken toestand van N. I.*, door P. J. VETH, deel II, *De politieke demonstratie* enz. p. 47, n. 3. Prof. VETH stelde de waarde van deze vondst zeer hoog (zie deel I *De openbaarheid* enz. van zijn evengenoemde bijdragen, p. 38-9).

is, worden opgemerkt, en de onnaauwkeurigheden te herstellen, welke in dat beschrevene vaak worden aangetroffen".

„Het nut hetwelk ik in de uitvoering van de aan mij opgedragene werkzaamheden uit de raadpleging van deze oude schrifturen getrokken heb, doet mij dezelve eene hooge belangstelling toedragen, doch heeft mij te gelijkertijd doen betreuren dat deze belangrijke verzameling, welke zonder overdrijving een schat van historische bouwstoffen mag genoemd worden, aan den verwoestenden invloed des tijds is prijs gegeven, en van dezelve, door dien niets ontzienden invloed reeds zoovéél is vernietigd, wat met een weinig zorg voor ons en voor de nakomelingschap had kunnen gespaard blijven". Jansen's voorstel luidde om deze memorien, rapporten en andere schrifturen te doen copiëeren en ze in druk uit te geven onder den volgenden titel: „Verzameling van Memorien en rapporten, betrekkelijk de vroegere en tegenwoordige bezittingen van Nederland en Oost Indie onder het bestuur van den Minister van Staat Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indie

J. J. Rochussen

bijeengebracht en van Gouvernements wege uitgegeven". Op deze wijze zou een einde gemaakt kunnen worden aan den toestand van bedoelde documenten, van welke elke regel verlies onherstelbaar is, zich zelve te laten verteren, zonder eene hand uit te steken om dat vernielingswerk, hetwelk met elken dag, met elk uur toeneemt en zich uitbreidt, — te staken niet, daartoe bestaat geene mogelijkheid, — maar onschadelijk te maken. Of niet op den bezitter van deze gewrochten van den ijver, de volharding en den onderzoekingsgeest van onze vooronderen de verplichting rust, om dien schat zoodanig te bewaren, dat dezelve aan den tand des tijds weerstand te kunnen bieden en voor het algemeen nu en in de toekomst nuttig kunne zijn", zooals Jansen den Algemeenen Secretaris toe roept. Het heeft weinig mogen baten. Maar niet ontkend kan worden, dat Mr. Visscher ingelicht en gewaarschuwd was.

Medio 1850 schreef de Algemeene Secretaris een missive over de Landsarchieven, gericht tot den Gouverneur-Generaal, en mijn klacht, dat Mr. Visscher tegen beter weten in zoo bitter weinig voor de archieven had verricht, meen ik het best waar te kunnen

maken door zijn eigen woorden aan te halen: „Intusschen is voor de verbetering van onze Archieven in zooverre iets gedaan, dat . . . de belangrijkste bescheiden uit het archief van de Gouverneurs der Noord-Oostkust van Java, van Semarang naar Batavia overgebracht zijn, maar verder is niet geschied; de oude archieven en die nieuwelings verkregene liggen onbenut daar, in eenen staat, dat ik niet overeenkomstig den voor mijn ambt voorgeschreven eed zal kunnen verklaren, dat zij in goede orde bewaard zijn of worden" [1]). Een treurige bekentenis, bijna 3 jaar na de aanschrijving van Baud, waarbij buitendien aan de in het provisiepakhuis achtergelaten archieven (zie p. 24) zelfs niet gedacht is. Maar de bekentenis geeft tenminste blijk van een inzicht, een besef van wat ontbrak en is zeker te verkiezen boven het officieel doodzwijgen van het bestaan en den deplorabelen toestand der oude Landsarchieven, dat te voren al te vaak kon worden geconstateerd.

De Algemeene Secretaris toonde in deze missive zeer wel te begrijpen, wat er mankeerde aan zijn beheer van de archieven. „Om van die archieven", schreef hij, „blijvend nut te kunnen trekken moeten zij regelmatig worden bewaard, systematisch worden gerangschikt en van onnutte aanhangsels gezuiverd", terwijl hij onderstreepte de noodzaak van „systematische rangschikking en bewerking van de oude Archieven . . . teneinde aan de vergetelheid te ontrukken wat wetenswaardig is, de raadpleging onzer oorkonden mogelijk te maken en te bewerken dat de bescheiden van den tegenwoordigen tijd aan die oorkonden aanknoopen . . ."

Niet zonder verbazing vraagt men zich af, hoe deze Algemeene Secretaris, die aldus blijk gaf zijn ambtelijke plicht ten aanzien van de Landsarchieven zeer wel te kennen en die zijn tekortkomingen in het beheer daarvan, na 9 jaar in functie te zijn geweest, op deze wijze erkende, zoolang heeft kunnen treuzelen met het zoeken van een behoorlijke oplossing. Zelf geeft hij als oorzaak aan zijn reeds op p. 491 vermelde vrees voor de eigenzinnigheden van Roorda van Eysinga, maar deze verontschuldiging klinkt weinig overtuigend.

---

[1]) Dezerzijdsche spatieering.

Naar mijne meening waren de mededeelingen van Mr. Visscher ook ditmaal op effect berekend, een effect noodig om de aanstelling aan de Algemeene Secretarie te verkrijgen van Mr. F. Junius van Hemert. Immers zijn slotvoorstel luidde om Mr. Junius van Hemert, die was gevormd „door volledige goed geleide studiën, wiens zienswijze door reizen in Europa (was) gelouterd" en die bij het samenstellen van een lijvige nota over de geschiedenis van Bali „bewijzen van onderzoekingsvermogen en oordeel aan den dag (had) gelegd", te belasten met de systematische rangschikking en bewerking van „'s Lands oude en verspreide archieven, welke zullen worden overgebracht en verzameld in het Bureau der Algemeene Secretarie, in den tuin van het Gouvernementshôtel op Rijswijk" [1]). Vlak bij, mogelijk op deze plaats is in 1892 gevestigd het Landsarchief onder Mr. Van der Chijs ; voorshands zou het zeulen met de oude archieven dus een einde vinden.

Maar de werkzaamheid van Mr. Junius van Hemert — die in de oude archieven geen spoor heeft nagelaten — duurde slechts kort; 29 Juni 1850 aangesteld als eerste commies werd hij 19 Februari 1852 [2]) op verzoek, „verlangende zich opnieuw in de praktijk te begeven", eervol uit 's Lands dienst ontslagen.

Enkele maanden later bleek, dat Mr. Junius van Hemert nog archiefstukken onder zich had ; hij werd gesommeerd de archivalia binnen 24 uur terug te zenden of anders zou de Procureur-Generaal erin gemengd worden. Wat een gebroddel, is men geneigd uit te roepen !

Het Historisch bureau, in 1853 door toedoen van den waarnemend Algemeenen Secretaris E. de Waal [3]) als een phoenix verrezen uit de asch van het vroegere Statistiek bureau van de Algemeene Secretarie, kreeg nu het beheer van de bovenbedoelde belangrijke verzameling historische oorkonden die enkele jaren terug onder leiding van Jansen waren overgeschreven. Voor het overige echter werden de oude Landsarchieven aan hun lot overgelaten.

---

[1]) Medio 1848 was de Algemeene Secretarie weer overgebracht naar Batavia, waar haar kantoren gevestigd werden op de plaats thans ingenomen door het Departement van Justitie, dus vlak naast het paleis van den Gouverneur-Generaal aan Rijswijk (zie Geschiedkundige Nota A. S., p. 54-5). [2]) Besluiten van 29 Juni 1850 en 19 Februari 1852 Nos 21 en 4 en bijlagen. [3]) De latere Minister van Koloniën.

In 1854 verklaarde Van Hoëvell in de Tweede Kamer [1]) van het overgebrachte gedeelte der oude Landsarchieven: „Het archief in Indië is te Batavia gevestigd in het groote gouvernementsgebouw. 't Is daar geplaatst in een doffe, donkere kamer en wordt, daar het zonder toezigt van een archivaris is geheel aan eigen lot overgelaten. Men kan begrijpen, hoe, en vooral in dat klimaat, gebrek aan goede zorg de rijke verzameling met de rassche schreden, tot haren geheelen ondergang voert . . . ik betreur het, mijne Heeren, dat de toestand van dit hoogst gewichtig archief zoodanig is, dat het, zoo daarin geene verandering komt, misschien spoedig voor de geschiedenis en wetenschap zal verloren zijn".

In schrille tegenstelling tot de voortdurende verwaarloozing in Indië staat het feit, dat begin 1856 de koloniale archieven in Nederland, die tot dusverre bewaard werden in het zoogenaamde West-Indische Slagthuis te Amsterdam, door toedoen van den toenmaligen Rijksarchivaris R. C. Bakhuizen van den Brink én van Van Hoëvell overgebracht werden naar het Rijksarchief en daar onder toezicht en bewaring van den Rijksarchivaris werden geplaatst. Een tegenstelling, waarop ik later nog zal terugkomen.

Vooreerst wil ik teruggaan naar de eerste jaren van deze periode en iets mededeelen omtrent de overige archieven in Nederlandsch-Indië, om daarna na te gaan welke aanwinsten en verliezen de verzameling oude Landsarchieven in de thans beschreven periode gekend heeft.

De Indische Regeering heeft reeds in 1820 het administratieve nut van de oude archieven onderstreept: „In aanmerking nemende de belangrijkheid om bij de behandeling van vele onderwerpen tot het welslagen in eene goede en juiste beoordeeling derzelve, de vroegere archieven, en ook vooral die van het Engelsche tusschenbestuur te raadplegen", heeft Zij bij Haar besluit van 24 Maar 1820 No. 25 alle gouverneurs en residenten opgedragen om aan de Hoofddirectie van Financiën [2]) in te zenden een nauwkeurige

[1]) Zitting van 6 December. Zie VAN HOËVELL, *Parlementaire redevoeringen*, Zaltbommel 1863, deel II, p. 211-2.

[2]) Het archief van de Hoofddirectie van Financiën is nog niet geinventariseerd; de binnengekomen antwoorden echter zijn (geheel of ten deele) bijeengebracht, maar nog niet geinventariseerd in bundel Archiefinventarissen No. 50.

en specifieke inventaris van alle boeken, registers, charters, kaarten, plans en papieren, welke in hunne residentiën aanwezig zijn, zoo ten hunnen kantore, als bij alle collegiën en bijzondere personen, welke zoodanige stukken, p u b l i e k e i g e n d o m z i j n d e [1]), onder zich hebben, terwijl deze inventaris moest worden verdeeld in stukken behoorende tot het tijdvak vóór het Engelsch tusschenbestuur, tot den tijd van dat tusschenbestuur en tot den tijd van het tegenwoordig Nederlandsch bestuur.

Op deze opdracht zijn een groot aantal min of meer uitvoerige antwoorden binnengekomen, die ten deele een overzicht geven van den inhoud van de gewestelijke archieven in dien tijd. Het blijkt, dat er nog vrij veel stukken uit den Compagnies tijd aanwezig waren, terwijl de Engelsche archieven vrijwel volledig lijken.

Uitvoerig en overzichtelijk zijn de uit Amboina en Chinsurah ontvangen inventarissen [2]); op de secretarie van laatstgenoemde residentie gingen de archieven op dat tijdstip terug tot 1638, namelijk een „origineele Firmaan van Zijne Majesteit Chajehaan in dato 18e July 1638". Van Ambon is er onder meer de 37 bladzijden tellende „Inventaris van zodanige Boeken, Registers en Papieren dewelke bij het Kollegie van Justitie te Amboina zig bevinden", gedateerd 3 Mei 1821. Voorts zijn er onder inventarissen van de kerkelijke archieven te Ternate en Ambon; kortom, een ongedacht rijke bron voor de bestudeering van den staat van het Indische archiefwezen in die dagen [3]), temeer waar daarbij

---

[1]) Dezerzijdsche spatieering.

[2]) Die van Chinsurah zijn opgemaakt door den adjunct-Secretaris van politie, fungeerend Secretaris van Justitie, secretaris der Weeskamer en onder-Armbezorger P. J. G. Overbeek, dien wij later nogmaals ontmoeten zullen.

[3]) Den 14 Februari 1849 is wederom, door toedoen van het Statistiek Bureau (d. w. z. de heer Jansen) een rondschrijven van den Algemeenen Secretaris uitgegaan aan de bestuurshoofden in de buitenbezittingen, houdende het verzoek om in te zenden „een specifieke opgave van alle memorien, rapporten, verslagen of andere voor de geschiedenis belangrijke schrifturen" van vóór 1816, die zich in hun archieven mochten bevinden. Slechts uit Makassar komt een, 16 bladzijden groot, antwoord binnen, dat teruggaat tot 1613; voor het overige is de oogst uiterst gering (16 nummers van Sumatra's Westkust en een 30-tal nummers Engelsche stukken, onvolledige en ongeteekende copieën uit Benkoelen)

ook rapporten zijn ingediend als dat van den Resident van Madura en Sumanap van 16 April 1820, houdende: . . . met leedwezen moet ik echter bedeelen, dat de papieren behoorende tot het tijdvak voor het Engelsch bestuur in zeer slegten defecten inkompleete en bovendien in een bijna voor het meeste gedeelte onhandelbaaren staat zig bevinden, veroorzaakt door dien dezelve, nadat van een buitenplaats van den Paneembahan waar men dezelve even voor de invasie der Engelsche . . . geborgen had, na de residentie waren overgebragt, daar maanden lang in twee opene kasten aan de injurien van de lucht en ten prooi aan een ieder bloot gesteld heeft gelaten, dat op dezelve vervolgens, hoewel in een huisje naast de residentie overgebragt geen agt is geslagen en gedeeltelijk door lekkagie en ongedierte nog verder gedevalizeerd en vergaan zijn . . ." Een treurig verhaal van Madureesche archieftoestanden.

Als pendant hiervan moge ik aanhalen een beschrijving van de omstandigheden waaronder de archivaris der Algemeene Secretarie, dus onder het alziend oog der Regeering, moest arbeiden, een beschrijving gegeven in 1825 door den Algemeenen Secretaris Mr. J. Bousquet zelve. „Intusschen is (in) de som, bij de begrooting . . . opgegeven . . . ook begrepen het maken van vier glazen ramen in de thans bestaande kozijnen van de achtergallerij . . . alwaar het archief wordt bewaard . . . en een afzonderlijk vertrekje voor den archivaris. Ik beschouw deze werken als absoluut noodzakelijk — zoowel voor de gezondheid der ambtenaren, bij het archief werkzaam, welke geen ander licht dan van de o p e n s t a a n d e jalouzien ontvangende, aan een gestadigen togt zijn blootgesteld en steeds waakzaam moeten zijn op het wegwaaijen der papieren, die zij onderhanden hebben of, bij het s l u i t e n van gem. jalouzien, ingeval van slagregens, of al te sterke winden, naauwelijks op den dag genoegzaam kunnen zien. Het is daarenboven onvoegelijk en voor de geregelde werkzaamheden

De Resident van Ternate schreef, dat de vroeger in zijn archief voorhanden geweest zijnde stukken „welke eenig licht over de geschiedenis van Ternate zoude kunnen verspreiden gedeeltelijk door vroegere gouverneurs daaruit geligt en niet teruggezonden zijn en gedeeltelijk ook bij twee alhier plaats gehad hebbende branden verloren raakt of vernield zijn" (archiefinventaris No. 46).

van den archivaris . . . nadeelig, dat deze ambtenaar . . . geen afzonderlijk vertrekje hebbe, hetwelk hij desnoods kan sluiten, en zich behelpen moet met in eene opene gallerij te zitten, welke tevens tot doorloop dient . . ." Het is waarlijk verbazingwekkend, dat nog zooveel bewaard is gebleven van de oude Landsarchieven!

Een aardig voorval, dat een onverwachte kijk geeft op particuliere verzamelingen te Batavia, passeerde in 1824. Zekere heer G. Drost was in het bezit van een „verzameling stukken, deze kolonie betreffende van onderscheiden aard en Jaren, voornamelijk bestaande uit de oude en nieuwe Statuten van Batavia, zoo mede Placcaten, Personalias en andere meer of mindere belangrijke registers van Gouvernements Stukken, waaronder er zelfs zijn, die dagteekenen van den Jare 1632 mitsgaders Civiele, Militaire, Marine en regtsgeleerde werken", waaruit de residenten van Batavia dank zij de vriendelijkheid van den eigenaar inlichtingen van vroeger tijd hadden bekomen, welke „tot zeer veel werkelijk gerief voor den dienst zijn geweest". Besloten werd de verzameling Drost voor f 1500.— te koopen, en de stukken of boeken, die voor het residentiekantoor niet van nut waren „bij 's Landsarchieven te doen bewaren" [1]). Merkwaardig is, dat juist in het jaar waarin Van der Capellen, door den treurigen staat van de Indische geldmiddelen gedwongen, de befaamde leening van 20 millioen gulden afsloot bij het huis Palmer en Co. te Calcutta, aan de archieven zooveel geld extra ten koste werd gelegd, namelijk de f 150.— per maand voor de commissie van De Serière (zie p. 474) en deze f 1500.— voor aankoop!

Zooals ik reeds vermeld heb (zie p. 473) is de eerste belangrijke aanwinst geweest het oud-archief der Algemeene Rekenkamer, dat in 1822 naar de pakhuizen in de benedenstad is overgebracht. Van 1832-1837 heeft een uitgebreide beschrijving van dit archief plaatsgevonden, aanvankelijk door een enkelen ambtenaar, later door een commissie. De inventaris „in een volumineus boekdeel bestaande" is helaas verloren gegaan, zoodat niet meer kan worden nagegaan welk deel ervan vernietigd is, wat overgebracht is naar andere archieven en welke archivalia ontsnapt zijn aan deze opruiming. Hoe weinig waarde aan deze archivalia gehecht

[1]) Zie bt. 27 Januari 1824 No. 25 en bijlagen.

werd blijkt uit den terzake handelenden brief van den President van het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië van 31 Mei 1836 [1]): „ . . . bij het Hof overgebracht zijnde eenige bundels met papieren, meestal processen, en van juridieken aard, behoorende tot het oude archief uit 's Lands pakhuizen, ten einde te beoordeelen, of die stukken nog zouden behooren te worden aangehouden, dan wel of dezelve zouden kunnen opgeruimd, heb ik met mijne medeleden uit den Hove die stukken van tijd tot tijd onderzocht, en daaronder wel eenige gevonden, welke door dezen of genen der moeite waardig zouden kunnen worden geacht, om nog eens te worden gelezen, doch alle van dien aard te zijn dat zij voor het Gouvernement, en vooral bij de zoozeer veranderde manier van procederen in deze tijden van geen nut meer kunnen zijn, en dat vele dezer stukken, zelfs processen inhouden, welke welligt voor de naneven, die daarvan nog mogten bestaan onaangenaam moeten zijn". Dus, adviseerde deze weinig historisch voelende president, alles „verbranden of anders vernielen". Weinig besefte hij, hoe pijnlijk juist zijn keus van het woord vernielen is geweest!

Hiertegenover staat, dat de toenmalige vice-president van den Raad van Indië, Mr. J. C. Goldman, persoonlijk heeft zorg gedragen, dat een aantal „stukken door de kommissie zijn herzien en dat sommige derzelven als nu nog ter bewaring worden voorgesteld, conform de wijzigingen bij den Inventaris" [2]).

Dat zeker niet bepaald onbelangrijke archivalia vernietigd zouden worden, blijkt uit de mededeeling van de commissie, dat vele documenten door haar voor verbranding zijn afgezonderd, die zeer wel als papieren voor den aanmaak van patronen door de artilleriedirectie hadden kunnen worden gebezigd, doch die de commissie „uit den aard van derzelver inhoud (meende) bij voorkeur geheel te moeten vernietigen" [3]).

De commissie had haar onderzoek uitgestrekt tot de eveneens in de pakhuizen aanwezige boeken en papieren afkomstig

[1]) Bijlage bt. 8 December 1837 No. 8.

[2]) Zie den brief van den heer Goldman van 19 October 1837, bijlage bt. 8 December 1837 No. 8.

[3]) Het rapport van de commissie, uitgebracht op 26 Augustus 1836, is wel bewaard gebleven als bijlage bt. 8 December 1837 No. 8.

van de voormalige Nederlandsche bezittingen op de vaste kust van Indië.

Deze archiefdeelen, waarvan thans het grootste deel bewaard wordt in het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage, zijn naar Batavia overgebracht in de twintiger jaren van de vorige eeuw, na de overgave van de bezittingen der Nederlanders in Voor-Indië en van Malakka aan de Engelschen, ter uitvoering van het op 17 Maart 1824 te Londen gesloten tractaat. De etablissementen op het vaste land van Indië omvatten Chinsurah en onderhoorigheden, Sadras en onderhoorigheden en Soeratte.

De regeling van de overdracht of verdeeling dezer archieven is in Batavia opgesteld. De Hoofddirectie van Financiën, terzake om advies gevraagd, meende dat de betrokken archieven „drieledig zoude(n) kunnen worden beschouwd en behandeld en wel:

1e . . . als Gouvernements Speculatieve stukken gelijk bij voorbeeld: alle stukken, de aard en wijze van het sints de teruggave der plaatsen, plaats gehad hebben (d) bestuur en het beheer van hetzelve rakende, waaruit het opvolgend Gouvernement, op eene gemakkelijke wijze zoude kunnen ontwaren, hoedanig de zaken zijn gehandhaafd en behandeld;

Wij vermeenen, dat de gewone politismus gebiedt, om de in deze cathegorie vallende Boeken en Papieren in te laten pakken en tot beschikking van het Gouvernement over te zenden . . .;

2e In zoodanige Papieren, welke men beschouwen kan van aan het Engelsch Gouvernement, niet van het minste nut te zijn . . . doode stukken . . . (zooals b. v. afschriften of duplicaten van afgedane rekeningen) wij oordeelen, dat zoodanige stukken zouden kunnen worden verbrand of vernietigd, dan wel, wanneer daartoe aanzoek gedaan wordt, aan het nieuw Gouvernement zouden kunnen worden gelaten;

3e In zoodanige papieren, welke men verstaan kan, te behooren onder die, welke het archief door hun aanwezen bezwaren, gevolgelijk oude, vervallen en afgedane stukken, waaronder voornamelijk het archief van het bestuur tijdens de voormalige Oost Indische Compagnie behoord".

„De in deze cathegorie vallende papieren, zouden naar onze gevoelens, geene bemoeijenis waard zijn, en derhalve geene dispositie vereischen; terwijl dezelven in het bezit van het volgend

Gouvernement, waarin dezelven reeds een maal geweest zijn, kunnen worden gelaten". Dit advies [1]) van de Hoofddirectie was zuiver administratief gedacht, maar maakt thans den indruk van benepen kortzichtigheid.

Ook de Gouverneur-Generaal Van der Capellen wijdde aan dit punt zijn bijzondere aandacht. Uit zijn aanteekeningen in de stukken blijkt, dat ook hij de beste oplossing vond de archieven te laten waar zij waren, omdat „er niets bij te verliezen is, — de Bezittingen welke moeten overgaan, zijn sedert 1794 reeds uit onze handen geweest — alle Commissarissen en Residenten van onze zijde hebben geklaagd dat de archieven overal in den deplorabelsten toestand waren. Tot 1792 zijn in Nederland alle de archieven compleet en dubbeld — na dien tijd is er op die Bezittingen niets voorgevallen, dat aandacht verdiend".

Op grond van deze overwegingen werden voor de verschillende Commissarissen voor de overgave bij het besluit van 6 Februari 1825 No. 3 de noodige instructies vastgesteld, waarvan het artikel betreffende de archieven luidde: „Hij wordt geauthoriseerd om aan den Britschen gecommitteerde over te geven alle archieven, plans, kaarten met al wat tot de administratie behoort met uitzondering echter van het secreet verbaal en archief der Residentie en van zoodanige papieren als noodig zijn voor de verantwoording van comptabele ambtenaren of tot de examinatie van derzelven verantwoordingen te Batavia en alle welke stukken herwaarts zullen worden opgezonden" [2]).

Overeenkomstig dit voorschrift is de overdracht geschied, behoudens te Chinsurah, waar de fungeerend commissaris voor de overgave der Nederlandsche bezittingen in Bengalen tegen den stelligen last zijner instructie in toch het geheim archief aan de Britsche commissarissen heeft overgedragen. Aan dezen fungee-

---

[1]) Eenige zinsneden uit dit advies en het navolgende artikel uit de instructie der Commissarissen van overgave zijn afgedrukt bij P. H. VAN DER KEMP., *De stichting van Singapore*, *Bijdr. Kon. Inst.*, 1902, p. 407-8.

[2]) De tekst van dit artikel der instructie is voor de verschillende commissarissen telkens een weinig anders gesteld; voor dien te Sadras is nog ingevoegd een zinsnede aangaande het doen overgeven der archieven op de onderscheidene kantoren.

renden commissaris, B. C. D. Bouman [1]), werd bij resolutie van 24 December 1825 No. 10 medegedeeld, dat de Hooge Regeering met verwondering van deze handelwijze had kennisgenomen en als Haar verlangen uitgesproken, dat „de ten dezen begane misslag door hem gewezen fung. Commissaris worde hersteld". Het secreet archief van Chinsurah is daarop medio 1826 overgenomen door den gewezen secretaris van politie P. J. G. Overbeek; bij den terzake handelenden brief van 22 Juli 1826 van den oud Resident en gewezen Commissaris aldaar D. A. Overbeek is overgelegd een uitvoerig „Register van alle secreete papieren welke . . . zijn overgenomen van den Fiskaal en Archivaris van het Britsche Gouvernement te Chinsurah" [2]). De 15 „Blanke in de Nommers" van het register zijn ontstaan, doordat vanwege het Britsche bestuur zijn achtergehouden de stukken „which are „title Deeds of property transferred to the British Government „under the Convention" [3]). Deze archivalia zijn door Palmer en Co. te Calcutta naar Batavia verscheept met het Engelsch schip Marquis of Landdown, waar zij 23 October 1826 zijn aangekomen en doorgezonden naar de Algemeene Secretarie. De te Chinsurah achtergebleven stukken zijn vermeld op de thans te Calcutta berustende inventaris „Register of the Dutch Records etc." [4]). Wat

---

[1]) Bouman moet reeds in 1820 „oud, zwak van gezicht en met het beleid der zaken geheel onbekend" geweest zijn (zie *Bijdr. Kon. Inst.*, 74 (1918), p. 69).

[2]) In ged. ag. 24 October 1826; het duplicaat, waar het aardige lakstempel van Overbeek ruw is afgescheurd, is als archiefinventaris No. 33 ingeschreven. Dit register telt 343 nummers.

[3]) Brief van den Chief Secretary to Govt C. Lushington, gedagteekend: Council Chamber 1 Juni 1826 (ged. ag. 24 October 1826), waarbij de overgave der archivalia geauthoriseerd werd. De overgave zelf geschiedde van Engelsche zijde door den heer G. Herklots, „the fiscal in charge of the Dutch Records". Den heer Herklots zullen wij nogmaals tegenkomen (zie p. 511, n. 3).

[4]) Zie *Compagniesbescheiden en aanverwante archivalia in Britsch-Indië en op Ceylon*, door MR. J. VAN KAN, Batavia 1931; *De aan Nederland gebleven bescheiden van de etablissementen in Voor-Indië*, door MR. R. BIJLSMA, *Nederlandsch Archievenblad*, 1931-2, p. 174 e.v. en de voor zoover mij bekend niet in druk verschenen *Inventaris van bescheiden der voormalige Nederlandsche bezittingen in Voor-Indië*, door DR. W. J. M. BUCH, opgemaakt in 1936, waarvan het Landsarchief een afschrift

de overgave van de archieven te Sadras en onderhoorigheden en te Soeratte betreft moge ik verwijzen naar de in de laatste noot aangehaalde literatuur.

De te Batavia ontvangen archivalia van deze etablissementen zijn geinventariseerd, althans de inventarissen [1]) zijn (over-?) geschreven door den adjunct-Secretaris der Indische Regeering A. J. van Olpen; de „Inventaris der stukken van Sadras, bestemd om in 's Lands pakhuizen te worden gedeponeerd" is, voor de verzending dezer archivalia [2]) van het Gouvernementsarchief te Batavia naar de pakhuizen, gedateerd op 29 September 1830 en de gelijkgetitelde voor de Soeratte-archivalia (196 nummers), aangevuld met eenige Ceyloneesche stukken (minstens 70 nummers [3]) en archivalia uit Paleakatta (37 bundels), is daartoe gedateerd op 24 October 1830. In laatstgenoemden inventaris zijn, voor zoover kan worden nagegaan, grootendeels verwerkt de stukken vermeld in de „Lijst der Boeken en Papieren van de Residentie Suratte" [4]), waarop, hoogstwaarschijnlijk in de hand van Van Olpen, is aangeteekend: „Ontvangen van den heere oud Resident Van Albedyhl op den 21 February 1828". Naar mij toeschijnt is dus de heer Van Olpen op de Algemeene Secretarie belast geweest met het in ontvangst nemen van de uit Britsch-Indië afkomstige archivalia, waarvan hij in September-October 1830, na ze doorgezien, gesplitst (?) en ten deele geinventariseerd (?) te hebben, het beschreven gedeelte heeft doorgezonden naar 's Landspakhuizen ter verdere bewaring. De overige archivalia zullen, naar ik vermoed, op de Algemeene Secretarie zijn achtergebleven, voor administratief gebruik.

Ook de stukken betreffende de overdracht van de Malaksche archivalia [5]) zijn tenslotte, blijkens een daarop door Van Olpen

bezit. Deze schrijvers hebben het archief der Algemeene Secretarie niet geraadpleegd of kunnen raadplegen, zoodat ik een enkele aanvulling heb kunnen geven op de door hen vermelde gegevens. Dat PROF. VAN KAN voor het register van de in 1826 te Chinsurah overgenomen papieren 342 nummers en 14 blanken vermeldt, berust, naar mij wil voorkomen, op een telfoutje.

[1]) Archiefinventarissen 34 en 35.

[2]) Een duizendtal stukken, waaronder enkele, die tot de archieven te Chinsurah, Palicol en Tutucorijn lijken te behooren.

[3]) Het handschrift is hier en daar beschadigd.

[4]) Buitenland 187.

[5]) Ged. ag. 10 Juni 1825, zijnde een brief van den Commissaris der overgave en oud Resident van Malakka van dien datum en drie lijsten.

gestelde aanteekening, via Mr. J. Bousquet en diens opvolger als Algemeen Secretaris, bij eerstgenoemde terecht gekomen ; of deze uit de jaren 1816-1825 dateerende Malaksche bescheiden, die slechts één kist gevuld hebben [1]), eveneens in de pakhuizen terecht zijn gekomen, blijkt niet uit de stukken in het archief der Algemeene Secretarie aanwezig.

In 1832 werd het archief van de gewezen commissarissen tot regeling der Vorstenlanden, benevens dat van den gewezen commissaris aan de Hoven van Soerakarta en Djocjakarta overgebracht naar „'s Gouvernementsarchief te Batavia" (bedoeld zijn waarschijnlijk de archieven bewaard in het Paleis aan het Waterlooplein), waar er, door een commissie van twee personen „een nauwkeurig gespecificeerde Inventaris in triplo" [2]) van is opgemaakt. Het duplicaat van deze 44 nummers tellende inventaris bevindt zich thans in het op het Landsarchief bewaarde Soloarchief (bundel No. 127).

Een belangrijke aanwinst vormde in 1849 het archief van Java's Noord-Oostkust, dat te Semarang in het residentiekantoor en het civiele pakhuis opgeslagen was geweest. Een opmerking in den Raad van Nederlandsch-Indië gemaakt leidde tot de instelling van een kleine commissie van pensioen of wachtgeld genietende ambtenaren, die de belangrijk geachte documenten op lijsten brachten. Het onderzoek ter plaatse werd echter eerst behoorlijk aangevat toen de hoofdkommies ter Algemeene Secretarie A. J. F. Jansen — dezelfde dien ik reeds op p. 495 e.v. noemde — aangewezen werd om een grondig onderzoek in te stellen, nadat hij den Algemeenen Secretaris erop had gewezen, dat voor vernietiging niet konden worden bestemd alle archivalia daartoe door de commissie aangewezen, aangezien daaronder documenten voorkwamen, die „voor de geschiedenis van waarde zijn".

---

[1]) Terecht spreekt Dr. DE HAAN (*Priangan*, deel IV, § 1749) van de beschamende bekrompenheid en onverschilligheid, waarmee men het kostbare oud-archief van Malakka in handen der Engelschen liet omdat het alleen „afgedane stukken" bevatte ; hij had er gerust nog de archieven van de Nederlandsche etablissementen in Voor-Indië bij kunnen noemen!

[2]) Een ex. voor de ontvangst afgeteekend, voor den heer J. J. van Sevenhoven, die het archief tot dien onder zijn berusting had gehad, één ex. voor den Resident van Soerakarta en één ex. bij het Gouvernementsarchief. Een verrassend zorgvuldige behandeling.

Resultaat van het onderzoek van Jansen waren een uitvoerig rapport en drie lijsten, bevattende bijna 700 nummers met archivalia voornamelijk uit de 18de eeuw. Daaronder bevond zich een groot deel van de in die eeuw met de vorsten van Java en de regenten van Madoera gevoerde briefwisseling.

De overbrenging van deze verzameling naar de oude Landsarchieven te Batavia was niets te vroeg gekomen, want een jaar later werden de te Semarang achtergebleven archieven — voor zoover ze niet voor het aanmaken van patronen zijn gebruikt — door een brand grootendeels vernietigd. Vermeldenswaard is, dat bij deze aangelegenheid de Raad van Indië aandrong vooral „niets te doen vernietigen wat geen bewaring onwaardig is" [1]), terwijl Van Hoëvell, zich verheugend over dezen door de Regeering genomen maatregel, hoopte „dat dit bewijs van belangstelling in de oude oirkonden van de daden onzer voorvaderen op dit eiland, met de ontdekking van, voor verscheiden duistere punten der geschiedenis belangrijke, stukken moge bekroond worden" [2]). Belangrijke stukken zijn inderdaad ontdekt en bewaard geworden, maar van openbaarmaking vanwege de Regeering was voorloopig geen sprake.

Een belangrijke, doch spoedig voor Indië te loor gegane aanwinst is mede geweest de verzameling groot 5 kisten, inhoudende een deel van het archief der factorij te Decima, dat in 1853 aan de Landsarchieven is toegevoegd. Een poging om van dit Japansch archief een „beredeneerd overzigt" te doen vervaardigen door het gewezen opperhoofd van Japan F. C. Rose, mislukte in 1853, omdat de Regeering er geen geld voor beschikbaar wilde stellen. Op instigatie van Rose zijn deze stukken een tiental jaren later naar Nederland overgevoerd, nadat Mr. Van der Chijs ze nog heeft kunnen bezigen voor het vervaardigen van zijn bekende studie *Neerlands streven tot openstelling van Japan voor den wereldhandel* (1867).

Tenslotte werd in 1854 vrijwel volledig vernietigd een aantal archivalia uit het vroegere Nederlandsche archief te Chinsurah [3]),

---

[1]) Over deze aanwinst handelen o. m. de besluiten van 1 November 1848 en 21 Januari 1849 Nos 1 en 7 en de archiefinventaris No. 44.

[2]) *Tijdschrift voor N. I.*, 1848, dl. I, p. 168.

[3]) „Appertaining to the late office of Fiscal of Chinsurah which was abolished last year on the death of the incumbent" Mr. Herklots (brief

aan den Algemeenen Secretaris toegezonden door den Gouverneur van Bengalen. Hieronder bevonden zich secrete resoluties uit 1795, papieren betrekkelijk de overgave van Chinsurah aan de Engelschen, Dagregisters, Weeskamer papieren e. d. [1]) Een onbegrijpelijke en hoogst betreurenswaardige daad.

Onder de aantoonbare verliezen — dus naast de „deterioratie" ontstaan door verwaarloozing e. d. — die de oude Landsarchieven in deze periode geleden hebben, nemen verreweg de grootste plaats in die, welke zijn ontstaan als gevolg van het aanleggen van particuliere verzamelingen door hooge ambtenaren. Ik zal straks, in een mededeeling van Cornets de Groot, de verzamelingen van de oud-Gouverneurs-Generaal Van der Capellen en Van den Bosch en van den Generaal De Kock noemen, maar ook in de boedels van hooge Indische ambtenaren als N. Engelhard, Mr. H. M. Muntinghe, Jhr. J. C. Goldman, J. J. van Sevenhoven, J. M. van Beusichem [2]), H. Mac Gillavry [3]) en G. de Serière werden Gouvernementspapieren aangetroffen. Deze stukken werden slechts ten deele terug ontvangen; van den archivalia overgenomen uit de boedels van Mac Gillavry, van Goldman en van Van Sevenhoven zijn zelfs registers opgemaakt, waarvan het laatstgenoemde [4]) 125 nummers telt; de twee laatste nummers luiden:

124. Permanente orders voor de buitenkantoren in 16 deelen,

125. Secrete Resolutiën van 1761 — 1791 in 23 deelen!

Geen kleinigheid voorwaar. Men kan gerust aannemen, dat heel wat verdwenen is op deze wijze, en dat het wel dringend noodig was, dat ten deze krachtige maatregelen genomen werden.

Nadat zoo'n regeling tot stand was gekomen (in 1844, waarover hieronder meer) trad de Regeering krachtiger op. Zoo in het geval van de archivalia in den boedel van J. M. van Beusichem, aan wien het samenstellen van een statistiek van Nederlandsch-Indië was opgedragen. Voor dit doel had de heer Van Beusichem bij

---

van den Secretaris van het Bengaalsche Gouvernement aan de Indische Regeering van 5 Augustus 1853). Deze Herklots is dezelfde, die in 1826 de Hollandsche archivalia aan Overbeek heeft overgedragen — zie p. 508, n. 3.

[1]) Zie M. G. S 18 November 1854 No. 2085.

[2]) Oud-president van den Raad van Justitie te Batavia.

[3]) Oud-resident van Soerakarta.

[4]) Archiefinventaris No. 41.

zijn leven de beschikking gekregen over een aantal bescheiden uit de Gouvernementsarchieven, welke na zijn overlijden door executeuren aan de Regeering werden aangeboden voor de somma van f 5000.—. Naar het oordeel van de Regeering konden deze stukken niet „worden geacht de eigendom te zijn van wijlen den heer J. M. van Beusichem, maar . . . niet wel anders beschouwd worden als te behooren tot 's Gouvernements archief, en mitsdien vallende in de termen om, ingevolge de publicatie van 19 Mei 1844, bij dat archief te worden teruggebracht". De bescheiden zouden daartoe door de Regeering worden aangehouden, tenzij door executeuren „bedenkingen kunnen worden aangevoerd, welke de ongegrondheid van deze zienswijze onwedersprekelijk mogten bewijzen" [1]). Dit was uiteraard niet mogelijk, zoodat het archief in dit geval niet te kort kwam.

Terloops moge ik nog vermelden, dat in 1843 een indrukwekkende commissie is benoemd, bestaande uit den Directeur-Generaal van Financiën, den Chef van den Generalen Staf, den Hoofdadministrateur der Marine, den Eersten adjunct Secretaris van het Gouvernement, den Griffier van het Hooggerechtshof, den Secretaris der Generale Directie van Financiën en den Secretaris der Algemeene Rekenkamer, die tot opdracht kreeg maatregelen te beramen en voorstellen in te dienen tot opruiming van oude papieren en schrifturen, waarvan de bewaring door verloop van tijd nutteloos mocht worden geacht, en wel bij de archieven van de beide Hooge Gerechtshoven, de Algemeene Rekenkamer en de Departementen van financiën, oorlog en marine [2]). Voor zoover ik heb kunnen nagaan, is het resultaat van de werkzaamheid der commissie nihil geweest, hetgeen trouwens voor de hand ligt bij een dergelijk onhandelbaar ambtelijk instrument.

De voorafgaande feitelijke beschrijving van de lotgevallen van de oude Landsarchieven van 1816-1854 zou onvolledig zijn zonder een overzicht van de in die periode tot stand gekomen archiefregelingen.

Eerst in 1841 verschijnt iets, wat men met een weinig goeden wil als het begin van een Indische archiefwetgeving kan be-

[1]) Zie M. A. S. 19 Januari 1848 No. 158 en bijlagen.
[2]) Zie bt. 25 Januari 1843 No. 8.

beschouwen. Begin December 1843 schreef de toenmalige Minister van Koloniën (J. C. Baud) aan den Gouverneur-Generaal, dat het des Konings aandacht had getrokken, dat niet zelden bij overlijden van personen, die in hooge betrekkingen in Indië waren geplaatst geweest, de boedelredderaars niet schroomden om de in de nalatenschap aanwezige stukken, plannen en kaarten, uit de Gouvernementsarchieven te Batavia afkomstig en de financieele, militaire en politieke aangelegenheden van Nederlandsch-Indië betreffende in het openbaar te verkoopen [1]). „Dat hieruit groote ongelegenheid kan ontstaan" — zoo zeide de Minister — „valt

[1]) Verschillende bepalingen, die voorkomen in deze regeling zijn reeds te vinden in het plakkaat van 7 November 1760, houdende het verbod van den publieken verkoop op venduties van papieren, „die relaties hebben tot de affairen of belangen van de Compagnie". Dit plakkaat luidt:

„Geremarqueerd synde uyt de gedrukte cathalogus der boeken van den jongst overleden oud-waterfiscaal, Mr. Willem Tobias Teekman, die op morgen bij opentlijke vendutie verkogt staan te werden, dat daar onder gevonden werden twee manuscripten, bestaande in de instructie van den heer Commissaris, Hendrik Adriaan van Rheede, voor den gouverneur en raad te Cormandel van den 29en November 1689 en een compendium, bij forma van register, van diverse patriasche en Indiasche ordres der Compe ; soo is, uyt hoofde het publicq verkoopen en dus algemeen raken van sulke papieren, die over het wesentlijke interest der maatschappij handelen, niet dan tot nadelige gevolgen kan strecken, goedgevonden, niet alleen gemelde twee manuscripten uyt de voorsz. boedel op te eysschen en ter generale secretary te laten overbrengen, maar ook bij deese gelegentheid teffens raadsaam geoordeelt, tot voorkoming van het nadeel, dat daar in legt opgesloten, voor het vervolg de nodige ordre te statueeren en dienvolgende verstaan de vendumeesters, den curator ad lites en de respective secretarissen der collegien van justitie, in de qualiteit als sequesters, item die van Wees- en Boedelmeesteren en verder alle de geene, die geauthoriseert zijn tot het houden van publicque vendutien, soo wel als alle particuliere executeurs en redderaars van boedels of nalatenschappen, te gelasten om in den aanstaande alle manuscripten en papieren, die relatie hebben tot de affairen of belangen van de Compe, wanneer hen die mogten voorkomen, ter generale secretary over te brengen, met uytsondering nogthans van placcaten, biljetten, advertissementen of andere publicque papieren, die eenige statuaire ordres komen in te houden en dus ter kennisse van ieder een moogen en moeten komen". Het is afgedrukt op p. 431-2 van deel VII van het *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek 1602-1811*, door MR. J. A. VAN DER CHIJS.

dadelijk in het oog, wanneer men nagaat, dat dusdanige publieke verkoopingen van officieele stukken, al zijn het geene oorspronkelijke oorkonden maar slechts afschriften, zaken, welke uit den aard der onderwerpen, geheim behooren te blijven, bij een ieder ook buiten 's lands, bekend kunnen worden. Hoezeer het vanzelf spreekt, dat 's lands archieven het eigendom der Regeering zijn, en dat daarvan, zonder hare toestemming, geen aan 's lands dienst vreemd gebruik mag worden gemaakt, is echter eene, met dat tweeleedig beginsel lijnregt strijdige handelwijze van lieverlede zoo algemeen geworden, dat eene stellige verklaring deswege noodig scheen . . ."

Deze verklaring is gegoten in den vorm van de in St. 1844 No. 15 afgedrukte Publikatie des Konings [1]), waarvan enkele bepalingen onze aandacht vragen. Allereerst de overweging in de considerans, dat de Regeering door bovenomschreven omstandigheden buiten machte was geraakt, om het openbaar worden van Haar archivalia te doen afhangen van overwegingen van algemeen belang, waardoor een zaak, waarin Zij alleen de bevoegdheid had te beslissen, aan Haar op wederrechtelijke wijze was onttrokken. In de toekomst zou een iegelijk, die onbevoegd een Gouvernementsstuk onder zich hield, afgaf of door den druk of anderszins openbaar maakte, ingevolge het bepaalde in artikel 6 der publicatie schuldig zijn aan ontvreemding van 's lands eigendom of misbruik van vertrouwen en onderhevig zijn aan de straffen op zoodanige misdrijven bepaald of nader te bepalen. Artikel 1 bepaalde, dat alle Gouvernements archieven, mitsgaders alle stukken behoorende tot de op hoog gezag ingestelde administratiën en inrichtingen van openbaar bestuur geene uitgezonderd, het eigendom waren der Regeering. Zonder toestemming der Regeering mocht niemand buiten den dienst met deze stukken manipuleeren.

In deze administratieve archiefregeling wordt dus in artikelen 1 en 6 het eigendomsrecht van het Land op zijn archieven geproclameerd, zij het ook dat in deze publicatie nog niet zoo ver wordt gegaan als in die van 1854 het geval zal blijken te zijn.

---

[1]) Die echter in wezen niet meer is dan een regeling, zooals zij b.v. ook in Duitschland voorkomt, voor „Archivgutschutz bei Behörden", een administratieve maatregel dus.

Deze reeds zoo streng gestelde regeling van 1844 heeft echter niet het verwachte resultaat opgeleverd. Nog in hetzelfde jaar wist de afgetreden Directeur-Generaal van Financiën J. D. Kruseman er aan te ontsnappen door „zijn eigenlijk archief" [1]) tijdig voor zijn vertrek naar zijn reeds eerder gerepatrieerde echtgenoote en zijn gemachtigde, den heer Elink Sterk te 's Gravenhage, te verzenden, terwijl Dr. W.R. baron van Hoëvell in 1848 zich door zijn plotseling vertrek uit Indië al dan niet opzettelijk geheel aan de regeling had kunnen onttrekken. „Van de papieren van den Generaal van den Bosch is slechts een gedeelte op mijn verzoek bij executeuren, toen ik Secretaris Generaal bij het Ministerie van Koloniën was, uitgeleverd; van de papieren, kaarten, plannen, memoriën enz. van wijlen den Generaal De Kock is niets uitgeleverd; zoo zal het ook wel gelegen zijn met het archief van wijlen den Heer Van der Capellen", schreef [2]) het Raadslid Cornets de Groot in September 1848 [3]).

Maar van een rechtstreeksche ondermijning van de regeling kan inderdaad gesproken worden toen bleek, dat J. C. Baud, die als Minister de regeling had uitgelokt en de afkondiging in Indië bevolen had, na zijn aftreden [4]) een brochure het licht deed zien, waarin veel geheime brieven werden openbaar gemaakt. Een en ander was voor de Indische Regeering aanleiding om nadere instructies van den Minister van Koloniën te vragen.

Blijkens zijn geheimen brief van 21 Februari 1849 No. 64/D was de Minister van Koloniën G. L. Baud (een neef van J. C. Baud) evenzeer van oordeel, dat de toepassing van deze publicatie vooral met het oog op de daarin voorkomende bepalingen tot de schuldig verklaring der overtreders [5]), tot belangrijke moeilijkheden zou kunnen leiden [6]), temeer waar hem niet gebleken was, dat „de

---

[1]) Zoo staat het in de stukken!

[2]) Zie bijlagen bt. 26 October 1848 No. 11.

[3]) Enkele jaren geleden werden mij nog eenige pakken brieven van De Kock getoond, in particulier bezit in het Bantamsche.

[4]) Inmiddels had dus in Nederland de liberale ommezwaai plaats gevonden. [5]) Zooals in artikel 6, zie boven.

[6]) Hoogstwaarschijnlijk is hiermede gedoeld op het strijdschrift van BAUD: *Het ontslag van J. D. Kruseman als Directeur Generaal in Nederlands-Indië nader toegelicht,* door hem in 1848 geschreven naar aanleiding van een door Kruseman uitgegeven brochure, en waarbij Baud „tot over

uitvoerlijkheid ervan hier te lande een punt van bijzondere overweging of regtskundig onderzoek heeft uitgemaakt . . . Eene wijziging der bepaling zou met opzicht tot de onwilligen . . . tot niets leiden, terwijl de openbare intrekking mij, met het oog op de tegen den maatregel openlijk ingebragte aanmerkingen, in de gegevene omstandigheden te minder raadzaam voorkomt, vermits daaruit verkeerdelijk zoude kunnen worden ontleend, dat eene verbodene handelwijze tot eene geoorloofde is gemaakt".

„Naar aanleiding van dat een en ander heb ik de eer Uwe Excellentie uit te noodigen zich te bepalen tot eene stilzwijgende niet-uitvoering der gemelde verordening. Zoo doende zal dezelve weldra kunnen worden beschouwd als in onbruik te zijn geraakt".

Fraai was 's Ministers oplossing zeker niet, te minder waar (zooals in 1853 zou blijken) ten deze 's Konings machtiging gevraagd noch verkregen was, maar in de gegeven omstandigheden was zij zeker de gemakkelijkste.

Lang heeft dit stelsel van stilzwijgen en afwachten overigens niet geduurd, want reeds in Januari 1854 komt de thans nog vigeerende Publikatie des Konings tot stand, die is afgedrukt in Staatsblad 1854 No. 18.

Aanleiding hiertoe was de klacht van den toenmaligen Gouverneur-Generaal [1]), dat hij met leedwezen had „ondervonden, dat meermalen openbaar is geworden, hetgeen tot welslaging van regerings verrichtingen, of om andere redenen, geheim had behooren te blijven". De Procureur-Generaal was zelfs zoo ver gegaan te verklaren, dat het een onmogelijkheid scheen op de hoofdbureaux te Batavia een zaak van eenig belang geheim te doen blijven!

In verband hiermede was op 31 Augustus [2]) van dat jaar den „Hoofden van administratie" het belang van strikte geheimhouding door hunne ambtenaren nog eens ingescherpt.

De Nederlandsche Regeering vond dit echter niet afdoende, omdat gebleken was, dat belangrijke stukken ook hun weg vonden

---

zijn schouders in de modder ging staan om Kruseman er door te halen" (zie DR. W. F. M. MANSVELT, *Geschiedenis van de Nederlandsche Handelmaatschappij*, deel II, p. 45, n. 5). Kruseman haalde de noodige gegevens voor deze en zijn volgende brochure uiteraard uit „zijn eigenlijk archief".

[1]) In den Indischen brief van 20 September 1853 No. 572/1.

[2]) Bt. 31 Augustus 1853 No 4.

naar dagbladen en tijdschriften in Nederland. Zoo het vóór de Indische Regeering bestemd rapport van Dr. I. A. Crookewit over de tinmijnen te Malakka, dat gepubliceerd werd in de in November 1851 verschenen aflevering van het *Tijdschrift voor Neerland's Indië*. Naar aanleiding van de opschudding die deze publicatie in ambtelijke kringen te Batavia had verwekt en de vruchtelooze pogingen door den Procureur-Generaal ingesteld om den dader te ontdekken, riep Van Hoëvell acht maanden later in zijn tijdschrift de nieuwsgierigen in Indië toe: „doe wat gij wilt, gij belet mij toch niet belangrijke stukken magtig te worden en te publiceeren" [1]).

Arme Regeering, Zij kreeg het nog harder te verduren, want Haar voormalige geschiedschrijver voegde de daad bij het woord.

En zoo moest de Minister van Koloniën Ch. F. Pahud in een rapport aan den Koning van 18 October 1853 gewagen van de toenemende driestheid, waarmede met het onrechtmatig openbaarmaken van stukken, die daartoe allerminst geëigend waren, te werk werd gegaan; in het *Tijdschrift voor Neerland's Indië* waren zoowel de bij geheim Koninklijk besluit gearresteerde suppletoire punten van instructie voor den Gouverneur-Generaal als de instructie van den Kommandant van het Nederlandsch-Indische Leger verschenen; voorts was aangekondigd het bezit van 32 grootendeels officieele, geheime en zelfs zeer geheime bescheiden, betrekking hebbende op de ontruiming der Oostkust van Sumatra door de Nederlandsche troepen, in 1841 bevolen, terwijl door de redactie bereids een begin was gemaakt met de openbaarmaking van het gebeurde omtrent deze aangelegenheid. „Het kan geen verwondering baren, dat bij zoodanig laakbaar en verregaand misbruik, meermalen de wensch is opgekomen, dat door gepaste en afdoende middelen eenmaal paal en perk worden gesteld aan handelingen, welke niet alleen strafwaardig zijn, maar die noodwendig een nadeeligen invloed zullen uitoefenen op de behandeling van zaken in Indië" [2]).

Nu bovendien gebleken was, dat de stilzwijgende verloochening van de op bijzondere last des Konings uitgevaardigde publicatie

[1]) *Tijdschrift voor Neerland's Indië*, 14, 1e deel, p. 435.

[2]) Rapport van den Minister van Koloniën van 18 October 1853 La A No. 374, bijlage bt. 3 April 1854 No. 1.

van 1844 den Gouverneur-Generaal zonder machtiging des Konings was voorgeschreven, deed zich een goede gelegenheid voor de zaak wederom in Nederland op te nemen. Ditmaal werden echter de Minister van Justitie (men denke aan de klacht, dat de regeling van 1844 niet aan een rechtskundig onderzoek onderworpen was geweest) en de Raad van State ingeschakeld. De adviezen van den Minister van Justitie, Mr. D. Donker Curtius, zijn door hun algemeene strekking voor deze aangelegenheid van overwegende en principieele beteekenis geweest.

In zijn eerste advies van 27 Augustus 1853 [1]) schreef Donker Curtius: „Ik heb mij in de eerste plaats afgevraagd of in hoeverre het beginsel, waarop die Publicatie (n.l. die van 1844) berust, kan geacht worden overeen te komen met het regt en de billijkheid?"

„Die vraag heb ik gemeend mij zelven t o e s t e m m e n d [2]) te moeten beantwoorden".

„De geheele verordering gaat uit van het beginsel, dat alle Gouvernements Archieven, alle Stukken behoorende tot de op hoog gezag ingestelde administratien en inrigtingen van openbaar bestuur, geene uitgezonderd, zijn het eigendom der Regeering".

„Ik geloof niet dat de juistheid van dat beginsel kan worden betwist, dat het regt van het hoog gezag op Archieven en andere bescheiden van bovenbedoelden aard met enigen grond kan worden betwijfeld of tegengesproken".

„Is dit waar en ik houde het daarvoor, dan volgt daar noodwendig uit, dat de L a n d s A m b t e n a r e n noch tijdens de uitoefening hunner bediening noch na hun ontslag daaruit, eenig regt van eigendom op zoodanige stukken kunnen of mogen beweren of uitoefenen en evenzeer dat hunne erfgenamen dien aangaande geene aanspraak op een regt kunnen maken, dat hunne erflater zelf nimmer bezat".

„Dit alles is van toepassing niet alleen op oorspronkelijke stukken en minuten, maar evengoed op afschriften daarvan".

---

[1]) Te vinden als bijlage van bt. 3 April 1854 No. 1.

[2]) In dit verband moge worden gewezen op de kort te voren door Prof. Mr. J. DE BOSCH KEMPER uitgegeven *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche Staatsregt en Staatbestuur*, waarin bepleit werd de billijkheid om de Landsarchieven onvervreemdbaar te verklaren (eerste uitgave in 1852).

„De Staat of gelijk het in de Publicatie luidt, de Regering eigenaar zijnde bij uitsluiting van bovenbedoelde Archieven enz. is bevoegd de openbaarmaking dier archieven toe te laten, zelf te bevorderen of tegen te gaan".

„Voor dit laatste kunnen redenen van overwegend belang bestaan, met name met opzigt tot vreemde mogendheden en hare Kolonien en uit dat oogpunt beschouwd houde ik de considerans der Publicatie voor alleszins regtmatig en billijk".

„Zal echter de Regering de openbaarmaking steeds en uitsluitend afhankelijk kunnen doen zijn alleen van beschouwingen van openbaar belang, dan zijn verbodsbepalingen, gelijk zij in de bekende publicatie vervat zijn, in beginsel noodzakelijk en zulks voor afschriften niet minder dan voor oorspronkelijke Stukken en minuten".

„Het vrijgevig gebruik om niet te zeggen misbruik, dat in de laatste jaren hier te lande gemaakt is door sommige personen van de Stukken, die zij vroeger in hunne qualiteit in Nederlandsch Indië in bezit hadden, is te zeer bekend, dan dat ik deze omstandigheid bij Uw Excellentie zou behoeven aan te voeren ten betooge van zoodanige noodzakelijkheid".

Na deze beschouwing van de algemeene gronden, waarop de regeling rust, kwam de Minister van Justitie tot de rechtskundige vragen aan de redactie van de artikelen 5 en 6 verbonden.

„Dat ik Artikel 5 in zijne hoofdstrekking goedkeur, zal Uwe Exc: uit het hiervoren gezegde gereedelijk bevroeden".

„Wat de vraag aangaat, door den Gouverneur Generaal dienaangaande in 1848 geopperd, zoo zoude mijne meening zijn dat, indien na verloop van eenigen tijd een houder van Stukken, hij zij een ontslagen ambtenaar, diens erfgenaam, executeur of wie ook, niet uit eigen beweging tot de uitlevering der Stukken overgaat, het Gouvernement wel degelijk bevoegd te achten is, om zijner zijds die uitlevering te vorderen".

„Met den inhoud van art: 6 kan ik mij in geenen deele vereenigen. De gelijkstelling van de hier bedoelde overtreding met ontvreemding van Landseigendom of misbruik van vertrouwen schijnt mij weinig Juridisch".

„Beter ware het naar mijn oordeel dat van de weigering der uitlevering of ook van de niet volledige uitlevering of ook van

de niet volledige levering zelve van Lands Archieven enz. (behoorlijk desnoods bij deurwaarders Exploit te doen constateren) een *delictum sui generis* gemaakt werd, strafbaar voor den ontslagen ambtenaar of zijne weduwe met inhouding (of bij openbaarmaking van achtergehouden Stukken) met ontzegging van pensioen voor den erfgenaam of executeur met geldboete, alles onverminderd het middel van gijzeling tot dat aan de bestaande verpligting voldaan zij en de toepassing der algemeene Strafwet voor zoo verre daarvoor mogten blijken aanwezig te zijn".

„Ik ontveins mij geenszins, dat ook aldus geregeld het onderwerp zijne eigenaardige moeijelijkheden in de toepassing blijft behouden, maar ik geloof tevens, dat langs den voorgestelden weg vele dier moeijelijkheden zouden vervallen of aanmerkelijk verminderen".

„Zoo zal nog altijd de gepensionneerde Ambtenaar Indië kunnen verlaten zonder volledige uitlevering van Stukken gedaan te hebben, eene verpligting welker getrouwe en volledige nakoming altijd moeijelijk te constateren zal blijven. Maar de ambtenaar in het Moederland teruggekeerd, geniet zijn pensioen, edoch slechts in zooverre en zoo lang hij geene Lands archieven openbaar maakt, waaruit blijkt, dat hij de daartegen bestaande verordening heeft overtreden".

„De inhouding of ontzegging van pensioen behoeft naar ik meen, niet door den regter te worden uitgesproken, als daarstellende eene administratieve maatregel te nemen door den Gouverneur Generaal of Minister van Kolonien, en alleen te beschouwen als het gevolg der overtreding van eene voorwaarde sine qua non voor het genot van pensioen door de bevoegde magt gesteld.

„De gijzeling en geldboete kunnen alleen bij regterlijk vonnis worden opgelegd, doch ik kan niet inzien op welken grond de regter weigeren zou die uit te spreken, wanneer door den Koning als de Wetgevende magt in de Kolonie (behoudens art: 59 der Grondwet) uitoefenende deswege het noodige verordend werd".

„Het is waar de Regter kan noch mag geldboete of gijzeling uitspreken tenzij hem blijke dat werkelijk Lands Archieven zijn achtergehouden. De bewijsvoering daarvan zal somstijds moeijelijk zijn, maar dit behoort tot de eigenaardige moeijelijkheid des Onderwerps die niet kan worden weggenomen en in ieder geval voorzigtigheid in de toepassing onmisbaar maakt".

In het tweede advies van 3 October 1853 [1]), klaarblijkelijk gegeven naar aanleiding van het door den Minister van Koloniën omgewerkte ontwerp, dat echter in de Indische stukken ontbreekt, kwam de Minister van Justitie tot eenige wijziging en aanvulling van zijn oorspronkelijke conclusies. Instede van het eigendomsrecht van den Staat in de regeling zelve op te nemen — zooals in de publicatie van 1844 het geval was — stelt Mr. Donker Curtius voor, dit recht in den vorm van een beginselverklaring in den considerans van de regeling te vermelden. „Op die wijze wordt al dadelijk aangetoond van welk beginsel men, bij het vaststellen van dit Besluit is uitgegaan, namelijk van het regt van eigendom van den Staat, gelijk dit werd ontwikkeld in mijne brief van 27 Augustus jl."

„Ik acht dit doelmatiger dan eene verklaring als die, voorkomende in art: 1 van Uwer Excellenties ontwerp, omdat deze of eene waarheid bevat, en dan niet behoeft te worden uitgedrukt, of eene stelling, welke onjuist, althans voor tegenspraak vatbaar is, in welk geval zoodanige Verklaring toch wel beschouwd, geacht zou kunnen worden geene waarde of verbindende kracht te hebben".

Voorts was Donker Curtius van meening, „dat het te nemen besluit zou moeten worden afgekondigd in het Staatsblad van Nederlandsch Oost Indie en in de Gouvernements bladen der andere Kolonien, maar dat eene afkondiging in het Staatsblad hier te lande (d. i. in Nederland) niet alleen onnoodig, maar zelfs ter vermijding van verkeerde opvatting niet wenschelijk is".

Nadat de opmerkingen van Donker Curtius in de ontwerpregeling waren verwerkt, heeft de Minister van Koloniën deze bij zijn geheim rapport van 18 October 1853 La. A. No. 374, dat een duidelijk overzicht geeft van den administratieven gang van zaken, aan den Koning aangeboden.

De Raad van State, ter zake om advies gevraagd, zag de dringende noodzaak in om op een of andere wijze paal en perk te stellen aan „handelingen, die niet dan ongunstig voor de Koloniën kunnen werken en die eenen allernadeeligsten invloed [2])

[1]) Bijlage bt. 3 April 1854 No. 1.

[2]) Negen jaar later werd Van Hoëvell tot lid van dit Hooge College benoemd!

hebben op onzen zedelijken invloed en op het Nederlandsche gezag in Indië". De Raad kon zich derhalve in beginsel vereenigen met de strekking van het ontwerp, maar vroeg zich af of de voorgestelde maatregelen wel het doel zouden treffen, dat de Minister van Koloniën ervan scheen te verwachten, omdat altijd het noodige rechterlijk bewijs zeer moeilijk te leveren zou zijn. Bij administratieven maatregel zou in deze reeds veel kunnen geschieden, doch er diende voor gewaakt te worden, dat dit tot willekeur zou kunnen leiden.

Hoewel de Ministers van Justitie en Koloniën toegaven, dat de ongewisheid ten aanzien van het verkrijgen van een rechterlijk bewijs van overtuiging van de voorgestelde regeling inderdaad de zwakke stee vormde, waren zij eenparig van meening, dat deze juridische moeilijkheid de nuttige strekking van den maatregel toch niet weg kon nemen, want „het misbruik dat zich zoo zeer heeft vermenigvuldigd, wordt er als het ware door geschandvlekt. De maatregel zal derhalve eene zedelijke kracht kunnen uitoefenen en tevens . . . bij de ambtenaren of officieren in Indie het dwaalbegrip wegnemen, dat de mededeeling van stukken, een geoorloofde zaak is".

Bij geheim schrijven 20 Januari 1854 La A No. 27 F van den Minister van Koloniën werd het Koninklijk besluit (Algemeene maatregel van bestuur) den Gouverneur-Generaal aangeboden, terwijl den Landvoogd daarbij nog werd opgedragen te bepalen

1e. dat geen pensioen of onderstand ten laste der koloniale geldmiddelen zal worden verleend tenzij met de overige stukken worde overgelegd eene verklaring van den Algemeenen Secretaris, of van den Chef van den Generalen Staf (naar mate de betrokken persoon in civiele of Militaire dienst is) dat door dezen is voldaan aan het voorgeschrevene bij art. 4 van het onderwerpelijk Koninklijk besluit; en

2e. dat de uitbetaling van het pensioen of onderstand, om het even of die in Indie, dan wel in Nederland of elders plaats heeft kan worden gestaakt, wanneer de gepensionneerde of onderstand genietende, heeft gehandeld in strijd met opgemeld Koninklijk besluit.

De afkondiging is geschied in Staatsblad 1854 No. 18. Dit Koninklijk besluit is thans nog van kracht en ook van praktische beteekenis — bijvoorbeeld waar de Landsarchivaris krachtens artikel 12 lid 1 zijner in Bijblad 12459 opgenomen instructie gehouden is in het bijzonder ten aanzien van de raadpleging van archivalia

zich te conformeeren aan de bepalingen van deze regeling, terwijl artikel 10 lid b van het huidig Indisch Burgerlijk Pensioenreglement voorschrijft, dat ambtenaren, die in het genot van pensioen wenschen te worden gesteld een verklaring moeten indienen, dat alle Gouvernementsstukken, zoowel oorspronkelijke als afschriften, uittreksel(s) of minuten, welke zij onder zich hebben, ter beschikking zijn gesteld van de Regeering of dat zij geen zoodanige stukken onder zich hebben — zoodat er alleszins reden is een oogenblik nader op de beteekenis en werkingssfeer van deze archiefregeling in te gaan.

De Publicatie des Konings in Staatsblad 1854 No. 18 heeft een ietwat hybridisch karakter, doordat daarin zijn verwerkt

1e. algemeene principes voor het archiefwezen, in de considerans uitgedrukt, en voorts

2e. eenige algemeene regels, voorkomende in de artikel 7 en 8, die uit dit principe voortvloeien, evenals

3e. de bijzondere regelingen voor ambtenaren namelijk de bepalingen vervat in de artikelen 1 tot en met 6.

Duidelijkheidshalve moge ik deze hoofddeelen afzonderlijk bespreken.

Ten eerste de considerans, welke het belangrijkste deel van de publicatie vormt, omdat daarin twee belangrijke pricipes worden omschreven, principes, waarop het geheele Nederlandsch-Indische archiefwezen rust.

Immers daarin wordt vooreerst verklaard, dat de Staat (dus nu het Nederlandsch-Indische Gouvernement) een uitsluitend recht van eigendom heeft op alle stukken en bescheiden, behoorende tot de gouvernementsarchieven. Dit uitsluitend eigendomsrecht van den Staat impliceert uiteraard, dat daarnaast geen ander eigendomsrecht bestaanbaar is, en hiermede is aan de archieven van het Indische Gouvernement gegeven de domaniale status, die bijvoorbeeld ook in Frankrijk geldt voor de nieuwe archieven, namelijk „le caractère domanial et par suite inaliénable et imprescriptible des documents de nos archives" [1]).

[1]) SERVOIS, rapport 1902, aangehaald door HAUVILLER, *Protokoll des Deutschen Archivtags von 1907*, p. 59. Zie H. O. MEISNER, *Schutz und Pflege des Staatlichen Archivgutes mit besonderer Berücksichtigung des Kassationsproblems*, in *Archivalische Zeitschrift*, 45 (1939), p. 41.

Uit dezen domanialen status of het domaniaal karakter der Indische archieven volgt zoowel hunne extracommercialiteit als hunne onvervreemdbaarheid en onverjaarbaarheid. Immers, het Gouvernement heeft het uitsluitend recht van eigendom, niemand anders dan het Gouvernement kan rechtens eigenaar der stukken zijn; de eigendom daarvan kan dus nooit door derden worden verkregen, door koop noch door ruil, erfenis, verjaring of welke handeling dan ook. Een iegelijk, die een stuk onder zich heeft, dat naar zijn aard behoort tot de Indische Gouvernementsarchieven, dient te weten, dat hij ten onrechte onder zich houdt goederen, welke eigendom zijn van een ander, namelijk van het Gouvernement van Nederlandsch-Indië. Het behoeft geen nader betoog, dat het proclameeren van den domanialen status van primair belang is als rechtsgrond voor het Indische archiefwezen.

Voor Nederland geldt de Publicatie in Staatsblad 1854 no. 18 niet en, voor zoover mij bekend, is daar het domaniaal karakter der Rijksarchieven nooit afgekondigd. Wel zijn in 1908 door de Rijksarchivarissen ontwerp-bepalingen [1]) opgesteld betreffende het buiten den handel stellen van tot de openbare archieven behoorende stukken, maar deze bepalingen zijn niet overgenomen in de Archiefwet 1918 [2]). De bijzondere moeilijkheden, die ontstaan door het ontbreken van een bepaald omschreven wettelijke status der archieven worden duidelijk bij lezing van het artikel van Prof. Mr. E. M. Meijers, getiteld *Publiek domein en zaken buiten den handel* [3]), waarin onder meer betoogd wordt, dat de werking van artikel 2014 N. B. W. voor archiefstukken buitengesloten zou moeten worden [4]).

Opmerkelijk is, dat kort geleden in Duitschland de wenschelijkheid bepleit is „die bestehende Gesetzgebung in der Richtung einer Wiederherstellung des domanialen Characters der Staatsarchivaliën abzuändern, den staatlichen Archivaliën die Eigen-

---

[1]) Afgedrukt op p. 305/6 van *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, XXXI (1908).

[2]) *Ned. St.* 1918 No. 378 jo. *Ned. St.* 1928 No. 177.

[3]) In *W. S. N. R.*, 1918, No. 2543 e.v.

[4]) Anders ASSER-SCHOLTEN, *Handleiding N. B. R.*, deel II, *Zakenrecht*, 6de druk, 1927, p. 117 e.v. Zie ook Mr. FRUIN's uiteenzettingen op dit punt op p. 293-5 van *Verslagen omtrent 's Rijks oude Archieven*, XXXI (1908).

schaft als res extra commercium des Römischen Rechts zu verleihen, d.h. sie zu Gegenständen zu machen, an denen es weder privates Eigentum noch Eigentumserwerb durch fortgesetzten Besitz (Ersitzung) geben kann. Die Frage ist von nicht zu unterschätzender Bedeutung. Immer wieder muss unzweifelhaft staatliches Archivgut aus Privatbesitz von der staatlichen Archivverwältung zu hohen Preisen „angekauft" werden, anstatt dass man zur Beschlagnahme schreitet. Dies wäre kein Eingriff in das Privateigentum!" [1]).

In Nederlandsch-Indië dient ook thans in voorkomende gevallen gehandeld te worden als in het midden der vorige eeuw ten aanzien van Gouvernements archivalia in den boedel van wijlen J. M. van Beusichem is geschied (zie p. 64) in dier voege, dat de stukken worden aangehouden en in het betrokken Gouvernementsarchief gedeponeerd, tenzij de houder kan aantoonen, dat zij niet het eigendom van het Land zijn.

Het tweede principe, in de considerans verwerkt, is het stellen van het openbaar belang als motief voor de maatregelen tot handhaving van dit eigendomsrecht op de archieven. Hoewel het openbaar belang wel wat verscholen staat, is de beteekenis hiervan toch heel wat grooter dan van een simpel „vergeet-mij-nietje". Immers, als de Indische Regeering het voor het zeggen had gehad, had zij destijds ongetwijfeld instede van openbaar belang het Gouvernementsbelang vermeld! Nu valt ook voor haar niet te ontkomen aan de consequentie van de gebezigde redactie der considerans, en wel deze: is de handhaving van de ongeschonden staat der Gouvernementsarchieven een openbaar belang, dan erkent de Regeering daarmede, dat deze archieven zelve ook een zaak van openbaar belang zijn. Geheel in overeenstemming hiermede is de reeds aangehaalde opvatting van den Minister van Justitie, in zijn advies van 27 Augustus 1853, namelijk dat zoo de Regeering de openbaarmaking van haar archieven uitsluitend afhankelijk wil doen zijn van overwegingen van openbaar belang, uiteraard verbodsbepalingen tegen clandestiene openbaarmaking noodzakelijk zijn.

Het openbaar belang door de Regeering erkend als maatstaf

---

[1]) MEISNER, a w. p. 40-41.

voor de instandhouding en openbaarmaking der Landsarchieven — wat valt er dan nog te wenschen? Helaas, de geest en de wil om de nieuwe regeling in dien zin toe te passen, ontbrak ten eenen male in het Batavia van 1854 en latere jaren!

Thans het bepaalde in de artikelen 7 en 8 der regeling. Eerstgenoemd artikel omschrijft het „droit de saisie" van het Gouvernement, een gevolg van het geproclameerde uitsluitend recht van eigendom. Elke houder van Gouvernementsarchivalia kan bij rechterlijk vonnis worden gelast tot af- of overgifte daarvan. Terecht is hier slechts van houder en niet van bezitter gesproken, want het woord bezitter zou nog een schijn van eigendomsrecht kunnen wekken. De zwakke stee van deze regeling ligt in dit artikel, immers de rechter is aangewezen als de instantie die zal moeten uitmaken of een betwist stuk behoort tot de archieven van het Gouvernement of niet. Zijn uitspraak is dus beslissend. De aard en de bestemming van het stuk zullen daarbij den doorslag moeten geven.

Artikel 8 schakelt ten aanzien van het archiefwezen de toepassing van de algemeene strafwetgeving in, hetgeen van direct belang is, bijvoorbeeld met het oog op de artikelen 233 en 417 van het Wetboek van Strafrecht, handelende onder meer over het schenden van archieven. Bovengenoemde artikelen van de regeling in Staatsblad 1854 no. 18 hebben dus een algemeene werking.

Anders is het met de zes eerste artikelen van deze regeling, die in wezen slechts voor ambtelijke verhoudingen zijn opgemaakt. Zij vormen de administratieve bescherming van de archieven tegen de ambtenaren, die er mee omgaan, een Indische „Archivgutschutz bei Behörden", die eveneens voortvloeit uit het uitsluitend recht van eigendom van het Gouvernement op zijn archieven.

De regeling zelve is duidelijk; een ambtenaar mag slechts die archieven onder zich houden, die hij noodig heeft voor de uitoefening van zijn dienst (art. 1 sub c), of die hem in zijn persoonlijk belang zijn uitgereikt. Voorts kan iemand (dit zal in de praktijk meestal een ambtenaar of gewezen ambtenaar zijn) op verzoek afschriften van tot zijn verdediging of rechtvaardiging noodige stukken ontvangen (art. 3). Tenslotte kan een gewezen ambtenaar nog op wettige wijze Gouvernementsarchivalia onder zich houden in geval de Regeering op zijn verzoek heeft afgezien

van de terugname (art. 4). Voorts is het verboden om, zonder toestemming van de Regeering inzage of reproducties van Gouvernementsarchivalia te geven of deze te publiceeren, tenzij deze stukken van regeeringswege openbaar zijn gemaakt.

Men ziet, een zeer strenge regeling, op overtreding waarvan strenge straffen zijn gesteld (zooals ontslag, verlies van inkomsten, zie art. 5). Een regeling, die op zich zelf zeer juist is en door gebleken misbruik noodig was. Een regeling echter, waaraan het vervolg ontbrak, namelijk de noodzakelijke aanvulling, waarbij van Regeeringswege bepaald werd, welke archivalia nu als openbaar kunnen worden beschouwd, een vervolg dat, zooals reeds door den Minister van Justitie was aangegeven [1]), zou moeten worden gebaseerd op overwegingen van openbaar belang. Een dergelijke regeling echter is tot op dit oogenblik niet tot stand gekomen.

Het verbazingwekkende is, dat de Indische Regeering het bestaan van deze lacune zelf zeer wel heeft ingezien, zoo goed, dat Zij medio 1854, dus enkele maanden nadat de regeling in Staatsblad 1854 No. 18 was afgekondigd, naar aanleiding van het plan om belangrijke Indische archivalia in Nederland te doen publiceeren [2]), den Minister van Koloniën verzocht te willen verklaren, tot welk jaar de Landsarchieven beschouwd kunnen worden als behoorende aan de openbare geschiedenis.

In zijn schrijven van 22 December 1854 [3]) antwoordde Minister Pahud hierop:

„De vraag, wat uit de Indische archieven van de openbaarmaking eventueel moet worden uitgezonderd, komt mij voor, alleen afhankelijk te moeten blijven van den i n h o u d der stukken en van de omstandigheid, of die, om s t a a t k u n d i g e r e d e n e n, voor publicatie ongeschikt moet worden geacht. Bestaan tegen het openbaarmaken van stukken uit de Indische archieven zoodanige redenen niet, dan behoeft de d a g t e e k e n i n g z e l v e der stukken hunne uitgave niet te verhinderen".

De pijnlijke kwestie van openbaarmaking was dus op verrassend eenvoudige wijze opgelost: clandestiene openbaarmaking was voortaan verboden, maar daarnaast stond nu de ministerieele

---

[1]) Zie p. 526. [2]) Zie *Geschiedkundige Nota A. S.*, p. 69.
[3]) Lett. A No. 3/999, bijlage bt. 19 Juli 1854 No. 463b/7.

beslissing, dat slechts die stukken uit de Indische archieven van de openbaarheid zouden worden uitgesloten, waarvan om staatkundige redenen de publicatie ongewenscht moest worden geacht. Dus in beginsel alle Gouvernementsarchieven openbaar, behoudens door de Regeering, op staatkundige gronden, aan te geven uitzonderingen.

De tot stand gekomen regeling had, gecombineerd met de door den Minister aangegeven gedragslijn, een hechte en doeltreffende basis kunnen vormen voor een fraaie ontwikkeling van het Indische archiefwezen. Hoe geheel anders de gang van zaken is geweest, hoop ik in een volgend artikel uiteen te zetten. Voorshands moge ik volstaan met erop te wijzen, dat de periode, die in Holland onder de zielvolle leiding van Bakhuizen van den Brink een snellen opbloei van het archiefwezen vertoonde [1]), in Indië slechts een mistroostig beeld gaf van onverstand en gebrek aan daadkracht uitloopend op het wanstaltige plan om de Indische archieven, uit arren moede, naar Nederland over te brengen. Hoewel dit ten slotte gelukkig niet geschied is, zijn door het geconstateerd tekort aan zorg voor de Landsarchieven van de verantwoordelijke instanties geheel onnoodig administratieve, maar vooral ernstige wetenschappelijke belangen geschaad, wier handhaving een erkende Staatsplicht is van zeer ouden datum.

Nov. 1939.

---

[1]) Medio 1856 werd op grond van de overweging, dat het van algemeen belang is de archieven zoo bruikbaar en toegankelijk mogelijk te maken voor het onderzoek, een Koninklijk besluit afgekondigd, houdende bepalingen, waarop tot de verzamelingen toegang kan worden verleend.

Een rijstfeest in Lawele

door

Dr. E. J. van den BERG.

Tijdens een bezoek van twee dagen aan de kampong Lawele in het district Lasalimoe (op Boeton) had ik gelegenheid een feest mede te maken, waarvan hieronder een beschrijving volgt. In mijn destijds gemaakte aanteekeningen waren eenige lacunes, die ik bij een latere gelegenheid heb kunnen aanvullen ; ook eenige onjuistheden konden toen nog rechtgezet worden. Bij de mededeelingen over de organisatie van de dorpsgemeenschap, die als inleiding kunnen dienen tot de beschrijving van het feest, kan uit den aard der zaak nog geenszins sprake zijn van eenige volledigheid, doch ook in hun onvolledigheid zouden deze gegevens een lezer mogelijk kunnen interesseeren.

De lieden van Lawele waren oorspronkelijk in twee groepen verdeeld: De menschen van Lawele Kadete, die zich in de vlakte aldaar ophielden, en de menschen van Lawele Pananta, die zich meer op de berghelling hadden gevestigd. Van een kampong kon eigenlijk geen sprake zijn, want men woonde zeer verspreid over de ladangs. Beide groepen hadden een dorpsbestuur, een *sara*, waarin de Bonto de hoogste functionaris was. De overige leden van elke *sara* waren een Wati, een Ka'osa en een Modji.

Volgens de overlevering zouden de lieden van Pananta reeds zeer lang geleden naar het nabije Boelaloe verhuisd zijn onder den druk van de zeeschuimerij der Tobelo's [1]). Toen de Bonto

[1]) Deze Tobelo's spelen in de geschiedenis van de volken van Boeton een groote rol. Overal aan de kusten, en tot zelfs in het binnenland van Zuid-Boeton leven allerlei overleveringen voort over de invallen en de moordpartijen door de Tobelo's bedreven. Ik heb nog niet met zekerheid kunnen vaststellen, of deze benaming werkelijk en uitsluitend slaat op de Tobeloreezen, maar ik vermoed, dat men het als een verzamelnaam is gaan gebruiken voor zeeroof bedrijvende volken, aangezien men de Tobelo's ook wel eens op Ceram localiseert.

van Lawele Kadete door de Tobelo's was omgebracht, werd hij niet meer vervangen, maar usurpeerde de Bonto van Boelaloe de macht; hij nam den titel Pangalasa aan, en vereenigde de *sara*'s der beide groepen tot één *sara*.

Al heeft dus deze samensmelting reeds lang geleden plaats gehad, men kan thans nog onmiddellijk opgeven tot welke van deze twee groepen men volgens de afstamming behoort: tot Kadete of tot Boelaloe. De afstamming wordt daarbij gerekend naar den vader. Welk verband er bestaan kan hebben tusschen deze tweedeeling en de adatvoorschriften betreffende de huwelijksrelaties, is nog niet duidelijk geworden. In ieder geval zijn deze groepen niet (meer?) ten volle exogaam, of ten volle endogaam. En de vier combinaties, die voor een huwelijk tusschen deze twee groepen mogelijk zijn, komen alle in de praktijk voor.

Aan de hand van voorbeelden uit door mij opgeteekende genealogieën kon worden vastgesteld, dat huwelijken tusschen cousins, hetzij zij door den vader of door de moeder verwant zijn, niet geoorloofd zijn. Is een dergelijke verbintenis door gegeven omstandigheden niet meer tegen te gaan, dan worden er gebeden opgezegd, opdat noch de gemeenschap, noch zijzelf de kwade gevolgen van dezen verboden echt zullen ondervinden. Voorts is broer-zusterruil ongeoorloofd, terwijl ook het huwelijk tusschen twee broers en twee zusters uitgesloten is. Wel mag één man met twee zusters trouwen. Bij steekproeven, waarbij ik als huwelijksmakelaar fungeerde voor het thans levende jonge geslacht, viel er onder mijn hoorders onmiddellijk een scherpe reactie waar te nemen, wanneer ik een verboden huwelijk voorstelde, welke reactie de juistheid van de bovenvermelde regels bevestigde.

De verwantschapsterminologie geeft een beeld te zien, waarvan de vaderlijnige helft volkomen congruent is aan de moederlijnige helft: Vadersbroer = vaderszustersman = moedersbroer = moederszustersman; en vaderszuster = vadersbroersvrouw = moederszuster = moedersbroersvrouw. Al hun kinderen zijn elkaars *tolida*, zonder eenige uitzondering, en huwelijken tusschen deze kinderen zijn uitgesloten, zooals we boven reeds zagen. De geheele generatie der grootouders — althans voor zoover er verwantschap bestaat — wordt met één term aangeduid: *waowa*, terwijl in het Woliosch de grootouders *opoea*, doch hun broers en zusters *pinoopoea*

genoemd worden, al zijn deze beide termen dan ook zeer duidelijk verwant en al is de strekking eigenlijk hetzelfde. Voorts verdient het vermelding, dat mansbroer en manszuster, en vrouwsbroer en vrouwszuster allen met een gelijken term worden aangeduid, *dawo*, een term, die in sommige andere streken van Boeton beperkt blijft tot vrouwsbroer of -zuster.

Het is thans volgens de opgave van mijn zegslieden 31 jaar geleden, dat de verspreid wonende lieden van de Lawele-streek zich op bevel van het Gouvernement moesten vestigen in een werkelijke kampong, die aan den weg gelegen was. Een bepaalde groep lieden, die in het tuinencomplex Kaloeë hadden gewoond en thans ook naar de kampong Lawele moesten verhuizen, had aldaar in het eerste jaar niet minder dan 44 dooden te betreuren. Zij vroegen en kregen verlof, om weer naar hun vroegere ladang-complex terug te keeren, waar zij nog 6 jaar bleven wonen. Daarna zakten zij af naar een nederzetting op 3 km afstand van Lawele gelegen, welke eerst bewoond was door de niet aan hen verwante lieden van Wasambaea, die haar echter verlaten hadden. Omdat er daar nu geen menschen meer waren (*nopoelimo mieno* = habislah orangnja), noemden de lieden van Kaloeë hun nieuwe kampong Lapoeli, aldus mijn zegslieden. Deze Lapoeliërs vormen dus met de menschen van Lawele de genealogische gemeenschap, waarvan boven reeds het een en ander werd verhaald. De verdeeling Lawele Kadete - Lawele Boelaloe is niet dezelfde als (kampong) Lawele - (kampong) Lapoeli, al doet de omstandigheid, dat de tegenwoordige *sara* gelijkelijk wordt samengesteld uit menschen van de beide kampongs, wel sterk denken aan de versmelting van twee *sara*'s waarvan boven sprake was. Als bewijs voor het bestaan van een verschil tusschen die beide tegenstellingen kan worden aangevoerd, dat zoowel in Lawele als in Lapoeli vertegenwoordigers van de Kadete-groep èn van de Boelaloe-groep te vinden zijn.

De gemeenschap Lawele-Lapoeli vormt thans een op zich zelf staande *kadie*, d.i. één van de 72 gebiedsdeelen, waarin volgens de adat het rijk Wolio is verdeeld, en aan het hoofd waarvan steeds een Bonto of een Bobato staat [1]). Vroeger behoorden

[1]) Zie mijn artikel: *Adatgebruiken in verband met de Sultansinstallatie in Boeton*, dit Tijdschrift, LXXIX (1939), p. 470.

ook de gehuchten Toroekoe, Soeandala en Singkoe bij de *kadie* Lawele; de eerste twee hebben thans echter een eigen kampong-hoofd, terwijl het laatste aan den Lakina Kalende, den heer van een andere *kadie*, is toegewezen.

Momenteel staan er in Lawele 30 bewoonde huizen ; Lapoeli is iets grooter. Het totaal aantal zielen is iets meer dan 600, naar men mij zeide.

Aan het hoofd van de *kadie* Lawele staat de Lakina Lawele, een Wolioër uit den Kaomoe-stand, die uit hoofde van zijn ambt deel uitmaakt van den Wolioschen grooten Raad. Tegenwoordig is hij tevens kĕpala kampong, met het gevolg, dat hij thans vrijwel het geheele jaar in deze nederzetting verblijf houdt. Vóór onze komst, en dus ook vóór de instelling van het ambt van kĕpala kampong, bleven zijn ambtsvoorgangers steeds in den kraton Wolio wonen, en kwamen zij slechts in hun gebied, als er strijd geleverd moest worden, of indien zich daar ernstige geschillen voordeden. Overigens kwamen zij er hoogstens éénmaal in het jaar.

Onder — of misschien kan men nu beter zeggen: naast — den Lakina Lawele, den kĕpala kampong dus, is de oude *sara* nog blijven voortbestaan. Deze *sara*, die teruggaat op de beide dorpsbesturen, die door den eersten Pangalasa waren samengesmolten, draagt dan ook duidelijk de sporen van die tweeledigheid. De samenstelling is nl. als volgt:

1 Pangalasa, 2 Wati's, 2 Modji's en 2 Ka'osa's. Van de laatste drie paren functionarissen woont er telkens één in Lawele en één in Lapoeli. Ik wijs er hier nogmaals op, dat men de Lapoeli-groep niet met de Boelaloe-groep dient te verwarren.

Het officieele contact tusschen den Lakina Lawele en deze *sara* wordt tot stand gebracht door 2 Wakili's, één in Lawele en één in Lapoeli. Zij behooren dus niet tot de eigenlijke *sara*, al zijn het in deze samenleving wel personen van gewicht. Als de *sara* ergens voltallig aanwezig is, zitten deze Wakili's dan ook meestal niet naast hen, doch apart, meestal tegenover hen, en naast den Lakina Lawele. Nu doet zich de misleidende omstandigheid voor, dat de Wakili van Lapoeli tevens de functie van Modji van Lapoeli bekleedt. Zijn Wakili-schap schijnt echter te prevaleeren en hij kiest zijn plaats dan ook naar zijn Wakili-schap en niet naar

zijn Modji-schap, zoodat men er licht toe zou kunnen komen, te veronderstellen, dat de *sara* slechts één Modji telt. Hetzelfde geldt voor den Ka'osa van Lawele, die reeds langen tijd niet meer in de kampong geweest is. Men beweerde, dat hij eerst eenigen tijd op reis was geweest, daarna op zijn ladang ziek was geworden en daar nu al meer dan een jaar vertoefde. Hij werd echter nog niet vervangen. Door de manier, waarop mij dit werd medegedeeld, heb ik het vermoeden gekregen, dat men mij slechts de halve waarheid vertelde, en dat er nog iets anders stak achter de voortdurende afwezigheid van dien Ka'osa, waarvan men mij tijdens mijn eerste verblijf trouwens niets had verteld.

Omtrent de onderlinge verhouding van de *sara*-functies kon worden vastgesteld, dat de ambtelijke loopbaan bij Ka'osa begint. Deze dient ook eerst de functie van Wati bekleed te hebben, voordat hij tot Pangalasa benoemd kan worden. Omgekeerd kan iemand echter nooit in een functie gekozen worden, die lager is dan die, welke hij reeds bekleedt.

De functie van Modji neemt een eenigszins afzonderlijke plaats in. Zij wordt hooger geacht dan die van Ka'osa, zoodat een Modji ook niet in dat ambt gekozen kan worden. Wel kan hij Wati worden, en zelfs ook ineens Pangalasa, zonder eerst Wati geweest te zijn. Daartegenover staat, dat een Wati ook nog Modji kan worden, en ook zelfs een Pangalasa kan nog in dit godsdienstige ambt gekozen worden. Als de *sara* ergens gezeten is, neemt de Modji (thans?) steeds naast den Pangalasa plaats, wat mij eenigszins verwondert, daar men den Wati steeds vóór den Modji noemt. Een verklaring daarvoor zou gevonden kunnen worden, als deze Modji vroeger reeds Wati is geweest [1]).

Omtrent den aard der functies van de verschillende *sara*-leden werd mij verteld, dat de Ka'osa o.a. verschillende politiediensten verricht, „als djaksa fungeert" werd er gezegd. Zoo kon hij o.a. ook tusschen twee ruziemakers als scheidsrechter optreden, en had dan het recht, van hen een boete te eischen tot een bedrag van f 0.60, dat hij geacht werd onder zijn adviseurs, de aanwezige

[1]) Iets dergelijks trof ik aan bij de plaatsing der Hatibi's en Kěpala's District in den Wolio-Raad, zie *Adatgebruiken* enz., dit Tijdschrift, LXXIX (1939), p. 475.

kamponglieden, te verdeelen in den vorm van drank, gambir of rookgerei. Daar een dergelijk zaakje werd beschouwd als een terechtwijzing aan beide partijen, moesten ook beide partijen die boete opbrengen. Dit zou men dus als den laagsten vorm van officieele rechtspraak kunnen beschouwen. De Ka'osa had voorts den plicht, de huur te innen, die door menschen uit andere dorpen verschuldigd was voor het bebouwen van ladangs, die tot het gebied van Lawele behoorden. Dit deed hij samen met den Wati. Verder moest de Ka'osa er voor zorg dragen, dat de kamponglieden hem het eten voor gasten verschaften, dat hij dan aan den Wati gaf, die het bij den Pangalasa bezorgde, waar de gasten verbleven.

Indien er tusschen twee kamponglieden een geschil was ontstaan, kon een aanklacht ingediend worden bij den Wati, die samen met den Ka'osa en de oudsten uit de kampong deze zaak onderzocht, waarbij hij in zijn uitspraak een boete mocht opleggen van ten hoogste f 1.20 (één *boka*). Dit zou men dus als den tweeden trap in de rechtspraak kunnen beschouwen. Vond de Wati de zaak niet gewichtig genoeg, dan verwees hij haar naar den Ka'osa, die in dat geval geen boete oplegde, doch het bij een vermaning liet. Ging men met de beslissing van den Wati niet accoord, dan bracht de Wati de zaak voor bij den Pangalasa (derde trap), die met de geheele *sara* de zaak nog eens onderzocht, en een boete van ten hoogste f 2.40 kon opleggen. Het verschil in de boeten hangt natuurlijk samen met den aard der overtredingen, doch in het algemeen vielen onder de competentie van de *sara* slechts kleine zaken als scheldpartijen en dergelijke, kleine diefstallen, en waarschijnlijk ook erfeniskwesties en andere kleine civiele zaakjes. Indien men zijn zaak voor een nog hoogere instantie wilde brengen — of indien het vergrijp de competentie van de *sara* te boven ging, dan ging men naar den Lakina Lawele en in vroeger tijden dus naar den kraton Wolio, waar deze functionaris te zamen met de *sarana lipoe* (den dorpsraad) de zaak berechtte (vierde trap). Ook dit was nog geenszins de hoogste instantie, doch een verdergaande bespreking hiervan zou ons te ver wegvoeren van ons onderwerp. Ik moge volstaan met deze gegevens.

Wat den Modji betreft, deze had de leiding bij die godsdienstige zaken, waaraan in den loop der tijden een Mohammedaansch

karakter is gegeven, zooals het sluiten van huwelijken, die overigens nog niet als „*sah*" (d.i. geldig naar de eischen der Mohammadaansche wet; van Ar. *ṣaḥḥ*, via Mal.?) werden beschouwd, als ze door hem waren gesloten. Wilde men een *sah* huwelijk aangaan, dan diende men door een godsdienstbeambte van den kraton in den echt verbonden te worden. Ook tegenwoordig geldt dit nog, al hebben de kratonbeambten hun bevoegdheid op last van het Zelfbestuur reeds in verschillende voorname kampongs gedelegeerd. Voorts kan de Modji de vereischte formaliteiten verrichten voor de scheiding van niet-*sah* huwelijken. Ook leidt hij de besnijdenis, de begrafenis, het plechtige haar-knippen van een jong kind, en volbrengt hij het begraven van de placenta.

Hoewel ik bij mijn eerste verblijf in Lawele iemand met 'Imamoe had hooren aanspreken, en daaruit reeds had geconcludeerd, dat er een dergelijke functie bestond, is mij nader gebleken, dat de functie van 'Imamoe daar echter niet bestaat. De bedoelde 'Imamoe werd aldus genoemd, omdat hij in een andere kampong die waardigheid had bekleed! Er is trouwens zelfs geen langgar in deze kampongs.

Naast de *sara* staat nog een Bisa (Mal. doekoen). Deze staat in nauwe verbinding met de Sultan Diā'oeddīni, die omstreeks 1700 geregeerd moet hebben. Deze Sultan ligt begraven op den bergtop Kopea in de buurt van deze nederzetting, en wordt naar dien bergtop ook vaak aangeduid met Sangia i Kopea. In deze samenleving vervult hij wellicht een rol van vruchtbaarheidsschenker: Om de twee jaar wordt er boven op den berg bij zijn graf een feest gegeven, waarbij deze Bisa den hoofdrol speelt, terwijl het andere jaar — zooals ook nu het geval was — in de kampong zelf een feest gegeven wordt.

Dat de Bisa een voorname persoonlijkheid is in deze samenleving, moge blijken uit het feit, dat aan zijn huis een soort vergaderruimte is gebouwd, waarvan de bouwkosten en eventueel de vernieuwingskosten door de gemeenschap gedragen worden. Deze vergaderruimte is dan ook de plaats, waar de voornaamste ritueele handelingen plaats hebben, wanneer het feest in de kampong wordt gevierd. Ik geloof, niet ver van de waarheid te zijn, met aan te nemen, dat de Bisa de godsdienstige leider der gemeenschap is in die zaken, die niet door den Islām konden worden, of althans zijn gesanctionneerd.

Behalve dezen mannelijken Bisa is er ook nog een vrouwelijke Bisa. Het ambt van Bisa is, naar men mij mededeelde, erfelijk met dien verstande, dat de erfelijkheid voor den mannelijken Bisa in de vaderlijke lijn wordt gerekend, en voor de vrouwelijke Bisa in de moederlijke lijn. Bij nader onderzoek bleek dit slechts in zooverre juist, als de tegenwoordige Bisa de zoon is van een ouden Bisa. Deze werd echter niet opgevolgd door zijn thans functioneerenden zoon, doch door zijn vadersbroerszoon, die weer werd opgevolgd door den zusterszoon van den ouden Bisa, terwijl op dezen functionaris pas de eigen zoon van den ouden Bisa volgde. Ook het vrouwelijke Bisa-schap volgt niet geheel de moederlijke lijn: de afstamming loopt éénmaal over een zoon. De volgende candidaten zijn echter weer conform den eisch: de zoon van den mannelijken, en de dochter van de vrouwelijke Bisa. Over de afstamming in de vroegere generaties zijn de gegevens echter zoo schaarsch, en worden zij met zooveel onzekerheid gegeven, dat thans niet meer vast te stellen is, waarom men in die bepaalde gevallen is afgeweken van de adatregels, zooals men die aan mij mededeelde. De verwantschap der beide Bisa's — door den vader van den Bisa 7 graden, door zijn moeder 8 graden — gaat terug op gemeenschappelijke betovergrootouders, waarvan de man zoowel als de vrouw het Bisa-ambt bekleedden.

De Bisa's zijn niet vast aan een der beide dorpen gebonden: Zij kunnen gezamenlijk in Lawele of gezamenlijk in Lapoeli wonen, of wel de een hier en de ander daar. Het feest, dat ik hieronder beschrijven zal, wordt echter steeds daar gegeven, waar de mannelijke Bisa gevestigd is, en zoo had het ditmaal in Lapoeli plaats.

Dit feest, dat gegeven wordt, wanneer de nieuwe ladangrijst voor het eerst plechtig tezamen gegeten wordt, wordt in de eigen taal van die nederzetting *bongkaano ropo* genoemd. Wat deze term nu precies beduidt, kon men mij niet vertellen; men geeft hem in het Woliosch weer met *bawona tao*, maar dit is geen letterlijke vertaling, doch de Woliosche naam van een overeenkomstig feest, die geen licht brengt inzake bovenbedoelden term. *Bongka* beduidt: openen, openleggen, openbaren e.d. Doch een beteekenis van *ropo* kon men mij niet opgeven. Wel vertelde men mij, dat bij dit feest de *ganda*'s (trommen) uit het huis van den Bisa naar

buiten zouden worden gebracht, en dat zij dan pas weer het volgende jaar opnieuw naar buiten zouden worden gedragen. Doch *ropo* is niet de naam voor die trommen, noch voor een der andere muziekinstrumenten van het orkest. Het zou interessant zijn, indien *ropo* verwant zou blijken te zijn aan Bare'e *modjompo* = een afsluiting aanbrengen bv. aan de ingangen van een dorp, waar men oogst (*Bare'e Wdb.*, p. 125 b). Hiervoor is echter niet veel ter adstructie aan te voeren, want afsluitingen tijdens den oogst schijnen niet voor te komen; wel kent men natuurlijk allerlei verbodsbepalingen in den oogsttijd, maar ook deze worden niet met *ropo* aangeduid.

Het feest begon des avonds om ongeveer half acht in de nederzetting Lapoeli. Heel veel inwoners van het eigenlijke Lawele waren ook naar Lapoeli getrokken, om het feest mee te maken, daar het een feest voor de gemeenschap is, waarvan ook zij deel uitmaken.

In de *galampa*, de vergaderplaats, die op zichzelf beschouwd ongeveer vierkant is, doch in de lengte-as (Oost-West) van het huis van den Bisa is aangebouwd, vergaderden zich langzamerhand de leden van de *sara* en verschillende andere gewichtige mannen uit de dorpsgemeenschap. De laatste categorie bestond voornamelijk uit oudwaardigheidsbekleeders. Voorts waren er ook eenige gasten in de *galampa* aanwezig, meest kooplieden uit andere streken.

De Bisa was in den zuid-oostelijken hoek gezeten, terwijl de verdere aanwezigen, en in de eerste plaats de *sara*, langs de aangrenzende zijden zaten. Ook de beide Wakili's namen daar plaats. De Lakina Lawele nam in het geheel geen deel aan de ceremoniën, waaruit zou kunnen blijken, dat de bestuursorganisatie der Wolioërs toch wordt beschouwd als van buiten opgelegd. Hij vertelde, dat hij wel telkens werd uitgenoodigd, maar dat hij nog nooit het feest had meegemaakt, voordat hij het nu in mijn gezelschap meemaakte.

De vrouwen namen niet plaats in de *galampa*, doch hielden zich in grooten getale op in het eigenlijke huis van den Bisa, van waar zij door de deuropening en door spleten het verloop volgden, totdat een deel van haar actief aan het feest zou deelnemen.

Toen allen aanwezig waren, werden er borden met rijst rondgediend, met een schoteltje bijspijs. Een vrij jonge man, destijds niet tot de *sara* behoorende, zette zich vlak voor den Bisa neer,

en gaf hem een stuk van in bamboe gekookte rijst in den mond, waarna hij hem nog wat bijspijs voerde. Vóór deze handeling had deze man de volgende formule uitgesproken:

'Ise, roedoea, totoloe, wopaa [1]). *Tasoemamboeëmo bisamami inia. Natoemoentoe naloemagi. Ingke ni koekoendomami, ingke ni aroaromami. Ingke rahasiamami, ingke dadimami, ingke 'oemoeroemami, ingke radakimami. Te balastemami tamoolia, to perapino 'ompoemami Baaloewoe o Peropa o Dete o Katapi* = Eén, twee, drie, vier. Wij gaan dezen onzen Bisa voeren. Hij blijve steeds (in zijn ambt). Gelijk wat achter ons ligt, gelijk wat voor ons ligt. Gelijk onze geheimenissen, gelijk ons leven, gelijk onze jaren, gelijk ons levensonderhoud. En mogen wij onze belasting kunnen betalen, opdat onze grootvaders B. en P., en D. en K. [2]) er om kunnen vragen.

Het wil mij voorkomen, dat het zinnetje over de belasting was ingegeven door oogendienarij: het kan nooit kwaad, als je je in het bijzijn van een blanda volijverig betoont om je belasting te betalen, ook al is die blanda niet de Toea Petoro! Toen ik den voorafgaanden dag deze formule had gevraagd, was die zinsnede mij dan ook niet medegedeeld. Op het feest zelf werd zij echter met luider stemme uitgesproken, opdat de blanda het vooral zou hooren. Het gezicht van den Lakina Lawele straalde dan ook, toen hij vol tevredenheid en vol trots deze goede beurt nog eens extra onder mijn aandacht bracht! Volgens inlichtingen te Baoe-Baoe verkregen zou men deze passage toch ook gezegd hebben, als er geen blanda bij was geweest; gezien de omstandigheden blijf ik het betwijfelen.

Toen de Bisa op deze ceremonieele wijze was gevoerd, aten alle aanwezigen de rijst en de bijspijs op, die zij vóór zich hadden staan.

Vervolgens ging men over tot den dans. Twee flauw-conische trommen (*ganda*), aan twee zijden bespannen met geitenhuiden, werden uit het eigenlijke huis van den Bisa in de aangrenzende *galampa* gebracht, en ook twee gongs (*tawa*[2]) werden daar gedeponeerd.

---

[1]) *Wopaa* luidt in de alledaagsche taal steeds *popaa*. (Alleen klinkers met een ' moeten met een hamza uitgesproken worden!).

[2]) Dat zijn de voornaamste leden van twee belangrijke groepen Bonto's in Wolio; vergl. mijn *Adatgebruiken* enz., dit Tijdschrift, LXXIX (1939), p. 476.

Voordat de trommels geslagen werden, werd er nog een formule uitgesproken door dengene, die de trommels bespeelde. Al bekleedt deze persoon geen officieele functie in het dorpsleven, hij moet in ieder geval uit een bepaalde familie stammen, en hij is ook de eenige, die als eerste de trommels mag bespelen: nà hem mogen willekeurige andere mannen het doen. Deze tweede formule luidt als volgt:

'Ise, roedoea, totoloe, wopaa [1]). *Bongkaemo ropoa; ingke mapoeno loemapasino; ingke dadimami, ingke radakimami, ingke 'oemoeroemami, ingke rahasiamami; tatoemoentoe, taloemagi; tatoemoemboe tamonoewoenoewoe; taroemedene setomboe looe, taroemedene setolando looe* = Eén, twee, drie, vier. Open de *ropo* (zie boven); gelijk het verledene, gelijk hetgeen afgeloopen zal zijn; gelijk ons leven, gelijk ons levensonderhoud, gelijk onze jaren, gelijk onze geheimenissen; mogen wij steeds blijven (bestaan); mogen wij in voorspoed en welvaart (leven); wij zullen slechts van een andere groep hooren; wij zullen slechts van een andere landtong hooren.

Een kortstondig verblijf in de plaats is natuurlijk niet voldoende, om dergelijke formules in hun juiste beteekenis te vatten. Ik vermeld ze dan ook alleen volledigheidshalve, en geef de vertaling onder voorbehoud. Zoo ben ik ook niet zeker van de vertaling van de laatste zinsnede van deze tweede formule; zij werd mij aldus nader uitgelegd: Als er iets vernomen wordt van kwade invloeden of ellende, laten we het dan alleen hooren van anderen, en die tegenspoed niet zelf ondervinden.

De eerste, die danste, was de vrouwelijke Bisa. De vrouwen dansen altijd met een châle, dien zij eerst om hun hals dragen, na eenige passen achter om hun middel slaan, waarbij zij de punten, de uiteinden, meestal van voren kruislings over de schouder slaan. Vervolgens slaan zij hem over het hoofd heen naar voren, en nemen hem dan vóór het lichaam in de beide handen. Tenslotte wordt hij dan weer om den hals geslagen. Deze manupulaties hebben soms een paar maal achtereen plaats. Deze wijze van dansen wordt in die taal *toengka* genoemd (Woliosch: *linda*).

---

[1]) *Wopaa* luidt in de alledaagsche taal steeds *popaa*. (Alleen klinkers met een, moeten met een hamza uitgesproken worden!).

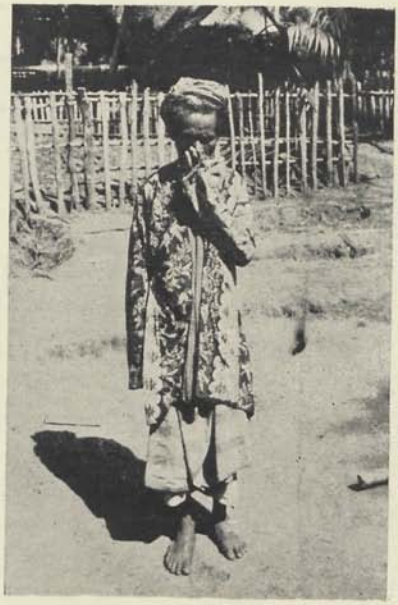

1-2. De Bisa in zijn gewijde jas.

3. De mangaroe-dans van den Bisa.

4. De slotdans van het feest.

5. Het orkest.

Na de vrouwelijke Bisa dansten nog 5 andere vrouwen, waarvan de eerste drie de echtgenooten waren van nog fungeerende en ex-waardigheidsbekleeders. De andere twee waren blijkbaar niet officieel.

Na dezen vrouwendans, die in het midden van de mannenvergadering werd uitgevoerd, werden nog drie kleine koperen gongs (*ndengoe*[2]), die horizontaal werden neergelegd, in de *galampa* binnengebracht.

Nu zouden de mannen gaan dansen. De gewone mannendans is eigenlijk het *ngibi*. Met dribbelpasjes loopt men daarbij vrijwel zijdelings om een andere figuur heen. Het doet sterk denken aan de wijze van doen van een haan, die een hen het hof maakt. Meestal is die andere figuur een meisje, dat een dans met heel langzame bewegingen uitvoert, welke *padjogi* heet. In dit dorp werd — en wordt ook bij andere gelegenheden — als middenfiguur een man genomen. Jongemeisjes deden niet aan het feest mee. Zij maakten zich alleen verdienstelijk bij het toebereiden van spijzen.

Het eerste danste de Ka'osa als middenfiguur. Het vrouwelijke karakter van dezen *padjogi*-dans was nog op te merken aan de châle, dien deze man gebruikte. Zijn bewegingen waren echter meer in den trant van den *ngibi*-dans dan in dien van den *padjogi*-dans, zooals ik dien in andere streken heb waargenomen.

Plotseling verscheen de Bisa, die in wilde vaart den *ngibi*-dans om den Ka'osa heen uitvoerde. De Bisa had over zijn gewone kleeren een fraai gebatikte jas aangetrokken, die met roode stof gevoerd was. Naar men mij met groote stelligheid verzekerde, zou dit kleedingstuk nog door bovenvermelden Sultan zijn gedragen. Daar dit kleedingstuk derhalve bijna twee en een halve eeuw oud zou moeten zijn, en zulks het goed absoluut niet aan te zien was, vroeg ik, of het niet inmiddels vernieuwd was, zooals ook in Wolio vaak met „overgeleverde" zaken geschiedt. Doch men ontkende dat ten sterkste.

De Bisa trok zich na dezen dans weer snel in zijn eigen huis terug, waar hij zich ontdeed van de heilige jas. Daarna voerden nog eenige andere mannen den *ngibi*-dans om den Ka'osa uit.

Daarna werden de trommen en de verschillende gongs naar buiten gebracht, waar een ieder, die wilde, den *ngibi*-dans kon doen. De *padjogi*-dans werd nu eens door den Ka'osa (die buiten

ook weer het eerst als middenfiguur fungeerde met een châle in zijn handen), dan weer door een ander uitgevoerd. De Ka'osa deed zelf ook een paar maal den *ngibi*-dans, den mannelijken dans dus, rond een andere middenfiguur.

Niet alleen de menschen uit het eigen dorp en uit Lawele voerden deze dansen uit: Ook de gasten uit andere dorpen namen aan dit onderdeel van het feest deel.

Deze dansen werden met onderbrekingen den geheelen nacht uitgevoerd.

Den volgenden morgen, toen de zon reeds aan den hemel stond, ging men over tot den zwaarddans. Ook nu weer was het de Ka'osa, die het eerst dezen dans uitvoerde (*mangaroe*). Zijn partners waren willekeurige ingezetenen, of zelfs weer menschen van buiten. Ook zeer jonge mannen namen aan dezen dans deel. Overigens nam de Ka'osa ook nu weer telkens rust. De gebruikte zwaarden waren . . . van hout: Op bevel van hooger hand naar men mij verzekerde. Een der gasten trok onder het dansen zijn mes, maar werd dadelijk tot de orde geroepen.

Plotseling kwam de Bisa in zijn gewijde jas naar buiten, greep een van de beide houten zwaarden, en danste in wilde vaart samen met den Ka'osa in het rond. Onder allerlei schijnaanvalsbewegingen en afweerbewegingen werd er zeer snel rondgedanst, terwijl alle aanwezigen behoorlijk ruimte hadden gemaakt, en thans in stilte stonden toe te zien. Weldra trok de Bisa zich weer in zijn eigen huis terug, maar later op den morgen kwam hij nog eens naar buiten voor dezen dans, dien hij ook toen weer met den Ka'osa als partner uitvoerde. Blijkbaar vormen de dansen van deze twee functionarissen de quintessens van het feest.

Na dezen laatsten dans van den Bisa gingen anderen nog eenigen tijd door met *mangaroe*, doch niet lang daarna was de rust geheel weergekeerd.

Thans werd door mannen (o.a. den Ka'osa) eten gekookt, dat tevoren reeds was toebereid door jonge meisjes: rijst, met als sajoer het binnenste van pisangstammen. Het klaarmaken van dit eten en het koken ervan vorderde geruimen tijd. Tegen twaalven was echter alles gereed. Weer namen de voornaamsten en de oudsten plaats in de *galampa*, terwijl ook jongeren en gasten van buiten daar binnen mochten gaan. Zonder eenig verder ritueel

verorberde men het eten, dat ieder vóór zich had staan. Toen men klaar was, begon het orkest in een zeer snel tempo te spelen, waarop de Ka'osa naar buiten kwam, wild den *mangaroe*-dans uitvoerde, en de Bisa in zijn heilig kleed de *galampa* verliet, om den tegendans uit te voeren. Nauwelijks had hij zich naar buiten begeven, of alle dorpsgenooten, die in de *galampa* hadden gegeten, stortten zich naar buiten, waarna zij onder schel geschreeuw en dreigend gekrijsch, en met wild gezwaai met stokken en bamboes om den Bisa heen dansten. Het maakte den indruk, alsof allen den Bisa achternazaten op diens rondedans over de open ruimte.

Plotseling begaf de Bisa zich weer naar binnen. En met zijn verdwijning was meteen het feest afgeloopen. Na dezen climax kwam het einde wel zeer plotseling. Degene, die op de *ganda* had geslagen, liet zijn instrument in den steek met den uitroep: Salamat! Dat dit uit den toon viel, voelde hij niet zoo goed, en het kan immers geen kwaad aan het slot van een feest als dit zulk een zinrijk woord uit te spreken?!

Eenige aanteekeningen betreffende de mogelijkheid der 18e eeuw als categorie in de Indische geschiedschrijving [1)]

door

Dr. J. C. van LEUR.

Deel IV van Dr. Stapel's *Geschiedenis van Nederlandsch Indië*, van de hand van nu wijlen Prof. Godée Molsbergen behandelt de 18e eeuw.

Het doet eenigszins verrassend aan, de tijdsindeeling aldus te zien gesteld; ze krijgt een breederen achtergrond bij nadere overweging. Terwijl toch eigenlijk tot nu toe de eenige Indische chronologie voor deze tijden was die, zooals zij door Du Bois (1763) was ingezet: de opeenvolging der G. G.-schappen (aldus De Jonge-van Deventer, aldus ook Colenbrander, *Koloniale Geschiedenis*, II), wordt hier de 18e eeuw in een zekeren samenhang, als een zekere eenheid gezien. Het motief zet in op p. 7 met het gelukkige beeld, waarmee het geschiedverhaal op p. 391 weder sluit: de randschriften van de beide beeldenaars der gedenkpenning van de Oostindische Compagnie, geslagen ter gelegenheid van haar eerste eeuwfeest, 1702: *In altera saecula pergo* en *Invia nulla via favente Deo.*

Traditioneel in de Indische geschiedschrijving is de opvolging der 18e eeuw op de 17e eeuw in de doorloopende reeks der Gouverneur-Generalaten, tot 1795, waarna de periode-indeeling wordt vervolgd, hetzij op denzelfden voet, hetzij onderscheiden naar de vele transformaties van het politiek bewind overzee en dienvolgens

[1)] Bewerking van een mededeeling, gedaan in de 13e huishoudelijke vergadering van 's Genootschaps Historische afdeeling, 18 April 1940.

in Indië: Republiek, Staatsbewind, Pensionaat, Koninklijke kolonie, Keizerlijke annexatie, Britsch Tusschenbewind (aldus heeft men het later gelukkiglijk kunnen noemen) en Hersteld gezag van het Koninkrijk van den Souvereinen Vorst.

Bewust kiest Godée thans de 18e eeuw als een historische samenhang. Het blijkt uit de omschrijving in de openingswoorden van zijn eerste hoofdstuk (a.w. p. 7): „Evenals tijdens de groei van alle levende wezens overgangsvormen bestaan, is de 18e eeuw er een in de wordingsgeschiedenis van Nederland als koloniaal rijk, verschillend (sc. van de 17e eeuw) in samenhang, staatsordening, moraal, verantwoordelijkheidsgevoel".

Aldus het beeld van een gesloten historischen samenhang, (met karakteristieken overigens, wier heuristische waarde men niet hoog kan aanslaan), de 18e eeuw, opgeroepen. Zoo goed als de categorieën Quattrocento en Cinquecento is de 18e eeuw, de dixhuitième, een historische categorie, hulpmiddel wellicht, geen „begrip", maar „met pregnante Anschauung geladen" [1]).

Een categorie overigens, in de rangorde van den tijd ontleend aan de W. Europeesch-Amerikaansche geschiedenis. In de 18e eeuw voltrekt zich de volgroeiing van de 17e-eeuwsche cultuur, de wereld van barok en ouderwetsch classicisme, van conservatief koningschap en officieele kerkmacht, van de oude partij- en staatsoligarchieën, van politiek kapitalisme en vroeg-kapitalisme: Lodewijk XV, Maria Theresia, stadhouder Willem IV, Van Slingelandt, Walpole, de fermiers généraux, de koloniale compagnieën, John Law, de wereld van den Abbé Prévost, Swift, Pope, Holberg, Fontenelle, Marivaux, Boucher en Bach — terwijl zich vormt de burgerlijke beschaving, de moderne democratische beweging, het constitutioneele continentale koningschap, de ontkerkelijking en de verzwakking van de dwangmacht der dogma's, het moderne kapitalisme, het nieuwe classicisme, het eerste cosmopolitisme. Dus: Lodewijk XVI, Jozef II, Washington, de Encyclopédie, Rousseau, Voltaire, Priestley, Price, Franklin, van der Capellen, Pieter Paulus, Arkwright, Stephenson, Adam Smith, Richardson, Diderot, Wolff-Deken, Alfieri, bisschop Percy, Sir William Jones, Georg Forster, Herder.

---

[1]) Vgl. HUIZINGA, *Cultuurhistorische Verkenningen*, 84; ROMEIN, *Erflaters van onze beschaving*, III, p. 68.

De omslag voltrekt zich omstreeks 1760. Doch een vaste samenhang in deze tweedeeling is in de eeuwsaanduiding gegeven. Hij kan toetsing doorstaan op elke nationale geschiedenis bij alle dynastieke en nationaal-politieke verschillen. Zoo wordt de overgang van de eene pool naar de andere binnen dit cultuurverband, bijvoorbeeld in de Nederlandsche geschiedenis, geïllustreerd door de onderlinge verhouding van de figuren van Lieven de Beaufort [1]) tegenover Van Slingelandt en het stadhouderschap in de jaren '30 en Van der Capellen tegenover Van de Spiegel en het stadhouderschap in de jaren '80.

Consequent is Godée mitsdien als hij de hanteering van zijn Indische categorie: 18e eeuw verbindt aan die der Europeesche geschiedenis (a. w. p. 7): „De C o m p a g n i e s-geschiedenis in de 18e eeuw is het s p i e g e l b e e l d van die van het v a d e r l a n d, j a, v a n h e t E u r o p a d i e r d a g e n" met de toevoeging: „soms feller belicht door de tropische zon, beïnvloed door den haast legendarischen afstand die er lag tusschen Nederland en den Archipel".

Aldus is de geschiedenis van Nederlandsch Indië geplaatst in het cultuur-historisch kader der 18e eeuw. Zij is voorts, getuige het laatste citaat, aldus geplaatst in het kader der Compagniesgeschiedenis. Hiertegenover rijst dan aanstonds de vraag: is dit juist? Kan de categorie 18e eeuw aldus voor de Indische geschiedenis dienen? Is het mogelijk de Indische geschiedenis der 18e eeuw te schrijven als de geschiedenis der Compagnie?

Dat de 17e-eeuwsche Indische geschiedenis (in het raam van haar historisch landschap nog beter Indonesische geschiedenis te noemen) bepaaldelijk n i e t met Compagniesgeschiedenis gelijkgesteld kan worden, dat het onjuist is in den gang der historiebeschrijving een breuk te slaan en bij de eerste aankomst der verstrooide N. W. Europeesche zeevaarders [2]), kooplieden en kapers, over te gaan op het gezichtspunt van de benauwde kleine Europeesche forteres, de bedompte loge en het gewapende schip

[1]) BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, III, p. 371, 427.

[2]) Merkwaardigerwijs geschiedt dit niet bij het optreden der Portugeesche en Spaansche overzeesche vestigingen, die, ingeordend in het Oostersch geschiedverloop, voorshands de polyphonie met een motief vermeerderen.

op de ree, heb ik in het kort hier reeds eerder aangegeven [1]). De draad dient weder opgehaald voor de 18e eeuw.

Roepe men zich het totale beeld van de politieke situatie van Z. O. en O. Azië der 18e eeuw voor oogen en de positie van de Compagnie en de overige Europeesche machten daarin. Allereerst de Oostersche staten, in de schouw van West naar Oost, zooals ook de generale missive die telkenmale volgt.

De matelooze technische verheffing der 19e eeuw heeft in de landbeschrijving van het Oosten het exotisch element geïntroduceerd en daarbij terzelfder tijd het beeld van de vervallen Oostersche staten, de wettelooze despotieën, in contrast met de stootkracht, de perfectie en de liberaliteit der Christelijke Westersche staten; aangevangen bij de Porte heeft de politieke en missionaire literatuur de figuur gehanteerd tegenover Perzië zoogoed als China en Japan [2]). Men zij in het algemeen voorzichtig met dit beeld van verval in zijn terugwerking van de 19e eeuw, bij de mindere bekendheid en het mindere gebruik van de contemporaine landbeschrijving. In het bijzonder voor de 18e eeuw: men

---

[1]) Bespreking van de deelen II en III van STAPEL'S *Geschiedenis van N.I.*, in dit Tijdschrift LXXIX (1939), 589-595. De zienswijze was bestemd om nader te worden uitgewerkt in mijn bijdrage over de Nederlanders in Azie 1596-1650, in het bij den uitgever De Haan te Utrecht in het licht te geven werk *De Nederlanders Buitengaats*. Onder de Duitsche overweldiging zal van Nederland's vrijheid en grootheid wel niet mogen worden gesproken.

[2]) Anders de contemporaine landbeschrijving: de 18e eeuwsche Verlichting heeft in hoofdzaak de Ver-Oostersche culturen gevierd als hoogontwikkeld. De inzet der waardeering is echter geheel politiek-philosophisch en historisch-bespiegelend, niet zoozeer uitgaand van een vergelijkende waardeering der materieele cultuur dezer landen met die van Europa. Zie de lijst der door Voltaire gebezigde landbeschrijvingen in W. ENGEMANN, *Voltaire und China*, 1932, 143-146. Over Voltaire's visie op India, zie ald. 30-31, 36-37. In de Voltariaansche drama's „Zaire" en „Mahomet" wordt de wereld van den Islam, in „l'Orphelin de la Chine" de Chineesche en in „Alzire" de Peruaansch-Amerikaansche wereld ten tooneele gevoerd: a.w.p. 80-82. In dezen geest ook de tegenoverstelling van Frederik de Groote en keizer Tsj'ien-loeng: „Sire, vous et le roi de la Chine, vous êtes à présent les deux seuls souvérains qui soient philosophes et poètes. Je venais de lire un extrait de deux poèmes de l'empereur Kien-long, lorsque j'ai reçu la prose et les vers de Frédéric le Grand" (V. aan F. de Gr., 27 Juli 1770): a.w. p. 91 en nt 1.

denke aan de later ontstane, vooral door Marxistische klasse-ideologen bedreven Elendmalerei in het beeld van het Frankrijk vóór 1789 zoo goed als van het Engeland onder de eerste, overigens nog zoo bescheiden, roering van het moderne kapitalisme. Nuchtere cijfers hebben uitgewezen dat tot 1789 Frankrijk onbestrijdbaar het economisch rijkste land van Europa is geweest [1]; alle apocalyptische beelden ten spijt is het Engeland van 1790 in staat gebleken de vijfentwintig jaren oorlog met Frankrijk zegerijk te voeren en een wereldrijk op te bouwen, met een kracht en een overvloed aan staatsmanschap en cultuurdragers.

Aldus ook is P e r z i ë in de 18e eeuw een nog ongehavend land; aldus hebben de locale, zelfs regionale machtsvestigingen van Frankrijk en Engeland in I n d i a de macht van het Mogol-India niet dan vluchtig beroerd, waarover hieronder nader. B i r m a en A c h t e r - I n d i ë bergen ongeschonden rijken. De voortreffelijke organisatie van de Mandarijnenbureaucratie in Annam en Tonkin [2] verdween eerst tijdens de koloniale oorlogen met de Franschen onder het Tweede Keizerrijk.

C h i n a staat in de 18e eeuw onder de Mandsjoe-keizers op een hoogtepunt van politieke macht en cultureele bloei. Keizer K'ang-sji breidt de militaire invloed weder uit tot in West-Turkestan, stelt Tibet onder Chineesche suzereiniteit, keizer Tsj'ien-loeng (1736-1795) bevestigt de verre westelijke grenzen, drijft Nepal uit Tibet terug over de Himalaya; Birma en Annam erkennen Chineesche suzereiniteit (1769, 1789). „Nimmer, zelfs niet onder de T'ang, waren zulke uitgestrekte gebieden in Mongolië en Turkestan zoo geheel bij het rijk geannexeerd".— „Nooit, in de geheele geschiedenis, scheen China's macht en suprematie zoo vast

---

[1]) KNOWLES, *Industrial and commercial revolutions*, 3; SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, II[4], 2, p. 954-955.

[2]) Een correspondentie uit Indo-Chine in het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 31 Juli jl. herinnert aan de schepping van den grooten transversalen verbindingsweg van Zuid naar Noord, de „Route Mandarine", de huidige „Route Coloniale no. 1" als een werk „in vroegere dagen, toen het land nog overgeleverd was aan het despotisme van zijn vorsten en hoofden". Een typisch staaltje van de zooeven aangegeven onjuiste wijze van zien der Oostersche zaken. Historisch gezien is dit werk der Indo-Chineesche mandarijnenbureaucratie een technische en organisatorische prestatie van den eersten rang.

gewaarborgd te zijn"— [1]). In Japan blijft het Shogunaat ongeschokt, de nieuwe ontwikkeling, waarin aan een „burgerlijke" stand van grootkooplieden, speculanten en geldbezitters meer invloed toevloeit [2]), tast de bestaande verhoudingen niet aan; de terugslagen door vulkanische uitbarstingen, overstroomingen, droogten en oogstmislukkingen [3]) zijn van zuiver statischen aard. Daarbij dient bedacht de sociaal-economische beteekenis van bevolkingsmassa's als 60-80.000.000 tot 100.000.000 zielen voor China [4]), 26.000.000 voor Japan (1721) [5]), 100.000.000 voor India [6]) tegenover het volkrijkste Europeesche land: Frankrijk, met 19.000.000. aan het eind der 17e, en ca. 23.000.000 aan het eind der 18e eeuw (Engeland telt te dien tijde 6.000.000, met Schotland 7.000.000 inwoners [7])), een vergelijking in verregaande mate mogelijk in een wereld wier technische bestaansvoorwaarden in Azië en Europa vrijwel gelijk waren.

Beziet men thans de positie der Europeesche vestigingen in Azië daartegenover. Rusland, doorgedrongen door Siberië tot de zee van Ochotsk blijft nog geheel perifeer, tegenover China (tractaten 1688 en 1724) zoowel als tegenover Japan. Heeft in de oudere vestigingen in Z. O. Azië een omslag plaats gehad; is het evenwicht omgezet, domineert het Westersch element? In het politieke tableau der 17e eeuw domineert volkomen het Aziatisch element tegenover de minuscule machtsvestigingen vanuit Europa. Is er een evenwicht later en is de schaal doorgeslagen in de 18e eeuw? Voor China, Japan, Achter-Indië, India en Perzië zeker niet. Ook voor India niet. Het begin der Britsche territoriale vestiging dateert van Plassey, 1757. Doch de strijd van Clive gaat toch nog slechts tegen een provinciaal machthebber, den Nawab van

---

[1]) DUYVENDAK, *Wegen en gestalten der Chineesche geschiedenis*, p. 301, 302.

[2]) Vgl. TAKIZAWA, *The penetration of money economy and its effects upon social and political institutions*, 1927.

[3]) FEENSTRA KUIPER, *Japan en de buitenwereld in de 18e eeuw*, p. XIV-XV, 85-86.

[4]) Vgl. WEBER, *Religionssoziologie*, I, p. 340 en n. 1; ENGEMANN, a.w. 34 en ntt. 1-3, 108.

[5]) E. HONJO, mededeeling XIXe Congres van het Intern. Instituut voor de Statistiek.

[6]) BOEKE, *Dorp en Desa*, p. 40.

[7]) SOMBART, a.w. II, 2, p. 1046.

Bengalen; het eerste gebied is een zemindari-apanage, de 24 Pargana's, met een firman van den Nawab, later (1759) van den Mogol. De uitbreiding over Bihar en Orissa (1765) geschiedt in de vorm van een Mogol-diwani: een fiscaal landbelastingexploitatierecht, geheel in Mogolstijl. Zoo sterk is de invloed der Perzisch-Indische bureaucratie, superieur aan de Engelsch-koloniale; het was niet de eerste agressieve vreemdelingenvolgstoet die aldus in het raam van het centrale rijk werd gebracht! De oorlogen die onder Hastings over India komen, vestigen evenmin een Engelsche suprematie; dit geschiedt eerst in de 19e eeuw. Zoo Plassey in het licht van de latere historie een merk is, zooals de inneming van de stad Djakatra-1619, op het tijdstip van het wapenfeit zelve borg het geen overwegende beteekenis, geen ingrijpende verandering trad daardoor in. Koloniaal Frankrijk van het Ancien Régime, met zijn superieure leger- en vlootorganisatie heeft in Azië slechts voorbijgaand een positie ingenomen: de episode-Dupleix houdt geen stand. Spanje blijft op de Amerikaansche landen zijn hoofdmacht houden en benut de Philippijnen voornamelijk voor den Chineeschen handel, nauwelijks voor politieke machtsoefening in Z.O. Azië. Portugal blijft slechts de verspreide vestigingen op de kusten van Afrika, India en China beheeren zonder eenige oefening van militaire of economische macht. De Nederlandsche compagnie onderhoudt ook in de 18e eeuw de wijdst verspreide macht, de verste actieve verbindingen, Van Suratte tot Deshima, van de Kaap tot Ternate; Ceylon, Java, Makassar. Tegenover dit net van vestigingen, stations en loges is de Engelsche werkzaamheid bepaald geringer. Nog is er geen Nabij Oosten, dat Engeland dient als voorwerk voor een Aziatische politiek. Eerst door Napoleons enorme plannen, 1799, wordt de kwestie levend. Voorboden zijn er in het handelsverdrag, in 1785 door Frankrijk met Egypte gesloten, waarin vrije doorvoer van Indische waren via Egypte naar Europa bedongen werd [1]). Rusland heeft evenmin de Midden-Aziatische veroveringen nog geopend. De Engelsche vestigingen in India zijn nog geïsoleerde transoceanische punten.

De Nederlandsche kantoren in Perzië en Arabië zijn geabandonneerd; die in India verminderen in commercieele beteekenis,

[1]) De Jonge - Van Deventer, XII, p. VI-VII.

voor 's Compagnies handel; territoriale beteekenis hadden ze nimmer. Ceylon geraakt in vaster bezit; Achter-Indië is geliquideerd De Chineesche handel blijft na het verlies van Formosa gesloten; de factorij te Deshima voert een winstgevenden handel, die echter geheel en al onder de reglementen van de centrale en stedelijke. ambtenaren te Nagasaki gebonden ligt, zonder eigen macht. In Indonesië verloopt de beteekenis van de Sumatra- en Borneohavens voor de Compagnie; de Specerijeilanden blijven bezet en beheerd. Op Java concentreert zich het belang: hier heeft de uitbreiding van 's Compagnies macht plaats. In uiterst zware koloniale campagnes — het zou de moeite loonen de militaire beteekenis af te wegen tegenover de contemporaine zoowel in India en Siberië als in China — worden de vorsten en grooten bedwongen, wordt in dynastieke twisten geïntervenieerd en worden volksopstanden gepacificeerd, totdat de regeling der driedeeling van het oude Mataram onder bestuur van Soenan, Sultan en Mangkoenagara (1755, 1757) de Regeering van Batavia een politiek overwegenden invloed over den Javaschen gang van zaken verschaft — zij het een labiel overwicht.

De Nederlandsche invloed in Z. O. Azië in het algemeen loopt ongetwijfeld terug. In Indonesië groeit hij op Java; een interinsulaire macht wordt echter in Indonesië niet bereikt. De draden die op het Kasteel van Batavia samenkomen zijn wijdverspreid gelegd, doch fragiel en veelal zonder politieke beteekenis.

Overziet men het geheel, dan dient te worden vastgesteld, dat van een Europeesch Azië in de 18e eeuw geen sprake is; dat op zeer beperkte schaal enkele Europeesche machtsvestigingen zijn geconsolideerd. Dat, — en hierop ligt de nadruk — de Oostersche rijken in het algemeen militair, economisch, politiek als valide eenheden actieve factoren blijven vormen in het verloop der gebeurtenissen.

Beziet men Indonesië nader, dan kan de vraag van zooeven worden gedetailleerd. De Compagnie is een politieke macht in den Archipel — daarvan leggen Batavia, stad en kasteel, onweerlegbaar getuigenis af. Wat is de validiteit van de Oostersche partij? Geldt de algemeene regel van de ongeschonden evenwaardigheid, militair, economisch, die voor China en India zoo duidelijk spreekt, ook voor de Indonesische staten?

Het gebrek aan materiaal is hier nijpend. De Jonge's groote bronnenuitgave gaat spoedig van de beschouwing van de opkomst

van het gezag in Oost-Indië op dat over Java over en wordt voor de Buitengewesten voor 18e-eeuwsche episoden niet meer gecompleteerd door anderen. De vele studies over de Buitenkantoren die voor de 17e eeuw op tal van punten licht werpen over geheel Z. O. Azië, ontbreken vrijwel voor de 18e eeuw. Zooal de Buitenkantoren in 's Compagnies handel op het tweede plan geraken, dan is daarmede nog geenszins gezegd, dat de Buitengewesten in algemeenen zin in beteekenis zouden teruggaan [1]). Voor de Westerkwartieren is dit zonder meer duidelijk. Hetzelfde dient echter ook voor de Indonesische buitenkantoren te worden nagegaan. Enkele aanwijzingen ten deze volgen verder hieronder.

Roept men zich het beeld voor oogen van de steden van Perzië en India, met hun zware Mogolburchten, fortificaties en paleizen, de sterkte der Chineesche steden, de bevestiging der Japansche, het zoo innig vertrouwd aandoend beeld van stad en land zooals de Japansche 18e-eeuwsche scholen dat weergeven, en vergelijkt men daarmede de beelden van Indonesische landen: de kampongen kratonsteden als Soerabaia, Soerakarta, Palembang of Martapoera, dan lijkt de vergelijking ten ongunste van de laatste uit te vallen: noch in kracht, noch in omvang, noch ook verfijning en diversiteit lijken de Indonesische cultuurbeelden uit te blinken; zij lijken — alle factoren van natuur, klimaat en landschap die voor subtropische en gematigde zônes andere eischen stellen dan voor de tropische, mede gerekend — de mindere van de beelden der vaste-landsbeschavingen. Daartegenover dient opgemerkt dat, stelt men zich de ingewikkelde Javaansche bestuurmachinerie voor oogen en beziet men de gracieuze standsfiguren zooals die — eigenlijk voor het eerst echt — in Raffles prenten bij de „History of Java" voor oogen worden gevoerd, men het bijzondere verfijnde en ongeëvenaarde daarin aanstonds proeft.

Een beschaving [2]) van gelijke dimensies en gelijke validiteit?

[1]) GONGGRIJP, *Schets eener economische geschiedenis van N. Indie* (1928) schijnt te meenen van wel: a.w. p. 74: „De invloed van het Compagniesgezag buiten de Molukken en Java is gering geweest. Wij kunnen de economische geschiedenis van die andere buitengewesten, welke weinig te beteekenen had, in dit boekje dan ook laten rusten".

[2]) Men zal — waarschijnlijk — een beschavingsgeheel kunnen aannemen, interinsulair. Tusschen de hoven van Sumatra, Java en de Groote Oost bestaan, naar het lijkt, geen groote beschavingsverschillen.

Stapel heeft deze kwestie even aangeroerd in het IIIe deel van de *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*, pg. 511, 513-514: schrijvend over de afsnoering van de Indonesische kusten door het Compagniesmonopolie, constateert hij een geleidelijke verarming der bevolking, af te lezen uit het terugloopen, bijv. van den Indischen lijnwaadafzet. Reeds voor het eind der 17e eeuw zou het geld onder de bevolking zijn weggevloeid en armoede zijn opgekomen. Aldus de schepping van de figuur der verarmde, verzwakte Oostersche wereld, economisch ondergraven, politiek tweederangs. Is het juist?

Ook zonder nadere détails te kennen lijkt het mij onjuist om de Indonesische staten als Palembang, Siak, Atjeh of Djohor af te doen met kwalificaties als: corrupte despotieën, zeeroovers- en slavenstaten, broeinesten van politieke ontbinding en gevaar. Onjuist al omdat slavernij, zeerooverij en despotisme historische figuren zijn en men met afkeurende waardeoordeelen geen geschiedenis schrijft. De stad Vlissingen heeft haar bestaan in de 17e en 18e eeuw in niet geringe mate op kaapvaart en smokkelarij gebouwd en de roemruchte Middelburgsche Commercie-Compagnie van 1720 — ik kies voorbeelden uit eigen vaderlandsche omgeving — generde zich met kaapvaart [1]), smokkel op Spaansch Amerika en slavenvaart [2]), welke de bouwfondsen voor vele der kapitale huizingen van de Zeeuwsche hoofdstad zullen hebben geleverd. Hoofdzaak is een ander punt: wat is de kracht dezer havenvorstendommen, politiek, maritiem, economisch. Gegevens hierover in gereeden vorm zal men — voor zoover mij bekend — tevergeefs zoeken [3]). Voor Java geldt de vraag in een ander verband: indien men de beteekenis tracht te meten van de Javaansche militaire macht in de oorlogen der 18e eeuw: de keizerlijke troepen, de Madoereesche corpsen aan de zijde der Compagnie, de kracht van dezen werkelijk indrukwekkenden weerstand, dan legt men, lijkt mij, de mogelijkheid, dat het hier een inheemsch element zonder eersterangs politieke beteekenis, zonder aan het Europeesche gelijkwaardige kracht, zou kunnen gelden, wel stil ter zijde. Oorlog is een ruwe waarde- en graadmeter, doch niettemin een zeer belangrijke.

---

[1]) WISSE, *De Commercie Compagnie te Middelburg*, diss. 1933, p. 11.

[2]) WISSE, 53-54.

[3]) Van de hoogste waarde voor een onderzoek naar de havenvorstendommen blijft SNOUCK HURGRONJE's schets in *De Atjèhers*.

Gelden hier nog de criteria der 17e eeuw, toen een Ala-eddin en een Iskander de admiraals en het scheepsvolk van de Nederlandsche bodems in Atjeh wisten te imponeeren met hun macht en vorstelijke grootheid, toen de regent van Toeban zijn staatsiestoet met olifanten en edellieden te paard deed uitgaan uit de stad ter verwelkoming van Heemskerck en Warwijck van de Tweede Schipvaart; toen Batavia met schrik de belegeringswerken van de Soenanstroepen rond de nieuwe stad zag groeien? Is dit alles veranderd, verminderd, vervallen? [1]) Tegenover dit zou onder meer op het volgende zijn te wijzen: in de periode, voorafgaand aan de verovering van Java, vestigt Raffles zich als Agent van den Britschen G. G. voor de Maleische staten te Malaka (1810) en spint van daaruit zijn intriges ter ondermijning van het Fransch-Nederlandsch gezag op Java [2]). De Balische vorsten, die van Mataram, Madoera, Soembawa, Banten, Lampongs, Palembang, Pontianak, Mindanao, alle worden zij in het net van correspondentie ingesponnen [3]). Dit wijst op de beteekenis dezer rijken als politieke factoren: anders had Raffles, wien oordeel des onderscheids in Oostersche zaken niet kan worden ontzegd, ze niet als punten in zijn program van actie opgenomen. En hierbij sluit zich aan

[1]) GONGGRIJP, neemt het achterblijven der Indische volken als vaststaand aan, zonder overigens het tijdstip te detailleeren. Omineus is, dat de opmerking reeds een plaats vindt in de beschouwing van het onderhavige tijdvak: a. w. p. 74-75: „De volken van Sumatra hebben practisch weinig van het monopoliestelsel gemerkt. Het is van belang dit op te merken omdat men, vragend naar den invloed van de vreemde overheersching op de Indische volken, geneigd zou zijn heel hun achterblijven bij de Europeanen toe te schrijven aan wat er in het bestuur van deze laatsten slecht was. Er werkt hier echter een groote begoocheling. De vlucht die de Europeesche beschaving in de vier eeuwen na 1500 genomen heeft, was ongeëvenaard. Het achterblijven van zoovele oostersche volken was in hoofdzaak het eenvoudige gevolg van het feit, dat in hun beschavingen de kracht tot sterke ontwikkeling niet werkzaam was. Een blik op de oostersche volken, die geen overheersching van Europeanen hebben gekend, kan ons hiervan overtuigen. Niet alleen de Javanen, wier handels- en bewegingsvrijheid geknot was geraakten achterop; ook zoovele andere volken verloren, relatief, terrein op economisch en ander gebied, omdat de expansieve westerling in zoo krachtig tempo voortwaarts drong".

[2]) COLENBRANDER, *Kol. Gesch.*, II, p. 319.

[3]) BOULGER, *Life of Sir Stamford Raffles*, p. 90-91.

de gedachte van Leyden en Raffles van het herstel der Indonesische eenheid van Madjapahit: het congres der Indonesische vorsten „like the old Ban of Burgundy or the later one of Germany — a General Parliament of the Malay States, like the Amphictyonic Council of the Greeks" (Leyden) [1]). Is dit een hersenschim, of een gedachte, getuigend van groote politieke feeling, uitgaande van de contemporaine politieke beteekenis der Indonesische staten? Ik geloof het laatste.

Weliswaar spreekt ook Raffles in 1810 van de restauratie van Indonesische rijken, „some weakened and impoverished by the ungenerous policy of the Dutch" [2]). T e g e n den achteruitgang pleiten tal van berichten die hun waarde eerst ten volle zullen verkrijgen, indien zij in doorgaande berekening en in onderlinge verhouding zullen kunnen worden geplaatst [3]). Toch geven ook incidenteele gegevens te denken Zoo rekent Van Hogendorp in 1799 [4]) dat Java bij welvaart en goed bestuur jaarlijks 20.000 kojang rijst kan uitvoeren; op grond van scheepsgegevens van 1600—1610 heb ik gemeend te kunnen schatten dat in het begin 17e eeuw de rijstuitvoer van Java Oost- en Westwaarts op ongeveer 14000 lasten per jaar mag worden gesteld [5]). De cijferschattingen liggen in elkanders nabijheid bij 200 jaar tusschenruimte. De relatieve geringheid overigens van den interinsulairen handel is een feit, eigen aan allen voor- en vroegkapitalistischen handel [6]).

Verval door verstarring der cultuur? Voor de Javaansche cultuur heeft Rouffaer zich hierover geuit in zijn fijngevoelde opmerkingen, het scherpst geformuleerd in de passages in deel I van De Battikkunst in Ned. Indië [7]).

---

[1]) A. w. 93. [2]) A. w. 91.

[3]) Men werpe het bezwaar van het gebrek aan statistisch materiaal niet te snel op: economische geschiedenis van Europa werd en wordt ook op onvolledigen grondslag beoefend. Het komt vooral op de juiste waardeering der gegevens aan in hun typische beteekenis. Overigens kunnen bijv. de Daghregisters bij volledige bewerking een beteekenis krijgen die te vergelijken valt met die der Sonttolcijfers. [4]) *Bericht*, p. 60.

[5]) Mijn diss., 166-167. Lasten van 4000 ℔; kojangs van 3200 ℔ in den aanvang der 17e eeuw; van 3400, 3500-4000 ℔ ten tijde van V. Hogendorp (*Bericht*, n. *) op p. 60).

[6]) Wat is overigens de waarde van het gegeven van VAN HOGENDORP (*Bericht*, p. 104-105) van den jaarlijkschen invoer van 10000 oncen goud uit overig Indonesië in Java?) [7]) Ald. p. 306, 307, 426.

De Kartasoeratijd (1680—1745) dient als de Byzantijnsche tijd der Javaansche kratoncultuur te worden aangemerkt, de periode waarin de jong-Javaansche hofetikette en de jong-Javaansche hoftaal hun volmaking en hun polijsting kregen (306), de tijd van verstijving, die echter toch in dit starre kader de nieuw-Javaansche literatuur wist doen ontstaan en „als laatste, edele uiting van echt-Javaansch kunstvermogen" (307) de vorstenlandsche kleurschool van batikken: „geboren in de Kartasoerasche periode, redt zij den jong-Javaanschen geest van het verwijt impotent te zijn geworden. Integendeel: alles wat leeft aan deftige warmte, aan gloedrijken adeldom in het wezen der Javanen heeft zich zoo te zeggen overgegoten in deze jongste schepping van den Javaanschen geest sinds 1500" — Verderop (426) komt Rouffaer op dit thema terug: „het Javaansche plastische vermogen sinds ca. 1500, hetgeen toch al daarvoor in de zgn. Madjapahitperiode (1300—1500) zeer decadent was geworden, werd door den Islam en de daarmede samengaande dordogmatische begrippen voortdurend meer neergedrukt en geknot".

Ik geloof dat dit laatste citaat al een vingerwijzing geeft naar een aanvechtbare premisse: de invloed van den ouderen Islam op de Javaansche cultuur. Er zou op te wijzen zijn hoe Hazeu (Inaug. Rede, 18) in den 19en-eeuwschen hofpoedjangga Rangga Warsita (1803—1873) de slotapotheose der Middeleeuwsch-Javaansche letterkundige werkzaamheden ziet: het accent dus al hooger op in den tijd verlegt. Maar het argument kan nog anders nader worden opgenomen. Prof. Romein heeft in een kort artikel, opgenomen in het „Onvoltooid Verleden" [1]) gewezen op het verband tusschen den Byzantijnschen kunststijl en de structuur van het rijk, het keizerschap, de daarmede verbonden kerk en de Oost-Romeinsche bureaucratie; er op gewezen hoe deze structuur van het rijk gebaseerd is op continuïteit en onveranderlijke stabiliteit; hoe de kunst — hofkunst — hetzelfde adagium volgen moet. „Het was hun stijl, die hun wel volmaakt moest schijnen, zonder competente mededingers als zij in hun eigen oogen waren, deze erfgenamen van het Romeinsche Wereldrijk, wier trots hen hun naburen deed samenvatten onder den naam „barbaren"; hun stijl, die inderdaad de volmaakte uitdrukking was van hun Staat; hun

[1]) A.w. p. 152-163 (1927).

Staat, die, naar ideale maatstaven gemeten, allesbehalve volmaakt was, doch die wel een mate van stabiliteit vertoonde, die het begrijpelijk maakt, dat zij, die er deel van uitmaakten, hem voor volmaakt moesten houden" [1]) Ik geloof dat in deze richting een vruchtbare werkhypothese ligt: het verband van de structuur van den Javaanschen staat en de kunst der hoven: doch dan lijkt het argument der verstarring en verbloeding te ontzenuwen, vervangen als het wordt door het beeld der gesloten continuïteit.

Zou men de economische situatie van de Indonesische gewesten afmeten aan den handel der Compagnie, aan de hanteering der monopolierechten en de toepassing der scheepvaartverboden, dan zou inderdaad het beeld van de doode zeeën van het Indonesië der 18e eeuw reden lijken te hebben. Maar het is onvolledig. In de economische geschiedenis der 18e eeuw in Indonesië zal men te rekenen hebben met de figuur van den smokkel op de meest uitgebreiden schaal. De nooit eindigende klacht van de corrupte bediendenstoet der Compagnie, de clandestiene handel, het eigenbedrijf, de gecamoufleerde handels- en scheepsaandeelen, dit alles kan verklaard worden uit de zucht om de onvoldoende betaling door de Maatschappij aan te vullen. Doch de andere zijde van de munt is dat de Indonesische markten bereid en in staat waren tot de opname van meer goederen en den afscheep van meer waren. Zoo rijst het niveau van het verkeer, waar de Maatschappij het vermeende omlaag te kunnen drukken. Naast dezen smokkel staat de uitgebreide schending van het octrooigebied in de 18e eeuw in het bijzonder door den Engelschen en later ook door den Amerikaanschen handel. In 1784 reeds moet bij den vrede van Versailles de vrije vaart in de Oostersche zeeën worden toegestaan [2]).

Ook vóór de periode der Engelsche stoommachine en de zegetocht der Lancashire „cotton goods", groeit de exportpositie van Engeland, door de vergrooting der manufactuur-productie. Sombart geeft eenige cijfers [3]). In 1700 bedraagt de uitvoerwaarde der Azië-export van Engeland £ 100.000, 1½ % van de totale uitvoerwaarde; in 1780 £ 909033: 6 %. Het illustreert in de eerste plaats de door Sombart vastgestelde relatief grootere beteekenis van de

[1]) Ald. 163. [2]) COLENBRANDER, *Kol, Gesch.* II, p. 232; art. VI van het verdrag. [3]) *Kapitalismus*, II 2, p. 1008-1009.

Europeesch-Amerikaansche en de West-Indische slavenkoloniemarkten voor den Europeeschen (Engelschen) handel, vergeleken met den handel op de hoogerontwikkelde cultuurstaten van Azië, met hun eigen exporten, eigen manufacturen en nijverheidstakken. Eerst het moderne kapitalisme zal deze Aziatische nijverheid vernietigen. Doch ook het cijfer van rond £ 900.000 d.i. rond f 10.000.000 [1]) van den Engelschen Azië-goederenexport-1780 is interessant genoeg. Daartegenover staat in deze jaren voor de V. O. C. een jaarlijksche afscheep naar Azië van f 2.700.000 in koopmanschappen, provisiën en maatschappij-behoeften en aan gemunt en ongemunt goud en zilver gemiddeld f. 5 millioen [2]). Deze export blijft reeds achter bij den Engelschen; daarnaast beheerschen de Engelschen den Bombay-, Bengalen- en China-handel; het beteekent dat de meest waardevolle deelen van den interaziatischen handel aan de Compagnie ontvallen zijn. Maar dit alles beteekent anderzijds dat Azië en Indonesië dezen vermeerderenden goederenuitvoer opnemen, buiten de Compagnie. De Compagniesgeschiedenis der 18e eeuw zal naast de monopoliegeschiedenis als geheel gelijkwaardig hebben aan te trekken de geschiedenis van den smokkel, van Europeesche en Aziatische uitvoergoederen, die een integreerend deel van het economisch bestel uitmaakt en die mede in aanmerking dient te worden genomen bij de beoordeeling van den economischen toestand van Indonesië in de 18e eeuw. Naar moderne verhoudingen lijkt dit onmogelijk. Maar men dient te bedenken, dat de handel op Spaansch-Amerika vanuit de Antillen-smokkelstations de geheele 18e eeuw als een eerbaar bedrijf is gevoerd; en zoo men het met moderne verhoudingen onbestaanbaar achtte: de enorme smokkel van den Japanschen handel via Noord-China in het eerste stadium van het China-incident, een compleet romantisch bedrijf met autokaravanen gedekt door gewapende ronins, heeft geleerd dat ook een hoog ontwikkeld modern-kapitalistisch apparaat wel degelijk dezen ouderwetsch-romantischen uitlooper houden kan in den afzet. Het lijkt mij dat deze feiten zich voorshands verzetten tegen de figuur van de kwijnende

[1]) 1 £ à f. 12: VAN OUDERMEULEN in VAN HOGENDORP, *Stukken* enz. 187.
[2]) *Stukken*, 171-172 (VAN OUDERMEULEN).

achteruitgaande Indonesische wereld, met de allesbeheerschende Maatschappij daarin.

De handel van Azië westwaarts is steeds een eenzijdige goederenbeweging geweest in dien zin, dat hoogwaardige goederen werden afgestaan meest tegen munt en enkele metalen in baar. De nijverheid der Aziatische cultuurgebieden heeft nooit belangrijk gebied gelaten voor een afzet der Europeesche nijverheidsgoederen. Vóór de stoom en de chemische technieken de massaproductie van gebruiksgoederen in West-Europa konden doen aanvangen en de basis van het economisch leven van een houten in een ijzeren omzetten, vóór de ontwrichting van het oude gebonden Europeesche stand- en stad- en staatsleven de markten met een wonderbaarlijk groeiende bevolking opende voor massaafzet, had het Europeesche fabrieksproduct ook in Azië geen toegang. Koloniale productie anderzijds wordt in de eerste plaats gemobiliseerd in de slavenkolonies, vanwaar de suiker en de tabak naar Europa komen. Het zwaartepunt van den Indonesischen afscheep, die in de 17e eeuw slechts één relatief massaproduct: peper, heeft gekend wordt echter ook in de 18e eeuw verlegd naar de nieuwe Java-massaproducten: suiker en koffie. De vraag of deze nieuwe productie het bestaande landbouwwezen overmatig heeft belast, is naar mijn weten niet beantwoord [1]): de producten worden verkregen door oud-inheemsche ambtelijke organisatie van dorpsgewijze heeren- en vorstendiensten. De koffie is een nieuw ingevoerd gewas: de suikerteelt is oud-inheemsch. Begint hier met het doorvoeren der contingenten en leveranties de uitputting der Javaansche dorpswereld, basis der gansche cultuur en de uitputting dezer beschaving? De thee, volgend massaproduct, geleverd door China, machtige agrarische en nijverheidseenheid, telt in dit verband voor Indonesië niet. Geen van de overige afscheepgoederen: Ceylonsch kaneel, Maleisch tin, indigo, salpeter, sapanhout, kamfer en specerijen zet in volume in den afscheep merkbaar uit. De jaarlijksche Europa-afzet van specerijen in 1621 becijfert de Compagnie op 1400 quartelen nagelen (van 350 ℔), 1000 quartelen noten (van 450 id.-) en 600 quartelen foelie (van 300 id.-), te samen dus onderscheidenlijk 490.000 + 450.000 + 180.000 ℔.

[1]) Vgl. GONGGRIJP, a w. p. 59-60, 63-65.

In 1795 becijfert de Commissie-Generaal den afscheep dezer drie specerijen onderscheidenlijk op 250.000, 320.000 en 110.00℔[1]) De beteekenis der nieuwe producten koffie en suiker met hun millioenenpondenafscheep steekt hiertegen scherp af doch deze getallen zijn in vergelijking met de dorpsche specerijencijfers uiteraard geflatteerd. Het beeld van Azië in de 18e eeuw is nog steeds: een gesloten oud-inheemsche dorpssamenleving als sociaal-economische basis; voorziening met invoergoederen uit den inter-Aziatischen handel (India: lijnwaden, China: aardewerk, ijzer- en staalwaren), die geen dagelijksche massaafzet is: het niet kon zijn, gezien het gesloten karakter der inheemsche huis- en dorpssamenhang, gezien het geringe circuleerende muntbezit, gezien het handwerks- en manufactuurkarakter der productiecentra en van den handel die de goederen overvoert,- die veeleer een extensieve voorziening is met relatief kostbare waren, waarvan vele voor schatvorming en poesaka-bewaring worden opgelegd; gezien den uiterst langzamen omslag in den handel: dit alles is zoo weinig verschillend met de situatie in Europa! Het feit dat twee der groote takken van den inter-Aziatischen handel: de India-handel oostwaarts en de Chineesche handel zuidwaarts in de 18e eeuw onverminderd voortgaan, zou reeds tegen economische achteruitgang pleiten. Rekent men dan voorts nog, dat ook deze 18e eeuwsche handel niet dan zeer geringe goederenhoeveelheden beweegt in een sterk gebonden, ten uiterste nog op zelfvoorziening ingestelde, agrarische wereld met weinig zelfstandig stedelijk leven, dan dient bij den economischen achteruitgang in het algemeen een vraagteeken gezet te worden en nader bewijs verzocht.

Laat men aldus het Compagnieskader los, dan schijnt het beeld van Indonesië eerder in het algemeene van Azië zonder tegenspraak zich te laten inlijsten: er is een geleidelijk stijgende lijn, een curve, door de 18e eeuw omhoog gaand, zelfs sneller stijgend door de infusie van een sterker Europeeschen handel in de 2e helft der 18e eeuw. De lijn loopt door, over de eeuwswisseling in de 19e. Wanneer breekt zij af? Zijn het de vernietiging van de Indische lijnwaadproductie, de ontredderingen van de oorlogen in India, op Java, op Sumatra, de omslag van de zaken in China,

[1]) COLENBRANDER-COEN, IV, p, 432; RAFFLES, *History of Java* 1, p. XXXII-XXXIII.

die dan het beeld wijzigen? Is het de sterker wordende druk van den modern-kapitalistischen export, de sterkere macht van het moderne militaire apparaat dat den „vreedzamen handel" van Europa alom in Azië met dreiging en interventie steunen gaat, zijn er interne factoren die de oud-inheemsche samenleving beïnvloeden? Geen van deze factoren echter lijkt in de 18e eeuw aanwijsbaar. Economisch is er geen meerderheid, geen overwicht; militair kan te land hetzelfde worden gezegd: ter zee is wellicht van een Europeesche superioriteit in verschillende zeeën sprake (ook voor India, ook voor China?) Politiek blijft de macht der Oostersche staten ongeschokt.

Met een langzamen nedergang zou ook in strijd zijn het beeld van Batavia, zooals het in 1816 zich vertoont. De geschiedenis van de Compagnie en der Indonesische vaart in de 2e helft der 18e eeuw zijn vrij duister. In 1816, als de vaderlandsche geschiedenis herademt in het hersteld gezag, blijkt te Batavia een vrij handelscentrum te zijn gevestigd, een burgerlijke handel, sterk Engelsch, met verdere Amerikaansche en Europeesche vreemdelingen, vreemde Oosterlingen, voorts met Nederlandsche huizen, zelfstandige firmaschappen, import, export, reederij [1]). Is hier alleen het vacuum gevuld, ontstaan door het wegvallen van 's Compagnies handel, of is sedert het Engelsch bewind — of eerder? — dan ook Java actief ingeschakeld in den zich ontplooienden handel — die eerlang ook Singapore voeden zal naast Batavia? Hoe dient bijvoorbeeld te worden gewaardeerd van Hogendorp's mededeeling [2]) over den Chineeschen scheepsbouw op Java, eind 18e eeuw, bodems van 15 tot 200 last, „eene menigte van vaartuigen?" De aandacht moge er op worden gevestigd, dat het in het nieuwe Singapore aanstonds de A z i a t i s c h e handel is die de nieuwe haven accapareert. Naar Kolonel Farquhar's bericht, 31 Maart 1820: „Nothing can possibly exceed the rising trade and general pros-

[1]) Zie MANSVELT, *De eerste Indische handelshuizen* (*Mededeelingen Cent. Kantoor v. d. Statistiek*, no. 168, 1938). Het Nederlandsche gouvernement van 1816 sluit o. a. kasgeldleeningen bij de Deensche Assurantiecompagnie te Batavia (res. 24 Dec. 1816 no. 20), voorts met de heeren Thalmann (15000 Rop. koper), Siberg (den oud-G.G.), 22000 Sp. Matten, en Garok Manok (Armenier?), 7000, Rop. zilver.

[2]) *Bericht*, p. 84.

perity of the infant colony; indeed, to look at our harbour just now, where upwards of twenty junks, three of which are from China, and two from Cochin China, the rest from Siam and other quarters, are et anchor, besides ships, brigs, prows, etc. etc., a person would naturally exclaim, Surely this cannot be an establishment of only a twelve months' standing! One of the principal Chinese merchants here told me, in the course of conversation, that he would be very glad to give five hundred thousand dollars for the revenues of Singapore five years hence. Merchants of all descriptions are collecting here so fast that nothing is heard in the shape of complaint but the want of more ground to build on .... In short, this settlement bids fair to become the emporium of Eastern trade, and in time may surpass even Batavia itself" [1]). Wederom blijkt de interaziatische handel levend en actief, voornaamste voertuig van den commercieelen bloei.

Vat men samen: dan blijkt het geschiedverloop van Indonesië, getoetst aan enkele economische figuren en episoden n i e t samen te vallen met dat der Nederlandsche Compagnie, zoomin als de geschiedenis van eenige Europeesch-politieke vestiging in Azië in de 18e eeuw het algemeene geschiedverloop van Azië bepaalt. Er is voorts een ongebroken eenheid in het cultureele bestand van Azië van 17e in 18e naar 19e eeuw. Dit maakt de categorie 18e eeuw als instrument voor de ordening der feiten in deze historische landschappen onbruikbaar. Geen der essentieele zaken der Europeesche figuur vinden voorts eenigen weerklank in Azië. Gelijkwaardige beschavingen groeiden op, gescheiden, de Aziatische in getalsterkte in alle opzichten machtiger. Zoolang nog niet het toovergif van het moderne kapitalisme Europa en N. O. Amerika had beroerd, met stoom, mechanieken en getrokken kanonnen, blijft de evenwaardigheid. Worden de Amerikaansche settlerkoloniën, de plantage-slavenkoloniën van W. Indië, de Spaansche koloniën en de Nederlandsche Kaapkolonie in de 18e eeuwsche burgerlijke beweging betrokken en tot revolutie gevoerd, Azië beroert dit alles niet. Tippo Sahib hanteert de Jacobijnen als politiek instrument tegen de Engelschen, zooals zijn voorgangers de adellijke Fransche avonturiers en legeraanvoerders hadden ge-

[1]) BOULGER, a. w. p. 329.

hanteerd; de Bataviasche Decemberbeweging van 1795 bewerkt geen enkele sociaal-politieke verandering.

Er is in de inleiding van het Xe deel van De Jonge's *Opkomst* (1873, het laatste door hem zelf verzorgde deel) een merkwaardige opmerking (pg. LXXXV), die even den algemeenen historischen achtergrond schetst en 's schrijvers visie daarop; als zoodanig uiterst waardevol. „ . . . de oude Oost-Indische Compagnie"-aldus De Jonge, het overzicht der gebeurtenissen ca. 1764 besluitend — (ging) „tegelijk met de oude zorgelooze maatschappij der 18e eeuw langzaam maar onvermijdelijk haren ondergang te gemoet". Ook hier dus is weder het verband gelegd met de 18e eeuw, met het Ancien Régime. Uitingen als deze zijn bij De Jonge zeldzaam, hoe onontbeerlijk zij ook voor juist geschiedverstaan zijn. Doch: is het juist? Is het Indisch milieu der 18e eeuw een weerspiegeling van de Europeesche wereld van het Ancien Régime? Het dunkt mij, neen. In de 18e eeuw vestigt zich de koloniaal-Europeesche samenleving, mèt de versteviging van 's Compagnies Javasch bewind. Deze samenleving was slechts in geringe mate Nederlandsch: door de vele vreemdelingen, door het sterker oudere Portugeesche element in de beschaving der lagere standen, doch vooral door haar in sterke mate met Oostersche fragmenten sociaal leven en maatschappijvormen doorzette karakter. Aldus is het opulente leven der hoogere Indische standen gegroeid: de buitengoederen, de staatsie en praal, het slavenbezit, het hoorigenschap, een levensstijl in overwegende mate aansluitend aan die van den Javaanschen prijajistand. Daartegenover leeft de lager geplaatste dienaar der Europeesche administratie in „kampongverhoudingen", in de steden dooreen met en tusschen de Oosterlingen, Indonesiers en Chineezen: er zijn geen tegenstellingen Westerlingen-Oosterlingen, er is slechts de tegenstelling grooten en lagerstaanden. Deze koloniale cultuur — want een beschavingsstijl heeft ze stellig ontwikkeld, getuige de Bataviasche landhuizen — consolideert zich in de 18e eeuw en zet zich in de 19e eeuw ongeschonden voort. Eerst in de 20e eeuw constateert men haar snel en algeheel verval. Compagnies Indië leeft een geheel eigen leven. Het komt in de 2e helft der 18e eeuw ook politiek tot uiting. Het vindt zijn uitdrukking in de glorierijke regeerperiode van Van der Parra, waaraan Rach's prenten de herinnering bewaren. Dat enkele

elementen der Verlichting zich manifesteeren (de stichting van het Bataviaasch Genootschap (1778)), heeft geen diepere beteekenis: hier was geen onderstroom van burgerlijk politiek streven met een revolutionnairen, of zelfs maar reformatorischen inslag. Hoe anders de beweging aan de Kaap, duidelijk ideologisch ingesteld, zooals die in de Amerikaansche koloniën! Hier ook geen enkel element van eenige oproerige niet-Europeesche beweging, ideologisch gevoed, als op San Domingo. Het seigneuriale Compagniesbewind, in vast verbond met vorsten en grooten van Java, borg geen kiemen van ontbinding of onrust. Daarom beteekent 1795 voor de Indische geschiedenis géén caesuur.

De Compagnie ging ten onder; in Nederland door het merkwaardig conservatief boek- en marktbeheer, men kan zeggen: ten onrechte. Zij ging vooral ten onder door haar politieke binding aan het Ancien Régime. Haar ondergang in Nederland is voor alles een politieke aangelegenheid. Het verlies van de generale stapelmarkt van Amsterdam aan Londen en Hamburg raakte de Compagnie als zoodanig niet in eerste instantie. Door de overschakeling op de — weliswaar labielere — basis van consignatie- en goederenwissel-discontohandel kon Amsterdam zeker den koloniale handel blijven dirigeeren, zooals na 1824 onder tienmaal ongunstiger omstandigheden de Nederlandsche Handelmaatschappij het heeft weten te doen.

Haar ondergang in Indië was zeker niet in de eerste plaats een economische aangelegenheid: als groot afscheepcentrum van Aziatische goederen handhaaft zij zich tot het laatste retour. Intern-Indische oorzaken op politiek gebied lijken evenmin haar ondergang te hebben bewerkstelligd. De ondergang schuilt voor alles, zoo niet bij uitsluiting in haar maritieme onmacht (waarschijnlijk niet eens in haar militaire organisatie: het landleger der kolonie van 1811 was organisatorisch geenszins slecht). Hier was een absolute superioriteit van Engeland; hier wreekte zich de politieke onmacht van Nederland en is Indië niet dan zeer zijdelings aansprakelijk. De onmacht ter zee, te weinig hersteld door de landseskaders: een herstel, bovendien niet doorgezet, lijkt alleen voor den ondergang verantwoordelijk. Zeker niet de „geest van corruptie": hier is het vaderlandsch refrein, dat ook in Godee's IVe vervolgdeel weer ten volle wordt uitgezongen. Hoezeer ten onrechte!

Men schrijft geen geschiedenis met waardeoordeelen. Indien al het ambtenarenbewind der Compagnie „corrupt" was in den zin dat dit zeer extensieve apparaat naast en onder haar reglementen zeer veel tolereerde en uit tal van zaken voordeelen trok, eensdeels in een vermenging van particuliere en ambtelijke inkomsten, anderdeels door ongeoorloofde inkomsten uit het ambt, dan is hiermede over dit bewind nog geen vonnis geveld. Een streng modern ambtenarenbewind is eerst een schepping van den Napoleontischen staat: critiek op 18e-eeuwsche ambtenarenintegriteit is aldus een critiek-avant-la-lettre. Hoe was het bijv. gesteld met de integriteit van het ambtenarenapparaat der Republiek, op verre na niet zoo extensief als het Indische? Daarenboven, zoodanige „corruptie" hoeft aan de efficiency van de administratie nog geen afbreuk te doen. In de corruptie ligt geen enkele voorbestemming voor den ondergang besloten: een zoodanig bewind kan volle kracht van bestaan (van het „recht" gezwegen: dit is geen geschiedenisvraag, maar een van politiek, ethiek en waardeoordeel) en kracht van handelen bezitten.

Groeit er werkelijk in de 18e eeuw een geslacht van ambtenaren, in alles de minderen van de „grooten" der 17e eeuw? Het lijkt wel zeer twijfelachtig: de prestaties van een Hartingh, een von Hohendorff, een Mossel, een van der Parra (en op de Indonesische zijde van een Mangkoeboemi, een Mas Sahid, een Tjakraningrat) zijn zeker op het peil der Speelmans, Van Goens'en en Aroe Palaka's. Dit alles lijkt een uitkomst van de vaderlandsche fabel der „zwakke" 18e eeuw, legende, politiek door de Patriotten gesponnen tègen het Ancien Régime, door de 19e-eeuwsche nationaal-romantici literair vóór de „Gouden Eeuw". Dat de Nederlandsche 18e eeuw geen Vondelsch drama en geen Rembrandtsche schutterstukken en bijbelhelden kent, doet voorbijzien dat zij het machtige werk verrichtte van de grondvesting der moderne burgerlijke beschaving. In Indië ligt de zaak weder anders: de politieke prestatie der Maatschappij in den strijd om Java is een verrichting, gelijk staande met de belangrijkste politieke gebeurtenissen der 17e eeuw in Indonesië: Malaka, Ceylon, Makassar. Daarom lijkt Busken Huet's uitspraak [1]), in den tijd ruimer

[1]) *Land van Rembrandt*[3], II, 2, p 436.

uitgelegd [1]), dat in de expansiegeschiedenis der Nederlanders (het veroverd) Java onder de twee beste aanbevelingsbrieven geldt, niet zonder grond.

Een slecht getuige is hier D. van Hogendorp. Zijn *Bericht* en ook de verdere stukken leveren overvloedig bewijzen van zijn doctrinaire instelling, die voor het eigenrecht der Maatschappij zoowel als voor den eigenaard van het Oostersche leven zeer weinig oog heeft. Daarbij is zijn sterk persoonlijk gekleurde animositeit tegen de Bataviasche Regeering de bron van dien overvloed van invectieven, waaronder, „het tegenwoordig onzinnig systema van Regeeringsvorm" — „de ellendige en drukkende Regeering" [2]) onder de milde tellen. Partijhartstocht en persoonlijke haat verkleuren hier het beeld der latere Bataviasche Regeering. Ook hier heeft de Nederlandsche historie zich niet boven de fabel en het pamflet weten uit te werken. De geschiedschrijving dient hier nog te beginnen.

Zien wij den weg van deze enkele aanteekeningen terug, dan blijkt wel de ontoereikendheid van de hanteering der figuur: „18e eeuw" voor de Indische geschiedenis. Evenmin als in de 17e eeuw is in de 18e de Indische geschiedenis een sequeel der vaderlandsche, terwijl de perioden van haar cultuurhistorisch verloop anders dienen te worden geopend en gesloten. Tevergeefs zoeken wij ook in deze periode van de vestiging van een koloniaal rijk de „koloniale tegenstelling", in het bijzonder de tegenstelling „Westen-Oosten", het fatum van onze dagen in de landen overzee.

Laatstelijk opende de minister van Koloniën dit perspectief, licht historisch gekleurd in een passage van zijn Memorie van antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer nopens de Indische begrooting voor 1940, in verband met het onderwijs voor Indonesiërs (aldaar pg. 41-42): „Het onderwijs, dat het Oosten kende lang vóór de komst der Westerlingen en dat aldaar nog wijd verbreid is, is van een gansch ander karakter; het beoogt niet het bijbrengen van intellectueele kennis, doch het verbreiden en verdiepen van godsdienst en godsdienstwetenschap. Dit onder-

[1]) Vgl. II, 1, 280 nt. 2: HUET stelt het voor de 17e eeuw, doch moet ook hier de continuiteit, die de ontwikkeling van zaken tot diep in de 18e eeuw doortrekt, laten gelden.

[2]) *Bericht*, p. 93, 104, ook elders.

wijs bezit een eigen cultuurwaarde, harmonisch gegroeid uit de cultuur der volkeren van het Oosten en beantwoordend aan hun diepste behoeften. Dit is het onderwijs van de volkeren, die het moderne Westersche leven niet kenden, die zich van het bedrijvige, haastende leven, van wereldverkeer en wereld-economie hadden afgesloten door een isolement, dat hun geestes- en zieleleven beschermde, door een isolement dat krachtiger bolwerk vormde dan een Chineesche muur".

Dit Oosten, in zijn isolement zich terugtrekkend, terzijde staande aan den weg van het Westen, van bedrijvige haast, wereldverkeer, wereldeconomie, modern leven, lijkt ook der 18e eeuw nog verre. Zij kent geen superieur Westen, geen zich isoleerend, niet meer mede opgaand Oosten, doch een krachtig Oosten, een rijk weefsel van een breeden, sterken inslag, met een fragieler Westersche kettingdraad, wijd uiteen ingezet.

Een en ander over de bevolking van het Boven-Bian-gebied

(Zuid-Nieuw-Guinea)

door

Dr. J. van BAAL.

Tijdens mijn verblijf te Merauke (1936—1938) maakte ik onderscheidene tournee's naar het Boven-Bian-gebied, waarbij echter de gelegenheid tot het verrichten van ethnografischen arbeid zoo goed als geheel ontbrak. Slechts te hooi en te gras konden enkele gegevens verzameld worden: soms op een rustplaats tijdens een langen voettocht, een anderen keer ter terechtzitting en eindelijk ook van in de gevangenis te Merauke gedetineerde, uit dat gebied afkomstige gestraften. Van systematisch onderzoek is derhalve geen sprake geweest.

Een rijke bron van gegevens evenwel vond ik in het Bestuurskantoor. Omstreeks 1930/'31 had men ter wille van de systematische medicineering der bevolking deze geregistreerd en dat was zeer grondig geschied. In de registers werd ieders naam met clannaam, namen van ouders en echtgenoot(e) genoteerd, alles met vermelding van geboorteplaats. Indien de echtgenoot(e) nog leefde, blijken uit die registers dus tevens de namen etc. der schoonouders.

De raadpleging dezer bron dient uiteraard met de noodige kritiek te geschieden. De registratie geschiedde aan de Boven-Bian door den toenmaligen Bestuurs-Assistent van Moeting en of die alles zelf heeft nagevraagd, dan wel dit geheel of ten deele door zijn agenten heeft laten doen, is onbekend. Ook de mate van toewijding, waarmede al dit werk verricht is, blijft een geheel onzekere factor. Een deel der gegevens is bovendien waardeloos. De tegenwoordige dorpen zijn het product van de concentratie der oorspronkelijk in kleine groepjes verspreid bij haar sago- en

klappertuinen wonende bevolking [1]). Ook die oude verblijfplaatsen waren niet geheel vast; men verhuisde nogal eens van het eene tuinencomplex naar het andere. Reconstructie van den ouden toestand aan de hand dier geboorteplaatsen is daarom zonder uitgebreiden karteeringsarbeid, waarvan het resultaat niet de moeite te loonen belooft, niet mogelijk.

Ten aanzien van de grootte der clans en de tusschen deze bestaande huwelijksrelaties bieden de registers echter vrij betrouwbare en uitgebreide gegevens. In het geheel worden er acht vermeld, alle genoemd met dezelfde namen als onder de kust-Marind (ook de Bianners noemen zich Marind-anim, hier als Malind-anim uitgesproken) gebruikelijk zijn. Daaruit algeheele identiteit af te leiden met de clans der kustbewoners zou evenwel onjuist zijn. Reeds het aanzienlijke taalverschil tusschen dezen en de Bianners maakt het waarschijnlijk, dat deze naamsovereenkomst (ons het eerst gemeld door Wirz in zijn *Die Marind-anim von Holländisch-Süd-Neu-Guinea* [2])) op ontleening berust. Eén mijner informanten (Jeskai, een *Kei-zé*-man van Kafiwako-Mandom, die te Merauke gevangen zat) vermeldde dan ook één clan, waarvan de naam aan de kust onbekend is, t. w. de *Ginamkwin*, welke de roodgroene boschmier [3]) tot totem heeft. Deze naam komt in de registers niet voor en men heeft daarvoor dus indertijd een anderen naam opgegeven aan den met de registratie belasten ambtenaar.

In dit verband dient op tweeërlei gewezen te worden. In de eerste plaats op den uitgang *kwin*, welke ons bekend is van Gab-Gab [4]). Deze uitgang komt echter ook elders voor, met name aan de Koembe, waar men een clan kent, welke den naam *Walakwin* draagt. Dit is in de registers de eenige van het echt Marindineesche clansysteem afwijkende naam aan de Koembe. Dit brengt ons op het tweede punt, waarop wij wijzen willen, namelijk dat ten Westen van de Bian, te beginnen met Okaba, meerdere clans voorkomen met niet-Marindineesche namen. Zonder afwijkingen komt het Marindineesche clansysteem alleen voor langs de kust

[1]) Vgl. dit Tijdschrift, 79 (1939), p. 347 en 404.

[2]) II, p. 78.

[3]) Een groote, fel bijtende mierensoort, die door geheel Zuid-Nieuw-Guinea zeer veel voorkomt, met rood voor- en groen achterlijf.

[4]) Vgl. dit Tijdschrift, 80 (1940), p. 7 vv.

van Sepadim tot en met Sangasee [1]) en dit wekt het vermoeden, dat overname van clannamen van de Marind op groote schaal heeft plaats gevonden. Dit vermoeden wordt in hooge mate versterkt door de neiging der menschen uit andere gebieden, om hun eigen clans in het Marindineesche systeem in te passen. Zoowel bij de Gab-Gab als in Kimaam (Frederik-Hendrik-eiland) poogde men mij aanvankelijk Marindineesche namen voor de daar voorkomende clans op te geven, welke bij het eigen totemistisch systeem natuurlijk niet passen. Een analoog verschijnsel meldt ons Williams van de Trans-Fly, waar eveneens de indeeling van één der groepen door de naburige stammen werd overgenomen, zonder dat deze paste.

Dat aan de Boven-Bian het gebruik der Marindineesche clannamen op assimilatie berust, wordt in hooge mate waarschijnlijk door de omstandigheid, dat de totems der clans niet geheel overeenkomen met die, welke de kust-Marind daarmede associeeren, de groepeering der clans in stamhelften een geheel andere is en de menschen zelf de verdeeling in clans (*boan*) geheel subsumeeren aan die in stamhelften. Herhaaldelijk zeide men mij, dat er eigenlijk slechts twee *boan*'s (clans) zijn! De in de registers voorkomende clans zijn naar volgorde van grootte de volgende:

1. *Mahoe-zé*, totem sago;
2. *Kei-zé*, totem casuaris;
3. *Basik-Basik*, totem varken;
4. *Zohé*, totem sirih; aan de kust is de hoofdtotem der *Zohé* een vischsoort, terwijl het sirihkauwen er geassocieerd wordt met de *Blagai-zé* (*Bragai-zé*), de krokodillen-clan. Van eenig verband tusschen *Blagai-zé* en *Zohé* blijkt aan de Boven-Bian niets; integendeel wordt de sirih er nauw geassocieerd met de *Ndik-end*: men vergelijke de hieronder vermelde mythe van het sirihkauwen.
5. *Ndik-end*, totem ooievaar;
6. *Geb-zé*, totem vermoedelijk de klapper;
7. *Samkakai*, totem kangoeroe;
8. *Blagai-zé*, totem krokodil.

Van deze acht clans tellen *Samkakai* en *Blagai-zé* praktisch niet mede. Van de 1478 genoteerde huwelijken zijn er slechts 6 van *Samkakai*-mannen en één van een *Blagai-zé*-man.

---

[1]) Van het achterland van Okaba staan mij geen gegevens ten dienste.

Ten aanzien van de indeeling der clans naar de stamhelft bestaat geen eenstemmigheid. De Moetingers stellen de *Mahoe-zé* tegenover alle andere clans tesamen, welke groep zij met den naam *Kamìsé* aanduiden. Jeskai van Kafiwako-Mandom daarentegen groepeerde *Kei-zé* en *Ginamkwin* met de *Mahoe-zé*, terwijl tot de *Kamìsé* volgens hem *Geb-zé*, *Ndik-end* en *Basik-Basik* behoorden. Sander van Boha deed het weer geheel anders. Volgens hem behoorden *Mahoe-zé*, *Geb-zé* en *Basik-Basik* samen, terwijl de tweede stamhelft zou gevormd worden door *Ndik-end*, *Kei-zé* en *Blagai-zé*; Sander's opvatting is echter met de feiten bepaaldelijk in strijd. Juist in Boha staan *Ndik-ned* en *Kei-zé* duidelijk tegenover elkander en daarom, nog afgezien van het feit dat hij een jong man was, geloof ik, dat Sander gemeend heeft me het best te helpen door mij te vertellen, hoe het naar zijn meening in het grootste deel der Onderafdeeling was. Waarmede Sander nog zijn doel heeft voorbijgeschoten, want zooals hij het vertelde, is het voor zoover mij bekend nergens.

Wij zullen daarom op de feiten een beroep moeten doen om te trachten eenig inzicht in deze materie te krijgen, al verhelen wij ons niet, dat zulks zonder toelichting van de menschen zelf niet zonder gevaar is [1]). Een overzicht der werkelijke huwelijksrelaties bevindt zich hier achter in bijlage B, dat we thans kampong voor kampong willen raadplegen, gaande van Zuid naar Noord.

Het begin is weinig bemoedigend, want in Manggis, mislukt samenstel van moeilijk bijeen te houden groepjes, is het niet mogelijk aan de hand der clan-relaties een spoor van tweedeeling te ontdekken. Gelukkig is dit het eenige dorp, waar een zoo groote verwarring heerscht, want overal elders valt een duidelijke tendens daartoe aan te wijzen.

De kampongs Wan, Kolam en Boha vertoonen een onderling sterk gelijkend beeld. In het ééne dorp moge een bepaalde clan nauwelijks vertegenwoordigd zijn, die in het andere veel leden telt, in het algemeen blijkt, dat *Ndik-end*, *Zohé* en *Basik-Basik* een vrijwel exogame stamhelft vormen, die gesteld dient te worden

---

[1]) Dit bleek bij de Gab-Gab, waar de reconstructie volgens de feiten een andere indeeling suggereert dan die, welke in waarheid bestaat. Vgl. l.c. p. 9 en n.

tegenover de combinatie van *Mahoe-zé* en *Kei-zé*. Het aantal huwelijken in eigen stamhelft is betrekkelijk gering.

In Wello is de toestand anders. De *Mahoe-zé* vormen hier de meerderheid. Onder de 133 genoteerde huwelijken zijn er niet minder dan 69 van *Mahoe-zé*-mannen met vrouwen uit andere clans, in hoofdzaak *Basik-Basik* en *Zohé*, die als componenten der andere stamhelft tegenover de *Mahoe-zé* gesteld moeten worden. *Kei-zé* komen hier heel weinig voor, nml. 3 mannen, waarvan twee gehuwd met *Mahoe-zé*-vrouwen en één met een *Zohé*-vrouw en 7 vrouwen, waarvan 4 getrouwd met *Mahoe-zé*-, 1 met een *Basik-Basik*- en 2 met *Zohé*-mannen. De plaats der *Kei-zé* is dus twijfelachtig. Zoowel van mannen als vrouwen is slechts de kleinst mogelijke meerderheid met *Mahoe-zé* getrouwd, uit welk feit men geen conclusie trekken mag, tot welke stamhelft de *Kei-zé* hier van rechtswege behooren, nu de *Mahoe-zé* alleen sterker zijn vertegenwoordigd dan alle andere clans samen.

In alle Noordelijke kampongs (Moeting tot en met Kafiwako-Mandom) is het getal der *Mahoe-zé* zeer groot. Het blijft echter de moeite waard in al die dorpen de positie der *Kei-zé* wat nader te bezien. In Moeting zijn van de 8 *Kei-zé*-mannen slechts twee gehuwd met *Mahoe-zé*- en 6 met *Zohé*-vrouwen. Van de 9 *Kei-zé*-vrouwen daarentegen zijn er 6 met *Mahoe-zé*-mannen getrouwd. In Tepas zijn de *Kei-zé* weer sterker geassimileerd met de *Kamìsé*-groep: van de 5 mannen hebben er 4 een *Mahoe-zé*-vrouw, terwijl 5 van de 11 *Kei-zé*-vrouwen een *Mahoe-zé*-man hebben. Geheel voltrokken is de assimilatie der *Kei-zé* met de *Kamìsé* in Mesak-Mafoejas. Alle *Kei-zé*-mannen (46) hebben *Mahoe-zé*-vrouwen terwijl omgekeerd alle 43 hier voorkomende *Kei-zé*-vrouwen met *Mahoe-zé*-mannen zijn gehuwd.

In den grooten kampong Kafiwako-Mandom is de situatie weer heel wat minder duidelijk. Hoewel hier de *Mahoe-zé* duidelijk tegenover *Kei-zé*, *Basik-Basik*, *Zohé* en *Geb-zé* staan, maken de *Kei-zé* en *Geb-zé* toch menige uitzondering op den regel der phratrie-exogamie. Van de 41 *Kei-zé*-mannen zijn er 16 binnen eigen phratrie getrouwd en van de 86 *Geb-zé*-mannen 12. Het is daarom leerzaam te bedenken, dat Jeskai de *Kei-zé* tot de *Mahoe-zé*-helft rekende en ook, dat de *Mahoe-zé* hier niet de meerderheid vormen (129 van de 296 mannen).

Is dus in iederen kampong — met uitzondering slechts van Manggis — een duidelijke tweedeelingstendens waarneembaar, de lijnen vast te stellen, waarlangs deze tweedeeling verloopt, is uitermate moeilijk. In de eerste plaats komt dit door de grootte van den *Mahoe-zé*-clan, waartoe 592 van de 1478 genoteerde gehuwde mannen behooren, zoodat voorkeur van de andere clans voor huwelijk met *Mahoe-zé*-mannen a priori geen wonder is. Van de meeste clans is dan ook meer dan de helft der mannen met *Mahoe-zé*-vrouwen getrouwd. Alleen *Ndik-end* en *Kei-zé* maken op dien regel een uitzondering. Van de eerste hebben slechts 73 van de 157, van de tweede 101 van de 237 mannen een *Mahoe-zé*-vrouw.

De uitzonderingspositie der *Ndik-end* laat zich gereedelijk begrijpen uit hun woonplaats in het Zuiden, waar de *Mahoe-zé* nog geen derde deel der bevolking omvatten. Tevens blijkt een duidelijke voorkeur te bestaan bij de *Ndik-end* voor huwelijk met de *Kei-zé* en *Mahoe-zé* en omgekeerd, terwijl huwelijken van *Kei-zé* en *Mahoe-zé* in het Zuiden weinig voorkomen. Naar het Noorden toe vindt men wel veel huwelijken tusschen *Kei-zé* en *Mahoe-zé* doch het blijft een opmerkelijk feit, dat overal, waar het overwicht der *Mahoe-zé* dit niet geheel tegenhoudt, een duidelijke tendens bestaat bij de *Kei-zé*, om daarnevens ook en dat zooveel mogelijk met tot de *Kamìsé*-helft behoorende clans te huwen Aannemende, dat de overmatige groei der *Mahoe-zé* het tweedeelingssysteem in de war heeft gestuurd, komt men tot de conclusie, dat de *Mahoe-zé* met de *Kei-zé* oorspronkelijk één stamhelft hebben gevormd, terwijl de andere helft — in Moeting *Kamìsé* geheeten — bestond uit *Ndik-end*, *Zohé*, *Basik-Basik* en *Geb-zé*.

Den *Samkakai* en *Blagai-zé* in dit schema een plaats te geven is niet doenlijk. Hun aantal is daarvoor te gering, terwijl de feitelijke verhoudingen geen enkel houvast bieden. Van de 16 *Samkakai*-vrouwen zijn er 8 gehuwd met *Kei-zé* of *Mahoe-zé*-mannen en 8 met mannen behoorende tot de andere stamhelft. De vrouwen der 6 *Samkakai*-mannen zijn eveneens gelijkelijk over beide stamhelften verdeeld. De *Blagai-zé*-clan is slechts door één man vertegenwoordigd en uit het feit, dat die met een *Mahoe-zé*-vrouw getrouwd is, laten zich bezwaarlijk conclusies trekken.

Op de hierboven aangegeven conjectuur voortbouwende, krijgt men de volgende totemgroepeering: sago en casuaris eenerzijds

tegenover klapper (*Geb-zé*), ooievaar, sirih en varken anderzijds. In de laatste groep is de sirih behalve met de *Zohé* nauw geassocieerd met den ooievaar-clan, zoodat in hoofdzaak klapper, ooievaar en varken overblijven. Twee bekende tegenstellingen weerspiegelen zich hierin, nml. die van sago en klapper en van casuaris en ooievaar. De laatste tegenstelling herinnert ons aan het sociaal systeem der Gab-Gab. De combinatie der beide totemparen wekt een oogenblik de gedachte aan een tegenstelling tusschen bosch en rawa, waarvan Verschueren het bestaan onder de Gab-Gab meende te kunnen opmerken [1]). Van veel waarde echter is deze suggestie niet. Niet duidelijk is de plaats van het varken in deze combinatie en bij de menschen zelf leeft niet, gelijk bij de kust-Marind van weleer, een uitgebreid systeem van bij-totems en associaties. Vraagt men den menschen naar hetgeen met hun clan eventueel als bijtotem is geassocieerd, dan krijgt men slechts verwarde antwoorden, die onderling zoo tegenstrijdig zijn, dat er niets mede te beginnen valt.

Zelfs rijst de vraag, of de door ons gemaakte conjectuur van de oorspronkelijke schikking der clans in stamhelften wel van veel waarde is. De oude, oorspronkelijke clan-indeeling is verdrongen door een aan elders ontleende en de kans bestaat, dat de nieuwe clans diverse oude omvatten, welke in sommige gevallen wellicht zelfs tot verschillende phratrie behoorden. Men dient daarbij te rekenen met de omstandigheid, dat overname van clans hier mogelijk is gemaakt door vriendschappelijk contact met de kust-Marind en het toevallige clanlidmaatschap van enkele goede vrienden van de kust voor de onderbrenging van eigen clan in één der aan de kust ontleende categorieën, daarop van meer invloed kan geweest zijn dan de totem-associatie. Moge de verdeeling der thans bestaande clans de phratrie-exogamie vrij geregeld doorbreken, de mogelijkheid is geenszins uitgesloten, dat men nog min of meer met de oude clans rekent en in werkelijkheid minder tegen de regels wordt gezondigd dan thans het geval schijnt. Of die oude clan-indeeling nog te achterhalen zou zijn, is een geheel andere vraag, die ik geneigd ben ontkennend te beantwoorden.

---

[1]) Zie l.c. p. 7.

Ten aanzien van de tusschen de individuën bestaande huwelijksrelaties en het huwelijkstype levert het onderzoek der registers minder op, dan men zou verwachten. Dit komt in de eerste plaats, doordat zulk een register echte genealogieën nimmer vervangen kan; daarvoor is de opzet nog te beknopt en mist men ook de toelichtingen en commentaren der menschen zelf. Wordt eenzelfde persoon in het register niet steeds met denzelfden naam genoemd, dan blijven al direct tal van relaties verborgen.

Desondanks valt uit de registers toch wel af te lezen, dat huwelijk met broer- en zusterruil hier het heerschende huwelijkstype is. Van de 97 gevallen, waarin huwelijken van werkelijke broer en zuster werden genoteerd, waren er 5 van werkelijke broer en zuster met werkelijke zuster en broer, 61 van werkelijke broer en zuster met classificatoire zuster en broer (i. c. meisje en jongen van denzelfden clan) en 26 van werkelijke broer en zuster met een vrouw en man, behoorende tot verschillende clans.

In werkelijkheid echter is het aantal gevallen van broer- en zusterruil nog veel grooter en er is reden om aan te nemen, dat het beweren der bevolking, dat dit huwelijkstype regel is, niet ver van de waarheid is.

Zoowel aan de Boven-Bian als in de met deze groep nauw samenhangende dorpen Kari en Kaverau (thans geconcentreerd te Keisa) aan de Koembe bestaat nml. de gewoonte, dat ouders, die niet evenveel jongens als meisjes hebben, trachten, ten einde voor hun zoon een zuster of voor hun dochter een broeder te hebben, een meisje of jongen als kind te adopteeren. Dit geeft uiteraard tot de meest ingewikkelde toestanden aanleiding. Veelal is men er al heel vroeg op uit, om een partner voor zijn kind te werven. Heeft dan later een geboorte of sterfgeval plaats, dan is alles weer in de war en moet men opnieuw beginnen een broer of zuster voor zijn kind te zoeken. Eenmaal geïntroduceerd, werkt zulk een gewoonte als een olievlek en geeft tot de ingewikkeldste verhoudingen aanleiding, vaak ook tot zeer ongewenschte toestanden. Het komt voor, dat kleine kinderen veel te vroeg van de moeder gehaald worden, omdat men zich zijn „buit" zoo spoedig mogelijk verzekeren wil. Naast zulk een adoptie van kleine kinderen is mij ook weer een geval bekend van adoptie van een nog jongen weduwnaar, die zeven jaar moest wachten

en bij zijn pleegouders inwonen, voor zijn stiefzuster groot genoeg was, om de ruil-transactie tot stand te kunnen brengen. Het onmiddellijk resultaat dezer transacties is natuurlijk steeds, dat men uit de registers niet lezen kan, dat hier in de oogen der bevolking huwelijk met broer- en zusterruil heeft plaats gevonden.

Het spreekt vanzelf, dat onder deze omstandigheden persoonlijke wenschen van de jongelui niet steeds in vervulling kunnen gaan. Soms gebeurt het dan ook, dat een jonge man de vrouw zijner keuze schaakt, waarop een vechtpartij tusschen de plaatselijke secties der beide betrokken clans te volgen pleegt. De aangewezen weg tot beëindiging der vijandelijkheden is dan, dat de clan van den jongen een meisje in ruil afstaat voor de geroofde.

Naar men mij mededeelde, geeft men bij huwelijk de familie der vrouw tegenwoordig een kleine bijl, een mes en *wati*, welke geschenken bij het completeerend huwelijk worden gereciproceerd. In hoeverre dit een novum is en welke verbreiding deze gewoonte heeft, kan ik niet zeggen. Voorts vernam ik van den heer Pirsouw, toenmalig Bestuurs-Assistent van Moeting en een goed kenner van de zeden der bevolking, nog het volgende. In vroeger tijd mochten bruid en bruidegom elkander niet direct ontmoeten. De eerste tien dagen kwamen de mannen uit de omgeving om met de bruid het *jus primae noctis* (*biu*) uit te oefenen, waarbij zich echter ook andere vrouwen ter beschikking stelden. Intusschen besprak men het ondernemen van een sneltocht, verzamelde eten en vertrok vervolgens. Na afloop van den tocht werd een koppenfeest gehouden en eerst dan mocht het huwelijk der echtgenooten geconsumeerd worden. Ik heb deze mededeeling niet kunnen controleeren. Zij maakt den indruk van een gecamoufleerd verhaal van initiatie der vrouwen in het geslachtelijk verkeer bij het *Ezam*-ritueel en huwelijk daarop aansluitend. Vast staat echter, dat evenals aan de kust, het *jus primae noctis* door de op het feest gekomen mannen wordt uitgeoefend [1]).

Mahoe-zé en *Geb-zé*, zoo zeggen de Moetingers, stammen af

[1]) Uitvoeriger hierover dit Tijdschrift, 79 (1939), p. 386.

van *Geb* en *Mahoe*. *Mahoe* had aanvankelijk geen vrouw, doch *Geb* had er twee, waarvan hij er één gaf aan Mahoe.

Hetzelfde motief vindt men in de ondervolgende geschiedenis van *Endalo* en *Ginggini*, verteld door Sander, kamponghoofd van Boha [1]).

Het verhaal van Endalo en Ginggini.

Endalo kwam van de Digoel. Hij kwam van de kali Kia, hij trok over de Eli en kwam in het Bian-land. Zijn beide vrouwen *Kalei* en *Doemboei* bracht hij met zich van de Digoel. Zij besloten zich te vestigen te Enakioeba, dicht bij het tegenwoordige Kolam. Enakioeba is een oude woonstede der Kolam-menschen. Voorts had *Endalo* twee kinderen: *Jokbada* en *Kaiokai*.

Van de Koembe kwam terzelfder tijd ook een man, *Ginggini* was zijn naam. Hij was een man, groot (dik) van lichaam. Hij woonde aan den bovenloop der kali Senoed te Ajank. Boombeertjes waren zijn kinderen en tevens zijn honden. Een echte vrouw had hij niet; zijn vrouw was een stuk bamboe, dat hij met neus en oogen besneden had en in een gat in den grond gestopt, om er op deze wijze mee te kunnen cohabiteeren.

Ginggini nu kreeg de kinderen van Endalo te Enakioeba in de gaten. Hij kwam per prauw. Groot (dik) was zijn lichaam. Komende hoorde hij vrouwenstemmen, de stemmen van *Endalo*'s vrouwen. Dit wond hem dermate op, dat hij een zaaduitstorting kreeg. Het sperma liep er uit, het sperma liep er uit, het bleef doorloopen in de prauw. De prauw werd vol van *Ginggini*'s sperma. Toen hij dicht bij *Endalo*'s kampong was, zonk de prauw ervan. *Endalo* zag hem en riep: „Broeder, kom en zit hier". Hij haalde een mat van *wib* [2]) en legde die voor het huis. *Ginggini* zat op de mat doch het sperma bleef steeds doorstroomen, het stroomde uit, het stroomde uit tot de mat doorweekt was van zijn sperma. Twee keeren moest hij gaan verzitten.

Endalo vroeg *Ginggini* of hij een vrouw had. *Ginggini* antwoordde

---

[1]) In het Maleisch verteld. Sander gaf geen blijken aan deze geschiedenis emotioneele waarde te hechten; wel vond hij ze bijzonder vermakelijk. Ik heb echter den indruk, dat voor een andere generatie dit verhaal wel degelijk als mythe gelding had.

[2]) Een soort biezen, van welke men ook de staart vlecht, die de mannen dragen.

hem, dat zij thuis was. Toen gingen beide mannen naar *Ginggini*'s woonplaats. Daar gekomen sprongen *Endalo*'s honden uit de prauw en beten de boombeertjes van *Ginggini*. *Ginggini* riep: „*Geis* [1]), mijn honden!" Doch *Endalo* antwoordde: „Dat is mijn eten (nl. de boombeertjes), mijn honden zijn echte honden".

Vervolgens zetten zij zich neer. Daarop nam *Ginggini* twee *wati*-stengels en begaf zich achter het huis. Hij riep: „Is de *wati* al klaar?" en antwoordde zelf met een vrouwenstem: „Al". Vervolgens kauwde hij de *wati* achter het huis en bracht die aan *Endalo*, doende alsof zijn vrouw die voor hem gekauwd had. *Endalo*, die buiten voor het huis bleef, merkte van dit alles niets. Met de sago deed *Ginggini* evenzoo. Hij begaf zich naar binnen, riep om sago en antwoordde zelf, dat de sago klaar was. Daarop bracht hij de sago.

Toen het donker geworden was ging *Ginggini* naar binnen, nam zijn bamboe (zijn vrouw) en legde haar achter het huis, nadat hij haar met vele versierselen had getooid. Hij stak haar in den grond en legde een mat neer om daar *kemita* [2]) te houden. Toen riep hij *Endalo* en zeide: „Mijn vrouw is gereed".

Endalo begaf zich daarop achter het huis en zocht overal naar de vrouw. Wel vond hij de bamboe, maar hij begreep dat natuurlijk niet en vroeg tenslotte aan *Ginggini* waar de vrouw was. *Ginggini* antwoordde: „Daar waar je was, bij het vuur". Toen vond hij de bamboe en zeide: „*Ginggini*, dat is geen vrouw! Morgen zal je de mijne zien!"

Des anderen daags gingen zij naar *Endalo*'s huis, elk in een prauw. Toen *Ginggini* van verre de vrouwenstemmen hoorde, geraakte hij weder dermate in opwinding dat hij een zaaduitstorting kreeg. Steeds door ontvlood hem het sperma. Telkens liep de prauw vol met sperma, zoodat hij het eruit moest scheppen. Toen de prauw half vol was, liep ze aan den grond.

Aangekomen bracht *Doemboei* op *Endalo*'s bevel een mat. Hij gelastte de vrouwen sago te maken. Toen de sago gereed was, moesten ze *wati* kauwen. Intusschen zat *Ginggini* op de mat. De

[1]) Leeftijdsgenoot, een term, die nauwe vriendschap uitdrukt.

[2]) Het woord *kemita* wordt ook gebruikt voor ziekte-afweer-ceremoniën, bestaande uit sexueele promiscuiteit, na afloop waarvan men zichzelf en de kinderen met het sperma, dat verzameld wordt, inwrijft.

zaaduitstorting duurde nog steeds voort, zoodat alles er nat van werd. De grond daar is er tot op den huidigen dag drassig van. Onderwijl echter at hij sago en dronk *wati*. Terwijl hij nog dronk, ging *Endalo* naar binnen en beval *Doemboei* zich achter het huis gereed te houden. Vervolgens zei hij *Ginggini* tot haar in te gaan. *Ginggini* cohabiteerde daarop met haar tot zijn dikke lichaam mager was geworden van al het zaad, dat hij verloren had.

Des ochtends beval *Endalo* wederom sago gereed te maken voor *Ginggini*. Toen deze gegeten en sirih gekauwd had, wilde hij naar huis terugkeeren. *Endalo* beval daarop *Doemboei* honden in de prauw te brengen en beloofde onderwijl *Doemboei* aan *Ginggini* tot vrouw. *Doemboei* bracht de honden en *Endalo* zei haar, die in het midden van de prauw te zetten. Dat deed ze, doch toen ze in het midden was, stootte *Endalo* de prauw met kracht van de kant, waarop *Ginggini* haar met groote snelheid wegboomde [1]). Doemboei huilde doch *Endalo* riep: „Keer hier niet weer, ik jaag je weg". In het midden van het water gekomen, had *Ginggini* gemeenschap met *Doemboei*, zoodat de prauw zonk. Op die plaats, Andeh geheeten, is tot op den huidigen dag altijd diep water.

Doemboei's kinderen huilden op het land, totdat ze in kraanvogels (*darau*) veranderden. *Endalo* trachtte ze te grijpen, doch kon hen niet krijgen. Hij keerde weder in zijn huis.

Ginggini bracht zijn vrouw terstond door naar zijn huis. Daar baarde zij hem kinderen, eerst een jongen en daarop een meisje en vervolgens nog vele andere kinderen.

Desgevraagd verklaarde verteller mij, dat *Endalo* en *Ginggini* beiden tot zijn clan, die der *Ndik-end*, behoorden. Deze mededeeling dient evenwel onder reserve aanvaard te worden.

De mythe van het sirihkauwen.

(verteld door Sander van Boha [2]))

De sirih is van de *Ndik-end*. De *Ndik-end* hebben de sirih ontdekt en zelfs een tijd lang verborgen gehouden. Oorspronkelijk

[1]) Tot goed begrip diene, dat de lange prauwen der Bianners steeds met de punt op het land gezet worden, zoodat ze in de lengterichting loodrecht op den wal staan.

[2]) Bij deze geschiedenis gaf Sander meer blijken, dat hij daaraan bijzondere waarde hechtte. Uit den inhoud blijkt, dat dit verhaal als mythe moet worden opgevat.

toch kende men de sirih niet en gebruikte men bij de betelpruim bloedzuigers om het speeksel rood te kleuren. Toen de *Ndik-end* de sirih al hadden, moesten de *Mahoe-zé* nog steeds bloedzuigers eten om hun speeksel rood te kleuren. Hierover handelt de volgende geschiedenis.

Endalo en *Bagai* waren broeders. Zij waren op weg met hun honden, die een varken opjoegen. *Bagai* liep er hard achter aan. Zoodoende liep hij tegen een sirih-wortel (stengel ?) op, die over den weg geslingerd hing. Hij beet den wortel (stengel ?) door en holde verder.

Toen het varken reeds gedood was vroeg *Endalo:* „Hoe komt je mond toch zoo rood. Je hebt toch geen bloedzuigers gegeten ?" Bagai vertelde daarop wat hem overkomen was en toen ze klaar waren met het varken, gingen ze op zoek. Toen zagen ze de sirih slingerend hangen, die een weinig bloedde. De sirih sprak: „Mijn naam is *Bib.* Wanneer de menschen sirih eten, moeten ze mij ook eten. Pinang en kalk moeten zij eten".

De mannen zaten en luisterden. Ze namen wat van de plant mede en spraken af, in den kampong niets te vertellen. Al spoedig zeiden de menschen: „Jullie bereidt je betelpruim anders dan wij. Wij eten bloedzuigers". Zij zochten overal, maar de mannen zwegen.

Op den duur kwamen zij er achter. *Endalo* en *Bagai* gingen samen uit en de menschen volgden hen in het geheim. Zachtjes slopen ze achter hen aan. Terwijl zij bezig waren sirih te halen en het goed opborgen, werden zij bespied. Zonder iets bemerkt te hebben keerden *Endalo* en *Bagai* terug naar huis. De andere menschen echter namen daarop een deel van de sirih. Ze keerden terug en toonden het iedereen. Ook anderen gingen, haalden sirih en brachten die naar huis. Ze wilden nu het geheim geheel openbaar maken en in den kampong toonden ze het den broeders. „Jullie hebt het verborgen", zeiden de menschen, „maar wij hebben het toch gevonden en de naam van de plant is *bib*". *Endalo* en *Bagai* waren beschaamd. Zij zetten zich neder en zeiden: „Dit is van onzen clan. Gijlieden moogt het planten en wij leenen U wat gij noodig hebt, doch de echte naam is van ons".

Het Ezam-ritueel.

Van dit ritueel werd in een te mijner beschikking gesteld rapport van den Bestuurs-Assistent Pirsouw een in menig opzicht

voortreffelijke beschrijving gegeven, die uitmunt door nauwkeurigheid. Ze is geheel onafhankelijk van de door Wirz gedane mededeelingen en heeft daardoor documentaire waarde. *Ezam* is volgens Pirsouw het bromhout, welks zoemen de stem van den *dema* van dien naam voorstelt. Veelal worden de bromhouten, waarvan het bestaan geheim gehouden wordt, in het bijzonder tegenover de vrouwen, bewaard in het huis der jonge mannen (het mannenhuis dus, zooals dat tegenwoordig aan de Boven-Bian nog hier en daar voorkomt). Het wordt volgens Pirsouw gebruikt bij onderscheidene gelegenheden, waarop een groot aantal lieden bijeen is, met name in den drogen tijd, wanneer groote jacht- of vischpartijen georganiseerd worden, dan wel in den tijd waarin men prauwen maakt (voor het laatste werd door Pirsouw geen bepaald jaargetijde aangegeven en dat zal m. i. ook moeilijk kunnen, daar het maken van prauwen zeer langen tijd in beslag neemt).

Heeft men besloten *Ezam* te vieren, dan wordt daartoe een plaats ver van den kampong uitgezocht. Uitnoodigingen worden rondgezonden aan alle Bian-kampongs, zoodat ieder, die wil, kan komen. Pirsouw neemt als voorbeeld Kolam en merkt daarbij op, dat alle mannen van Kolam en van het nabijgelegen Wan verplicht zijn zonder uitzondering het feest bij te wonen.

De door Pirsouw gegeven beschrijving van het feesthuis komt overeen met die van Wirz. Ook de houten stellage (in het rapport niet vermeld) ontbreekt, naar de schrijver mij persoonlijk mededeelde, niet. Op het uiteinde daarvan bevindt zich de *faroch* [1]). De eene helft van het huis, waarvan de scheidsmuur zich tot in het bosch voortzet, behoort den mannen en het is den vrouwen op straffe des doods verboden, die te betreden. Daar bevinden zich ook de bromhouten, welke de mannen vervaardigd hebben. In zijn rapport vermeldt Pirsouw met nadruk een geschilde klapperdop, die men met verf de gedaante van een menschenhoofd gegeven heeft. Deze ligt op den grond voor het uiteinde der door Wirz beschreven stellage.

Voordat men de bromhouten zwaaien gaat, verblijven alle menschen in hutjes, die bij het feesthuis aan de vrouwenzijde

[1]) Zie dit Tijdschrift 80 (1940), p. 12 en afb.

gebouwd zijn. Wanneer de avond valt begeven de mannen zich naar hun zijde van het feesthuis. Daar zwaaien zij het bromhout, dat de vrouwen vol vreeze houden voor de stem van een geest. Het zwaaien van het bromhout geschiedt den geheelen nacht door.

In het huis zitten de mannen van elke plaatselijke clan bijeen, dus van ieder dorp de leden der in dat dorp vertegenwoordigde clans apart, gescheiden ook van de clangenooten uit andere dorpen. Terzelfder tijd maken zich ook de vrouwen gereed en gaan aan den rand van het bosch in even zulke groepen bijeen zitten. Van te voren is afgesproken dat de vrouwen van een bepaalden clan uit een bepaald dorp zich zullen geven aan de mannen van een anderen clan uit een ander dorp. Bij de nu volgende sexueele promiscuïteit ontmoeten elkander dus alleen mannen en vrouwen van verschillenden clan en woonplaats.

Zoodra de duisternis gevallen is, gaat ieder op zijn beurt naar het bosch, waar hij geslachtsgemeenschap heeft met de vrouwen van de hem toegewezen groep. Elk der vrouwen heeft een kom bij zich, gemaakt uit de bladscheede van de *soté* [1]), waarin zich wat water bevindt. Na afloop van den coitus wordt hierin de excretie uit de vulva der vrouw opgevangen; sommige mannen ook onderbreken de gemeenschap en storten het sperma rechtstreeks in de kom. Over de kom wordt met groote zorg gewaakt door de vrouw; de man, die haar zou omstooten, zou door den echtgenoot der vrouw stellig mishandeld worden.

Nadat de mannen met eenige vrouwen gecohabiteerd hebben, keeren zij terug, eenige takken met klapperblad medebrengende, welker getal het aantal keeren aangeeft, dat zij den coitus hebben uitgeoefend. De takken zijn tevoren even in de kom met sperma gedoopt, waarvan de druppels nu op den besneden klapperdop, die voor de houten stellage ligt, worden afgeschud. Daarna legt men de takken op de stellage en herneemt zijn plaats, wachtend tot men weer aan de beurt zal komen.

Wanneer het licht wordt, geven de vrouwen de kommen met sperma over aan enkele oude vrouwen, die alles in orde maken om het als geneesmiddel te gebruiken. Daarna verzamelen mannen en vrouwen zich ieder op hun plaats. De mannen gaan zingen,

---

[1]) Een soort koningspalm, die hier veel in het bosch voorkomt.

welk gezang zij op bamboe-trommen begeleiden. Vervolgens slaan de mannen met een geweldig lawaai op den klapper, zoodat de vrouwen, hevig verschrikt, meenen dat iemand gedood wordt. De klapper breekt, het klapperwater vloeit weg en de inhoud wordt door de mannen opgegeten.

Vervolgens wordt het sperma gebracht, dat onder alle mannen en vrouwen verdeeld wordt. Sommigen wrijven er zich het voorhoofd mede in (bijv. jonge mannen) om door de vrouwen gezocht te worden. Anderen mengen het met hun eten om ziekten te verdrijven, terwijl de ouden het water met sperma in hun mond nemen en uitspuwen op de verzamelde menschen. De rest wordt in bamboekokers gedaan en naar huis gebracht voor de kleine kinderen en de schoolkinderen, die niet naar het feest komen. De vrouwen brengen het en mengen het met witte aarde, dat ze op het lichaam hunner kinderen smeren om ziekten te weren. Bij de grootere kinderen wordt het zonder bijmengsel op het lichaam gesmeerd of er op gespuwd, zooals door de oudsten gedaan werd bij het einde van het feest.

Tot dusver het verslag, door Pirsouw opgemaakt naar aanleiding van de in Januari 1936 te Kolam gehouden *Ezam*. In één belangrijk opzicht wijkt zijn lezing af van die van Wirz, nml. het menschenoffer. Zoowel door Pirsouw als Verschueren en mijzelf is daar later navraag naar gedaan, doch het voorkomen daarvan werd steeds hardnekkig ontkend, ook door de beide personen aan wie Pirsouw zijn belangwekkende gegevens dankte. Wel gaf men toe op sneltochten soms menschen te eten. Het is daarom wel zeer te betreuren, dat Wirz niet heeft medegedeeld, op welke wijze hij aan zijn verhaal over het menschenoffer gekomen is. Door de suggestieve wijze, waarop hij de gebeurtenis beschrijft, heb ik dit verhaal tot nu toe steeds voor waar gehouden. Hernieuwde bestudeering van het materiaal dwingt echter, hier een bedachtzaam vraagteeken te plaatsen, want de eenige keer, dat ik persoonlijk deze mededeeling van Wirz bevestigd vond, was bij een ouden Poe-anim, die mij mededeelde, zulks 20 jaar geleden aan de kust te hebben hooren vertellen. Zou Wirz het daar misschien ook vernomen hebben?

De billijkheid gebiedt echter te erkennen, dat er ook positiever

aanwijzingen zijn dan dit kust-verhaal. Een andere Poe-anim vertelde mij, dat hij omstreeks 1920 in het bosch aan de Boven-Bian eens een man en een vrouw in een kooi had aangetroffen, wier kennelijke bestemming was, te worden opgegeten. Ook vernam ik van zeer betrouwbare zijde, dat omstreeks 1930 in het Moetingsche onder de jongelui groote opwinding heerschte in verband met een te vieren *Ezam*-ritueel, waarbij de vrees werd uitgesproken, dat dit enkelen het leven kosten zou. Zoo maakt wederom het simpele feit, dat een niet ten volle als kritisch bekend staand auteur verzuimde rekenschap af te leggen van de gronden, waarop zijn mededeelingen berusten, dat een uiterst belangwekkend phaenomeen voorgoed omsluierd blijft door vraagteekens.

BIJLAGE A.

CLANS	MANNEN										VROUWEN									
	Manggis	Wan	Kolam	Boha	Wello	Moeting	Tepas	Mesak	Kafiwako	Totaal	Manggis	Wan	Kolam	Boha	Wello	Moeting	Tepas	Mesak	Kafiwako	Totaal
Mahoe-zé	26	32	43	64	69	103	32	94	129	592	17	17	55	62	55	82	37	91	138	554
Kei-zé	34	4	47	49	3	8	5	46	41	237	32	18	34	51	7	9	11	43	38	243
Basik-basik	16	18	2	1	40	23	40	41	40	221	11	15	6	1	38	43	27	34	52	227
Zohé	6	2	39	24	21	63		7		162	15	3	37	17	31	56	2	20	4	185
Ndik-end	17	20	47	73						157	22	22	34	76		1				155
Geb-zé	14	1				1			86	102	14	2	5	3	2	7			64	97
Samkakai	2		3	1						6	4		9	3						16
Blagai-zé				1						1			1							1
Totaal	115	77	181	213	133	198	77	188	296	478	115	77	181	213	133	198	77	188	296	1478

Toelichting:

In de kolommen 2 tot en met 11 is opgenomen het aantal gehuwde mannen, in de kolommen 2 en vlgg. het aantal gehuwde vrouwen van elken clan in elk dorp.

BIJLAGE B.

CLANS	MANNEN-VROUWEN										VROUWEN-MANNEN									
	Manggis	Wan	Kolam	Boha	Wello	Moeting	Tepas	Mesak	Kafiwako	Totaal	Manggis	Wan	Kolam	Boha	Wello	Moeting	Tepas	Mesak	Kafiwako	Totaal
Mahoe-zé – Kei-zé	13	2	3	9	4		5	43	28	113	6		4	12	2	2	4	46	25	101
Mahoe-zé – Basik²		13	4	1	37	4	26	34	43	200	3	7		1	34	21	33	38	39	176
Mahoe-zé – Zohé	6	2	15	14	26	4	1	17	3	132	4	1	26	12	19	58		7		127
Mahoe-zé – Ndik-end	3	14	18	39						74	3	9	25	36						73
Mahoe-zé – Geb-zé	4	1	1		2				55	70	1					1			74	76
Mahoe-zé – Samkakai			1	1						2										
Mahoe-zé – Blagai-zé			1							1				1						1
	26	32	43	64	69	10	32	94	129	592	17	17	55	62	55	82	37	91	138	554
Kei-zé – Mahoe-zé	6		4	12	2		4	46	25	101	13	2	3	9	4	6	5	43	28	113
Kei-zé – Basik²	6		1				1		6	14	4	7	1		1		6		1	20
Kei-zé – Zohé	6		20	3	1				1	37	1		10	10	2	3				26
Kei-zé – Ndik-end	11	4	15	34						64	5	8	19	32						64
Kei-zé – Geb-zé	4		2						9	15	8	1							9	18
Kei-zé – Samkakai	1		5							6	1		1							2
Kei-zé – Blagai-zé																				
	34	4	47	49	3		5	46	41	237	32	18	34	51	7	9	11	43	38	243
Basik² – Mahoe-zé	3	7		1	34	2	33	38	39	176		13	4	1	37	42	26	34	43	200
Basik² – Kei-zé	4	7	1		1		6		1	20	6		1				1		6	14
Basik² – Zohé					4		1	3		10			1			1				2
Basik² – Ndik-end	5	3								8	3	2								5
Basik² – Geb-zé	2	1								3	1								3	4
Basik² – Samkakai	2		1							3	1									1
Basik² – Blagai-zé																				
Basik² – Basik²					1					1					1					1
	16	18	2	1	40	23	40	41	40	221	11	15	6	1	38	43	27	34	52	227
Zohé – Mahoe-zé	4	1	26	12	19	58		7		127	6	2	15	14	26	48	1	17	3	132
Zohé – Kei-zé	1		10	10	2	3				26	6		20	3	1	6			1	37
Zohé – Basik²			1			1				2					4	2	1	3		10
Zohé – Ndik-end		1		2		1				4	3	1	1							5
Zohé – Geb-zé	1		1							2										
Zohé – Samkakai			1							1			1							1
Zohé – Blagai-zé																				
	6	2	39	24	21	63		7		162	15	3	37	17	31	56	2	20	4	185
Ndik-end – Mahoe-zé	3	9	25	36						73	3	14	18	39						74
Ndik-end – Kei-zé	5	8	19	32						64	11	4	15	34						64
Ndik-end – Basik²	3	2								5	5	3								8
Ndik-end – Zohé	3	1	1							5		1		2		1				4
Ndik-end – Geb-zé	3		1	3						7	3									3
Ndik-end – Samkakai			1	2						3			1	1						2
Ndik-end – Blagai-zé																				
	17	20	47	73						157	22	22	34	76		1				155
Geb-zé – Mahoe-zé	1					1			74	76	4	1	1		2	7			55	70
Geb-zé – Kei-zé	8	1							9	18	4		2						9	15
Geb-zé – Basik²	1								3	4	2	1								3
Geb-zé – Zohé											1		1							2
Geb-zé – Ndik-end	3									3	3		1	3						7
Geb-zé – Samkakai	1									1										
Geb-zé – Blagai-zé																				
	14	1				1			86	102	14	2	5	3	2	7			64	97
Samkakai – Mahoe-zé													1	1						2
Samkakai – Kei-zé	1		1							2	1		5							6
Samkakai – Basik²	1									1	2		1							3
Samkakai – Zohé			1							1			1							1
Samkakai – Ndik-end			1	1						2			1	2						3
Samkakai – Geb-zé											1									1
	2		3	1						6	4		9	3						16
Blagai-zé – Mahoe-zé				1						1			1							1
Blagai-zé – Kei-zé																				
Blagai-zé – Basik²																				
Blagai-zé – Zohé																				
Blagai-zé – Ndik-end																				
Blagai-zé – Geb-zé																				
Blagai-zé – Samkakai																				
				1						1			1							1
Totaal	115	77	181	213	133	198	77	188	296	1478	115	77	181	213	133	198	77	188	296	1478

Toelichting:

In de eerste kolom zijn opgenomen alle denkbare huwelijkscombinaties tusschen de clans. In de kolommen 2 tot en met 11 is kampong voor kampong aangegeven welke combinaties en in hoeveel huwelijken deze in werkelijkheid voorkomen tusschen mannen van den op denzelfden regel in kolom 1 eerstgenoemden en vrouwen van den daar laatstgenoemden clan. In de kolommen 12 en vlgg. is hetzelfde gedaan voor huwelijken tusschen vrouwen van den in kolom 1 eerstgenoemden en mannen van den daar laatstgenoemden clan.

Opgemerkt zij nog, dat de hier voorkomende, aan de bevolkingsregisters ontleende huwelijken ten deele ook reeds gestorven personen betreffen (de ouders der geregistreerden). Huwelijksparen welke meer dan eens in de registers voorkomen, werden slechts één maal hierin opgenomen ter voorkoming van dubbeltellingen.

Over de wordingsgeschiedenis van de Batakse toverstaf

door

Prof. Dr. H. Th. FISCHER.

Van de Batakse toverstaf bezitten musea in binnen- en buitenland talrijke exemplaren, bij herhaling werden zij in tijdschriften en werken, waarin de Bataks ter sprake kwamen, afgebeeld en veel is over de staven zelve geschreven. Wat de functie er van betreft zijn wij goed ingelicht. De mythen, aan deze toverstaven verbonden, werden vele malen in velerlei varianten gepubliceerd. De ornamentiek, vooral van de zogenaamde *toenggal panaloean*, heeft velen getroffen. Wij mogen dit alles dan ook als bekend veronderstellen, wanneer wij in het onderstaande enige opmerkingen willen maken ten aanzien van de wordingsgeschiedenis van deze staven.

Ook over deze wordingsgeschiedenis is veel geschreven. Talrijke hypothesen of meningen of suggesties zijn in de loop der tijden gegeven, aanvaard en weer al dan niet algemeen verworpen. Het onderwerp leent zich daartoe en het is reeds als winst te beschouwen dat langzamerhand aan al te ongebreidelde phantasie paal en perk wordt gesteld in deze zin, dat niet ieder meer of minder vernuftig bedenksel au serieux wordt genomen.

Tot deze niet meer aanvaarde „verklaringen" van de toverstaf behoren die, welke uitgaan van de bekende toverstafmythen. Met vele anderen willen wij constateren, dat de staf „oorspronkelijk ook niet als de inbeeldbrenging van dergelijke mythen te beschouwen" is [1]). Het is duidelijk dat die mythen een verklaring achteraf zijn van de ornamentiek van bepaalde toverstaven (ik ken

[1]) WILKEN, *Verspr. Geschr.*, IV, blz. 133, n. 16 (van VAN OSSENBRUGGEN); ook MODIGLIANI, blz. 96; GIGLIOLI, blz. 125; SCHURTZ, *Augenornament*, blz. 49; VOORHOEVE, blz. 69; HEINE GELDERN, *Archeology*, blz. 318.

er slechts die op de zogenaamde *toenggal panaloean* betrekking hebben), waarvan de zin door de Bataks niet meer werd begrepen.

Deze staven werden en worden allen in een bepaalde stijl uitgevoerd. Men wordt echter getroffen door de grote variatie, die zich daarbij in de ornamentiek voordoet en die Huyser er toe brengt te schrijven: „Een definitie geven van alle exemplaren is niet wel doenlijk, omdat zij onderling enorm verschillen" [1]). Het is dan ook onbegrijpelijk hoe Pénard [2]) kan schrijven, dat iedere toverstaf dezelfde figuren vertoont, zij het dan niet in dezelfde volgorde, of Tichelman [3]) menen kan, dat op ieder der hem bekende werkelijk-oude *poesaka* toverstaven zeven menselijke figuren voorkomen. De werkelijkheid is immers geheel anders en deze verscheidenheid in de ornamentiek verklaart, zoals Westenberg en Van Ophuysen opmerken, juist het grote aantal van elkaar verschillende toverstafmythen. De van elkaar verschillende figuren worden immers „door de goeroes met min of meer van elkaâr afwijkende verhalen toegelicht" [4]).

Het spreekt echter vanzelf, dat met dit laatste de zin dezer mythen niet volledig is verklaard: De door de goeroe's gegeven toelichtingen hebben zeker ook een andere functie. Zo moeten de verhalen met het zo bekende incestmotief, zoals Tichelman het uitdrukt, worden beschouwd als „didactisch proza" [5]). Zij waarschuwen de mens voor de gevolgen van bedreven zonden, zonder dat het daarom nodig is om, zoals Reschke [6]) in een zwaarwichtig betoog ons wil doen begrijpen, er toespelingen in te zien op de zondeval der eerste mensen. Dat Reschke tot een dergelijke verklaring komt is o.i. uitsluitend toe te schrijven aan het feit, dat hij te weinig van dit soort mythen kent.

Hoe dit ook zij, uit het bovenstaande volgt, dat wij aan de wijze waarop Meerwaldt, en op zijn voorbeeld ook anderen, uit de bestudering en etymologische verklaring der namen van de

---

[1]) HUYSER, *Bat. Ruiterb.*, blz. 45.

[2]) PÉNARD, *Zauberstäbe*, blz. 407.

[3]) TICHELMAN, *Toenggal Panaloean*, blz. 612.

[4]) WESTENBERG, *Aanteekeningen*, blz. 240; VAN OPHUYSEN, *Bat. Zauberstab*, blz 87.

[5]) TICHELMAN, *Toenggal Panaloean*, blz. 632.

[6]) RESCHKE, *Zauberstabmythen* en *Tunggal Panaluan*.

in de mythen voorkomende personen, de oorspronkelijke betekenis trachten te reconstrueren, geen waarde hechten. Voor hen, die deze methode volgen zijn de mythen, zoals wij die kennen, wel van later datum, maar de namen der daarin optredende personen geven volgens hen de mogelijkheid de oorspronkelijke mythe te herkennen. Deze zou spreken over bliksem, donder en regen en dit eenmaal geconstateerd hebbende, ziet Meerwaldt daarin ook de verklaring van „die opstapeling van geknikte menschenbeeldjes en gedrochten, die ons de tooverstaf te zien geeft" [1]).

Nadat Kern Meerwaldt is bijgevallen door de Batakse toverstaf met de Indische *vajra* te vergelijken, nemen ook anderen, zij het dan ook met partiele kritiek, diens conclusie over, ja, achten deze „ontegensprekelijk juist" [2]). Kern schrijft: „Onafhankelijk van elkander zijn dus Indiërs en Bataks er toe gekomen den bliksemstraal als symbool van een vijand-verdelgend tooverwapen te beschouwen. Het behoeft niet gezegd te worden, dat de door Meerwaldt gegeven verklaring hierdoor zoo'n hooge mate van waarschijnlijkheid erlangt, dat ze aan zekerheid grenst" [3]). Het wil ons echter voorkomen dat de mogelijkheid, die om andere redenen tot waarschijnlijkheid wordt, dat Meerwaldt zich bij zijn verklaring van de Batakse toverstaf door zijn fantasie heeft laten leiden, er door het bestaan van een Indische associatie bliksemstraal - toverwapen niet geringer op wordt.

Terwijl Kern nog spreekt over een „onafhankelijk van elkaar" ontstaan van het bliksemstraalsymbool bij Indiërs en Bataks, spreken anderen, doorgaande hierop, over een Indisch-origine van de Batakse toverstaf [4]). Ook Pleyte [5]) noemde de staf reeds „een overblijfsel uit Hindoe-tijd" en verwees hiervoor naar Van der Tuuk, die in het supplement van zijn bekende woordenboek [6]) meedeelt, dat het woord *donda* in de betekenis van „staf", af-

---

[1]) MEERWALDT, *Bataksche tooverstaf*, blz. 307.

[2]) JOUSTRA, *Karo-Bat. vertellingen*, blz. 30. Verder VAN OPHUYSEN, *Bat. Zauberstab*, blz. 83 e.v.; PÉNARD, *Zauberst.*, blz. 407.; WIRZ, *De dans*, blz. 139. [3]) KERN, *Bataksche tooverstaf*, blz. 155 e. v.

[4]) VAN OPHUYSEN, *Bat. Zauberstab*, blz. 102; JOUSTRA, *Bat. litt.*, blz. 149, waar in een noot MEERWALDT aan het woord is; JOUSTRA, *Karo-Bat. vertell.*, blz. 32.

[5]) PLEYTE, *Bat. Vert.*, Aant. 39, blz. 308. [6]) Blz. 539.

geleid van het sanskriet *danda*, door de Bataks gebruikt wordt voor de *toenggal panaloean*, „die misschien een verbastering is van de zoo gevreesde staf der Brahmanen". Daar wij het betoog van Meerwaldt c.s. niet kunnen volgen, blijft deze overeenkomst op zichzelf staan en het behoeft geen betoog, dat ook een reeds bestaande Batakse toverstaf onder Hindoe-invloed zeer wel *donda* zou kunnen worden genoemd.

Levert dus de bestudering en analyse der toverstafmythen geen resultaat, men heeft ook op andere wijze getracht de vraag naar de wordingsgeschiedenis der toverstaven te beantwoorden. In de stijl der toverstaven meende men een aanwijzing te kunnen vinden.

Hoewel wij niet willen ontkennen, dat een vergelijkende bestudering van de stijl der Batakse toverstaven met die van ander Bataks en niet-Bataks snijwerk grote mogelijkheden biedt, ontkennen wij toch dat zij, zoals Voorhoeve [1]) meent, in principe de juiste weg zou zijn om te komen tot een beter begrijpen van de wordingsgeschiedenis van deze staven. Het laat zich immers zeer goed denken, dat wanneer wij de oorsprong van deze stijl zouden hebben kunnen vaststellen, wij daarmede nog niet de oorsprong en geschiedenis der staven geheel zouden hebben verklaard [2]). Ja, het is zelfs wel zeker, dat dit niet het geval zal blijken te zijn. Wanneer Huyser [3]) en Heine Geldern [4]) deze stijl bestuderen, bespreken zij de toverstaf slechts in verband met andere ethnografica als zwaardgevesten, *perminakan* en dergelijke. Laatstgenoemde noemt de toverstaf slechts terloops, maar ook Huyser, die wel degelijk de staven grote aandacht schenkt, geeft zeer kenmerkend zijn studie de meer algemene titel van „Bataksche Ruiterbeeldjes" en constateert, dat de toverstaf voor de blijkbare voorliefde der Batakse kunstenaars voor ruiterfiguren geen verklaring geeft.

Een dergelijke verklaring wordt w e l door hen gegeven, die met Van Ossenbruggen in de *toenggal panaloean* „een overblijfsel

---

[1]) VOORHOEVE, blz. 64. [2]) Zie mijn conclusie beneden blz. 610.

[3]) HUYSER, *Bat. Ruiterbeeldjes.*

[4]) HEINE GELDERN, *Szene aus dem Sutosoma-Jātaka* en *Sculptured swordhilts*; zie ook TICHELMAN, *Prof. Heine Geldern.*

van totemisme zien". Het is duidelijk, dat men hiertoe komt „naar analogie van de bekende totempalen der N. W.-Amerikaansche Indianen" [1]). De overeenkomst is inderdaad frappant, doch het is daarom niet minder ongeoorloofd uit overeenkomsten in stijl zo zonder meer ook in ander opzicht overeenkomst te vermoeden. Er zijn immers ten onzent wel spoorwegstations in kathedraalstijl gebouwd! Het snijwerk van de Batakse toverstaven vertoont een stijl, die volgens Heine Geldern in Oost-Azië wijd verbreid moet zijn geweest gedurende de eerste helft van het tweede millenium voor Christus, „a stile which formed one of the roots of the Shang style of China, and the last living branches of which are to be found among the Indians of the Northwest coast of America, among the Batak of Sumatra (the wands), among the Dyak of Borneo (certain „hampatong" or monuments of the dead) and in some parts of Melanesia" [2]). De toverstaf kan dus enkel op grond van deze stijl moeilijk een totemstaf worden genoemd, terwijl het gezamenlijk voorkomen van mens- en dierfiguren daartoe op zichzelf al evenmin aanleiding geeft.

Het is bovendien duidelijk dat zij, die een vergelijking maken met de totempalen der genoemde Indianen, daarbij slechts weer denken aan de zogenaamde *toenggal panaloean* en de andere vormen bij het zoeken naar een verklaring der toverstaven dus negeren. Het is gewenst hier vast te stellen, dat wij, behalve dan ten aanzien van de uitvoering der als *toenggal panaloean* en *toengkot malehat* in de literatuur onderscheiden staven, van een onderling verschil tussen deze beide niets weten. Beide worden toverstaven genoemd en er blijkt van een verschil in functie niets [3]). Ook weten wij niet of deze twee typen oorspronkelijk misschien niet in verschillende gebieden van het Batakland thuisbehoorden en zo dus eenvoudig plaatselijk van elkander verschillende uitvoeringen vertegenwoordigen. Ons inziens is er zeker geen reden om met Tichelman [4]) de *toengkot malehat* te beschouwen „als een

[1]) WILKEN, *Verspr. Geschr.*, IV, blz. 133, n. 16. Zie ook GIGLIOLI, blz. 125; ROUFFAER, *Beeldende Kunst*, blz. 408; SCHURTZ, *Augenornament*, blz. 48. [2]) HEINE GELDERN, *Sculptured sword-hilts*, blz. 153.

[3]) PLEYTE, *Indonesian art*, Pl. XXV, geeft een dergelijk verschil, maar hetgeen hij daar zegt is geheel in strijd met hetgeen alle anderen meedelen. [4]) TICHELMAN, *Toenggal Panaloean*, blz. 627.

moderner goedkooper (? F.) uitgave van de toenggal panaloean". Dat hij in de volksmond (waar ?) „het jongere broertje van de toenggal panaloean" heet, bewijst dit geenszins. Dit kan immers behalve verschil in ouderdom er ook een in belangrijkheid aanduiden, terwijl, wanneer de beide typen inderdaad oorspronkelijk ieder in een bepaald gedeelte van de Bataklanden hebben thuisbehoord, het zonder meer begrijpelijk is, dat bij een gezamenlijk voorkomen één der staven als de plaatselijk jongere wordt beschouwd, hetgeen nog iets anders is dan de door Tichelman met zijn woorden „moderner goedkooper" wordt bedoeld.

Het wil ons echter voorkomen, dat men met een onderscheiding in slechts twee typen, *toenggal panaloean* en *toengkot malehat*, de werkelijke toestand over het geheel toch wel zeer vereenvoudigt. In de eerste plaats zijn ons meer namen voor toverstaven bekend. Zo gebruikt Brenner [1]) de termen „*tondung hudjur*" en „*tondung rangas*", terwijl Westenberg [2]) voor de Karolanden de „*parong djalan*" noemt en ook als afzonderlijk type onderscheidt. Dr. Voorhoeve [3]) is van mening, dat wellicht met de laatste term iets kan zijn bedoeld als de Simaloengoense *pangoelak* „(afb. 1) een ruw gesneden stok van andorasi-hout, waarmede bij de mangoelak ceremonie een ei stukgestooten wordt".

Inderdaad is er o.i. aanleiding om de *pangoelak* tot de toverstaven te rekenen. In ieder geval valt het bij een bestudering der staven zelve op, dat er verschillende typen bestaan, die wij niet zo maar zonder meer met een der twee eerstgenoemde namen zouden kunnen benoemen. Zo treffen wij bij Brenner [4]) een afbeelding van een toverstaf aan (afb. 2), die uit niets anders bestaat dan een stok met aan het boveneinde een mensenfiguurtje, voorzien van de zo bekende hoofdtooi. Uit de tekst (blz. 226) blijkt, dat deze eenvoudige uitvoering geen uitzondering is. Brenner schrijft: „Die äussere Ausstattung dieser Zauberstäbe ist sehr

---

[1]) VON BRENNER, *Kannibalen Sumatras*, blz. 225-226; HAGEN, *Reise*, blz. 168 spreekt over een „tonkat palehat" maar beschrijft een staf die doorgaans *toenggal panaloean* wordt genoemd.

[2]) WESTENBERG, *Aanteekeningen*, blz. 235.

[3]) Particuliere correspondentie.

[4]) VON BRENNER, *Kannibalen Sumatras*, blz. 225, fig. a.

verschieden: oft [1]) eine rohe ... mit unter aber von sorgfältiger Arbeit und gefälliger Form, wie z. B. an der Figur b."

Wanneer Rouffaer in een noot bij zijn artikel over de Beeldende Kunst in Nederlands Indië [2]) de afbeeldingen in Von Brenners boek „weinig vertrouwbaar" noemt, dan menen wij dat dit toch niet voor de weergave van beide toverstokken geldt. Bedenken wij ook dat hij verklaart beide afgebeelde exemplaren in het bezit te hebben gehad. Van de *a*-staf zegt hij, dat hij deze door bemiddeling van een zendeling van Balige verkreeg.

Deze toverstaven van eenvoudige uitvoering, waarvan wij ook enkele bij Wirz' artikel [3]) vinden weergegeven, wijzen ons in een richting welke de moeite waard is verder te vervolgen. Zij komen nl. in vorm overeen met de als afweer tegen boze invloeden voor de huizen of aan de ingang van het dorp geplaatste pilaren met menselijke afbeeldingen [4]).

Ook bij andere afweertekens worden wij telkens aan de toverstaven herinnerd. Wanneer Meerwaldt [5]) de toverij bespreekt, die bij vijandelijkheden een rol vervult, deelt hij mede dat men in het dorp een houten mensenbeeld neerzette met het gezicht naar het vijandige dorp en in die richting ook een aantal bamboestokken in de grond stak met *idjoek*-pluimen voorzien, waarbij men dan een offerfeest aanrichtte en aan de geesten der voorvaderen opdroeg de vijand te treffen.

Bij Modigliani [6]) vinden wij een afbeelding van een *parpagaran*, die wij hier overnemen (afb. 3) en waarop wij behalve een primitieve aanduiding van een rij boven elkaar opgestelde mensen ook de *bindoe matoga* aantreffen, het magisch teken dat, zoals o.a. Tichelman [7]) aantoonde, bij bepaalde ceremoniën met de toverstaf van grote betekenis is.

In de literatuur worden de toverstaven dan ook telkens in verband met de afweertekens besproken [8]). Zoals bekend ontleent de

---

[1]) Spatiering van mij, F. [2]) Blz. 407. [3]) WIRZ, *Bat. Zauberstab*, blz. 21.
[4]) Zie b.v. afb. 4 bij SPAT, *Animisme*, blz. 212.
[5]) MEERWALDT, *Aanteekeningen*, blz. 545.
[6]) MODIGLIANI, blz. 95; GIGLIOLI, blz. 123.
[7]) TICHELMAN, *Magic wand*, blz. 128 e.v.; zie ook WIRZ, *De dans*, blz. 141.
[8]) Zie b.v. WARNECK, *Rel. der Batak*, blz. 19. Zie ook KRUYT, *De Hond*, blz. 557 e.v.; KROESEN, *Notul. Bat. Gen.*, blz. 105.

staf zijn magische kracht aan de daarin aangebrachte toverstof, de *poepoek*, waardoor de ziel van het slachtoffer uit wiens lichaam de *poepoek* bereid werd, aan deze staf verbonden werd. Deze ziel, de *pangoeloebalang*, is letterlijk de voorvechter, die bij expedities de vijand tegemoet gaat en zo de gemeenschap beschermt.

Met deze term *pangoeloebalang* worden ook de stenen en andere afweerbeelden aangeduid, die alle, evenals de toverstaven, hun kracht aan in hen aangebrachte *poepoek* ontlenen. Zij hebben in zeker opzicht dus dezelfde functie, omdat zij beide als omhulsels van *poepoek* beschermers zijn van de gemeenschap. De geest, die aan hen gebonden is, laat zich volgens de tovenaars soms duidelijk door een zoemend geluid horen [1]).

De bereiding van de *poepoek* uit het lijk van een op wrede manier gedood kind is overbekend. Tevens echter weten wij, dat ook het lichaam van andere *matei sadawari* daartoe kon worden gebezigd en het is in dit verband zeker de moeite waard er aan te herinneren, dat volgens oudere berichten de toverstaven der Bataks hun kracht aan iets anders dan aan de in hen aangebrachte toverbrij schijnen te ontlenen. De toverstaf werd, zo wordt meegedeeld, g e s n e d e n u i t e e n m a r t e l p a a l.

„Die gefangenen Feinde werden an einem auf dem öffentlichen Markte oder Bazar aufgepflanzten Pfale festgebunden und langsam zum Tode gemartert, indem es jedem Batak frei steht ein Stück aus dem Körper des Unglücklichen zu schneiden . . . Aus diesen Marterpfählen verfutigen die Priester 6 bis 7 Fuss lange zauberstäbe . . . [2]).

Na de marteling trekt de tovenaar zich in het bos terug, leeft daar in ascese en snijdt uit de paal een toverstaf. „Eindelijk keert de toovenaar terug, nadat de staf nog bestreken is met het bloed van het slachtoffer en er een bosje van diens hoofdhaar aan het boveneinde vastgemaakt is" [3]).

Bij Van der Tuuk [4]) vinden wij bij het woord *Tada-tada* de

---

[1]) WESTENBERG, *Aanteekeningen*, blz. 242; HAGEN, *Beiträge*, blz. 538. Dit geldt ook van de *poepoek*-hoorns, de *perminakan*'s.

[2]) LAMBRECHT, *Ida Pfeiffer*, blz. 213.

[3]) VON KESSEL, *Reis*, blz. 64e. v.

[4]) V. D. TUUK, *Woordenboek*, geciteerd bij MÜLLER, *Meissner Samml.*, blz. 64, noot 1.

mededeling, dat dit de houtsoort aanduidt „voor de slagtpaal van iemand die opgegeten moet worden voornamentlijk gebezigd, en daarna voor de *tunggal panaluwan*". De slachtpaal zelf heet *taloetoek*, waarvan V. d. Tuuk de definitie geeft: „slagtpaal van iemand die opgegeten moet worden, of van wien men een pangulubalang wil maken . . .".

Merkwaardig is in dit verband o. i., dat wij in de toverstafmythen een enkele maal herinnerd worden aan een toverstaf van veel groter formaat dan de ons bekende. Zo eindigt een dezer verhalen: „Hij (de goeroe) kapte de boom voorzichtig om, ontdeed hem van de takken en bladeren en verkreeg zo vanzelf een fraaie toverstok . . ." [1]).

Het is duidelijk, dat deze associatie van toverstaf met martelpaal alle aanleiding geeft thans op analoge verschijnselen buiten de Batakse wereld te wijzen. Het is echter gewenst eerst nog een ogenblik stil te staan bij een verklaring van de toverstaf, die in het bovenstaande m. i. nog niet genoeg tot zijn recht is gekomen.

Wanneer Schurtz in zijn belangwekkende studie over „Ahnenreihe und Wappenfähle" de Batakse toverstaf bespreekt, schrijft hij, dat zijns inziens deze staven bijna zeker oorspronkelijk zulk een „Ahnenreih" waren, „und dass sie in besonderen aus einem Ahnenkult hervorgegangen sein müssen [2]). Ook Schnitger [3]) komt tot de conclusie „dat de toenggal een voorwerp van doodenvereering is". Naar mijn mening is deze associatie dodenverering — toverstaf inderdaad aanwezig en het is daarom de moeite waard een enkel woord aan de Batakse grafmonumenten te wijden.

Junghuhn [4]) en anderen berichten, dat het Batakse graf versierd was met uit hout gesneden menselijke figuren, van een vaak sterk sexueel karakter. Ook ruiterbeelden vinden wij er onder [5]). De schedels van de daar geofferde dieren werden boven elkander aan palen bevestigd, die rondom het graf in de grond werden gesto-

---

[1]) PLEYTE, *Bat. vertellingen*, blz. 246. Ook TICHELMAN, *Toenggal Panaloean*, blz. 617-618.

[2]) SCHURTZ, *Augenornament*, blz. 48. (Spatiering van mij).

[3]) SCHNITGER, *Beteekenis Bat. tooverstaf*, blz. 205.

[4]) JUNGHUHN, *Battaländer*, II, blz. 142; BRENNER, *Kannibalen Sumatras*, blz. 237. [5]) ROSENBERG, *Malayische Archipel.*

ken. Ook bij de ceremonie van het opgraven der beenderen ter gelegenheid van de *sombaon* feesten [1]) is sprake van, nu stenen, beelden, terwijl onder veel ceremonieel een paal werd opgericht, waaraan het offervee werd vastgebonden.

In een met goede foto's verlucht artikel beschrijft Bartlett [2]) een aantal grafpalen en beelden. Van enige afbeelding van diervormen is, afgezien van de boven op sommige palen voorkomende „zielevogel" bij hem geen sprake. Ook van het aanbrengen van herinneringen aan de op het graf geofferde dieren vinden wij niets. Wel echter noemt hij het gebruik, dat aan sommige graftekens een masker wordt opgehangen, wat volgens hem zou kunnen wijzen op een oude gewoonte om de dode een slaaf mee te geven in het hiernamaals [3]). Het masker wordt nl. tevoren gedragen door een slaaf, die daarmede om het graf een dans uitvoert.

Bartlett verwijst hierbij o. a. naar Hagen, Joustra en Van Gelder [4]). Bij hen is sprake van een maskerspel (*ngkoeda-koedai*), bij het dodenfeest. Hierbij zijn twee en soms meer personen betrokken, die óf een menselijk masker dragen óf ook een paard voorstellen. „Het schijnt wel waar te zijn, dat vroeger hiervoor twee slaven werden gebezigd, die onder het spel plotseling werden aangegrepen en gedood".

Herinneringstekens, die tevens dienen als „slachtpaal" voor het offer zijn ons speciaal bekend van de volken met de zogenaamde megalith-cultuur. Zij worden niet enkel voor afgestorvenen opgericht, maar ook wel als manifestatie van de verdienstelijkheid van bepaalde nog in het leven zijnde personen. Het zijn megalithen of houten palen, bewerkt of onbewerkt, en het is de moeite waard enkele van deze monumenten nader te beschouwen. Het zal dan blijken, dat daarbij telkens in de reliefs menselijke en

---

[1]) WARNECK, *Rel. d. Batak*, blz. 87; VERGOUWEN, *Rechtsleven*, blz. 84 e.v.; WINKLER, *Toba-Batak*, blz. 131 e. v.

[2]) BARTLETT, *Gravepost*, o. a. blz. 49.

[3]) Ook WARNECK, *Rel. d. Batak*, blz. 125 vermeldt sporen van mensenoffers aan de vooroudergeesten.

[4]) HAGEN, *Beiträge*, blz. 518-519 en *Rapport*, blz. 349; JOUSTRA, *Batakspiegel*, blz. 184; VAN GELDER, *Vorstelijke begrafenis*, blz. 458.

dierlijke figuren voorkomen, mannen, vrouwen, buffels, paarden, olifanten, varkens, krokodillen, slangen, vogels, enz, die ons ook van de toverstaven bekend zijn.

In de eerste plaats noemen wij de mededelingen van Shakespear betreffende de Lushei. Bij de ceremoniën voor een dode worden daar veel buffels geslacht. De schedels van al deze dieren worden op palen rond het graf gezet. Werd het lichaam niet begraven, dan werden deze palen geplaatst rondom de *„lungh dawh"*, een platform, dat in de regel uit ruwe houten balken bestaat en even buiten het dorp langs de weg is opgericht. In het geval van een hoofdman of van iemand, die in de oorlog mensen doodde, wordt deze *lungh dawh* van stenen opgebouwd. „A big upright stone is placed in the centre, and on this various figures are roughly outlined, representing the deceased and sometimes his wife and children and the various animals he has killed." [1])

Een foto tegenover bladzijde 140 geeft een steen weer,[2]) opgericht ter herinnering aan het belangrijke opperhoofd Mangkaia, die in het begin van de 19e eeuw de dood vond (zie hier afb. 4). Duidelijk zien we er een aantal rijen van menselijke figuren op afgebeeld, terwijl daaronder boven elkaar een vijftal buffelschedels is aangebracht. Het laat zich vermoeden, dat wij in de eersten de dode met zijn familieleden of volgelingen vinden weergegeven, terwijl de laatste op de door hem of voor hem geofferde dieren wijzen.

Ook van andere groepen vermeldt Shakespear het oprichten van herinneringstekens, waaraan de schedels der offerdieren en ook gesnelde koppen werden opgehangen [3]). Van de uit de megalithische cultuur zo bekende gevorkte monumenten worden er bovendien door hem enkele uit hout gesneden afgebeeld [4]), waarbij onder de vork nog een karbouwenkop is uitgesneden, terwijl daaronder weer de paal een bolvormige verdikking vertoont. Naar alle waarschijnlijkheid hebben wij in dit laatste een mensenhoofd te zien, zodat wij dan ook hier de combinatie mens - dier aantreffen.

---

[1]) SHAKESPEAR, *Lushei-Kuki clans*, blz. 85.
[2]) Zie ook die tegenover blz. 65 en 147.
[3]) SHAKESPEAR, t. a. p., blz. 204 en 90.
[4]) Idem, blz. 65.

In verband met deze mededelingen van Shakespear is hetgeen wij bij Carey en Tuck over de aan deze Lushei-Kuki verwante Chins vinden van belang [1]). Wij citeren uitvoerig:

„In the north the Chins erect a memorial to departed Chiefs (zie hier afb. 5): it consists of a thick plank of hard wood and usually the head of a man is carved on the top, from which a spike protrudes. The head represents the deceased, and on the plank is carved men, women, children, animals of all sorts, gongs, beads, guns, etc. These represent the Chief, his wife, and family, the enemies and animals which he has killed and the slaves whom he captured. The animals represent not only those which he has killed in the jungle, but also those which he has killed at feasts".

De schrijvers menen, dat het oorspronkelijk de bedoeling moet zijn geweest, dat men op deze monumenten heel de levensgeschiedenis van hem, die wordt herdacht, zou kunnen aflezen. Dit is echter niet mogelijk „as the carver often includes according to his whim the relations of the deceased, and also the possessions at his death, and when these is a blank on the memorial which is too small for an elephant, he carves a tiger or a pig".

Toen zij voor het eerst in deze gebieden kwamen waren deze „memorials" gewoonlijk versierd met gesnelde koppen, terwijl er rondomheen palen waren opgericht eveneens behangen met menselijke koppen en ledematen.

Bij een andere Chingroep vonden zij gedenktekens van een andere aard, die zij aldus beschrijven: ... a long pole some 15 feet high; the bottom, 5 feet of the pole, is carved to represent a man, his face and limbs being clearly shown; the remaining 10 feet of the pole is carved to represent the turban of the Chief, who thus is represented with 5 feet of body and 10 feet of turban. Around this monument are planted other and smaller monuments, representing the wives and children of the deceased Chief" [2]) (Zie ook afb. 6).

Sprekende over de gevorkte, stenen Naga-monumenten, maakt Hutton [3]) geen melding van menselijke figuren. De oudere mono-

[1]) Ook SHAKESPEAR wijst op deze overeenkomst.

[2]) CAREY and TUCK, *Chin Hills*, I, blz. 193 en 194. Zie ook: DAUTREMER, *Indo-Chine*, blz. 25.

[3]) HUTTON, *Carved Monoliths*, blz. 59, 60 en 69-70.

1. Pangoelak.
(Foto-collectie Simaloengoen-Museum) uit Tanoh Djawa.

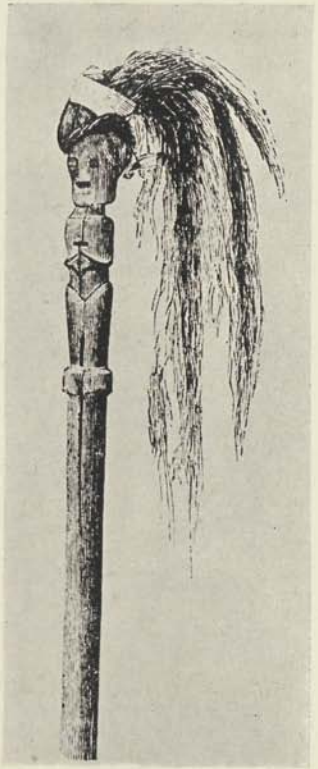

2. Batakse toverstaf.
(Brenner, Kannibalen).

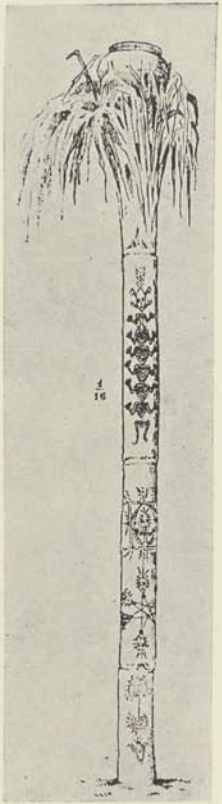

3. Parpagaran.
(Modigliani).

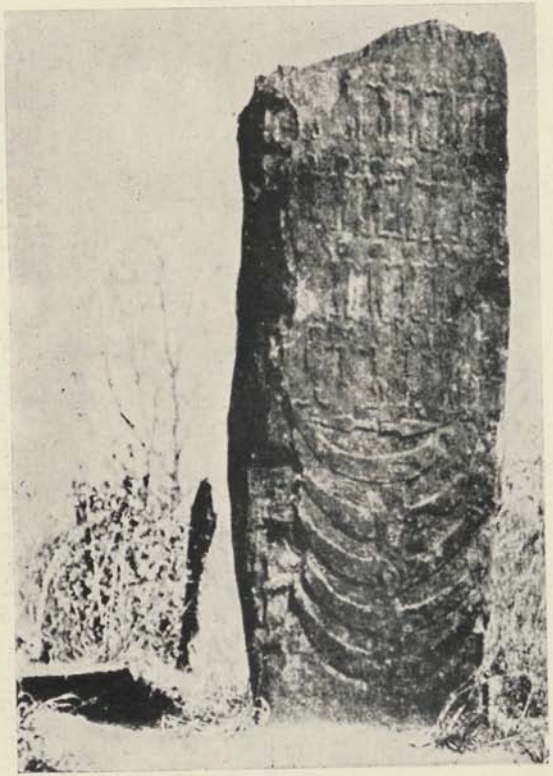

4. Stenen monument.
(*Shakespear, Lushei-Kuki clans*).

5. Houten herinneringsmonument van de Chins.
(*Carey en Tuck, Chin Hills*).

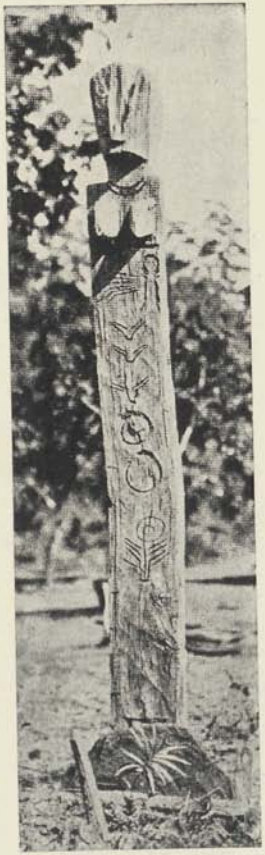

6. Herinneringspaal van de Chins, opgericht voor een vrouw.
(*Asia, 1931, blz. 494*).

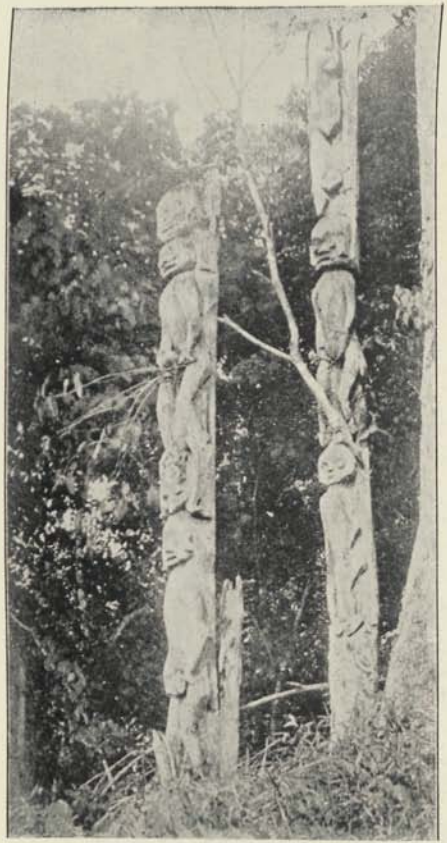

7. Hampatongs.
(*Tillema, Doodenpalen*).

8. Hampatongs.
(*Bertling, Hampatongs*).

9. Een aloalo.
(*Camboué*. [Aperçu).

10. Berchokath's van Bengalen.
(Verzameling Mus. f. Völkerk., München).

11. De middenpaal van een nad'u van de voorzijde gezien.
(*Arndt, Die Religion der Nad'a*).

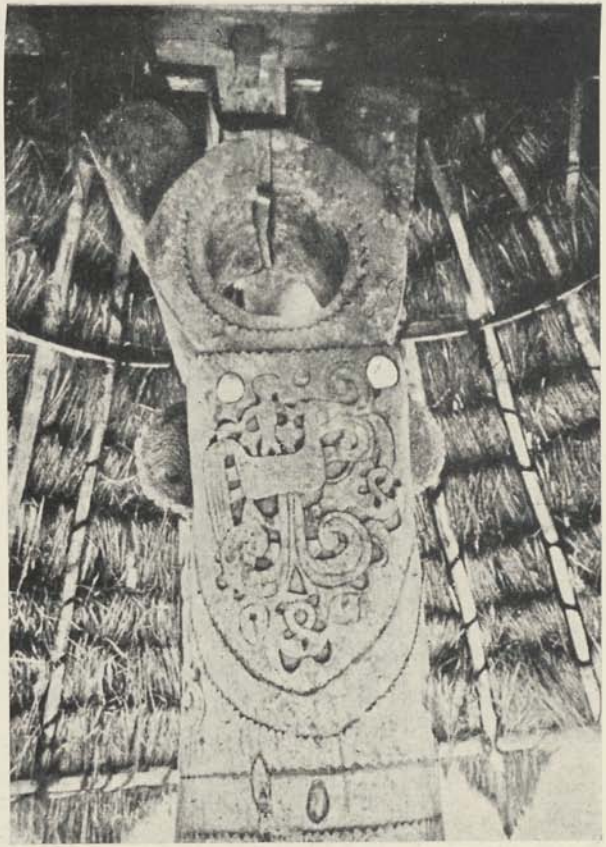

12. Idem. Achterzijde.

13. Soembanees graf te Lai Rondja.
(*Verzameling Kolon. Inst., Amsterdam*).

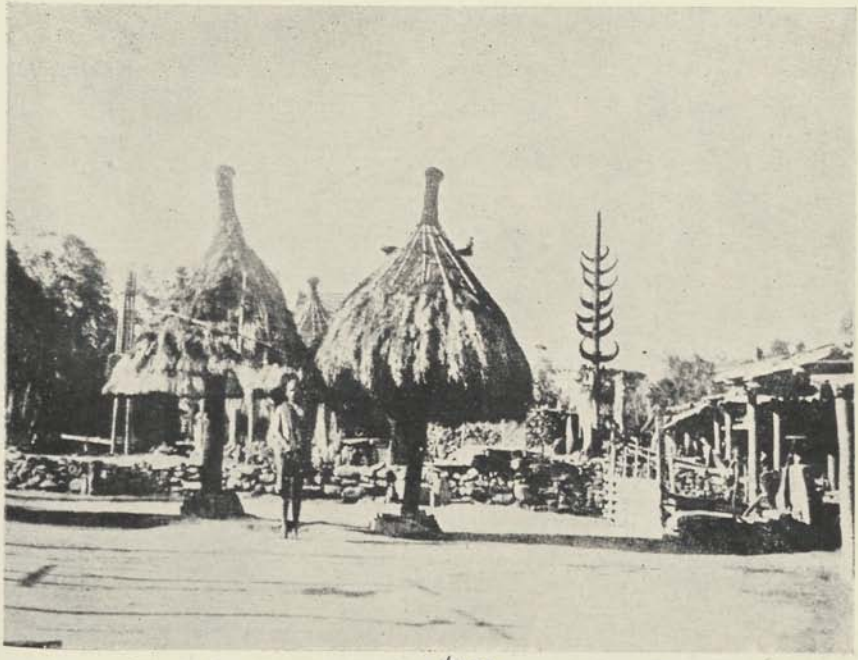

Langa

14. Nad'us in kampong Gedak, Midden-Flores.
(*Rouffaer, Ethnographie*).

15. Graf met aloalo's.
(*Lormian, L'art malgache*)

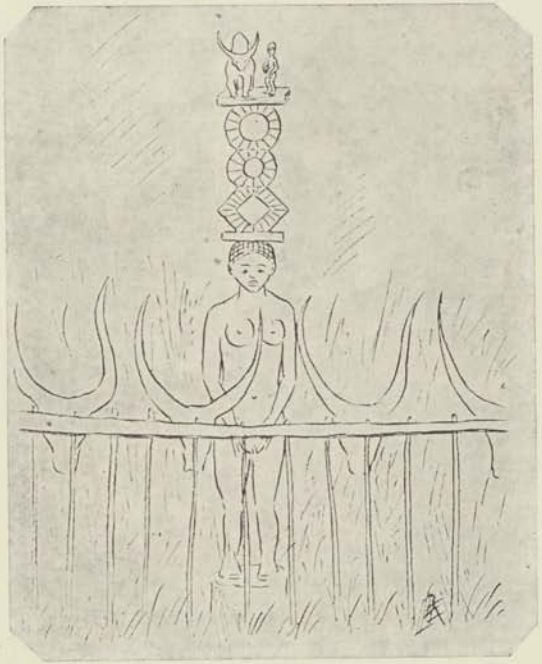

16.

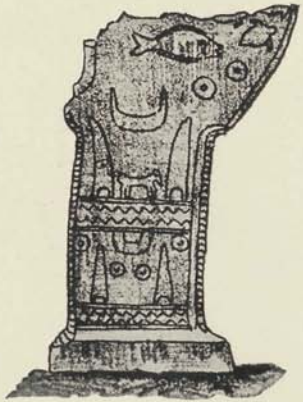

17.

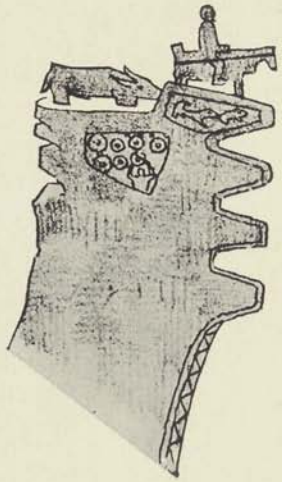

18.

16-18. Grafsteenen op Soemba.
(*Ten Kate, Beiträge*).

lithen zijn, zo schrijft hij, enkel aan de voorzijde behouwen, terwijl de latere aan alle zijden voorstellingen vertonen. „Among carvings of various subjects elephants, deer, peacocks, tigers attacking elephants, etc., circular representations of what is probably the sun or moon are conspicuous . . . . "

Zonder op de andere afbeeldingen nader in te gaan geeft hij voor de olifanten-afbeeldingen de verklaring, dat zij de dieren weergeven, die geholpen hebben de grote steenblokken aan te slepen en misschien daarna werden geofferd. De gevechten tussen tijgers en olifanten, hier afgebeeld, vormden volgens hem mogelijk een schouwspel bij de oprichtingsfeesten. Ook wijst hij er op, dat er alle, reden is om aan te nemen, dat indertijd bij gelegenheid van het oprichten van dergelijke stenen, mensen werden geofferd.

Bij de foto's en schetstekeningen, die Hutton geeft, zijn er verscheidene, waarop ook de buffelschedel is afgebeeld of aangebracht en dat wel zo, dat verschillende boven elkaar voorkomen (Pl. III, Fig. 2, e. a.) [1]).

Ook van de Garos vernemen wij het gebruik van het oprichten van palen, hier als herinnering aan een dode. De paal is besneden en vertoont een mensenhoofd (het portret van de dode). Hij wordt bestreken met het bloed van de buffel, die bij deze gelegenheid wordt geofferd, terwijl de schedel van dit dier er aan wordt opgehangen.

Dalton [2]), aan wien wij dit ontlenen, bedoelt hier blijkbaar dezelfde palen, die door Playfair [3]) als „kima" worden aangeduid. Deze komen in paren voor en zijn ruim één meter hoog. Eén van de twee is gebeeldhouwd met een mensengezicht en stelt de dode voor, terwijl de ander enkele rijen van inkervingen vertoont. Deze laatste dient om er de schedels van de stieren aan op te hangen, die bij de lijkverbranding werden geofferd.

Herinneringspalen voor afgestorvenen opgericht vinden wij ook in de zogenaamde „bursah-caut", „berguernât" of „Berchokath", met welke namen een eigenaardig soort van Bengalese dodenpalen worden aangeduid. Exemplaren van deze monumenten (afb. 10)

[1]) Zie ook HUTTON, *Diaries*, blz. 23 e. v.

[2]) DALTON, *Beschreibende Ethnologie*, blz. 269, en *Descriptive ethnology*, blz. 67 (Zie voor Moenda blz. 204).

[3]) PLAYFAIR, *Garos*, blz. 113, 16. Zie voor Y-vormige offerpalen blz. 17.

waarvan gegevens over de nadere herkomst ontbreken, zijn te vinden in de volkenkundige musea te Berlijn en München. In de catalogus van dit laatste museum vinden wij o. m. de volgende toelichtende aantekening, welke men zo vriendelijk was mij vandaar toe te zenden: „Wenn ein Indier nach dem Tode seines Vaters demselben einen Beweis seiner kindlichen Liebe bezeugen will, so lässt er ihm ein solches Monument errichten und stellt dasselbe bei einem Gastmahle den Blicken seiner Verwandten aus, während ein Redner dem Verstorbenen eine Lobrede hält, und ein Brahmin die Ceremonien verrichtet. Dann wird das Berchokath entweder an das Ufer des Ganges, oder unter den heiligen Baum Banian, oder an einen Teich, oder eine Pagode gebracht, woselbst es von Verwandten ein Jahr lang — als der Trauerzeit — unterhalten wird".

Dan worden in deze aantekening de figuren van deze paal nog nader verklaard, wat voor ons doel van minder betekenis is, daar deze verklaringen duidelijk hinduistisch zijn. Zij tonen ons slechts hoezeer de oude vormen zich voor een nieuwe interpretatie lenen, welke dan zelf weer van invloed wordt op de vormgeving. Zo heet hier de menselijke figuur een afbeelding van een lagere godheid, Dothon genaamd, die de zielen op bevel van Çiva naar het paradijs draagt, en stelt de olifant, het symbool van onderscheidingsvermogen en scherpzinnigheid, de goddelijke voorzienigheid voor, die de ziel van den dode beschermt. Het bovenstuk stelt een pagode voor, waarin de ziel een rustplaats vindt.

De aantekening eindigt aldus: „Zuweilen sieht man an diesen Monumenten das Bildnis einer Frau, welche sich mit ihrem Manne verbrennen liess, manchmal auch das des Verstorbenen selbst. Das Holz Marmol ist das Einzige, das zu diesen Grabmonumenten verwendet wird, und zwar muss dasselbe aus e i n e m Baumstamm gebildet werden".

Wanneer wij ons thans tot Indonesië wenden is het duidelijk, dat eerst de Dajakse afweer- en dodenpalen onze aandacht vragen. Op een overeenkomst tussen hen en de Batakse toverstaf is immers reeds vaker gewezen [1]).

[1]) O. a. ROUFFAER. *Beeldende kunst*, blz. 406 e.v.; BERTLING, *Hampatongs*, blz. 250.

Het schijnt ons, gezien de uitstekende samenvattende literatuur, welke bovendien voorzien is van uitstekend fotomateriaal, geoorloofd (zie hier afb. 7 en 8) over de Dajakse dodenpalen kort te zijn [1]). Wij willen niet meer dan enige conclusies geven. Zo is het o.i. bij een bestudering der betreffende literatuur in de eerste plaats duidelijk, dat er ook buiten alle associatiegedachten met betrekking tot de Batakse toverstaf om een grote overeenkomst bestaat tussen de Dajakse en Batakse dodenpalen. De foto's bij het hier bovengenoemde artikel van Bartlett tonen Batakse dodenpalen, die op frappante wijze overeenstemmen met die bij ten Cate afgebeelde Dajakse. Bij beide groepen horen wij, dat deze palen tevens de slachtpalen zijn voor menselijke en dierlijke offers, die daaraan langzaam worden doodgemarteld.

Wanneer wij gefrappeerd worden door de overeenkomst in ornamentiek van de Dajakse palen en de Batakse toverstaf, dan wordt het vermoeden dat aan beide dezelfde gedachten ten grondslag liggen niet enkel verstevigd door de wetenschap, dat ook de toverstaf gesneden werd uit een slachtpaal, maar evenzeer, doordat wij vernemen, dat de velerlei soort van Dajakse dodenpalen evenals de toverstaf de gemeenschap tegen onheil heten te beschermen en tot aan *pangoeloebalang*'s herinnerende afschrikbeelden worden. Ook heten deze dodenpalen ziekten te verdrijven, zoals ook de Batakse toverstaf dit in bepaalde ceremoniën doet [2]).

Dat de interpretatie der op de Dajakse palen voorkomende afbeeldingen van mensen en dieren nogal uiteenloopt, kan ons niet verbazen, na hetgeen wij dienaangaande bij de Bataks, Chins, e.a. constateerden. De krokodillen, karbouwen, apen, slangen en schildpadden zijn zeker niet voldoende verklaard, door ze „beschermende dieren" [3]) te noemen, en het zal bovendien gewenst zijn om te bedenken, dat de fantasie van den houtsnijder, vooral wanneer de oorspronkelijke zin van het gesneden vervaagt, gelegenheid heeft tot omvormingen en toevoegingen, zoals wij daarvan ook hoorden bij de toverstaven [4]) en Chinmonumenten [5]),

---

[1]) Wij noemen slechts het voornaamste: BERTLING, *Hampatongs* (niet uitvoerige literatuurverwijzing); GRABOWSKY, *Der Tod*; TEN CATE, *De doodenpalen*; TILLEMA, *Doodenpalen*.

[2]) *Notulen Bat. Gen.*, XXXVI, blz. XXXI. [3]) TILLEMA, *Doodenpalen*, blz. 133. [4]) Zie hierboven, blz. en 2. [5]) Dito, blz. 12.

en zoals deze evenzeer in de zogenaamde *berchokath*'s van Bengalen tot uiting kwam.

In zijn studie over de godsdienst der Nada's beschrijft Arndt ons de zo eigenaardige offerpaal dezer bewoners van Flores, de *nad'u*, die o.i. de moeite waard is in onze beschouwing te betrekken. De *nad'u* kan worden opgericht als herinnering aan een dode, wiens naam hij dan ook dragen zal. Het spreekt vanzelf dat ook ijdelheid en pralerij aan de oprichting debet zijn kunnen, aangezien alleen welvarende personen de daaraan verbonden kosten zullen kunnen dragen, zodat het oprichten van een dergelijke offerpaal zijn stichter aanzien doet verwerven. In de liederen, die bij zulk een gelegenheid worden gezongen wordt hij dan ook hooglijk geroemd.

Vaak zijn ziekte, krankzinnigheid of een of ander ongeluk, dat de familie treft, de directe aanleiding tot het oprichten van een *nad'u*. Een van de voorouders kan dan nl. als oorzaak van dit ongeluk worden aangewezen en wanneer het van hem bekend is, dat hij bij zijn dood een *nad'u* voor zich opeiste en deze niet kreeg, zal men het door het oprichten van een offerpaal trachten te bezweren.

Uitvoerig beschrijft Arndt alles wat met een dergelijk gebeuren te maken heeft. De ceremoniën en offers zijn talrijk en beginnen reeds wanneer men de voor de paal bestemde boom uitzoekt. De boom wordt van takken en bladeren ontdaan. Slechts twee takken blijven behouden, die de paal in een vork doen uitlopen, welke door de inlanders „hoorns" worden genoemd. Onder groot vreugdebetoon wordt de paal in het dorp gedragen. Voortdurend roept men hem toe en het is duidelijk, dat de offerpaal met de voorvader zelve wordt geidentificeerd [1]).

Het houtsnijwerk, waarvan de paal voorzien is, beschrijft Arndt als volgt: „Meistens sind es verschlungene S-Figuren, durch rundlaufende Ringe in Felder abgeteilt. Unter der Gabelung des Pfahles wird auch ein Gesicht eingeschnitten, das nach der Aufrichtung

[1]) De vrouwen moeten bij dit binnendragen op een afstand blijven. Het heet nl. dat eens in vroeger tijd de paal zich in een man veranderde en een meisje verkrachtte, dat uit nieuwsgierigheid te dichtbij was gekomen. Thuisgekomen vertelde het meisje haar ouders wat er gebeurd was en stierf. Bevat, zo vragen wij ons af, dit verhaal misschien een incestmotief, zoals we dat uit de Batakse mythe kennen?

desselben dem Haupteingang des Dorfes zugekehrt ist. Die Augen bestehen gewöhnlich aus weissen Muscheln. Die Ohren sind aus einem Stück Holz geschnitten und seitlich am *nad'u* eingesetzt." Boven het gezicht, vlak dus onder de plaats waar de vork uiteengaat, is de paal doorboord en door dit gat wordt het touw gehaald waarmee de offerkarbouwen aan de rechtopstaande steen, die bij iedere *nad'u* hoort, gebonden worden (zie afb 11, 12 en 14).

De paal zelf draagt hier echter een kegelvormig dak en ook daaraan is een mensvorm gegeven, zodat er eigenlijk twee mensenfiguren boven elkaar zijn aangebracht. Arndt beschrijft het dak aldus: „Die oberste Spitze wird mit einem roten oder rot-weiss gestreiften Tuch umwickelt, der darunterliegende Teil der Spitze mit einem Seil aus Palmweinfasern umhüllt, und dazwischen Hahnenfedern zum Schmuck gesteckt. Mancherorts wird dem *nad'u* ein aus Holz geschnitzter Hahn aufs Haupt gesetzt [1]). Unterhalb der Spitze werden seitlich zwei Arme angebracht, die mit Lanze und Schwert aus . . . Holz versehen werden, die aber Elfenbeinringe darstellen sollen." Zo is hier de combinatie dodenpaal. Offerpaal en afschrikpaal weer aan te wijzen, terwijl hier de paal ook nog meer als woonplaats van de vooroudergeest wordt gezien. Onder het dak wordt speciaal een klein huisje als deze woonplaats aangebracht [2]).

Hierbij sluiten Arndt's gegevens over de Riunger [3]) aan. De offerpaal is hier niet veel meer dan een gevorkte stok en vergeleken met de hierboven besprokene „ein unscheinbares Ding". Ook hier wordt de paal met groot ceremoniëel in het dorp gebracht. De oprichter gaat voorop met op het hoofd een rode hoofddoek, waarin hanenveren gestoken zijn en een lang zwaard in de hand. Het offervee wordt hier aan de slachtpaal zelf vastgebonden.

---

[1]) De door WEBER, *Ethnogr. Notizen*, blz. 7 genoemde „Opferstöcke" of „Kriegs Trophäen zullen wellicht de van het dak beroofde *nad'u* geweest zijn of dakloze voorlopers van dezelve (zie ARNDT'S mededeling over de Riunger).

[2]) ARNDT, *Rel. d. Nad'a*, blz. 359-366, blz. 369. Zoals bekend, behoort bij de *nad'u* de *baga*, de vrouwelijke tegenhanger van de eerste. Het heeft o.i. geen doel deze hier nader te beschrijven.

[3]) ARNDT, *Mythologie und Religion*, blz. 367 e.v., 373.

Van Soemba zijn de grote stenen dolmens zeer bekend. Aan hoofd en voeteneinde van de, soms kolossale, liggende deksteen vinden wij telkens min of meer behouwen rechtopstaande stenen, die als kop en staart worden aangeduid en dus met de eigenlijke dolmen een dier (vogel, rund) heten te vormen. Van deze kop en staart stenen bezitten wij slechts weinig goede afbeeldingen (zie de hoogst interessante afb. 13).

Interessant zijn de schetsen van ten Kate [1]), die in zijn reisverslag [2]) gedeeltelijk worden toegelicht. Zij herinneren aan de grafmonumenten der Chins (zie afb. 17 en 18). Van een der stenen vermeldt ten Kate, dat hij daarop een ruiter vindt afgebeeld, gewapend met een lans met daarachter een karbouw. Deze staan bovenop de steen, terwijl dan verder in relief een hond, een varken, een menselijke figuur met zes gongs voor zich, een haan op een huis, twee schildpadden en een hagedis zijn uitgebeeld. Op andere stenen vinden wij mensenfiguren met reusachtige genitalia en verder vissen, kreeften, paarden en krokodillen. Wijzen deze laatste op totemisme? Wielenga [3]) meent van wel, maar zegt toch ook eenvoudig, dat men gelooft, dat de voorouders de mens speciaal in diervorm (krokodil, slang, hagedis, duif, aap, varken) verschijnen.

Het buffelhoornmotief hetzij alleen, hetzij in combinatie met een mensenfiguur of -figuren, is ook typisch voor deze steenmonumenten. Zo zien wij in de door Lamster [4]) bij zijn artikel gepubliceerde foto, niet zoals hij doet gestyleerde hanekammen, maar duidelijk de zo bekende opeenstapeling van buffelschedels [5]) Ook in de afbeelding op de door ten Kate weergegeven steen, naar welke schets de Catalogus [6]) van het Leidse Museum verwijst in verband met een daar zich bevindende grafsteen, is de „hagedis" hoogstwaarschijnlijk een mens en de halve maan een paar buffelhoorns [7]).

---

[1]) TEN KATE, *Beiträge*, blz. 7 en 8, Pl. XVI, fig. 12, Pl. XX.

[2]) TEN KATE, *Verslag*, blz. 592-593 (overdruk blz. 164-165), blz. 583 (155).

[3]) WIELENGA, *Doodencultus*, blz. 308.

[4]) LAMSTER, *Steenen monumenten*, blz. 12. Zie ook DAMMERMAN, blz. 88 (onduidelijke foto), blz. 76; KRUYT, *Verslag* blz. 527 e.v., 535; NIEUWENKAMP, *5-daagse tocht*, blz. 510; *Begraven*, blz. 582; WIELENGA, *Doodencultus*, blz. 298. [5]) Zie foto's ROUFFAER, *Ethnografie*, blz. 36 en 46, en schets bij DAMMERMAN, blz. 76. [6]) XVII, blz. 141.

[7]) Vergelijk hiermee de afbeelding op blz. 40 bovenaan bij ROUFFAER, *Ethnografie*.

Dat door de Soembanezen bij de bijzettingsplechtigheden vele dieren, paarden en runderen geofferd werden | en eertijds ook slaven aan de dode werden meegegeven is door velen meegedeeld [1]), en de diervormige grafmonumenten of de daarop voorkomende versieringen vinden daarin ongetwijfeld hun verklaring. Of hier de rechtopstaande stenen tevens als slachtpalen fungeren blijkt echter niet.

Wanneer wij ook op Nias naar de slachtpaal-dodenmonument zoeken, gekenmerkt door afbeeldingen van dieren en mensenfiguren, dan worden wij in zoverre teleurgesteld, dat in de literatuur een dergelijke combinatie niet of nauwelijks genoemd wordt. Uit Schroeders werk zijn de voor de overledenen opgerichte steenmonumenten en vervaardigde afbeeldingen overvloedig bekend, terwijl daarbij combinaties van mens en dieren voorkomen. Zo beschrijft hij vogelvormige figuren, „die geplaatst zijn op zuilen of wel op gedaanten, die voor wat het lichaam betreft met menschen overeenkomen, voor wat het gezicht betreft daarentegen aan de bovenzijde vervangen zijn door een dergelijke vogelvorm". In deze zuilen legt men in een daartoe uitgespaarde ruimte aan het boveneinde de schedels van de overledenen. De vogelfiguur vormt dan het deksel en het is de voorstelling dat de ziel van de dode in vogelvorm overgaat.

Voor de voorouders wordt bij de oprichting van deze monumenten gesneld en de koppen worden tegen de steen aangestoten, zodat wij hierin misschien een rest van mensenoffer bij deze herinneringspalen mogen zien [2]).

Van de Batoe-eilanden vonden wij de volgende beschrijving [3]), die wij hier, zonder verder commentaar, woordelijk weergeven: „Groote steenen worden in de dorpen en langs de wegen opgesteld. Dat zoo iets niet zonder feestvieren geschiedt, spreekt wel van zelven. Meestal zijn het zware vierkante blokken welke mooi opgesteld worden, maar wij vinden er ook mooi bewerkte exemplaren, zooals in Baroejoelasara en op het eiland Sifika. Op sommige van deze steenkolossen vinden wij dieren — hagedissen of krokodillen — op

[1]) KRUYT, *Soembaneezen*, blz. 531, 533, 548; Roos, *Bijdrage*, blz. 59; LAMBOOY, *Begrafenis op Soemba*; BIEGER, *Doodenfeest*, blz. 153; WIELENGA, *Soemba*, blz. 171. [2]) SCHROEDER, *Nias*, blz. 98, 83, 88 e.v., 445.

[3]) FRICKENSCHMIDT, *Batoe Seboea*, blz. 58.

anderen voeten van menschen afgebeeld, dus eene herinnering aan degenen, die hier vroeger rondgewandeld hebben. Op het eiland Lorang staat er een steen achter het dorp van het opperhoofd, die zoo enigszins de grootte en ook de vorm van een volwassen menschelijk lichaam heeft . . . Vraagt men waarom men die steenen opgericht heeft, dan is het antwoord: „Ma labe, mea latötöi ira", d.i.: Men heeft ze gegeven om genoemd of in herinnering gebracht te worden".

Tenslotte is het o.i. de moeite waard ook de Madagassische *aloalo*'s hier nader te beschouwen (zie afb. 9, 15, 16). Naar de stijl waarin deze „grafpalen" zijn uitgevoerd verschillen zij aanmerkelijk van de tot nu toe beschreven monumenten, hetgeen wellicht aan Afrikaanse invloeden [1]) is toe te schrijven. Toch is er aanleiding ze te vergelijken met de hierboven besproken grafpalen, hetgeen ook door hen, die ze beschreven, wordt toegegeven [2]). Ook is het duidelijk, dat er hier, evenals elders, relatie bestaat tussen deze houten graftekens en de daarmee tegelijkertijd of ook wel afzonderlijk voorkomende monolithen en gevorkte grafpalen [3]). Hoe verschillend ook van uiterlijk, ze bedoelen hetzelfde te zijn.

De meest uitvoerige beschrijving der *aloalo*'s vinden wij bij Lormian [4]) en Ribard [5]). De twee à vier meter hoge palen komen speciaal in het Zuiden van Madagascar, in het gebied der Mahafaly en Antandroy, voor en worden daar niet alleen op de graven opgericht, doch evenzeer enkel als herinnering aan een dode, die elders gestorven en begraven is [6]). Zij zijn bijna steeds geheel bewerkt. „A la partie inférieure on trouve une image d'homme ou de femme, de caïman, tenant parfois dans la gueule

[1]) WATERLOT, *La sculpture*, blz. 133; LORMIAN, *L'art Malgache*, blz. 21; CAMBOUÉ, *Apercu*, blz. 1; RIBARD, *Contribution* (1924), blz. 98 noemt de mogelijkheid van Arabische invloed.

[2]) WATERLOT, *La sculpture* (in de discussie volgend op de voordracht); DECARY, *La sculpture*, blz. 35; SEBELIN, blz. XXI (verwezen naar de Chins); CAMBOUÉ, *Apercu*, blz. 2, noot 4; POISSON, *Note*, blz. 67.

[3]) SIBREE, *Decorative carving* blz. 232 e.v. LORMIAN, *L'art malgache*, Plaat VII; RIBARD, *Contribution* (1924), blz. 101.

[4]) LORMIAN, *L'art malgache*.

[5]) RIBARD, *Contribution* (1924 en 1923). Zie ook DECARY, *La sculpture*, blz. 32; POISSON, *Note*, blz. 670 en CAMBOUÉ, *Aperçu*, blz. 1.

[6]) RIBARD, *Contribution* (1924), blz. 91 en 100.

une femme. Cette figure mesure un mètre ou un mètre cinquante. Au-dessus, vient une série de dessins géométriques incisée en relief, croissants, cercles, lignes brisées en dents de scie. Enfin à la partie supérieure une sculpture en ronde bosse complète l'ensemble: oiseau, boeuf, cavalier, femme dans une pose familière, femme se coiffant, par exemple, suivant la fantaisie, semble-t-il, de l'artisan" [1]).

Zoals blijkt uit de afbeeldingen, die wij hier weergeven, is de man of vrouw niet steeds een dragende figuur, maar komt zij ook wel bovenop een reeks van andere figuren te staan. Zij worden steeds naakt afgebeeld en zijn „parfois d'un réalisme fort accentué" [2]).

Het oprichten van de *aloalo*'s gaat gepaard met talrijke runderoffers en het aantal dezer palen schijnt afhankelijk te zijn van dat der offerdieren [3]). Zo zijn de grafpalen een teken van de belangrijkheid of wel gefortuneerdheid van de dode. Bij de Atandroy worden de schedels van deze slachtdieren opgehangen aan de stokken van de palissade die het graf omringt, terwijl soms het grafteken uit niet meer dan een paal met een runderschedel bestaat [4]). Ook Sibree, die de Betsileo monumenten bespreekt, noemt deze runderoffers. Wij kunnen deze graftekens zeker in verband met de *aloalo*'s beschouwen, daar hier behalve de ons van elders zo bekende gevorkte grafmonumenten [5]) ook andere worden beschreven, die in hun uitvoering hen zeer nabij komen. Sibree noemt palen van ongeveer drie meter hoog, zorgvuldig gebeeldhouwd met geometrische figuren, die door lijnen in vakjes gezet zijn, terwijl vaak ook runderen en mensen voorkomen [6]).

Van het beeldhouwwerk schrijft Lormian [7]), dat de figuren, zowel de naturalistische als de geometrische, tot doel hebben „de donner au mort un domicile fixe lorsque son esprit désirera de venir se reposer sur la terre et de lui procurer toutes les satisfactions humaines". Bedoeld wordt dat de dode in deze afgebeelde runderen en andere figuren dat terug zal vinden, waarvan hij

[1]) LORMIAN, *L'art malgache*, blz. 21. [2]) CAMBOUÉ, *Aperçu*, blz. 1. [3]) RIBARD, *Contribution* (1924), blz. 98, 100. [4]) LORMIAN, *L'art malgache*, blz. 22. [5]) SIBREE, *Decorative carving*, blz. 235. [6]) Idem, blz. 232 e.v., 239. [7]) LORMIAN, *L'art malgache*, blz. 21; POISSON, *Note*, blz. 67; CAMBOUÉ, *Aperçu*, blz. 2 noot 4.

tijdens het leven genoot. Zo vindt men op het graf van een man *aloalo*'s met als hoofdfiguur een vrouw en omgekeerd. Ribard [1]) weet van een dergelijke verklaring niets. Hij vraagt zich af of wij hier met totem-afbeeldingen te doen hebben. De bewoners hier naar gevraagd antwoordden óf: „Ik weet het niet" óf ontkenden ten stelligste enig verband tussen de *aloalo* en de clan-totem. Wel blijkt ook bij Ribard (zie zijn fig. 2), dat de man een *aloalo* krijgt met een vrouwenbeeld van uitgesproken sexueel karakter.

De gegevens over de *aloalo*'s spreken er niet van dat zij bij de ceremoniële runderoffers tot slachtpalen dienden. Wel deelt Ribard mee, dat zij, voordat zij worden opgericht, rijkelijk met rundervet worden ingesmeerd, hetgeen ons herinnert aan wat met de slachtpalen elders geschiedt.

De letterlijke betekenis van het w o o r d *aloalo* staat niet geheel vast. Het zou een reduplicatie van *alo* zijn, wat tussenpersoon, bemiddelaar (intermédiaire) betekent. De paal zou zo de schakel zijn tussen de doden en levenden, of, zoals een ander het uitdrukt, het communicatiemiddel [2]).

Conclusie. Wanneer wij het bovenstaande overzien constateren wij, dat de Batakse toverstaf, althans gedeeltelijk, is terug te voeren op de uit de megalithische cultuur zo bekende dodenpaal — slachtpaal. De nu niet meer begrepen of anders geïnterpreteerde mensen- en dierenfiguren zijn o.i. in verband daarmee te verklaren. De staf is voortgekomen uit een voorwerp van dodenverering en de daarop voorkomende menselijke figuren stellen dus hoogstwaarschijnlijk oorspronkelijk de dode voor met zijn vrouw, verwanten of dienaren. Er is o.i. geen aanleiding om van een „Ahnenreih" te spreken, noch ook van totemisme. De dieren, die worden afgebeeld, stellen de bij de ceremoniën gebrachte offers of de door de overledene tijdens zijn leven geofferde of gedode dieren voor, terwijl andere, hetzij als zieledieren, hetzij om hun symbolische betekenis er een plaats vonden. We vernamen, dat juist bij de ornamentiek de houtsnijder zich nogal wat vrijheden veroorlooft.

---

[1]) RIBARD, *Contribution* (1924), blz. 92 en fig. 2.

[2]) RIBARD, *Contribution* (1924), blz. 101 (geeft ook de verklaring = geest); RIBARD, *Contribution* (1923), blz. 545 e.v.; CAMBOUÉ, *Aperçu*, blz. 1-2.

Dit zal te sterker het geval zijn, naarmate de oorspronkelijke zin van het snijwerk vergeten is.

De hoofdtooi van de bovenste figuur der toverstaven herinnert, wanneer zij uit mensenhaar bestaat, rechtstreeks aan de mens die aan de slachtpaal het leven liet. De toverstaf in zijn tegenwoordige vorm ontleent echter zijn kracht aan de in deze stok geborgen *poepoek* en niet aan deze hoofdtooi of een bestrijking met bloed. Dit is een nieuw (typisch Bataks?) element, dat zich uit de slachtpaal niet verklaren laat.

Zo ook is de stijl van de tegenwoordige toverstaven niet uit die van de slachtpaal te verklaren. Slachtpalen hebben wij in allerlei uitvoering leren kennen. De stijl, die, zoals wij zagen, volgens Heine Geldern in het tweede millennium voor Christus in Oost-Azië zeer verbreid moet zijn geweest, bewijst evenals de poepoek dat in de Batakse *datoe*-instrumenten elementen van zeer verschillende herkomst verenigd zijn. De wordingsgeschiedenis van de toverstaven zal daarmee rekening moeten houden.

In deze geschiedenis zal ook de tegenwoordige functie moeten worden betrokken. Er is zeer veel over geschreven en het is duidelijk, dat hij weer gedeeltelijk tot de functie der dodenpaal-martelpaal is terug te voeren. Deze palen toch beschermden, zoals nu de toverstaven, het dorp tegen aanvallen van de vijand en tegen allerlei onheil, of, in positieve zin gezegd, hun aanwezigheid bracht de gemeenschap heil, d.i. gezondheid, goede oogst, regen.

LITERATUURLIJST.

ARNDT, P., *Aus der Mythologie und Religion der Riunger. Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, LXXV (1935).

ARNDT, P., *Die Religion der Nad'a. Anthropos*, XXVI (1931).

BARTLETT, H. H., *The gravepost (anisan) of the Batak of Asahan. Papers of the Michigan Academy of sciences, arts and letters*, N. S. 1 (1923).

Begraven op Soemba. Bijdragen tot de taal-, land- en volkenk. van Nederl. Indië, LXXXII (1926).

BERTLING, C. T., *„Hampatongs" of „Tempatongs" van Borneo. Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw*, 12 (1927).

BIEGER, Ph., *Een doodenfeest te Rendé, op Soemba. Mededeelingen vanwege het Nederl. Zendelinggenootsch.*, XXXIV (1890).

BRENNER, J. von, *Ein Besuch bei den Kannibalen Sumatras*. Würzburg, 1894.

[1]) O.a. LOEMBANTOBING, *Si Adji Donda Hatahoetan*, blz. 44-51.

CAMBOUÉ, P., *Aperçu sur les Malgaches et leurs conceptions d'art sculptural. Anthropos*, XXIII (1928).

CAREY, B. S. and H. N. TUCK, *The Chin Hills*. Rangoon, 1896. 2 vols.

CATE, W. C. TEN, *De doodenpalen in de onderafdeeling Melawi, Westerafd. van Borneo. Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, LXI (1922).

DALTON, E. T., *Beschreibende Ethnologie Bengalens. Zeitschrift für Ethnologie*, V (1873).

DALTON, E. T., *Descriptive ethnology of Bengal*. Calcutta, 1872.

DAMMERMAN, K. W., *Een tocht naar Soemba. Natuurkundig tijdschrift voor Nederl. Indië*, LXXXV (1925).

DAUTREMER, J., *Les races de l'Indo-Chine. L'Ethnographie*, 1914.

DECARY, R., *La sculpture chez les Antandroy de Madagascar. Bulletins et Memoires de la société d'anthrop. de Paris*. VIIe série. 1 (1920), blz. 30-35.

FRICKENSCHMIDT, C. W., *Batoe Seboea en Figu Satoea. Een vaste burg is onze God*, XXXVII (1919).

GELDER, W. C. VAN, *Eene vorstelijke begrafenis in de Bataklanden. Eigen Haard*, XXXVIII (1912).

GIGLIOLI, H. H., *Notes on the ethnographical collections formed by* Dr. E. MODIGLIANI. *Intern. Archiv für Ethnographie*, VI (1893).

GRABOWSKY, F., *Der Tod, das Begräbnis, das Tiwah oder Totenfest und Ideen über das Jenseits bei den Dajaken. Intern. Archiv für Ethnographie*, II (1889).

HAGEN, B., *Beiträge zur Kenntnis der Batta-Religion. Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, XXVIII (1883).

HAGEN, B., *Rapport über eine . . . Reise an den Toba-See. Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, XXXI (1886).

HAGEN, B., *Eine Reise nach dem Toba-See in Zentral Sumatra. Petermanns Mitteilungen*, 1883.

HEINE GELDERN, R., *The archaeology and art of Sumatra*. In: E. M. LOEB, *Sumatra*, 1935.

HEINE GELDERN, R., *Sculptured sword-hilts showing scenes from Buddhist legends. Journal of the Indian soc. of Oriental art*. June-Dec. 1937.

HEINE GELDERN, R., *Eine Szene aus dem Sutasoma-Jataka auf Hinterindischen und Indonesischen Schwertgriffen. Ipek*, I (1925).

HUTTON, J. H., *Carved monoliths at Dimapur and an Angami Naga ceremony. Journal of the anthr. Inst. of Great Britain a. Ireland*, LII (1922).

HUTTON, J. H., *Diaries of two tours in the unadministered area of the Naga Hills. Memoirs of the Asiatic Soc. of Bengal*, XI (1929).

HUYSER, J. G., *Bataksche ruiterbeeldjes. Nederl. Indië Oud en Nieuw*, XII (1927).

JOUSTRA, M, *Batakspiegel*. 2e druk. Leiden, 1926.

JOUSTRA, M., *Een en ander uit de litteratuur der Karo-Bataks. Mededeelingen vanwege het Nederl. Zendelinggenootsch.*, XLVII (1903).

JOUSTRA, M., *Karo-Batakse vertellingen. Verhandelingen v. h. Batav. Genootsch.*, LVI (1907).

JUNGHUHN, F., *Die Battaländer auf Sumatra.* Berlin, 1847. 2 Tle.
KATE, H. TEN, *Beiträge zur Ethnographie der Timorgruppe. Intern. Archiv für Ethnographie*, VII-VIII (1894-95), Sep.-Abdruck.
KATE, H. F. C. TEN, *Verslag eener reis in de Timorgroep en Polynesië. Tijdschr. v. h. Ned. Aardrijksk. Genootsch.*, 2e serie, XI (1894).
KERN, H., *De Bataksche tooverstaf en de Indische Vajra. Intern. Archiv für Ethnographie*, XV (1902).
KESSEL, O. VON, *Reis in de nog onafhankelijke delen van Klein Toba op Sumatra in 1844. Bijdragen tot de taal-, land- en volkenk. van Nederl. Indië*, 1e serie, IV (1856).
KROESEN, J. A., in: *Notulen v. h. Batav. Genootsch.*, XX (1882).
KRUYT, A. C., *De hond in de geestenwereld der Indonesiërs. Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, LXXVII (1937).
KRUYT, A. C., *De Soembaneezen. Bijdragen tot de taal-, land- en volkenk. v. Ned. Indië*, LXXVIII (1922).
KRUYT, A. C., *Verslag van eene reis over het eiland Soemba. Tijdschr. v. h. Ned. Aardrijsk. Genootsch.* 2e serie, XXXVIII (1921).
LAMBOOY, P. J., *Een begrafenis op Soemba. Koloniaal Weekblad*, XXVII (1927), No. 31, blz. 9, no. 32.
LAMBRECHT, F., *Ida Pfeiffer auf Sumatra. Globus.* XV (1869).
LAMSTER, J. C., *Steenen monumenten op Nias en Soemba. Onze Aarde*, I (1928).
LOEMBANTOBING, ARSENIUS, *Si Adji Donda Hatahoetan Dohot Pangoeloebalang.* Weltevreden, 1920, Uitg. Commissie Volkslectuur. Serie No. 455.
LORMIAN H., *L'Art malgache.* Paris, 1933.
MEERWALDT, J. H. *Aanteekeningen betreffende de Bataklanden. Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, XXXVII (1894).
MEERWALDT, J. H. *De Bataksche tooverstaf. Bijdragen tot de taal-, land- en volkenk.*, 6e volgr., X (1902).
MODIGLIANI, E , *I Battachi indepedenti* 1892.
MÜLLER, F. W. K , *Beschreibung einer von G. Meissner zusammengestellten Bataksammlung. Veröffentl. aus d. kön. Museum f. Völkerk. zu Berlin*, III (1893).
NIEUWENKAMP, W. O. J., *Een vijfdaagsche tocht naar het binnenland van Soemba. Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen.* 2e serie, XXXVII (1920).
Notulen van het Bataviaasch Genootschap, XXXVI (1898).
OPHUYSEN Ch. A. VAN, *Der Bataksche Zauberstab. Intern. Archiv f. Ethnogr.*, XX (1912).
PÉNARD, W. A., *Die Zauberstäbe der Batak auf Sumatra. Der Erdball*, [IV (1930).
PLAYFAIR A , *The Garos.* London, 1909.
PLEYTE, C. M., *Bataksche vertellingen.* Utrecht, 1894.
PLEYTE, C. M., *Indonesian art.* The Hague, 1901.
POISSON, M., *Note explicative sur les Aloalo malgaches. Bull. économique de Madagascar et dépendances*, XXII (1925).
RESCHKE, H., *Tunggal Panaluan, der heilige Stab der Batak. Mitt. d. anthrop. Gesellsch. in Wien*, LXVI (1936).

RESCHKE, H., *Die Zauberstabmythen der Batak sind Paradies- und Sündenfallerzahlungen. Zeitschr f. Ethnologie*, LXVII (1935).
RIBARD M. E., *Contribution a l' étude des Aloalo malgaches. L'Anthropologie*, 34 (1924).
ROOS, S., *Bijdrage tot de kennis van taal, land en volk op het eiland Soemba. Verhandel. v.h. Batav. Genootsch. v. K. en W.*, XXXVI (1872).
ROSENBERG, H., *Der malayische Archipel.* Leipzig 1878.
ROUFFAER, G. P., *Beeldende kunst in Nederlandsch-Indië. Bijdragen tot de T, L. en Volkenk. v. Ned. Ind*, LXXXIX (1932).
ROUFFAER G. P., *Ethnographie van de kleine Soenda eilanden in beeld.* s'Grav. 1937.
SCHNITGER, F. M., *De beteekenis van den Bataksschen tooverstaf. De*
SCHRÖDER, E. E. W. Gs., *Nias.* Leiden 1917. 2 vols. [*Natuur.* 1939.
SCHURTZ, H., *Das Augenornament und verwandte Probleme.* Leipzig, 1895.
SÉBELIN, in: *Bulletin de l'académie malgache.* N. S. VIII (1925).
SHAKESPEAR, J., *The Lushei Kuki clans.* London, 1912.
SIBREE, J., *Decorative carving on wood especially on their burial memorials, by the Betsileo malagasy. Journ. of the anthr. Inst. of Gr Britain a. Irel*, XXI (1892).
SPAT, C, *Animisme en prae-animisme. Ned. Indië Oud en Nieuw*, I (1916/17).
TICHELMAN, G. L., *The Batak magic wand.* In: F. M. SCHNITGER, *Forgotten kingdoms in Sumatra.* Leiden, 1939.
TICHELMAN, G. L., *Prof. R. Heine Geldern over het muilmotief in de Bataksche plastiek. Cultureel Indië*, I (1939).
TICHELMAN, G. L., *Toenggal Panaloean, de Bataksche tooverstaf. Tijdschr. voor Ind. T. L. en Volkenk.*, LXXVII (1937).
TILLEMA, H. F., *Doodenpalen, Tiwa en lijkverbranding op Borneo. Ned. Indië Oud en Nieuw*, XVI (1931).
TUUK, H. N. VAN DER, *Bataksch-Nederduitsch woordenboek.* Amst., 1861.
VERGOUWEN, J C., *Het rechtsleven der Toba-Bataks.* 's Gravenhage, 1933.
VOORHOEVE, P., *Overzicht van de volksverhalen der Bataks.* Leiden, 1927.
WARNECK, J, *Die Religion der Batak.* Gottingen, 1900.
WATERLOT., *La sculpture sur bois a Madagascar. L'Anthropologie.* XXXV (1925).
WEBER, M. *Ethnographische Notizen über Flores und Celebes.* Leiden, 1890. Suppl. zu Bd. III von *Intern. Archiv f. Ethnogr.*
WESTENBERG, G. J., *Aanteekeningen omtrent godsdienstige begrippen der Karo-Bataks. Bijdragen tot de T. L. en V. van Ned Ind.*, 5e vlgr., VII (1892).
WIELENGA, D. K, *Doodencultus op Soemba. De Macedoniër*, XXVII (1923).
WIELENGA, D K., *Soemba.* Utrecht, 1925.
WILKEN, G. A., *De verspreide geschriften van—.* Semarang, 1912. 4 dln.
WINKLER, J, *Die Toba-Batak auf Sumatra in gesunden u. kranken Tagen.*
WIRZ, P., *Der Bataksche Zauberstab. Atlantis.* 1929. [Stuttg., 1925.
WIRZ, P., *De dans met de tooverstaf. Nederl. Ind. Oud en Nieuw*, XI (1926).

Mededeelingen

Nog twee Simaloengoen-Batakse puzzles.

De twee puzzles, beschreven in deel 78 blz. 115 evv. van dit tijdschrift, zijn gebleken niet uitsluitend een uiting van het vernuft der Simaloengoen-Bataks te zijn. De *hoengkoeng si Djonaha* schijnt een zeer ruime verbreiding te hebben; hij is zelfs bij de Eskimo's bekend. De *bajangan si Djonaha* komt althans op het Maleise schiereiland voor. Inmiddels zijn er in Simaloengoen nog twee dergelijke puzzles voor den dag gekomen, die echter een veel minder grote bekendheid bij de Bataks genieten. Ze zijn voor het onlangs opgerichte Simaloengoen-Museum te Pamatang Siantar gemaakt door Ramahain Damanik te Bah Goenoeng, landschap Siantar.

De eerste heet *gandaran si Djonaha*, Uilespiegels draagstok. Djonaha zat weer eens diep in de schuld. Eens, toen hij met een vrachtje aan een pikoelan op weg was, kwam hij een van zijn schuldeisers tegen. Die wilde zijn vracht in beslag nemen, maar Djonaha zei: je kunt mijn vracht krijgen, mits je hem met touw en al van de draagstok los kunt maken. De schuldeiser meende, dat dat onmogelijk was. Toen wedden ze er om, of Djonaha het zou kunnen, en hij kreeg het gedaan. Zodoende behield hij zijn vracht en de schuld was hem kwijtgescholden. Deze puzzle (foto 1) bestaat uit een bamboelatje met drie gaten. Het uiteinde van een lang dubbel gevouwen touw is van onder af door het middelste gat gestoken, zodat het daarboven een lus vormt. De beide andere einden lopen door gat 3 naar boven, door de genoemde kleine lus die uit gat 2 steekt en dan door gat 1 weer naar beneden. Ze zijn aan elkaar geknoopt. De kunst is, het bamboetje los te maken terwijl het samengeknoopte uiteinde van het touw vastgehouden wordt. Daartoe trekt men de kleine lus boven gat 2 zeer lang uit, steekt het eind van deze lus door gat 1 naar beneden, en slaat de lus een keer om

de bamboe heen, boven langs gaande naar beneden. Daarna trekt men de lus terug door gat 1 naar boven, en als er geen kronkel in gezeten heeft kan het touw dan losgetrokken worden. De bevestiging van het touw kan met dezelfde handgrepen in omgekeerde volgorde geschieden; men slaat dan uiteraard de lus onderlangs de bamboe om naar boven. Van deze puzzle ontving het Simaloengoen-Museum ook een exemplaar uit het district Silou Kahean.

De tweede puzzle heet *panambatan koeda si Djonaha*, Uilespiegels paardentouw. Djonaha's paard was vastgebonden met een touw, aan het eind waarvan een rotanring zat. Evenals bij de *gandaran* ging Djonaha een weddenschap aan, dit maal over het losmaken van het touw (met het paard er aan) van de ring, en natuurlijk won hij weer.

De puzzle bestaat uit een ronde ring van rotan, waarvan twee tegenover elkaar liggende punten door een rechte rotan verbonden zijn. Noemen we de ene kant van de ring 1, de rechte rotan in het midden 2 en de andere kant van de ring 3 dan is het touw op de volgende wijze bevestigd (fig. 1 en foto 2): Het touw wordt dubbel genomen en de einden aan elkaar geknoopt. De lus, die het andere eind vormt, wordt om 1 heengeslagen en het dubbele touw er door heen gestoken, zo dat de lus boven het dubbele touw ligt. Dit touw wordt over 2 gelegd, daaromheen geslagen en aan de linkerkant weer naar boven; vervolgens wordt het op dezelfde wijze om 3 heengeslagen, waarna het aan elkaar geknoopte uiteinde vastgebonden of door iemand vastgehouden wordt. Men moet er op letten dat de twee helften van het touw geheel evenwijdig lopen, m. a. w. elkaar nergens kruisen. Ter verduidelijking is in de figuren steeds het rechtse touw gearceerd. Om de rotanring los te maken van het touw trekt men de lus bij 1 zo lang mogelijk uit en windt hem vervolgens om 2 en 3, het eerste touw volgende. Bij 3 gekomen (fig. 2) slaat men de dan nog overblijvende grote lus om de gehele rotanring heen, zodat de ring door de lus gaat. Hierbij gaat de lus naar rechts (in de richting van de wijzers van de klok) terwijl het rechtse touw van de lus onder de ring door gaat. Het resultaat is afgebeeld in fig. 3. Daarna windt men de lus terug van 3 en 2 af, waardoor de ring vrijkomt. Het bevestigen van de ring aan het touw, terwijl het samengeknoopte einde vast-

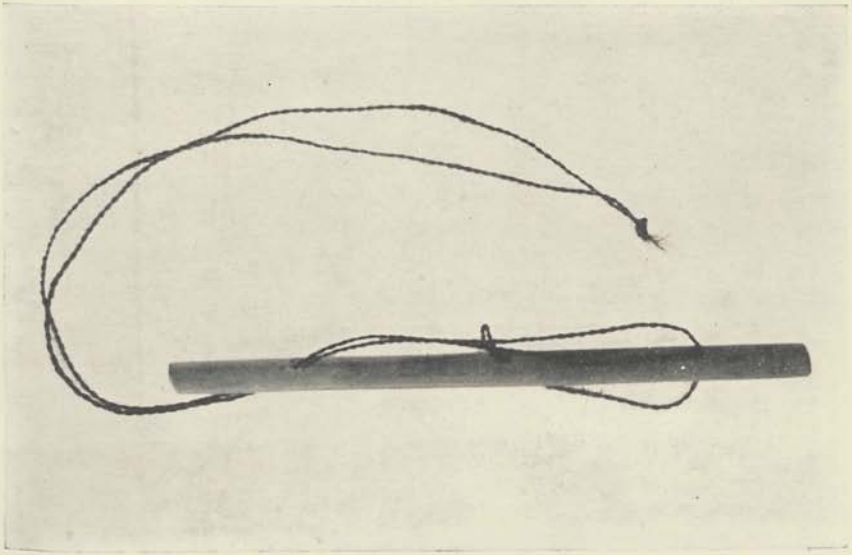

Foto 1. Gandaran si Djonaha.

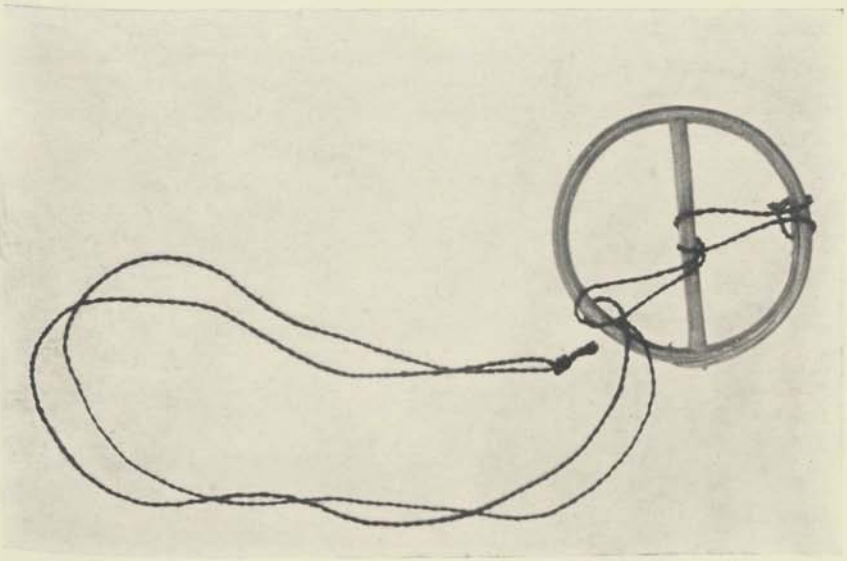

Foto 2. Panambatan koeda si Djonaha.

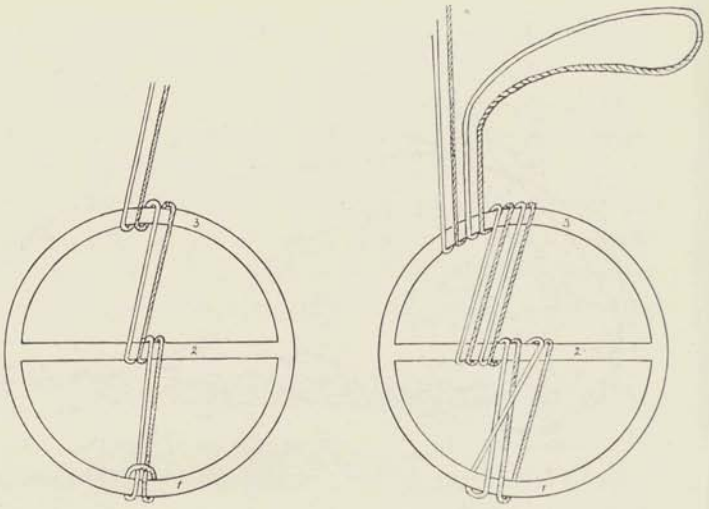

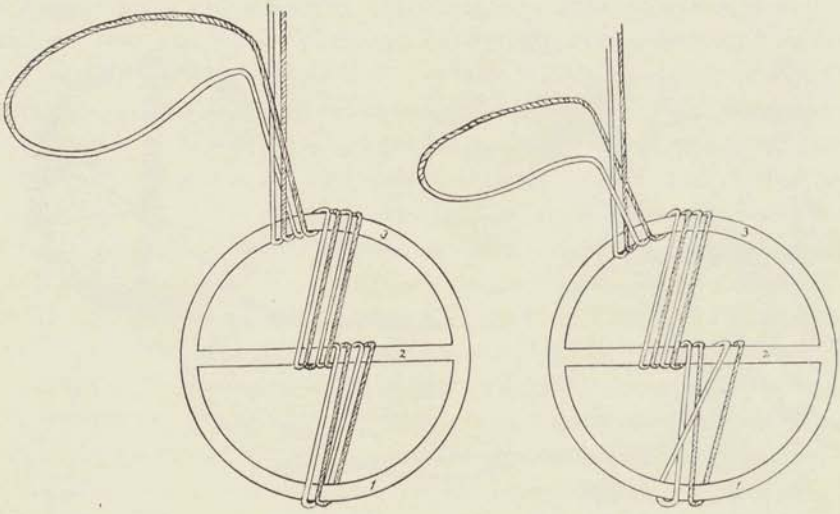

Fig 1–3. Het losmaken van panambatan koeda. Fig. 4 Het vastmaken.

gehouden wordt, gaat als volgt: Men slaat het touw om 3 en 2 als in fig. 1, vervolgens om 1 en weer om 2 als in fig. 4, om 3 als in fig. 2. Nu gaat weer de rotanring door de lus, maar zo, dat de lus naar links bewogen wordt, onder de uiteinden van het touw door, terwijl de rechter helft van de lus onder de rotanring doorgaat. Het resultaat is afgebeeld in figuur 4. Daarna windt men de lus terug van 3 en 2 af, waardoor men weer de beginstand (fig. 1) verkrijgt.

P. VOORHOEVE.

Het Land Weltevreden.

Op bladz. 393 in dezen jaargang van dit Tijdschrift deelt Dr. K. C. Crucq o. a. mede, dat het Land Weltevreden na den dood van den G. G. Van der Parra aan zijn weduwe Adriana Bake kwam; „na haar dood in 1787 moet het land aan den toenmaligen G. G. zijn gekomen, al wordt G. G. Alting in De Haan's beschrijving van Weltevreden (in *Oud Batavia*, p. 312-320), niet genoemd".

„In 1797 werd Weltevreden een land in officio van den G. G., dat door iederen G. G. van zijn voorganger moest worden overgenomen; de eerste was Van Overstraten. Toen Daendels in 1808 te Buitenzorg ging wonen liet hij de vleugels van het hoofdgebouw afbreken, en bracht het artillerie-magazijn over naar den tuin van Weltevreden; hij verkocht het land aan het Gouvernement. Omstreeks 1820 is het huis afgebroken".

Aldus Dr. Crucq, die zich hier echter vergist, want het Land Weltevreden is nooit een land geweest, dat ex officio door den G. G. werd bezeten. De heer Crucq is hier in de war met het Land Buitenzorg. Toen Jacob Mossel, de eerste Edelheid, die op Weltevreden heeft gewoond, het Land in 1749 kocht, was hij 1e Raad en Directeur Generaal en toen hij in 1761 overleed erfde zijn oudste dochter het. Deze dochter hertrouwde na doode van haren eersten man met den Raad ordinaris Nicolaas Hartingh; zij † 1 April 1765 en haar weduwnaar die het land overnam, † 25 Dec. 1766. Zijn executeurs-testamentair moesten het Land voor Rsd. 45000 aanbieden aan zijn schoonzoon Jacob Riemersma en zoo dit laatstgenoemde niet convenieerde voor hetzelfde bedrag

aan den G. G. Van der Parra. Deze accepteerde het aanbod en woonde op Weltevreden tot zijn dood in 1775. Toen erfde zijn weduwe Adriana Bake het Land. Na haren dood in 1787 nam de welbekende raad ordinaris David Joan Smith Weltevreden voor 50000 Rsd. over. Hij verkocht het denzelfden dag voor 80000 Rsd. aan Mr. Willem van der Beeke. Vervolgens werd op 12 Sept. 1792 eigenaar Jan Hendrik van Basel. Van hem kocht het de latere G. G. Mr. Van Overstraten en na diens dood op 10 Feb. 1802 werd het Land geleidelijk geheel verkocht en veranderde allengs in het kampement Weltevreden. Op de plaats van het huis staat thans het Militair Hospitaal.

Men kan dit alles in extenso lezen op bl. 15 en 16 van no. 1 van *Onroerend Goed*, Maandblad voor Grond-en Huiseigenaren, waar mijn lezing over *De Landhuizen in en om Batavia* is afgedrukt.

B. v. T. P.

Bijdrage tot de kennis van de verspreiding van paleolithische artefacten in Nederlandsch-Indië.

In October 1935 werden door Dr. G. H. R. von Koenigswald, paleontoloog bij den Dienst van den Mijnbouw in Nederlandsch-Indië en den Heer M. W. F. Tweedie M. A., Curator van het Raffles Museum te Singapore, voor het eerst in Nederlandsch-Indië, in een terrein ten Noorden van Patjitan in de Residentie Madioen vroeg-paleolithische artefacten gevonden.

Door de aanwezigheid van vertebrata-resten kon door Dr. Von Koenigswald worden vastgesteld, dat het terrein, waarin deze artefacten werden aangetroffen, is afgezet in het pleistoceen. De artefacten komen in den grond voor, evenals de fossiele beenderen en zijn aan het licht gekomen door afstortingen langs een riviersnijding of in erosie-gleuven.

Waar in dit bijzondere geval vast staat, dat het terrein tot het pleistoceen gerekend moet worden, is er reden om aan te nemen, dat de artefacten tenminste ook uit of van vóór deze periode stammen, zoodat deze vroeg- paleolithisch kunnen worden genoemd.

Hun ouderdom kan dus overeenkomen met dien van den Pithecanthropus erectus.

Deze vindplaats ten Noorden van Patjitan is enorm rijk gebleken en leverde reeds eenige honderden vuistbijlen, krabbers, e.d. werktuigen. Von Koenigswald beschreef deze in het *Bulletin of the Raffles Museum*, serie B. No. 1 May 1936. 7/99

In 1937 werden tijdens een geologische verkenning in een terrein aan Java's Zuidkust ten Westen van het plaatsje Parigi door mij eenige volkomen overeenkomstige werktuigen gevonden en in hetzelfde jaar werden wederom, nu ten Noordoosten van Gombong een aantal van deze merkwaardige overblijfselen van vroeg menschelijke cultuur ontdekt.

Deze artefacten waren echter oppervlakte-vondsten, zoodat er geen aanwijzing was voor een ouderdomsbepaling.

De geologische ouderdom van beide terreinen is mioceen.

Typologisch echter is er een zeer groote overeenkomst tusschen de artefacten van Patjitan en die van Parigi en Gombong. Ook het materiaal is hetzelfde, n.l. een verkiezeld gesteente, hetwelk in alle vindplaatsen sterk gepatineerd is.

In Maart 1939 kon ik wederom een vindplaats van paleolithische artefacten vaststellen en nu in Sumatra in de Residentie Benkoelen, ten Noorden van Tambangsawah.

Deze vondst was ook een oppervlakte-vondst, nabij een rivier, zoodat het niet uitgesloten is, dat door afspoeling bij zeer hoog water de werktuigen aan den dag zijn gekomen. Ook hier was een ouderdomsbepaling niet doenlijk.

Evenals bij de vondst bij Parigi werden in de nabijheid scherven (afslag) aangetroffen.

Het artefact uit Sumatra is wederom van hetzelfde type als er zeer vele bij Patjitan zijn gevonden. Het platform is vlak en weinig of niet bewerkt en de punt aan twee zijden door eenige forsche slagen toegespitst.

In verband met de bovengenoemde vondsten is het interessant te weten, dat in 1938 door den Heer H. D. Colling B. A., assistent Curator van het Raffles Museum te Singapore ook in Malakka vroeg paleolithische artefacten zijn gevonden.

Hier waren deze werktuigen bedekt door een meters-dikke laag van vulkanische asch, welke zeer waarschijnlijk van één van de Sumatraansche vulkanen afkomstig is. De ouderdom is zeker niet jonger dan die van de artefacten van Patjitan.

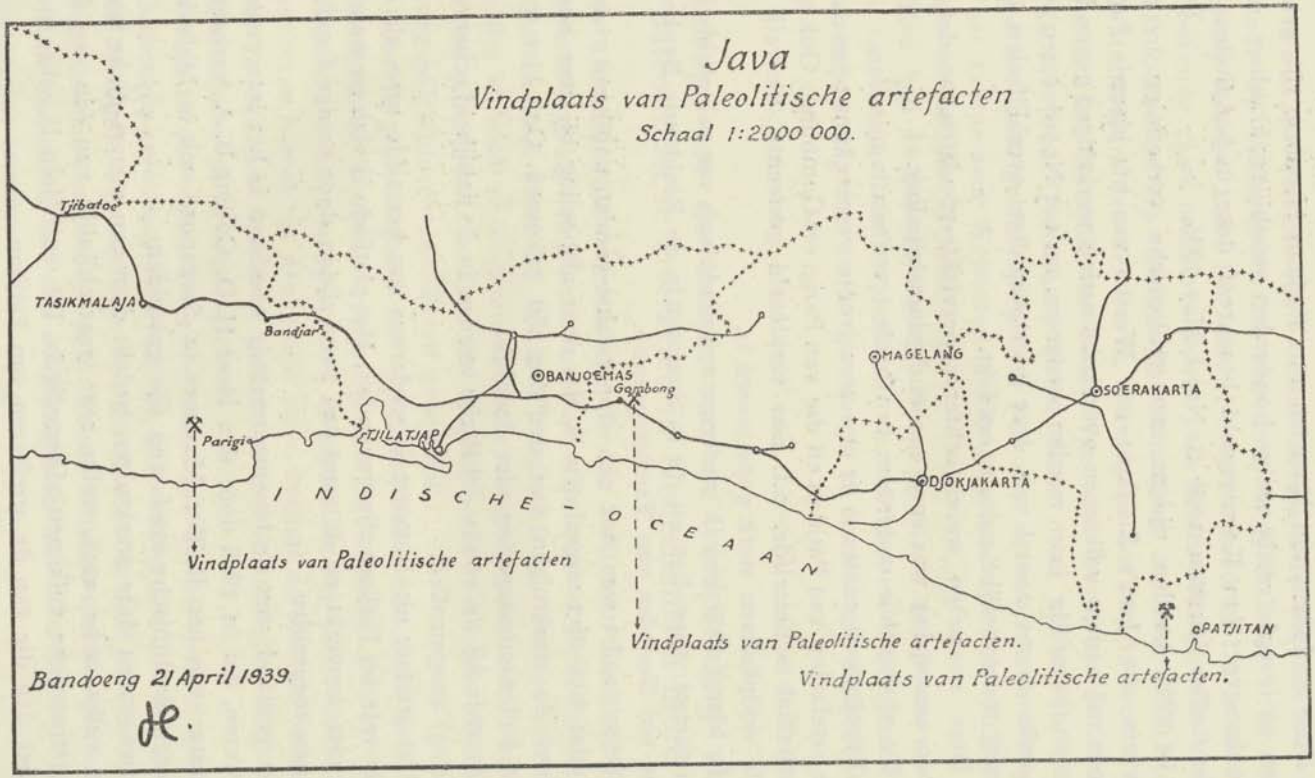
Java
Vindplaats van Paleolitische artefacten
Schaal 1:2000 000.
Tjibatoe
TASIKMALAJA
Bandjar
BANDOEMAS
Gambong
MAGELANG
SOERAKARTA
Parigi
TJILATJAP
DJOKJAKARTA
INDISCHE - OCEAAN
PATJITAN
Vindplaats van Paleolitische artefacten
Vindplaats van Paleolitische artefacten.
Vindplaats van Paleolitische artefacten.
Bandoeng 21 April 1939
de.

a
Overzicht van het terrein ten N. van Patjitan.

b
Detail uit a (zie de verticale strepen rechts).

c

Detail uit b. Erosiesleuf, waarin blootgespoelde artefacten

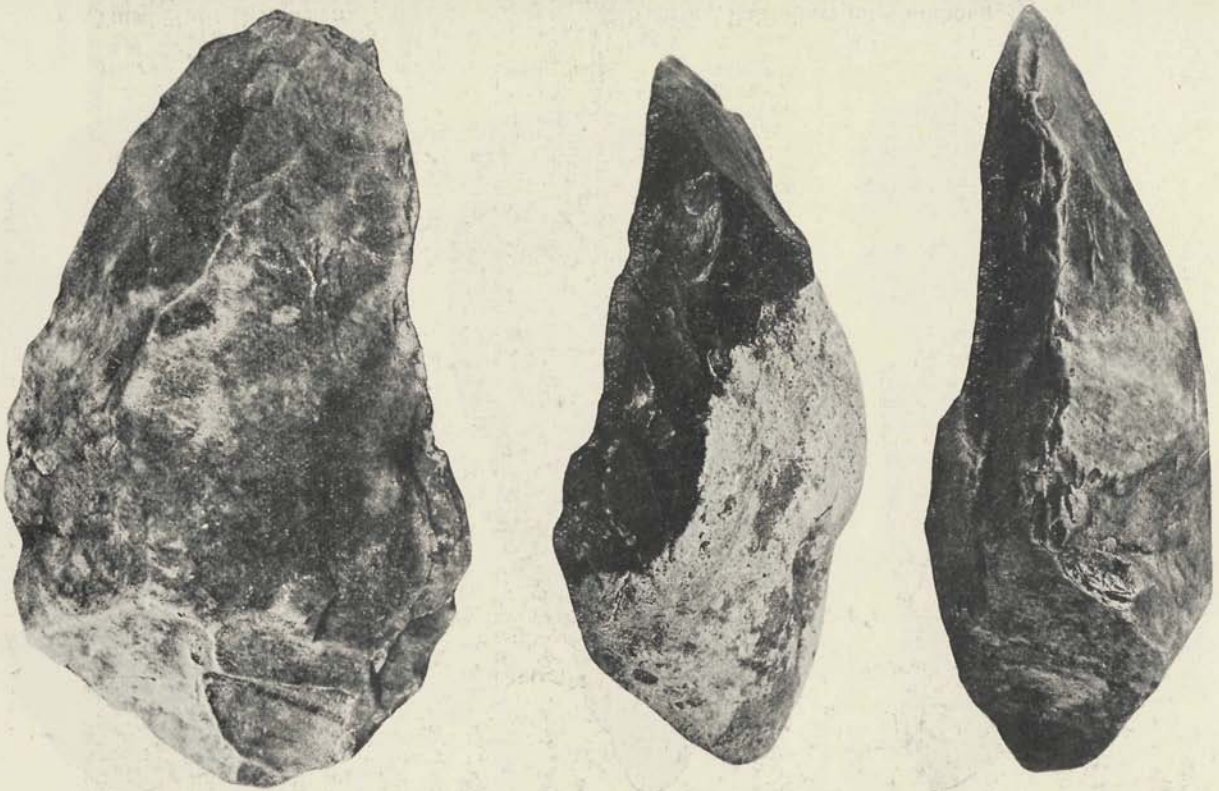

Eenige typen van vuistbijlen uit Patjitan.

a b c

a Vuistbijl uit Benkoelen.

b en c Vuistbijlen uit Gombong.

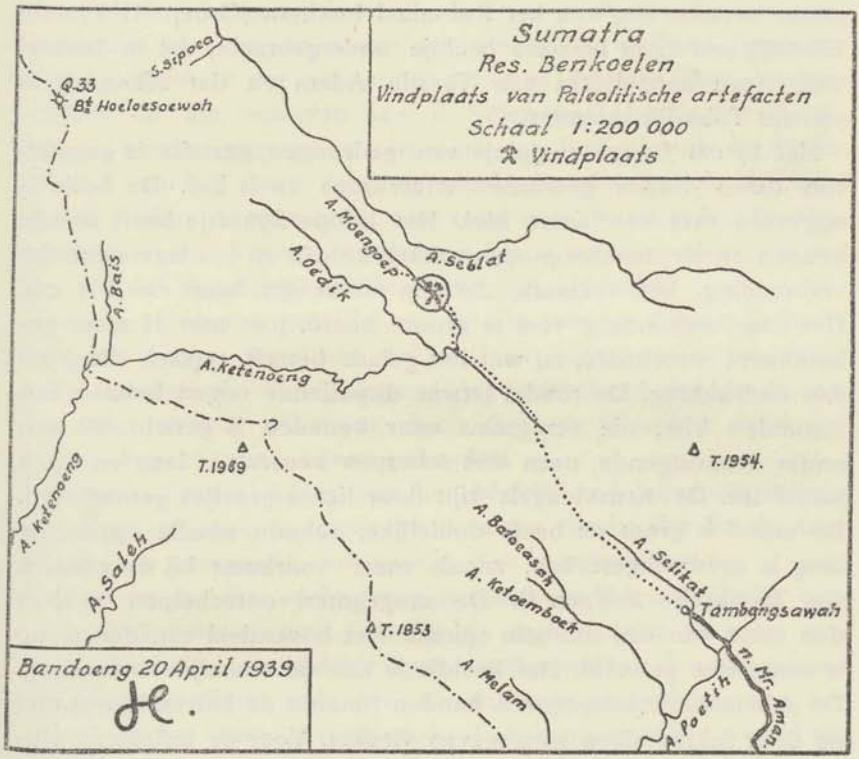

Typologisch wijken de werktuigen uit Malakka af van die van Java en Sumatra. In het algemeen lijkt de bewerking primitiever.

Door bovenstaande vondsten is n. m. m. vastgesteld, dat de verspreiding van deze vroeg paleolithische werktuigen zeer groot is en het zou een aanduiding kunnen zijn dat ook de mensch in het pleistoceen niet alleen Java, doch ook Sumatra en Malakka heeft bevolkt.

J. H. HOUBOLT.

Een Bataksch bronzen bultenaartje.

Onder het opschrift „antiek metalen beeldje" is in de ethnologische verzameling van het Koloniaal Instituut (Groep XI-2; serie 137/627) een klein bronzen beeldje ondergebracht, dat in Januari 1921 werd aangekocht van Tassilo Adam en dat afkomstig is van de Toba-Bataklanden.

Het 15 cm hooge poppetje van gedrongen gestalte is gegoten van thans donker geworden zilverbrons en is hol. De holte is opgevuld met een soort klei. Het lompe figuurtje heeft breede heupen en zit met hoog-opgetrokken knieën op een lage, conische verbreeding, het voetstuk, dat een middellijn heeft van 5½ cm. Het naar verhouding veel te groote hoofd, met min of meer gebombeerd voorhoofd, is, wat het gelaat betreft, typisch Bataksch van uitdrukking. De ronde, ietwat uitpuilende oogen hebben een starenden blik, die eenigszins naar beneden is gericht. De van onder inspringende neus met scherpen neusrug is lang en loopt breed uit. De neusvleugels zijn door lichte groefjes gemarkeerd. De mond is groot en heeft duidelijke, schoon smalle lippen, de tong is even uitgestoken, zooals meer voorkomt bij de plastiek van Bataksche koppen [1]). De aangegoten oorschelpen hebben den vorm van een dubbele spiraal. Het bovendeel van den romp is eenigszins gewelfd. Het beeldje is aan de voorzijde tweearmig. De schematisch aangegeven handen houden de knieën omvat met de door inkrassingen aangegeven vingers. Voor de knieën en vingers is een cylindrische ring aangegoten, waarin een staafvormig voorwerp aanwezig zou zijn geweest. Van het rechterschoudergewricht gaat een wat smaller en platter onderarmpje uit, waarvan de hand onder tegen een bult aangelegd is, die midden op den rug uitsteekt. Ook aan den linkerarm ter plaatse van den elleboog, neemt een eveneens smaller en platter onderarm zijn oorsprong, waarvan de hand op het linkerzitdeel is gelegd. De handen op den rug zijn minder schematisch aangegeven en voorzien van duimen.

[1]) Vide: ERNST VATTER, *Religiöse Plastik der Naturvölker (1926)*, afb. 49; G. L. TICHELMAN, *Toenggal panaloean, de Bataksche tooverstaf*, dit Tijdschrift, XXVII (1937), blz. 633; F. M. SCHNITGER, *Forgotten kingdoms in Sumatra*, (1939), plaat XII.

Op iederen schouder van het beeldje is een schuinopstaande driekralige knop aangegoten.

Bovenop het weing gewelfde hoofd is een versiersel aangebracht gevormd uit vier opstaande krulfiguren met in de breedte een paar krulfiguren er tegen aan, zooals deze meermalen bij Toba-Bataksch messing gietwerk ter versiering gebezigd worden. Deze krullen gelijken op die, waarvan naar E. Seler en C. Lumholtz afbeeldingen worden gegeven in een werk van Prof. Hentze en die in verband zouden staan met regenmaken en onweer [1]). Het versiersel eindigt bovenaan in een rond oog, waaraan het beeldje opgehangen zou kunnen worden en het is omgeven door een om den schedel liggenden, smallen band met cirkeltjes.

In min of meer symmetrische orde zijn over het geheele lichaam kringetjes a. h. w. ingedrukt, die het als een soort snoeren omgeven.

Het aesthetisch weinig bevrediging schenkend beeldje is aan den hals rondom gebarsten, doch door de opvulling der holte worden kop en romp bijeen gehouden.

Volgens Tassilo Adam zou het beeldje een *pangoeloebalang* zijn. Een *oeloebalang* is een voorvechter, die in den Batakschen oorlog een voorname rol speelt. Een *pangoeloebalang* is een voorvechter in den oorlog met magische middelen. Onder een *pangoeloebalang* verstaat men in de eerste plaats de geest van een gedood kind, die onderworpen aan den wil van den *pangoeloebalang*-vervaardiger, voor hen, die het voor de bezieling van het object van het leven beroofden, in de bovennatuurlijke wereld als voorvechter zal optreden. Ook verstaat men daaronder een voorvechter in den strijd met magische middelen, die men in den vorm van gesneden beelden en andere voorstellingen van beschuttingsmiddelen *(pagar)*, of aanvalsmiddelen *(dorma* en *adji)*, of van beide heeft voorzien. Men verwacht dus van *pangoeloebalang*'s zoowel bescherming tegen onheil van verschillenden aard, als actieve hulp in den strijd tegen zienlijke en onzienlijke vijandelijke machten, dan wel beide. Het ligt in de rede, dat men de *pangoeloebalang*, die men een aanvallende rol heeft toegedacht weleens buiten het betrokken gebied brengt, terwijl men de

[1]) CARL HENTZE, *Objets rituels, croyances et dieux de la Chine antique et de l'Amérique*, (1936), fig. 222 en 223.

pangoeloebalang, die moet beschermen, binnen dat gebied houdt. Deze *pangoeloebalang*'s, offensief of defensief, bezitten dus geen eigen, immanente krachten, doch ontleenen hun macht uitsluitend aan de daarin aangebrachte tooverbrei (*poepoek*), waaraan de zich gewillig en tot medewerking bereid verklaard hebbende geest van den gedooden persoon gebonden gedacht wordt. Daardoor alleen zijn dergelijke beelden als dragers van het toovermiddel voor den Batak bezield [1]).

Een gat voor het aanbrengen van de werkzame substantie is niet aanwezig in het beeldje, maar zij zou verwerkt kunnen zijn in de kleiachtige stof van het poppetje.

Het beeldje geeft veeleer den indruk van Bataksch dan van Hindoesch, hetgeen niet wil zeggen, dat Hindoe-invloed daaraan vreemd is. De vierarmigheid op zichzelve is ongetwijfeld on-Bataksch, maar de wijze, waarop de beide onderarmen op den rug zijn aangebracht, is zeer zeker niet Hindoesch. Met de schuinopstaande, driekralige knoppen op iederen schouder van het beeldje heeft men wellicht willen aangeven de drietongige vlammen van magisch vuur, die op sommige tooverteekens der Bataks, o.a. de *bindoe matoga*, voorkomen en die doen denken aan de weergave van den gloed, de uitstralende kracht, als het gevolg van het bezit van wat de Hindoes noemen *tedjas*, eenigszins wellicht te vergelijken met het Bataksch *sahala*, d.i. majesteit, prestige.

De hoofdversiering van het beeldje is on-Hindoesch. De zithouding met dezen stand der beenen en de tegen elkaar gedrukte knieën, bijeengehouden door de voorarmen is volkomen Indonesisch, terwijl de gelaatssnit typisch Bataksch is.

De heer Ypes, oud-resident van Tapanoeli, geeft in zijn bekend standaardwerk over de Toba- en Dairi-Bataks [2]) eenige afbeeldingen (tusschen blz. 384 en 385 en tusschen blz. 386 en 387) van drie metalen beeldjes, dienende tot het afnemen van

---

[1]) JOH. WINKLER, *Die Toba Batak auf Sumatra* (1925), blz. 121 en 122, vgl. G. L. TICHELMAN en P. VOORHOEVE, *Steenplastiek in Simaloengoen*, (1938), blz. 6.

[2]) W. K. H. YPES, *Bijdrage tot de kennis van de stamverwantschap, de inheemsche rechtgemeenschappen en het grondenrecht der Toba- en Dairi-Bataks* (1932).

Bataksch bronzen bultenaartje.
(Fotocollectie Kol. Instituut, Amsterdam).

een zuiveringseed. Deze ruim 15 cm hooge beeldjes bevonden zich in een verzameling van Bataksche ethnografica van wijlen den zendeling-leeraar J. H. Meerwaldt Sr.

Van een dier beeldjes wordt het volgende medegedeeld: „Op het beeldje met de vier armen, de twee op vleugels gelijkende uitsteeksels op de schouderbladen en de halfronde op een vrouwenborst gelijkende verhevenheid op den rug, zoomede de platte ster op het hoofd — vermoedelijk een uit arenbladeren gevlochten hoed of muts voorstellende — wordt de *gana siporsonggaling* (*gana sipanoenggaling* of *gana siportoenggaling*) afgelegd. De meineedige komt bij zijnen valschen eed dadelijk dood achterover te vallen en zijn nageslacht gaat ten onder. Van het beeldje trekt overigens de aandacht de op het voetstuk voorkomende, slangachtige figuurtjes". Bedoelde slangachtige, s-vormige figuurtjes komen overeen met de krulfiguren, die de hoofdversiering van het hierbesproken beeldje uitmaken en het lijdt n. h. v. geen twijfel, dat deze twee Bataksche bultenaartjes tot dezelfde soort behooren en tot hetzelfde doel hebben moeten dienen.

De inlichtingen omtrent de beteekenis van de door hem afgebeelde bronzen poppetjes heeft Ypes verkregen van den heidenpriester Datoe Ari, marga Marpaoeng van Naroemonda, die er nog bij vertelde, dat bijaldien de eed den meineedige niet mocht deren, toch in alle gevallen, zijn nakomelingen zouden worden getroffen.

Dergelijke beeldjes schijnen in de Bataklanden zeer zeldzaam te zijn geweest, thans komen ze, voor zoover bekend, nergens meer voor.

G. L. TICHELMAN.

Batavia's Bovenstad.

In Jaargang 1937 van dit Tijdschrift (pag. 1-102) publiceerde Ir. P. J. Willekes Macdonald een artikel over Batavia's Bovenstad, waarin behandeld werden de huizen, welke zich bevinden (bevonden) in dat gedeelte van de Bovenstad, dat zich uitstrekt van de Postspaarbank tot het gebouw van het Kadaster op den hoek van Gang Ketapang en Molenvliet West. Zooals ik reeds opmerkte in den *Indischen Navorscher* no. 9 van 1937 (pag. 74) bevinden zich in dit artikel tal van onjuistheden op genealogisch en ander gebied, zóóveel, dat ik er eerst nu (drie jaren later) toe kom om

eenige van die fouten te corrigeeren. Hierbij komt nog dat ik mijn verbeterartikel telkens uitstelde, omdat ik hoopte, dat de heer Macdonald zijn artikel zelf nog eens geheel zou omwerken, om het geschikt te maken voor het gebruik.

Hier volgen dan eenige fouten op genealogisch gebied in het onderwerpelijke artikel van den heer Macdonald:

Er staat:	bl. 53 alinea 3	Het moet wezen:
De volgende eigenaar, Michiel Willem Westpalm is al bij het vorige perceel genoemd als zwager van De Klerk. Zijn vader Michiel was in 1683 geboren en eerst gehuwd met Clara van der Burg, bij wie hij twee dochters (later getrouwd met Boisses, respective V. Spijkeren) en een zoon Jasper had. Hij hertrouwde met Geertruida Margaretha Goossens, van wie Michiel Willem, Geertruida Catharina getrouwd met Mr. J. H. v. Panhuys) en Sophia Francina stammen. Deze laatste was dan de vrouw van Reinier de Klerk, die zij evenzeer overleefde als haar eersten man Borchers en den tweden, Hugo Verijssel, bij wien ze een dochter Margaretha, had, waarover later meer. Het driemaal trouwen had Margaretha Goossens ook gedaan: na Westpalm volgden Coyett en Thedens! Van Michiel Willem Westpalm vond ik geen nakomelingen, alleen schijnt Johannes Michiel zijn oom geweest te zijn en ook van Pieter Hen-		Zijn vader Michiel was eerst getrouwd met Clara van der Burg, bij wie hij *vier jong overleden kinderen had. De zoon Jasper, die eveneens jong overleed, was uit het tweede huwelijk. Het tusschen haakjes geplaatste: later getrouwd met Boisses, respective V. Spijkeren, moet vervallen. Hier wordt bedoeld Sophia Francina Westpalm, een dochter uit het 2e huwelijk, die eerst huwde (niet met Boisses of Borcher maar) met Barthold Borgers, later met Hugo Verijssel (en niet met Van Spijkeren, een onbekende naam) en ten derde met Reinier de Klerk.* Hij hertrouwde met Geertruida Margaretha Goossens, *van wie Johan Michiel, Sophia Francina vd., de jong overleden voornoemde Jasper W., Geertruida Catharina W., getrouwd met Mr. Johan Hendrik van Panhuys, een jong overleden dochter, Michiel Willem Westpalm en een jong overleden zoon.* *Michiel Willem Westpalm had bij Geertruida Margaretha Cluy-*

drik Bangeman, die de schoonvader was zowel van V. Riemsdijk als van V. Motman, onder 1 genoemd.

senaar vele afstammelingen; Johan Michiel was niet zijn oom, maar zijn oudere broer, die bij Maria Jacoba Sautijn geen kinderen had.

bl. 55 alin. 1

Dat de koper Johan Christiaan Goldman geldbelegging zocht is aannemelijk uit zijn staat van dienst, die in onze Feestbundel te vinden is bij de hem in 1838 geworden adelsgunst; daar vindt men ook zijn vrouw Anna Louise Coert vermeld. De zoons hebben ook voor 't Molenvliet geen betekenis, wel twee dochters, waarvan de ene trouwde met Levinus, zoon van den onder 2 genoemden Lieve Willem Meyer, de ander met Louis James Ducommun enz.

Het ontgaat mij dat uit zijn staat van dienst is aannemelijk te maken, dat hij geldbelegging zocht. Inmiddels wordt in den Feestbundel zijn vrouw ten rechte Wilhelmina Dorothea Coert genoemd. De zoons althans de oudste Johannes Gerardus Goldman, hadden wel degelijk beteekenis voor het Molenvliet, want de genoemde dames Meyer en Ducommun zijn dochters van dezen oudsten zoon en niet van papa Goldman. Zij worden dus door den heer W. M. zusters van hun vader genoemd. Deze dochters, ten rechte kleindochters, zijn in verkeerde volgorde genoemd, want Mevrouw Ducommun is geb. in 1824 en hare zuster Mevrouw Meyer in 1839. Inmiddels was Levinus Meyer geen zoon van Lieve Willem Meyer, maar van Johannes Bernardus Meyer; men had dit alles uitvoerig kunnen lezen in Nederland's Adelsboek 1913.

bl. 55 alin. 6

In '58 verkopen ze het aan Gerke Elisabeth Bennemeyer, weduwe van Johan Joseph Schinkberg.

Bedoeld is: Gepke Elisabeth Bünnemeyer, weduwe Joseph Johann Schenkberg.

bl. 70 alin. 1

De opvolger was dan ook als aangewezen Joan Cornelis Reynst, juist in '40 ook Jonkheer geworden en zelfs in '45 wd. G. G.. Ook voor hem kan dus naar Feestbundel II worden verwezen, maar enige aanvulling is hier gewenst. Ten eerste was hij een kleinzoon van Radermacher, den stichter van ons genootschap, dan een broer van Maximilien, den stichter der firma Reynst & Vinju (Zie 4).

Zijn stiefmoeder tevoren „Mama Caulier" woonde nog tot '45 op 't navolgende perceel, waarbij de relatie tot zijn oudoom opklimt. Als hij in '50 repatrieert, blijft *misschien* zijn dochter Catharina Geertruida er wonen met haar man, Johan Ricus Couperus, *vermoedelijk* echter zijn gelijknamige zoon. Die was toen 20 jaar, huwde 4 jaar later een freule Van den Bosch, maar was reeds in 1856 weduwnaar. Hij hertrouwde in 1862, waarop het huis verkocht wordt aan Johannes Marinus Tiedeman, die er *wellicht* al woonde, want hij was in '53 in de firma Reynst & Vinju opgenomen. Hij was in '12 te Amsterdam geboren en o.a. in '47 secretaris van den resident van Batavia ; daarbij *wellicht* een

Wat blijft er nu over van het hiernevens overgenomen verhaal als men het volgende weet? (Vgl. Ned. Adelsboek, de genealogie Reynst in het Maandblad de Nederlandsche Leeuw enz. enz.). Jhr. Joan Cornelis Reynst *was geen kleinzoon* van Radermacher, den stichter van ons genootschap (beter ware geweest om hier te spreken van den stichter van het Kon. Bat. Genootschap van K. & W., want een outsider weet niet, wat met „ons genootschap" bedoeld wordt).

Hij repatrieerde niet in 1850, maar bleef nog tot 24 Feb. 1860 te Batavia als gedelegeerde van de Ned.-Ind. Escompto Maatschappij ; dat zijn gelijknamige zoon vermoedelijk in 's vaders huis bleef wonen in 1850 is ook onwaarschijnlijk, want hij had geen gelijknamigen zoon ; *zijn eenigste zoon heette Jhr. Pieter Hendrik Reynst*, wat niet hetzelfde is als Jhr. Joan Cornelis R. Deze zoon huwde in 1854 met een freule Van den Bosch (beter ware geweest te schrijven: met Jkvr. Johanna Catharina Wilhelmina Jenny Van den B.) en † op reis (met ziekte verlof) naar Europa op het schip Nieuw-Holland nabij St. Helena ; zijn weduwe vd. overleefde hem nog

neef van den onder 1 besproken Jan. *Kennelijk* was het voor hem een speculatie of zelfs in afwachting van een begroting een afspraak.

tot 1911. Men zegt wel eens: „Dat komt in de beste families voor", maar dat iemand na zijn dood weduwnaar wordt en zes jaar na zijn dood hertrouwt, komt (ik durf het onder eede te verzekeren) zelfs in de allerbeste families *niet* voor.

Op de aangehaalde bladzijde van het artikel (bl. 70) vindt men dus in 12 regels 5 fouten nl.:

1. Jhr. Reynst Sr. was geen kleinzoon van den stichter van het K. Bat. Gen.
2. Hij repatrieerde niet in 1850.
3. Zijn eenige zoon was niet gelijknamig;
4. Deze zoon werd niet in 1856 weduwnaar;
5. Deze zoon hertrouwde *niet* in 1862.

Deze en nog veel meer dergelijke fouten had ik ontdekt bij de eerste bestudeering van dit artikel, een onderwerp, waarvoor ik mij steeds zeer geïnteresseerd heb, zooals uit mijn diverse publicaties kan blijken. Aanvankelijk was ik van meening, dat de fouten alleen betroffen de genealogische mededeelingen, de bewoners van de huizen in de bovenstad, maar toen ik eenigen tijd geleden de geschiedenis van het Hotel des Indes samenstelde, kwam ik tot de conclusie, dat ook hetgeen werd medegedeeld omtrent de huizen zelf, vele fouten bevatte. Het thans recht zetten van deze fouten zou echter te veel tijd kosten, omdat daarvoor alle gegevens uit de overschrijvingsregisters, de koopbrieven, de kadastrale registers e.d. geput moeten worden, wat uiteraard veel tijdroovender is, dan het controleeren van genealogieën. Binnen niet te langen tijd zal evenbedoelde geschiedenis echter worden gepubliceerd en dan zal de belangstellende zelf kunnen nagaan, welke waarde

moet worden toegekend aan 's Heeren Macdonalds verhalen over die huizen.

Het meest betreurenswaardige van publicaties als de onderwerpelijke is inmiddels, dat niemand er toe zal komen om nu eens een juist verhaal van de behandelde materie uit te geven, zoodat de artikelen met fouten langeren tijd zullen aangemerkt blijven als de bron, waaruit men terzake moet putten.

P. C. BLOYS VAN TRESLONG PRINS.

NASCHRIFT.

De zakelijke opmerkingen in het bovenstaande laten volgende vragen onopgelost:

1. Wie waren Adriana Geertruida Westpalm, gehuwd met A. Beisses en Johanna Westpalm, mevrouw van Spijkeren?
2. Was Johannes Michiel Westpalm eerst gehuwd met Elisabeth Josephine Nymegheer (de tante van P. H. Bangeman) en later met Maria Jacoba Sautyn?
3. Wie was de moeder van Susanna Ignatia Radermaker en was Susanna Ignatia van Schinne haar tante?
4. Was Reynst als gedelegeerde der Escompto naar Batavia gekomen na (vgl. *Enc. v. N. Ind.*) in Holland de oprichting bewerkt te hebben?

P. J. WILLEKES MACDONALD.

BOEKBESPREKING.

R. O. WINSTEDT, *A History of Malay Literature*, With a Chapter on Modern Developments by ZABA (ZAIN AL-'ABIDIN BIN AHMAD). VI, 243 p. *Journal of the Malayan Branch Royal Asiatic Society*, Vol. XVII, Part III (January 1940). Raffles Museum, Singapore; Price to non-members $ 3.50.

Weer is — eind April — een zeer waardevolle aflevering toegevoegd aan het *J. M. B. R. A. S.*, dat de laatste jaren reeds zooveel belangrijks bracht over het Maleische Schiereiland, doch ten onzent niettegenstaande den lagen prijs slechts sporadisch verbreid is. Gezien deze geringe verbreiding van het tijdschrift, de mindere aandacht die ten onzent de laatste decenniën wordt besteed aan Maleische studiën, de weinige bekendheid die ook de andere overwalsche uitgaven hier genieten, moge ik van de hier gegeven aanleiding gebruik maken om het oeuvre van Winstedt te releveeren. Reeds veertig jaar lang ongeveer heeft deze zich zeer actief toegelegd op Maleische taal en letterkunde; ja er is haast geen facet van het Maleische leven te noemen, waarop hij het licht van zijn geest niet heeft doen stralen. Hij gaf zeer veel teksten uit [1]), en leverde een groot aantal uittreksels [2]), stelde met

---

[1]) *Hikajat Awang Sulong Mĕrah Muda Journ. Str. Br. R. A. S.*, 52; *Mal. Lit. Ser.* 5; *Musang Bĕrjanggut.* Ibid. 52; *Hik. Sĕri Rama. Ibid.* 55; *Tuhfat al Nafis (A Malay History of Riau and Johore). Journ. Mal. Br. R. A. S.*, X: 2; *The Malay Annals or Sĕjarah Mĕlayu.* Ibid. XVI: 3; *Chĕrita Jĕnaka, ya-itu Pa' Kadok, Pa' Pandir, Lĕbai Malang, Pa' Bĕlalang, Si-Lunchai* (*Mal. Lit. Ser.* 6); *Hik. Malim Dewa* (Ibid. 7); *Hik. Malim Deman* (Ibid. 8); *Hik. Raja Muda* (Ibid. 10); *Hik. Anggun Che Tunggal* (Ibid. 11); *Hik. Mĕlayu* (samen met WILKINSON, inl. door WINSTEDT) (Ibid. 12).

[2]) *Hik. Sri Rama. Journ. Str. Br. R. A. S.*, 70; *Hik. Abu Nawas.* Ibid. 81, 83; *Hik. Jaya Lankara*, 82; *Hik. Indĕraputra.* Ibid. 82 en 85; *Hik. Hang Tuah.* Ibid. 83; *Hik. Nakhoda Muda.* Ibid. 83; *Hik. Puspa Wiraja.* Ibid. 83; *Hik. Indra Bangsawan.* Ibid. 85; *Hik. Parang Puting.* Ibid. 85; *Hik. Putra Jaya Pati.* Ibid. 85; *Hik. Si Miskin or Marakarma.* Ibid. 85;

zijn voorganger Blagden de meest beknopte, toch meest representatieve, smaakvolst gekozen en uitgevoerde bloemlezing samen [1]), schreef een grammatica [2]), bewerkte woordenboeken [3]), beoefende de geschiedenis van het schiereiland [4]) en gaf een groot aantal studies, waarvan ik de meest belangrijke en omvangrijke van samenvattend karakter hier moge releveeren [5]) — Alles voor zoover mij hier en nu toegankelijk.

De nuttige *Index* [*to all the Journals* (Nos. 1-86) *of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society, from its Foundation until its change of Title to Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*] (*MBRAS*, Vol. V, Part IV, 1927), loopend tot 1922, geeft reeds 54 items op, terwijl juist de latere jaren het belangrijkste brachten. Na den oorlog van 1914—'8 gaf hij ook leiding aan de samenstelling van Maleische schoolboeken. Van de levende Malaici heeft niemand na een complete academische opleiding een zoo langdurige, veelzijdige en vruchtbare werkzaamheid ontwikkeld als Sir Richard Winstedt. Daar hij zich het Nederlandsch eigengemaakt had, kon hij ten volle gebruik maken van de onmisbare handschriften-

---

Tuhfat al Nafis (*A Malay History of Riau and Johore*). *Journal Mal. Br. R. A. S.*, X: 2; *Outline of a Malay History of Riau*. Ibid. XI: 2; *The Chronicles of Pasai*. Ibid. XVI: 2; *The Kĕdah Annals*. Ibid. XVI: 2.

[1]) *A Malay Reader*, by R. O. WINSTEDT and C. O. BLAGDEN. 1e dr. 1917; 2e dr. 1930. Oxford, Clarendon Press.

[2]) *Malay Grammar*, Oxford, Clarendon Press, 1913.

[3]) *Loghat Mĕlayu*, (1920), with meanings given in Malay by Dr. WINSTEDT in collaboration with ENCHE' IBRAHIM BIN DATO' MUDA; An English-Malay Dictionary (Roman Characters). 2d. and rev. ed. by R. O. WINSTEDT. Singapore, Kelly and Walsh, 1922; *A Dictationary* of Colloquial Malay, Mal.-Engl. and Eng.-Mal.

[4]) *History of Kĕdah*; A History of Johore. *Journ. Mal. Br. R. A. S.*, X: 3; *Outline of a Malay History of Riau*. Ibid. XI: 2; *A History of Perak* (met R. J. WILKINSON). Ibid. XII: 1; *A History of Sĕlangor*. Ibid. XII: 3; *Negri Sĕmbilan, The History, Policy and Beliefs of Nine States*. Ibid. XII: 3; *A History of Malaya*. Ibid. XIII: 1; *Notes on the History of Kĕdah*. Ibid. XIV: 3; *The Malay Annals or Sĕjarah Mĕlayu*. Ibid. XVI: 3.

[5]) *Shaman, Saiva and Sufi*. London e.e., Constable, 1925 — In *Papers on Malay Subjects* (ed. R. J. WILKINSON). Kuala Lumpur, F. M. S. Government Press: *Mal. Lit.*, II, *Literature of Malay Folklore, Beginnings, Fable, Farcical Tales, Romance. Life and customs*, II, *The circumstances of Mal. Life. The kampong, the house, furniture, dress, food. Mal. Industries*, I, *Arts and crafts*; II, *Fishing, hunting and trapping*.

catalogi door Juynboll en Van Ronkel. De Hollandsche literatuur over het Maleisch beheerscht hij geheel; in het bijzonder voelt hij zich verplicht aan Van der Tuuk, Rassers, Brandes en Van Ronkel.

Den besten indruk van zijn boek krijgen we uit den inhoud, die hier overgenomen moge worden:

CONTENTS.

		Page
I.	The Malay Language and Literature	1
II.	Folk Literature: — (*a*) Mythology, Riddles, Proverbs and Clock-Stories; (*b*) Beast Fables and the *Hikayat Pĕlandok Jĕnaka*; (*c*) Farcical Tales and the *Hikayat Mahashodhak*; (*d*) Folk Romances.	3
III.	The Hindu Period: — (*a*) The Indian epics; (*b*) Shadow-play plots founded on the Indian epics; (*c*) Romances of the Hindu Period	25
IV.	A Javanese element: — Tales from the Majapahit Shadow-plays, and the *Hikayat Hang Tuah*	38
V.	From Hinduism to Islam: — Malay romances of the transition	49
VI.	The coming of Islam and Islamic literature	58
VII.	Muslim legends: — (*a*) Pre-Islamic heroes, Iskandar Dhu'l-Karnain, Amir Hamza, Raja Jumjumah, Saif Dhu'l-Yazan, Ibrahim ibn Adham; (*b*) Tales of the Prophet; (*c*) Adventures of People about the Prophet, Muhammad Hanafiah, Tamim ad-Dari, Sama'un, Abu-Samah; (*d*) the Malayo-Muslim story of Raja Handak	63
VIII.	Cycles of tales from Muslim sources: — *Hikayat Bayan Budiman*, *Hikayat Kalila dan Damina*, The Bakhtiar cycle (*Hikayat Bakhtiar* and *Hikayat Golam*)	78
IX.	Muslim Theology, Jurisprudence and History . . .	92
X.	Malay Histories	105
XI.	Codes of Law	113
XII.	Munshi 'Abdu'llah	117
XIII.	Poetry: — Rhythmical verse; the *Sha'ir*; the *Pantun*.	121
XIV.	Modern Developments	142

APPENDIX.

Outlines of the following Malay works: — Page
Hikayat Pandawa Jawa 165
Hikayat Sang Boma (or *Sang Samba*) 177
Hikayat Chekel-Waneng-Pati 180
Hikayat Ahmad Muhammad 193
Hikayat Shahi-i Mardan 195
Hikayat Amir Hamza (part) 199
Hikayat Muhammad Hanafiah 203
Hikayat Saif Dhu'l Yazan 209
Hikayat Sama'un 213
Hikayat Raja Handak 214
Hikayat Bakhtiar 215
Hikayat Kalila dan Damina 218
Taj a's-Salatin 228
Bibliography 235
The End 243

Gelijk verwacht mocht worden, is zijn boek een zeer waardevolle aanwinst, in het byzonder voor allen die geen Nederlandsch lezen.

De indeeling in hoofdstukken is van dien aard, dat veel lezers een register van al het behandelde niet al te zeer zullen missen. Compres gedrukt als dit *Journal* wordt, staat er enorm veel in, teveel om bij eerste lectuur in zich op te nemen, zoodat deze tijdschrift-aflevering de plaats zal gaan innemen van een handboek.

Daarmee hebben we het eerste handboek van de Maleische Literatuur en tegelijk van eenige Indonesische letterkunde.

Winstedt — bij het schrijven van zijn *History of Malay Literature* — had nog verscheidene voordeelen op mij. Hij kon zich aan mij spiegelen en zijn voordeel doen met Overbeck's beschouwingen; hij kende uit 40 jaar autopsie wat ik verzamelde in vier jaar studie, hij hoefde zich noch zoo te beperken in omvang noch te richten naar beginnelingen en jongeren. Houden we dit voor oogen, dan beantwoordt zijn boek niet geheel aan de hooggespannen verwachtingen, en bevredigt niet overal evenzeer.

History heet het boek — maar het is onmogelijk een historisch beloop te schetsen, om de eenvoudige reden, dat we hoogstens afschrijfdata kennen van copieën, maar nooit origineelen bezitten. Zelfs geeft Winstedt pas in zijn allerlaatste hoofdstuk datgene, wat ook z.i. zeker behoort tot de oudste literaire vormen. Winstedt heeft zijn boek niet vooraf doen gaan van een voorwoord, hoe hij zijn taak heeft opgevat, noch van een inleiding omtrent land en volk, geschiedenis enz. Hij richt zich menigmaal meer tot koks dan tot gasten en had gevoegelijk een niet onaanzienlijk deel van het behandelde in voetnoten kunnen onderbrengen. De overzichtelijkheid zou erbij gebaat geweest zijn, en Schrijver zou bij het volgen van deze werkwijze misschien aan distantie gewonnen hebben tot zijn stof. Hij beheerscht deze zeker, al heeft ook hij meermalen moeten compileeren, maar we zouden zooveel hebben kunnen winnen door meer te vernemen van zijn inzichten en beschouwingen. Bovenal betreur ik dat hij Overbeck's bespreking van mijn *Over Maleische literatuur* (Leiden 1937) [1]) nergens noemt en er ook geen rekening mee houdt. Een uiteenzetting van de verhouding tot de Minangkabausche literatuur missen we noode; in studieboek of handboek had dit niet mogen ontbreken.

Belangwekkend is en blijft het heele boek, niet het minst dat laatste hoofdstuk over „Modern Developments", die nog al punten van verschil toonen met die in Nederlandsch-Indië. Immers: „Original fiction depicting the unchanged life of the Malay village has not so far been attempted". Arabische letter moet nog het meest verbreid en best bekend zijn, en werkelijke literaire belangstelling ook aanwezig, o.a. blijkend uit de vele boekdrukken in dit dun bevolkte en arme land. Lectuurvoorziening van overheidswege grijpt minder hoog dan ten onzent.

Om niet te vergeten is de opmerking, die haast overal herhaald wordt waar we iets weten van den schrijver van een Maleisch geschrift, dat hij van gemengden bloede was en de literatuur zijner vaderen overbracht in de taal van zijn moeder. Het is de bevestiging van wat ik onlangs als mogelijkheid opperde in *Koloniale*

[1]) Dit Tijdschrift LXXVIII (1938), p. 292-333.

Studiën [1]): „Misschien ook: dat ze (d.i. de Maleische handschriften) geschreven zijn door pĕranakans".

Alles bij elkaar genomen — op détails en drukfouten ga ik niet in — heeft Winstedt ongetwijfeld zeer nuttig werk verricht door het samenvatten van eigen en anderer studiën, terwijl hij voor den toekomstigen auteur van een meer-omvattende beschrijving der Maleische literatuur nog niet alle gras voor de voeten heeft weggemaaid.

R. Goris, *Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek.* Publicatie Kirtya Liefrinck-van der Tuuk, Singaradja (Bali) [1939] 352 p. Prijs f 6.— (voor donateurs, eereleden en gewone leden van het Kon. Bataviaasch Genootschap is een beperkt aantal beschikbaar bij de Administratie voor f 2.50).

Het valt mij niet gemakkelijk Goris' Sasaksch Woordenboek aan te kondigen, daar hij mijn voorganger was aan de Kirtya, en zich bovendien onvergelijkelijk langer en beter heeft kunnen bezighouden met het Sasaksch dan waartoe ik nog gelegenheid had. Daar echter zijn nuttig en verdienstelijk werk (eind) 1939 verscheen, mag m. i. een aankondiging niet tot 1941 op zich laten wachten, moet dus nu opgenomen worden.

Voorwoord en Inleiding leggen verantwoording af van de gevolgde werkwijze. Het Curatorium van de Kirtya Liefrinck-van der Tuuk wenschte een beknopt en practisch woordenboek, het heeft allen steun gegeven en heeft binnen weinige jaren gekregen wat het hebben wilde. Het wil mij voorkomen dat Samensteller en Curatorium elkaar dank verschuldigd zijn, immers met zijn 10.000 woorden *is* het beknopt gebleven, zeer overzichtelijk, goed van letter en formaat, dus practisch. Samensteller zelf zegt dat dit woordenboek allerminst aanspraak wil maken op volledigheid; dit was ook onmogelijk in den tijd waarin het is voltooid. Wel is gestreefd naar de hoogst mogelijke nauwkeurigheid en voor zoover ik heb kunnen nagaan is hier inderdaad ook veel bereikt. Dat er woorden zijn waaraan mijn zegslieden van nu soms een ietwat andere beteekenis meenen te moeten toekennen, zegt nog heel weinig, want terwijl Goris herhaaldelijk

[1]) 23e jrg., no. 5 (Oct. 1939), p. 412.

geverifieerd heeft, was ik hiertoe nog niet in de gelegenheid. Toch mag a priori aangenomen worden dat er nog wel een foutje inzit, als bij alle menschenwerk en in het bijzonder bij woordenboeken. Uit ervaring weet ik, dat er ook zeer veel niet in staat' dat men bij lectuur van de eenvoudigste schoolboekjes reeds tegenkomt. Te oordeelen naar wat Goris meedeelt over de door hem gebruikte bronnen, zou hij meer uit Van der Tuuk en anderen gecompileerd hebben dan uit lectuur geëxtraheerd. Daar dit laatste evenwel met zich zou meegebracht hebben eerst het bezwaarlijke en tijdroovende verzamelen, dan het bewerkelijke toegankelijk maken door overtikken in Latynsche letter, is het begrijpelijk dat hiervoor geen gelegenheid aanwezig geacht is. Op de Kirtya wordt er nu naar gestreefd, bij lectuur van Sasaksche geschriften „nieuwe" woorden dadelijk op te nemen in het kaartregister, waarin Goris' woordenboek is verknipt en verplakt. Wie weet of het niet over 10 à 20 jaar, wanneer de oplage van het bestaande woordenboek door veler gebruik uitgeput moge geraakt zijn, mogelijk zal blijken een nieuw uitgebreider, handwoordenboek te geven, waarbij dankbaar gesteund wordt op Goris' zoo uitstekend bruikbaar boek, waarmee hij verscheidenen zeer aan zich verplicht heeft.

C. HOOYKAAS.

V. I. VAN DE WALL, *Het Hollandsche Barokmeubel, bijdrage tot de kennis van het ebbenhouten meubel omstreeks het midden der XVIIde en het begin der XVIIIde eeuw.* Antwerpen, De Sikkel, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1939. XVI, 231 blz. kwarto, 138 afbeeldingen [1]).

Het proefschrift van Victor Ido van de Wall, door velen lang en met spanning tegemoet gezien, is eindelijk dan toch verschenen, nog juist bij tijds, vóórdat de oorlog het onmogelijk maakte. Dit mooie en lezenswaardige boek zal zeker in den grooten en zich steeds uitbreidenden kring van hen, die hier te lande in het antieke meubel belang stellen, met gejuich worden begroet.

---

[1]) Referaat, gehouden in de Afdeeling Geschiedenis van het Genootschap, op 1 Augustus 1940.

Edoch - „de oorsprong van dit werk is in feite een proefschrift", zoo schrijft Van de Wall, en aan een proefschrift mogen en moeten strenge wetenschappelijke eischen worden gesteld. Niet in alle opzichten kan deze dissertatie den toets der critiek doorstaan.

Ieder die een boek, inzonderheid een proefschrift heeft geschreven weet hoe belangrijk en hoe moeilijk de keuze van een titel is, hoeveel hoofdbreken die keuze dikwijls kost. Wij hebben den indruk dat Van de Wall zonder veel hoofdbreken den verkeerden titel gekozen heeft.

De titel zelf luidt: „Het Hollandsche koloniale Barokmeubel" en de ondertitel: „Bijdrage tot de kennis van het ebbenhouten meubel omstreeks het midden der XVIIde en het begin der XVIIIde eeuw". In den ondertitel zit natuurlijk al een slordigheidje; de schrijver bedoelt niet het midden der XVIIde en het begin der XVIIIde eeuw, maar „van het midden der XVIIde tot het begin der XVIIIde eeuw." Afgezien daarvan ware het beter geweest, wanneer de schrijver den tegenwoordigen titel had weggelaten en den ondertitel tot titel had gepromoveerd.

Van de Wall heeft nu namelijk de twee manieren welke bestaan, om meubelstijlen aan te duiden, gemengd. De oudste manier is de aanduiding met een naam, dikwijls den naam van een vorst; de termen Louis XIV, Louis XV, Louis XVI, Empire, Queen Anne, William and Mary, worden van oudsher als namen van meubelstijlen gebruikt en misbruikt. Men leze de vendutie-advertenties in onze dagbladen. De andere manier, tegenwoordig vooral van wetenschappelijke zijde gepropageerd, is de aanduiding met jaren of kwarteeuwen.

Beide manieren hebben hun vóór en hun tegen. De vorstennamen zijn teekenend; zij roepen onmiddellijk een beeld op. Als bezwaar tegen het gebruik van vorstennamen wordt aangevoerd, dat de daarmede bedoelde stijlen niet nauwkeurig samenvallen met de regeeringsperioden. De groote stijlen werpen hun schaduwen vooruit, en worden begrensd door overgangsperioden. Dit bezwaar lijkt mij niet van overwegenden aard; immers kan men de stijlen ook in jaren nooit precies aanduiden doch slechts bij benadering.

Een ander en ernstiger bezwaar is het volgende: de namen van de koningen kan men eigenlijk alleen toepassen voor de

kunstuitingen die in hun onmiddellijke omgeving ontstaan zijn; dit laatste zoowel geografisch als in overdrachtelijken zin bedoeld. Het echte Louis XV vindt men slechts aan het hof van den koning en zóóver daarbuiten als de invloed van dat hof reikt. Men moet zich niet voorstellen, dat tijdens de regeering van dezen koning iedere Franschman, ook in de lagere en laagste kringen en ten plattelande zich omgaf met Louis XV meubilair. De Bretonsche boeren bij voorbeeld zullen Bretonsche meubels zijn blijven gebruiken die veel meer leken op die van hun grootvaders dan op die van hun koning. Nog sterker wordt dit bezwaar, wanneer men zich verder van het cultuurcentrum Parijs verwijdert. In Nederland zijn in de periode van 1723—1774 meubels gemaakt die om zoo te zeggen weggeloopen zijn uit Parijs; zuivere copieën van Fransche voorbeelden; maar daarnaast behield het Nederlandsche meubilair een eigen karakter; een karakter, dat tot uiting kwam in een eigen, eenvoudiger vorm; in een eigen afwerking, waarbij de eenvoudiger, degelijker Hollandsche aard tot uiting kwam hierin, dat men veelal de voorkeur gaf aan ongeschilderd hout, in tegenstelling met de vele licht gelakte en vergulde Fransche meubels; en ten slotte in een voor Nederland kenmerkende bijmenging van andere invloeden; ik bedoel vooral den invloed van het Engelsche Queen Anne (1702—1714) en Chippendale.

Tegenover deze bezwaren kan dan weer worden gesteld, dat de aanduiding met jaartallen weinig zegt, geen cultuurbeeld oproept; als men hoort spreken van bij voorbeeld het laatste kwart van de 18de eeuw moet men altijd even denken: „wat is dat ook weer" en dan rijst toch weer het beeld en de naam van Lodewijk XVI op.

Nu zijn er echter behalve de koningsnamen nog andere namen voor stijlen, bij voorbeeld Biedermeier, Rococo en Barok. Deze namen zijn meestal etymologisch, chronologisch en stijlkundig nog vager dan die van de vorsten, waarbij men in ieder geval twee jaartallen als houvast heeft. Het gebruik nu van dergelijke vage termen in den titel van een dissertatie verdient zeker afkeuring, vooral wanneer de schrijver zich niet eens de moeite geeft, in den tekst uit te leggen wat hij met zulk een naam eigenlijk bedoelt.

Wat is Barok?

De definitie is moeilijk. Zóó moeilijk, dat Gerard Brom in zijn boekje „Barok en Romantiek" uitroept: „Zal ik dan de definities met een nieuwe vermeerderen? Nu er zooveel bepalingen op elkander zijn afgestuit, omdat ze te bepaald waren, te beperkt of te bekrompen, als U wilt, want uitsluitend gericht op één land of één groep, durf ik mijn ongeluk liever niet tegemoet lopen". En hij motiveert deze zijne onthouding uitvoerig.

Zoo défaitistisch hoeven wij echter niet te zijn, vooral niet, omdat Brom over de Barok als beweging spreekt, in tegenstelling met de Romantiek, terwijl wij het over Barok zullen hebben in een meer beperkt aspect, als meubelstijl.

Werner Weisbach begint zijn boek *Die Kunst des Barok in Italiën, Frankreich, Deutschland und Spanien* met de woorden: „Die unter dem Begriff Barock gefasste Stilepoche hat weder im ganzen noch in den einzelnen Ländern eine eindeutige Entwicklung und Zielrichtung; zudem ist der Begriff wandelbar, wird in verschiedenem Sinne gebraucht und auch heute nicht von allen in der gleichen Weise verstanden". Hij geeft dan verder een vrij uitvoerige omschrijving van het begrip, welke ik in iets verkorten vorm terugvond in de Encyclopaedie van Oosthoek. Daar het mij voorkomt, dat de omschrijving uit deze encyclopaedie in duidelijke en beknopte woorden de meest verspreide opvatting weergeeft, zal ik U die letterlijk citeeren:

„Barok; de afleiding van het woord is onzeker; men heeft het trachten te verklaren uit het Latijnsche verruca uitwas, wrat (zoo Roland de Virloys). De grondbeteekenis zou dan zijn „onregelmatig", „afwijkend van het normale". In het Portugeesch noemt men een onregelmatig gevormde parel „barocco". In het Italiaansch heette een kwade praktijk in den handel reeds vroeg evenzoo; ook sommige syllogismen werden met het woord b. gebrandmerkt. Met den naam van den schilder Baroccie staat het evenmin in verband als met „rocco" rots. De „grande Encyclopédie" geeft als verklaring: „nuance du bizarre, il en est si on veut le raffinement, ou s'il était possible de le dire l'abus . . . ". Thans zouden wij de uitdrukking b i z a r eer voor de sterkste van beide houden. Uit hetzelfde artikel van de Encyclopédie blijkt trouwens genoegzaam, dat de schrijver den barokstijl in beginsel verwerpelijk

acht en dus partijdig is. In de Fransche literatuur schijnt men het eerst het begrip b. op de kunst, met name op de bouwkunst te hebben toegepast. In 't eind der 18de eeuw komt het daar reeds voor in de beteekenis, die men er nog aan hecht. In de moderne Kunsthistorische terminologie hebben de woorden b. en barokstijl de beteekenis van „overdreven", „belachelijk", „zonderling", „onzinnig", „niet in overeenstemming met het wezen eener zaak" geheel verloren. Buiten de taal der kunstwetenschappen is de oude beteekenis echter gehandhaafd. De kunstgeleerden bezigen het woord in tweeledigen zin: de hoofdbeteekenis is: „tot den barokstijl behoorend", d.w.z. deel uitmakend van het complex van kunstvormen, ontstaan gedurende een bepaald met meer of minder vastheid te omschrijven historisch tijdperk der kunstgeschiedenis (Barok) dat volgt op de renaissance en eindelijk uitloopt in de periode van den Rococostijl (in Frankrijk: stijl van Louis XV). In de afgeleide beteekenis gebruikt, wil b. zeggen, dat een bepaalde ontwikkelingsphase van een historischen stijl of een bepaald kunstwerk uit een ander tijdperk — niet dat van den barokstijl zelve — door eigenschappen is gekenmerkt, die aan die van den barokstijl doen denken. In dezen zin kan de kunstgeleerde spreken van: „barok Gotiek", „barok Romaansch", zelfs van „barok Empire", hoe tegenstrijdig de beide laatste begrippen ook mogen schijnen. Ook de oudheid heeft stijlperioden gehad, die men tegenwoordig b. noemt. Gewoonlijk wijst men Michelangelo Buonaroti als den „vader van den b. stijl" aan . . . ".

Tot zoover de Encyclopaedie van Oosthoek. Uit de daarin gegeven omschrijving van het begrip blijkt duidelijk het karakter van dien stijl, en volgt verder, dat de naam eigenlijk een heel complex van stijlen omvat, welk complex valt tusschen de Renaissance en Lodewijk den zestiende.

Is het nu op zichzelf al ongewenscht een dergelijk vaag begrip in den titel van een dissertatie te gebruiken—geheel ten onrechte bestempelt Van de Wall het Indische ebbenhouten meubel van 1650 tot zegge 1725 met den naam „barok". Dit meubel toch is in wezen nog het oud-Hollandsch meubel uit de voorafgaande periode, al hebben er hier in Indië uitheemsche invloeden op gewerkt, die vooral tot uiting komen in het veelvuldig gebruik

van schroefvormig gedraaide, geslingerde of getorseerde pooten, stijlen en regels en in het snijwerk, dat vooral duidelijk een vreemde herkomst verraadt. Het meubel zelf vertoont in zijn vorm en constructie duidelijk den Oud-Hollandschen geest in al zijn degelijkheid, eenvoud en nuchterheid. Het gesneden ornament is daarmede on-organisch verbonden; het is er min of meer opgeplakt, al is op die manier een geheel ontstaan, dat lang niet onbevredigend is. Men zou het zoo kunnen uitdrukken: bij deze Indische meubels is op de eenvoudige grondvormen een ornament van levendige krullen aangebracht, maar in het barok leeft en krult het geheele meubel.

Van de Wall had dit zelf bij eenig nadenken moeten inzien. Immers zegt hij op blz. 65 van het werkstuk uit de Compagniesateliers: „Het was echter niet zoozeer het materiaal, als wel de versiering, die het stempelde tot een bijzonder product van de Hollandsche koloniale kunstvlijt. Deze versiering werd met zooveel kunstzin en techniek daarop toegepast, dat het niet in strijd kwam met het Hollandsche formalisme van het meubel. Integendeel, het is alsof juist de hoekige, mannelijke vormentaal des te krachtiger naar voren treedt ondanks die versiering . . ." Deze typeering is zeer juist, maar de woorden „hoekige, mannelijke vormentaal" kenschetsen deze meubelen dan ook als het tegenovergestelde van barok.

Het is waar, dat de tijd van het ebbenhouten meubel valt binnen de chronologische grenzen van het barok, maar evenmin als, naar wij zoo juist betoogden, alle meubels die ergens in de beschaafde wereld gemaakt zijn tijdens de regeeringsperiode van den vijftienden Lodewijk met den stijlnaam „Louis XV" bestempeld worden, evenmin mag men alle meubels, vervaardigd tusschen de Renaissance en de Fransche revolutie, barok noemen.

Van de Wall geeft dus reeds in den titel van zijn boek een verkeerde karakteristiek van deze meubels, en dit is te meer verwarrend omdat zoowel in Nederland als in Nederlandsch Indië wel ter dege andere meubels te vinden zijn, die men *wel* barok mag noemen. De stijlen van Lodewijk XIV (1661—1715) en meer nog van den Regent Philippus van Orleans (1715—1723; „régence") en van Lodewijk XV (1723 — 1774) worden als vormen van het barok beschouwd en vertoonen alle karaktereigenschappen daar-

van. Die stijlen nu zijn zoowel in het moederland als in den archipel in grooten rijkdom vertegenwoordigd.

Als voorbeelden noem ik U de betimmeringen van het tegenwoordig Landsarchief, gebouwd omstreeks 1760 door den Raadextraordinair Reinier de Klerk; de intérieurs van het kasteel van Batavia in zijn lateren vorm, zooals Heydt die afbeeldt en waarvan resten in dit museum zijn bewaard; de betimmeringen uit de „toko merah" aan de kali, welke zijn overgebracht naar onze compagnieskamer en historische zaal; en eindelijk vele meubelen uit onze verzameling.

Deze meubels stammen uit later tijd dan die welke Van de Wall bespreekt. Zij dragen echter in hun zwieriger vormen en in hun rijke, niet orientalistische maar echt Europeesche ornamentiek een typisch barok karakter. Dit meubilair uit het midden van de achttiende eeuw mag men daarom barok noemen — niet het ebbenhouten meubel van 1650 tot 1725.

En zoo kom ik dan tot een andere bedenking tegen het werk van Van de Wall, en deze betreft zijn opvatting omtrent het tweede gedeelte van de achttiende eeuw. Van de Wall zit nog geheel vast in de degeneratietheorie, welke mij althans wat het meubel betreft onjuist lijkt.

Voor die latere 18de eeuwsche meubelen heeft de schrijver geen goed woord over. Integendeel, wanneer hij den overgang van het ebbenhouten meubel naar den stijl Lodewijk XIV bespreekt, gebruikt hij in den titel van dat hoofdstuk het veelzeggende woord „verval". Op blz. 27 spreekt hij van „achteruitgang der koloniale meubelkunst". Reeds in de inleiding van hoofdstuk I (blz. 1) zegt hij: „Vreemde invloeden, hoofdzakelijk Fransche, drongen in het binnenhuis en vervormden het huisraad, dat tot dusver zijn gaaf en ongerept Hollandsch karakter had behouden. Daarmede eindigt in zekeren zin de geschiedenis van de Hollandsche meubelkunst met haar sterk sprekende vormen en haar eigen artistieke waarden. In het einde der XVIIde eeuw wordt het Hollandsche meubel reeds zoodanig beinvloed, dat het, behoudens enkele typisch-nationale kenmerken, geheel wordt uitgevoerd in den heerschenden Europeeschen stijl".

Deze korte passage is teekenend voor het standpunt van den schrijver; er valt het volgende tegen aan te merken:

Ten eerste: de meening, dat eerst na 1700 het meubel in Nederland onder buitenlandschen invloed is gekomen, is onjuist; integendeel, de geheele renaissance, die juist in Nederland zulke schitterende meubels heeft opgeleverd, is een beweging, die vol invloeden van buiten zit, en het Nederlandsche meubel uit dien tijd getuigt er luide van; wanneer wij onze prachtige Renaissancemeubelen gaan analyseeren blijken zij bijna geheel te bestaan uit onderdeelen, aan de Romeinsche en Grieksche kunst ontleend; men denke aan de zuilen en pilasters, de kroonlijsten en karyatiden en zooveel meer; wel is dat alles op Hollandsche wijze verwerkt en toegepast, zoodat er ten slotte een echt Hollandsch meubilair uit ontstond, maar zoo is het ook later gegaan; wie zal durven zeggen dat het Landsarchief, het kasteel van Batavia en de prachtige huizen uit de 17de en 18de eeuw aan Heeren- en Keizersgracht niet een echt Hollandsch karakter droegen, niettegenstaande de vele Fransche invloeden, die men er in onderkennen kan?

Ten tweede: Het is niet juist, tegen invloeden van vreemde culturen zonder meer stelling te nemen. Juist hier in den Archipel is immers zoo duidelijk gebleken, dat contact met andere beschavingen bevruchtend werken kan op eigen, inheemsche cultuur, in stede van tot achteruitgang te leiden.

Ten derde: het achttiende eeuwsche meubel hier te lande was mooier en beter dan het zeventiende eeuwsche. M o o i e r, omdat vorm en ornamentiek, beide in West-Europa, vooral in Frankrijk, geboren, bij het 18de eeuwsche meubel een harmonisch geheel vormen, terwijl het 17de eeuwsche altijd hybridisch is gebleven omdat daar de oud-Hollandsche vormen werden versierd met een Oostersche ornamentiek. De zeventiende eeuw leverde een versierd meubel, de achttiende eeuw een sierlijk meubel. B e t e r zijn de achttiende eeuwsche meubels omdat zij meer aan de behoeften zijn aangepast: practischer, comfortabeler, handiger, beter verplaatsbaar, dus meer „mobile". In zeker opzicht voldoen die 18de eeuwsche meubels dus aan den modernen eisch van zakelijkheid, niettegenstaande het ornament er niet aan werd gespaard. De stoelen van ebbenhout, waar Van de Wall zoo mede dweept, zijn prachtig in hun soort, maar men kan er niet gemakkelijk op zitten; de „luibanken" zijn niet geschikt om er op te rusten; de kasten zijn heel mooi, maar er is een enorme hoeveelheid materiaal ge-

bruikt om een beperkte bergruimte te krijgen; de tafels zijn dikwijls òf te hoog òf te laag; als men er aan gaat zitten stoot men de knieën of weet men met de voeten geen raad. Pas in de achttiende eeuw, onder Lodewijk den XVden vooral, kregen de meubelmakers het vak goed onder de knie. Zij waren het, die eens en voor al ontdekten, hoe hoog de zitting van een stoel en het blad van een tafel moeten zijn. Zij begrepen, dat een eetkamerstoel anders van vorm moet zijn dan een gemakkelijke stoel; practische boekenkasten en schrijfbureaux kende men vóór dien tijd niet. Bij dit alles komt, dat het meubel licht werd zonder aan soliditeit in te boeten. Want die oude ebbenhouten meubels waren wel zeer zwaar en zelfs dikwijls plomp, maar sterk waren zij niet. Er zaten constructiefouten in, met het gevolg, dat niet alleen alle zitmeubels uit dien tijd vóór ze in het museum komen grondig moeten worden hersteld, maar dat wij ook, door de ervaring geleerd, het publiek hebben moeten verbieden, op die „solide" banken en stoelen te zitten, omdat zij daar niet tegen kunnen.

Was Van de Walls determinatie van de meubels verkeerd, ook zijn appreciatie kunnen wij dus niet onderschrijven.

De herkomst van het ebbenhouten meubel is natuurlijk een vraagstuk, dat iederen liefhebber zal interesseeren, en Van de Wall behandelt dit vraagstuk dan ook vrij uitvoerig.

De schrijver wijst er op, dat deze meubelen langen tijd in Engeland „Indo-Portuguese" zijn genoemd. Mrs. Trotter is de eerste, die de juistheid van deze benaming heeft aangevochten (zie blz. 6) en later heeft Dr. W. Vogelsang meer uitvoerig betoogd, dat wij hier in wezen met Hollandsche meubels te doen hebben, die wel is waar locale invloeden verraden, maar toch onmiskenbaar in den Hollandschen tijd hier te lande zijn gemaakt en van hier uit Europa hebben bereikt.

Een kostelijke gelegenheid om op dit vraagstuk nader in te gaan heeft Van de Wall hier laten voorbijgaan. Wat zijn die locale invloeden geweest en hoe hebben zij op het oorspronkelijk Hollandsche meubel ingewerkt?

En zoo kom ik dan op een ander bezwaar tegen dit boek, een bezwaar dat de werkwijze van den schrijver betreft.

Om het „ebbenhouten meubel" te begrijpen zou men een zeer

volledige kennis moeten hebben van alle factoren die tot het ontstaan van dit meubel hebben meegewerkt, te weten:

Het Hollandsche meubel, met inbegrip van de oudere factoren van buiten (Spaansche, Italiaansche, enz.)

Het Portugeesche meubel. Immers waren de Portugeezen den Hollanders onmiddellijk voorafgegaan in den Archipel.

De houtbewerking, het houtsnijwerk en *de ornamentiek in het algemeen* op alle plaatsen, waar de Compagnie kantoren had, niet alleen in den Archipel, maar ook in Vóór-Indië, Perzië, enz.

De wijze, waarop al die factoren onderling hebben *samengewerkt*. Om een voorbeeld te noemen: Spaansch-Portugeesche invloeden kunnen hier in het koloniale meubel zijn ingeslopen, maar zij kunnen ook reeds op het Hollandsche meubel hebben gewerkt en zoo uit Holland zijn meegekomen. Oostersche („Moorsche") invloeden kunnen hier rechtstreeks het Hollandsche meubel hebben beïnvloed, maar zij kunnen ook zijn binnengekomen langs den grooten omweg: Spanje-Portugal, Nederland, Oost-Indië.

Wat het ebbenhouten, koloniale meubel in hoofdzaak onderscheidt van het Hollandsche prototype zijn de volgende eigenaardigheden:

1. Het overvloedig gebruik van geslingerde of getorseerde (schroefvormig gedraaide) pooten, regels en stijlen.
2. De constructie van de rugleuningen der zitmeubels, waarin telkens terugkeeren kleine colonnades van getorseerde stijltjes, welke een rij Moorsch aandoende boogjes dragen.
3. Het snijwerk.

Omtrent de getorseerde meubelen schrijft Van de Wall op blz. 170 dat dit „draaiwerk" in Europa reeds lang vóór de zeventiende eeuw bekend was, waar het vooral voorkwam in de kerkelijke architectuur van Spanje, Portugal en Italië, en vermoedelijk bekend geraakt was door de Mooren.

Op deze wijze zou dan het Moorsch-Levantynsche uiterlijk van de geheel „gedraaide" Moluksche meubelen verklaard moeten worden.

Nu valt het echter niet te ontkennen, dat getorseerde onderdeelen in de koloniale meubelen veel meer werden toegepast dan in de Hollandsche meubelen van dien tijd. Mijns inziens is de verklaring wellicht deze, dat de Hollandsche werklieden dezen stijl niet uit het vaderland meebrachten, maar dat zij hier in den

1. Ebbenhouten meubels uit het Museum te Batavia: 17e eeuw; door Van de Wall ten onrechte als „Barok" bestempeld.

2. *„Barok" meubels uit het Museum te Batavia, 18e eeuw.*
Midden: Lodewijk XIV, links: Régence, rechts: Lodewijk XV.

3 Schutsel uit het Museum te Batavia ; 18e eeuw, „Barok".

4. Houtsnijwerk boven een deur („bovenlicht" of „dessus-de porte") uit het Kasteel van Batavia, thans in het Museum aldaar. Zeer fraai voorbeeld van 18e eeuwsche, Nederlandsch-Indische Barok. Het Museum bezit vier van deze bovenlichten uit het Kasteel, thans in schutsels ingebouwd. Teekeningen van de Barok-betimmering en meubels van het Kasteel zijn te vinden in J. W. Heydt, „Schau-Platz" enz. Nürnberg 1744.

archipel, vooral in de Molukken, de Portugeesche meubelen vonden en navolgden. De volgorde zou dan niet zijn:

Levant — Portugal — Nederland — V. O. C., maar Levant — Portugal — Portugeezen in den Archipel — V. O. C.

Inzooverre zou dit meubel dus toch wel eenigszins Indo-Portugeesch zijn.

Ons bezwaar tegen Van de Wall is nu, dat hij deze zaak niet grondig heeft nagegaan. Wij missen in zijn boek een goede vergelijkende studie van het Nederlandsche en het Portugeesche meubel. Hij geeft wel veel plaatjes van Indische meubels, maar vergelijkend materiaal van elders geeft hij niet. Blijkbaar heeft hij ook nagelaten, daarvoor de noodige boeken te bestudeeren. Omtrent het Nederlandsche meubel bij voorbeeld geeft hij in de literatuurlijst slechts twee titels van boeken, namelijk De Jonge, *Holländische Möbel- und Raumkunst*, en Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroeger eeuwen*, maar wij missen het bekende werk: *Holländische Möbel im Niederländischen Museum zu Amsterdam*, door Vogelsang. Toch bevat dit boek, door een bevoegde hand geschreven, veel interessant vergelijkingsmateriaal uit het Rijksmuseum!

Over Spaansch-Portugeesche meubelkunst vermeldt de schrijver in het geheel geen literatuur. Helaas beschikt onze bibliotheek te Batavia niet over boeken omtrent dit onderwerp, maar in Nederland zouden die toch waarschijnlijk wel te vinden zijn geweest. In ieder geval bezit ondergeteekende het boek van Eberlein en Ramsdell, *The practical book of Italian, Spanish and Portuguese furniture*; een werk uit een zeer bekende serie, dat ook al weer belangrijk vergelijkingsmateriaal geeft en dat Van de Wall zeker had kunnen vinden, als hij wat beter had gezocht.

Van de Wall heeft zich van deze belangrijke kwestie zeer oppervlakkig afgemaakt.

Hetzelfde geldt van het houtsnijwerk. Dat onze koloniale zeventiende eeuwsche meubels versierd zijn met houtsnijwerk, dat uit Ceylon en Vóór-Indië stamt, wisten wij al. Van de Wall zou onzen dank verdiend hebben, wanneer hij ons de voorbeelden had gegeven, volgens welke dat snijwerk is gemaakt, met een nauwkeurige opgave van de herkomst. Maar hij laat het hier bij eenige algemeenheden, en vergelijkend fotomateriaal geeft hij, op

enkele onbelangrijke uitzonderingen na, niet. Alles wat hij zegt, moeten wij maar op gezag gelooven. Toch moet het wel mogelijk zijn, in Ceylon en Voor-Indië de modellen te vinden, die door de Compagnies-timmerlui voor het snijwerk zijn gebruikt. Voor de nadere determinatie van de meubels zou dit van groot belang zijn.

Den oorsprong van het ebbenhouten meubel zoekt Van de Wall in de Molukken en zeer waarschijnlijk heeft hij daarin gelijk; immers waren juist in het begin van den compagniestijd de bemoeiingen van de Hollanders sterk op de specerij-eilanden gericht. Hier werd het gezochte ebbenhout toen nog in verscheidene soorten en in overvloedige hoeveelheid gevonden. Voorts waren juist hier de Portugeezen den Hollanders vóórgegaan, en het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat ook de Portugeezen hier al een meubelnijverheid in het leven hebben geroepen; dit zou dan misschien de min of meer Portugeesche vormen verklaren, die men in dezen meubelstijl herkent.

Van de Wall onderscheidt dan verder in het koloniale ebbenhouten meubel verschillende scholen, namelijk: die van de Molukken, die van Batavia, die van Ceylon, die van de Koromandelkust en die van de Kaap.

Deze indeeling van de meubels door Van de Wall is ontegenzeggelijk waardevol. De school van de Molukken onderscheidt zich door een overvloedig gebruik van „draaiwerk", waarmede geslingerde, getorseerde onderdeelen worden bedoeld, doch zonder uitgesneden ornament. Bij de Bataviasche school zijn de vormen hetzelfde, doch hier vindt rijke toepassing van „en relief" gesneden rankenornament enz. plaats. Bij de school van Ceylon vinden wij de versiering met „beeldsnijwerk", dat wil zeggen met uitgesneden menschelijke, dierlijke en mythologische figuren. Bij de „kustmeubelen" wordt veel gebruik gemaakt van inlegwerk, enz. De Kaapsche meubelen eindelijk zijn eenvoudiger en blijven meer getrouw aan de Hollandsche voorbeelden.

Ontegenzeggelijk kan men in de verschillende voorwerpen deze stijlen onderkennen. Toch zou ook hier een uitvoeriger, steviger documentatie op zijn plaats zijn geweest. In het Museum te Batavia bij voorbeeld, dat toch ontegenzeggelijk een van de grootste verzamelingen bezit, kan men voorbeelden van de door Van de Wall onderscheiden stijlen herkennen, doch slechts van zeer weinig

stukken is bekend, waar zij zich één of twee generaties geleden bevonden, laat staan waar zij in de zeventiende eeuw vandaan gekomen zijn. Grootendeels zal Van de Wall wel gelijk hebben, maar voor een dissertatie is zijn bewijsvoering te zwak.

De ontwikkeling van de rijk geornamenteerde Vóór-Indische stijlen verklaart Van de Wall hieruit, dat de Hollanders daar in aanraking kwamen met de pracht en weelde van de Vóór-Indische hoven; daarom zouden de eenvoudige, weinig versierde meubels van de Moluksche school ze daar niet meer bevredigd hebben en zouden zij de rijke ornamentiek van het land hebben overgenomen. Hij verklaart echter niet het ontstaan van de Bataviaasche school met zijn rijke rankenornamentiek, die toch ook van Vóór-Indische herkomst moet zijn.

Bij de bespreking van de ornament-motieven van het Singaleesche „beeldsnijwerk" komt het mij voor, dat Van de Wall de gebruikte menschelijke, dierlijke en mythologische motieven wel wat erg veel uit de locale ornamenten verklaart. Meerminnen, leeuwen, griffioenen en dergelijke waren immers reeds van ouds in de Hollandsche ornamentiek en heraldiek bekend ; de Compagnies-timmerlui hoefden die motieven niet van de Singaleezen te leeren. Ook in de oud-Hollandsche Renaissance waren zij overbekend. Ook hier had de schrijver meer vergelijkingsmateriaal naast elkander moeten leggen inplaats van lange maar slecht bewezen beschouwingen te geven. Waar hij vergelijkingen maakt, doet hij het meestal zeer oppervlakkig. Zoo beeldt hij in fig. 115 op blz. 176 een siermotief van den Panataran af, waarin een C-vormig krulletje voorkomt, dit ter vergelijking met de C-vormige boogjes die te vinden zijn in de kleine colonnades van de stoelleuningen, maar hij vergeet, dat de gelijkenis slechts oppervlakkig is, en dat het C-vormige motief in deze beide gevallen in geheel verschillend verband voorkomt, zoodat een verwantschap al uiterst onwaarschijnlijk is.

De wieg, afgebeeld in fig. 177, in Singaleeschen stijl gesneden volgens Van de Wall, is versierd met twee meerminnen; maar zijn deze wezens nu werkelijk van Singaleesche nationaliteit? Mij doen zij veel meer denken aan het wapen van Stavoren, waar allicht wel enkele compagnies-ambachtlieden vandaan gekomen zijn.

Den eenvoudiger, minder versierden Kaapschen stijl verklaart de schrijver ten deele uit den meer oud-Hollandschen, degelijken geest van de compagnies-menschen aldaar; gaat dit niet wat ver? Waren niet reeds in vroeger tijd in het vaderland zelf vele meubelen en andere voorwerpen rijk versierd, zonder dat dit ooit als een bewijs van mindere degelijkheid is beschouwd?

Over de vormen en de bestemming van de meubels is de schrijver zeer uitvoerig. Aan de verschillende vormen van stoelen bij voorbeeld wijdt hij meerdere bladzijden. Mij trof daarin wat hij zegt over de zeer lage stoelen, die hij „vrouwenstoelen" noemt. Deze vorm zou ontstaan zijn uit de Indische gewoonte om „op zijn snijders" te zitten. Het komt mij voor, dat de schrijver twee typen van stoel door elkander haalt. Inderdaad zijn van Java, inzonderheid van Midden-Java, uit de achttiende eeuw en later stoelen bekend, die wel in het algemeen Europeesche vormen hebben, doch die zeer laag zijn en bedoeld om er op Inheemsche wijze op te zitten. Deze „silo"-stoelen hebben echter niet alleen lage pooten maar ook zeer breede en diepe zittingen. Het lijkt mij zeer gewaagd om ook de stoelen, die van het gewone model niet afwijken in de afmetingen van de zitting, doch alleen in de geringe hoogte van de pooten, uit deze zithouding te verklaren. Voor het zitten in „silo"-houding zijn deze stoelen door de geringe afmetingen van de zitting ongeschikt, vooral voor vrouwen.

Aan het meubel in het koloniale binnenhuis wijdt de schrijver een heel hoofdstuk (VI). Maar waar hij zelf zegt, dat wij geen voldoende schilderijen en teekeningen uit dien tijd hebben, rijst bij lezing de vraag: waar haalt hij dat alles vandaan? Het is of hij er zelf bij is geweest.

Dezelfde bedenking kwam bij ons op tijdens de lezing van hoofdstuk VIII, de tafel. Dit begint met een beschouwing omtrent de concurrentie die door den vloer aan de tafel werd aangedaan. Zoo zegt hij: „In den huiselijken kring zat het gezin meestal op den vloer om den maaltijd te nuttigen". Zijn zegsman noemt hij ook hier weer niet, en vooralsnog weiger ik het te gelooven. Ik zou het ook niet gelooven, als hij er het een of andere boek over zou kunnen aanhalen, tenzij het dan een zeer betrouwbaar schrijver zou zijn. Het eten van den grond is volkomen tegen de Hollandsche gewoonten in. Ik neem gaarne aan, dat vele mannen

uit den compagniestijd min of meer gehuwd waren met vrouwen, die erfelijk belast waren met de gewoonte om op den grond te zitten, maar in dat geval zal toch eerder de vrouw de gewoonte van den man hebben gevolgd dan omgekeerd, al was het alleen maar omdat het langdurig zitten op den grond voor een Hollandschen man, al is hij nog zoo „verindischt" vrijwel een anatomische onmogelijkheid is. Het is bovendien volkomen in strijd met de neiging, die wij hier te lande juist in dien tijd waarnemen, om *à tort et à travers* de vaderlandsche zeden in huizenbouw, meubilair en kleeding na te volgen.

De tafels zouden dan grootendeels in beslag zijn genomen door Chineesch porcelein. Ook dit is tegen onze goede oude gewoonten; natuurlijk zal men ook toen wel eens op een penanttafel of een consoletafel een stuk of een stel porcelein hebben gezien, maar in het algemeen hoort porcelein in de kast. Voorzichtigheid enz.

Ten opzichte van ons Genootschap neemt Van de Wall een eigenaardige houding aan; in het voorbericht bedankt hij het Genootschap onder vele anderen voor de medewerking; sedert zijn vertrek naar Holland heeft hij echter niet het minste contact met ons instituut gezocht. Dit staat hem natuurlijk vrij, maar onaangenaam treft het, dat hij dan op blz. 35, na het werk van Serrurier ten opzichte van onze Compagnieskamer te hebben beschreven, zegt: „De compagnieskamer is, treurig genoeg, op een dood punt blijven staan". Uit onze jaarboeken had Van de Wall echter kunnen weten, dat wij al sedert het begin van 1936 over dat doode punt heen zijn, en dat sedert dien de verzameling gestadig en belangrijk is uitgebreid en de voortdurende aandacht heeft. Dit verwijt moet het Genootschap dus met beslistheid van de hand wijzen.

Ook in een ander opzicht blijkt, dat Van de Wall zich niet de moeite heeft gegeven, op de hoogte te blijven van wat de laatste jaren hier in Indië is gebeurd. Op blz. 219 en volgende geeft hij een lijst van particuliere verzamelingen, maar het was hem blijkbaar te veel moeite, na te gaan welke van deze verzamelingen nog bestaan. Zoo vinden wij daar dan nog vermeld de collecties van E. C. C. Ament, Gonsalves, C. W. A. M. Groskamp te Batavia, Mr. H. 's Jacobs, Prof. van Kan te Batavia, P. A. J. Moojen, Batavia, Mevr. Mörzer Bruyns-Prange te Batavia, Prange, Batavia (n.b. vroeger conservator bij het Genootschap) en vele anderen die òf al lang overleden of reeds jaren geleden gerepatrieerd zijn terwijl hunne verzamelingen werden verspreid.

Tot mijn spijt heb ik weinig goeds kunnen zeggen van dit boek. Daarom moge ik eindigen met op één goede zijde nogmaals de aandacht te vestigen, namelijk de plaatjes. Weliswaar valt hierop een kleine aanmerking te maken, namelijk deze, dat de schrijver bij de keuze van voorbeelden niet altijd voldoende critisch is geweest. Het ledikant van fig. 107 is, waarschijnlijk in de 19de eeuw, gerestaureerd en „versierd" met een opengewerkte kroonlijst, die er in het geheel niet bij hoort. Het étagère-rek van fig. 99 is als geheel niet antiek, maar, waarschijnlijk eveneens in de 19de eeuw of later, samengesteld uit deelen van antieke meubels. Dergelijke voorbeelden nu behooren in een wetenschappelijk werk niet te worden opgenomen.

Maar deze kleine smetjes nemen niet weg, dat Van de Wall er in geslaagd is, een schat van illustratiemateriaal bijeen te brengen, dat in veel opzichten uiterst leerzaam is; vooral voor ons hier in Indië, omdat vele van de afgebeelde soorten meubelen hier eenvoudig niet meer te vinden zijn.

Al heb ik dan in het voorgaande nogal wat bedenkingen tegen dit werk moeten inbrengen, ik wil toch niet eindigen zonder een woord van lof. Wij zouden wel wenschen, dat Van de Wall wat voorzichtiger, beter gedocumenteerd, meer wetenschappelijk, was te werk gegaan. Edoch, de wijze van schrijven is ten slotte afhankelijk van aanleg en karakter. Een schrijver van meer wetenschappelijken aanleg, met de daartoe noodige voorzichtigheid, zou wellicht vele fouten en oppervlakkigheden van Van de Wall vermeden hebben, maar iemand met dien aanleg zou misschien dit onderwerp dan ook in het geheel niet aangedurfd hebben. Als wij op zoo iemand zouden moeten wachten zouden wij misschien ten eeuwigen dage moeten blijven wachten. Van de Wall heeft de zeer moeilijke taak, die hij zich gesteld had, dapper aangepakt en er zich zoo goed mogelijk doorgeslagen; en zoo heeft hij ons ten slotte een boek gegeven dat met al zijn fouten en gebreken veel waardevols bevat, dat door velen gretig zal worden gelezen, dat de belangstelling voor dit onderwerp in hooge mate zal aanwakkeren en dat een prikkel zal worden voor verder onderzoek. Daarvoor moeten wij den schrijver zeer dankbaar zijn.

A. N. J. Th. à Th. v. d. HOOP.

BIBLIOGRAFISCHE NOTITIES

betreffende de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië. [1])

ALGEMEEN.

ABIDIN (S. M.), Maleis op de H.B.S.? M.O. Ned.-Indië, 35, p. 424-6.

ALBERTS (A.), Baud en Thorbecke 1847-1851. Utrechtsche Bijdragen tot de geschiedenis, het staatsrecht en de economie van Nederlandsch-Indië, dl. 18. Bespr.: [W. F.] PRINS, Ind. Tschr. Recht, 151, p. 708-11.

GONDA (J.), Een zeventiende-eeuwse stem over het Maleis. Bijdr. Kon. Inst., 99, p. 101-10.

GONDA (J.), Taalbeschouwing en taalbeoefening, I. Bijdr. Kon. Inst., 99, p. 1-63.

HOOYKAAS (C.), Maleis op de A.M.S. M.O. Ned.-Indië, 35, p. 468-9.

HORST (D. J. H. TER), Beschrijving der schriftelijke nalatenschap van Mr. L. W. C. Keuchenius. Ind. Gids, 62, p. 479-80.

KERN (R. A.), Pun, pura. Bijdr. Kon. Inst., p. 125-7.

KNOTTENBELT [A.], Eenige opmerkingen naar aanleiding van schenking van Poesaka-goed. Ind. Tschr. Recht, 152, p. 95-118.

KORN (V. E.), De wetgeving der Indonesische volksgemeenschappen. Bespr.: SOEPOMO, Ind. Tschr. Recht, 152, p. 261-4.

LA COURT (A. DE), Het Nederlands in Indië met betrekking tot de inheemsche bevolking. Versl. Ind. Gen., 8 Maart 1940, p. 61-82.

LOPEZ (C.), Studies on Dempwolff's Vergleichende Lautlehre des austronesischen Wortschatzes. 1939. 63 p. (Publ. Inst. Nat. Language, Manila, Bull. no. 1).

MONUMENTENSERIE. Luitenant Krieger de Back. Ind. Milit. Tschr., 71, p. 721. ill.

NIEUWENHUIS (A. W.), Neue, natürliche Richtlinien für die Anthropologie und Ethnologie durch die biologischen Forschungsergebnisse in diesem Jahrhundert. Intern. Arch. Ethnogr., 38, p. 119-84 (w. verv.).

NOOTEBOOM (C.), Volkenkunde en koloniale praktijk. Kol. Tschr. 29, p. 393-403 (w. verv.).

PALTHE (P. M. VAN WULFFTEN), Over de bezetenheid. Geneesk. Tschr. N.I., 80, 2123-53, ill.

PRICE (A. GRENFELL), White Settlers in the tropics. Bespr.: W. B. OORT, Tschr. „Nieuw-Guinea", 4, p. 353-4.

PRINS (W. F.), Eenige opmerkingen over de ontwikkeling der verhouding van de Zelfbesturende Landschappen tot het Gouvernement. Kol. Studiën, 24, p. 270-86.

RESINK (G. J.), Verwaarloozing van adoptie naar adatrecht in het ambtenarenrecht. Ind. Tschr. Recht, 152, p. 2-19.

---

[1]) Verzameld gedurende het verstreken kwartaal (afgesloten 17-9-'40). Zie de aanteekening op p. 1*.

STADSBEELD (Het Indische) voorheen en thans. Uitg. Techn. Tschr., Bandoeng. — J. D. de Boer, Tegal, [1940]. 105 p., ill. (voor eereleden, leden en donateurs van het Genootschap bij de Administratie K.B.G. in beperkt aantal verkrijgbaar à *f* 1.—).

SUPPLEMENT op het Triwindoe-Gedenkboek Mangkoe Nagoro VII. Secr.: Kestalanweg 201, Soerakarta. 356 p., ill.

TIJDSCHRIFT (Koloniaal). Verschijnt in het vervolg in Indië; secr. red. Dr. H. J. Friedericy, Javaweg 16, Bat.-C.

VERHOEVEN (F. R. J.), Nederland's cultureele politiek in Indië. Kol. Studiën, 24, p. 231-45.

WALL (V. I. VAN DE), Het Hollandsche Koloniale Barokmeubel. Antwerpen — 's-Gravenhage 1939.

Bespr.: H. J. DE GRAAF, Djåwå, 20, p. 353.

WIJERS (G.), Het milikbeding bij zekerheidstelling. Ind. Tschr. Recht, 152, p. 119-25.

ZWART (W.), Over scheepsbouw en scheepsbouwhout ten tijde van de Compagnie. Tectona 33, p. 490-4.

JAVA.

ADAM (L.), Een Kalangsche slametan in 1923. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 308-10.

ADAM (L.), Eenige correcties op mijn artikel over de Kraton van Jogjakarta. Djåwå, 20, p. 347.

ADAM (L.), Geschiedkundige aanteekeningen omtrent de residentie Madioen. Djåwå, 20, p. 329-46 (w. verv.).

BATAVIA. De eerste overlijdensregisters (1828-1840). Ind. Navorscher, 6, p. 66-9 (w. verv.).

BORST (L.), Een Soendaneesche, gestoorde bruiloft. Tschr. Zendingswetensch., 84, p. 18-33.

DALIJONO (MOH.), Kort résumé van het Adatgrondenrecht van het Mangkoenagorosche Rijk. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 200-5.

DJOJODIGOENO (MAS M. M.) en R. TIRTAWINATA, Het adatprivaatrecht van Middel-Java. Uitg. Dept. v. Justitie 1940. L en 724 blz.

Bespr.: C. TJ. BERTLING, Ind. Tschr. Recht, 152, p. 267-76.

DUYVENDAK (J. PH.), Cultuur en dans. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 56-8.

GRAAF (H. J. DE), Het Kadjoran-vraagstuk. Djåwå, 20, p. 273-328, ill.

KERN (R. A.), De beteekenis van het woord dalang. Bijdr. Kon. Inst., 99, p. 123-4.

KERN (R. A.), De Soendasche ö-klank. Bijdr. Kon. Inst., 99, p. 111-8.

KERN (R. A.), Radjegwesi. Djåwå, 20, p. 272.

KÖNIGSWALD (G. H. R. VON), Uit de oudste geschiedenis van Solo. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 72-8, ill.

KROM (N. J.), Tjandi Papak? Bijdr. Kon. Inst., p. 119-22, ill.

MOENS (J. L.), Een toornige Buddhistische Heiland. Djâwâ, 20, p. 265-71, ill.

MOENS (J. L.), Mededeelingen betreffende het Museum „Sana Boedaja" te Djokjakarta. Verslag van de aanwinsten over het 1e halfjaar 1940. Djâwâ, 20, p. 348-52.

OEN BOEN ING, Het een en ander over Sam Poo Toa Lang of Kjiahi Dampoe Awang. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 221-3.

POERBATJARAKA (R. Ng.), Vertaling van den derden Sarga van het Oud-Javaansche Râmâyana. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 17-39.

PRIJONO (R.), Het Javaansche cultureele leven in Batavia. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 149-54.

RASSERS (W. H.), Over eenige Javaansche classificaties der krissoorten. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 117-26.

ROMONDT (V. R. VAN), De toekomst van de Javaansche bouwkunst. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 264-6.

SOEMANANG (R. M.), De meubelindustrie in Pondokpinang, een sociaal-economische studie, met introd. van G. H. VAN DER KOLFF. Kol. Tschr., 29, 352-80 (w. verv.).

SUMATRA.

BAALBERGEN (C.), Legenden rond de Samoedra-Vorstengraven. Meded. Ver. Gezagh., B. B. No. 60, p. 14-27, 61, p. 12-8, ill. (w. verv.).

GERRITSEN (H. A.), Een overlevering omtrent de „Paksi-Pak", de beheerschers van het Belalau-plateau. Meded. Ver. Gezagh. B. B., No. 61, p. 26-32.

MARECHAUSSEE (Het korps) van Atjeh, 1890-2 Apr. 1940. Ind. Gids, 62, p. 409-12.

MARINE-MONUMENT (Het) te Koetaradja. Ind. Mil. Tschr., 71, p. 635, ill.

MOHR (J. C. VAN DER MEER). Uit het grijze verleden van Deli [Schelpenheuvels]. Trop. Natuur, 29, p. 125-36.

MORISON (H. H.), De Mendapo Hiang in het district Korintji, proefschr., Batavia 1940.
Bespr.: [H.] GUYT, Ind. Tschr. Recht, 152, p. 264-7.

OVERBECK (H.), De strijd der Pandawa's tegen de Goden. (Een Mal. wajangverhaal uit Palembang). Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 106-12.

SCHWEIG (H. N.), Eenige aanteekeningen over de Inheemsche Strafrechtspraak in Atjeh. Meded. Ver. Gezagh. B. B., No. 61, p. 19-25.

SMIT (W. A.), Het vijftigjarig bestaan der Deli-Zending (18 Apr. 1890 — 18 Apr. 1940). Tschr. Zendingswetensch., 84, p. 1-17.

VOORHOEVE (P.), Uit de letterkunde van Zuid-Sumatra. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 132-44.

WARNECK (JOH.), Sumatranische Plaudereien. Verlag v. Martin Warneck in Berlin 1939. 139 S. Werfet eure Netze aus. Erinnerungen. Derselbe Verlag. 1938. 250 S.

Bespr.: R. F. MERKEL, Tschr. Zendingswetensch., 84, p. 96.

WEYERMAN (F. G. L.), De bevestiging van ons gezag in Palembang en op Bangka in het begin der 19e eeuw. Ind. Mil. Tschr., 71, p. 597-609.

CELEBES.

BLOEMBERGEN (S.), Verslag van een exploratie-tocht naar Midden-Celebes. (Lindoe-meer en Goenoeng Ngilalaki ten Zuiden van Paloe) in Juli 1939. Tectona, 33, p. 377-418, ill.

CENSE (A. A.), Dans en vorstenritueel in Zuid-Celebes. Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 240-4, ill.

ESSER (S. J.), Loewoek of Loewoe'? Suppl. Triwindoe-Gedenkboek M. N. VII, p. 183-9.

MOLUKKEN.

DRABBE (P.), Het leven van den Tanémbarees. Ethnografische studie over het Tanémbareesche volk. Intern. Archiv Ethnographie, Suppl. zu Bd. 38. 1940. 432 p., ill.

MAAN (G.), Boelisch-Nederlandsche woordenlijst met Ned.-Boel. register. Bandoeng, Nix, 1940. 187 p. (Verh. Bat. Gen.). Prijs: *f* 5.—.

WIEREN-HAN (G. VAN), Een brief uit Sanana. Meded. Ver. Gezagh. B. B. No. 61, p. 42-4.

KLEINE SOENDA-EILANDEN.

KOPPIUS (W. J.), Timor's beteekenis. Ind. Gids, 62, p. 420-40.

MICHIELSMONUMENT te Koesamba. Ind. Mil. Tschr., 71, p. 549, ill.

RIEKERK (G. H. M.), Haboe Hoegho. Bijdr. Kon. Inst., 99, p. 89-99, ill.

TEKSTEN (Amarasisch Timoreesche). Opgenomen door J. C. G. JONKER, geannoteerd en vert. door P. MIDDELKOOP. Bandoeng, Nix, 1939. 105 p. (Verh. Bat. Gen., 74, 2). Prijs: *f* 3.50.

NIEUW-GUINEA.

HOE Stüber in Nieuw-Guinea het gebied der Waris pacificeerde. Ind. Gids, 62, p. 448-51.

KRAMPS (J. G. H.), Hollandia in Nieuw-Guinea. Meded. Ver. Gezagh., No. 60, p. 7-13.

ONTWIKKELINGSMOGELIJKHEDEN (De) voor de scheepvaart en luchtvaart in den Pacific via Nieuw-Guinea. Tschr. „Nieuw-Guinea", 4, p. 315-19. [Met summary].

TEERINK (C. G. J.), De Ned.-Ind.-Amerikaansche wetenschappelijke expeditie naar Nieuw-Guinea. Orgaan Ned.-Ind. Officiersvereeniging, 25, p. 581-98, ill. (w. verv.).

TIJN (S. A. VAN), Adat in N. Nw. Guinea (Speciaal de Schouten-eilanden). Geneesk. Tschr. N.-I., 80, p. 1795-1801.

VERSLAG van een tocht naar het Brongebied van de Edere- of Elegeboe-rivier in Centraal Nieuw-Guinea, door den adspirant-controleur Dr. J. V. de Bruyn, loopende van 29 Juli tot en met 7 Aug. 1939. Tschr. „Nieuw-Guinea", 4, p. 301-14. [Met een losse krt.].

[BELL (F. L. S.), Rock-pictures in New Guinea. Man, 1940, p. 79-80, ill.
DURRAD (W. J.), Notes on the torres Islands, Oceania, 10, p. 389-403.
METZ GZN. (J.), Op Roon begint de Victorie. Tschr. Zendingswetensch., 84, p. 34-74, ill. (w. verv.).
M[YRES] (J. L. M.), A. C. HADDON and F. E. WILLIAMS, Sir Hubert Murray, K. C. M. G. 29 December, 1861 — 29 February, 1940. Man, 40, p. 89-90, ill.
NILLES (P. JOH.), Eine Knaben-Jugendweihe bei den östlichen Waugla im Bismarckgebirge Neuguineas. Intern. Arch. Ethnogr., 38, p. 93-8, ill.].

VERWANTE ONDERWERPEN.

ALTENDORFF (D. V.), Genealogy of the Buultjens Family. Journ. Dutch Burgh. Union Ceylon, 30, p. 21-31.
ALTENDORFF (D. V.), Genealogy of the Ebell Family. Journ. Dutch Burgh. Union Ceylon, 30, p. 11-7.
JOHNSTON (A.), Emancipation of Slaves. Journ. Dutch Burgh. Union Ceylon, 30, p. 32-3.
KOP (G. G. VAN DER), De Nederlanders in Voor-Indië. Historia, 6, p. 83-6.
TROOSTENBURG DE BRUYN (C. A. L. VAN), The Dutch reformed church in Ceylon, 1602-1795. Journ. Dutch Burgh. Union. Ceylon, 30, p. 1-10 (w. verv.).